

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXVI. KÖTET

1—4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1969

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

LAKÓ GYÖRGY, SÓTÉR ISTVÁN, SZABOLCSI BENCE,
TAMÁS LAJOS, TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:

ORTUTAY GYULA
OSZTÁLYTITKÁR

SZERKESZTŐ:

GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V., Münnich Ferenc u. 7., III. 338.

Kiadóhivatal: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint a Társadalmi-Történeti
Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V., Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) bel-
földi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó
(Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46),
külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat
(Budapest I., Fő utca 32. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-181) útján
cszkközölhetők.

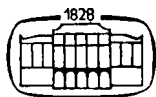

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXVI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1969

I. OSZT. KÖZL.

**EMLÉKÜLÉS A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG
50. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL**

(1969. március 14.)

ORTUTAY GYULA bevezetője

Tisztelt Hallgatóim !

A Tanácsköztársaság, a Tanács-Magyarország születésének 50. évfordulójára emlékezünk. Semmi üres ünnepségre nincs szükségünk, nem is ilyen a miénk. Az üres frázisoktól elfordul az ország. Más nálunk az ünnep, az emlékezés funkciója: 1848/49, 1919 dátuma számunkra több jelentést hordoz. Egyszerre jelenti a nemzet előremutató történeti hagyományát, mindazt, ami legerősebb szálakon köt a múltunkhoz, népünk múltjának szabadságharcos, forradalmi hagyományaihoz. S ugyanez a hagyomány a jelen feladatai, gondjai közepette a példát is adja, a példát: a sokszor vitatott, többértelmű, gazdag példát jelenti. A mi számunkra így termékenyítő az ünnep.

Hadd emlékeztessék: a harcoló, harc közben építő, diadalmaskodó, majd elbuktatásában is jövődőt hordozó 133 nap minden egyes napján a lét és nemlét kérdéseire válaszolt a munkáshatalom. Egyszerre kellett foglalkoznia államszervezéssel, a katonai fegyveres erő megteremtésével, a szocialista gazdasági alapok megteremtésével, egy új művelődéspolitikai kidolgozásával. Mindennap új s mindenki számára szinte alig ismert funkciókat hordozó proletárdiktatúra államának feladatairól kellett döntenie s nemcsak az államvezetés ismeretlen gyakorlata volt gond, hanem a szerveződő külső és belső ellenséges erők léte is fenyegette a fiatal államot. Igen: mindennap élet-halál-harc volt a szó legteljesebb értelmében. Lukács György meghatott rezignációval, szeretettel s mégis némi keserű iróniával emlékezik elsősorban arra, hogy ideológiailag mennyire készületlenek voltak. Bizonyára így is volt.

S mégis, így is ez a fiatal szocialista állam - ellenségek gyűrűjében - kiépíti államapparátusát, a háborút gyűlölő nép körében hadsereget szervez, kiépíti a társadalmi tulajdon első szocialista formáit s amiről a mai nap mi itt megemlékezünk: elindítja az első szocialista igényű kulturális forradalmat. Ha tudjuk is, hogy minden teljességre törő művelődéspolitikai évtizedekre szóló alapvetés, amit korrigálhat a napi, a hirtelenében felmerült igény, s egy ilyen művelődéspolitikai évek munkáját igényli - akkor csodálhatjuk igazán a fiatal proletárállam nagytávlatú művelődéspolitikáját, amely rögtönzéseiben is teli volt gazdag, bátor, jövőt hordozó gondolatokkal, forradalmi erejű elvekkel. Most vetődik fel először a mi nyolc osztályos általános iskolánk elő-

képe, a 14 éves korig tartó kötelező iskolázás elve, új felsőoktatási reformot dolgoznak ki, ami szakít a jogász-nemzet, jogász műveltség kártékony hagyományaival, modern új tanszékekről fiatal professzorok szólnak. Kibontakozik a tudományszervezés merőben új igénye, új múzeumi törvényt terveznek és nyomban a köztulajdonba vett műkincsek kiállításával az első gyakorlati lépéseket is megtették. Az irodalmi, művészeti, színházügyi politikáról is szólhatnék. Nem csoda, ha Ady testámentuma szerint a magyar írók java: Babits, Móricz Zsigmond, Krúdy s annyian még, mind a Tanácsköztársaság ügye mellé áll — érzi, érti a történelmi fordulatot, a kezdet jelentőségét — valóban a koratavas vad, friss, erős szele fújt. Mindezen az sem változtat, hogy később az írók közül többen is elhallgatnak, félreállnak, s lesz, aki nem kis lelkiismereti viaskodás után szembefordul a maga forradalmi magatartásával. S ez a fiatal szocialista állam bátor, hogy kimondja: biztosítja az irodalmi, művészeti irányzatok szabadságát, nem részesít előnyben egy irányzatot, nem ad monopóliumot senkinek — a szocialista erkölcs és az alkotó szabadság kettős-egy elvét határozottan mondja ki s nem is enged abból. S hogy mily messzire láttak, elég egyetlen kis példa: Fordító Irodát létesít ez a kulturális forradalom s nyomban 134 mű fordítását határozzák el, a többi közt Shakespeare, Goethe, Balzac, Tolsztoj, Dosztojevszkij teljes életművének kiadását. Ez a bátorság, a teljességnek ez az igénye jellemezte a Tanácsköztársaság forradalmi napjait — valóban a diadal és a halál fénye és árnyéka hullott minden pillanatára. Ma már egyre többet, egyre igazabbat tudunk erről az elhallgatott, elvádolt 133 napról. Még tovább kell kutatnunk, hogy felmutathassuk tanulságait. Ezt a célt szolgálja az eredmények, gondok, hibák, az ellentmondások tiszta feltárásával, a mi tudományos ülészakunk is — ezzel tiszteljük igazán a Tanácsköztársaság nagy tetteit, így őrizzük emlékezetét.

Ülészakunkat megnyitom.

SZABOLCSI MIKLÓS

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IRODALMA

(PROBLÉMÁK ÉS TANULSÁGOK)

A Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója mindannyiunk számára fontos időpont; az irodalomtörténet is ki szeretné venni részét az ünneplésből.

De mit mondhat az irodalomtörténész az ünnepi megemlékezés kötelező szavain túl újat és lényegeset az évforduló alkalmából? Minden szakmai elfogultság nélkül el lehet mondani, hogy tudományágunk sok mindent tett, már több mint egy évtized óta a Magyar Tanácsköztársaság és az irodalom problémáinak megvilágítására, feltárására. Hadd utaljak itt csak mintegy példaképpen József Farkas munkásságára, főleg az általa szerkesztett „*Min-denki újakra készül*” címet viselő négy kötetes dokumentumgyűjteményre, amely a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság időszakának csaknem extenzív teljességű bemutatása és kimeríthetetlen forrása a további tudományos kutatásnak. Ugyancsak József Farkas kísérelte meg az említett gyűjtemény előszavában, újabb tanulmányaiban és korábbi monográfiája most megjelent második kiadásában összefoglalni a Tanácsköztársaság időszakának előzményeit, irodalmi életének, irányzatainak problémáit. Hadd tegyük hozzá: eredményes kutatás folyt a Tanácsköztársaság utóéletének bemutatására is (Zrinszky László 1962-ben megjelent kötetére gondolok), más problémák megvilágítására.

Természetesen: nem áltatjuk magunkat avval, hogy minden probléma megoldódott, még csak avval sem, hogy minden idevonatkozó anyagot feltártunk. Bizonyára még sokat tudnak nekünk segíteni azok, akik maguk is végigharcolták ezt az időszakot; sok irodalmi hagyaték, levelezés is feldolgozásra vár még ebből a szempontból.

De egy jelentős történeti időszaknak éppen az a jellegzetessége, hogy vizsgálata állandóan új és új problémákat vet fel és új fényben, megvilágításban jelenik meg előttünk. A Tanácsköztársaság évfordulóján ezért néhány mai vitakérdésre szeretnék kitérni. Talán a Tanácsköztársaság szellemében is járunk el, ha a formális megemlékezés szavai helyett a ma érdemi vitakérdéseivel próbálunk szembenézni.

I.

A Tanácsköztársaság rövid időszaka alatt is kialakult már a szocialista kultúrának (divatos szóval) „modellje”, egy olyan sajátos formája, amely csírájában tartalmazta már az elkövetkezendő időszakok fejlődésének problémáit, sőt e fejlődés buktatóit és kiegyensúlyozatlanságait is. Alkalmas tehát ez a „modell” arra, hogy rajta a magyar szocialista kultúra tulajdonságait is tanulmányozhassuk. Mert felvetett ez a rövid időszak olyan kérdéseket, mint a demokratikus öngazgatás problémája a kultúrában; mint az alkotók szervezése, e szervezet hatékonysága, az alkotók és a tömegek kapcsolata. Még általánosabban: a Tanácsköztársaság időszaka felvetette, és megoldási javaslatokat is tett egy olyan problémára, amely azóta is égető: a kultúra rétegződésére, az ún. elit- és tömegkultúra viszonyára. Megvilágító a Tanácsköztársaság időszaka a lenini „kétféle kultúra” elvének konkrét megjelenésére vonatkozólag. Tanulságos azt is megvizsgálni, milyen világirodalmi áramlatokra visszhangzott ez időszak irodalmi élete, honnan vett indításokat, és hogyan kezdte el egy új értékrend kialakítását.

A magyar irodalom története számára a Tanácsköztársaság rövid időszaka tanulságos és izgalmas példáját nyújtja különféle eszmei és stílusalapú irányzatok, áramlatok harcának, keveredésének, egymással való megütközésének, ez áramlatok újfajta elrendeződésének, újfajta harmóniájának. Ezek az irodalmon belüli mozgások is előrevetítik a későbbi korszakok problematikáját. Az 1910-es évek nagy áramlatai közül a konzervatív és az urbánuskispolgári lassabban-gyorsabban, de ellene fordul a Tanácsköztársaság eszményeinek, irodalmi életének, kizárja magát onnan; a plebejus-demokrata, a humanista (tehát a Nyugat köre) és az ún. szociáldemokrata irodalom, valamint a magyar avantgarde friss hulláma, és végül a kialakuló, egyselőre kiszámú, a Párt köré tömörülő kommunista írócsoport egymás közti konfliktusokkal ugyan, de a Tanácsköztársaság irodalmának alkotó részévé válik.

Hadd példázzuk ez ellentmondásos egységet az Írói Direktórium névsorával: Babits, Balázs Béla, Barta Lajos, Bíró Lajos, Kassák, Komját, Móricz, Osváth, Révész Béla, Szini Gyula, — ez a névsor a fent jellemzett áramlatok, törekvések képviselőinek együttese.¹

II.

Ebből a probléma-komplexumból hadd emeljek ki egyet, — éppen azért mert ma vitakérdés, és ez az ún. magyar avantgard törekvések helye és szerepe a Tanácsköztársaság időszakában. Ma két egymással nagyon is ellentétes

¹ Vö. MÁCZA JÁNOS érdekes megállapításával, a Tanácsköztársaság képzőművészeti életének rétegzettségéről — arról, milyen irányzatok tömörültek egy táborba (Nagyvilág, 1969. jan. 107. l.).

felfogás kezd eluralkodni e kérdésben irodalmi életünkben. Az egyik felfogás, amely egyenes utódja az 1920-as évek munkásmozgalmon belüli vitáiban kikristályosodott álláspontnak, és következménye Kassák Lajos 1930 körüli, élesen az illegális Párt ellen forduló álláspontjának is, elvi alapjaiban pedig részint a Lukács György kidolgozta marxista—leninista elmélet mechanikus alkalmazásán nyugszik, a magyar avantgard fellépését mindenestül kispolgári anarchizmusnak tartja, tévedésnek és kisiklásnak, és a korszak döntő és érvényes irodalompolitikai megnyilvánulásának Kun Béla erre vonatkozó elítélő álláspontját. A magyar szocialista irodalom tartóoszlopai közül ez álláspont szerint a magyar avantgard áramlatait ki kell iktatni és azok csak annyiban tartoznak oda, amennyiben megszabadultak éppen avantgard jellegű formai eszközeiktől.

Egy másik álláspont, amelyet hazánkban is sokan képviselnek és legerőteljesebben a jugoszláviai magyar irodalomtörténészek közül Bori Imre hangoztat, ellenkezőleg: az egész korszak legfontosabb áramlatának a magyar avantgardot látja, hozzá képest elavultnak, múlt századinak, a szimbolizmus egy kései, korszerűtlen hullámának Adyt és minden kortársát. Ez az álláspont az új magyar irodalom kezdetét 1912-től, Kassák fellépésétől keltezi és az elkövetkezendő három évtized uralkodó, legkorszerűbb áramlatának a magyar avantgardot látja.

A Magyar Tanácsköztársaság irodalmi élete valóban alkalmas arra, hogy néhány adalékkal hozzájáruljunk a vitához.

A magyar avantgard általános értékeléséhez csak annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy az talán más országnál is szervesebb szálakkal fűződik közvetlen előzményeihez; Kassák kötöttsége a késő-szimbolizmushoz, egész körének adóssága Adyval szemben arra figyelmeztet, hogy az avantgard szervesen, fokozatos átmenetekkel, — nem mindig éles szakítással nő ki a századvég irodalmi mozgalmából; és ugyanez a tény kiemeli az Ady-mű fontosságát, — amelyet e szempontból is úgy kell látnunk, mint az igazán korszerű művészet magyarországi kiindulópontját.² Azt is szoktuk mondani, hogy az avantgard mozgalmak sorában sok program, manifesztum, vitacikk és kevesebb igazán jelentős nagy mű született, inkább másod-harmadlagos áttétellel, az avantgard megszüntetve-megőrzött eszközeinek egy más együttesbe való integrálásával mutatkozik meg a mozgalom hatása. A magyar irodalomban ez a megállapítás talán még inkább igazolt, mint más irodalmakban, hiszen egy-két jelentős Kassák-művön (mint a *Máglyák énekelnek* vagy 20-as évekbeli versei egyike-másika) és Barta Sándor versein kívül a magyar avantgard folyamatában valóban nem születtek jelentős művek, — csak az avantgard hatása, más összefüggésbe illeszkedve termékenyített meg egyes más életműveket. (Ezért sem lehet elfogadni azt a teóriát, amely egy Ady, Móricz, Kosz-

² E kapcsolódásra már igen korán élelméjűen rámutat LAZICZIUSZ GYULA (Magyar Írás 1922, febr. 36—42. 1.).

tolányi, Babits, Karinthy, Krúdy, vagy Illyés, Szabó Lőrinc, Erdélyi, József Attila nagy művei sora helyett egy olyan áramlatot tesz középpontba, amelynek sodrában a különben igen tiszteletreméltó, de ilyen esztétikai értéket nem képviselő Reiter Róbert, Szélpál Árpád, Ujvári Erzsé és mások versei, novellái születtek; Kassák legjelentősebb művei az említetteken kívül éppen olyanok, amelyekben valamilyen sajátos szintézisbe hozza az avantgard vívmányokat a realista előzményekkel.)

Az 1913 körül indult, egyelőre kevés jelentős irodalmi értéket létrehozó magyar avantgard mozgalom, mint ismeretes, már 1918 előtt politikailag erősen radikalizálódik és egyikévé válik a magyarországi Tanácsköztársaságot eszmeileg előkészítő áramlatoknak. A ma fejlődése szempontjából sem közömbös megvizsgálni az avantgard irodalomnak és művészetnek, tehát az útját kereső művész-értelmiség megnyilvánulásainak mifajta tudati elemei épülhettek bele egy szocialista forradalmi konstrukcióba, mivel kellett szakítani, mit lehetett megőrizni és továbbvinni. Azért sem haszon nélküli az ilyen vizsgálat, mert a mai nyugat-európai helyzet egyes elemeire is bizonyos fényt deríthet. Az biztosnak látszik, hogy a helyét kereső, az új embert rajzoló művész segíthetett lerombolni a burzsoá értékeket, nevetségessé tenni a burzsoá társadalmat és kultúrát, és építő vágyában az új társadalom megteremtésének bizonyos pszichológiai és kulturális elemeit is felrajzolta. Kedvező történelmi helyzet esetén ezek az elemek harmonikusan egyesülhetnek a tudományos szocializmus más irányból jött indítékaival.

A kérdést másfelől úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a magyar avantgard úgy és csak úgy tölthette be nemcsak irodalmi, hanem történelmi hivatását, úgy és csak úgy lehetett a Tanácsköztársaság szellemi életének segítőjévé, ha a maga egészében úgynevezett aktivista álláspontot képviselt, azaz az európai expresszionizmus egy közvetlen társadalomra ható, a baloldali anarchista vagy szocialista mozgalmakkal rokonszenvező „modelljét” követte. Kétségtelen, hogy *A Tett* és a *Ma* a maga egészében, világirodalmi távlatban aktivistának minősíthető.

1919-ben, a Tanácsköztársaság idején ez a forradalmat is előkészítő magyarországi aktivista mozgalom lett a korszak irodalmi életének egyik fontos színe, összetevője. Ugyanakkor a hatalmi viszonyok megváltozásával azonnal átalakult a magyarországi aktivizmus „profilja” is. Vezetői és követői tudatosan vallották, hogy a megszerzett hatalom időszakában az ő feladatuk már főleg az emberkép formálása, ahogyan a kor frazeológiájával kifejezték „a kollektív individuum” kialakulásának elősegítése, egy új emberi ideál felrajzolása.

Ezen ponton éleződtek ki 1919-ben és éleződnek ki ma is a viták. A ma fejlődésének fényében egyrészt nehéz lenne tagadni, hogy hosszabb távra (egy hosszabb életű Magyar Tanácsköztársaságot feltételezve) ennek a programnak, mondhatnánk ennek a funkciómegosztásnak volt és van relatív létjogo-

sultsága. Nyilván nemcsak a marxista antropológia iránt ma napjainkban feltámadt érdeklődés, s általában nemcsak a szocializmus humanista aspektusának hangsúlyozása, hanem a művészetek sajátos helye, sőt a marxista esztétika felfogása a művészetek sajátosságáról is relatíve érthetővé tesz egy ilyen álláspontot. Relatív, mert a Tanácsköztársaság fenyegetett helyzetében, a végeletekig élezett helyzetben egy ilyen munkamegosztás eleve lehetetlen lett volna, eleve rossz irányba vitt volna. Másrészről már magában a program célkitűzésében túlmentek Kassákék ezen a „kiegészítő”, „szintetizáló” célkitűzésen, és az „ember önmagára találását”, a „kollektív individuum” kiformalását a „pártok forradalmá”-val szemben, sőt a „humanizmuson túl” óhajtják megvalósítani, félreérthetetlen anarchista, sőt irracionalista és misztikus elemekkel.³ Olyan motívumokkal, amelyek sok szomszéd országban, hasonló mozgalmakban felbukkannak (mint erre Bojtár Endre mutatott rá) és amelyek — az értelmiségi lázadások kortárs jellegzetességeként — szinte napjainkig fellelhetők e mozgalmakban („nálunk az élet célja nem az osztályharc, mert az osztályharc csak eszköz az abszolút emberhez, akinek egyetlen

³ Nekünk, aktivistáknak, semmi kétségünk a proletárdiktatúra szükségessége felől. Azonban már itt ki kell hangsúlyoznunk, hogy a reakcióval ellentétes nézőpontból nekünk is megvan a kritikát adó és agitatív véleményünk minden diktatúráról és így a proletárdiktatúráról is. Mert úgy, mint minden önérbékből felállított hatalmi formának (és minden hatalmi forma, ha az nem is egyesek, hanem egész embercsoportok látszólag feltétlen érdekeit védi is — öncélú törvényszék) ennek is megvan a veszedelmes kétélűsége. Megszületik a reakció ellen és egy bizonyos idő múlva ellene reakciósodik a forradalomnak. Mi tehát jobbra és balra egyszerre értékeljük a diktatúrát. Jobbfelé erősítő kritikával vele akarunk harcolni a reakció ellen, balfelé a meghaladást követő agitációval ellene harcolunk a már nem egy osztályt segítő, de a gazdasági kérdéseit megoldott emberiség individuális forradalmáért.

Az élet érdemessége a pártok spekulatív forradalmán túl tehát a létezés forradalmának végnélküliségében van. Ez a forradalom a tudatosodó élet forradalma és túl a gazdasági és politikai harcokon az ember önmagára találásáért harcol.

És ezzel az értelmi meghatározással a nagyon sokak által végecnek vallott kommunizmuson, mint a legközelebbi fejlődési stáción, a szocialista ideál egyetlen reális fundamentumán túl, mi magát az alig körülhatárolható végecét, a lelkében újjászületett embert zászlózzuk a forradalom elé. Nem akarunk félreértetni: ez az akciónk nem a gazdasági földszint megteremtésére koncentrált erők megbontását, hanem ezeknek az erőeknek alanyi magukra használásához segítségét jelenti.

A tudomány és művészet megoldozottjai.

A magukat kereső minden eddigiből kiszakadtak.

A kollektív individuum.

S már ma kétségtelen, hogy a megindult és feltartóztathatatlan világforradalomban azok a népcsoportok fogják magukat praktikus értelemben a legmesszebbre verekedni, akiknél legtöbb lesz a lélekben forradalmi erő. A történelem mozdonyának ilyen fűtőire nálunk Magyarországon nagyon minimálisat ígérőek a kilátások. Ennek a reménytelenségnek ismerjük történelmi hátterét. És épp ezért a gondolkozók előtt nem lehet értelmetlen, hogy az aktivizmus, amely a marxi alapról a beérhetetlent tartja végecéljának, minden reális eredmény legfontosabbjának a kommunizmust követeli, de ezzel a harcával egyidőben harcot kezd a kollektív individuumért is, akiben az állandó forradalom biztosítékát látja. Mi nem tudósok, hanem az életet felértő művészek vagyunk, s így eszünk és érzéseink kinyilatkoztatója a művészet. A forradalmat szolgáló praktikus munkamegosztás alapján részünkről a művészetünket tartjuk legtöbbet segítő eszköznek a nagy harcban és hiszünk ennek az új művészetnek új embert építésében, mint ahogyan hiszünk a tényé vált világszemléletes orosz művészet forradalmasító erejében.

(KASSÁK LAJOS: Aktivizmus, Ma. 1919. ápr. 10.)

életformája a forradalmas akció” — írja Kun Bélának válaszolva Kassák még 1919. jún. 14.-én is.); az *Aktivizmus* című cikkéből áradó bizalmatlanság és aggály Magyarország forradalmi erőivel kapcsolatban lényegében ugyanaz, s ugyanarra a konklúzióra is jut, mint H. Marcuse ma divatos elmélete.

Ez elvi programnak — s az expresszionista hagyománynak, világirodalmi környezetnek is, — megfelelően a *Ma* szépirodalmi termését extatikus lobogás, áradó parttalanság jellemzi, olyan formanyelv, amely expresszionista, szimbolista és népi elemeket feloldatlanul görget még sodrában; amelyben egyesül a „nyomor”-mitológia és a jövőbeli ember (munkás-művész) absztrakt képe. Magas művészi fokon példája lehetne ennek Kassák: *Boldog Köszöntés-e*, — amely egyúttal polemikus vers Kun Béla ellen is. Egyébként Kassák és körének szépirodalmi munkássága, a *Ma* számai 1919 június—júliusban mint ha arra is mutatnának, hogy a *Ma* körének szépírói, fenntartva programjukat, a helyzet nyomására egy, a direkter forradalmi feladatokkal összefüggő, közvetlenebbül agitáló és lázító, ugyanakkor formaeszközeiben bizonyos szempontból higgadó hangon kezdtek írni. A *Mából* kivált Komját Aladár már korábban megindult ezen az úton; a szorosabban a *Ma* köréhez tartozó Mácza János, Barta Sándor művein is ezt vehetjük észre (ez utóbbinál már felrémlik 1920-as apokaliptikus-anarchista hangja).

Egy másik probléma: az avantgard egyik jellegzetes hozadéka Európa-szerte az irodalom addig meglevő műfajainak, műformáinak nagyfokú kitágítása, variálása, új színekkel való gazdagítása, újrafogalmazása. A magyar avantgard is jelentős szerepet játszott ebben a tekintetben: nem előzmények nélkül, de elsősorban az e körhöz tartozó vagy ehhez közeledő művészek érdeme, hogy felvetették a köztéri monumentális szobrászat létjogosultságát és új funkcióját, a mindennapi élet esztétikai átalakítását, szorosabban irodalmi-művészeti téren a „teljes színházat” (Mácza János koncepciója) és erőteljesen továbblendítették a szavalókórus formát: annak a „dinamikus”, „kozmosz”, a tömegerőt, ember és világ egybeforrását ábrázolni, érzékeltetni kívánó irodalmi törekvésnek (amelynek meglétére József Farkas mutatott rá) részint itt, a magyar aktivizmusban, részint világirodalmi előzményeinél és példáinál (Whitman, Verhaeren, a német expresszionizmus) vannak a forrásai.

Mindebből az következik, hogy a magyar avantgardnak az a szárnya, amelyet főleg Kassák Lajos és köre képviselt, nem egyedüli és nem kizárólagos, de fontos és nélkülözhetetlen összetevője, színe, alkotóeleme volt annak a kialakuló és kialakulásban megakasztott modellnek, amelyet a Tanácsköztársaság irodalma jelent. Még egyszer rá kell mutatni, hogy legalább ennyire fontos színe volt mindaz, ami a humanista polgári irodalom új fejleménye nyomán keletkezett (itt természetesen nem függetlenül éppen az avantgard európai és magyar kezdeményeitől; elsősorban Tóth Árpád *Új Istene* a példa erre), és bizonyos, hogy erre polgári humanistából szocialistává alakuló

eszmeiségével, Juhász Gyula példája a legmegvilágítóbb. A szocialista eszmeiséghez közelálló irodalom egy másik szárnyán Móricz Zsigmond ekkori munkássága, egy más körből érkezve pedig a Nagy Lajos-i mű kibontakozása e rövid hónapokban lehetne példa ezeknek az irányzatoknak sokféleségére. És fel lehet tételezni, hogy pl. Karinthy Frigyesnek a *Holnap reggel*-ben megkezdett gondolati típusú művészete is egyik összetevője lehetett volna az új szocialista irodalomnak. Mindez vitákkal és ellentétekkel is, de alapjában egy egységet képezhetett volna az avantgard-kezdemények különféle folytatóival, s egy olyan skála alakulhatott volna ki, amely Szini Gyulától Kassák körén át Komját Aladárig terjed.

Mint említettük, épp ezek ellen az irányok ellen lépett föl kezdettől nagy erővel a magyarországi kispolgár és urbánus irodalom néhány alkotója, ill. ez irodalmat hordozó rétegek több újságíró képviselője. A legélesebb viták az irodalom területén részint éppen az avantgard irányok, részint a szimbolizmusból a szocialista eszmeiség felé tartó alkotók, mint Balázs Béla, ellen ebből a liberális-urbánus közegből (és a vele csendes szövetségben levő konzervatív-nemzeti körökből) jöttek. Ezeknek a támadásoknak jegyében állt 1919 április – júniusa.⁴

Révai József (névtelenül megjelent cikkében) már 1919 áprilisában éles támadást intéz az éppen ilyen irányt képviselő Kéri Pál ellen. A Párt kialakuló irodalompolitikáját ebben a helyzetben Lukács György fogalmazta meg: szavai világosan mutatják, hogy egyetlen irányzatnak sem kívántak monopóliumot adni; elsősorban a színvonalas irodalmat részesítették előnyben. (Ez az adott helyzetben a magyar- és világirodalom klasszikus értékeinek, illetőleg a Nyugat körének előtérbekerülését, – az avantgard irányzatok eltűrését – és a liberális-polgári irodalom visszaszorítását jelentette.)⁵

⁴ Szocialista frazeológiával álcázott jellegzetes polgári támadás a GÖNDÖR FERENCÉ: „A proletárdiktatúrának valami egészen groteszk és komikus fattyúhajtása az irodalmi és művészeti ökörsütés, ami most a nagy nyilvánosság szomorkodó derfijének közepette végbemegy és nekünk igenis meg van a jussunk hozzá, hogy a munkásság nevében szétütsünk ezek között a kontárok között. Kunfi Zsigmond elvtárs és Lukács György elvtárs találják meg a módját annak, hogy megtisztítsák a proletárirodalmat és művészetet beözönlő lármás zöldegtől és teremtsenek itt értelmes és valóban forradalmi proletárirodalmat és művészetet. Mi is nagyon jól tudjuk azt, hogy a burzsoá íróknak nagyon sok bűnük van a régi rend alázatos kiszolgálásában, de még mindig sokkal inkább szeretnék a *Molnár Ferenc*, *Bródy Sándor*, *Szomory Dezső* írói tehetségének értékeit átnenteni és a munkáskultúra szolgálatába állítani, mint a Máczák bolondgombáival traktálni a jobb sorsra méltó és fejlődésre mindenképpen alkalmas és képes munkásságot...

(GÖNDÖR FERENC: Kik akarják diktálni a proletárirodalmat.

Népszava, 1919. április 16.)

⁵ A Közoktatásügyi Népbiztos semmiféle iránynak vagy pártnak irodalmát hivatalosan támogatni nem fogja. A kommunista kultúrprogram csak jó és rossz irodalmat különböztet meg és nem hajlandó sem Shakespeare-t, sem Goethet félredobni azon a címen, hogy nem voltak szocialista írók. De nem hajlandó arra sem, hogy szocializmus címen ráeressze a dilettantizmust a művészetre. A kommunista kultúrprogram az, hogy a legmagasabb és legtisztább művészetet juttassa a proletáriátusnak és nem fogja

Bonyolította a helyzetet, hogy viszont — sok okból: fiatalos tapasztalatlanságból, anarchista heveseségből, szektaszellemből — a magyar avantgard különféle osztagai maguknak követelték a forradalmi művészet előjogát, a szocialista eszmeiségű irodalom egyedüli képviselőjének tartották magukat. Ez a sajátos szektaszellem (amely az egész avantgard mozgalomra jellemző mindmáig, és amely egyénileg, mint ismeretes, jellemezte Kassák Lajost is) nehezítette az egységbe-forrást, támadási felületet nyitott a konzervatív és kispolgári kritizálóknak. Hozzájárult ehhez még egy mély probléma, a korszak egyik lappangó alapproblémája: a *tömegízlés* kérdése. Már a Nyugat irodalmát is aránylag vékony értelmiségi réteg hordozta; ennek a rétegnek egy része visszahúzódott, emigrált a Tanácsköztársaság idején, ellene fordult, leszakadt; a magyar avantgardnak pedig mindvégig az értelmiségi fiatalság egy része és nagyon vékony munkásréteg volt a társadalmi bázisa. Abban a pillanatban, mikor ez irányok hatalomra kerültek, uralkodóvá lettek, rögtön láthatóvá vált az a szakadék, amely a munkástömegek, sőt a munkásmozgalom funkcionáriusainak ízlése között és ez irodalmi irányzatok között fennáll. E tömegek ugyanis részint a konzervatív irodalom kifejezési és ízlésnormáin nőttek fel, az ellenzéki forradalmi szellemet pedig a műformálásban és kifejezőkincsében ugyancsak konzervatív, ún. szociáldemokrata irodalom képviselte a szemükben; az avantgard irodalom pedig egy elképzelt, jövőbe vetített ideális ember, munkás számára írt. Joggal hivatkozhatott hát éppen ez a szociáldemokrata irodalom arra ezekben a napokban, hogy a legszélesebb tömegbázissal rendelkezik. Hozzá tehetnénk: egyes fejlemények arra mutatnak (az *Új Idők* és az *Emberiség* megindulása 1919 júliusban), hogy ennek az ízlésiránynak, illetve ez ízlésirány és a Kassák-i avantgard megszüntetve-megőrzött formáinak sajátos szintézise, ennek elvei (utalok Mittay László cikkére: *Új stílus felé*, Vörös Lobogó, 1919 jún. 18) és gyakorlata is kibontakozott.

engedni, hogy politikai eszközzé rontott vezércikkpoézissal pusztítsák az ízlését. A politika csak eszköz, a kultúra a cél.

Ami tiszta irodalmi érték, azt támogatni fogja a közoktatásügyi népbiztos, bárhonnan jön is és csak természetes, hogy elsősorban fogja támogatni a proletáriátus talajában nőtt művészetet — amennyiben művészet.

A Közoktatásügyi Népbiztosság irodalompolitikai programja egyébként az, hogy az írók kezébe teszi az irodalom sorsát, irányítását. (De az írókéba és nem a hírlapírókéba és álhírlapírókéba!)

A Közoktatásügyi Népbiztosság nem akar hivatalos művészetet, de nem akarja a pártművészet diktatúráját sem. A politikai szempont még sokáig kiválasztó szempont marad, de nem diktálhatja az irodalmi termelés irányát. Csak szűrő legyen, ne egyetlen forrás!

A Közoktatásügyi Népbiztosság eddig még nem avatkozott bele az irodalmi életbe: végeredményben pedig az írók szervezetére bízta majd az irányítást. Aki tehát itt támadja meg rágalmazva, az vagy ostoba, vagy rosszhiszemű és irodalmi csomagolásban — igen is — politikai bombát hajít.

(LUKÁCS GYÖRGY: Felvilágosításul. Vörös Újság. 1919. április 18.)

Konfliktus bontakozott hát ki a *Ma* (kevésbé nyíltan a Nyugat egyes szárnyai) és az olvasók között;⁶ és Kun Béla emlékezetes beszéde az Országos Pártgyűlésen 1919 júniusában voltaképp olyan igényt fejezett ki (kissé proletkultos frazeológiával), hogy önálló proletárszellemi élet bontakozzék ki. Ennek jegyében kívánt túllépni az addigi irányokon, ezért elhárította azt, hogy a *Ma* legyen az egyedüli képviselője a szocialista irodalomnak (és egyúttal merev módon egyszerűen burzsoá dekadenciának bélyegezte a *Ma* kifejező eszközeit). Ennek a beszédnek indítóoka nyilván részint ennek a konfliktusnak kifejeződése, ill. megoldási kísérlete, és másrészt világos szembenállás a nagy polgári értékekre építő lukácsi programmal is.

A magyar avantgardnak tehát nem ellentmondások nélkül és nem automatikusan, de jelentős helye van a Tanácsköztársaság irodalmában: utolsó napjaiban megkezdődött már vívmányai „megszüntetve-megőrző” beépítése egy új, korszerű, tömegekre is építő szocialista művészet ideálképebe. Mindenesetre: a körülötte zajló vitákban csírájukban már megmutatkoztak azok az ellentétek, amelyek a 30-as éveket jellemzik.

III.

A másik kérdés, amely napjainkban a Tanácsköztársasággal kapcsolatban felmerül: 1919 mint korszakhatár kérdése. Irodalomtörténetünknek immár 25 éves hagyománya, hogy 1919-et korszakhatárnak tekinti, hogy

⁶ Felsoroltakból vonjuk le a következőket:

A „Ma”, amelynek törekvései a művészet szféráiban minden osztályviságon vagy más kategórián felül a legszélesebb értelemben véve: általános emberi célokat kíván szolgálni s ebbeli törekvése össze nem fér azzal, hogy specifikusan proletárköltészetté legyen, aminthogy nem tartotta összeférhetőnek a burzsoá társadalomban, hogy azzá a zsurnalasztá alacsonyuljon, amely az irodalom és művészet polgári korát oly nagyon jellemzi. És amíg a burzsoá-társadalomban lehetetlenek voltunk, mert céljainkban voltunk veszedelmesek a hatalomnak, a proletárok országában csak úgy válhatnánk lehetlenné, ha a nagyrészt felvilágosodatlan, művészekből évszázadok óta kizárt, az örökös gazdasági harcokban elanyagiasodott proletároshalmaz (nem mint hatalom, hanem mint tömeg) — gyakorolna kritikát a műveink felett. Amint azt a riportozók követelik, nem látva és nem rettenve vissza attól, hogy a burzsoá-kapitalizmusnál erkölcsletlenebbül nyakalnak le a jobbratörekvő művészetet és hogy a katonafiam-költészet művészté kiáltásával és követelésével sohasem ismert tömegbutítást visznek véghez.

S ha a proletáriátust, mint hatalmat agresszív és cselekvőleg kívántuk és üdvözlöttük, mert a minden elnyomás megszüntetése és az igazi haladás megnyitása, az ő történelmi hivatása, tiltakozunk az ellen, hogy a szellemiekben alacsony nívón álló proletáriátus, mint tömeg gyakoroljon kritikátlan diktatúrát a művészet fölött. Mert ha az első lépésével 50%-os értelmességet kívánna az expresszionizmustól, a másodikkal Shakespeare-től kívánna 20%-kal kevesebb pszichológiát és így tovább, minden művészi és magasabb szellemi kultúra irtó rovására és nem maradna más, mint a vezércikk és ablakvers, a farkasantlok és peterdiek, azoktól nem kérve engedményeket, nem lévén azokban semmi. Nem is szólva arról, hogy két hét alatt minden „író” proletárverseket, drámákat plakátokat, novellákat írta, ami jelentené a művészetnek százszor csúfosabb fejthajtását a hatalom előtt, a százszor alantasabb szellemi prostitúciót, mint volt az a burzsoák társadalmában.

(KAHÁNA MÓZES: A „Ma”-t több ízben ért támadásokról
Ma. 1919. június 1)

egy korszak befejezésének és lezárásának tartja. Újabban többször elhangzott: helytálló-e ez még, nem lenne-e helyes egyetlen nagy izületként tárgyalni az irodalmat 1905-től a felszabadulásig.

A kérdés kapcsán természetesen nemcsak 1919 kérdése, hanem az irodalmi kontinuitás és diszkontinuitás problémája, valamint az irodalomtörténeti korszakolás általános kérdései is felmerülnek.

Magának a periodizációnak elvei is sokszor tisztázatlanok. *Mit periodizálunk voltaképpen?* Az irodalom szerkezete, amelynek korszakait igyekszünk elhatárolni, maga is rendkívül komplex. *Mit periodizálunk tehát?* alkotói életutakat? irodalmi áramlatokat? irodalmi intézményeket? a jelentős művek sorozatát? vagy minden megjelent művet? Az irodalomnak mindezek a megnyilvánulásai és részjelenségei, mindezek a realizációi sokszor más-más periodizációt kívánnak. Azt hiszem, a válasz az; mindezeket együttesen tekintetbe vesszük, de alapján egy-egy korszak legjelentősebb, esztétikailag is kiemelkedő művei alapján periodizálunk. A *fontos* művek időbeli tagozódása jelzi az irodalom időbeli tagozódását. Ide kínálkozik mindjárt egy vitázó megjegyzés: nem egy-egy alkotó pályája, életútja jelzi tehát egy-egy irodalmi korszak határát, hanem a művek sora és hogy a kettő nem esik mindig egybe, hogy egy-egy alkotó több irodalmi korszakon keresztül is működhet, sőt, hogy művei több korszakba tartozhatnak, azt éppen a most vitatott időszakasz is bizonyítja. Az alap tehát: a fontos művek sora és az ezekből a fontos művekből kirajzolódó fő irodalmi áramlatok, irányzatok, tendenciák; ezek alkotják voltaképpen az irodalom történetének nagy korszakait. Ma úgy látom, hogy változatlanul helyes volt a 19-es korszakhatár, ill. az ezt elfogadó régebbi irodalomtörténeti konszenzushoz való ragaszkodás. Helyes volt, éspedig nemcsak azért, mert 1919 történelmünk egyik legfontosabb történeti dátuma, hanem sajátos irodalomtörténeti okokból is. Az a lendület és irány, amely 1919-ig tartott és 1919-ben érte el csúcspontját, megáll, egy egyenes fejlődésvonal eltorzul. Új körülmények között fejlődik tovább a magyar irodalom; széthasadozik, földrajzilag is (egy jelentős és fontos része, — olykor világirodalmilag is fontos indításokat adva — emigrációban fejlődik). Világnézetileg is új fejlemények, új hajtások kezdődnek. Más az irodalom közege, más a visszhangja, olvasóközönsége, mások esztétikai-filozófiai ideáljai. Intézményekben és szervezetben is más az irodalom, de különösen más áramlatokban.

Kétségtelen: az 1900-as évek elején megindult nagy folyamat folytatódik 1919 után is és az is kétségtelen, hogy Ady és Kaffka kivételével a legtöbb alkotó életműve átnyúlik ebbe a korszakba, sőt egyesek életük legfontosabb műveit ekkor hozzák létre, mégis: 1919 után művekben és áramlatokban (tehát nem az életutakban), intézményekben és szervezetben olyan lényegesen *mást* találunk, amely alapvetően megkülönbözteti az előző korszaktól. Hogy néhány példát soroljak fel: áramlatokban, irányzatokban: az irodalom

szubjektivizálása helyett az objektív irodalom lép előtérbe, az önkifejezés helyett a valóság-feltárássra irányuló hajlam. Megerősödik, színrelép, fontossá lesz a szocialista irodalom; megvalósul egyes művekben egy sajátos szocialista-realista irodalom: egy vadonatúj nemzedék lép fel, melynek fontosságát egyre jobban látjuk, amely új hangot, új látást hoz az irodalomba, a Szabó Lőrinc, Erdélyi József, majd Illyés Gyula, József Attila nagy nemzedéke.

Az 1919-ben egyszer — ha nagyon rövid időre és ellentmondásosan is — megvalósult egység tömegek és alkotók között ideálként és vágyként ott él a kor gondolkodásában, kritikusaiban, íróiban. Hevesy Ivánnak éppen 19-re hivatkozó könyve címét idézve, „*A művészet agóniája és reinkarnációja*” kérdéskörre innen várták a megoldást, — mint ahogy egyén és tömeg nagy, egybefonott egységének egyszer megélt élménye ott él sokukban, — hadd hivatkozzunk csak Illyés: *Ifjúság*-ára.

Intézményekben más tehát az 1919 utáni korszak, új áramlatok jelentkeznek, de mások a művek is. Lényeges különbség van, hogy csak a nagy nemzedék műveit említsük, a Móricz Zsigmond mű háború előtti és utáni szakasza és különösen éles a határ a fiatal Babits és a húszas évek végétől alkotó Babits, a fiatal Kosztolányi és az érett Kosztolányi művei között. Az ő ekkori művük beletartozik abba az objektíváltabb, ugyanakkor intellektuálisabb és bonyolultabb, a valósághoz közeledő, klasszicizálódás felé tartó magyar irodalmi áramlatba, amely a 30-as éveket jellemzi és elképzelhetetlen a népi és ugyanakkor a szocialista irodalom új kezdeményei nélkül. Mint ahogy Bartók is a századelőből nő ki és Ady mellé állítható a fejlődésvonalban, de a *Concerto* és a *Divertimento* már tévedhetetlenül új korszak művei egyetemes zenetörténeti mértékkel is.

A folyamat végpontjai pedig (ismét csak művekben): *A Nagyon fáj, az Árvácska, A befejezetlen mondat, A realizmus problémái, a Rend a romokban, a Tajtékos ég* világirodalmilag is más minőséget mutatnak és egészen más korszakra jellemzők, mint a századelő művei.

Úgy látom tehát; intézményekben éppen úgy, mint áramlatokban, művekben éppen úgy, mint közönségben 1919 korszakhatár. Újat hozott, mást hozott, másfelé kényszerítette, taszította, lökte az irodalmat, mássá alakította.

IV.

Kontinuitást és diszkontinuitást: folytonosságot és megszakítást említettünk. Természetesen nemcsak éles szakadásról van szó 19-ben, hanem folyamatosságról is és bár korszakhatárnak tekintjük, de távolról sem szabad tagadnunk azokat az áthúzódó, közös jellemvonásokat, tendenciákat, amelyek irodalmunk utolsó ötven évén végigvonulnak. Sőt egy más szempontból nem korszakhatár és szakítás, hanem csomópont és összegezés 1919. Olyan összegezés, amelynek hagyományait, eredményeit folytatnunk is lehet.

Ilyen szempontból van 1919-en át máig egy sajátos kontinuitás is. Lényegesen más történeti körülmények között, tegyük hozzá, jóval fejlettebb technikai eszközök birtokában, több tapasztalat és eredmény után tudjuk vállalni ezt a kontinuitást, tudunk szembenézni a problémákkal: az irodalom és művészet szocialista eszmeiségű ellentmondásos egységével, az elit- és tömeg-kultúra problémájával, az új műfajok kérdésével, a művészet kialakuló, új funkcióival, helyével a kultúra egészében.

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IRODALOM-
ÉS MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJA

A Magyar Tanácsköztársaság megszületése és néhány hónapos fennállása, a szocialista társadalom építésének jóformán minden területén már fél évszázaddal ezelőtt létrehozta a szocializmus első szervezeti formáit hazánkban, és megfogalmazta — természetesen a marxizmus akkori szintjén — az új társadalom legfontosabb alapelveit. Ha most megkíséreljük felvázolni az 1919-ben kialakított alapelvek néhány legfontosabbját a művelődés- és tudománypolitika területén, valamint az irodalmi és művészeti élet irányításában, elsősorban azokat a problémákat kell érintenünk, amelyek mai kulturális életünk szemszögéből is fontosak, mai vitáink számára is tanulságosak lehetnek.

Induljunk ki a legáltalánosabb kérdésből, a Tanácsköztársaság értelmiségi politikájából. Ismeretes, hogy a Magyar Tanácsköztársaság vérontás nélkül győzött és széles népi bázisra épült. A sajátos történelmi körülmények következtében a magyar alkotó értelmiség nagyrésze, és legértékesebb része eltérően az 1917-es oroszországi szocialista forradalomtól — csatlakozott a Tanácsköztársasághoz és vállalta céljai szolgálatát. Így lehetővé vált a haladó értelmiség szélesen értelmezett nemzeti egysége, amely szervezeteken keresztül biztosította a különböző értelmiségi rétegek bekapcsolódását a szocialista forradalom építőmunkájába. Ez már 1919-ben felvetette az alkotó értelmiség és a proletárforradalom viszonyának problémáját, — amelyre napjainkban is több irodalmi mű igyekszik megalkotni a maga sajátos feleletét.

Az alkotó értelmiség és a forradalom, a szellemi munkások és a szocializmus viszonyának problémája már az 1918-as polgári demokratikus forradalom napjaiban felvetődött. Ekkor elsősorban az a kérdés került előtérbe, szükség van-e az alkotó értelmiség tevékenységére a szocialista társadalomban. E kérdés felvetését Kassák Lajos, Illés Béla és mások részéről az értelmiség azon rétegei megnyerésének szándéka váltotta ki, amely rétegek a szocializmusban valamilyen módon a szellemi és fizikai munka nivellálását vélték látni. Lukács György ezzel kapcsolatban már a forradalmi mozgalom szellemi vezetésének problémáját is érintette.

A Tanácsköztársaság napjaiban fokozottabb súllyal vetődött fel ez a kérdéskomplexum; több ízben vitatott elméleti kérdéssé vált, amelynek

során a forradalom olyan vezetői nyilatkoztak meg, mint Kun Béla, Kunfi Zsigmond és Lukács György, olyan gazdasági és műszaki irányítói, mint Varga Jenő és Hevesi Gyula, és olyan írók és művészek mint Móricz Zsigmond, Juhász Gyula, Kassák Lajos, Illés Béla, Révai József és Uitz Béla. Kun Béla — e probléma több oldalát vizsgálva — a Mérnökök Szövetsége (AMOSz) értekezletén és a tanítók előadóképző tanfolyamán tartott beszédében is foglalkozott az értelmiség tevékenységének jelentőségével a szocialista társadalom építése során. Kifejtette, hogy a kapitalista társadalommal szemben, amely képtelen volt megszüntetni a szellemi munka gazdasági és erkölcsi értéke közötti ellentmondást, a szocialista társadalom az értelmiség alkotó tevékenységének gazdasági értékelését fokozatosan annak etikai értékét megközelítő szintre kell, hogy emelje. Ugyanakkor elutasította azt az elméletet, amely a szellemi munka magasabb kvalitása jogán az értelmiség számára követeli a vezető szerepet a szocialista társadalomban. Kun Béla rámutatott, hogy „a szellemi vezető nem lehet egy külön réteg, nem lehet egy külön osztály, a szellemi vezető a proletárságnak az osztálytudata”, amelynek kifejezői kell, hogy elfoglalják a társadalom vezető posztjait.¹

Az alkotó értelmiség csatlakozása a Tanácsköztársasághoz — a helyes értelmiségi politika következtében — a művelődés területén különösen nagy eredményekhez vezetett. A proletárhatalom kulturális politikája az ország társadalmi berendezkedésének, gazdasági és politikai arculatának gyökeres átalakításával egyidőben magának az emberi létnek átformálását, az osztálytársadalmakban eltorzult emberi lélek *belső* felszabadítását is feladatának vallotta, hogy „évszázadok mulasztásait és a néplelekkel szemben elkövetett vétkeket pótolja és helyrehozza”. A Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya kimondotta: „A Tanácsköztársaság megszünteti a burzsoázia műveltségi kiváltságát, és megnyitja a dolgozók előtt a műveltség tényleges megszerzésének lehetőségét.” Ebből az alapelvből indult ki a proletárforradalom átfogó művelődési politikája az iskolai oktatás különböző típusainak kiépítésétől az egyetemek átszervezéséig, a színházak és műkincsek köztulajdonba vételétől az országos könyvtárhálózat és új tudományos és művészeti intézmények kiépítéséig.

Annak az alapvető célkitűzésnek gyakorlati kimunkálása, végrehajtása során, hogy az eddig kisémmizett osztályokat kell a kultúra értőjévé, hordozójává és alkotó-részeséivé tenni, két további fontos művelődéspolitikai elvet fogalmaztak meg a Köznevelési és Közkultúrális Népbiztosság irányítói. Az egyik: hogy a volt kizsákmányoló osztályok kulturális monopóliumának a felszámolása úgy történjék, hogy eközben az emberiség eddig felhalmozott kulturális értékeiből semmi veszendőbe ne menjen, ellenkezőleg, — miként *Kunfi Zsigmond* megfogalmazta — „minden igazi értéket mentsen át a múltból a jelen és a jövő

¹ A proletárdiktatúra és a tanítóság. KUN BÉLA előadása a tanítók előadóképző tanfolyamán. Bp. 1919. A Köznevelési és Közkultúrális Népbiztosság kiadása.

számára és minden igazi értéket állítson a proletariátus ügyének szolgálatába, mert a proletariátus ügye: egy a kultúra ügyével”.² És a másik alapelv: hogy a műveltségi előjogok megszüntetésével és a kulturális intézmények köztulajdonba vételével csak a kultúra egyenlő birtoklásának *lehetőségét* teremtette meg a proletárforradalom, a kultúra *tényleges* birtokbavétele még nehéz és bonyolult tennivalók sorát követeli meg. Ezt a fontos tételt Lukács György fejtette ki 1919 áprilisában: „A kép, a könyv, az iskola nem azé, akinek tényleges vagy jogszerű tulajdona. Hanem azé, aki belőle a legtöbb belső hasznót, a legtöbb gyönyörűséget és épülést képes meríteni. Az, hogy a műkincsek, a színházak, az iskolák stb. a proletariátus kezében vannak, csak lehetőségét teremti meg az új kultúrának, a tényleges birtokbavételnek. Annak a kornak, amelyben a kultúra összes alkotásai a dolgozók valamennyiének *belső* tulajdonává váltak. Ezt a tényleges birtokbevételt kell a nevelésnek megvalósítani.”³

E művelődéspolitikai elvekből következően a kiépítendő szocialista kultúra struktúráját intézmények és szervezetek létrehozását vagy átférfalását, más esetekben megszüntetését és újakkal pótlását — sokrétűen, az új, szocialista társadalom igényeit és a nemzeti kultúra egészének előrehaladását is szem előtt tartva formálták meg. Egyidejűleg fogtak hozzá az elmaradt demokratikus feladatok — mint például az egyház és az állam, az iskola és az egyház elválasztása — valamint a szocialista feladatok végrehajtásához. Ahol szükséges volt, ideiglenes célzattal hozott gyors intézkedésekkel, ahol arra lehetőség nyílt, gondos felmérések, tervezetek alapján hozott átgondolt intézkedésekkel, egyszerre törekedtek az iskolai oktatás alapvető megreformálására és az iskolán kívüli népoktatás országot átfogó széles hálózatatának megszervezésére. Egyidőben kezdtek hozzá a tudományos intézmények, az egész tudományos élet átalakításához a természettudományi gondolkodás és a szocialista humánium szellemében, valamint az irodalom és a művészetek új irányító szervezeteinek kiépítéséhez. Megindult a Tudományos Akadémia és a Tudományegyetemek gyökeres átszervezése, hogy megteremtse „a tudományos kutatás igazi otthonát” és biztosítsák a szocialista társadalom felépítéséhez szükséges magas szintű szakemberek képzését. Ugyancsak megindultak a tudományos szakirodalom nagyfokú kifejlesztésének előkészítő munkálatai a szükséges anyagi és személyi feltételek felmérése és biztosítása.

A Tanácsköztársaság politikai vezetői és művelődésügyének irányítói a szocialista kultúra kiépítendő struktúráján belül különös gonddal foglalkoztak a társadalomtudományok, valamint az irodalom és a művészetek új szervezeteinek, új kultúra-közvetítő formáinak létrehozásával, hogy azok mind jobban elláthassák társadalomnevelő, az ember belső átalakításában,

² KUNFI ZSIGMOND közoktatásügyi népbiztos nyilatkozata. Fáklya, 1919. április 20.

³ LUKÁCS GYÖRGY: A kultúra tényleges birtokbavétele. Fáklya, 1919. április 20.

világképének és erkölcsi felfogásának kifejtésében oly fontos funkciót betöltő feladatukat. Nagy szerepet szántak az irodalomnak és művészeteknek azon a téren is, hogy fogékonyra tegyék a kultúrától elzárt lelkeket a „szépség birodalma” iránt, hogy emeljék a tömegek ízlését, formálják szépezzékét, növeljék „látóképességét”, gazdagítsák érzelmvilágát.

A szellem emberének építő részvétele a Tanácsköztársaság művelődési politikájának kidolgozásában és annak gyakorlati kivitelezésében azt eredményezte, hogy a Köznevelésiügyi Népbiztosság a proletárdiktatúra kulturális felépítménye kialakítása során támaszkodhatott a haladó értelmiségnek a polgári demokratikus forradalom idején kidolgozott olyan tervezeteire, elgondolásaira, mint például a Galilei Kör művelődéspolitikai reformterve vagy a Magyarországi Tanítók szervezetének népoktatási programja, mint az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetsége reformjavaslatai, vagy mint az Irodalmi és Művészeti Szakbizottság által felvetett, a művészeti élet irányításának átszervezését célzó javaslatok. Hogy nemcsak a legfontosabb alapelvek voltak készen a Tanácsköztársaság első napjaiban, hanem jól átgondolt intézkedések egész sora állt előkészítetten a művelődéspolitikai irányítói számára, és főleg, hogy készen állt az e művelődési politikát végrehajtani képes, azt tudományos vagy művészi meggyőződésből is támogató, megfelelő szakemberek gárdája is.

Mindezek következtében megvalósulónak látszott Marx ama régi álma, amely az emberiség megváltását „a gondolkozó emberiség és a szenvedő emberiség szövetségétől” várta. A magyar proletárforradalom szélesre tárta kapuit az alkotó értelmiség előtt. Az egyetemi és felsőoktatási intézmények reformja során katedrához juttatta a korábban mellőzött tudósokat, így került ekkor az egyetem bölcsészkarára tanárként — többek között — Babits Mihály, Bolgár Elek, Hevessy György, Király György, Révay József, Szabó Zoltán, Szekfű Gyula, Vadász Elemér és Varjas Sándor, orvosi karára Ferenczi Sándor és Pólya Jenő, a Műegyetemre Éber László, Kozma Lajos és Lessner Manó, a tanárképző főiskolára pedig Benedek Marcell és Turóczi-Trostler József.

A Tanácsköztársaság tudomány- és művészetpolitikája, irodalompolitikája a tudományos és művészi meggyőződés szabad kifejtését biztosította. E politika fő vonása a haladó tudósok, írók és művészek fokozatos marxista átnevelésének perspektívája volt. Ismeretes, hogy Kun Béla — ezt Krúdy Gyula visszaemlékezése is bizonyítja — és Lukács György egyaránt vallotta, hogy csupán a proletárdiktatúra politikai érdekeivel ellentétes mű nem jelenhet meg a Tanácsköztársaságban, de széles teret kell engedni a különböző művészeti-alkotói nézetek kifejtésének. E művelődési politika része volt az írók, művészek és tudósok nyugodt munkafeltételeinek anyagi biztosítása, valamint az irodalom és művészetek különböző irányzatait összefogó szervezeti egység megteremtése. A Köznevelésiügyi Népbiztosság által kinevezett művészeti irányító szervezetben a művészi élet haladó irányzatainak legjele-

sebb képviselői kaptak helyet, így többek között Bartók Béla, Dohnányi Ernő, Kodály Zoltán és Reinitz Béla a zenei, Ferenczy Béni, Kernstok Károly, Pór Bertalan, Uitz Béla és Vedres Márk a képzőművészeti, Beregi Oszkár, Hegedűs Gyula, Ódry Árpád és Rátkai Márton a színeszi vezetőszerző élén.

Közelebbről kell szemügyre vennünk az irodalmi élet irányításának szervezeteit. A Köznevelésiügyi Népbiztosság által kinevezett állami irányító szervként működött az Írói Direktórium — mai szóval: végrehajtó bizottság — és az Írói Választmány: az irodalmi élet irányítása ezekben a szervezetekben az írók kezében volt. Az Írói Direktórium és Választmány vezetőségének személyi összetétele biztosította, hogy az irodalmi élet irányítása a haladó magyar irodalom különböző csoportjai és irányzatai legjobb képviselőinek a kezében legyen; így jött létre a vezetésben a haladó irodalom nemzeti egysége. E vezető szervezetben találkoztak a Nyugat és a Ma, a modern polgári irodalom, a volt Vörösmarty Akadémia, és a kommunista és más szocialista írók legjelentősebb képviselői. A tizenegy tagú írói direktórium hét tagja az 1918 decemberében alakult Vörösmarty Akadémiához tartozott: Babits Mihály, Barta Lajos, Bíró Lajos, Kassák Lajos, Móricz Zsigmond, Révész Béla és Szini Gyula, — kívülük Balázs Béla, Komját Aladár és Osvát Ernő (a direktórium elnöke), s később Fülep Lajos vett részt a Direktórium munkájában, és hivatalból Lukács György népbiztos. Az Írói Választmány tagjai szintén a különböző irányzatok képviselői. Többek között Déry Tibor, Füst Milán, Gárdonyi Géza, Gellért Oszkár, Halasi Andor, Heltai Jenő, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Laczkó Géza, Lesznai Anna, Mikes Lajos, Nagy Lajos, Schöpfung Aladár, Szabó Dezső, Tóth Árpád és Várnai Zseni. Különböző csoportok és irányzatok vezető íróiból alakult az írók választott szerve, az Írói Szakszervezet Elnöksége és Végrehajtó Bizottsága is.

Az írói alkotómunka anyagi és egyéb feltételeit — a lehetőségekhez képest a proletárdiktatúra állama messzemenően biztosította. A jelentősebb írókat rendszeres havi előlegben, a fiatal írókat ösztöndíjban részesítette; az így kifizetésre előirányzott összeg meghaladta az évi ötmillió koronát. Ugyancsak a szabad írói alkotómunkát segítette elő, hogy államosították a könyvkiadást. Az állam vásárolta meg a kiadásra benyújtott műveket s ezáltal az is lehetővé vált, hogy a művek irodalmi értékét írók döntsék el; az említett Választmány tagjai voltak egyben az állami könyvkiadás lektorai is. A könyvkiadás államosítása a műfordítás-irodalmat is fellendítette. A külföldi irodalom népszerűsítésére, kiadására külön Fordítói Irodát állítottak fel, amely 95 műfordítónak 134 mű lefordítására adott megbízatást rövid néhány hónap alatt. A Fordítói Iroda évi munkatervében a többi között teljes Goethe, Shakespeare, Balzac, Tolsztoj és Dosztojevszkij sorozat kiadása szerepel.

A szocialista eszmevilágú társadalomtudományok, a szocialista tendenciájú irodalom és művészetek kibontakoztatását a Tanácsköztársaság művelődéspolitikája természetesen a szocialista társadalom alapvető érdekének és

feladatának vallotta, egész tevékenysége ezt a perspektívát kívánta szolgálni, de ennek során biztosítani óhajtotta az egyes tudomány és művészeti ágak belső fejlődési öntörvényeinek szabad érvényesülését is. *Fogarasi Béla*, a Tanácsköztársaság tudománypolitikájának egyik irányítója elutasította a „hivatalos” rangra emelt tudomány fogalmát, mint ami akadályozza a marxista tudományosság teljes kibontakozását.⁴ Hasonló nézeteket fogalmazott meg *Lukács György* is a Közoktatásügyi Népbiztosság irodalompolitikáját kifejtő cikkében, ugyancsak elutasítva a „hivatalos művészet” lehetőségét.⁵ Bár jobboldali és szektás támadások egyaránt indultak e művelődési politika ellen, e támadásokat mindkét irányban határozottan visszaverték. Igaz, a világforradalom gyors bekövetkezésének tévesnek bizonyuló perspektívája és voluntarisztikus filozófiai elemek is szerepet kaptak e művészet- és irodalompolitika kialakításában, mint például az osztályharc s ezzel az osztályideológiák hamaros megszűnésének illúziója vagy az akarat és áldozatvállalás túlhangsúlyozása a marxizmussal való elméleti azonosulás hátrányára.

Itt kell szólnunk arról a problémakomplexumról, hogy a Tanácsköztársaság kulturális életében részt vállaló alkotó értelmiség egyes rétegeinek magatartása, eszmei-politikai tartalmát tekintve, a tudatformák széles skáláján helyezkedett el. A kommunista és egyes aktivista vagy volt szociáldemokrata írók, művészek mellett a proletárforradalom célkitűzéseivel tudatosan azonosuló állásfoglalás azon értelmiségieknél jöhetett létre, akiknek szemléletében humanizmusuk mellé erős szociális érzékenység párosult, és most megismerkedve a marxizmus igazságaival, haladó gondolataikat képesek voltak a tudatos világnézet szintjére emelni. Többeket elsősorban a nemzeti érzés, a Tanácsköztársaság függetlenségi közzelme állított érzelmileg az új társadalmi rend mellé, másokat a szociális igazság áhított világának vérontás nélküli megvalósítása, megint másokat háborúellenes szenvedélyükből fakadó humanizmusuk, amely az imperialista háborúért felelős tőkés rendszer elítéléséhez vezetett, tett fogékonnyá a szocializmus igazságai iránt. Számosan voltak, akik a társadalmi politikai célkitűzések teljes végiggondolása nélkül, egyszerűen mint az alkotás értékét becsülő, munkájukban örömet lelő emberek szolgálták a szocializmus építését. Mások a történelmi haladás irányával együttérvezve, több kisebb-nagyobb részletkérdésben azonban töprengve, fenntartásokat hangoztatva, tépelődve szolgálták az új rendet, amelynek megszilárdításától és gyors felépítésétől várták e problémáik megoldódását is. Hozzá kell tennünk, hogy a szocializmus tudományos világnézete 1919-ben még kevésbé volt ismert az alkotó értelmiség szélesebb rétegei előtt, sokan legfeljebb néhány sebtében kinyomtatott marxista tanításokat tartalmazó brosrút ismertek meg Marx, Lenin vagy Kun Béla írásaiból.

⁴ FOGARASI BÉLA: A szellemi tudományok jövőjéről. Fáklya, 1919. május 1.

⁵ LUKÁCS GYÖRGY: Felvilágosításul. Vörös Újság, 1919. április 18.

Ennek a bonyolultan összetett ideológiai képletnek szinte természetes következménye lett, hogy a forradalom második szakaszában, amikor az osztályharc egyre jobban kiéleződött, a Tanácsköztársaság értelmiségi bázisa fokozatosan beszűkülni látszik. A haladó értelmiségiek egy része értetlenül állt például a burzsoáziával szembeni forradalmi terror alkalmazása láttán és visszahúzódott, elsősorban olyanok, akik pacifista szemléletük révén sodródtak a Tanácsköztársaság igenléséig. Más értelmiségi rétegek a Tanácsköztársaságot körülvevő imperialista támadások fokozódása és a fronthelyzet kedvezőtlen alakulása következtében torpantak meg, s nem utolsó sorban a remélt világforradalom elmaradása következtében is, látva, hogy Szovjet-Oroszország -- amely akkor maga is élethalálharcot vívott saját léte fennmaradásáért, katonailag nem képes a remélt segítséget a Magyar Tanácsköztársaság számára megadni. Mindez a megtorpanás vagy eltávolodás azonban csak átmeneti jelenséggént lett volna értékelhető az alkotó értelmiség és a proletárforradalom viszonylatában, ha a Tanácsköztársaság tartósan fennmarad. Nyilvánvaló, hogy egyes alkotók ez esetben is leszakadnak a forradalom menetéről, mások időlegesen vagy tartósan ellenzékbe vonulnak talán, de nincs jogunk a Tanácsköztársaság megdöntése utáni, a félelem légkörében keletkezett forradalmat megtagadó magatartás-formákat visszavetíteni a Magyar Tanácsköztársaság időszakába.

Még egy problémára kell röviden kitérnünk, nevezetesen, hogy az irodalmi és művészeti irányzatok egységes szervezeti kerete a proletárdiktatúrában mennyiben biztosította a különböző művészeti felfogások közötti viták szabad lefolytatását. Ismeretes, hogy éles, későbbi esztendők nézetkülönbségeire kiható, azok előzményének számító elvi viták nemegyszer voltak a Tanácsköztársaság napjaiban. Az elvi kérdések tisztázását szolgáló viták biztosították a szocialista eszmeiség érvényesítését a Tanácsköztársaság politikai és művelődéspolitikai irányító munkájában, s ugyanakkor az alkotó értelmiség számára is lehetőséget nyújtottak véleménye nyílt kifejtésére. Ilyen vita alakult ki például Bíró Lajos és Kun Béla között az írói szervezetek és a politikai aktivitás kapcsolatáról, amelynek során Kun Béla elutasította azt a tételt, mintha a szocialista párttagság valamiféle feltétele lenne az írói munkának a proletárdiktatúrában. Egy másik vitában, amely Kun Béla és Kassák Lajos között folyt, az „aktivista” művészek és a proletárdiktatúra viszonyának kérdései kerültek előtérbe. Szabolesi Miklós éppen az „aktivisták”, az avantgarde költők körül fellobbant vitákon keresztül érzékeltette előadásában, mennyire máig is napirenden szereplő problémák állottak a Tanácsköztársaság irodalmi és művészeti vitáinak középpontjában. Érdemes megemlíteni, hogy Lukács György is az avantgarde körüli viták során fogalmazta meg a Közoktatásügyi Népbiztosság irodalompolitikájának alapelveit. És figyelemre méltó -- éppen a szabad vitaforum megteremtése szempontjából --, hogy a Tanácsköztársaság utolsó napjaiban nyomdába adott Emberiség című

új „művészeti és társadalmi hetilap” fennmaradt programcikke a következőt hangsúlyozza: „Ebbe a lapba a művészet sokféle hangján lehet írni, itt a legellentétesebb felfogásokat kifejtethetik az írók a maguk felelősségére. Ez hozzájárul az eszmék tisztulásához.”⁶

Ha figyelembe vesszük a Tanácsköztársaság igen rövid, alig négy és fél hónapos fennállása alatt létrehozott (és megkezdett) alkotások jelentékeny számát és azok magas eszmeiségét, valamint azokat az elméleti vitákat, amelyek során a szocialista kultúra és művészet kialakításának központi kérdései kerültek napirendre, ha számba vesszük a Köznevelésiügyi Népbiztosság által hozott mindazon intézkedéseket, amelyek a szocializmus építésének útjára lépett ország kultúrájának emelését célozták és segítették elő, méltán állíthatjuk, hogy az adott lehetőségeken belül a Tanácsköztársaság politikai vezetése igyekezett megteremteni a szellemi alkotómunka kedvező feltételeit. A Tanácsköztársaság politikai vezetése bizalommal volt az alkotó értelmiség iránt, becsülte a tehetségben rejlő teremtőerőt, s az élet minden területén kereste azokat az eszközöket és módokat, amelyek által az alkotószándékban rejtőző humánus a szocializmus magasabb szintű humanizmusával telítődhet meg. A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája az igazságot kereső tudományt és a szépség eszméjét formába öntő művészetet a forradalmi munkásmozgalom testvéri szövetségesének tartotta a régi világ ellen és az új társadalom megteremtéséért indított harcában. Ez a Tanácsköztársaság művelődési politikájának legfontosabb tanulsága fél évszázad után is: a szocializmus és az alkotó értelmiség kapcsolata akkor teljesebben ki a legigazabban, ha azt a kultúra fénye és a bizalom melege hatja át.

HAJDÚ TIBOR

Irodalom és politika kapcsolatáról szeretnék néhány szót szólni, pontosabban, az irodalom viszonyáról 1918–1919 forradalmiához. Nem könnyű feladat József Farkas után beszélni erről, aki bizonyosan a legtöbbet tett e téma anyagának összegyűjtésére és értékelésére, saját adataim és példáim is nagyrészt az ő egyedülálló méretű és teljességű publikációin alapulnak. Éppen ezért talán nem veszik tőlem rossz néven, ha néhány kiragadott példámra szorítkozom.

Az előttem szólók joggal hangoztatták, hogy a Tanácsköztársaság egyik fontos jellemvonása az alkotó értelmiség csatlakozása. Felfogták ezt a kortársak is, Kun Béla egy angol szocialista újságíróknak adott nyilatkozatában egyenesen kimondja: „úgy gondolom, az intellektüelek értékének realizálása volt a magyar forradalom legnagyobb előrelépése az egy évvel ezelőtti orosz attitűdhez képest . . .” A Tanácsköztársaság az 1919 márciusában még mindig befejezetlen polgári demokratikus forradalom számos feladatát örökölte, nem utolsósorban a kulturális forradalom terén, ez a körülmény is magyarázza,

⁶ Közli: „Mindenki újakra készül . . .” IV. kötet. Bp. 1967. 681–682.

hogy a radikális, haladó értelmiség nagy része azonnal beilleszkedett az impozáns nemzetmentő és építő munkába, anélkül, hogy magáévá tette volna a szocializmus eszméit.

Mégis nagy tévedés lenne a legpolitikusabb művészet, az irodalom kapcsolását a forradalommal a fenti megállapításokra leszűkíteni. Az irodalom esetében a lényegében azonos impulzusok sokkal nyíltabban és közvetlenebbül hatnak, mint a többi műzsa követőinél. Ez az egyik oka annak, hogy az irodalomtörténet természetes periodizációja lényegében egybeesik a politikai történet periodizációjával. Van egy nem kevésbé fontos, véletlennek is tekinthető oka: Ady Endre feltűnésének és halálának éve. A XX. század elején megindul egy polgárosulási folyamat, amelynek kezdetén a haladás tábora differenciáltságában is egységesnek tűnik: az ifjú század nevét büszkén viselő társadalomtudományi folyóirat spektruma Szabó Ervintől Gratz Gusztávig terjed s a később létrejövő, de hasonló indíttatású irodalmi folyóiraté is Adytól Fenyő Miksaig.

Az 1905-ös politikai válság megbontja a demokrácia táborát: Gratz Gusztáv Tisza, Ignótus Andrássy táborában a nagytőke közeledését jelzi a nagybirtokhoz. A demokrácia irodalmi tábora azonban nagyjából együtt marad, duk-duk afférok és csábítások megrázkódtatásai ellenére is. Az út nem egyenes: az 1913-as csalódott hangulatot 1914 elején a Radikális Párt megalakulásával — amelynek Ady is vezetőségi tagja volt — némi élénkülés váltja fel. A polgári forradalom elvetelésével a modern irodalom tábora válaszütra kerül. Továbblépni Adyval egy népi szemlélet irányában, vagy a forradalom művészetének igényét leszűkíteni a művészet forradalmára. A döntést az első világháború váltja ki: a régi Magyarország és a tőke idillje véres orgiává fajul. Néhány hónap zavara és tévelygése után 1915 elejétől ismét nyíltan vállalja a modern irodalom a harcos demokrácia zászlaját, az új jelszóval: háborút a háború ellen. Ekkor indul meg Kassák lapja, a Tett, ami ugyancsak kisebb korszakváltás. 1915-től 1919-ig egyenes a haladás útja a mind radikálisabb társadalmi mozgalmak oldalán. Az irodalom forradalmi fejlődésének csúcspontja 1919 március—áprilisa.

Április közepén, a Kommün osztályjellegének végleges tisztázódásával és az intervenció megindulásával kezdetét veszi a forradalomban egyesült irodalom új politikai differenciálódásának folyamata. József Farkas az előbb utalt ennek etapjaira, engedjék meg, hogy még élesebben mondjam ki: 1919 júniusától, amikor a forradalom elszigeteltségének végzete már láthatóan idő kérdésévé teszi az ellenforradalom győzelmét, megkezdődik az irodalmi demokrácia századforduló után indult táborának végleges felbomlása. Ez a folyamat jó félévig tart, legcsúnyább szakasza 1919 augusztus—november, a forradalom megdöntése és Horthy bevonulása közötti negyedév. E néhány hónap értékelésére visszatérnék, egyelőre annyit, hogy a 20-as évek követik, amikor az írók egy része itthon vagy emigrációban a szocializmusra választja, az egykori Nyugat-tábor azonban a politikai passzivitásba menekül mindenestre ellenzéki színezettel, a kurzus-pártiság Szabó Dezsőnél is átmeneti epizód. E korszakról csak annyit, hogy a 30-as években új feladatokra törő ifjú nemzedék joggal emlegeti az elefántcsonttornyot, de történelmi perspektíva híján nem látja, hogy a csüggedt elődöknek is volt az övéknél nem halványabb forradalmi ifjúsága; 1919-ig, amely korszakváltás a magyar irodalom történetében, márcsak az országhatárok, a magyar irodalom új földrajzi elhelyezkedése miatt is.

A fentiek után talán fölösleges hangsúlyozni, hogy az elterjedt frázis, miszerint értelmiségünk, irodalmunk legjobbjai lelkesen üdvözölték a Tanácsköztársaságot, nagyon is relatív értékű. Az irodalomnak azon része, amely már az 1905-ös válság után elhatárolta magát a demokrácia ügyétől, a Tanácsköztársasággal idegenül állt szemben. Nemcsak a Pekár Gyulák, Szabolcska Mihályok, az Olimpusz alatt rikácsoló kis akaratú, nagylábú gémek, de a századforduló óvatosságot liberalizmusában megrekedt írók: Gárdonyi, Heltai, Kiss József, az öntudatos burzsoák is a passzivitást választották. Herczeg Ferenc pakfon-nacionalizmusa nem rezonált Stromfeld riadójára, s ez a tehetőségtelenség nem nevezhető író egyik leggyengébb könyvét írja meg később a Tanácsköztársaságról: az *Északi fényt*, amelynek a jövő századokban az biztosít majd irodalomtörténeti értéket, hogy a kulcsregény egyik főalakjában Lukács Györgyöt karikírozza.

Akiknél a polgári gondolkodásmód nem ennyire osztályjellegű — Szép Ernő, Bíró Lajos, sőt Molnár Ferenc — jóindulatú érdeklődéssel követték a forradalom útját, amíg sima volt. Bródy Sándornak egyenesen Szamuely imponált.

Szemben a nagyon is józan pesti polgárral, aki Heltaival azt kérdezi: és hogy lehet, kérem, innen kivándorolni? — a nacionalista írók egy részének romantikus antikapitalizmusa tetszését leli a forradalom dacos heroizmusában, így Lendvai István, Oláh Gábor, Szabó Dezső. Hogy mennyire rokon módon az orosz hazafias intelligencia egy részével, azt világosan szemlélteti Oláh Gábornak *Az apokalipszis lovasai* című, 1919 márciusában keletkezett költeménye, amely megdöbbentő formai és tartalmi azonosságot mutat Alexandr Blok 1918 januári, előtte bizonyosan ismeretlen „barbár lírájával”, a Szkitákkal. De mire a Tanácsköztársaság csempészutakon szerzett papírján megjelenik az *Elsodort falu*, Szabó Dezsőék már új vizek felé eveznek, egy ifjú generációtól követve, amely március után vele együtt másutt keresi az osztályfeletti nacionalizmust — hogy budaörsi csatát, frankhamisítókat és mindenható külföldi ágenseket találva, csalódjon.

A fentiek bizonyítást alig kívánnak, aminthogy természetes a kommunista, szociáldemokrata, anarchista írók lelkesedése és kitartása a Tanácsköztársaság mellett. Ide sorolom Nagy Lajost is, akit egyes irodalomtörténetek — csak az isten tudja, miért — polgári írónak neveznek. Még későbbi visszavonulása sem polgáribb Kassákénál.

Komplikáltabb eset annak a hozzászólásom elején említett polgári forradalmi tábornak a viszonya a Tanácsköztársasághoz, melynek tulajdonképpen politikai célja az őszirózsás forradalom lehetett volna, de annak következtetlensége, megalkuvása a magyar parlaggal, befejezetlensége március mellé állította éppen legkövetkezetesebb híveit. Ennek az irodalmi-politikai vonalnak éles színekkel való megrajzolása nagy adósságunk, mert eddig vagy eltűnt az adatok és irodalomtörténeti apróságok útvesztőjében, vagy elszűrült egy szektás szemlélet, hogy Heinrich Böll szavaival éljek, nem rózsaszínű, hanem halványszürke szemüvegén nézve, vagy ellenkezőleg az önkény áldozata lett Horváth Zoltán gazdag és színvonalas, de a szubjektivitás fortisszimóján játszó *Magyar századforduló*jában, amennyiben Horváth írói szuverenitással 1913-ban lefejezi hőseit és elzárkózik a végkifejlet bemutatásától.

Szándékosan ragadnék ki sorukból példaként két nagy magyar író, akiket irodalmi köztudatunk „apolitikus” címke mögött őriz, Babits Mihályt és Krúdy Gyulát.

Babits forradalmi szereplése ismertebb és nem új adatokat említenék, csupán aláhúznám a pálya fordulópontjait. Mindenekelőtt pedig azt, hogy a fiatal Babits nem volt különösebben apolitikus, ha politikai költeményeket nem is írt, hiszen belső meggyőződés és kifejezési vágy, világnézet és ihlet nem azonos. A haladás táborához tartozott, egy korszakban, mikor az ő felvilágosodott katolicizmusa, amely őszinte lévén elvetette a nacionalizmust, a mérges kis Wotánok vallását, mint később írta, jól megfért a demokratikus és szociális haladás eszméjével. Pacifizmusát a háború szörnyűségei forradalmisággá hevítik.

1933 őszén, tehát már jócskán lehiggadva, mondta A Reggel c. lapnak adott nyilatkozatában: „Az én életemben a legnagyobb fordulópont a háború volt. Ha nem is voltam katona. A háború elkésérett, a verseim, amelyek addig tisztán művészi célokat szolgáltak . . .” megteltek politikummal: „A háború óta sohasem tudtam az lenni többé, aki azelőtt voltam . . .” Babitsnál a katolicizmus a ne ölj! parancsolatának olyan fanatikus hirdetésével párosul, amely merőben idegen egyházának számító opportunizmusától. Nemcsak azért sajnálja a Fiatal katonát, mert halni kell neki — nem kevésbé gyászolja azért, mert ölni fog. Számára a forradalom mindenekelőtt a béke forradalma. „Látta őt — emlékezik Schöpflin — ki irtózott a tömegtől, kirohanni a Čentrálból az utca népe közé, hogy velük éltesse a háború végét, amely hite szerint az örök békét hozta volna meg.” S láthatta a forradalmat dicsőíteni, Kunfi oldalán a forradalom fórumain Petőfi republikánus verseit szavalni a véle egy tűzben égő tömegnek, majd a Tanácsköztársaság napjaiban az egyetem katedrájáról hirdetni az új kultúrát.

A forradalom csúcspontjának fokmérője, hogy Babits egyetlen forradalmi tartalmú verstördéke éppen a március 21-e utáni napokban keletkezett. A tábor visszavonulásának kezdetét jelzi, hogy június elején, szinte a Clemenceau-jegyzékkel egyidejűleg teszi közzé a *Szálló nap után*-t, amely akár a politikától menekülő indulója lehetne. Ezután már a forradalmat gyalázó vers: a *Szittál-e lassú mérgeket* következik, majd a politikai mélypont: a *Magyar költő 1919-ben*. Ennek az elnyújtott mea culpa! kiáltásnak jelentőségét nem az adja meg, hogy néhány kommunista író megköpdös benne, hanem, hogy éppen azokat, akikhez eléggé közel állt, főképp Lukács Györgyöt. Igaztalanok lennénk azonban, ha ezt a régi politikai kötelékeket szaggató írást tekintenénk Babits igazi önbírálatának. Hiszen abban az 1919 nyaratól őszeig terjedő átmeneti időszakban íródott, amelyet történeti köztudatunk túlságosan somlósan számít a Horthy-korszakhoz. A fehérterror hónapjai ezek, de a hatalom még nem stabilizálódott, sok író és politikus hitt abban, hogy a Pesten székelő angol és amerikai megbízottak egy kommunistaellenes, de polgári értelemben demokratikus rezsimet segítenek uralomra, amely lényegében átveszi az őszirózsás forradalom alapvető vívmányait, annak „szélsőségei”, túlzottan népi jellege nélkül. Ezért fenntartással kell kezelnünk amit e hónapokban egy Babits, Kosztolányi, Krúdy vagy akár Szabó Dezső ír. A prefasiszta rendszer megszilárdulása, 1920 eleje után nyílik lehetőség a végleges állásfoglalásra, s ekkor menekül a múlt és jelen elől Babits abba a bizonyos toronyba, de előbb, a hivatalos véleménnyel szembeszegülve, rásüti Trianon felelősségének bélyegét a háború okozóira: „leborultatok az Érebálvány előtt! döntsön az erőszak! s döntött az Erőszak . . .”, és megírja keserű Szózat-paródiáját, minden baj okát a háborúban keresve, de elverve a port forradalmon és ellenforradalmon, nacionalizmuson és internacionalizmuson is.

Tél tél után, év év után,
négyyszer hajtott a galy,
vakon, nagy kényszerek között
harcolt a bús magyar.

Harc harc után, nyár nyár után
ötször lehullt a lomb:
oly híven adta mindenét,
s oly ingyen, a bolond!

Ki vérünk ízét ismered,
tégy vallást, karszti kő,
s ki jól tudod jajunk szavát,
vad omszki levegő,

valljatok, magyar csillagok,
védjétek a magyart:
volt-e dalunk, vagy sóhajunk,
mely nem békét akart?

Mint aki méccsel intene
balgán, a Nap elé
úgy lobogtattunk álmokat
a Szeretet felé.

Ó, mécsünk nem világított:
házunk gyújtotta fel
s gyűlölet pokla lett a hely,
hol élni, halni kell.

Szakadjatok ki, bús szavak!
Sem élet, sem halál:
egy örült nemzet eleven
megnyílt sírjában áll.

Végül, miután kevés időm maradt, csak néhány szót a forradalmi Krúdyról. Krúdy érdektelensége a társadalom és politika iránt népszerű legenda. Krúdy életében nem a politika volt a legfontosabb, mint a legtöbb politikuséban sem, de annyira határozott politikai nézetei voltak, hogy akár néven nevezhetjük olyan barátját, akinek állásfoglalásától szinte sohasem tért el: Buza Barnát. Aki ismeri Buza politikai életrajzát, ismeri Krúdyét, nem holmi hűség miatt, ami sohasem tartozott Krúdy gyengéi közé, hanem az azonos nézőpont következtében.

A háború idején Krúdy Károlyi lapjánál dolgozik s akkor írja meg nagy cikkét Károlyi mellett, mikor utóbbit a német vezérkar le akarta csukatni. Fél lábbal a börtön felé lépő ember országának eljövételét prófétálta Krúdy, s mikor eljött az őszirózsás forradalom, cikksorozatban méltatta minisztereit, ami korábbi kormányokkal szemben nem volt szokása. A 48-as érzésű, Tiszákkal nem alkuvó, Ferenc Józsefnek be nem hódoló, népét, amellyel együtt él,

szerető, de a modern fejlődést magától elutasító dzsentrí halálraítelt típusát személyesíti meg, innen műveinek időtlensége is. A kápolnai földosztásról szóló riportja villantja fel a reményt fajtája megújulásában. A Tanácsköztársaságban nem az újat üdvözli, hanem a dualizmus gyűlölt rendszerének radikális kiirtását. A magántulajdont nem siratja, mint más polgári írók, de mikor a Kommun mindent egyszerre a maga színére akar festeni, individualizmusa riadtan menekül a Bakonyba, hogy betyártörténeteket írjon a 48 utáni időkről, amikor valami helyrehozhatatlanul elromlott.

A Tanácsköztársaságot, amelyet márciusban üdvözölt, a román megszálás utáni indulatában bakancs és fokhagymaszagúnak nevezte Krúdy. Ekkor még úgy tűnt, Buza és Lovászy is belefér az ellenforradalom rendszerébe, Krúdy mindenesetre hinni akarta, mert újra arcképsorozatba fogott az ellenforradalom kormányáról. Siralmas kísérlet ez. Aki egy év előtt olyan szépen írt Károlyiról, Lovászyról, Buzáról, Kunfiról, csak Huszár Károlyig jut el, akiről csak annyi jót tud mondani: egyszer egy néptanító is miniszterelnök lehetett, kimerül ennek variálásában s a többiekkel nem foglalkozik. Politikai aktivitása tehát csökken, de elfordulása a Horthy-rendszertől egyértelmű — bizonyítják ezt az emigráns-lapban megjelent regénye, vagy a frankhamisításról, a fasiszta választási színjátékokról írt keserű sorai. Kun Béláról írt emlékezése pedig, bár gúnyoros torzkép, mégis olyan megértő hangon ír Kunról, sőt a Lenin fiúkról, amire sem a Népszavában, sem más korabeli aláírt, legális kiadványban nemigen találunk példát.

S ezzel eljutottunk egy végső tanuláshoz: irodalmi művek mindig szükségszerűen relatív politikai mondanivalóját ne mai szemléletünkhöz, hanem a korabeli környezethez viszonyítsuk.

ILLÉS LÁSZLÓ

A MAGYAR PROLETÁRFORRADALOM IRODALMÁNAK TANULSÁGAIRÓL

Szabolcsi Miklós bevezető előadásában elismerő szavakkal emlékezett meg arról a nagyszabású munkáról, amellyel József Farkas a *Mindenki újakra készül* négy vaskos kötetébe gyűjtötte a polgári és a proletárforradalom időszakának publicisztikai és irodalmi termését.

De felmerül a kérdés, mi indokolta, hogy ez a szöveg- és dokumentumgyűjtemény az Irodalom-Szocializmus sorozatban jelenjen meg, hiszen a felölelt időszak magyar irodalma természetesen távolról sem volt egységesen szocialista szellemű és a kötetek sem törekedtek arra, hogy csak azt szűrjék ki, ami szocialistának tetszhet. Az indok bizonyval az lehetett, hogy éppen e sorsfordító néhány hónap, év szellemi tükrében jelenik meg érzékletes eleven-séggel a *folyamat iránya*, egy természetes áradat sodra, a progresszív magyar irodalom önkéntelen törekvése egy magasabb szellemiség felé. Amit a századforduló, a századelő elkezdett, amit a Nyugat folytatott, s aminek Ady Endre neve lett a zászlója, az 1918-ban, majd 1919-ben érkezett el — nem a beteljesedéshez ugyan, de az első összefoglaláshoz. Fontos 1919-et hangsúlyoznunk, mert létezik olyan nézet, amely a „második magyar reformnemzedék” vállalkozását korszerűnek és időszerűnek tartja ugyan, de 1919 márciusának bekövetkezését már erőszakos fordulatnak, sietős változtatásnak tekinti. A kor irodalmi dokumentumai, a tények bizonyítékai ennek ellentmondanak. Nem egy írásból válik hitelessé Ady forradalomvárásának igazi

tartalma, a polgári forradalom felemásságával való elégedetlenség. Mellőzve a tudatosan szocialista írók megnyilatkozásait, elég itt talán csupán Krúdy Gyulát megidéznünk: „Jött ez a forradalom, amelynek el kellett jönnie ebben a végleg elzúllott, megrothadt, bűneibe süllyedt Magyarországon, hogy tovább lehessen itt élni a tisztességes embereknek. Száz esztendőik igazságtalanságai, gáztettei, bitangságai után jött a proletárforradalom. Ért, erjedt, várt, készült, épült, emberesedett. Olyan most, mint a föld mélyében lappangó tűz, amelynek füstje sem látszik, csak amikor kirobban, égbetör, akkor láthatni egy ismeretlen, csodálatos erőt, amely egy nap alatt levegőbe robbanthat ezresztendő alkotásmányokkal, rozsdás láncokkal, a nemzeti ideál horgonyai-val megerősített országokat.”

Az a tény, hogy a forradalom bukása után írói utak másfelé kanyarodtak, biztató indulások megtorpantak, amint arra sok adalékot hallottunk Hajdú elvtárs kitűnő referátumában, nem bizonyít e folyamat ellen. Leszámítva a gyenge jelleműek, a könnyen összeroppanók maroknyi csoportját, a kényszerűségről engedők népesebb táborára emlékeztünk, akik sohasem lettek áruló-jává annak a humanista eszménynek, amely 1918–1919-ben a progresszió élcsapata köré gyűjtötte őket. A Tanácsköztársaság rövid néhány hónapjának hatalmas politikai, gazdasági, védelmi-katonai, kulturális munkája s el nem múló emlékének a politikai mozgalmakba és a művészetekbe ágyazottsága bizonyítja, hogy megérett az idő erre a változásra, hogy ez a változás a magyar történelem szerves folyamatának időszerű következménye volt, s a magyar irodalom nem köteles tiszteletét róttá le akkor e fordulat előtt, hanem őszinte, belülről fakadó örömmel, lelkesedéssel azonosult vele. Néhány ismertebb nevet leszámítva szinte mindenki kiállt, aki csak számított, felsorolni is nehéz őket Babitstól és Kosztolányitól, Móricztól és Juhász Gyulától, Mórától Tóth Árpádig, Bródyig és Karinthyig, Máraiig és Krúdyig, Szini Gyuláig; Somlyó Zoltántól Elek Arthurgig és Osvát Ernőig, Mikes Lajosig: Révész Bélától, Nagy Lajostól és Barta Lajostól az aktivisták csoportjáig, Kassáktól Komjátig. S nincs semmi csodálatos ebben az állásfoglalásban, hiszen az írástudók zöme, a művészet fő árama mindenkor az emberi nem sorsáért érzett gondból, felelősségből merítette ihlető erejét; munkálkodásának célja mindenkor a kultúra előrevitele, nemesítése volt. Egy értelmetlen, véres háború mocskából kiemelkedve, a szegények és elnyomottak felemelkedését ígérő, a nemzeti létet védelmező hatalom köré csoportosultak, meggyőződéssel és az együttl munkálkodás akarásával.

Hitüket még megerősítette, hogy a forradalom véröntés nélkül győzött; s első szava az építésre való felhívás volt. Persze, lehet, úgy is fogalmazhatnánk: a történelem megkímélte őket attól az éles alternatívától, amely elé pl. kortársaik, a német expresszionista írók kerültek, akiknek egy csoportját a véletlen éppen az osztályharc első vonalába dobta, rájuk bízta, hogy etikai szocializmusuk teherpróbáját maguk végezzék el. Megroppantak e súly alatt, vágyaik és álmaik kész várait nem a forradalmi mozgalomban szerzett tapasztalatok, a nyílt kenyértörés idején elkerülhetetlen, határozott fellépés vállalása támasztotta alá. E villanásszerű azonnaliságot a magyar forradalom menete folyamattá oldotta, s a nehézségek megsűrűsödése, a fegyveres harc kibontakozása, az ellenforradalmi kísérletek elnyomásának körülményei — be kell ismernünk — le is lohasztottak sok lelkesedést.

Kezdetben azonban minden másképp volt. Külsőségeiben, stiláris megoldásaiban sokszor naivitásnak, álmodozásnak tetszhetett sok megnyilatko-

zás, kicsit a századok során felgyűlt profetikus pátoszú vágyakozás ölt testet bennük; néha úgy tetszik, szinte idealista szellem fűti a gondolkodást, amely ezt a forradalmat a művészi tudatokban kíséri. A hegelianus iskolázottságú kommunista publicisták, teoretikusok munkáiban is nyomon lehet követni ezt a jelenséget. A történelmi materializmus összefoglalta törvényszerűségeket a forradalomig ismerik el érvényesnek, s úgy vélik, hogy a jövőben már csak a múlt kutatásának módszertanaként alkalmazhatók ezek; a jövőben a kultúra, amely a kapitalizmusban felépítmény volt, alépítménnyé válik, „a gazdasági életnek bűnös és vesztes önállósága megszűnik” s az ember öncélúságának eszméje válik az új kultúra alap gondolatává.

Az ilyen teóriák jó szándékúak és nemesek voltak, de lehetetlen nem látni már itt a csírákat is, amelyekből a közgazdasági gondolkodásban például, de másutt is a szubjektív voluntarizmus kifejlődött. A „bűnös és vesztes önállóságú gazdasági” szférától való szabadulás vágya nagyon is érthető volt, az írók szinte világnézeti különbség nélkül hittek a szociális igazságtalanságok végleges megoldásában, s a proletárdiktatúrában azt a lehetőséget látták felvirradni, midőn a tudatos ember egycsapásra megszüntetheti az anyagi erők hatalmát. „Megszűnnek a társadalmi problémák” — írja Kosztolányi, „melyeket eddig a költők lelkiismerete tartott számon, és átveszi tőlük az állam, mely egypár rendelettel gyökeresen elintézi ezeket.” Balázs Béla még tovább megy: „A kommunista társadalomban úgyis megszűnnek majd a külső élet körülményei drámamotívumok lenni. A mindenki számára biztosított emberhez méltó élet nem szolgáltat többé témát a társadalmi drámák számára és a lélek közös gyökerű legmélye fog majd felvirágozni a színpadon.” Fél század tapasztalataival és ismereteivel felvértezve, nem bírálhatjuk e nézeteket fölényesen, de a történelmi igazság elemzésében feltétlenül mégis a helyükre kerülnek majd, mint a konfliktusmentesség teóriájának első hajtásai.

Amikor konstatáljuk tehát a magyar progresszív irodalom ünneplő összetalálkozását a forradalom elismerésében és vállalásában, látnunk kell azokat a mozzanatokat is, amelyeknek még érniük és tisztulniuk kellett; azokat az áramlatokat, amelyek a különböző írói csoportok nézeteit előbb vagy utóbb, a diktatúra fennmaradása esetén, feltétlenül ütköztették volna. Ha egységről beszélünk tehát, mindig csak néhány alapelveket lehet értenünk ezen, de nem a politikai, a művészi világlátás valamiféle homogenitását. De még a legfontosabb alapelvek tisztázásához is kevés volt az idő. A kihordási idő rövidsége, illetve később a kihordási körülmények rendkívülisége (emigráció, idehaza az illegalitás, vagy félillegalitás, üldözöttség) voltak az okai annak, hogy a művelődéspolitikai eszmélkedésben oly sok dogmatikus, voluntarista tétel érvényesült később. Anélkül, hogy itt mód lenne belemenni e kérdések részleteibe, csupán jelzésszerűen említem meg, hogy a fenti megállapítás egyaránt vonatkozik az ún. *proletáriróadalom* „esztétikája” kidolgozási kísérleteire, de sokban az ezt túllépő elméleti erőfeszítésre is, amelynek végeredménye a „szocialista realizmus” sajátos arculatú kiképzése volt. Mindennek része volt továbbá abban, hogy az 1919-ben esatlakozott rétegek újabb népfrontos összefogása csak oly későn és oly töredékesen sikerült a fasiszmus elleni küzdelem idején.

Az egyik ilyen nagy nézeteltérés, mint arról már szó esett, már a diktatúra idején fellobbant s a szociáldemokrata írói csoportok és a magyar aktivisták között zajlott le. Ebbe a küzdelembe a vezető politikusok is beleszóltak. Nem szerencsés módon. A szociáldemokrata eszmeiségű irodalom hagyományai

roskadoztak már ekkor, nem voltak képesek megfelelni a korszerű európai szintű művészeti igényeknek; a hétköznapi szemlélet szintjén mozgó munkásságuk lehetett tömegolvasmány, de már nem lehetett művészi hitelű. Az Ady-hagyomány — mutatis mutandis — az aktivistáknál élt tovább, de nem tisztán, hanem gyakran zavarosan és kiforratlanul. Tévedés minden olyan vélekedés, amely kizárólag bennük látja a magyar szocialista irodalom fáklyavívóit. Az új utak leglelkesebb kutatói mindenesetre ők voltak, s összességükben semmi esetre sem lehet őket és műveiket burzsoá dekadenciának bélyegezni. A két áramlat harca a diktatúra idején eldöntetlen maradt, de az avantgard kiszorítása a szocialista művészetből később tervszerűen és rendkívüli intenzitással folyt, mesterséges beavatkozással igyekeztek siettetni a hozzáérteni véltök a tisztulási folyamatot. Azok az írók, akik önmagukon végezték el ezt a műveletet, több esetben pályájuk lehanyatlásával fizettek érte. Siker csak azok törekvéseit koronázta, akik szuverénül őrizték a termékeny kezdeményeket és így építették tovább a gazdagabb tartalmú realizmust.

Amikor az 1919 táján különleges szerephez jutott avantgard-művészet kérdéseire közeledünk, nyitva marad annak megítélése: vajon egyértelműen kedvező volt-e a magyar irodalom további fejlődésére, hogy nálunk, több szomszédos irodalommal ellentétben, az avantgard nem jutott olyan eredményekhez, mint, hogy csak egy példát említsünk, a cseh poetizmus vonulata? Úgy gondolom, hogy ennek elmaradása nem tölthet el bennünket zavartalan meglepéssel. Ezúttal csupán egyetlen aspektusra utalnék: a magyar dráma, a magyar színműirodalom két világháború közötti helyzetére, amely minden volt inkább, csak nem örömdetes. Még a felszabadulás után is sokáig érezhető volt a hiánya egy progresszív, modern színvonalú drámai irodalomnak, amely így aztán nem lehetett hagyomány, nem tölthette be azt a szerepet, amelyet betöltött, mondjuk, Bertolt Brecht a német színműirodalomban, vagy akár Majakovszkij, Visnyevszkij és mások a szovjet drámai kezdemények sorában. Úgy tetszik, hogy amiként a valóságszerű, vagy másként realiztikus jellegű világlátás és módszerek segítségével alkotó irodalom a huszadik századra is megőrizte szuverenitását és kifejezőerejét, úgy — most már világirodalmi szemhatárról tekintve — felnőtt mellé egyenjogú társként a valóság látásának az a groteszkebb, furcsa válfaja, amelyet elkerülhetetlen leegyszerűsítéssel avantgardnak nevezünk. Aligha vonható kétségbe, hogy a játékos formai szertelenségtől az ironikus-szatirikus elemek heves kedvelésén át akár a hideg racionalitás övezeteiig terjedő új művészi látásmód nem egyszeri és nem új a világirodalomban, hanem egy sokfelé és nagyon régóta bújkáló erezet hirtelen nagyranövéséről van szó. S ennek oka, ha 1919-re és előzményeire tekintünk, alighanem abban keresendő, hogy megingott a szilárdnak tetsző régi világ, átmenetivé vált minden, néha túl soknak tetsző relativitás keveredett az egyneműségbe; történetfilozófiák és birodalmak omlottak össze, addig nem ismert méretű háborúk zúdultak az emberiségre; s végül, de legfontosabbnak: proletárforradalmak sora robbant ki, hogy leszámoljon ezzel a régi világgal, az embertelenséggel, megteremtse az emberhez méltó rendet, a humanizmus birodalmát. Törvények törtek össze és új törvények megalkotására volt és van szükség. Az imperializmus és a proletárforradalmak kora szülte az avantgard művészet új fellendülését, az azóta tartó mérkőzés élteti, különböző eszmei-ideológiai tartalmakkal töltve, mind a mai napig. Majakovszkijtól Brechten és Eluárdon át Lorcáig éppen elég klasszikus bizonyítja létjogát a huszadik századi világirodalomban.

Kassákon kívül a magyar avantgard valóban nem termett igazán nagyformátumú író. De termett ilyen művészt a magyar képzőművészet, nem is egyet, s ha szabad e kérdésben véleményt nyilvánítanom, termett a magyar zene is. De ami az irodalmat illeti: mind ez ideig megelőgettünk annak megállapításával, hogy az avantgard hozta látásmódbeli, formai, strukturális elemeket ez vagy az a nagy művész felszívta magába, szuverén egyéniségéhez hasonította, beépítette érett művészetébe. Mint ismeretes, legtisztább teljességgel ez történt József Attilánál is. De elgondolható-e vajon Nagy Lajos pályájának felívelése, Déry útjának alakulása a prózai avantgard vívmányainak felhasználása-áthasonítása nélkül, elgondolható-e Gelléri Andor Endre művészete e hagyományok késői fellobbbanása nélkül; s vajon mit jelentett az induló Szabó Lőrinc számára, Illyés számára ez a hagyomány, még akkor is, ha látványosan búcsút mondtak indító impulzusaiknak? S mit jelentett ez a hagyomány, mondjuk Fábry publicisztikájában? Úgy vélem, az avantgard kócos kezdeteitől egyenes út vezet a forradalmak közép-európai vereségétől indítatva, de még mindig ezen a terepen, a kegyetlenül józan látásmód felé, a tárgyias dokumentatív szemlélethez, a ridegen sallangtalan fogalmazáshoz.

A realizmus újszerű alakulásához ezekből az irányokból is vezetnek utak, s sok út vezetett. Még feldolgozatlan és feltáratlan újföld nagyreszt, s megírandó monográfiák tárgya lehet, hogy az *egész magyar irodalom* vérkeringésébe a forradalmak utáni negyedszázadban milyen újdonságot hozott, miképpen áradt szét ez az erjesztő anyag, a próza konstrukciójától a vers struktúrájáig és nyelvezetéig. Talán nem merészség, ha azt mondom: a két világháború közötti magyar irodalom eleven szövetében, kisebb és nagyobb alkotó művészek munkásságában szinte elbonthatatlanul benne van az az esztétikai hozadék, amely az egykor volt avantgard elementáris kirobbanásából sugárzott szét.

Ha később már nem is, de a diktatúra idején mindenesetre megvoltak a lehetőségek arra, hogy ne torzuljon el a *művészeti irányzatok szabad versenye*, s ha nem következik be a bukás, remélhetően nem adminisztratív úton dőltek volna el a vitás kérdések. Magyar Lajos, a jeles publicista, Lukács György s mások sokat írnak a marxista kritika és önkritika szerepéről, mint a társadalmi demokrácia regulátorairól; a Közoktatásügyi Népbiztosság kísérleti színpadról gondoskodik a még szárnyukat próbálgató kezdeményezések számára. Lukács programját így ismerteti képviselője az írók előtt: „A népbiztosság tudatában van annak, hogy a művészet csak teljes szabadságban élhet; mindent elkövet, hogy az irodalom ne legyen hivatalos irodalom, és a maga részéről az irodalom szabadságát körülbástyázza a saját befolyása ellen is. A diszkusszió tehát elvi alapon szabad lesz az irodalom terén.” A félévszázados nyelvezet mai értelme természetszerűen nem a pártos irodalom tagadása, hanem a pártirányítás érzékeny finomságára való utalás első és talán még pontatlan megfogalmazása.

Lukács ma is megerősíti a művészeti irányzatok szabad versenyére vonatkozó egykori koncepcióját; ezt írja a Társadalmi Szemle ez évi márciusi számának adott nyilatkozatában: „A proletárdiktatúra távol tartotta magát attól, hogy akár egy elmúlt, akár egy meglevő áramlatot hivatalos áramlatnak tekintsen. Ehelyett a műveltség kiterjesztésével a dolgozó népet akarta arra a fokra eljuttatni, hogy maga döntse el: a jelen és a múlt művészetéből, kultúrájából mire van és mire nincs szüksége.” Úgy vélem, hogy Lukácsnak ez a

megnyilatkozása nagyon tanulságos lehet a ma számára is, a művelődés-politikában éppen úgy, mint akár az irodalomtudományban.

Végezetül még egy lényegesnek tetsző kérdést szeretnék érinteni. Írások egész sora óhajtja, indokolja és jogos bizalommal reméli az *egyénség* szabad kibontakozásának lehetőségét, az ilyen típusú írásoknak mára számszerű mennyisége is feltűnő és nagyon érthető. Hevesy Ivántól Jászai és Kunfin át Rosinger-Réz Andorig, a „kollektív individuum” értelmezőjéig egyek a lírátorok abban, hogy az individualizmus nem csupán károssá válható gazdasági princípium, hanem az „egyen szabad szellemi differenciálódásának is elve, az ember hunyhatatlan belső izgalma és törekvése egy tökéletesebb erkölcsi és logikai állapot felé”. (Rozványi Vilmos szavai.)

Nyersen és darabosan megfogalmazva, ezekben az eszmefuttatásokban is már a jövő munkál, egy érettebb periódus eszménye, amely egészséges összhangot tud majd teremteni a közérdeket, a közjót szolgáló és ugyanakkor szuverén egyéniségét szabadon fejlesztő, őrző egyéniség között.

A diktatúra rövid hónapokig tartott, élethalálküzdelmet vívott, s különösen ennek tudatában elmondható: nagyon sokat, rengeteget tett a kultúráért, a művészetekért, az alkotó szellemi munka felszabadításáért. Mindez persze nem érhetett be ily rövid idő alatt, nem készülhettek el a nagy prózai művek; de elkészült nem egy maradandó vers, költemény, sok maradandó publicisztikai írás s megszületett a *Csodálatos mandarín* muzsikája. Nagy csomópont volt 1919, számtalan út találkozása, új távlatok nyitánya. A magyar irodalomban feltétlenül korszakhatár, egyetlen jelentős művészi pálya sem folytatódott utána úgy, mint ahogy nélküle folytatódott volna. Nem szükséges hamis glóriával elfednünk azokat a feszülő ellentmondásokat, amelyek a győzelem első mámorában talán még nem látszóttak, de amelyek megoldása a jövőre, tulajdonképpen ránk is maradt. A tárgyilagos vizsgálat így építheti be 1918–1919 tradícióját a magyar progresszió művészetének folyamatába, büszke emlékül és tanulságok példatárául.

Újra a költői szóra vanszükségünk ahhoz, hogy megfelelően érzékeltethessük a mai nemzedékkel, mit is jelentett a proletárforradalom a kor magyar írójának. Krúdy Gyula írta 1919 májusában: „Ennek a mostani világnak sem ízt, sem javát, sem ígérte nem verheti ki semmi ennek a mai nemzedéknek az emlékezetéből. Felakaszthatnak, keresztrefeszíthetnek itt mindenkit; de marad egy emberi nyelv, egy gondolat, egy híradás erről a mai Magyarországról; és a szegények, a tisztességesek, a becsületesek mindig visszavágyakoznak az ígért földjére, amely 1919 tavaszán nekik megmutattatott.”

Ez előtt az emlék, ez előtt az örökség előtt tiszteleg ma a magyar irodalomtudomány, amikor figyelmesen hallgatva az öt évtizeddel ezelőtt lezajlott történelemformáló eseményekből máig hangzó tanulságokra, úgy fordul az új és új feladatok felé, hogy idegeiben érzi és sohasem felejt el azt a politikai és morális kötelmet, a hűség kötelmét a proletárforradalom ügyéhez, amelyre egy fél évszázad annyi neves és névtelen harcosának, hősének példája int.

UJFALUSSY JÓZSEF

Egyikünk előtt sem kétséges, hogy az 1918–1919. évi két forradalom, különösen a Tanácsköztársaság rövid időszaka olyan csomópontja volt legújabb kori történelmünknek, amely művészi fejlődésünk legfontosabb erő-

vonalaits is egyesítette. Előbb-utóbb kötelességiünk lesz annak részletes elemző és összehasonlító vizsgálata, hogy az egyes művészeti ágakban milyen közös és milyen megkülönböztető jegyekkel jelentkezett a korszak társadalmi képe, hogyan visszhangzottak imperatívuszai. A mai ünnepi ülés természetesen csak arra ad alkalmat, hogy jelezzük ezt a feladatunkat. Magam is csak egy-két témához merek kapcsolódni a bevezető előadásokban felsorakozott gazdag választékból.

1.

Csak pusztá emlékeztetésül kell utalnunk a korszak irodalmi és zenei áramlatainak, mozgalmainak közös forradalmi-demokratikus tradícióira. Az Ady és Móricz köré csoportosult írók éppúgy a reformkor népies-nemzeti irodalmát tagadták-folytatták új osztálybázison, mint ahogyan Bartók és Kodály zenei forradalma is a szegényparaszság zenéjéből újította meg a népiség zenei kategóriájának tartalmát. Lassanként ismertté válnak kettejük író és művész kortársaikhoz fűződő kapcsolatai. Azt sem kell újból részletesen dokumentálnunk, hogy Bartók szomszédainkra kiterjedő népzene kutató tevékenysége és ebből kibontakozó társadalomszemlélete és magatartása mennyire egy nyomon haladt író és publicista kortársai – Ady és Jászi – gondolatmenetével. Számos dokumentum őrzi „a népek testvériesülésére” vonatkozó eszméinek, tetteinek érlelődését.¹

Új zenénk bölcsőjének másik oldalán éppúgy örködtek az egykorú európai zene akkor legújabb eredményei, mint irodalmunk újjászületésén a leáldozó szimbolizmus, az újonnan jött expresszionizmus és szürrealizmus izgató áramlatai. Debussy és Ravel nevével jelezhetnők az előbbinek zenei párját; előadásmódjuk a népzene modális világának korszerű műzenei fogalmazásához segített. A Wagnert követő német zene, különösen Strauss és Reger, később Schönberg Bartókra tett hatását vethetnők egybe az utóbbiakkal. Bennük, általuk ismerte fel Bartók mindinkább Liszt korszakos jelentőségét is.

A forradalmak korát előkészítő közvetlen ösztönzések is közösen hatottak irodalmunkra, piktúránkra, zenénkre. Az 1914-es világháború második felében – a kezdeti bénító döbbenet után – Európa-szerte megélnék a haladó értelmiség háború és imperializmus elleni mozgalmait. Sok tekintetben különböző művészi irányzatokat egyesítettek a közös törekvésben, létrehozták a társadalom forradalmi erőinek és a művészi avantgardnak nagyon sokszínű, sokértelmű, de a korszak körülményei között mégis hatékony szövetségeit.

Zenetörténetünk egy néhány adata jellemezheti a felélénkülés korát. Az Operaház, amely az 1915–16-os évadban zárva volt, az 1916–17-es színházi évben újra játszott. Ekkor tért haza Dohnányi Berlinből, terveket készített zeneakadémiai oktatásunk reformjára, 1917. október 17-én hangversenyén Bartók-műveket játszott. Az újból összeállott Waldbauer-vonósnégyes novem-

¹ Lásd egyebek között *Bartók Béla levelezésének* DEMÉNY JÁNOS által publikált kötetét (Bartók Béla – levelek, fényképek, kéziratok, kották, 1948, Magyar Művészeti Tanács; – Bartók Béla levelei, 1951, Művelt Nép; – Bartók Béla levelei, 1955, Zeneműkiadó); ugyancsak Demény János által közölt dokumentális életrajzát, annak különösen 2. és 3. közleményét (*Zenetudományi Tanulmányok*, szerkeszti SZABOLCSI BENCE és BARTHA DÉNES, III/1955; VII/1959, Akadémiai Kiadó); Demény János kandidátusi disszertációját (Fejezetek Bartók Béla művészi kibontakozásának első éveiből, 1967, kézirat); BODNÁR JÓZSEF tanulmányát (Bartók et le mouvement „Nyugat”, *Studia Musicologica*, tom. V., fasc. 1–4; 1963).

ber 18-i hangversenyét Kodály kritikája ünnepelte a Nyugatban.² Bartók ismét kedvet kapott a komponáláshoz: a *Két arckép* 1916 áprilisi előadásának sikerén fellelkesülve, befejezte *A fából faragott királyfi* partitúráját. Az évad végén az Operaház nagy sikerrel mutatta be a táncjátékot, Bartók és Balázs Béla közös alkotását. A zeneszerző joggal írhatta később életrajzában, hogy „az 1917. év döntő változást hozott a budapesti közönségnek” műveivel „szemben tanúsított magatartásában”.³ 1918. március 3-án Waldbaueréktól hallhatta II. vonósnégyesét, *A kékszakállú herceg várának* bemutatója pedig, 1918. május 24-én, a táncjátékénál is nagyobb sikert hozott. Közben, május 7-én, Kodály újabb szerzői estje illeszkedett az új zene siker-sorozatába.

Az „áttörést” véglegessé tették azok a személyi és intézményes változások, amelyek már 1919 január-februárjában jelezték az új zene győzelmét. A Zeneakadémia Zeneművészeti Főiskolává lépett elő. Éléről Mihalovich Ödön nyugalomba vonult, Hubay sértetten távozott. Dohnányi igazgatóként Kodály aligazgatóként vette át az intézmény vezetését. Az új zene több híve ekkor kezdte meg tanári működését a Főiskolán. Köztük olvassuk Molnár Antal, Radnai Miklós, Waldbauer Imre, Varróné Picker Margit nevét.⁴ Bartók neve operaigazgatóként került szóba.⁵ Kinevezése személyi összeköttetésekön hiúsult meg. A zenei élet szervezését a dinamikus Reinitz Béla vette kezébe, s a Tanácsköztársaság zenei direktóriuma már voltaképpen együtt volt.

Mindez a különböző művészetek forradalmi fejlődésének közös történetéhez tartozik. Erre utalnak Bartók levelezésének ekkoriban szaporodó utalásai a kor irodalmi, képzőművészeti és művelődéspolitikai viszonyaira.⁶

2.

Hiába keresnők azonban a korszak zenetörténetében olyan stiláris rétegződés, olyan viták megnyilvánulásait, amelyenéről irodalmi vonatkozásban Szabolcsi Miklós előadása számolt be. Az új és a régi zene táborá külön-külön körülhatárolt egységként vett részt a küzdelemben, s az új zene hívei többé-kevésbé elválaszthatatlan ikercsillagzatként tartották számon Bartók és Kodály alkotását. Kettejük alkotói-emberi személyiségének már akkoriban kiütköző eltérő jegyeit legfeljebb közelálló, érzékeny szemű-fülű muzsikusbárátok vehették észre, mint Molnár Antal. Számunkra is inkább későbbi, mint akkori vagy megelőző pályafutásuk különbségei szembetűnőek, s ez utóbbiak is inkább a következményekből visszapillantva. Hiszen az irodalmi fejlődés nyomában, egy történelmi fázissal utána haladó zenekultúránk csak a két háború közötti időben bontakoztatta ki alkotói magatartások, stiláris irányok gazdag spektrumát.

De ez a körülmény is arra indít, hogy észrevegyük az 1918 és 1919 ősze között eltelt év vízvázlatát, korszakokat elhatároló jelentőségét. Zenében ezt az évet mindenestre periódus-határnak kell tekintenünk. Igaz, Bartók életművének hagyományos periodizálása — maga a zeneszerző is — 1926-tól

² Nyugat, X. évf. 23. sz.; 1917. december 1.

³ BARTÓK BÉLA: Önéletrajz. Az Est Hármaskönyve, 1923.

⁴ Az Országos Magyar Zeneművészeti Főiskola évkönyve, 1918/19, 44-ik tanév. — 16—17. l.

⁵ Vö. egyebek között: Beszélgetés Reinitz Bélával, a kultuszminisztérium zeneügyi referensével. Magyar Hírlap, 1918. december 8.

⁶ Lásd az ¹ jegyzetet.

számította új alkotói korszakának kezdetét. Figyelmesebb tekintet azonban feltárhatja azokat a nagyjából 1918-tól kezdve fokozatosan érlelődő tendenciákat művészetében, amelyek 1926-ban áradásként törtek a felszínre. Közülük csak kettőt hadd említsek meg: részint a népzenei és az expresszív-műzenei impulzusok céltudatos egyesítésének törekvését (*A 15 magyar parasztdal* utólag, 1918 után komponált első három tétele; *Improvizációk zongorára*), részint — ezzel együtt — a panteisztikus természeti illúzió, mint feloldó finálé-típus feladását, a drámai mag éles exponálását (*II. vonósnégyes, A csodálatos mandarin*), s ennek konzekvenciájaként a népek testvériségét megjelenítő néptánc-finálé beillesztését a nagy, tételes művekbe (két *hegedű-zongora szonáta*, 1921 — 1922; *Táncszvit*, 1923).

Kodály művészi életútja ekkor fordult határozottan és egyértelműen nemzeti múltunk, demokratikus népzenei, műzenei és irodalmi hagyományunk történelmi egységének hangoztatása felé. Az indítást az Árgirus nótájának felfedezése, majd még inkább e felfedezés zenetörténeti jelentőségének kifejtése és publikálása adta (1920).⁷ Ez szabta meg ezután művei túlnyomóan vokális fogantatását, valamint tudományos és nevelői koncepcióját.

Talán nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy a nevezetes hangverseny 1923. november 19-én, a *Táncszvit* és a *Psalmus Hungaricus* bemutatója, mindkettejük részéről programnyilatkozat volt következő éveikre.

3.

Szabolcsi Miklós az írói direktórium névsorával illusztrálta a korszak irodalmi képének „ellentmondásos egységét”. A zenei direktórium névsora jóval rövidebb, de a maga rövidségében is (Lukács György, Reinitz Béla, mint a kormányzat képviselői, Bartók, Dohnányi, Kodály) hasonló, ha nem is olyan széles színskálát reprezentál.

Valóban, a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának az az előttem szólók által is többször kiemelt vonása, hogy a művészértelmiség haladó legjobbjait egyesítette a közös törekvések jegyében, nagy erőforrást is jelentett. Biztosítékává vált a művelődéspolitikai koncepció évtizedekre előremutató, imponáló távlatokba ívelő nagyvonalúságának; de ismert gyengeségek forrásává is lett.

Nem közös osztályöntudat, nem is közös ideológiai diszciplína egyesítette egy táborban azokat a lelkes muzsikusokat sem, akik sokszor egy általános és absztrakt humanizmus lelkesedésével, szinte utópisztikus hittel várták a Tanácsköztársaságtól legszebb egyéni eszméik mielőbbi beteljesedését. Amikor pedig a gyakran önmagukban is irreális tervek teljesülése az egyre nyomasztóbb politikai körülmények között törvényszerűen elmaradt, könnyen fordultak rezignációba, tették felelőssé a Tanácsköztársaságot. Ezt a problémát az előbbieken József Farkas részletesen tárgyalta.

Sokfelé ágazó, türelmetlen terveik közös, reális magva egybevágott a Tanácskormány, a szocialista zenekultúra leglényegesebb céljával: a művészet demokratizálásának programjával. Az ifjú Tóth Aladár a székesfehérvári hetilap, Az Eszme két májusi számában a kor zenepolitikájának valóban két

⁷ KODÁLY ZOLTÁN: Árgirus nótája. Előszőr: Ethnographia, XXXI. évf.; 1920. — 25—36. l.

leglényegesebb problémáját: az új magyar zene és a zeneművészet demokrati-zálásának témáját tűzi napirendre.

Csak meghatottan olvashatjuk azokat a nap mint nap megjelenő újság-híreket, amelyek egyrészt a zenei művelődés iránti tömeges igényről, másrészt az igény kielégítésére vállalkozó rangos művészek készségéről és fellépéseiről tájékoztatnak. A hangversenybeszámolók is méltán térnek vissza napról napra az új közönség és a színvonalas zene találkozásának jelentőségére.

Szép volt és lelkesítő, hogy hivatásos zenészeink azt szánták az új közön-ség zenei igényének kielégítésére, azt kívánták neki nyújtani, amit maguk a legértékesebbnek ismertek a történelmi hagyatékból. De demokratizmusuk utópizmusa nem engedte, hogy a zenekultúra rétegezettségének realitását érdeme szerint figyelembe vegyék. A zene művészi kvalitásainak elvont mértéke szerint megérthetjük ugyan Bartók Béla és mások kelletlenségét az Internacio-nál éneklésének bevezetése iránt. De egysíkú értékrendjük nagy távlatú, reális és higgadt zenei művelődési programnak egymagában éppúgy nem lehetett bázisa, mint ellentéte, a türelmetlen vulgáris szociológiai és az „agitka” jellegű művészetszemlélet.

A zenében az „elit” és a „köznapi” rétegek konfliktusának szükség szerint élesebben kellett kiütköznie, mint más művészeti ágakban. Különös hangsúlyt kellett kapnia annak a korra általánosan jellemző nevelői szándék-nak, amelyről szintén József Farkas tett említést előadásában. Talán ez a körülmény, a tömeges zenei műveletlenség iránti érzékenység segítette kibon-takoztatni a korszak zenepolitikájának egyik legsajátosabb és legértékesebb vonását: a zenei nevelés problémáinak előtérbe állítását; azzal együtt termé-szetesen, hogy a zenei élet szervezeti adottságainál fogva zenepolitikánk vezető személyiségei pedagógusok voltak.

Emlékezhetünk, Dohnányi hazatértekor oktatási reform tervével kezdte működését. A Zeneművészeti Főiskola még 1919 nyarán is erről tár-gyalt, jóváhagyásra továbbította a művelődésügyi kormányzathoz. Bartók Béla ismert márciusi nyilatkozatában, abban, amelyben *A csodálatos mandarin* terveiről, cselekményéről is tájékoztatta a Színházi Élet munkatársát, szintén kiemelte oktatásunk fontosságát, lehetőségeit a szocializmusban.⁸ A Nemzeti Zenede vezetősége még 1919 januárjában [?] részletes tervet dolgozott ki Munkászeneiskola létesítésére.⁹ Molnár Antal 1919. április 2-án a Pesti Hírlap-ban figyelmeztetett a zenei nevelőmunka szükségességére: „Nem ringathatjuk magunkat abban az álomban, hogy a proletár tömegek a mostani átalakulás első percétől kezdve már is érett közönsége a művészetnek. . . . Elsősorban tehát igen nagy mértékű nevelőmunkára van ma is szükség. Tekintettel e nevelésre rászoruló nagy tömegekre, a most szükséges népszerűsítő tanfolyamok néphangversenyek és zeneműtárs szervezetek csupán ingyenes, vagyis állami úton léptethetők életbe.” — A Vörös Lobogó május 16-i számában Fodor Gyula szólaltatja meg Fodor Ernőt, „az ismert nevű zenepedagógust”, aki „népoktatási tervezet”-et terjesztett a közoktatásügyi népbiztosság zenei megbízottja elé. A zenei népoktatás ügye szüntelenül napirenden van a lapok hasábjain. Az Ifjú Proletár még 1919. augusztus 3-i számában is foglalkozik

⁸ Színházi Élet, VIII. évf. 12. sz.; 1919. március.

⁹ A Nemzeti Zenede újjászervezése. Reformterv az intézet államosítása tárgyában Írták: Diósy Béla dr., Haraszti Emil dr., Kern Aurél, a Nemzeti Zenede ügyvezetői. Budapest 1919.

a „proletáriskola” zenetanulási gondjaival. A feladatot így jelöli meg: „nevelni egy számban is jelentős zeneélvező közönséget és nevelni zenét produkáló ifjúságokat”. Végül azzal a ma sem feleslegesen hangoztatott igénnyel zárja gondolatmenetét, „hogy a muzsikát, mint a nevelés egyik legfontosabb eszközét értékesítse [a proletárdiktatúra művészeti programja] az ifjúságok szellemi életének irányításában”.

4.

Végül ünnepi ülésünk alkalma és helye megkívánja, hogy kiemeljük: a két forradalom időszaka tette az első lépéseket a magyar zenetudomány intézményes szervezeti kereteinek kiépítésére. A Nemzeti Zenede már említett 1919 januári programja a kor színvonalán álló zenetörténeti és zeneelméleti tudományos oktatás bevezetésére tesz javaslatot, nem véletlenül a zenei nevelési program részeként.

A Tanácsköztársaság idején kezdődik meg az önálló Néprajzi Múzeum megteremtésének előkészítésével együtt a népzene kutatás önálló szervezetének kiépítése. Bartók Béla és felesége régóta ismert pütkösi levelének¹⁰ utalását nemrégiben egészítették ki az erre vonatkozó dokumentumok adatai. Belőlük részletesebb tájékoztatást kapunk Lajtha Lászlónak a szervezésben kifejtett aktivitásáról. Talán nem felesleges megemlíteni, hogy a téma ezúttal is a múzeumok nevelő, kultúraközvetítő funkciójának kiemelésével kapcsolatban került napirendre.

A magyar Tanácsköztársaság rövid néhány hónapja a kormányzat és a legkiválóbb haladó művészek törekvéseinek egyesítésével olyan elveket deklarált, olyan alkotóerőket szabadított fel és olyan fejlődés alapjait jelölte ki, amelyek együttesen napjainkig sok tekintetben megszabják a zenei művelődés, a zenepolitika elveit. A társadalom művészi és benne zenei kultúrájának szervezésével, e kultúra jelentőségének felismerésével és ezer egyéb gondja között is heroikus érvényesítésével olyan példát mutatott, amelyet ebben a tekintetben mindmáig nem szárnyaltunk túl.

KONTHA SÁNDOR!

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG KÉPZŐMŰVÉSZETE

(A kutatás és értékelés problémái)

A különböző tudományágak képviselőihez hasonlóan a művészettörténész is elmondhatja, hogy a Tanácsköztársaság rövid 133 napja alatt, a képzőművészet vonalán — figyelembe véve az irodalomtól lényegesen eltérő sajátosságait —, ugyancsak születtek jelentős művek, intézkedések, eredmények, s hogy ezeknek összegyűjtése, feldolgozása, ismertetése terén a 30. évforduló óta több fontos kezdeményező lépés történt. Tanulmány jelent meg a Tanács-

¹⁰ Bartók Béláné és Bartók Béla özv. Bartók Bélánénak, „1919 pütkösd hétfő” — Rákoskeresztúr, 1919. jún. 9.

köztársaság művészeti intézkedéseiről,¹ művészeti életéről,² művészeiről,³ valamint néhány 1919-es plakátunk nemzetközi vonatkozásairól⁴. Megjelent A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete⁵ című forráskiadvány, amelynek azonban — bár csaknem tíz év telt el kiadása óta — folytatása sajnálatosan mindmáig hiányzik. A Párttörténeti Intézet kiadta a 40. évfordulóra a Tanácsköztársaság plakátjainak válogatott gyűjteményét.⁶ Többnyire a nagyobb évfordulókat ünnepeltük ezekkel a tanulmányokkal és kiadványokkal, mint ahogy a mostanában napvilágot látó cikkek, emlékezések teszik, s amelyre a mai emlékezés is hivatott. Jó lenne remélni, s remény — úgy gondolom — van is arra, hogy ez a mostani jubileum az ediginél állandóbb, kiterjedtebb, intenzívebb, s a rokon tudományágak között talán összehangoltabb kutatómunka elindítója lesz, hiszen teendő — ahogy erre az előttem felszólalók is rámutattak — mind a feltárás, mindpedig az összegezés terén bőven akad. A művészettörténet adós még a Tanácsköztársaság idején született művek tudományos katalógusával, s a mindenre kiterjedő, problémákat felvető és megoldó, összefoglaló tudományos elemzéssel.

De nem önáltatás-e az ediginél szélesebb körű és intenzívebb kutatásra vonatkozó célkitűzés? Valóban van még feltáratlan tény, mű, probléma, melynek megismerése, megvilágítása érdemlegesen gazdagíthatja tudásunkat, és segítheti a ma vagy a jövő kérdéseinek megoldását is? Azt hiszem, vannak ilyen tények és művek. Az elmúlt év végén megrendezett Uitz kiállítás jelentősen tágitotta konkrét ismereteinket, s minden bizonnyal a napokban megnyílni készülő Bortnyik kiállítás ugyancsak szolgál majd meglepetéssel, nem is beszélve a Tanácsköztársaság idején fontos szerepet játszó más mesterek — gondoljunk például csak Kernstokra, Tihanyira — remélhetőleg szintén megrendezésre kerülő kiállításairól. Sok a tennivaló a felkutatható művek összegyűjtését és bemutatását illetően, és igen sok a feladat az elpusztult műveknek különféle dokumentumok, emlékezések alapján történő felidézése terén. Csupán egy példa erre vonatkozólag: Ismeretes az a hatalmas erőfeszítés, melyet a proletárállam az első szabad május elseje soha addig, s talán azóta sem látott keretek között történő megünneplésére tett. A plakátokról, a monumentális pannókról, kartonokról van némi fogalmunk, sokkal kevesebb viszont a szobrokról. Beck Ö. Fülöp emlékezéseiben⁷ olvashatjuk a következőket: „A köztereket ez alkalomra vörös papírvászonnal díszítették fel, és mindenfelé a városban nagyméretű fehér gipsz-szobrokat helyeztek el. Becsülöm legalább húszra kollégáimnak számát, akik ezeken a „propaganda-szobrokon” — így nevezték őket — dolgoztak. Lázás munka folyt. Némelyik szobor létrehozására ketten-hárman is összeálltak. Így például a Berli-ni-téren felállí-

¹ KÖRNER ÉVA: Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti intézkedései. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1951. 102—107. l.

² KISS SÁNDOR: Művészeti élet a Tanácsköztársaság idején. Művészettörténeti Értesítő 1959. VIII. évf. 4. sz. 297—303. l.

³ ÉVA KÖRNER: Künstler der Ungarischen Rötterepublik Acta Hist. Art. 1959/1—2. sz.

⁴ ARADI NÓRA: Néhány 1919-es plakátunk nemzetközi vonatkozásairól. Művészettörténeti Értesítő 1966. XV. évf. 2. sz. 122—138. l.

⁵ A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Forráskiadványai. Szerk. NÉMETH LAJOS Budapest 1960.

⁶ A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai. Kossuth könyvkiadó 1959.

⁷ Rippl-Rónai József emlékezései + Beck Ö. Fülöp emlékezései. Szépirodalmi könyvkiadó, 1957. 321—331. l.

tott, kalapáccsal suhintó, óriási „vörös munkás”-on is többen dolgoztak. A még nagyobb méretű Marx-műnél, amely az egész milleniumi emlékművet beborította, vörös vászonzóból készült építményével, az idősebb szobrász néhány fiatal vett maga mellé, akiknek neve azonban nem szerepelt. Ilyen gigantikus vörös építményekkel más helyeken is díszítették a várost, például a Parlament előtt, az Alagút előtt, ahol Lenin és mások óriási méretű mellszobrainak környezetmegoldásait képezték”. A művészeti direktórium elnöke, Pogány Kálmán az ellenforradalom igazoló bizottsága előtt tett vallomásában⁸ szintén szólt ezzel kapcsolatban: „Zala is csinált szobrot, mégpedig nagy lelkesedéssel és a többiek is mindnyájan, akikre nem is számítottunk. Egy sem tagadta meg működését. Lányi vezette és szervezte meg a szobrászmunkálatokat. . . Úgy hallottam, hogy a májusi ünnepség szobrászmunkálatai több millióba kerültek.”

Ezek a tények több figyelmet érdemelnek annál, ahogy szakirodalmunk eddig kezelte őket. Bizonyos persze, hogy a május elsejére készített szobrok közül egyetlen egy sem fog előkerülni. Ezek a művek megsemmisültek, vagy megsemmisítették. De feltétlenül tudnunk és tudatosítanunk kell, hogy voltak ilyen művek, s tudnunk kellene — ez bizonyára kideríthető — a művészek nevét. Nem reménytelen egyébként az sem, hogy egy-egy szoborról pontosabb képet alkothatunk majd. Ahogy Beck Ö. Fülöp tanácsköztársasági pénzmintája egy korábbi plakettjének, a „Háború és béke” címűnek „béke” alakját jeleníti meg, ugyanúgy alkalmazhatta a többi szobrász valamely korábbi figuráját, kompozícióját, hiszen a szobrászi művek, különösen a hatalmas méretű alkotások általában nem születnek máról holnapra. S ha teljes bizonyossággal tudnánk is, hogy e munkálatok során remekmű nem született (bár pl. némelyek szerint Zala Marx szobra jobban sikerült az Árpádnál)⁹, semmiképpen nem lenne lebecsülhető a művek dokumentatív, demonstratív értéke, s talán kielemezhető lenne valamelyest az is, hogy a kiegyezés utáni időszak konjunkturális viszonyai között, az Andrássy-úti paloták és a századforduló idején emelt középületek, emlékművek szobrászmunkáin nevelődött művészek hogyan tudták képességeiket a Tanácsköztársaság eszméinek propagálása érdekében csatasorba állítani, s hogy a témán, szándékon túl valóban volt-e ezekben valami új, előremutató, hasonlóképpen a festők, grafikusok műveihez.

Nem véletlenül utaltam egyébként most a szobrászok tevékenységére, hanem azért, mert szakirodalmunk és köztudatunk egyaránt igen hajlamos arra, hogy képzőművészetünk történetét majdnem kizárólag csak a festészet történetével azonosítsa. Tágabban nézve azért volt érdemes viszont ennek a ténynek — azaz szobrászaink nagyszabású megmozdulásának — említése, mert adalékul és igazolásul szolgál azokhoz a gondolatokhoz, melyeket itt József Farkas mondott el a művészek, az értelmiség egy részének lelkes részvételével, s amit Szabolcsi Miklós is említett a különböző irányzatok együttélésével kapcsolatban.

Természetesen nem a fenti példa az egyetlen, amely azt mutatja, hogy ugyanúgy, mint az irodalomban, a képzőművészet vonalán is többféle eszmei és stílusalapról induló irányzat, áramlat keveredésének lehetünk tanúi. A Tanácsköztársaság művészetpolitikája lehetővé tette mindazon művészek

⁸ Pogány Kálmán kihallgatási jegyzőkönyve. Dátum nélkül. Eredeti jegyzőkönyv a Bp-i I. sz. Állami Levéltárban, másolata a Művészettörténeti Dokumentációs Központban.

⁹ Falus Elek jegyzetei Pór Bertalan cikkéhez. Nagyvilág 1962/2. sz. 273. l.

bevonását, alkalmazását a különböző feladatok elvégzésére, akik hajlandónak mutatkoztak a közeledésre, az együttműködésre. S ha valószínű is, hogy ezeknek a művészeknek talán nagyobb részét elsődlegesen nem eszmei indítékok, hanem bizonyos hivatástudat, vagy még inkább: egzisztenciális érdekeik késztették a proletariátus államának szolgálatára — különösen az első időszakban —, tettüket mégis a Tanácsköztársaság iránti bizalom, annak állandósága iránti bizodalom jeleként kell értékelnünk.

Köztudott, hogy a Tanácsköztársaság idején leváltották a különböző művészeti főiskolák oktató- és nevelőgárdájának egy részét, köztük a múlt hivatalos művészetének legtekintélyesebbjeit (Benczur Gyulát, Stróbl Alajost), s helyükre, valamint az újonnan létesített, létesítendő intézmények, nyári továbbképzők, művésztelepek élére fiatal, haladó gondolkodású (de nem feltétlenül politikával foglalkozó), új művészi elveket valló, kitűnő felkészültségű tanerőket állítottak. Pór Bertalan, Beck Ö. Fülöp, Vedres, Ferenczy Béni és Noémi, Uitz, Nemes-Lampérth, Medgyessy, Berény, Kernstok, Czigány, Tihanyi, Márffy, Orbán és mások nevei szerepelnek közöttük. A művészeti életet irányító szervekbe, bizottságokba is új, a Tanácsköztársasághoz feltétlenül hű erők, elismert művészettörténész szakemberek és művészek, Pogány Kálmán, Antal Frigyes, Wilde János, többen a fentiek közül, valamint Leszner Manó, Kozma Lajos stb. kerültek. Fényes, Koszta, Réti, Pátzay, Falus Elek, Bíró Mihály neve is gyakran szerepel azok között, akik aktívan részt vettek különböző munkákban, bizottságokban. Kiemelt szerepet, funkciót kaptak tehát a Nyolcak és az aktivisták, s mellettük többen azok közül, akik újat akartak művészeti és társadalmi értelemben egyaránt.

A fentebb említett s ez utóbbi tények összevetése mégis kérdésessé teszi az olyan értelmű megfogalmazás elfogadását (ilyenre van példa szakirodalmunkban), hogy a Tanácsköztársaság hivatalos művészté nyilvánította (a szó semmiképpen nem helytálló) a modern, a haladó művészetet, ha ezalatt szinte kizárólag a Nyolcak és aktivisták művészetét értjük.^{10a, b} Ez ellentmondana azoknak a tényeknek is, melyekre Szabolcsi Miklós és József Farkas is hivatkozott, vagy amire Lukács György utalt a legutóbbi Társadalmi Szemle-ben,¹¹ s ellentmondana sok más ténynek. A főiskolákon sem váltottak le mindenkit, a műtermekben pedig számos olyan művész dolgozott szerte az országban, akikre számított, s kellett hogy számítson a proletariátus állama is. Hadd emeljek ki csupán egy mozzanatot ennek igazolására: Az első tervek szerint a művészek közül 150-en kaptak volna jelentős fizetést művészi munkájuk előlegeként, s 80 művész rajztanárként való elhelyezését tervezték. Ezek a számok később (erre voltak jelek) emelkedtek volna.^{12a, b}

Nem hinném, hogy a mondottak félreérthetők lennének, mégis hangsúlyozni kívánom, hogy a Tanácsköztársaság művészetének tágabb körű,

^{10 a)} KÖRNER ÉVA írja (i. m. 3. jegyzet, 1969. 1.): Im Gegensatz zu den früheren und späteren Regierungen, unterstützte die Ungarische Räterepublik — als einzige in Ungarn — die moderne, fortschrittliche Kunst, die sie für offiziell erklärte.

^{b)} PASSUTH KRISZTINA: A Nyolcak festészete. Corvina (1967). 129. l. „... az új művészet irányvonala pedig a Nyolcak és aktivisták festői irányzata lesz.”

¹¹ Társadalmi Szemle XXIV. évf. 1969. március 15—17 l.

^{12 a)} L. az 1919 június 14—23-i A Tanácsok Országos Gyűlésének jegyzőkönyvét. A Magyar Munkásmozgalom Történetének válogatott dokumentumai. 6/B. Budapest 1960. 71. l.

^{b)} Pór Bertalan emlékezése a Tanácsköztársaság művészeti életére. A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete. 143. l.

szinte a korabeli művésztsadalom egészére kiterjedő vizsgálata és a talán nem túl jelentősnek látszó ténykedések, s esetleg csekélyebb kvalitású művek elismerése és értékelése a legkevésbé sem csorbitja a régóta kimagaslónak ítélt, „par excellence” a Tanácsköztársaság művészetének tekintett alkotások, alkotói tettek értékét, sőt növelik azt, ugyanakkor érzékeltetik az eléggé általános lelkesedésnek azt a légkörét, amely éppen e remekművek születésének is melegágya volt. Ma már senki nem vitathatja, hogy a négy és félhónapos Tanácsköztársaság képzőművészetének egyetemes jelentőségű darabjai a legmozgékonyabb, s a Tanácsköztársaság számára — *inter arma* — talán legfontosabb műfajban, a plakátművészetben születtek, ahogy ezek néhány kimagasló darabját a Nyolcak és aktivistákhoz, azaz, ha úgy tetszik, az akkori magyar avantgard köréhez tartozó művészek alkották.

Az irodalmi és képzőművészeti avantgard korabeli szerepe tehát — itt utalnék a Szabolcsi Miklós által felvetett problémára — nem teljesen azonos képlet; szerepe itt sem kizárólagos, de talán még egyértelműbben pozitív, és a későbbi fejlődést is meghatározó jelentőségű, mert a képzőművészetben ezalatt akkor — véleményem szerint — a tartalomban, formában egyaránt új, korszerű, a leghaladóbb eszméket kifejezni szándékozó, az akadémizmus-sal és álművészettel szembenálló művészetet kell érteni, Kernstok, Pór, Berény, Tihanyi, Beck Ö. Fülöp, Medgyessy, Ferenczy Béni, Lampérth, Uitz, Bortnyik és a hozzájuk kapcsolódók művészetét. E kérdésben szakirodalmunknak azt az álláspontját kell elfogadnunk, amely szerint az imperialista háború vérengzései elleni tiltakozás, az egyre inkább érlelődő és tudatosuló forradalmi indulat „neomodernjeinket távoltartotta a felelőtlen formalizmusoktól”, s hogy az 1918-as polgári forradalom, a 19-es Tanácsköztársaság ezért dolgozhatott kész művészkaderekkel, érett és szocialista meggyőződésű tehetségekkel.¹³ Kevésbé lehet egyetérteni viszont azzal a megfogalmazással, amely szerint — az aktivistákról van szó — „szándékában és indítékában kommunista művészet akart lenni, amit e művészecsoport tagjai alkottak, megjelenésében azonban legnagyobb részt formalista jellegű”.¹⁴ A kérdés mindenestre igen differenciált vizsgálatot érdemel. A legjobbaknál — úgy gondolom — a Tanácsköztársaság ideje alatt nem lehet formalizmusról beszélni. A diktatúra bukása utáni új szakaszban viszont, kinek-kinek az életművét elemezve, különböző mértékben és időhatárok között, de érvényessé lesz a fenti meghatározás. Ismeretes, hogy átmenetileg Uitz is szélsőséges formai kísérletezésekbe kezd, hogy innen datálódik Kassák (aki képzőművészként igazán jelentőssé sohasem vált), Bortnyik, Moholy-Nagy tételes konstruktivizmusa (mely természetesen mindhárom művésznél más más szerepű), vagy — kissé előbbre tekintve — ismeretes Tihanyi tragikus zsákutcába kerülése is.

E rövid utalás jelzi egyébként, hogy 1919 — amint az irodalomtörténetben — korszakhatárt jelent képzőművészetünk történetében is. Lezárul a 10-es években kezdődő (de korábbi előzményekhez is kapcsolódó) új művészet első szakasza, hogy aztán más körülmények között, búvópatakként, a hivatalos művészettől távolálló, népükhöz hű mesterek művészetében, vagy az emigrációban élő művészek munkásságában, vagy a Tanácsköztársaság idején induló, egész életükre kiható élményeket és tapasztalatokat szerző tehetségek kezén éljen és erősödjön tovább stílusában, eszméiben, gondolatiságában egy-

¹³ POGÁNY Ö. GÁBOR: Magyar festészet a XX. században. Budapest, 1959. 42. 1

¹⁴ Magyar Művészet 1800—1945. Szerk. ZÁDOR ANNA. Budapest 1958. 362. 1.

aránt. Ma már nyilvánvaló, hogy a 30-as évek nagy fellendülése, mely Derkovits művészetében dokumentálódik legfényesebben, elképzelhetetlen a Tanácsköztársaságot megelőző, s a Tanácsköztársaság idején is bizonyító törekvések nélkül. Derkovitsot igen sok szál fűzi pl. Kernstokhoz (mesteréhez) és Uitzhoz. A *Ludditák* robbanó erejű indulata ott feszül az „1514” kemény ütésű lapjaiban. A konkrét elemzés számos mozzanatát fedte fel eddig is e kapcsolódásnak. Ezúttal egy idáig ismeretlen mozzanatra hívnám fel a figyelmet: Uitz 1919-es kompozíciója, a halott Liebknechtet ábrázoló lap a legközvetlenebb előzménye Derkovits ravatal képeinek (*Erzsi húgom a ravatalon*. 1923.), közvetve tehát korai főművének, a *Halottsiratásnak* is (1924). Uitz e művének nyilvánvaló a kapcsolata különben Käthe Kollwitz Liebknecht lapjaival is, de ebben, és az ilyen nemzetközi összefüggésekben általában — melyekkel az eddigi kezdeményezéseken túlmenően is érdemes foglalkozni — nem a kompozicionális, megoldásbeli hasonlóságok vizsgálata érdemel figyelmet elsősorban, hanem az, hogy a nemzetközi munkásmozgalom eseményei, tragikus tényei vagy lelkesítő győzelmei hogyan gyűrűznek tovább a hazai munkásmozgalomban és az azt szolgálni kívánó művészetben.

A Tanácsköztársaság leverése után, októberben a Pesti Hírlap egyik száma¹⁵ mocskolódva ezeket írta: „Még mindnyájan élénken emlékezhetünk azokra a művészi horzalmakra, melyeket e fájdalmas epizód alatt szemlélhettünk. A vörös izléstelenségben tobzódó májusi utcadíszítések és a rémmesék plakátjai nem egyhamar felejtődnek el.” Hogy valóban nehezen felejtődtek el, azt hiszem, művészeinknek nem válik szegényére. Ezek a májusi utcadíszítések és plakátok nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy ami ötven évvel ezelőtt történt, az nemcsak történelmünk lapjairól kitörölhetetlen, hanem kiiktathatatlanul, jelenünkre és jövőnkre hatóan tovább él művészeink történetében is.

SÖTÉR ISTVÁN elnöki zárszava

Most lezárult emlékülésünk olyan vonásokkal gazdagította 1919-ről őrzött történelmi képünket, melyek a köztudatban eddig nem váltak eléggé ismertekké. 1919-nek inkább a tragédiáját, a hősi, de eredménytelen vállalkozását, sőt, egy időben inkább csak a tévedéseit emlegették, és nem mérték fel eléggé, hogy a Tanácsköztársaság mi mindent készített elő a jövő számára. Mi most elsősorban a Tanácsköztársaság kulturális tevékenységét világítottuk meg, — de ez a kizárólagos irányú vizsgálat olyan sajátosságokat tárt föl, melyek a magyar proletárforradalom egész arculatát, karakterét döntően jellemzik, s e forradalom valódi lelkületét ismertetik meg velünk. Ez a lelkület jelen van a Tanácsköztársaság minden cselekedetében, s jelen az emlékében, — illetve, abban a kihatásában, mellyel a magyar nép történelmének utóbbi fél évszázadát sugallataival befolyásolta.

Szabolcsi Miklós tehát teljes joggal hangsúlyozta 1919 korszakhatár-jelentőségét. Az új korszakok mindig az új emberi magatartások, szemléletek jelentkezésében realizálódnak. Bizonyos, hogy 1919 döntően alakította át azokat, akik átérték, s megszabta azoknak az újabb nemzedékeknek gondolkodásmódját, habitusát, melyek a két világháború között léptek színre. Poli-

¹⁵ Pesti Hírlap, 1919. okt. 7. 2—3. l.

tikailag vereséget szenvedhetett a Tanácsköztársaság, de lelkileg és szellemileg nem szenvedett vereséget. Az ellene támadt gyűlölet, tagadás és félelem éppúgy kötött hozzá, mint a hűség, a kitartás, vagy a folytatás vágya.

A két világháború közti korszak irodalmának képéből leginkább talán a nyugtalanság árulkodó jegyei kapnak meg bennünket ma is. Valóban, a *nyugtalanság völgye* ez a korszak. Az egész világ fokozódó és csillapíthatatlan nyugtalanságát a mi országunkban még tetézi mindaz, amit 1919 *befejezellen mondata* sejtet. 1919 emléke a tévútra vitt történelem, az elkövetett bűn, a lerombolt alkotás, az elintézetlen hagyott kérdések mély nyugtalanságát jelenti a két világháború közti korszak számára. Ennek a korszaknak irodalmát is csak ebből az emlékből, s az emlék keltette nyugtalanságból érthetjük meg. Még akkor is, amikor az emléket el akarják torzítani, meg akarnak feledkezni róla, s befejezetlenül akarják hagyni az 1919-ben megkezdett mondatot. De a mondat végigmondatja magát, a történelem kikerekíti a hiányzó tagot, s pontot tesz a végére. A két világháború közti korszak irodalma, szellemi élete makacsul a hiányzó szavakat, a talányosan maradt értelmet keresi. Vannak, akik gyökeres tévedésnek vélik a proletárforradalmat, s *három nemzedék* útját visszafelé pörgetve, a mondat kezdetére szeretnének visszatérni, hogy azt újra fogalmazzák. De a történelem betűit nem lehet kitörölni. Másokat az a remény éltet, hogy jobban és eredményesebben vihetik azt végbe, amire 1919 vállalkozott, s a magyarság egymagában, s a maga számára valamilyen utópikus világot teremthet. De 1919 igénye merészen — s az adott körülmények közt akár az irrealitást is vállalva — nemzetközi igény volt. Hiányzott belőle a nemzeti önzés: önzetlensége, nagylelkűsége abból a fölismerésből fakadt, hogy az emberiség legnagyobb kérdéseit nemzetközileg kell megoldani.

A történelem éppúgy emberi alkotás, mint egy szobor, vagy egy költemény. És alkotás maga a forradalom is. Éppúgy megvan a szerkezete, éppúgy megvannak az elemei, a sajátosságai, a színei és a motívumai, mint az emberi kéz és elme egyéb alkotásainak. A forradalom: a tömegek műve és alkotása, — és 1919 tetteit szemlélve megismerjük azoknak emberi nivoltát, akik: 1919 tömegeit alkották. Mindaz, amit a Tanácsköztársaság a kultúra területén kezdeményezett, ennek a forradalomnak mélységesen humanista értelmét nyilatkoztatja ki számunkra. Maga a humanizmus is új értelmet nyert a forradalomban, és ez az értelem csodálatos vonzóerőt gyakorolt annak a kornak szellemi színe-javára. Az ellenforradalom korának kényszerű, vagy esendő pálfordulásaiból nem szabad túlságosan messzemenő tanulságokat levonnunk. A Tanácsköztársaság vonzóerejébe bekerült mindenki, aki a kultúrában és a tudományban valóban ért valamit; a forradalom pedig igényt tartott minden valódi értékre. 1919 hatása kiterjedt azokra is, akik egyáltalán nem voltak forradalmárok, — a Tanácsköztársaság pedig bizalommal nyitott kaput mindenkinek, aki részt akart vállalni a forradalom művében. A Magyar Tanácsköztársaság az eszményi forradalmat testesítette meg, — van ebben a forradalomban valami álomszerű, valami utópikus: de kivételes nagysága és szépsége ebből is származik. Talán máig sem érzékeljük eléggé annak a 133 napnak emberi, tragikus szépségét. A bukás okozta csalódás, vagy keserűség indulatai még mindig belejátszanak a képbe, melyet az utókor őriz a forradalomról.

A magyar 1919 valójában merész, történelmi anticipáció volt: eszméi közt olyanokkal is találkozunk, melyeknek megvalósulását még ma is csak a jövőtől várhatjuk, — de amelyekről le nem mondhatunk, s ha nem mondunk le, úgy azért, mivel 1919 jegyzett el velük bennünket. 1919 prófétikus forra-

dalom volt: türelmetlenül ugrott előre, a jövőbe, — de ez az előreugrás még fél évszázad múlva is erőt ad ahhoz, hogy türelmesen, lépésről-lépésre az *akkor* megkívánt jövő felé haladhassunk. A Tanácsköztársaság többet akart a lehetónél, de a forradalom legszebb jellemvonása épp az, hogy a lehetónél többre törve valósítja meg a szükségéset.

Emlékülésünk előadásai olyan új fényt vetnek a Tanácsköztársaság műveire, hogy meglepetéssel láthatjuk, milyen fiatalos erejük van még ma is e korszak tetteinek és kezdeményezéseinek, mennyire kapcsolódik még hozzájuk a jelenünk, s az elmúlt fél évszázadban mennyire együttéltünk sok minden-nel azokból az akár eszmei, akár társadalmi folyamatokból, melyeket 1919 indított meg. Szabolcsi Miklós és Illés László előadásai azt az irodalmi folytonosságot mutatták meg, mely 1919-ből ered, és ez a tény is azt bizonyítja, hogy 1919 nem epizód, hanem alapvetés volt. Inkább az ellenforradalom korszaka látszik most hosszú és fájdalmas epizódnak, az elmúlt 50 év távlatából. József Farkas a Tanácsköztársaság nagyvonalú kulturális koncepcióját megvilágítva, olyan eszmékre, célokra is felhívta figyelmünket, melyekhez még ma is vissza kell térnünk, hogy megvalósításukon munkálkodjunk. Egyáltalán nem hihetjük azt, hogy mindenestül „túljutottunk” már a Tanácsköztársaság kulturális igényein: van még sok minden, amiben az eddiginél jobban kell igazodnunk hozzájuk. Hogy mennyire reálisak és indokoltak voltak azok az igények, azt Hajdú Tibor, Újfalussy József és Kontha Sándor a maguk külön területén igen meggyőzőn bizonyították be, midőn feltárták azt a mozgósító, inspiráló hatást, melyet a Tanácsköztársaság az irodalomra, a művészetekre gyakorolt. Az 1919-ben felszabadult alkotó erő és a szinte mámoros kezdeményező kedv a szellemi életben, azt is bizonyítja, hogy óriási nemzeti energiák léptek akkor működésbe, melyeket egy elavult, kimerült és eleve felemásra sikerült társadalmi rend kihasználatlanul hagyott, vagy tévútra vitt, sőt, elfecsérelt és elnyomott.

Szaktudományunk egyik fontos történeti és elméleti kérdésének tisztázásában is előrevitt bennünket ez az emlékülés. (Különösen Szabolcsi Miklós és Illés László fejtegetései.) Az új kifejezésmód keresésének, az új formák kialakításának azt a széles körű mozgalmát, mely a huszadik század első évtizedében kezdődött és napjainkig is tart, nem egészen pontosan jelölik az avantgard elnevezéssel. A líra, a regény, a dráma, régi formáinak megbontása és újabb kialakítása: ez az a modern elv, mely ennek az évszázadnak irodalmában szükségszerűen érvényesül. A múlt század nagy alkotásai olyan szerepet kezdenek ma betölteni, mint két-három évszázaddal ezelőtt az antik irodalom példaképei: minták, melyeket hol követni kell, hol elszakadni tőlük. A huszadik század irodalmában végbemenő nagy újítási mozgalomnak csak első szakaszát nevezhetjük voltaképpeni avantgardnak, — tehát a futurizmust, az expresszionizmust és a korai szürrealizmust. A szabadvers valamikor a mondanivaló nyers és expresszív kifejezését szolgálta és minden új mondanivaló szabadversbe vagy bontott formába kívánczozott. Az újítás, az avantgard eredményei ma már szervesen beépültek a modern irodalom formanyelvébe. Néhány évtizedes kísérletek pedig ma már ódonabbaknak hatnak, mint több évszázad előtti alkotások. Az avantgardnak *köze* volt az első világháború utáni forradalmi mozgalmakhoz, de nem nőtt velük össze elválaszthatatlanul. Az irodalmi újítás és a társadalmi forradalom nem véletlenül esnek egybe, de nem is feltételezik egymást elkerülhetlenül. Semmiképp sem volt igazuk azoknak, akik egy új művészet megteremtésével mindenestől hatályon kívül

akarták helyezni az emberiség egész múltbeli kultúráját. A francia forradalom sem törekedett ilyesmire, sőt éppen az antikhoz, de egy hitelesebb antikhoz próbált visszatérni. A Tanácsköztársaságnak igaza volt, amikor nem tűrte Shakespeare és Goethe hatályon kívül helyezését, és igaza volt akkor is, amikor a költészet forradalmában rokon mozgalmat látott. Csak azoknak nem volt igazuk, akik akár a hagyományt, akár az újítást csak egymás kizárásával akarták megengedni. Történetileg tehát az avantgard is hatékony része volt 1919 kulturális szférájának, és ezt a történeti szerepet tagadni, jelentőségét kisebbiteni hiba volna. De a huszadik század irodalmi újító mozgalmának megvoltak a maga sajátos útjai; ezek az utak találkoztak, és találkoznak is a társadalmi forradalom útjával, anélkül, hogy vele mindig összekapcsolódnának.

A Tanácsköztársaság nemcsak a régi Magyarországgal áll szemben, hanem a fasizmus új Magyarországaival is. Mert a fasizmus az első világháború méhében született meg, s a békekötések után is, civil viszonyok közt is, a háborút folytatta. A Tanácsköztársaság lényegét és helyzetét epigrammai tömörséggel egy remekmű mondja el, Nagy Lajos novellája, az *1919 Május*. A vörös parancsnok itt Petur személyében már egy új Magyarországgal, a fasizmus Magyarországaival néz farkasszemet. A forradalom már megbukóban, s mégis, a parancsnok fölénye Peturral szemben: megsemmisítő fölény. Nem a politikai hatalom fölénye ez, hanem az erkölcsé, az emberségé, a történelmi igazságé. A bátrak és a tiszták fölénye ez, a gyávákkal, a kegyetlenekkel szemben. Vagyis: 1919 fölénye. És nekünk is érdemes megteremtenünk, megóvnunk azokat az indokokat, melyek *ilyen* fölényre is feljogosítanak.

AZ ÉRTÉK PROBLÉMÁJA AZ IRODALOMTUDOMÁNYBAN*

I.

Amióta 1960-ban Turgarinov leningrádi professzornak „Az élet és a kultúra értékei” c. könyve megjelent, a Szovjetunióban az axiológia újból a filozófia szerves része lett, és nekilendültek az értékelméleti kutatások, olyanira, hogy már több ilyen természetű tanácskozás megrendezésére is sor kerülhetett, s ezeken számos ismert szovjet esztétikusnak és filozófusnak volt módjában hallatni hangját. Igaz, olyan hang is megszólalt, amely nem tartja szükségesnek a marxista axiológia megalkotását — ez a tény azonban éppen a vita lendületét és a kérdésföltevés radikális voltát bizonyítja. Ahogy a vitákról és kötetekről adott beszámolókat olvassuk, belőlük különös, jellegzetes tematika olvasható ki. A marxista kutatók éles szeme előtt legelőször is a kiindulópontot, az érték fogalmának a társadalmi-történeti valóságból és a marxista világnézet alapjaiból való levezethetőségét kell igazolni, különös tekintettel arra, hogy a század első évtizedeiben nagy arányokban felvirágozott filozófiai értékelmélet kizárólag polgári jellegű volt és idealista ontológiai előzményekre épített. A szovjet axiológia tehát elsődlegesen az érték geneziséét óhajtja tisztázni: honnan származnak és milyen jellegűek az értékek

köztük éppen a legfőbb esztétikai érték: a szép. Annyi a vitákból már leszűrhető, hogy az értéknek akár tiszta objektív, akár tiszta szubjektív eredeztetése ellenkezést keltett: az érték nem maguknak az elszigetelt tárgyaknak a sajátossága vagy jelentősége; ez a jelentőség vagy sajátosság csak az emberhez való viszonyulás folyamatában konkretizálódik és aktualizálódik; az érték eszerint viszony, tehát objektív-szubjektív jellegű. Az ukrán Vaszilenko szerint „az érték kategóriája az objektum és szubjektum egységét tükrözi”. Már a magyar ismertető konstatálja ennek a kérdésföltevésnek egyoldalúságát: a genesis kutatásába elmerülve nem próbálják megfogalmazni: mik is hát azok az értékek, mennyiben lehet őket megismerni és megszerezni. Az értékhierarchia felépítésére eddig csak Tugarinov tett kísérletet. S a végső állásfoglalások viszonylagos egységén túl az érték meghatározásának sokféle-

* Székfoglaló előadás. Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának 1968 április 1-i felolvasó ülésén.

sége jelzi az egész kutatás Achilles-sarkát: értékelméletet alkotni valóban csak akkor tudunk, ha tisztáztuk már az érték létezés módját, és elhelyeztük az anyagi létre ráépülő pszichikus vagy szellemi létezésformák ranglétráján. Egy újabbskeletű idealista alapú nyilatkozat szerint az értékek végső, másra vissza nem vezethető tárgyszerű lényegeket, önálló tartományt alkotnak a valóságon belül, ezért csak felmutathatók vagy körülírhatók, de meg nem határozhatók. Az értéknek ez a tárgyasítása és magas metafizikai rangra való emelése a marxista lételmélet fóruma előtt nyilvánvalóan igazolhatatlan – de ugyanúgy nem nyugtathat meg az az ellenkező végletű felfogás sem, amely az értékben pusztán csak viszonyulást vagy viszonyítást akar látni. Ezzel mintegy jelezni akarom azt a stádiumot, amelyet az axiológiai kutatásokban hamarosan túl kell haladnunk. A nagy cél: a rendszeres marxista axiológia kialakítása tehát még elég távolinak mondható. Meg kell gondolnunk persze, hogy az a nyolc év, amely Tugarinov könyvének megjelenése óta eltelt, parányi szakasz a tudománytörténet távlataiból nézve, s már maga az is nagy szó, hogy a kezdeményezés hullámverései hamar túljutottak a Szovjetunió határain. Tudunk lengyel, cseh, bolgár, román ezirányú kutatásokról, s azt sem lehet említetlenül hagyni, hogy az elmélkedés és a vita néhány évvel ezelőtt hazánkban is megindult.

Ha most az én szerény előadásommal a magyar kutatás újból bekapcsolódik ebbe a folyamatba, előjáróban azt szeretném kijelenteni: nagyon kevésbé érzem hivatottnak magamat arra, hogy a vitának a legáltalánosabb elvifilozófiai szövevényébe beleszóljak. Az én kérdésfölvetésem inkább a gyakorlati oldalról indul ki: az értéket az irodalmi műalkotásokban, tehát a művészetnek is csak egyik ágában vizsgálom, s rámutatok azokra a legfőbb problémákra, amelyek e kategória alkalmazásából az irodalomtudomány, főleg az irodalomtörténet számára adódnak. Természetesen én sem indulok neki elvi-elméleti előföltevések nélkül; ezekről bevezetőben, úgy érzem, számot is kell adnom, nem hallgatva el azt, hogy ezek az előföltevések nem újak, sőt talán éppen maguktól értetődnek. Tehát:

1. Először is szakmám művelőivel egyetértésben én is azt vallom, hogy az esztétika és az irodalomtudomány jellege szerint értékelő tudomány. Nem érintem most azt a kérdést: lehet-e a valósághoz a köznapi élet szintjén értékelés nélkül közelíteni; a tudományos megközelítésben, amint ezt a már említett szovjet axiológiai vita is dokumentálja, már elkülöníthető a deskriptív-megismerő és az értékelő magatartás. Nyilvánvalóan az irodalomtudomány is első lépésként meg akarja ismerni, össze akarja gyűjteni, rendszerezni akarja tárgyát; van tehát ténykedésének egy olyan szakasza, amely látszólag tisztán megfelel a pozitivistá tudományideálnak: a tények és összefüggések előfeltevések nélküli feltárásának. Csakhogy a művészeti tárgy sajátos természetéből következik az, hogy a vele való legkülsőlegesebb foglalkozás is föltételezi bizonyos, olykor ösztönös, olykor általános értékelő szempontok hatékonyságát. Amikor egy romlott szöveget állítok helyre vagy szövegváltozatok közt

döntök, ebbe beleszól az az ideál, amelyet a mű egészéről, esztétikai alkatáról kialakítottam. Emlékeztetek arra a vitára, amely Bánk bán Tiborcának egy mondata körül kialakult. Hogy a merániak a hasokra kössenek-e halotti fátyolt vagy a hajokra — ezt kiki a Katona stílusáról kialakított képe alapján döntötte el. Ahhoz persze nem kell értékelő szempont, hogy egy életrajzi adatot vagy egy mű keletkezésének dátumát lerögzítsem; de ahol az adatok cserbenhagynak, a kombinációt már értékideálok irányítják; ezektől függ, melyikét hiszem el pl. a Petőfi haláláról kialakult föltevéseknek; mit tekintek az Arany-féle Családi kör hiteles szövegének, — s hogy Csokonai honfoglalási eposztervezetét költői pályájának zsenge vagy érett korszakába helyezem-e. A filologizálás is hordozhat tehát értékelést, s azt talán nem kell külön bizonyítanom, hogy maga a műelemzés, egy költői életmű vagy egy irodalmi korszak szintetikus ábrázolása csak tudatosan alkalmazott esztétikai érték kategóriákra épülhet — az egyidejű műkritikáról nem is szólva.

2. További előfeltevésként álljon itt, hosszas elméleti fejtegetések helyett néhány empirikus megállapítás műalkotás, tehát művészi tárgy és érték kapcsolatáról. A műalkotás épp azért műalkotás, mert hordozója, megvalósítója bizonyos esztétikai értékeknek és minőségeknek. A közvetlen, reflektálatlan műélvező számára a mű konkrét, osztatlan egészként van jelen, ő tehát egyszerűen úgy értékeli, hogy a mű értékqualitásait többé-kevésbé adekvát módon átéli. Odáig azonban neki is el kell jutnia, hogy egyik alkotást értékesebbnek tart egy másiknál, s ez a plusz vagy mínusz lehet az empirikus kiindulópontja annak, hogy a közvetlen átélésből tudományosan elszigeteljük a művészi tárgynak azokat a hatóelemeit, amelyek a mi esztétikai igényünket megmozgatják és táplálják. Az érték, mint filozófiai kategória, ilyen elszigetelés eredménye; úgynevezett eszmei létező, s az anyagi és a tiszta tudati lét közötti széles övezetben helyezkedik el. Maga a műalkotás is eszmei tárgy, amely az egyéni és társadalmi lét jelentős tartalmait, alapvető mozgását és szituációit az esztétikum közegébe átemelve tükrözteti; ennek a külön esztétikai világnak úgy válik részesévé, ha annak erőit, klímáját, intencióit nemcsak kívülről hordozza, hanem organikusan magában viseli. Ily módon léteznek benne az esztétikai értékek is. A tudományos elemzésnek közismerten éppen az a feladata, hogy a mű értékeire ráébredsen, tudatosítsa őket, neveljen a felismerésükre.

3. A tudományos elemzés tovább is megy ennél. Az értékes művekből, tárgyakból, emberi alkotásokból és tettekből elszigeteli, tudatosítja, megismeri azt az eszmei létezőt, amelyet értéknek hívunk, de a gazdag készlethöz fajtákat is tud elkülöníteni, rokonságot, összefüggéseket, polarításokat és antagonizmusokat állapít meg, sőt egymás alá vagy fölé rendeli az egyes értékcsoportokat vagy változatokat. Az eszmei létezőknek ezt a birodalmát külön állammént fogva föl, felépíti mintegy geográfiáját és társadalmi rendjét. Vagyis: az értékelmélet feladata szerint rendszerező tudomány is. Törekednie kell

erre, hiszen a rendszerezés a valóság értelmi megragadásának egyik legfejlettebb formája. A marxista értékelmélet említett alapvető munkája, Tugarinov könyve is rendez, rendszerbe foglalja az élet és a kultúra értékeit; attól azonban tartózkodik, hogy az egyes területeken belül aprólékos táblázatokat állítson fel. Ennek ellenére nem kell pejoratív értelemben vennünk, ha a filozófus vagy esztétikus rangsorolja az értékeket és „értéktáblákat” farag; értékek rendje nélkül nincs meggyőző értékelés.

Persze, művészek és irodalmárok közt mindig élt egy bizonyos rendszerellenes hangulat a kritikai vagy esztétikai elvek terén. Mögötte az a jogos félelem áll, hogy a rendszertől nagyon kevés lépés vezet a katalógusig, a különleges leltárig, innen az esztétikai kánonig és a dogmatikus szemléletig. Különösen a huszadik században alig némul el a tiltakozás: a költőket nem szabad valami sztatikus-normatív értékrendszer alapján való megítélésnek kiszolgáltatni, egyetlenségüket holmi örök, klasszikus mintaképekhez mérni. Főként költő-irodalmárok részéről hangzik ez el, de magukévá teszik korunk neves nyugati elméletirői: átveszi Wellek—Warren; Müller-Seidel szerint is a klasszikus normák historizálása korunkban már befejezett tény; tiltakozik is az ellen, hogy az értékelés kritériumait mintegy katalógusba foglalva rögzítsük: ahogy ő mondja, előbb-utóbb kiderül az „örök” normákról és értékekről, hogy csupán egy bizonyos korszaknak, egy társadalmi fejlődési stádiumnak kikristályosodásai, amelyek más viszonyok közt ártalmas receptekké válnak.

Amikor az ember neves íróknak és irodalmároknak a normatív esztétika elleni kirohanásait olvassa, hajlandó bennük egy ma már nem létező, megvert, szétszórt ellenfél elleni, elkésett küzdelem dokumentumait látni. Valóban, a gyakorlat viszonylag könnyen túlteheti magát mindenféle örök, változhatatlan norma megkövetelésén, noha persze ő sem tud tőlük mindig és teljesen szabadulni; az elmélet számára ez a különös tényállás csak külső tünet, amely mögött az értékfilozófia és az értékelő gyakorlat legnagyobb problémája rejlik: az értékek abszolút vagy relatív voltának antagonizmusa. Irodalomesztétikáról is nehéz úgy írni, hogy szembe ne nézzünk ezzel az antagonizmussal; én magam is kitérek rá fejtegetésem későbbi szakaszában. Egyik polgári elmélet szerint az érték, a norma létezési formája az érvényesség; nem dologi módon létezik, hanem „érvényes” — elemi érdek ennek az érvényességnek a körét fölmérni. Mindebből következik, hogy aki az irodalomban megnyilvánuló esztétikai értékekről elméleti szinten tárgyal, rendszerező, viszonylatokat teremtő szándékának is jelét kell adnia.

4. Végül hadd bocsátok előre egy megjegyzést a tárgykörben használt terminológiáról. Amikor a gyakorlatban az élet vagy a művészet tényeihez értékelő módon közeledünk, azt az igényt, amely bennünk, emberekben marandó módon megszólal, nevezzük esztétikai normának vagy ideálnak; ami bennünk az esztétikai élményt kelti, érték vagy esztétikai minőség néven

szoktuk emlegetni. Külön tanulmányt igényelne ezeket egymástól fogalmilag szabatosan elhatárolni. Elégedjünk meg egy kis a *modus vivendi* szerepét betöltő körvonalazással. Legelőször persze azt kell tisztázni: melyik ebben a fogalomkörben az alapvető, amelyikből aztán a többit le lehet származtatni. Mai szemlélettel a román Ion Pascadi elméletéhez csatlakozva, az *ideált* látom központi fogalomnak; benne körvonalazódnak azok a célkitűzések, amelyek irányában az adott társadalom keretei közt élő ember önmaga, embersége minél tökéletesebb megvalósítására törekszik. Mint mondtam, kiemelhetem az értékeket és minőségeket a tudati, társadalmi és kulturális lét konkrét szövevényéből, elszigetelhetem eszmei lényegüket, s ezeket önmaguk körén belül nézve kereshetem rokonságukat, polaritásukat, rendszerüket, érvényességi körüket. Elemezhetem pl. a harmónia és a szépség helyét az esztétika értékrendszerében. De az eredeti helyen, a konkrét szövevényben reális összefüggés és megalapozás érvényesül, s hogy úgy mondjam, mély-ségperspektívában kell az elemeket látnom. Előbb a legmélyebbről ható tényezőt kell megkeresnem; ez pedig nem az érték, hanem az őt megalapozó igény és tendencia. A fenti esetben a konkrét kérdés így szól: miből fakad az adott művészet harmónia-igénye. Tehát a társadalmi lét legmélyebb, törekvés- és magatartás-jellegű szintjéből ered az ideál; az ebből kisugárzó igény, követelmény vagy parancs fogalmazódik meg a normában. Az érték vagy a minőség már viszonylag periférikusabb, más ontológiai síkon, az objektivációk égőve alatt bontakozik ki, tehát már nem tendencia-jellegű, mert a tettekben vagy a művekben testet öltött. Az ideál és a norma a kérdés és a hajtóerő, az érték és minőség a felelet és a megnyugvás. Az újabb szakirodalom nyomán nem teszek éles különbséget esztétikai érték és esztétikai minőség között. Minőség-jellege az értéknek is van; a szűkebb értelemben vett minőségek rendszertani szempontból inkább csak leíró kategóriák. Velük kapcsolatban különösebb elvi problémák nem is merülnek fel, mégis meg kell jegyezmem, hogy a költészet, az irodalom külön értékelméletét kutatva, egyaránt gondolok az esztétikai értékekre és az esztétikai minőségekre.

Ismert tény, hogy az egyes művészeti ágak hosszú évtizedek óta igyekeznek kiépíteni a maguk külön esztétikáját; ezen a téren a zene és a film vezet; a zenecsztétikák és filmesztétikák nagy száma mellett a szorosabb értelemben vett képzőművészet mintha háttérben maradna. Magyarországon a polgári korszakban két irodalomesztétika is jelent meg: a Pitroff Pálé (1933) és a Benedek Marcellé (1936); mindkettőt olvasva egyaránt az az érzés lep meg: milyen nehezen bontakozik ki ez az új disciplina a műfajelmélet és a stilsztika kereteiből; szinte azt kérdezzük: több-e egyáltalán az irodalomesztétika ennek a kettőnek valamilyen összeszövődésénél? Egyébként Pitroff is, Benedek is nem annyira az esztétikai vagy filozófiai elmélet, mint inkább a konkrét szépirodalom felől kiindulva végzi elemzéseit; hogy mindkettő megjelenése idején már a fejlődésnek túlhaladott szakaszához tartozott, annak jelzője az, hogy

noha át vannak hatva értékelő, minősítő szempontoktól, magát az érték, különösen az irodalmi érték problémáját tudatosan föl nem vetik. Pedig a harmincas években már nehéz volt értékelmélet nélkül esztétikát csinálni.

Természetesen az irodalomesztétikának nem kell, és elhibázott módszer is volna abszolút nulla-ponttól indulnia, általában sem és az értékelmélet terén sem. Mint műalkotás, az irodalmi mű is az általános esztétika hatáskörébe esik, s a mi témánkra vonatkoztatva alapvonalaiban értékelmélete is egybeesik az általános esztétikai értékelmélettel. Az általános esztétikai normák érvényesek az irodalmi műre is (a művészi illúzió, objektiváció, az őszinteség és a hűség pl.), s az irodalmi mű hordoz olyan értékeket és minőségeket, amelyek pl. egy festményen is megtalálhatók (valószínűség, bensőség, egységes átformáltság, a viszonyítások gazdagsága). Fenséges, tragikus, komikus színezete lehet egy zeneműnek is.

Ha aztán föltételezzük, hogy a művészetnek számos régibb és újabb ágra való tagozódása, pláne korunkban új művészeti ágaknak megjelenése talán nem is volna indokolt és lehetséges, ha ezek az ágak nem arra volnának hivatottak, hogy az esztétikumnak, a tágabb értelemben vett szépségnek olyan változatait, minőségeit valósítsák meg, amelyekre a szomszéd művészeti ág nem képes, — ha ebből a tagozódásból kiindulva az irodalom külön, speciális értékelméletét kutatjuk, már az elején egy különös figyelmeztetéssel találkozunk. A pozitívizmus bukása után, amikor már erjedtek az új irodalomszemlélet változatai, a német Oskar Walzel volt az első, aki az irodalomtudomány alapvetően értékelő jellegét hangsúlyozta. „Még a legszigorúbb relativista is, aki csak felfogni és nem ítélni akar, már értékítéletet ad le pusztán azért, hogy a művésszel és műveivel foglalkozik. Bajosan mondhatja azt, hogy hidegen hagyja tárgyának értéke vagy értéktelensége... korunk most készülődik a relativizmus leküzdésére... Az 'értékelés' szó megint előtérbe került.” Ezek a szavak több mint négy évtizede hangzottak el. Persze Walzel is inkább az értékelés határaitól és lappangó veszélyeiről elmélkedik, utal egyes műalkotásoknak változó korban bekövetkező átértékelésére, bírálgat néhány az előző évtizedekben felmerült értékelési kísérletet, de mércék és értéktáblák felállítását ő is inkább feladatként hagyja az utókorra.

Furcsa érzés fog el bennünket, ha az „Értékítélet” című fejezet után Walzel könyvét továbblapozzuk. Ismeretes, hogy ő a figyelmet magára egy nagy esztétikai gondolattal hívta fel, amelyet e címke alá foglalt: „Wechselseitige Erhellung der Künste”. Az egyes művészeti ágak mintegy kölcsönösen világítják meg egymást; ha egy esztétikai képletet, egy műalkotást befogadunk és átérzünk, szükségét érezzük annak és csak nyerünk általa, ha élményünket az esztétikum egy másfajta változatával, más művészeti ággal egybevetve gazdagíthatjuk. Ezt a módszert Walzel hosszú történeti áttekintés és számos részletelemzés során próbálja ki. Az én magam mai problémafölvetése szempontjából az az első tapasztalatom, hogy e példákból következ-

tette az a bizonyos megvilágítás egyáltalán nem kölcsönös. „A szóbeli kifejezés művésziességét eleve jobban méltányolja az, aki megszokta és begyakorolta, hogy a művészt képzőművészeti és zenei alkotásokon figyelje meg.” A költészetnél közvetlenebbül szólnak a művészet nyelvén a többi művészeti ágak. Ez utóbbiaknak a szaknyelve, terminológiája is hamarabb alakult ki; aki — mondja Walzel — költésről és költészetéről beszél, régóta azokat a fordulatokat használja, amelyekkel a festészet, szobrászat, zene fejtegetői élnek. Van persze kategóriák, amelyek a zenében és a költészetben egyaránt előfordulnak, mert egyaránt a fülnek szólnak: hangsúly, ritmus, dallam; de amikor a költeményben akkordokat, kürtszót hallunk, amikor a nagyepika valamely alkotásában zenekari művek kompozíciós törvényeit véljük fölfedezni, amikor egy versrészletet pianonak, egy másikat fortissimónak minősítünk akkor a zenei fogalmakat már csak metaforikusan használjuk, mert a művészi jellegzetességeket e kölcsönzések segítségével tudjuk rögzíteni. Persze kizsákmányoljuk a képzőművészet szaknyelvét is: a költő vázol vagy képet fest, elosztja a fényt és az árnyékot, durvább vagy finomabb ecsettel színez, esetleg mestere a vonalvezetésnek és az árnyalatoknak. Maga Walzel fejtegeti epikus és drámai művek tektonikáját — hogy az építőművészet se maradjon ki az inspirálók közül.

Ahogy Walzel kifejti, a költészetnek ez a különös, áttételes felfogása még erősebb, ha egy kissé a múltba megyünk vissza. Az a gyakorlat, hogy ahol a szó művészetéről beszélünk, a képzőművészet könnyebben kézhezálló fogalmihoz folyamodunk, uralkodik már a 18. században, egyszerűen azért, mert a kor a maga nagy esztétikai fölfedezéseit a képzőművészetek terén teszi meg, s csak utóbb alkalmazza az új vívmányokat a költészetre. Goethe esztétikai gondolkodása a képzőművészetéhez, előbb az építészetéhez, majd a görög plasztikához igazodik; Schiller felismeri a plasztikus és a muzikális költészet polaritását, amelyet aztán a korai romantika a plasztikus és pittoreszk költészet változataival pótol. A múlt század utolsó negyedének irányzataiban a képzőművészeté a vezetőszerep. A naturalizmust és az impresszionizmust előbb a festők teremtették meg, ők dobták fel a harci jelszókat és ők formálták ki az új művészi stílus szakkifejezéseit. Hogy ezek az eredetileg nem-irodalmi formai és értékkategóriák mennyire meggyökeresedtek, az lemérhető azon, hogy mai irodalmi kritikánk és elemzéseink nyelvén is felcsillannak még.

Ez a különös jelenség elgondolkoztatja az irodalom, a költészet elmélet-íróját, s talán egy kis kesernyességet is ébreszt benne. Az a benyomása, mint ha az irodalomesztétika és főleg az értékelmélet a maga kategóriáit, alapfogalmait valósággal összelopkodta volna. A valódi helyzet persze nem ilyen sötét; az irodalmi műfajok elmélete elboldogul a maga fogalmaival, s műelemző eljárásunk alapvető műszavai is elég jól simulnak a költői alkotások speciális természetéhez. Tagadhatatlan azonban, hogy az értékkvalitások, az alapvető minőségek érzékelésében még durvák vagyunk; olyan általánosságok közt

mozgunk, amelyek valamennyi művészetben megnyilatkoznak, - alig van szavunk és megjelölésünk a szavak művészete külön változatainak és árnyalatainak rögzítésére.

Így jutunk el a főkérdéshez: van-e hát, lehetséges-e hát külön értékelmélet az irodalmi műalkotások számára? Vannak-e értékjelölő szavaink, amelyekkel ezeknek különleges művészi hatásformáit mintegy hálóba tudjuk fogni? Mielőtt erre felelni próbálok, legyen szabad még mindig egy kis visszapillantást tennem. Természetesen nem én vagyok az első, aki fölveti ezt a kérdést. Walzel kezdeménye egyideig folytatás nélkül maradt ugyan, de egy-két korábbi kísérlet után az utóbbi másfél évtizedben nálunk is ismert német tudósok bibelődnek az irodalmi érték és értékelés dilemmáival egy-egy tanulmány, vagy olykor már külön monográfia keretében. Vannak, akik csak a tépelődésig jutnak el, mások mércéket állítanak fel és valaminő tartalmi értékrendszert körvonalaznak. Vázlatosan szeretnék kitérni a magam kísérletének ezekre az előzményeire.

II.

Az az önmagában evidens és alapvető tény, hogy az irodalomban, mint minden művészetben, értékek vannak megtestesülve, s hogy az értékek hordozója végső soron maga az egyedi irodalmi alkotás - az esztétikai elmélkedők körében változatos és komoly problémák felvetését indította el. Az utóbbi évtizedekben felélénkült szakirodalomban (amelyről a tanulmányomhoz csatolt bibliográfia tájékoztat) legalkalmasabban úgy tudunk eligazodni, ha nem a gondolatmenetükben egymást keresztező, cáfoló, olykor megismétlő szerzők szerint haladunk, hanem a fejtegetések gócpontjait és a tipikus állásfoglalásokat keressük meg.

Mindjárt a legszélsőségesebben kezdve: ma már nem érdemes sok szót vesztegetni azokra, akik az irodalmi alkotás értékqualitását nem tagadják, de nem is veszik tudomásul; akik értékszempontok nélküli irodalomtudományt akarnak. Számukra a költemény nem műalkotás, hanem dokumentum, s egy történelmi korszak, egy világnézet vagy poétikai jelenség dokumentuma gyanánt a gyöngye vagy középszerű alkotás ugyanúgy megfelel, mint a klasszikus remekmű. Olyan érv is hallatszik, amely - a pozitivizmusra emlékezve - azt hirdeti, hogy az értékelő megközelítés ellentétben áll az előfeltevés-nélküli tudomány ideáljával. Az érv már azóta nem vehető komolyan, amióta tudjuk, hogy az előfeltevés-nélküli tudomány polgári illúzió.

Egyes irodalomtörténeti irányzatok, aminő például a tárgytörténet vagy az eszmetörténet, szívesen mellőzik az értékelést; azok az irodalomtörténeteszek pedig, akiket ma inkább a formális elemzés mestereiként ismerünk, kerülőút helyett valami zsákutca-félébe tévednek: azonosítják az értékelést a mű átértésével, az úgynevezett interpretációval (így Wolfgang Kayser és

Emil Staiger is). Rendszerint magából az adott műből indulnak ki; mintegy belülről építik újra. Megkeresik azt a szimbolikus centrumot, amely mintegy a mű összetartója, s ehhez viszonyítva fejtik fel a konkrét építőelemeket. A döntő lépés: belelátás a mű struktúrájába, annak felismerése: megvalósítja-e a mű önmön törvényét. Bizonyos fogyatékoságok így napvilágra juthatnak; észrevevesszük, ha a műben netalán törés van. A legjobb esetben azt állapítjuk meg, hogy az elemzett műalkotás egy öntésből való, ideális egész, harmonikus, önmagából átérthető organizmus. A mérce azonban, amelyet így találtunk, egyoldalú és relatív, amellet szűk is: nem segít megragadni a mű esztétikai, axiológiai értelemben vett konkrét tartalmi értékeit. Az interpretációban elért „megértés” nem azonos az értékeléssel.

Érdekes és jelentős helyet foglalnak el az elmélkedők között azok, akik végigjárták velünk a kutatás és kételkedés iskoláját. Nem tagadják az értékelő megközelítés helyességét, de szeretnének a műalkotás értékes vagy érték-telen, időálló vagy efemer voltának megállapítására valaminő megbízható mércét találni. Kételkedésük különösen abból táplálkozik, hogy a mindenkori jelen olykor goromba tévedéseket követ el értékítéleteiben. Oppel szerint az irodalmi alkotással foglalkozva mindenképpen értékel az olvasó is, a kritikus is, az irodalomtörténész is; sajnos – mondja – még nem jutottunk el odáig, hogy abszolút értékmérőkkel lennénk fölfegyverkezve. Nem dönt a maradandóság, nem dönt az ízlés és a népszerűség; nem támaszkodhatunk sem tisztán a tartalomra, sem a formára; nem is lehetnek normatív mércéink vagy ideáljaink; az értékelés koronként változandó, mert megvannak a mindenkori egyéni és társadalmi előfeltételei; az irodalmi kritika története hemzseg a hamis ítéletektől.

A tagadás érvei sorakoznak fel az alább még tárgyalandó Emrich gondolatmenetében. Beszél az irodalmi értékelés „történelemelőtti” időszakáról, a normatív poétikák koráról. A történelmi szemlélet térhódítása, a historizmus nemcsak a normák és kánonok uralmát törte meg, hanem mintha lehetlenné tenné az értékelést és rangsorolást egyáltalán, hiszen elismeri minden egyéni és egyedi mű öntörvényűségét. Következmény: a még korunkban is uralkodó értékelési khaosz. A történelmi értékelés önmagát adja föl, mert lappangva avagy tudatosan mégis időfeletti érték kategóriákhoz folyamosodik; – ugyanilyen önfeladásra kényszerül a tiszta normatív értékelés is. A kettő között mintegy circulus vitiosusban mozog az irodalmár. Kiutat jelent-e, ha W. Kayser eleve kétféle értékelést különböztet meg: a művészt és a történetit? Ugyanilyen nehéz kitörni a másik szorítóból: az értékelő megközelítés során a mű egyedi, benne speciálisan meglevő értékszövevényét hagyjuk-e érvényesülni, vagy valami egyetemesebb, önmagában megálló, az irodalom jellegéből levezetett értékrendszer alapján közeledjünk-e hozzá?

Az ilyen cirkulusokból logikailag mindig nehéz kitörni, a gyakorlat pedig könnyedén átlépi őket. A kételkedés legföljebb csak bevezetés vagy át-

menetistádium lehet; az oldja fel, ha az esztétika rátér a közvetlen tapasztalásból vagy átélésből adódó tényállások felderítésére. A pozitív irányba fordult elmélkedőket az irodalom saját értékelméletével kapcsolatban két nagy kérdés-csoport foglalkoztatja.

Az elsőt kissé szónokiasan így fogalmazhatnánk meg: mit adhat az irodalom az egyetemes művészet esztétikájához? Az elemzők egyrésze nem jut tovább az egyébként önmagában becsülendő feladatnál: kimutatni az egyetemes, minden művészetre érvényes esztétikai értékek főnyitórését, speciális módosulatait az irodalom, a költői műalkotások különös közegében. Kevesen tűzik ki teljes határozottsággal a közelebbi célt: azt feltárni, amire csak maga az irodalom, a nyelvi műalkotás ad lehetőséget. Azt akarják megtalálni, ha van, amit az irodalom saját értékrendszerének lehetne mondani. Akár a bővebb, akár a szűkebb értékterületet kutatják, közös bennük az, hogy nem sokat időznek az „értékelés” folyamatánál; nem tekintik a rangsorolást a főfeladatnak, hanem mindezek alapvetése gyanánt olyan kritériumokat keresnek, amelyek magukon a műveken észlelhetők; minőségileg megfogható jellegzetességeket; az axiológia műszavával: tartalmi esztétikai értékeket. (Ezúttal éppen elég csak utalni a formális és materiális értékelméletek antagonizmusára.)

Ebben az irányban két modern kísérlettel is találkozunk, amelyek körülbelül egyidőben láttak napvilágot. 1965-ben: az egyik a Lockemanné, a másik, a szellemesebb és eredetibb, Müller-Seidel müncheni professzoré. Mivel a hagyományos, általános művészeti érték kategóriákból az utóbbi tud energikusabban kitörni, érdekelhet bennünket eredményeinek rövid ismertetése. Ő is végigjárhatja ugyan velünk a kételkedés iskoláját, de keveset időzik a más szerzőknél bőven tárgyalt vélt vagy valódi antagonizmusoknál, s megpróbál öt pontban tartalmi, konkrétan megfogható irodalmi értékrendszert fölvázolni. A bőséges dokumentáció meggyőz bennünket arról, hogy ezek az irodalmi alkotások megítélésére csakugyan alkalmazhatók és hasznosak.

Első követelménye egy goethei nyilatkozatból indul ki: a költészet a világ és a népek számára adatott, s nem néhány finom, művelt ember magánöröksége. A művészet nem magánügy, hanem a közösség szférájában van otthon, tehát képesnek kell lennie arra, hogy kommunikációt teremtsen. Két szféra, két életközeg ellentétére, illetve polarítására épít: ez a nyilvános — és a magánéleti (öffentlich – privat); a költészetnek a gyökere lehet magánéleti, de a közösség szférájában kell önmagáért helytállnia; a bensőt, a személyeset „nyilvános”, „érvényes” formába kell öntenie. E tekintetben a legszemélyesebb líra sem tekinthető magánügynek. Az érték szempont tehát az lenne: át van-e emelve az alkotás révén a mondanivaló a nyilvánosság szférájába. A fejtegetésekből és példákból jobban meg tudjuk fogni azokat a minőségeket, amelyeket ilyen szempontból értékteleneknek tartunk: a tiszta privát közlést, a szó radikális értelmében vett önkifejezést, az ezoterikus különkö-

dést, magánszféra és nyilvánosság kritikátlan összevegyítését. Nyereség az irodalomesztétika számára a kettős perspektíva érvényesítése; az az igény, hogy ezen a nyomon nézzünk szét az irodalmi műfajok között, s figyeljünk jobban a magánéleti szférából kinövő és föléje növvő műfajokra, amilyen a napló és az önéletrajz. Én ide venném az írói-költői levelekét is. A speciális tartalmi értékek közül a közvetlenség, a frissesség, a tősgyökeresség lehetnek azok, amelyek a két szféra összejátszásából kibontakozhatnak.

Ahogy az első értékszempontnál az élet magánemberi szférájából, úgy indul ki Müller-Seidel a második értékszempontnál az élet hétköznapi, közvetlen alapszintjéből, s kibontja köznapiság és emelkedettség, distancia polaritását a költészetben, elsősorban a lírában. Nagy gondot fordít arra, hogy az „emelkedettség” követelményét („das Problem des Höheren”) banalitásából kivetkőztesse. Tiltakozik is az ellen, ahogy ezt a 19. század epigon-kispolgári klasszicizmusa értelmezte, mintha a művészetnek az volna a hivatása, hogy a világot megszépítse vagy a lelket a földi gyarlóságok közül az örök ideálok honába emelje. Sőt arra is rámutat, hogy az a bizonyos köznapiság a 19. század derekától egyre inkább behatol a költészet körébe. Nem a köznapiság száműzését követeli tehát, hanem ennek a köznapiságnak művészi alakítását. Föltétele ennek az, hogy a költő nemcsak benne álljon a valóságban, hanem mint művész felül is emelkedjen rajta, valami nagyon tág értelemben vett magasabb alapállásba. Tézisét olyan példán bizonyítja, ahol ez a magasabb pont látszólag egyáltalán nincsen meg: Brechtnek „An die Nachgeborenen” című versével. A vers látszólag tiszta hétköznapi, felolvasva olyan, mintha pusztán tényközlés volna, mintha például csak egy levelet olvasna az ember. Nem kell a hangot megemelni. És mégis: ritmikus beszéd ez, amelynek igénytelen intonációjában hangulati értékek rezdülnek: bölcsesség, emberiség, megbocsátás; megvalósul tehát az elmondó, közlő személy transzpozíciója. A hétköznaphoz közeli stíluszint ez, de mégis művészi szint. Eredmény gyanánt Müller-Seidel azt szűri le, hogy a költészetben nincs a hétköznapi értelemben vett közvetlenség és distanciátlanság. A szó igazi értelmében a lírai vers sohasem közvetlen; elismerve azt, hogy az így értett distanciának a még elfogadható minimumtól a maximumig megvannak a kilengései. A közvetlenség éppen ezt a minimumot jelenti, nem pedig azt, hogy eltüntetjük a határvonalat élet és művészet közt — az élet javára. Az irodalomesztétika számára jelentős az, hogy a szerző hétköznapi és emelkedettség polaritását nyelvi szinten is nézi, s kiemeli a nyelv és az intonáción alapuló stíluszintek esztétikai jelentőségét. Ezen a nyomon próbálok majd én is a speciális irodalmi érték-kategóriákhoz közeledni.

Müller-Seidel három további kategóriája, az „egész”, az „igaz” és az „emberi” voltaképpen egyetemes művészeti érvényűek. Most csak az érdekel bennünket, amit az irodalmár a maga területén profitálni tud belőlük. A mű-egész témájával kapcsolatban az egész és a rész, az epizódok, jelenetek, általa-

ban az egységes átformáltság és a stílustörés szempontjairól olvasunk. Ez utóbbinak az irodalomra való alkalmazása mindjárt egy korszerű problémát leplez le: stílustörésnek tekintendők-e a modern nagyepikai alkotásokban oly gyakran alkalmazott montázsszerű, jórészt tudományos, gondolati jellegű betétek? A Varázshegy esszé-betétei zavarják-e a regény művészi integrációját? Az integráció klasszikus mércéje iránti kétely mögött századunk formaideálja dolgozik, amely az organikus kiérlelésen túl elfogadja a tudatos összerakás, összeszerkesztés módszerét is. Az persze nem kerülhető el, hogy a tudományos színezetű betétek a regényben ne a bennük esetleg meglevő tudományos igazságok, hanem a regény művészi igazsága révén éljenek.

Éppen ez a bizonyos „igaz” a következő láncszem Müller-Seidel kategóriáinak sorában. Elvileg nem sok fejtörést okoz; értjük, mire gondol de azt is tudjuk, hogy nem speciálisan irodalmi, hanem egyetemes művészeti normáról van szó. E fejezet azért tanulságos, mert az „igaz” és „nemigaz” jelleget egy csomó irodalmi példán dokumentálja, s kipécéz olyan példákat, ahol egy-egy kritikus hamis mércét alkalmazott. Ezek a részletelemzések aztán az „igaz” esztétikai követelményét átjátsszák inkább, mint felbontják két ismerős követelményre: milyen értelemben szabad az írótól a kor iránti hűséget megkövetelni — és mennyi része van ebben a valószerűségnek, a való világ reális ábrázolásának. A valószerűség kérdése a tudat kérdése — mondja Müller-Seidel, és Max Frisch egy megjegyzésére hivatkozik: A mérnök, aki ma hidat épít, a mi világunk és a mi korszerű tudatunk alapján teszi ezt, és nem például a római kor tudata alapján. Csak a költészetben fordulhat elő, hogy a költő tudata lemaradt, avult, antikvárius jellegű. Így tehát az „igaz”-nak a műalkotásban az a végső kritériuma, hogy a költő tudata harmonizáljon a kor mélyebb, egyetemesebb értelemben vett tudatával.

Müller-Seidel fejtegetéseinek ismertetését befejezve még egy észrevételt kell tennünk. Bár tompítottan, de már ezek is megszólaltatják az újabb esztétikai értékelméleti kutatások második fő motívumát. A kutatók közt akadnak többen is, akik érzik, hogy a műalkotásnak tiszta és kizárólagos esztétikai mércével való mérése valahogy az elefántcsonttorony szemléletéhez vezet. Ilyesféle példákra utalnak: Grünwald Isenheimi oltárának esztétikai tartalmát csak akkor tudjuk teljesen felfogni, ha a témát a középkor vallásos hangulatához tudjuk kapcsolni; Goethe Iphigeniája úgy egész műalkotás, ha belefoglaljuk a „nemes emberség” etikumát is. A műalkotás korszakos hatását a társadalomra nem tisztán esztétikai kvalitásai révén gyakorolja, noha minden impulzus az esztétikum közegén szűrődik át. Ez az igazság tükröződik abban az ősi hiedelemben, amely a költőben nem pusztá művészt sejt, hanem látnokot, prófétát, — s a költői alkotásnak nemcsak művészi alakítóerőt, hanem megvilágosító, megtisztító, gazdagító funkciót is tulajdonít. Egy-egy alkotásnak nemcsak művészi, hanem emberi rangja is van, s a kettőnek a mérteke nem mindig fedi egymást. A marxista esztétika beszél a művészet ismereti

funkeiójáról, az ismeretet a legtágabb értelemben véve. A kutatásban két következmény alakult ki ebből.

a) Az esztétikai értékelmélet számára külön problémát jelent az a bizonyos megalapozási viszony, amelyben az élet és a kultúra értékei egymás mellé, alá és fölérendelve állnak. Az említett modern szerzők közül Lockemann az, akinek művében jelentős idevonatkozó fejtegetéseket találunk. Mivel az emberi társadalmi életet szociális, morális és vitális energiák hatják át, a művészetnek, amely ezt az életet tükrözteti, magába kell fogadnia ilyen vagy olyan mértékben ezeket az energiákat is. Sőt: a befogadó részéről éppen az ezek iránti érzék előfeltétele a mű megértésének. Persze kétélű dologról van itt szó: aki a vitalitás iránt süket, az Ady vagy Móricz művészetét is bajosan érti meg, de aki csak ezt a vitalitást fogja fel bennük, az egy másfajta süket-ségbe esik. A „szépség” egyik legtermészetesebb aláfestője éppen az emberi vitalitás, bőség, energia, lendület, a súlyosabb szépségnek meg az emberi moralitás, a maga eszmeibb feszültségeivel és normáival. Az elmélet számára ebből az következik, hogy aki a művet a maga teljességében, más művekhez is viszonyítva akarja felfogni, annak meg kell tennie az autonóm, tiszta esztétikai értékelés felől a továbbhaladást az ezt kiegészítő heteronóm értékelés felé. Az elemzés egy bizonyos fokán ez elkerülhetetlen.

b) Fentebb kifejtettem, hogy az érték is, az ideál is voltaképpen kisugárzása, konkretizálódása az adott társadalom legmélyebb, legalapvetőbb tendenciáinak, igényeinek. Aki ezt a megalapozási viszonyt elfogadja, az ennek az adott esetben végére is akar járni. Az esztétikus-elmélkedő érzi az impulzust, hogy ily módon a mélyre ásson, az adott mű és művészet, általában az esztétikum mögött feltárja a társadalmi létnek azokat a szintjeit, amelyek az esztétikumot hordozzák.

Erre a mélyreásásra vállalkozik hogy egy változatot említsek a polgári elmélkedők közül a már említett Emrich professzor. A heideggeri egzisztencializmus nyelvén fejezi ki magát, de annak, amit mond, van hasznosítható magja. Az egyéni és társadalmi tudat nem egynemű és egysíkú, az önmagunkról, a világról, az emberi közösségekről alkotott tudatnak vannak minőségi változatai és mélységbeli fokozatai. Ahogy Emrich mondja, ki kell elemezni az emberi lét és az emberi tudat ontológiai fokozatait és változatait, meg kell alkotni az ontológiai tudatszintek fenomenológiáját; egy mű vagy egy irányzat értékeit, jellegzetességeit egy-egy ilyen szintből lehet leszármaztatni. Az irodalmi mű értékét az adná meg, milyen mélyre hatolt ezeknek a fokozatoknak a feltárásában és művészi kifejezésében. Minden ilyen változatnak mintegy külön értékrendszere, stilisztikája és poétikája van. A mi nyelvünkre átfordítva elfogadható ebből az az igény, hogy keressük az esztétikumot hordozó mélyebb társadalmi és ontológiai tényezőket, és hogy ennek érdekében a „társadalmi tudat” egyetemes fogalmát koronként is újra meg újra meg kell határoznunk, keresnünk kell mélységét, speciális tendenciáit és tartalmait.

III.

Én magam az előbbieken föltárt szétágazó problémakörnek egy területén szeretnék valamelyes előrehaladást elérni. Elődeim jelentékeny részben, minden remek részletelemzés ellenére sem tettek egyebet, mint általános esztétikai érték kategóriákat konkretizáltak az irodalom területére. Szellemesen érzékeltették: hogyan módosul egy-egy ilyen kategória a költészet közegében. Természetesen — mint ahogy Müller-Seidel példáján láttuk — vannak olyan pontok, ahol az irodalom specifikumát vitathatatlanul érvényre tudták juttatni. E ponton kapcsolódnék én hozzájuk. Megmaradva az irodalom, a költészet külön birodalmában, hacsak vázlatosan és kezdetleges formában is, megpróbálom feltárni és rendezni azokat a speciális értéklehetőségeket, tartalmi értékeket és értékelési szempontokat, amelyek e külön világ klímájában megteremnek, amelyek elsősorban itt lehetségesek s más művészeti ágaknak legfeljebb kölcsönadhatók.

Az értékelés különössége nyilvánvalóan a közeg különösségéből adódik. A németek nevezték az irodalmi alkotást „Wortkunstwerk”-nek, „sprachliches Kunstwerk”-nek, nyelvi műalkotásnak; arról a művészeti ágról van tehát szó, amelynek anyaga a nyelv. Ez az anyag sokkal problematikusabb, de összetettebb és ígéretesebb is bármely más művészeti ág anyagánál. Hangok, színek, fények és formák csak a művészi alakításon keresztül válnak beszédessé: a nyelv már a művészet előtt is beszél. Mégpedig itt a beszéd teljességére kell gondolnunk, nemcsak a zengő hangtestre, hanem mindarra, amit ez a hangtest hordoz, s a nyelvben adott funkciók összességére. A nyelvtudomány kifejezésével élve: a nyelv mint életbeli közlés túlmutat önmagán, intencionalitása, tárgy- és valóságfelidéző ereje van, éppen ezért mint művészeti anyagnak átfogó ereje nagyobb bármely más művészet anyagaénál: érzékletesség és nem érzékletesség elválhatatlan összeolvadása, amely a reálisból az irreálisba, az absztrakcióba nyúlik, s egyaránt lehet fogalmi és imaginatív hatékonysága. E révén az irodalmi mű olyan külön világ, amelyben a beszéd zengő hangtestébe olvadva, potenciálisan az egész emberi lét és az ember egész világa megjelenik illetve felidéződik: a látható és érzékelhető, a folyamatok és cselekvések, az ember élete, egészen az eszmei szférák mélységéig. A művészet-filozófiának úgynevezett fenomenológiai irányzata érzékletességnek és irreálisításnak, konkrétságának és eszmeiségnek ezt a különös szövevényét előtérre és háttérre, rétegekre igyekszik felbontani, illetve egyes szintjeit tudományosan leválasztani. Ingarden 1931-ben négy ilyen réteget lát, Nicolai Hartmann már tovább megy a boncolásban (hét rétegre), hangsúlyozva azt, hogy mindezek felolvadnak az érzéki megjelenítés egységében. Annyi igaz, hogy ezzel a szemmel nézve az irodalmi műalkotás nyelvi valóságánál és a benne tükröztetett világ jellegénél fogva a legtöbb réttől valami, rétegezettségben felülmúlja a társ-művészeteket.

Az irodalmi mű legfőbb esztétikai értéke épp ebből a gazdag rétegeződésből fakad. Az ontológiai sokrétűség, az érzékletes nyelvi közegbe olvadva, különös esztétikai minőség gyanánt jelenik meg; a mű saját világában, az esztétikum közegében az élet érzékletes szintje mögött elvontabb, nem tárgyias valóságok bontakoznak ki. Az egyes rétegek vegyítéséből, egymáshoz való arányából különös akkordok adódhatnak, a mű egészéből a *polifónia* ragad meg bennünket. -- olyan polifónia, amely több-kevesebb feszültséget fog át. Hadd idézzem beszédes példának a gondolati költeményeket, a világirodalom nagy filozófiai drámáit, amelyekben a szó muzsikája mögött érzelmi-gondolati tépelődés zajlik, az érzékletes képek beszéde elvont gondolati mélységeket takar, s mindezek mögött kimondatlanul emberi sorsérzések munkálnak. A terminológia persze itt is megtréfál bennünket: a nyelvi műalkotás központi értékének megjelölésére a zeneművészethől kellett a szót kölcsönvennem. Az átfogóbb vagy szerényebb polifónia, a mélységperspektíva lehetősége ad teret arra, hogy a nyelvi műalkotásban fokozottan szóhoz jussanak olyan esztétikai értékek és minőségek, amelyeknek más művészeti ágakban korlátozottabb terük van, így például az, amit egyik előző tanulmányomban bensőség-értéknek neveztem: a megelevenített világ erkölcsi, gondolati, vitális mélysége — másfelől disszonancia és feloldás, tarkaság és egyöntetűség poláris játéka is nagyobb távokat tud átfogni, mint akár a legbonyolultabb képzőművészeti alkotásban. Wellek Warren éppen az irodalom területén beszél könnyű és súlyos szépségről. Az igazi súlyos szépség hordozója elsősorban a költészet.

A költészet anyaga a legkevésbé konkrét, és viszonylag kevésbé érzékletes. Ez más oldalról azt jelenti, hogy viszonylag a legkorlátlanabb lehetősége van a valóság befogadására: tárgyi és tematikus gazdagsága kimeríthetetlen. Ezen a réven válik az irodalomban fokozott arányban értékszemponttá a valóságfeltárás mértéke, a tág értelemben vett ismereti funkció kibontakozása, s közelebről ez az értékelő szempont konkretizálódik akkor, amikor a mű úgynevezett *világképét* minősítjük. Maga az elnevezés, mint leíró kategória, régóta használatos az irodalomtudományban. Különösen eposzokkal, regényekkel kapcsolatban szokták emlegetni, — tehát az ábrázoló jellegű műfajok sajátjának látszik. Érvényességét általánosabbnak kell elgondolnunk; vonatkozhat a lírai életmű egészére vagy egyes tartományaira is. Látszólag mennyiségi szempontot tartalmaz, mintha azonos volna a műbe foglalt életanyag arányai-val, az objektívált alkotás kereteinek kitöltöttségével. Valójában nemcsak anyagot jelent, hanem szervezett, egy világegész és életegész körvonalait sejtető struktúrát is. Mint gazdagság, mélység és alakítottság esztétikai hatóerővé válik. Rendszerint poláris kategóriákat szoktunk alkalmazni: a világkép lehet bő és szűk, gazdagabb és szegényesebb, mélyebb és felszínesebb, tömörebb és lazább. A megjelölések a kutató számára mintegy önmagukért beszélnek; elég néhány magyarázó szót hozzájuk fűzni. A bőség nagyjából az exten-

zív totalitást, a gazdagság és mélység az intenzív totalitást akarja mondani, — érvényességüknek tehát műfaji korlátai is vannak. A mélységet és a totalitást számonkérhetem *Az ember tragédiájától*, Móricz *Erdély-trilógiájától*, de nem kérhetem Petőfi egy dalától. Mesterkelt és valódi mélység sem azonos; a látzólagos könnyűség dialektikus feszültsége jut szóhoz az Esti Kornél dalában. S hozzá még: a világkép viszonylagos szegényessége vagy felszínessége nem jelent tiszta értéktelenséget. Apróműfajok és könnyű műfajok is vannak és jogosultak is. A polaritás még egy tekintetben elképzelhető: a költői alkotás tárgyi és tematikus szintjén dokumentumszerű tükrözés, reprodukálás — másfelől fantázia, költői lelemény szélső pontjai közt. Ide tartozik az alak- és szituációteremtés, a motívumteremtés az objektív műnemekben.

(Fölöslegesnek tartom részletesen kitérni arra, hogy a nyelvi műalkotás esztétikai értékeinek jelentős részét maga a nyelv, mint zengő hangtest hordozza: hangzásában, dallamában stb. Talán ez az irodalomesztétikának legjobban kidolgozott része; ide vág általában a stilisztika egész problémaköre. Ennek hagyományos műszavai, aminők például a szemléletesség, világosság, rendszerint irodalomesztétikai minőségeket takarnak.)

Eddig tehát a nyelv valóságfelidéző jellegéből és többértésűségéből indulunk ki. Nyúlunk most vissza egy nagy hagyományú különbségtételre. Lessing óta beszélünk térbeli és időbeli művészetekről; hogy milyen alapossággal és különösen a modern művészeti ágakat nézve mennyi érvénnyel, azt most nem vitatom, — de a költészetet ugyancsak Lessing óta az időbeliekhez szoktuk sorolni. Annyi tény, hogy a beszéd, a nyelvbeli közlés időben történik, és az időbeliség a földéztett világnak, az életfolyamatnak is fő dimenziója. Ezen a réven a nyelvi műalkotás gyökeresen különbözik a festmény, a szobor, az épület időtlen rögzítettségétől. Persze a művészetpszichológia már utalt rá, hogy az egymásmellettiesség és az egymásutániség furcsán összejátszik a műalkotás felfogásában. A tiszta térbeli alkotásokat sem szimultán módon fogjuk fel, hanem folyamatba oldjuk fel őket: az oszloprendek sorakoznak, a torony magasba szökik, a festmény kompozíciójának feszültségei feloldódnak. Másfelől a tisztán időbelinek látszó költői alkotás összhatása, illetve ennek elemző felmérése is megköveteli az egymásmellettiesség és nyugvó tárgyiasság fikcióját. Térbeli viszonyításokkal élek, amikor az epikus mű kompozícióját, felépítését, részeinek arányát vizsgálom, vagy amikor a szereplők együtteséről beszélek. Metaforikusan is mondunk olyasmit, hogy a regény vagy a dráma tere jól ki van töltve, — így a mű mintegy tárgyiassá van rögzítve.

A költői alkotás tehát egyszerre tárgy is, folyamat is, alakzat is, történés is, — tehát beleesik az idő dimenziójába. A köztudat is időbeli kategóriákkal közeledik hozzá, már csak azon az elemi módon is, hogy a mű kezdetéről, végéről, közepéről beszél. Abból, hogy az irodalmi alkotás az életfolyamat időbeliségére épül, a művészi hatás felidézésére kedvezően adódnak bizonyos lehetőségek. Az objektív műnemek alapanyaga, a „történet”, maga is idő-

kategória; a lírának legalábbis élményi változatában a motivált, elinduló és célhozérő érzelemfolyamat adja a fonalat. Az időélménynek számtalan lehetősége van, amely kiaknázható: az időben van bizonyos előreható erő és haladás, de ugyanúgy lehetséges az előzés, előrenyúlás vagy a visszatérés, a visszautalás; lehetséges ismétlődés vagy látszólagos megállás is. Időélményünk nem mechanikusan egyenletes vagy egynemű; a szubjektív átélésben adva van az intenzitás változása: lanyhulás, nyugalom, feszültség, feloldódás.

E sajátságokból művészi lehetőségek és hatásváltozatok bontakoznak ki. Mint esztétikai kategóriákat, az jellemzi őket, hogy nem tárgyi, hanem folyamat-kategóriák, tehát jobban idomulnak az irodalom jellegzetességeihez. Tulajdonképpen leíró kategóriáknak látszanak, nem értékelőknek; valójában bennük van az értékelő szempont is. A mű minőségi gazdagsága abban is kifejeződik, mit, mennyit bontakoztat ki és visel magán ezekből a lehetőségek-ből. — Az időbeli jellegből adódó legelső, alapvető művészi lehetőség a *sűrités*, nemcsak anyag- és világképszerű értelemben; a műalkotáson belül az élet mozgásának áthangolása, élénkítése, meggyorsítása. A regény, a dráma, a lírai vers a valóságos élet- és élményfolyamatot sűriti, lélektani nyelven szólva tenzióját felfokozza. Órák alatt éveket, akár évtizedeket élhetünk át. Természetesen tudunk olyan modern regényről, amelynek elolvasási ideje körülbelül azonos az ábrázolt történet idejével; az élettartalom intenzitása itt sem hétköznapi, és túlnő a mechanikus idő-kereteken.

Bizonyos nyelvi nehézségekkel küzdünk, ha a tenzió át megvalósuló esztétikai minőségeket meg akarjuk jelölni: csupa köznapi, elkopott szó fut a tollunk alá. Ennek tudatában az egyik véglet, illetőleg irányulás megjelölésére a *telítettség*, a másikéra a *hígítottság* elnevezést veszem fel; az elmondottak alapján nem kell magyaráznom őket. Hogy éppen példát is mondjak: egy Shakespeare-tragédia, mondjuk a Lear tömött világával szemben áll Stifter regényeinek finom unalomba hajló terjengőssége. Általában a közbeszédnek az irodalmi alkotásokra kialakított pejoratív jelzői is kivallathatók esztétikai erejükről; a regény, a dráma „unalmas” voltának egyik oka éppen a tenziónak, az időbeli feszítettségnek csekély mértéke.

Az időbeliség legtipikusabb hordozója a ritmus, mint az intenzitás és időbeliség kombinációjából származó tünemény, amely — ezt emeljük ki — nemcsak a hangtestben nyilvánul meg, hanem áthatja a mű egész szövevényét. Ebben a széles értelemben véve is, a köznyelv megint nem valami újszerű szavakkal jelöli meg minőségi változatait, s ha ezekhez folyamodunk, nincs vége a sornak: beszélünk lassú és gyors, élénk, lüktető, áradó, hullámozó, gátolt ritmusról — megint nemcsak a hangzás területén. Mindez testet ölthet a cselekményvezetésben, a motívumok fejlesztésében, az érzelmi hullámok kibontakoztatásában. Talán nem nehéz ebben a tarkaságban mégis a fő minőségi irányulásokat felfedezni: a ritmikus folyamat gátoltságokon át

halad előre, különösen a mélyebb szintekben; periodikusan váltakozik tehát benne feszültség és feloldódás. Az, hogy a mű általános ritmusa feszültebb vagy oldottabb, elemi módon hozzátartozik értékeinek együtteséhez (*Egy gondolat bánt engemet* — szemben a *Válasz, kedvesem levelére* c. Petőfi-verssel, hogy ezúttal lírai példákat említsek); — de ugyanúgy megragad bennünket halmozás és feloldás játéka a művön belül, mint például a *Bánk bán* negyedik felvonásában.

Az idő előrehajtó erejével kapcsolatban bontakozik ki az, amit a mű *tempójának* nevezünk; értékjelző végletei: az energia és a lazaság, — de talán túlságos aprólékoskodás lenne ezekről bővebben is szólni. Viszont nem lehet elhallgatni az időbeliségből adódó művészi lehetőségeknek azt a bő kihasználását, amelyet a modern regény és dráma időjátéka alkalmaz. Az ebből adódó esztétikai hatásokat egy korábbi tanulmányomban már érintettem; alapjuk többnyire a kontraszt-élmény, és termőtalajai minden olyan esztétikai minőségnek, amely a kontrasztra épül: a tragikumnak, a komikumnak, a szatírának, az iróniának és a groteszknek. Vitatkozni lehetne azon: mennyire tisztán vagy elsődlegesen irodalmi kategóriák ezek.

A nyelvlélektan beszélt valamikor a nyelv és a közösség viszonylatában monologikus és dialogikus nyelvfunkciókról. Elemi tény az, hogy a nyelvet mindig beszéli valaki, és amit mond, az mindig szól valakihez; a nyelvi megnyilatkozás emberek közti viszonylatokban, jelképesen szólva személyek közti térben történik. A közönségtudatnak és a közösségtudatnak szerényebb vagy átfogóbb változata szükségképpen kísérője minden nyelvi megnyilatkozásnak, természetesen a legmagasabb formákban is: a ránk figyelő második személy vagy sokaság kell hogy potenciálisan jelen legyen. Ez persze annyit is jelent, hogy aki beszél, az ha nem is választ, de legalább megértést vár; közlő és befogadó a nyelv közegében tökéletesebben találkozik, mint a nem-szóbeli művészetek világában; a kimondott vagy írott beszéd személyek közti viszonyulást és közösséget teremt.

Ezeket az alapvető tényeket, mint, hogy úgy mondjuk klimatikus törvényeket figyelembe véve, a nyelvi műalkotás újabb minőségi jellegzetességei a következő viszonylatokból adódnak: A megszólaló, a beszélő személynek, vagyis az író-költő egyéniségnek jelenléte a közlésben, nyíltabb vagy burkoltabb, közelebbi vagy távolabbi megnyilatkozása; — a megnyilatkozás módjából, jellegéből, hatósugarából adott közönségtudat mérete, a monológ-tól, a jelenlevő hallgatóközönség fikciójától az imaginárius közönségnek szóló, látszólag a közönségtudat minimumával dolgozó írásbeliségig. Alapvető emberi viszonylatok, megnyilatkozási módok azok, amelyek itt átsugároznak az emberi beszéd, még közelebb a művészi beszéd közegébe. Ahogy a mű légkörét áthatják, abból bizonyos poláris értéklehetőségek születnek meg. Mivel közlő és közönség viszonyából indultunk ki, *személyesség* és *személytelen-ség*, *közvetlenség* és *közvetettség* a központi kategóriák. Konkrét megnyilatkozási

formák gyanánt adódnak olyan minőségek, mint a személyes elbeszélő tónus hűvössége vagy melegsége, a mű atmoszférájának intimitása, nagyobb távlatú fennköltisége vagy ridegsége. Idevág mindaz, amit általában az esztétikai értelemben vett írói magatartásról el szoktunk mondani: a póztalan közvetlenségtől az ünnepélyes stilizáltságig. (Idekapcsolható az is, amit a következő pontban beszélt és írott nyelv esztétikai lehetőségeiről mondok.) Úgy érzem, itt már valóban a külön, sajátos irodalomesztétika talaján járunk; ha ezeket a minőség- és értékmegjelöléseket más művészeti ágak esztétikusai alkalmazzák, akkor nyilvánvaló, hogy a mi szakterületünktől kérték kölcsön őket.

A kifejtettekkel kapcsolatban megint elejét kell venni a félreértésnek. A poláris kategóriák nem okvetlen jelentenek pozitív és negatív értékeket, mintha csak a személyesség, a közvetlenség, az intimitás volna becsülendő. Esztétikai hatás sugározhat ki a hidegségből és a rejtőzködésből is, ha a maguk helyén szólalnak meg. Ami pedig a megjelöléseket és a javasolt műszavakat illeti, talán további megvilágításra nem szorulnak. De végig ércznem kell e tekintetben a nyelvi nehézségeket. A nyelv maga sokszor banális szavakat kínál, bőségesen, s a kutató zavarba jön a bőség láttán. Az egyedi változatokat hogy lehet egyáltalán kötelező érvénnyel elnevezni? Olyasmi is idetartozik nyilvánvalóan, mint pongyolaság és elegancia, - általában számos hagyományosan ismert megjelölés, amelyek még a régi retorikára mennek vissza, s felújításukat várják az irodalomesztétikában.

Még mindig a nyelv alapvető jellegzetességeinek körében maradva, negyediknek az adott nemzeti nyelv rétegezettségét veszem kiindulásul. Magát az alapvető tényállást nem kell ismertetnem. Értem itt a nyelvnek földrajzi tagozódását (tájnnyelvek, nyelvjárások) és társadalmi tagozódását (csoport- és rétegnnyelvek, osztályszíneződés). A nyelvi közösségen belül mindennapi élményünk a szintbeli tagozódás; jelölései: tájszólás, alantasabb köznyelv, magasabb köznyelv, irodalmi nyelv, költői nyelv. Kicsit szélsőséges álláspontból lehetne még tovább is aprózni. Önmagában nyilvánvalóan túlzás azt mondani, hogy minden egyének külön nyelve van; de mindjárt nem találjuk ezt a megállapítást abszurdnak, ha költőkre vagy írókra vonatkoztatjuk. Amikor Szomory Dezsőt annak idején azzal vádolták, hogy nem tud magyarul, Ignótus azzal védte: nem baj, de tud „szomoryul”. Kérdés persze, hogy ez a védelem egészen célba talál-e, de az egyéni nyelvalkotásból adódó problémákra nyomatékosan figyelmeztet bennünket Kemény Zsigmond nyelvének bizarr kevertsége, amelyről nehéz eldönteni, mennyi a pozitív esztétikum benne. A mi szempontunkból irányadó az a tény, hogy egy-egy ilyen nyelvi változathoz speciális esztétikai minőségek, értékqualitások fűződhetnek. Hordozhatja ezeket a hangalak is, de tömönyebben érzékelhetők a szó- és szóláskincsen. aztán a mondatfűzés jellegén is. Természetesen, és ezt talán nem is kellene külön hangsúlyozni, értékqualitást jelentenek az irodalmi mű nyelvének egyedi elemei is. Ezt azonban most nem fűzöm tovább. Az elmondottak olyanfélékép-

pen vezetnek vissza témánkhoz – a speciális irodalmi értékek kereséséhez – amennyiben ilyen értékek származhatnak abból, ahogy az író vagy költő a nyelv rétegezettségében rejlő esztétikai lehetőségeket kihasználja. Mégpedig nem, legalábbis nem elsősorban rész-elemekre gondolok: nyelvjárási szavakra, csoportnyelvi szólásokra stb. Az esztétikai hatás döntő forrása, amelyről most beszélek, a nyelvi szint egészében van, s a globális kvalitatív hatás abból származik: melyik nyelvi szintre komponálja művét az író? Persze ez az úgynevezett nyelvi szint nemcsak nyelvi anyagot jelent, hanem szemléleti és hangulati színeződést is. Az így adódó értékminőségek is átfogóbb jellegűek, beleivódnak a mű egészébe.

A konkrét minőségek megjelölése körül ismét az előbbi kényelmetlenség jelentkezik: a bőségben nehezen igazodunk el, és szavaink elkoptak már a különösségek megjelölésére. Talán a legközelebbi segítséget éppen az olvasók és kritikusok körében alkalmazott megrovó jelzők adják, aminő az „unalmas” volt a regény csökkent intenzitásának kifejezésére. A „póriasság”, amit annak idején Petőfinek és Aranyinak szemére hánytak, negatívumnak volt szánva, de el is tekinthetünk pejoratív értelmétől. Egy-egy íróval kapcsolatban „földszagú” nyelvet emlegetünk; megállapítjuk, hogy a korai, Kazinczytól át nem fésült Berzsenyi-verseknek van minden klasszicizálásuk ellenére ilyen dunántúlias, provinciális földszaguk. Van idő, amikor a szaloniaság, úriság számít árnyoldalnak. Bizonyos esztétikai alapállást árul el az is, hogy az újabb, szocialista realista próza oly nagy mértékben a köznyelv alsóbb szintjein mozog, sőt teret enged az argot-nak, gyakran nem zárkózik el a nyelv obszcén elemeitől.

Mindezt nem azért mondom el, hogy élő íróink nyelvhasználatát végigpásztázzam. Keresem azokat a stíluskvalitásokat, amelyek a nyelv rétegezettségével függenek össze, tudatában annak, hogy a gazdagságban el lehet tévedni, s hogy a megnevezésre konvencionális szavak kínálkoznak. A nyelvi szintek hierarchikus rendjében első szempontunk talán az: mily közel áll az író az íratlan, beszélt nyelvhez, — vagy mennyire távolodott el tőle. Művészi célzatú betelepítés a beszélt nyelv szféráiba, mint Mikszáthnál vagy Móricznál, vagy felemelkedés a magas irodalom csúcsaira, mint Eötvös esetében, — ezek tehát az adott végletek. Az elsőhöz a frissesség, közvetlenség, érzékletesség jelzőit kapcsoljuk; a másodiknál finomságot, hűvösséget, emelkedettséget, ünnepélyességet és még sok mást emlegethetünk. Ha meg alantasabb vagy regionális nyelvi szint és általános, magasabb, egyetemesebb és irodalmibb szint változatait nézem, a múltban emlegetett poríasság vagy mai prózánk csoport-elemei is lehetnek pozitív esztétikai hatás hordozói; a nyersesség, a vaskosság, az olykor provokatív erő ezen a nyelvi szinten tud kibontakozni. Nyilvánvalóan nem ezek az egyedüli kategóriák, és bővíteni, finomítani is lehet őket; ezt a magyar próza mesterein végzett nyelvi elemzések útján lehet majd elérni. Fontos eszközét látom bennük annak, hogy a nyelvi jellegre

támaszkodva speciális irodalomesztétikát tudjunk felépíteni. Amit én az eddigiekben nyújtottam, az inkább csak szerény kezdeményezésnek, részben csak feladatkitűzésnek tekinthető.

A különleges irodalmi érték fürkészése közben eddig a nyelvi jellegből adódó lehetőségeket vettük számba. Találkozunk azonban a problémának olyan aspektusával is, amelyet az a körülmény vet föl, hogy az irodalmi mű – az egyedi és az életmű történeti képződmény is. Értékelési és értékproblémák merülnek fel a történetiség talaján is.

IV.

Már Tugarinov könyve, visszanyúlva az axiológia előzményeire, a marxista szemlélet alapvető elveiből kiindulva számot vet az általános értékelmélet néhány szükségszerű problémájával, aminők: az értékek osztályjellege vagy egyetemes emberi jellege, objektív vagy szubjektív, abszolút vagy relatív volta.

Azok az irodalomtudósok, akik az értékproblémával foglalkoznak, hagyományosan és egybehangzóan emelnek ki az előbbiekből egy problémakört: az értékek abszolút vagy relatív voltát, s ennek az irodalomra alkalmazható konkretizálását: a feszültséget normatív, abszolút és történeti értékelés között.

Azt a föltételezést, hogy az értékelés az irodalom esetében is történelmileg kötött, mindenképpen igazolni látszik az értékelés perspektívájának koronként olykor igen erős eltolódása. Az idevágó jelenségek ismereteseek, minden irodalom története nyújt példákat, még a viszonylag kicsiny magyar is. Az értékelés ingadozásának, kilengésének többféle változata lehetséges, egészen az ellenkező végletbe való átcsapásig. Kezdhetjük akár a csúcspontoknál.

a) Bár az ízlés vagy értékelés módosulása a nagyokat, a múltból elismert klasszikusokat kevésbé érinti, mert azok éppen kimeríthetetlenségük révén minden korban új oldalról mutatkoznak meg, a klasszikusok hírének, elevenségének is van apálya s dagálya, esetleg egy-egy alkotásuknak, de olykor az egész életműnek is. Hivatkozhatunk Shakespeare alámerülésére a 17. és 18. században. NDK-beli látogatásom alkalmával föltettem a kérdést a hallei egyetem egyik irodalmár-oktatójának: mi él még a mai olvasók, különösen a fiatalabbak közt a német klasszikusokból? Schillert még a színpad valahogy fenntartja, de Goethéből ma már szinte csak a lírát olvassák. Werther, egy földrész bálványa egykor, az ifjúság számára, amely ma „harte Literatur”-t igényel, olvashatatlan, sőt egy másik informátorom szerint ugyanezen ízlés jegyében kezdik az NDK-ban Thomas Mannt is alábbértékelni. Volt tanítványaimtól a mi klasszikusaink középiskolai továbbéléséről elég vegyes adatokat kapok; az egyetemen is évek óta problémám: mit olvasnak vagy értékelnek

spontán módon belőlük; a még kényesebb esetekre ki nem térve: Arany epikája, Vörösmarty egész költészete mintha az érdeklődés körén kívülrekedne. Persze, más kérdés az: mit olvas egy adott korban a közönség, és mit értékelnek az írástudók. Fiatalköltőket vallattam néhány éve, és úgy láttam, hogy számukra mint élő hagyomány már nemcsak a 19. századi magyar klasszicizmus, hanem a Nyugat-korszak is alámerült. Az ilyen elsüllyedést persze a kerék fordultával nyomon követheti a lelkes fölfedezés. Angol példa: Eliot, a regényíró, aki mostanában ébredezik több mint félszázados csipkerózsza-álmából. Hasonló jelenség nálunk a felszabadulás után nekilendült Vajda-kultusz, amely a kitagadás évtizedei után következett be. Eltűnődhetünk azon: mi mindent jelenthet és nem jelenthet az, ha a múlt valamely írójáról azt mondjuk, hogy ma „él”. Az, hogy egy író ma is él, egyáltalán nem azonos azzal, hogy műveit, főleg az összeseket vagy díszkiadásait vásárolják; ez még nem jelent okvetlen olvasást, és nem jelenti esztétikai és művelő hatásainak valódi befogadását. A költői alkotás a kor kultúrát hordozó rétegeinek kollektív tudatában kell hogy „éljen” – azaz hatóerő legyen.

b) Az értékelés számára eszmeileg más problémát jelentenek azok az efemer nagyságok, akik úgy alámerültek, hogy soha többé nem fogják őket fölfedezni. Itt az a kontraszt a feltűnő, amely az egykori hozsannázó elismerés és a későbbi érdektelen hallgatás között fönáll. Vannak persze átmenetek a teljes elfelejtettség és a megfakulás között. Ambrus, Gárdonyi, Reviczky erősen megfakult az évtizedek távlatából, Herczeg majdnem teljesen jelentéktelenné vált, – még rikítóbb példákat: Földi Mihály, Erdős Renée, Harsányi Zsolt, csak éppen megemlítve. Olykor megdöbben az egykorú ízlés tévedése: *A dolovai nábob leánya* keletkezése idejében 200 előadást ért meg; 30 év múlva, a felújításkor már teljesen hidegen hagyta a közönséget. Az ízlésnek ilyen megmámorosodása és kijózanodása irodalomszociológiai probléma ugyan, de tanulságos az értékelmélet számára is, – alább még visszatérek rá.

c) Éppen az érték és értékelés elvi alapjait keresve, avulás és elmúlás változataiból az irodalomtörténet és közízlés számára legérdekesebbet és legnyomasztóbbat ragadom ki: amikor a mű egykori népszerűségéből és megbecsüléséből az utókor számára csak az ún. történeti érték marad. Ezzel a megjelöléssel elég gyakran élünk tudományos és oktató munkánkban: Dugonics *Etelkájának*, Kisfaludy Károly drámáinak, Jósika regényeinek „ma már csak történeti értékük van”. Éppen ez a természetesnek látszó megjelölés az, amelynek tisztázására fejtegetéseim hátralevő részét szentelni óhajtanám. Itt nyilvánvalóan nem a selejt túlértékeléséről van szó; inkább kétségtelenül meglevő, de csekélyebb fokban kibontakozó értékeknek korszerű levegőben bekövetkező felnagyításáról. Hadd jegyezzem még meg, hogy a „történeti érték” hatásköre nem korlátozódik egy író életművére; ráillik olykor egész korszakokra is. A német irodalomtörténet példája a századvégi naturalizmus, amely forradalmi módon megújította az irodalom funkcióját, a valósághoz

való viszonyulását, új irodalmi nyelvet alkotott, de úgyszólván egyetlen időálló remekművet sem hozott létre; teljesítménye nem fogható a klasszikáéhoz; művelői többségének ma már a nevére sem emlékezünk. A mi szempontunkból még azt is jó tudni, hogy a mozgalom önértékelése jóval magasabb volt nál.

Az ízlés és **ápszerűség** említett változatait fejtegetve elsőnek azt a kérdést kellene megoldanunk: az érték felismerésének történelmi megkööttséget, a felismerés ingadozásait mi idézi elő? Milyen tényezők homályosítják el vagy befolyásolják a tiszta esztétikai értékelést?

Kiindulásul hadd utalok arra, hogy a jelzett problémakört első igazi irodalomtörténészünk, Arany János is fejtegette, sőt sejtette a megoldás lehetőségeit is. Garay János halála után Neő Ferenc nekrológot írt az elhunyt költőről a *Délibáb* c. folyóiratba. Erről a nekrológról és az elhunyt költőről Tisza Domokos, Arany egykori tanítványa, kissé lebecsülően nyilatkozott egyik hozzá írt levelében. Arany a következőképp oktatja ki: „Garay felől írt sorai, megvállom, kellemetlenül érintettek. Ő nekem jóbarátom volt, de ha nem lett volna is, tudom méltányolni érdemeit. Ő korának hű képviselője a magyar költészetben, lantja nem egy keblet gyújta honfiúi érzésre, s ha talán az általános mértéket meg nem üti is (melyikünk dicsekedhetik ezzel?), kora szempontjából fogva fel; becsületesen betölté helyét, s pályája korántsem dicstelen. Ezt nem lehet, nem szabad felednünk, édes Domokos, különben, mindent a mostani szempontból nézve, igaztalanok leszünk, s az elődök működésére kicsinyléssel fogunk tekinteni.” Arany erről a problémakörrel még tüzetesebben nyilatkozik Szász Károly költeményeiről írt bírálatában. Idézem ennek kiragadott mondatait: „Az új iskola, ha lenni, élni akart, részben előzői rovására kellett érvényt szereznie magának.” Nem fog csodálkozni azon, ha pár év múlva „a mostan élő s még eltűrt nevű költőink közül” egyet sem fognak dicsérve említeni. „Ha költészetünk ezután valamikor — évtized vagy fél század múlva — ismét egy hatalmas lépésre huzakodik; ha oly apostola támad, kiben a kor ön esztétikai fejlettségi fokát, vezéreszméit, irányát épp úgy kifejezve találja, mint Petőfiben a magáé és a jelen, ez új apostol Petőfi hírneve árán fog emelkedni” — s ez a kor keresi majd és nagyítva látja meg Petőfi hibáit. Aztán jön „az irodalomtörténet kritikája, mely kiegyenlíti a dolgot, leszámítja a bámulásból itt is, ott is, ami csupán időszerű tulajdonokra esett, le a kicsinylésből, ami a továbbhaladás fejében, emberi gyarlóságból történt.” . . . „Én mindig számításba veszem, miféle tulajdonokkal emelkedett egyik vagy másik társam bizonyos fokra a közvélemény becsülésében, s vajon e tulajdonok csupán időszerű értékkel bírnak-e, vagy maradandóbb hatással is vannak költészetünk fejlődésére.”

Sok minden rejlik Aranynak e fejtegetéseiben. Fölismeri az abszolút és a történelmi értékelés közötti feszültséget; érzi a korhoz kötött érték és a maradandó hatás disszonanciájában rejlő társadalmi tényezőket; a jelennek a való-

di érték iránti olykori vakságát, a vitathatatlan nagyságokat sem kimélő előítéleteket; mindezek fölé azonban irodalomtörténeti, távlati látást követel, és hisz olyan perspektívában, amely majd mindenkinek igazságot szolgáltat.

Ezekre a distinkciókra támaszkodva próbáljunk problémánkra visszatérni, a tényekből adódó irodalomszociológiai kérdésekre röviden utalni, hogy aztán elvi tanulságokat vonhassunk le.

a) Tekintsük előbb azokat az eseteket, amikor egy adott korszak nyilvánvaló remekműveket nem ismer el, elutasít. A képzőművészeti példák a legismertebbek; a század elején Greco, még előbb az impresszionisták alkotásait potom pénzen össze lehetett volna vásárolni. De említhetem megint Shakespeare esetét, akit a racionalista kor csaknem elfelejtett vagy meghamisított. A magyar irodalomból a *Bánk bán* példája kínálkozik; a német naturalisták, majd az expresszionisták egész előző korszakokat tagadtak meg.

Az elutasításhoz hasonlóan beszédesek a felfedezések és érigemelések. Shakespeare-t, Homérost többször is felfedezik, és mindannyiszor mást látnak benne; a fiatal Goethe Shakespeare-je nem azonos Arany Jánoséval vagy Gyulai Páléval. A századeleji német expresszionizmus viharos lelkesedéssel fedezi fel Hölderlint és Klopstockot. Az a tendencia, amely az ilyesemben tükröződik, azonos az újonnan fellépő irányzatok mindenkori őskeresésével — az addig esetleg nem méltatott elődök az ő programjukat és esztétikai ideáljait vannak hivatva igazolni. A nagyok elfelejtésének és felfedezésének természetes magyarázata tehát az a történelmileg dokumentálható ellentét, amely az egyes korok és irányzatok esztétikai ideáljai, tehát esztétikai, művészi értékkövetelményei között uralkodik. Winckelmann nemzedéke gúnyolta a barokkot, Petőfi az egyszerűséget és természetességet emelte kánonná, a múlt századvégi romantikus hajlamú irodalmi ellenzék Aranyban csak hideg művészkedőt látott; népi íróink mozgalmának nyomában olyan irodalomszemlélet járt, amelyben a múlt századok profilja teljesen átrendeződött. Így az eleven áramlásból egy-egy valódi klasszikus is kikapcsolódhat olykor; figyelembe vehető az ismertség és ismeretlenség dialektikája is: ami a kultúra értékeiből már nagyon fel van tárva, egyideig érdektelenné válhat, s csak új kor új értékfeltáró módszerei révén válhat megint elevenné. De vigasztaló látni, hogy e tekintetben, amíg a történelem folyamatos, igazi elhalás nincsen; az ízlés változása, az új irányok mindenkori őskeresése reményt nyújthat arra, hogy minden értéket hívnak az utódok. Az emberiség időnkint nem lankadó frissességgel méri meg múltbeli hagyományait. De az előzményekből az is szükségképpen következik, hogy a mindenkori jelen sokkal inkább kötve van saját feladataihoz és ideáljaihoz, hogysem múltja teljes hagyományát szelektálatlanul életben tudná tartani; kellő színvonalon megtartani és értékelni csak egyrészüket tudja. Általában tehát saját esztétikai ideáljait egyetlen nagy stílus sem tagadhatja meg; hogy ezek mennyire elvakulttá tudnak tenni valakit, arra elég Gyulai Pál vagy a népiekből Féja Géza példája. Mégis megértéssel kell fogadnunk

azokat az eseteket, amikor a teremtő elfogultság igézetében a mindenkori jelen számára múlt értékek nagyítva ragyognak fel vagy esetleg teljesen elhomályosulnak. Hogy a következő problémát előkészítsük, utaljunk megint egy izlésszociológiai tényre: a vitathatatlan lángelme szokott föllépésekor a legviharosabb ellenállással találkozni: a szélesebb közönség, az irodalmárok is még a régi esztétikai ideálokat kéri számon — a produkció már egy ütemmel előbbre jár.

b) Mélyebben világít bele a műalkotás értékstruktúrájába a másik tipikus jelenség: amikor a közönség best-sellerré avatja a selejtet; a kritika, sőt az irodalomtörténészek egyrésze is megtéved, s látszat-nagyságokat emel klasszikussá. Az ilyesmi kialakulásában több tényező játszik össze. Az esztétikai minőségeknek van egy könnyebb, felszínesebb rétege, amely csalogatja a közönséget: az alantasabb komikum, a gicces báj vagy a szentimentalizmus. Egy másik, gyakori okot az irodalmi mű rétegződésének, említett sokrétűségének elemzése során tárhatunk fel. Kiindulásnak Babits Mihály szavait idézhetem: „az az igazi nagy költő, aki nem fejezi ki korát”. Úgy hiszem, ezt a paradoxonnak szánt kijelentést Babits is különleges értelemben vette — s ez az értelem igazít most bennünket útba. Az epikai vagy drámai alkotás életanyagának van egy szintje, amely a kor társadalmi valóságának korhoz és osztályhoz kötött, kézzelfogható rétegéből, anyagából táplálkozik. Nemcsak aktuális emberalakokra és eseményekre gondolok itt, hanem a jellemző konfliktusokra, emberi magatartásformákra és erkölcsi fogalmakra. Néhány hónappal ezelőtt egy Kemény Zsigmondról folytatott vita mutatott rá múlt századi klasszikusaink életművének erre a ma már teljesen elavult rétegére. Azok az erkölcsi eszmények és normák, amelyek alapján Kemény, Arany vagy Jókai hősei cselekszenek, a mi korunktól már teljesen idegenek; fiatalságunk aligha érti meg Tarnóczy Sára, Mikes János, Rozgonyi Piroska erkölcsi gátlásait, Jókai regényalakjainak becsületfogalmát. Herczeg Ferenc katonatiszti és kaszinói világa csillagászati távolba került tőlünk. Fontos azonban az, hogy Babits szavaival élve Herczeg „kifejezte korát” — az életnek és a társadalmi tudatnak ebben a felszíni rétegében. A kor önmagára ismert, vagy önmaga ideáljait vélte fölismerni; a ráismerés vagy a nosztalgia működött itt — ha nem is az egész magyar társadalomban, de azokban, akik a kor bizonyos osztályainak ízlését reprezentálták. A művek valóságábrázolása a felszínen gazdag és hiteles lehetett; legalábbis hordozta a kor átlag-életanyagát és megszólaltatta a kor átlag érzelmi tónusait.

Vagyis: az ilyen művek népszerűek egy avulékony rétegük miatt, s érdektelenné válnak, amikor ez egy új kor közönségében már nem tud visszhangot kelteni. A kor ízlése pedig valamit nem vesz észre, ami hiányzik. T. i. ilyen jogon akár Shakespeare vagy Arany János is elavulhatna — ha nem volna műveik valóságtartalmának egy mélyebb szintje: bizonyos, talán szintén korukhoz kötött, de azon túl is mutató elemi emberi élmények, sorsérzések,

világnézeti viszonyulások és alapmagatartások megörökítése. Abban Babits is egyetértene, ha azt mondanánk, hogy ezen a szinten ők is korukat fejezik ki. S az ilyesfajta kifejezés az, ami a Herczeg Ferencekből hiányzik.

A kor ízlésének ilyen hipertrófiáit nem hoznám kapcsolatba a történeti érték problémakörével. De közeledhetünk ehhez, ha még néhány példaeseten elmélkedünk. Jókai drámáinak értékével általában tisztában vagyunk. Nincs színigazgató, aki ma színre merné hozni őket; a Bach-korszak közönsége ünnepelte. Hatásuk már a kiegyezés éveiben elapadt; e műveivel kapcsolatban mondja Jókai: A kályhára addig van szükség, amíg tél van, tavasszal kiteszik a szobából. Hasonló példa: Müller-Seidel professzor vesz védelmébe egy harmadrangú német elbeszélőt, aki a hitleri időkben nem emigrált, s a műveibe belopott életideál és embertípusok eszközével mégiscsak a náciizmus ellen tiltakozott. Az elvi jelentőségű tény itt az, amire különben számtalan példát lehetne idézni — hogy az ilyen, önmagukban mérsékeltén értékes műveket másképpen olvasták akkor, mint ahogy ma olvassák, és esetleg mást, többet is olvastak ki belőlük, nem egészen azt, amit az író mondani akart. A lappangó magyar antifasizmus légkörében kapott különös hangsúlyt Madách *Civilizátorának* harmincas évekbeli előadása. Kortársakként emlékezhetünk rá, milyen nagy sikere volt 45-ben és 46-ban olyan színműveknek és regényeknek, amelyek ma már feledésbe merültek; annakidején azokat az érzelmeket — nem művészi, hanem valódi érzelmeket aktualizálták, amelyek a fasiszmus alól frissen felszabadult magyar társadalom kollektív tudatát áthatották. Az az időszak, amely a maga aktuális társadalmi energiáival szárnyára vesz egy művet, olykor igen rövid lehet; Vercors „*A tenger csöndjé*”-ről mutatja ki Sartre, hogy lehetetlen lett volna egy évvel korábban vagy egy évvel később megírni; hangulatát a német megszállás egyetlen éve hordozza. A döntő tanulság pedig az, hogy az ilyenféle visszhang kialakulásában megint esztétikán-túli értékszempontok játsszák a főszerepet; figyelmünk ezzel máris az esztétikai értékelést befolyásoló, végső fokon megalapozó emberi és társadalmi tényekre kell hogy irányuljon.

Tehát Jókai drámáinak, a német antifasiszta író prózájának történeti értéke volna? Ez az a történeti érték, amelyet az irodalomtörténészek emlegetnek? Kérdés. Müller-Freienfels azt kívánja, hogy a történelmi értéket teljesen válasszuk el a művészi értéktől. Ha ismert magyar példákra gondolok, igazat kell adnom neki abban, hogy a kettő nem azonos. Bródy Sándor életművének egészében, valóságfeltáró és művészi kezdeményeiben van a történeti értéke, — de alig van az életműnek egy darabja, amely mint műalkotás hibátlan vagy kiérlelt volna. Nos, mindjárt folytathatok a másik elméletíróhoz, W. Kayserhez, aki szerint a történeti érték voltaképpen, hogy úgy mondjuk, helyi érték: a művet a fejlődés egészéhez, előzményeihez és további menetéhez, csúcspontjaihoz viszonyítjuk. Bürger *Lenoráján* mutatja meg: ennek a balladának milyen szerepe volt a német műballada kialakulásában. „His-

torischer Stellenwert” — ez illetné meg nálunk pl. Kisfaludy Károly, Jósika életművét. József Attila lírájához képest ilyen történeti értéke van a huszas-évek eleji magyar szocialista avantgardnak.

Persze nehéz megállítani a további tépelődést. Ha Horváth János népieség-konceptiójára gondolok, amely Petőfiig viszi el költészetünknek ezt a vonalát — hozzá viszonyítva vajon Kölcsey és Vörösmarty népdalkísérleteinek csak helyi, történeti értékük van-e? És szétfoszlik-e, értelmetlen-e a helyi érték, a történeti érték kategóriája a vitathatatlan klasszikusoknál, akik a megvalósult esztétikai értékeket jelentik? A kérdésre utóbb próbálok meg majd felelni.

A helyi érték fogalmából mégis kiindulhatunk, és kereshetjük olyan fogalmazását, amely a klasszikusokra, az esztétikai tetőpontokra is vonatkozik. De azt is számításba kell vennünk, hogy a történeti érték helyét a speciális esztétikai értékek rendszerében nem találjuk meg. Különleges viszonyításról, különleges perspektíváról, valami külön egészből lehet szó, amelyből az idetartozó jelenségek értelmüket kapják. Ez az „egész”, hogy úgy mondjam, nincs mindenki számára egyaránt adva. Az irodalmár tudja, hogy Jósika regényeinek történeti értékük van, ismeri is ezeket, de az ún. nagyközönség nemigen kíváncsi rájuk. Ha van kapcsolat, amelyet megtalál velük, az inkább affektív, érzelmi jellegű. Ezt az egészet keresve tekintetbe kell vennem, hogy az irodalmi alkotások nemcsak művészi képződmények gyanánt vannak adva, hanem művelődési javak is, s a társadalom, a nemzet számára elsősorban ilyeneként jelentősek. Mint ilyenek pedig nem pusztán halmazt alkotnak, hanem egységes struktúrában részei a nemzeti, a nép kulturális felépítménye egészének. Tehát azt az egészet, amelynek körén belül lehet történeti értékről, helyi értékről beszélni, a nemzeti kultúrában, a nemzet kulturális felépítményének irodalmi-művészeti tartományában vélelem megtalálni. Az nyilvánvaló, hogy az egyes alkotó vagy alkotás részesedik valamiképpen ebben az egészben, mégpedig nem okvetlenül esztétikai kvalitásai révén. A magyar irodalomnak mint kulturális felépítménynek része nemcsak Arany János, hanem Dugonics is, nemcsak József Attila, hanem a korai szocialista költők is.

A nemzeti kultúrának különös jelentőséget ad az, hogy a nemzet ismerve közé egy szellemi és hogy úgy mondjuk, fiziognómiai tényező is hozzátartozik: a kulturális közösségben kifejlődött lelki alkat. Ez a lelki alkat, amely a társadalmi-történelmi viszonyok kisugárzása, maga is viszonylag aktív tényezővé válhat. Ha ilyen értelemben a kultúrát nem a művelődési javak pusztán halmazának, hanem folyton fejlődő, hogy úgy mondjam, folyton újrateremtett egésznek, folyamatnak és tartalomnak nézem, akkor az egyes alkotás a következő módokon részesedik benne, a következő módon válik mintegy annak reprezentánsává:

a) dokumentálja a közösség kultúrateremtő erejét az adott történelmi helyzetben, hozzájárul a kultúrateremtés, a kulturális fejlődés folyamatos-

ságához, akkor időszerű feladatának megoldásához (ez adja valóban az ún. helyi értékét), —

b) de ezen túl hordozza és tükrözi, sőt esetleg továbbépíti, gyarapítja a maga műfaja és méretei szerint a nemzeti jelleget, alkatot, világnézetet. A marxista nemzetfogalom nemcsak biológiai vagy földrajzi egység, hanem a szellemiség egysége is — ennek elemeit, tartalmait beolvadva megtaláljuk a kultúra rész-mozzanataiban is; így még az önmagában jelentéktelen alkotás is hordozza annak színeződését, emberi és művészi tartalmait és kvalitásait, annyira, hogy ezeket a kvalitásokat jórészt a műveken át ismerjük meg, bennük épülnek ki.

A két részesedési lehetőség javaslatom szerint együtt tenné ki azt, amit hagyományosan, de eddig kevésbé feltárt értelemben az irodalmi alkotás *történeti értékének* nevezünk. Ezt tekintem a főfogalomnak. S ha a két alfajnak, változatnak is nevet akarok adni, hívnám az elsőt egyszerűen *helyi értéknek*, korhoz kötött értéknek, a másikat kissé nehézkesen és patetikusan, de kifejezően *nemzettükröző értéknek*, esetleg kultúrátükröző értéknek. Ahogy kifejtettem, mindkettőnek csak a nemzeti kultúra egészén belül van értelme. Ezen az egészen belül aztán a konkrét változatok sokaságára lehetünk figyelmesek. A „helyi érték”-ben mindig valami viszonyításhoz folyamodunk. Adva van mondjuk a *Toldi*-téma ideális megvalósulása Aranynál, a *Bánk báné* Katona tragédiájában. A téma valamennyi előző kidolgozására helyi érték sugárzik belőlük vissza; és a sorban a helyi érték maximumát éppen az idézett csúcspontok reprezentálják. Helyi értéke lehet egy műfaj első próbálkozásának (Kölcsy és a ballada), egy világirodalmi téma vagy motívum első hazai jelentkezésének, egy nyelvi, verselési jelenség első felcsillanásának — logikusan átgondolva a csúcsokig vezető láncolat minden tagjának. Bajosan lehet a körből kizárni az epigonokat, akik a nagyokban elért csúcsokat tanítványként követik, — egy-egy esztétikai vívmány aprópénzre váltóit, népszerűsítőit.

Talán elég lesz a magyar irodalomtörténet néhány mozzanatát idéznem példa gyanánt. A továbbfejlődés soronlevő feladatainak tudatos és mégis elemi erejű átélése teszi íróvá és irodalomszervezővé Kazinczyt, olyan kezdemények után, mint Kármán vagy Batsányi. A társadalmi fejlődés egészséges voltát jelzi az, hogy a felvilágosodás korában minden apró részletfeladat megtalálja a maga fanatikusát, egészen a mértékes verselés bevezetéséig, a prozódiaig és az ortográfiáig. És hogy a másik tényezőt is nézzük: Gyöngyösi pl. nemcsak egy ma már avult epikus műfajt teremt, nemcsak kora és a 18. század főúri-nemesi mulékony ízlését hordozza, hanem nyelve, zöngelme, tempója révén hordoz valami magyart is. Jósika ma már alig olvasható történelmi regényei egy korszak önmaga múltjára való eszmélkedésének tanújelei. Nem különös-e, hogy Arany éppen Gyöngyösiről, Orczy Lőrineről, Ráday Gedeonról, Baróti Szabó Dávidról, Gvadányiról írt írói arcképeket? — Talán éppen ezt a jellegzetes értékfajtát akarta dokumentálni bennük. És szemléletem igazolására

hadd nyúlok egy negatív példához: Szoktuk történeti ábrázolásunkban konstatálni, hogy egy bizonyos korban egy addig virágzó osztály kultúra-teremtő ereje kiapadt, mint a magyar arisztokráciáé és köznemessége 1867 után. A kiapadás, majd utóbb új kultúra-teremtő osztály színrelépése jelzi azt, hogy a kulturális felépítményt fejlődő egésznek kell elgondolnunk, amelyet népi, osztály- és nemzeti energiák mozgatnak — s ezek valahogy a maguk képét lehelik rá az objektivált alkotásokra — nemcsak a nagyokra, hanem a „kicsinyekre és együgyűekre” is.

Tehát az elemzett két kvalitás együtt teszi ki azt, amit az irodalmi alkotás történeti értékének akarok érteni. Ilyen történeti értéket természetesen a remekművek is hordoznak, sőt még nagyobb telítettségben, — de bennük ez egyéolvadva jelenik meg az esztétikai értékek teljességével. Az — hogy elemzésemet lezárjam — amit speciális irodalmi értéknek mondhatunk, két minőségi elemből olvad össze: az egyik a most elemzett történeti érték, a másik az esztétikai, közelebbről művészi érték. A kettő maximumának vagy optimumának találkozása hozza létre a klasszikát, a remekművet. Kis és nagy alkotások időbeli továbbélése már a jelzett két hatóerő: a történeti érték és a művészi érték csillagzata alatt bontakozik ki.

Az előbbieken többször érintettük érték és történetiség viszonyát; befejezésül próbáljunk a feltárt tényállásokból néhány, az esztétikai értékelméletet érintő általános tanulságot is levonni. Láttuk, hogy a társadalmi-történelmi fejlődés során olykor még a klasszikusokat is detronizálják, elfeledik — jobbik esetben új értékeket olvasnak beléjük. Figyeltük egyes korok és társadalmak tanulságos értéktévesztéseit, értékvaktságát. Azt is láttuk, hogy minden irodalmi alkotás kötve van az irodalmi kultúra egészéhez, illetve annak egy meghatározott időbeli szakaszához. Adott kor adott társadalmi időhöz kötött esztétikai ideált alkot magának, s ezen belül az esztétikai értékeknek és minőségeknek is meghatározott profilja tud kibontakozni. Az értékes alkotás létrejötte a társadalmi tudat mélyén munkáló kultúra-teremtő erők eredménye — értékük felismeréséhez is a társadalmi tudat megfelelő beállítódása és fejlettsége kívántatik.

Mindebből közeláll az a következtetés, hogy az elméleti esztétika területén állíthatunk fel értéktáblákat, ontológiai vagy valaminő rendszertani alapon; a maguk eszmei életkörén belül vallhatjuk ezeknek az értékeknek elvi érvényességét és maradandó, esetleg abszolút voltát. Mihelyt a valóságos történelem dimenziójába lépünk, kikerülhetetlen az a belátásunk, hogy az esztétikai értékek relatívek, függőségben vannak a kultúra, a társadalom adott korszakának egészétől. Mintha valami dialektikus kettősség érvényesülne itt, amely szerint minden érték egyszerre időtlen — és mulandó is. A kor teremtett és elismert értékei a kor esztétikai ideáljára alapozódnak, ez pedig az adott kor kultúra-teremtő erőinek, mélyebb világnézeti állásfoglalásainak ki-sugárzása. Nincs előföltevések, előzetes világnézeti álláspont, megfelelő mély

vagy sekélyes életélmény nélküli értékelés. Ezek a tanulságok azonban már az esztétikumnak esztétikumon túli megalapozottsága felé mutatnak, s azt a meggyőződést sugalmazzák, amelyet az irodalmi érték elemzői többnyire ki is mondanak, — hogy végső alapjaiban minden művészet, tehát az irodalom is túlmutat önmagán.

BIBLIOGRÁFIAI JEGYZET

- A szovjet axiológiai vitáról l. BOJTÁR ENDRE beszámolóját a *Helikon* 1967-es évfolyamában. Ugyanó utal az 1965 óta kialakult magyar értékelméleti irodalomra.
- WALZEL OSZKÁR műve, a *Gehalt und Gestalt* 1923-ban jelent meg. Az azóta napvilágot látott irodalomelméleti összefoglalások mindegyike tartalmaz rövidebb-hosszabb értékelméleti fejezetet. A következőket említhetem:
- PFEIFFER: *Umgang mit Dichtung*, 1936.
- PETERSEN: *Die Wissenschaft von der Dichtung*, 1939.
- OPPEL: *Morphologische Literaturwissenschaft*, 1947, és *Methodenlehre der Literaturwissenschaft*, Deutsche Philologie im Aufriss I. 1957.
- WARREN-WELLEK: *Theory of Literature*, 1949.
- WEHRLI: *Allgemeine Literaturwissenschaft*, 1951.
- SEIDLER: *Die Dichtung*, 1959.
- Az irodalmi értékekkel foglalkozó speciális cikkek vagy könyvek:
- BERIGER: *Die literarische Wertung*, 1938.
- KAYSER: *Literarische Wertung und Interpretation, Vom Werten der Dichtung* előadásban 1952., kötetben 1958. („Die Vortragsreise”)
- WUTZ: *Zur Theorie der literarischen Wertung*, 1957.
- HÄCKEL: *Über Verstehen und Werten von Dichtung*, ZfdPhil. 1960.
- EMRICH: *Das Problem der Wertung und Rangordnung literarischer Werke*, folyóirat 1963—64, kötetben 1965. — *Bewusstseins- und Daseinsstufen der Dichtung (Zum Problem der literarischen Wertung)*, folyóirat 1961, kötet 1965. („Geist und Widergeist” c. kötet.)
- LOCKEMANN: *Literaturwissenschaft und literarische Wertung*, 1965.
- MÜLLER-SEIDEL: *Probleme der literarischen Wertung*, 1965.

A VILÁGIRODALOM FOGALMA ÉS PROBLEMATIKÁJA*

Olykor felvetődött, sőt felvetődik a kérdés: van-e igazában világirodalom, hordoz-e komoly realitást ez a terminus, amelyet Wellek és Warren „szükség-telenül grandiózusnak” érez.¹ A kérdést valamiféle hiperszkeptikus bölcséleti spekuláció sugallja. A tagadó válasz kimondói úgy érvelnek, hogy „valóságos-nak csak a szilárd nyelvi alaphoz kötött irodalmat” ismerhetik el.² Az bizonyos, hogy a világirodalom más síkban realitás, mint a többnyire egy-egy nyelvhez kötődő nemzeti irodalmak. S az is világos, hogy a nemzeti irodalom létének nem „feltétele” a világirodalom, de a világirodalom létének már hosszú századok óta feltétele a nemzeti irodalom, a nemzeti irodalmak. Viszont kétségtelen, hogy a viszonylatoknak, hatásformáknak, kapcsolatoknak és folyamatoknak az a bonyolult rendje, amely a nemzeti irodalmak *egyetemében* jelentkezik, már az egyes irodalmakon „túl”, az egyes irodalmak „fölött” létező valóságról is hírt ad, éppen a világirodalomról, amely ilyenformán a nemzeti irodalmak által ugyan, s csakis így, de — van.

A világirodalom fogalma tágulékony fogalom. Ma általában úgy definiáljuk, hogy „az emberiség kiemelkedő irodalmi alkotásainak szoros egészet adó összessége”.³ De ennek a meghatározásnak előzményei, árnyalatai, változatai vannak, s a meghatározásnak módosulnia kell a világirodalom anyagának és természetének minden lényegi módosultával. Érthetni világirodalomon a nemzeti irodalmaknak mintegy mennyiségi summázatát. Ez a summázat — a legkezdetlegesebb, de azért el nem vethető értelemben — a nemzeti irodalmak minden termékét egybefogná, értékbeli differenciálás nélkül. Itt nemcsak az anyag árnyalatlan, nyers egybemarkolása riaszt, hanem a fogalomba sűrített materiának kezelhetetlenül temérdek volta is. A világirodalom anyagának

* Székfoglaló előadás. Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának 1968. október 28-i felolvasó ülésén.

¹ WELLEK—WARREN: *Theorie der Literatur*, Hermann Gentner Verlag Bad Hamburg vor der Höhe, p. 52.

² ERDÉLYI JÁNOS: *Pályák és pálmák* (1867), Uő.: *Egyetemes irodalomtörténet* (1868) bevezető fejezetei. Ismertette VAJDA GYÖRGY MIHÁLY *A magyar összehasonlító irodalomtudomány történetének vázlata c. tanulmányában*. MTA Irodalomtört. Int. kiadása.

³ Új Magyar Lexikon.

vizsgálhatósága, kezelhetősége ott kezdődik, amikor a különböző irodalmak summáján csak azoknak a műveknek az összességét értjük, amelyeket az illető nemzet irodalomtörténete maradandónak, számontartandónak becsül. Ám ilyen értelmezésben a világirodalom tartalmának és kereteinek megkonstruálásában még mindig kevés szerepe van a jellegzetesen világirodalmi, minősítő judiciumnak: keret és tartalom csaknem mechanikusan adódik a nemzeti irodalmak összegezéséből.⁴ Mellékesen, s tán nem is mellékesen: a „nemzeti irodalom” fogalma lépcsőzetes formákat mutat; vannak kiértett nemzeti irodalmak, vannak éppen hogy bontakozók, s vannak, amelyek holnapra, holnaputánra ígérnek a nemzeti irodalom első jegyeit.

A világirodalmi kutatás mai állásából nézve tehát még *ezt* a summázó műveletet is primitívnek érezheti valaki, hiszen, mondtuk, éppen azok a vonások hiányzanak belőle, amelyek a világirodalmat világirodalommal teszik. Ám ezek a műveletek mégiscsak a világirodalom anyagát gyűjtik egybe, és ilyenformán egy fejlettebb, összetettebb fogalom megépítéséhez adnak segítséget. S az egyes nemzeti irodalmak a maguk határain belül jócskán elvégezték azokat a rendező, értékelő műveleteket is, amelyek a világirodalmi összefüggések vizsgálata nélkül ugyan sohasem teljesezhetnek ki, de amelyek nélkül a világirodalmat számbavevő vizsgálódás elveszne a tennivalók óceánjában.

A minősítő judiciumnak végképpen döntő szerepe van a világirodalom egy másfajta fogalmának kiépítésében, egy olyan fogaloméban, amelyet arisztokratikusnak is szoktak dicsérni vagy gáncsolni. A világirodalomnak ez a fogalomvariánsa kirekeszti a nemzeti irodalmak átlagos vagy tömeges jelenségeit — átlagos alkotóit és tömeges termékeit —, s csak azokat öleli magába, amelyek s akik óriásként emelkednek ki az irodalmakból. Az így fel-fogott világirodalomhoz — mint egy magyar költő-tudós írta — „csak a legnagyobbak tartoznak, akik... folytatják egymást századról századra, s kezet nyújtanak egymásnak a népek feje fölött.”⁵

A vizsgált fogalomnak egy harmadik változata megint másfajta erőfeszítéseket kíván, tehát nem elégszik meg sem az egyes irodalmak kutatóinak olykor nagyjából gépiesen átvethető és összeadható eredményeivel, sem a legnagyobb írói-költői egyéniségek exkluzív szobor-sorával. Ez a harmadik fogalom-változat támaszkodik ugyan mind a nemzeti irodalmak önértékelő eredményeire, mind pedig arra a világirodalmi minősítésre, amely idő és tér nagy távolaiban emeli magas talapzatra a legkülönbekeztetetteket, de lényegében mintegy mobilizálja a vizsgált anyagot, és számol a világirodalom folyton élő, szerves állományával. Ennek a koncepciónak a szempontjából a világirodalom előbb jelzett fogalom-változatai valamelyest szervetlen és merev elemcsoportok, noha tagadhatatlan, hogy ez a szervetlenség és merevség csak fölöttébb viszony-

⁴ HEINRICH GUSZTÁV: Egyetemes irodalomtörténet, 1904—12.

⁵ BABITS MIHÁLY: Az európai irodalom története. 1934. p. 11.

lagosan értelmezhető, hiszen a jelenségek összeméréséről, viszonyításáról ilyesfajta fogalom-konstrukció igazában nem mondhat le teljesen. Idézhetjük Welleket: „Ha lemondanánk az összehasonlítás megvilágító erejéről a különböző irodalmak, korszakok, mozgalmak, alakok, művek között . . . ez azt jelentené, hogy lemondunk a megvilágításról, melyet a jelen áraszt a múltra, az elmélet a történelemre, a kritika a kutatásra.”

Ez az egyelőre futólag jellemzett harmadik fogalomváltozat több variációban is jelentkezik, aszerint, hogy kiformalói milyen szempontokból rendezik s ítélik meg anyagukat, anyaguk részeinek összefüggéseit. A variációk közül csak kettőt emelek ki, mindenestre a két legkiütközőbbet. Az egyik a formális-esztétikai szempontú fogalom-változat. Ez *elsőrenden* az irodalom úgynevezett immanens értékeivel, jelenségeivel törődik, s a formai kifejezőket latolja irodalom-közi viszonylatban. A harmadik fogalomnak második variánsa *elsőrenden* a szüntelen alakuló világvalóság művészi ábrázolatát figyeli a világirodalom képgomolyában. Közvetlen vagy áttételes összefüggéseket tud az ember sorsa és az irodalom alkotásai között, s az irodalom változékony alaki elemei mögött a társadalmi erők mozgását-hatását puhatoljaha hangsúlyozza.

Úgy tetszik, ez utóbbi fogalom-változatok között nem szabad a „vagy-vagy” merevségével választanunk. Nem szabad például nyersen elvetni azt a világirodalom-fogalmat, amely a legnagyobbak hegycsúcs-láncolatában jelentkezik. Nem pedig azért, mert az esztétikai-formális faktorok, amelyekről a harmadik fogalom-változat első variánsánál szóltunk, gyakran, sőt talán legtöbbször épp ezekben a csúcsokban jelentkeznek a legmarkánsabban, a legvilágítóbb és legdelejesebb erővel. De nem szabad ezt a csúcsláncolatot fogalmat félretolni akkor sem, amikor a harmadik fogalom második változatának jegyében a társadalmi erők szerepét, a történelem változó arculatának vonásait véljük kiolvashatni a világirodalom színeiből, formáiból, hiszen a legkiemelkedőbb mesterekben sűrűdik össze igazán egy-egy közösség reménye, fájdalma, diadala, vagy másnemű történelmi élménye. S nem ez a maximális sűrűsödés teszi-e mesterré a mestert?

Ha a világirodalmat csak személyi csúcsaiban érzékelő „arisztokratikus” fogalom ilyenformán érintkezhetik a harmadik fogalom két variánsával, természetesnek látszik, hogy ez a két variáns — noha a vulgáris felfogás egy időben összehétközhetetlennek látta a formai és tartalmi hangsúlyú változatot — igazában: organikus egység. Sem azt nem tagadhatjuk, hogy az irodalom — sajátos módon és mértékben — tükrözi a társadalmi valóságot, sem azt, hogy az irodalom formai elemei hatnak egymásra, egymást életrehívják, fejlesztik, módosítják. Az irodalom formavilágának és a valóságnak bizonyos egységét ilyen módon számbavevő fogalom ragadhatja meg a legmegbízhatóbban a világirodalom lényegét is. Tegyük még hozzá, hogy az irodalom, a művészi alkotás létrejöttében rendszerint megszámlálhatatlanul sok erő működik közre,

és az alkotás processzusának, a mű genezisének eszményien teljes feltárását csak mindezen erők összehangolt szerepének feltárásától várhatnók. Ebből az is következik, hogy a világirodalom meghatározása, életműködésének átvilágítása annál tökéletesebb lesz, mentül kevesebb olyan erő marad számbavételtenül, amelynek a világirodalom alakulásában szerepe volt, szerepe van. S talán helyes itt emlékeztetnünk Veszelovszkijra, aki úgy vélekedett, hogy a világirodalom formáló erőinek feltárásában az egyes kutatói irányzatok nem zárják ki, ellenkezőleg: egy helyesen értelmezett alapon kiteljesítik egymást.⁶

Minduntalan felvetődik a kérdés, hogy vajon az *egész* világnak az irodalma beletartozik-e a világirodalomba. Vannak, akik úgy vélekednek, hogy a világirodalmat az európai irodalom teszi,⁷ ennek az irodalomnak a múltja és jelene. Európán itt nem a földrajzi területet értik, hanem a szellemit, a kulturálisát. A világirodalmat szerintük azok a művek alkotják, amelyek „az európai szellemiséget” sugározzák, amelyek az európai kultúra szemüvegén át természetesen felfoghatók. Ilyennek látják például lényegileg az észak-amerikai irodalom nagy részét, s a dél-amerikai irodalom egy részét is. Ez az európa-centrikus látás és értékelés tudománytörténeti tény, de jogosultsága egyre vitathatóbb. A technikai fejlődés, kivált a közlekedés és híradástechnika növekedése, szinte napról napra közelebb hozzák egymáshoz a népek kultúráját, irodalmát is. De nemcsak a technikai növekedésről van itt szó. Szó van a szellemi, politikai izmosodásról is, az elmaradt népek emberi, népi, nemzeti öntudatának izmosodásáról is. Mindez pedig együtt jár a népek-nemzetek közötti szellemi távolságok csökkenésével. Az ázsiai és afrikai irodalmak egyike-másika (persze nem a külföldi irodalmakat impozáns éhséggel fordító Japánra gondolunk) az európa-centrikus látásban pillanatnyilag úgy tűnhetik fel, mintha még nem volna szerves része, csak potenciális tartozéka, mintegy függeléke a világirodalomnak (persze másképp gondolkodunk a Biblia alapvető jelentőségéről), de a világirodalom fogalmának valódi tartalmából ezek az irodalmak sem hiányozhatnak. A fogalom jövődi alakulását, szemben az európa-centrizmussal, elképzelik policentrikus szerveződésben is, legalábbis átmenetileg. A további perspektívában⁸ földünk minden irodalmának megközelíthetőségét, ez irodalmak kölcsönös aktív és passzív érintkezésének lehetőségét reméljük. Tehát nem ez irodalmak színehagyó egybemosódását, a becses népi karakterek

⁶ JAKOBSZON I. A.: A. Ny. Veszelovszkij. Tanulmányok az összehasonlító irodalomtörténet köréből. II. rész. Bp. 1962. p. 122.

⁷ BABITS: „... 'világirodalom' ... lényegében európai irodalmat jelent: azt az egységes irodalmi áramot, mely Homérosz óta máig átlüktet európai kultúránkon.” BABITS I. m. p. 8. SZERB ANTAL: „A világirodalom ... a két klasszikus nyelv, a görög és a latin irodalma, továbbá a Szentírás — ezek kultúránk közös alapjai. Ezután pedig ... a francia, olasz és spanyol és a két nagy germán nyelv, a német és az angol irodalma. Ezekhez hozzájárult ... a lengyel, orosz és skandináv irodalom; csak ezek tagjai az élő összefüggésnek ...” A világirodalom története, 1941. p. 3—4.

⁸ Vö. NYIRÓ LAJOS: Az összehasonlító irodalomtörténet néhány időszerű kérdése. p. 27. MTA. Irodalomtört. Intézet kiadása.

elfakulását, hanem ezeknek az értékeknek, hogy úgymondjam, szociálhumanista harmóniáját.

Hogy az „idők teljességében” az állami egységek elgondolható feloldásával milyen változáson megy át a világirodalom fogalma, s hogy lesz-e egyáltalán a maival rokon értelme ama távoli világirodalomnak, ezt a kérdést éppen csak érintem. A kérdésre adható válaszem csak tétován, bizonytalanul hangozhatnék.

Akikhez a világirodalomnak az a fogalom-változata áll közel, amely az írás óriásainak exkluzív szobor-sorában látja és ismeri el a világirodalmat, azok talán idegenkednek attól a gondolattól, hogy minden népnek, minden irodalomnak helyet kell kapnia a fogalom keretein belül. Szerb Antal, a legkedveltebb magyar világirodalomtörténet szerzője, közel állott ezekhez az idegenkedőkhöz. A keleti népek irodalmát kívül látta a világirodalom körén. Ezek az irodalmak — vélte — „a nyugati kultúrkör irodalmára semmi befolyással nem voltak, nem léptek be a világirodalomba, vagy alkotásaik nem közös tulajdonai az emberiségnek”. Rokonian vélekedett Babits is. „Idegen, barbár és exotikus irodalmak — írta — kívül esnek a világirodalmon.”⁹ Ezt az idegenkedést éppoly kevésbé kívánjuk méltányolni, mintha valaki a népköltészetet rekesztené ki a nagy körből. A népköltészetet, amely önmagában is szerves és méltó része a világirodalomnak, de közvetve úgy is, mint dús táptalaja olyasféle, alkotás-rangjuk szerint is kétségtelenül világirodalmi életműveknek, amilyen pl. a Heineé, Burnsé, Petőfié.

Fejtegetéseinkben nem abból a rögzített világirodalomból indulunk ki, amelynek a történetét többen megírták, rögzítették már. A világirodalom történetének megírása olyan gyakorlati feladat, amelynek természetes, akceptábilis korlátai vannak, például a történeti mű szerzőinek ismereteiben, vagy éppenséggel a távoleső vagy fölfedezetlen irodalmak lappangásában. Ismétlem, nem a megírt világirodalomtörténetek anyagából próbáljuk kiolvasni a világirodalom fogalmát, pontosabban: nemcsak abból. A fogalom eszményi határait feszegetjük, eszményi tartalmát tapogatjuk, a fogalom legdöntőbbnek tetsző, legeggyetemesebb jegyeit próbáljuk kiemelni.

A világirodalom fogalmának körvonalait köztudomás szerint Goethe vonta meg először, Eckermannal beszélgetve, 1827-ben.¹⁰ A világirodalom kérdéseit később is érintette, többször is. Világirodalom-gondolataiból kitetszik a XVIII. század gondolkodásának egyetemesítő jellege, kitetszik a kor nemzetközi kereskedelmi, főképp könyvkereskedelmi forgalma növekedésének ismerete, kitetszik a fájdalom a német poézis némi lemaradása miatt más nemzetek költői sikerei mellett, kitetszik az a remény, hogy az egymáson átjáró irodalmak a nemzetekfölötti, igazabban: nemzeteket egybeölelő humanitás eszmé-

⁹ L. a 7. sz. jegyzetet.

¹⁰ ELSE BEIL: Zur Entwicklung des Begriffs der Weltliteratur. Leipzig, 1915. p. 3—12.

nyét is szolgálják, s végül — ha szabad ezt is észrevennünk — kitetszik, persze csak áttételesen — nem is kitetszik, talán csak fölsejlik — a goethei formátum világhódító öntudata, a zseni roppant lélegzetvétele, akinek immár szűk a német haza.

Goethe józanul és reálisan, túlcsigázott illúziók nélkül néz azok elé a pozitív változások elé, amelyeket a világirodalom gondolatának megvalósulása hozhat a nemzetek egymáshoz való viszonyában. Edinbourghi folyóiratokat ismertet,¹¹ amelyeknek programja nem esik távol az ő elgondolásaitól: „Ezek a folyóiratok — mondja — ... a leghatékonyabban hozzá fognak járulni egy remélt általános világirodalomhoz; csak megismételhetjük, hogy nem lehet szó a nemzetek gondolkodásának egységesítéséről, de arról igen, hogy tudomást vegyenek egymásról, s ha nem is érezhetnek kölcsönös szeretetet, legalább tűrni tudják egymást.” Carlyle-hoz írt levelében a német fordítók szerepét emeli ki a világirodalom alakulásában. Ezt írja: „Aki a német nyelvet érti és tanulmányozza, az ott áll azon a piacon, ahol minden nemzet kínálgatja a maga áruját, ahol a németül tudó a tolmács szerepét játssza, miközben maga is gazdagodik.”¹² Azt is felhossa a nemzetközi irodalmi érintkezést sürgető érvek közt, hogy a németiség biztosabban ítélhet önmagáról, ha látja, hogyan ítélnék róla mások. „Egyáltalán nem árt nekünk — mondja — ha a világ rászorít bennünket, hogy elgondolkozzunk önmagunkról.”¹³

Húsz esztendővel azután, hogy Goethe kimondotta a Weltliteratur szót, és érintgette a szó mögött a fogalmi tartalmat, a Kommunista Kiáltvány lapjai adják markáns materialista képét a világirodalom alakulásának, pontosabban: az alakulás feltételeinek. „Az egyre kiterjedtebb piacnak a szükséglete — olvassuk itt — ... végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón ... A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sok oldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép. És ez így van nem csak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki ...”

Itt helyénvaló érinteni, Konrad szavaival, hogy a gyarmati rendszer összeomlásával meggyorsult a volt gyarmatok és félgymatok fejlődése, megváltozott irodalmuk struktúrája, s ez kihatott a világirodalom struktúrájának egészére is.¹⁴

A világirodalomnak nem matematikusan összegezett, hanem élő-szerves folyamatként megkonstruált fogalmában mindenképpen jellegzetesek a kap-

¹¹ BEIL i. m. p. 78.

¹² BEIL i. m. p. 77.

¹³ GOETHE: Über Kunst u. Literatur, Berlin, 1958. p. 316. Herausgegeben von Wilhelm Girnus.

¹⁴ KONRAD gondolatmenetét ismerteti SZIKLAY LÁSZLÓ: A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről. MTA Irodalomtört. Int. kiadása.

csolatok, kölcsönhatások különféle változatai. Ezekben érzékeljük a világirodalom kémiai zajlását. Ezek a kapcsolatok, hatások és kölcsönhatások részben már ismereteink mai terjedelme és mélysége mellett is konkretizálhatók és megragadhatók, de föl kell tételeznünk, hogy ez a kémiai zajlás a jövőben egyre átvilágítottabbban jelenhetik meg előttünk, s hogy törvényszerűségeit egyre határozottabban látjuk majd. Hogy a világirodalom anyaga, kutatni való termése egyre nő, egyre bonyolultabban szaporodik, az nem gyöngíti reményeinket az egyre világosabb áttekinthetőség irányában. Paradox módon, de úgy tetszik, hogy a növekvő matéria növekvő bonyodalmai csak megkönnyítik a tudományos vizsgálódás munkáját, újabb és újabb fogódzókat, újabb és újabb analógiás okulást, példatárat kínálva a kutatónak. Nyilvánvaló, hogy ez a szüntelen növekedés a vizsgálódásnak mindig újabb szempontjait vetheti föl, s új típusú kapcsolatok felderítését teszi lehetővé.

A világirodalom anyaga, ismételjük, egyre nő, de ezt a növekedést egyáltalán nem regisztrálja egyenletesen és következetesen a világirodalmi kutatás. A regisztrálás egyenetlenségének és következetlenségének okai gyakran homályban maradnak. A magyar komparatizmus egyik sokéremű elindítója (Meltzl) például, 90 évvel ezelőtt, mellőzte kutatói programjában az olyan irodalmakat, mint az orosz, a lengyel, a norvég, a román.¹⁵ Olyan időpontban ítélte így, amikor Puskin, Lermontov és Gogolj már évtizedek óta halhatatlan halott volt, Nyekraszov már minden művét megírta, és Dosztojevszkij már régen kiadta Raszkolnyikov történetét, amikor a lengyel irodalom már olyan klasszikusaira emlékezett – hogy csak az időben közelállókát említsem, – mint Miczkiewicz, Krasinszki és Slowacki, amikor Ibsen, egyebek közt, már megírta a Brandot és Peer Gyntöt, és Eminescu költészete már a csúcson járt.

Az irodalmi alkotás különböző utakon-módokon kerülhet a világirodalom érhálózatába. Vannak művek, amelyeknek már híre is hat az idegenben, s eszmei vagy formai szuggesztíóját azok is megérik, akik nem olvasták. A közvetítés csatornái, ismétlem, számosak és sokfélék. Például Shakespeare világirodalmi rangját a német kutatás szinte előbb és hatékonyabban érzékelt és deklarálta, mint az angol: Lessingérdemei a shakespeare-i értékek feltárásában éppúgy elévülhetetlenek, mint Herder lelkes igazgatásai, vagy a Schlegel és Tieck-féle fordítás. A közvetítő csatornák sokféleségére ugyancsak közismert példa az Omar Khayyam sikere, aki vagy 600 évig úgyszólván ismeretlen volt az európacentrikusan felfogott világirodalomban, s csak Fitzgerald átköltésében vált megcsodált költői értéké. A legtöbb alkotás fordítások útján kerül a világba. Nyilvánvaló az összefüggés a korunkban megélni kívánt világirodalmi érintkezés és a műfordítás elméleti kérdései iránt megmutatókozó heves érdeklődés között. Kétségtelen, hogy az eredeti alkotás valamiképp halványulhat, jellegében módosulhat a fordításban, de ez a veszély –

¹⁵ Vö. NYÍRÓ i. m. p. 7.

a halványulás, módosulás veszélye — olyan esetekben is fennáll, amikor eredetiben olvassák a feliből-harmadából ismert nyelven azt az eredeti művet. S az olvasó emberiségnek (itt Konrad túlzott optimizmussal ítél) csak egy töredéke olvas idegen nyelven. S viszonylag ritka ember jut el idegen nyelvben odáig, hogy például versek értékbeli imponderabilitásait veszteség nélkül felfogja. Művészi szövegek méltó, hogy úgy mondjam, művészi rangú olvasásához az idegen anyanyelvű érdeklődő többnyire csak hosszú évek szorgalmával, s csak szerencsés személyi adottságok jóvoltából jut el. Igaza van hát Konradnak: „Az irodalom alkotói minden országban nemcsak az írók, hanem a fordítók is.”¹⁶

Vannak életművek, amelyek megszületésük után szinte azonnal belépnek a világirodalmi tudatba. Vannak, amelyek később, esetleg jóval később jutnak el eddig. S vannak, amelyek csak ennek a tudatnak a küszöbén várakoznak, s olykor hiába. A világirodalmi tudomásulvételnek fokozatai vannak, s nemcsak azok az időbeliek, amelyekről most esett szó. Éppen a magyar irodalom nagy alakjainak világirodalmi recipiáltatása is sűrűn mutat ilyen fokozati változatokat, a recepció változó-ingadozó intenzitását. Petőfi neve nem hiányzik a külföldön írott világirodalomtörténetekből, de költői fényének intenzitása koronkint és helyenkint is változó. Másképpen sugárzott a XIX. században, mint ma, és másképpen például — a botevi fénytörésben — a mai Bulgáriában, mint a mai Hollandiában. Ady világirodalmi súlya föltétlenül kitűnik néhány korabeli közép- és kelet-európai irodalom jelenségeiből, de totális világirodalmi recepciójáról nem beszélhetünk, bármennyire meg vagyunk győződve költői nagyságáról. (Vessük itt zárójelbe Illyés Gyula tömör formuláját: „Világirodalmi hír nélkül is lehet író, éppúgy mint nép, világirodalmi.”)¹⁷ József Attila génusza most kopogtat a világirodalom kapuján, s úgy tetszik, több eredménnyel, mint Adyé. Hogy ki mikor, milyen mélységig, s milyen megértések útján vagy félreértések árán lesz világirodalom, az ennek a területnek egyik nyugtalanító problémája. Hogy egy műnek, egy írónak, egy irodalomnak mikor érkezik el valóban a világirodalmi pillanata, az néha számbavehetetlenül sok komponensnek az eredője. Ezt a pillanatot semmi esetre sem szabad naív pozitivisták módjára föltétlenül egybekötni valamely fordítás külföldi megjelentetésének, vagy az író itt-ott való megemléttetésének dátumával. Az ilyen mozzanatok csak akkor hordozzák a világirodalmi recepció nagy pillanat-értékét, ha szerves, élő folyamat kiindulópontjának bizonyulnak, ha nem maradnak steril filológiai adatok.

Idekapcsolhatjuk a probléma visszáját is, ti. azt a kérdést: mi válhatik organikusan ható elemmé a világirodalomból a magyar irodalomban? Mi és

¹⁶ KONRAD: A mai összehasonlító irodalomtörténet problémái. Tanulmányok az összehasonlító irodalomtörténet köréből, II. rész p. 2.

¹⁷ Gyémánttengely. Szerk. SOMLYÓ GYÖRGY és LENGYEL PÉTER. Bpest 1967. p. 292. Ugyanitt idézi Gellért Oszkár PÁNDI PÁL sorait: „Fontos, hogy elvi különbséget tudjunk tenni világirodalmi érvényesség vagyis érték és érvényesülés között.”

mikor és milyen mélységig? Majdnem olyan bonyolult kérdés ez, mint a fonákja. Az idegen mű termékeny befogadásának nyilván előfeltétele, hogy a társadalmi valóság fázisa, irodalmunk fejlettsége sajátos affinitással nyisson lehetőséget a befogadásra, s ami nyilván nem független ezektől a feltételektől: legyenek az idegen műnek méltó magyar fordítói és méltó kommentátorai. Ha pl. figyelemmel kísérjük Baudelaire magyar útját, plasztikus illusztrációját ismerjük fel a mondottaknak. Baudelaire híres kötete 1857-ben jelent meg. Arany János 1861-ben már sok mindent tudott a *Fleurs du Mal* mesteréről, maga a francia költő 1867-ben már halott volt. A nyolcvanas évek derekán Reviczky és Endrődi megszólaltatták magyarul, de még újabb három évtizednek kellett eltelnie, hogy Baudelaire számára társadalmi, irodalmi, nyelvi és személyi feltételeink megérjenek, s Baudelaire valóban recipiáltassék, a szó teljesebb értelmében.

Magyar költő külföldi, külföldi költő magyar recipiáltatásában szerepet játszik, játszhatik sok-sok mozzanat. Egyet mindenesetre érintsünk. Az idegen költőt szinte mindig nagy nemzetközi, azaz világirodalmi presztizs lendíti-kíséri a magyar irodalom felé, — a magyar költőnek nincs ilyen segítőtje. Inkább talán az egzotikum valamely változata vonzza vagy vonzotta benne a külföldet, legalább is a nyugati irodalmakat. Természetesen nemcsak a magyar irodalom világirodalmi érvényesülése mutat helyenkint ilyen vonásokat. Rabindranat Tagore világhírében pl. mifelénk, nem kis része volt az egzotikum keltette izgalomnak. (S mellékesen: a hajdani angol impérium céltudatos világirodalom-politikájának is.)

A világirodalom kutatóit nemcsak az a pillanat érdekli, amikor egy nemzeti irodalom valamely reprezentánsa belép a világirodalomba. A nevezetes pillanat vagy folyamat negatívja is problémát kínál. Vizsgálatra vár az a kérdés is: milyen gátak zárnak el egy-egy irodalmat, író, művet a világirodalom kapuitól, milyen összetevők eredőjeként zárulnak be — ideiglenesen vagy véglegesen — ezek a kapuk bizonyos esetekben. A befogadás és kizárás törvényszerűségeinek vizsgálata egymást segítheti: ha az egyik jelenségsoportot világosan látjuk, talán a másik sem marad homályban, konkáv és konvex formák viszonyának egyik jelentkezéséről lehet itt szó. Idézzük Konradot is: „A vonzás és taszítás erőinek bonyolult egysége alkotja az egyes nemzeti irodalmak kölcsönös viszonyának lényegét.”¹⁸ De nemcsak a kapuk teljes feltárulásának és teljes elzáródásának abszolút esetei izgathatják a kutatót, hanem azok az átmeneti formák is, amikor a kapu csak félig-meddig nyílik meg, s a befogadás csak részleges, s talán éppenséggel változó mértékű. Ebben a probléma-kategóriában számtalan eset-típus serkentheti a kutatást. Más eset-típus a Madách-műé, amelynek a világirodalomba való belépését szintén jelenül aktuálisnak érezzük, de amely előtt csak pillanatokra nyílnak meg

¹⁸ KONRAD: i. m. p. 24.

igazán a rejtelmes kapuk; más típus az Anatol France-é, aki korábbi teljes recipiáltatása után az utóbbi évtizedekben mintha a perifériák felé kezdene kiszorulni, s megint más mondjuk a Wellsé, aki előtt viszonylag könnyen nyíltak meg metaforánk kapui, de aki napjainkban mintha éppenséggel kívül került volna a kapukon. Megint más típusú érvényesülésekre és visszaszorulásokra példa Mathisson vagy Byron vagy Hölderlin. Az írók világirodalmiságának intenzitása tehát változékony. Erősödhet, gyöngülhet, sőt — ideiglenesen vagy véglegesen — meg is szűnhet.

(Az utolsó félszázad a művek világirodalmi terjedésének sajátos — egyébként a felvilágosodás korából s másfelől is ismerős — élénkülő motívumait mutatja. A politikai motívumokat. A szocialista világ irodalmából nem egyszer olyan alkotások indulnak nyugati sodrású világirodalmi pályára, amelyekben elsősorban a szocializmus ellen ható vagy ilyen hatásúnak tetsző ideológiai erők tűnnek föl vonzónak, hatékonyan becsesnek a polgári világ politikusai, irodalompolitikusi szemében. A fordítottjára is akad példa: szocialista világunk gyakran megkülönböztető érdeklődéssel és elismeréssel fogadja a polgári irodalmaknak azokat az alkotásait, amelyek hozzánk hajló elveket, hangulatokat hordoznak. Mindez érthető. A politikai érdek, néha jóhiszeműen, néha rosszhiszeműen, bele-beleszól az értékek rendeződésébe.)

*

A világirodalom mozgásfolyamatainak törvényszerűségeit, jelenségeinek értékrendjét objektív érvénnyel megállapítani igen nehéz, komplex jellegű, itt-ott talán megoldhatatlan feladat. Növeli a megoldás nehézségét, hogy rokon jelenségek feltűnhetnek egymástól függetlenül a világtérkép különböző pontjain, s a rokon témák rokon formajegyeinek buzgó kutatása, leleményes megtalálása, mesterséges filológiai egybekötése elmossa, elhomályosítja a jelenségek önálló voltának igazát, a poligenézis érvényét. Zsirmunszki „történelmi-tipológiai analógiáihoz”¹⁹ nem közeledtünk a közvetlen kölcsönhatás vagy érintkezés útján létrejött rokonság-tüneteket megillető filológiai módszerekkel. Olykor megsokszorozzák a nehézségeket a nacionalizmus szempontjai is. A kutatás nem mindig független a kutatók nacionális elfogultságaitól, s a világirodalmi értékrend kialakításánál elfogultságok elfogultságokkal csaphatnak, csapnak is össze. Arra is volt példa a múltban, hogy már a világirodalom fogalmának reális fogalomként való feltételezése is sértett egynémely nacionalista érzékenységeket, s a nemzeti érzéstől fűtött nemzeti irodalom érdekeinek vélt háttérbe szorulása keltett ma már szinte groteszknek tetsző aggodalmakat.

¹⁹ ZSIRMUNSZKI: Az irodalmak összehasonlító-történelmi tanulmányozásának problémái. Tanulmányok az összehasonlító irodalomtörténet köréből. II. rész, p. 101. MTA Irodört. Int. kiadása.

Ezekkel rokon, de nem azonos aggodalmak ütköztek meg abban az emlékeztető magyar költői vitában, amely 90 évvel ezelőtt zajlott le nálunk a „kozmodopolita költészet” körül. Arany a költészet népi hevét, színét, konkrét zamatait féltette a „világköltő” „puszta, elvont ideáljától”, „közönyös harmóniájától”, s úgy látta, hogy a világirodalom nagy költői mind népük s hazájuk életét tükrözték.

Hisz forgattam, a javából
Én is egypárt valaha;
Mind *tükör* volt: egymagából
Tünt nekem föl nép s haza.

Reviczky válasza erőtlenebbül bár, de ugyancsak igazságot mond ki, az igazság másik oldalát:

Szép az ének, szent az ének,
Drága kincs, ha nemzeti,
De a legszebb dal örökké
Általános, emberi.

A vita elzajlott, s ma már csak ritkán tévesztjük szem elől, hogy az igazi népi a legigazibb nemzeti értékek egyben általános-emberi értékek is. Talán itt idézhetjük Guyardnak nyilván túlélezett, de az igazság elemeit is magában rejtő ítéletét az irodalmak egymásra utaltságáról. Ő úgy véli, hogy soha egyetlen irodalom sem szigetelődhetett el anélkül, hogy el ne színtelenedett volna, s a legszebb nemzeti eredmények is mindenkor idegenből vett kölcsönzéseken nyugodtak, akár úgy, hogy magukba olvasztották őket, akár úgy, hogy ellenük és általuk fejeződtek ki még erőteljesebben.²⁰

Írók és művek világirodalmi érvényesülésében gyakran jelentős szerepet visz annak az államhatalomnak a mérete, amely az író és mű szellemi, gazdasági, politikai háttérét adja. Az úgynevezett nagyhatalmak pusztán erőmértékeikkel is segítik irodalmukat presztizsük növelésében, segítik még akkor is, ha a segítség nem szándékos, nem tervszerű. A politikai, gazdasági, katonai nagyság, némely esetben a népi lélekszám, a nyelv elterjedtségének impozáns méretei olyan emeltyűk, amelyek irányító markolás nélkül is mozgásba jöhetnek. Arany írta:

Ám terjessze a hatalmas
Nyelvét, honját, istenit!

Terjeszti is, s ha nem, terjed az a nyelv, terjed az az istenség magától is, s itt persze a „magától” idézőjelben hangzik. Ezekről az automatikus vagy céltudatosan irányított erőktől nem független a kapitalista érdekhálózat, amely

²⁰ MARIUS-FRANÇOIS GUYARD: Az összehasonlító irodalom. Tanulmányok az összehasonlító irodalomtörténet köréből. I. rész. Bp. 1962. p. 50–51.

fáradhatatlanul és leleményesen iparkodik érvényesíteni mindazon érdekeit, amelyek világirodalmi pozíciók megszerzésével függnek össze. A tőkésvallalkozás propagáló sugallata a maga energikus vagy finoman áttételes eszközeivel — ha nem is századokra szólóan, de ideig-óráig — érezhetően bele tud szólni a világirodalmi rangsor mozgulásaiába. Van úgy, hogy ez a beleszólás méltó értékeket emel a világ köztudatába, de van úgy, hogy méltatlanokat. S úgy tetszik, ez a második változat nem ritka. A politikai, üzleti s egyéb erők a kortársi világirodalom problematikáját jócskán elkülönböztetik a történeti múlt világirodalmának problematikájától. Nem föltétlenül és nemcsak úgy, hogy a múlt világirodalma megüledett értékrendet, ellenőrzöttebb s véglegesebb térképet mutat, mint a kortársi világ irodalma. Hanem úgy és abban is, hogy a kortársiság nyilván egész sor speciális hipnotikus erővel játszik bele a világirodalmi tudat tartalmának módosulásaiba, túl politikán és üzleten, bár ezektől aligha hermetikus elzárttságban. Áramlatok és divatok, jelszavak és elméletek viaskodása — a kortársi értékek közt fölöttébb megnehezíti az eligazodást, az ízlés csalóka változékonysága gyakorta kátyúba visz. A kis népek, a viszonylag kevesek által ismert nyelvek irodalma alig leküzdhető hátrányban van a világirodalmi elismertetés szempontjából a nagy népek, a nagy nyelvek irodalmával szemben. A kis népek irodalmát csak fordításokban ismeri meg a világ, ha egyáltalán megismeri. S a fordított mű — ezt már érintettük — az idegen irodalom kikötőjébe érve szinte mindig jelentős vámot fizet, súlyvesztést szenved. Vigasztaló kivételek persze elég sűrűn adódnak (Ibsen).

Mindez nem szabad, hogy a két vagy több világirodalom gondolatának lehetőségét vesse föl előttünk. A világirodalom jellegzetesen és elkerülhetetlenül egység-fogalom. S a jövő távlataiban egyre inkább annak látjuk. Azok, s ilyenek nem kis számmal akadnak, s főleg akadtak a múltban, tehát azok, akik a politikai felfogás, a társadalmi rendszerek különbözőségében vagy a kultúrák eltéréseiben, netalán az úgynevezett „európai”, „ázsiai” vagy „afrikai” „szellem”, „lélek” ellentéteiben a világirodalmat végzetesen és reménytelenül megosztó szakadékokat láttak vagy látnak, történelmi méretű tévedés áldozatai. Metafizikusan fognak fel és örökreszólónak ítélnek egy történelmi fázist. Persze, ezzel nem akarom azt mondani, hogy az egységes világirodalom homogén módon egységes, tehát egyenletesen szoros a részek rokon-sága, a kohézió ereje. Nem szorul bizonyításra (később említendő differenciák mellett), hogy például a közép-európai (középkelet-európai) irodalmak sok tekintetben rokonabbak egymással, mint mondjuk az angolszász irodalmak. (Sok tekintetben, de nem mindenben.) S az is kétségtelen, hogy a különböző nyelvű szovjet irodalmak vagy pl. a nyugat-európai és az észak-amerikai, az ausztráliai sőt részben a dél-amerikai irodalmak is közelebb állnak *ma* egymáshoz, mint a világirodalom más területeihez. Ezeknek a szorosabb tapadásoknak az okai sokfélék lehetnek, rendszerint köztük találjuk a történelmieket és nyelvie-

ket. „Hol van az a határvonal – veti föl a kérdést Van Tieghem –, amelytől fogva már mint *idegenről* beszélhetünk egy irodalomról. Mikor a nyelvi terület egybeesik a politikai határral, a válasz könnyű. De a legtöbbször nincs így...”.²¹ Wellek – Warren könyve figyelmeztet rá, hogy a nyelvhatárokat és nyelvi egyezéseket nem szabad túlbecsülnünk a világirodalom szempontjából.²² Tegyük hozzá, bagatellizálnunk sem szabad a nyelviség kérdéseit. Az osztrák irodalmiság fogékonyan érzi az azonos nyelvű német irodalom idomitó hatását, bár érzi – fogékonyan érzi – az osztrák törénelmi lét, a külön osztrák valóság alakító erejét is. Dél-amerika spanyol nyelvű irodalmi nem tagadhatják meg a közös nyelviségből eredő, s a nyelvi héjnál mélyebbre is menő kölcsönhatásokat (s itt az európai spanyol irodalomra is gondolnunk kell!), ha saját életük specifikuma döntőbben szól is bele irodalmuk változásaiába. Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban sok példát és tanulságot kínálhat a szomszéd országok magyar irodalma is. „A világirodalomnak hosszú évszázadokon át külön közege volt – írja Babits – külön nyelve, a latin. Ezen futott a főáram, az egyes nemzeti nyelvek irodalmi sokáig csak szerény, földalatti életet éltek. A latin pedig csak jogutódja gazdagabb nénjének, a görögnek, mely hatalmas, régi korszakok folyamán szintén az irodalmi világnyelv szerepét töltötte be.”²³ Ezek a görög és latin korszakok másképpen voltak „világirodalom”, mint az a szellemi jelenség-tömeg, amelyet ma annak nevezünk. A nemzeti nyelvek, a nemzeti tudatok, a nemzeti irodalmak kialakulása szinte beláthatatlanul felszaporította a világirodalom problematikáját.

A világirodalom alakulásának, tehát annak a vizsgálatában, hogy a nemzeti irodalmak hogyan játszanak át egymásba, s hogyan zárkóznak el netalán egymástól, miért fogékony X irodalom Y irodalomra, s ugyanakkor miért közömbös vagy éppen idegenkedő ez az Y irodalom az X vonatkozásában, s hogyan s miért választja ki egyik irodalom a másikból ezt vagy azt az író, s vet el másokat – a társadalmi, történeti háttér döntően eligazító képe, adatai mellett és között külön is figyelmet érdemel a művészetek aktuális állapota az illető népek, nemzetek körében. Az irodalom és a művészetek gyöngéd hajszalesőrendszeren érintkeznek egymással, s ami az irodalomban történik, annak magyarázatát, megvilágosító értelmezését nemegyszer azoktól a jelenségektől kapjuk, amelyek például a kor zenéjében mutatkoznak. És viszont. Tágabb körben nézve a dolgokat irodalom és művészetek persze egyaránt érzik a társadalmi valóság sugallatát.

A világirodalom életmozgását vertikálisan és horizontálisan kell látnunk, a tér és idő minden kiterjedésében. Ó-klasszikai indítások kivirágzanak a reneszánszban, Villon és Donne a XX. századot ihleti, Berzsenyi nem mér-

²¹ Az összehasonlító irodalom. Tanulmányok az összehasonlító irodalomtörténet köréből, I. rész. Bp. 1962. p. 1.

²² WELLEK-WARREN i. m. p. 55–57.

²³ BABITS i. m. p. 6. — L. még SZIKLAY LÁSZLÓ i. m. p. 7.

hető fel a görög-római formavilág nélkül, de a romantika indulatviharai és fantáziája nélkül sem. Zsirmunszkij írja: „A múlt nagy klasszikusainak gazdag és bonyolult... hagyatékában a különböző irodalmi irányzatokhoz és társadalmi csoportokhoz tartozó írók minden korban találhatnak olyan elemeket, amelyek aktualitást nyernek és szükségesek valamely éppen soron levő alkotói feladatnak a megoldásához”²⁴ A horizontális mozgás ma szédítő gyorsulást mutat, ha hézagokat és részlegeseket is. Csak hetek, hónapok kellenek — néha ennyi sem —, hogy európai inspirációk mozdítsanak meg valamit Amerikában vagy egyebütt. S viszont. Ezek az inspirált mozdulások, kell-e újra hangoztatni, csak ott és akkor jelentkeznek, ahol s amikor a talaj termékenyen fogadhatja be a lehulló magvakat. Sem a vertikális, sem a horizontális mozdulások nem találhatnak *föltétlenül* végleges nyugvópontokat. Idő és tér az értékek mozgalmasságát mutatja. A rétegek olykor süllyednek vagy emelkednek, elhomályosulnak vagy fölragyognak. Ennek a váltakozásnak néha csak divatszerű jellege van, ám a divat és a mélyebben gyökerező jelenség-csoportok nem mindig választhatók el kellő biztonsággal, itt-ott bizonytalan jellegű, kétfelé villódzó határsáv köti össze őket, olykor meg éppenséggel erősen átjátszanak egymásba.

A világirodalom élete az emberi érintkezés, a közlekedés, a híradás technikájának fejlődése során egyre gyorsabb ritmusú, mondottuk. Ez a gyorsaság nem mindig szolgálja a mélység, az intenzitás érdekeit. Egyszer-egyszer szinte egymás sarkába lépnek az újabb s újabb hatások, egymásra tódulnak a tért kereső áramlatok, s nem engedik kiérni, kiteljesedni az előzőket. Az izmusok történetében pl. világosan látni ezt. Az izgatott hullámokat vető társadalmi valóságot is jelzik az irodalom és művészet izgatottan torlódó hullámai. A világtörténet nagy mozdulásai persze tartósabban verődnek vissza a világirodalomban. A nagy francia forradalom hullámverését hosszú évtizedekig érezte, tükrözte a nemzeti irodalmak egész sora. Az a bizonyos tíz nap pedig, amely a híres könyveim szerint megrengette a világot, megrengette a világirodalmat is. Ráébresztette az írókat az elkötelezettség valamely változatának tudatára, vagy éleztetett szembeállította őket ezzel a tudattal. Így vagy úgy, de az Októberi Forradalom állásfoglalásra ihlette vagy szorította a világ íróit. Ennek a forradalomnak a centrális tartalma úgyszólván megkerülhetetlen lett az irodalmak számára. Ki lehetett állni mellette, ki lehetett állni ellene, meg lehetett próbálni a hídépítést a pólusok között, de nem venni róla tudomást, ez már-már annyit jelentett, mint érdektelent, súlytalan, talán éppenséggel hazugot alkotni. Némi túlzással szólva: annyit jelentett, mint írni, de nem alkotni.

Felfogásunkból következik, hogy a világirodalmat (Lukács) szerves egységnek látjuk, tudjuk. De ezen az egységen belül napjainkban lehetetlen

²⁴ ZSIRMUNSZKIJ i. m. p. 109.

két nagy, alapvetően szembenálló színező, formáló erőt meg nem különböztetni. A világirodalom egyik felét többé-kevésbé áthatja az elkötelezettség érzése-tudata. Annak a tudata, hogy az írott szó hatalmának az embert, az emberi sorsot kell szolgálnia. A világirodalom másik felét nem hatja át ez a tudat. Itt az irodalom függetlennek tudja magát az emberi sors kérdéseitől, s a szó művészetét mindennemű „külső jellegű” feladattól elválaszthatónak és elválasztandónak látja. Ez a kétfajta irodalom nem a nyelvhatárokon, nem is a földrajzi-politikai határokon válik el egymástól, ellentéteik nyelveken és politikai határokon belül, az egyes nemzeti irodalmak kereteiben is szinte mindig megtalálhatók. Ám úgy tetszik: a kortársi világirodalom kvalitatíve nagyobb súlya egyre inkább a felelős, az elkötelezett, a humanitás szellemétől átjárt írói alkotásokban jelentkezik, mégpedig nemcsak világárányú, összesített felmérésben, hanem az egyes nemzeti irodalmakban is. Az elkötelezettség fokozódó univerzalitását éppenséggel nem cáfolja, hogy az elkötelezett irodalom nem egynemű az ideológiai tartalom vonatkozásában, hiszen lényeges a különbség pl. a polgári humanista elkötelezettség és a tudatos marxi vállalkás között. Más természetű tartalmi megoszlás is tapasztalható a kortársi világirodalomban, s ez a megoszlás már valamivel — de csak valamivel — inkább kötődik a politikai-geográfiai egységekhez. Amit nem túlságosan szabatos jelzéssel „nyugati” irodalomnak mondunk, azon gyakran ott sötétlik az atomháborús szorongás árnyéka, s ez a szorongás mélyen belenyúl az irodalom tartalmi és formai alakulásába, műfaji rendjébe. Az úgynevezett, de megint csak egy pongyola konvenció szerint úgynevezett „keleti” irodalomban ez a szorongás nem olyan súlyos árnyékú, mint amott. Itt az irodalom józanabb és súlyosabb érzésekkel, a történelmi optimizmusnak egy ritkábban megingó fajtájával néz a jövőbe, s ez a bizalom megint csak formáló erővel nyúl bele az irodalmak tartalmi és alaki szférájába, műfaji rendjébe. A „nyugati” és „keleti” képletet persze nem szabad élesen elváló, áthidalatlan vagy éppen áthidalhatatlan adottságnak, mereven zárt ábrának tekinteni. Éppen a világirodalom modernebb fogalomváltozásaiból következik, hogy ezek a képletek — különféle módokon — érintkezhetnek, érintkeznek is, és rejtettebb vagy kitetszőbb érhálózaton hatnak egymásra, módosítják egymást. A kiegyenlítő-désnek ezt a tétovaságában is állandó folyamatát illusztrálhatja például Sartre, legalábbis pályájának egynemű mozzanatában.

Az esztétikai értékekben szűkölködő, nemcsak „világirodalmi szinten” nem álló, de nemzeti relációban sem számottevő irodalom, a bestsellerek, a ponyva könyvei is hozzátartoznak a totális, kvantitatív értelemben felfogott világirodalomhoz. Ennek a belső értékében selejtes, de külső sikereinek méreteivel olykor mellőzhetetlen tanulságokat kínáló irodalomnak a híradásaiból sok mindent megtud a terület kutatója a tömegek ízléséről, ennek az ízlésnek az osztálykarakteréről, hasznos vagy kártékony visszahatásáról magára az irodalomra. Más szempontok is ajánlják az alantasabb irodalom vizsgálatát.

A ponyva anyaga, tematikai matériája gyakran emelkedik remekművek tartó csontozatává, s néha a remekmű csontvázát, csenevész formátumban, a ponyva szintjén látjuk viszont. Elég a Faust-motívum útjára-sorsára gondolnunk a világirodalomban.

A világirodalom problémái közül nem maradhat ki az a hatóerő sem, amely — az imént már érintettük — az olvasó tömegek felől áramlik az alkotók felé. Kétségtelen, hogy már e tömegek *méreteinek* is lehet valamilyes szerepük az irodalom alakulásában. A világméretű igény, érdeklődés egy-egy téma, egy-egy ábrázolásmód, egy-egy írói szemléletfajta iránt — nyilvánvalóan visszahat magára az irodalomra: a siker inspiratív mozzanatairól van itt szó. De vizsgálat tárgya lehet a világirodalom olvasó közönségének osztályok, rétegek szerint való megoszlása, illetve az a differencia is, amely az ilyen szempontokból tagolt olvasótömegek tömbjei közt az irodalomra való reagálás tekintetében, majd e reagálásnak az irodalomra kifejtett hatása vonalán mutatkozik. S még tovább menve: vizsgálhatjuk azokat a tanulságos eltéréseket, amelyek a különböző népek adekvát osztályainak, rétegeinek olvasói reagálása között felfedezhetők. A világméretű olvasóközönségnek a világirodalomra gyakorolt visszahatásával némiképp, formaliter, rokon az a hatás, visszahatás, amelyet a kritika fejt ki nemzetközi, világirodalmi viszonylatokban.

Az irodalmi provincializmus és a világirodalmi kultúra ellentétéről és kapcsolatáról is szót kell ejtenünk.²⁵ Mikor fenyegeti a nemzeti irodalmat ilyen vonatkozásban a provincializmus veszedelme? Akkor, ha nem képes felmérni azokat a viszonylatokat, amelyek közte és a világirodalom közt fennállnak. Ha nemzeti értékeit, értékeinek valóságát világviszonylatokon kívül méri fel. (Zsirmunszkij együtt bélyegzi meg a provinciális beszűkültséget és a szellemi autarkiát).²⁶ Nem az itt a lényeges, hogy aktívan bekapcsolódik-e valamely irodalmi világáramlatba, s az sem, hogy elzárkózik-e valamely világáramlat elől. Hanem hogy annak a világáramlatnak az *ismeretében* alkot-e, akár ár ellen úszik, akár árral. Mai és magyar példával élve: irodalmi kultúránkat nem az menti meg a provinciális jellegtől, ha buzgón nyomába szegődik a világ irracionalista, antiintellektuális, abszurdista neveseinek, de az sem, ha konokul zárt szemmel, a korszerű vagy esetleg csak egyidejű jegyek felismerése, megismerése nélkül folytatja hagyományait. De megmenekülhet a provincializmustól, ha a világirodalom tendenciáiból azt asszimilálja, amit organikus természetességgel, valódi és nem negélyzett affinitás révén asszimilálhat, úgy is mondhatni: amit asszimilálnia kell, amit nem asszimilálnia lehetetlen, ami az ő aktuális tartalmaival rokon. S mindez a másik oldalon azt jelenti, hogy akkor is védekezik a provincializmus ellen, ha elrekeszeli magát olyan külső tendenciáktól, amelyek — nem lévén bennük a hazaival

²⁵ NYIRŐ i. m. p. 6.

²⁶ ZSIRMUNSZKIJ i. m. p. 106.

igazán homogén elemek — csak pórázra szoktatnák, csak imitáló másodrendűség, provinciálissá alacsonyítanák a nemzeti irodalmat. (Persze a provincializmus nemcsak a világirodalmi kapcsolatok függvénye, hanem — s még inkább — a valóság-viszonyoké is, de ezúttal csak a világirodalomról essék szó.)

A provincializmus a világirodalom vonatkozásában két ellentétes vagy ellentétesnek tetsző, de közös gyökerről terjedő kórban is megnyilatkozhatik. Ismerős kórok ezek. Az egyik az önelégültség, amely akkor fogja el a nemzeti irodalmakat, ha nem ismervén kellően a világirodalom értékeit, vagy nem lévén képes azokat való súlyuk szerint felbecsülni, saját termését a valónál többre tartja. A másik a fogyatékosági érzés, amely abban áll, hogy a nemzeti irodalom a világirodalmi értékeket *túl*, — a saját értékeit *alá*becsüli, s így az alkotó erőket bénító, beteges közérzésnek esik áldozatul. Mindkét kórnak gyógyszere a józan tájékozódás, a tiszta helyzetismeret, az önérték tudatos fölmérése.

A világirodalom problematikáját nyilván tovább lehetne aprózni, árnyalni. (A periodizáció bonyolult kérdését ezúttal éppen csak érinthetjük.)²⁷ A világirodalom problematikája szinte éppoly növekvő, változékonyan rugalmas, mint a világirodalom fogalma, s alakulása természetesen a világirodalom útjával kapcsolatos. Ez az út pedig, a világirodalomé, végeredményben és nagyjából, az emberi történelem mozgulásaiban határozódik meg. Ilyen értelemben a világirodalom sorsa összefügg az emberiség sorsával, s azon át a humanitásával, a szocializmusával.

²⁷ A periodizációra vonatkozó dolgozatok olvashatók újabban a MTA Irod. tört. Int. által kiadott *Az irodalomtörténet korszakolása c. tanulmánygyűjteményben*. 1968. Szerk.: BOR KÁLMÁN, TÁLASI ISTVÁN, VUJICSICS D. SZTOJÁN.

A KALEVALA MINT A FINN—MAGYAR TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK FORRÁSA*

Február 28-a Finnországban az év nevezetes napjai közé tartozik, melyet ünnepi hangulatban tölt el az egész finn nép. Szerte az országban a városok és falvak lakói s az iskolák növendékei ünnepségeken emlékeznek meg ekkor a finn nép nemzeti eposzának, a Kalevalának a megjelenéséről. Noha azt a kérdést, hogy a különféle népek milyen napokat ülnek meg nemzeti ünnepként, külön nem vizsgáltam, annyit bizvást állíthatunk: ritka az a nép, amely egy irodalmi mű megjelenésének jubileumát emeli ki az év napjai közül. A legtöbb országban a történelmi okokból számontartott napokon valamely hadi cselekmény, esetleg forradalmi megmozdulás emlékének hódol a lakosság, illetőleg — a monarchikus országokban — egyik vagy másik uralkodó születésnapja az állami ünnep. Az a tény, hogy Finnországban egy irodalmi alkotás megjelenésének az évfordulóját ünneplik meg, már magában is azt sejteti velünk, hogy a Kalevala megjelenésének nagyobb a jelentősége a finn nép és művelődés története szempontjából, mint amekkora irodalmi művek megjelenésének általában szokott lenni.

A Kalevala keletkezésének külső körülményei ismeretesek. Összeállítója, a svéd nevű, de finn anyanyelvű és finn lelkületű Lönnrot Illés, 1802-ben született a délnyugat-finnországi Sammatti nevű falucskában. 140 évvel ezelőtt, 1828-ban kelt vándorútra először abból a célból, hogy a nép körében népköltészeti termékeket gyűjtsön. 1833-ban született meg a Runokokous Väinämöisestä című énekgyűjtemény a későbbi Kalevala egyik főhőséről, Väinämöinenről, azaz a Kalevalának az a magva, melyet Ős-Kalevala címen emleget a magyar szakirodalom. 1835. február 28-án adta át LÖNNROT a Finn Irodalmi társaságnak kiadás céljából a több mint kétszeresére bővített Väinämöinen ciklust, s még ugyanezen évben meg is jelent az ún. Vanha Kalevala (Régi Kalevala), azaz a finn népeposz első változata. Ezt követően LÖNNROT tovább foglalkozott az eposz anyagának formálásával; cselekményébe új epizódokat iktatott be, némely régebben gyűjtött eposzrészletet újonnan

* Előadás az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tan-
székének és az ELTE Bölcsész-kara Szakszervezetének közösen rendezett Kalevala-
ünnepén. Elhangzott 1968. március 12-én az Egyetemi Színpadon.

gyűjtött részlettel cserélt ki, tovább egységesítette az eposz szerkezetét, nyelvi szempontból tökéletesebben cserélt fel egy-egy verssort stb. Így jelent meg aztán 1849-ben az Új-Kalevala, azaz a Kalevalának ma közkezen forgó s világszerte ismert végleges változata.

Mi az, ami ezt az eposzt a finn nép számára és a finn művelődés története szempontjából oly fontossá teszi? Hogy erre a kérdésre meg tudjunk felelni, röviden számot kell adnunk arról, hogy milyen helyzetben volt a finn nép és népi művelődés a Kalevala megjelenése táján, s hol tartott fejlődésében a finn irodalom.

Tudjuk: Finnország a Régi Kalevala megjelenése előtt 26 évvel, 1809-ben lett svéd tartományból a cári Oroszország nagyfejedelemségévé. Államjogi hovatartozásának ez a megváltozása nem járt együtt a finn gazdasági élet, művelődés és nyelv szempontjából is lényeges változásokkal. A tőke, az ipar, a kereskedelem továbbra is zömmel a finnországi svédek kezében maradt. A hivatalnokok és általában az értelmiség többsége svéd anyanyelvű volt, vagy legalábbis a svéd nyelvet használta a közéletben. Svédül folyt az oktatás az iskolákban, és jobbára svéd nyelven írták műveiket még a finn érzelmű tollforgatók, írók és költők is, olyanok, mint például FRANZÉN és RONEBERG. Természetes, hogy ily körülmények között még nem volt hajlékony, kiművelt finn irodalmi nyelv, nem volt nemzetközi szempontból figyelemre méltó finn nyelvű irodalom és tudomány, s nem volt finn szellemű művészet. Valami nagynak, rendkívülinek kellett tehát történnie ahhoz, hogy mindezen tekintetekben gyökeres változás történjék. E nagy és rendkívüli esemény — LÖNNROT érdeméből — két nagyszabású népköltészeti alkotásnak: az Ős-, illetőleg a Régi Kalevalának, majd a Kanteletarnak a megjelenése és sikere volt.

Tudom és érzem: ahhoz, hogy világossá váljék, mi módon tudott egy irodalmi mű, a Kalevala, oly sok vonatkozásban változást előidézeni, részletesen ki kellene fejtenem a Kalevala keletkezésének körülményeit, megjelenésének belföldi hatását, és ismertetnem kellene külföldi fogadtatását. Mindezen kérdések tárgyalására azonban külön előadásokra, helyesebben egész előadás-sorozatra lenne szükség. Ezért most csak néhány rövid megállapításra kell szorítkoznom.

A finn népköltészeti termékek ismertté válásának, főleg pedig a Kalevala megjelenésének mindenekelőtt a finn nemzeti öntudat fejlődésére és a finn nemzeti érzés erősödésére volt alig felmérhető hatása. A Kalevala egy csapásra kiemelte az ismeretlenség homályából, sőt a világ érdeklődésének homlokterébe állította azt a népet, amely múltját, annak gondolat- meg érzésvilágát a költészet örökség formáiban meg tudta őrizni. Megnövelte továbbá a Kalevala népének önbizalmát: további erőfeszítésekre sarkallta, s újabb eredmények eléréséért szólította munkára, harcra. A szerénységéről közismert LÖNNROT egyszerre világhírnévre tett szert, s a Kalevala bevonult a világirodalom nagy népi eposzainak sorába.

Igen jelentős mértékben hozzájárult a Kalevala és a finn népköltészet ahhoz is, hogy a korábban szegényes finn könyvnyelvből — a kalevalai keleti-finn nyelvjárásokból való gyarapodás útján — kifejező eszközeiben gazdag és hajlékony irodalmi nyelv fejlődött, amely a modern ember bonyolult gondolat- és érzélemvilágának a kifejezésére egyaránt alkalmas. S végül: a Kalevala döntő hatást gyakorolt a finn nemzeti irodalom, a finn nyelvű tudomány és a finn szellemű művészet kialakulására. Nélküle a finn kultúra ma nem az lenne, ami.

Nézzük mostmár azt a kérdést: milyen következménye lett a Kalevala megjelenésének a magyar–finn tudományos kapcsolatok szempontjából. Mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy az ún. Régi Kalevala megjelenése, azaz 1835 előtt a magyar–finn tudományos kapcsolatok csak levelezésre, kölcsönös könyvküldözgetésekre, néhány magyar, illetőleg finn szerző írta mű ismertetésére meg magyar, illetőleg finn nyelvi, történelmi stb. jellegű anyag közlésére, tudományos értékesítésére stb. korlátozódott. Egy jókora lépéssel előbbre kívánt lépni az elsősorban nem nyelvészként ismert BUGÁT PÁL. BUGÁT olvasott a nyugaton sokat emlegetett magyar–finn nyelvrokonságról, s ezért az 1840-es évek elején nagy szorgalommal tanulta a finn nyelvet, ennek minél tökéletesebb elsajátítása érdekében levelezésbe kezdett finn tudósokkal, sürgette a pesti egyetemen egy finn tanszék felállítását, majd pedig 1846-ban Finnországba akart tanulmányútra menni. Tervének megvalósítása céljából előbb a Magyar Tudós Társasághoz, majd a Helytartó Tanácshoz folyamodott támogatásért, kérését azonban mindkét helyen elutasították. Mindamellett végülis alkalma nyílt arra, hogy halljon élő finn beszédet: dr. INGMANN finn orvos ugyanis 1847-ben hazánkba látogatott, s BUGÁT magához fogadta őt vendégül.

Volt továbbá valamilyen visszhangja nálunk már a maga idejében LÖNNROT munkájának és a Kalevala megjelenésének is. A Literatúrai Lapok 1836. évfolyama röviden hírt ad arról, hogy „A helsingforsi finlandi tudós társaság régi s új Finn énekek és Balladák gyűjtését akarja kiadni. E végre Lönnrot orvos számos kirándulásokat tesz” (I. k. 23. l., vö. ZSOLDOS JENŐ: Nyr. 69 : 56). A Regélő Pesti Divatlap 1842. évfolyamában (183. l., vö. ZSOLDOS, i. h.) pedig ERDÉLYI JÁNOS LÖNNROT munkájának az eredményéről is beszámol: „E nagyszerű költemény, a Kalevala, 32 énekben az utolsó évtizedben a nép ajka után leiraték s kiadatott egy szorgalmas gyűjtő, Dr. LÖNNROTH ILLÉS által . . .”

Mindez azonban csak kuriózum. A magyar–finn tudományos kapcsolatok igazi kezdeményezője és úttörője REGULY ANTAL volt.

Reguly 1839 novemberében hajózott át Stockholmból Turkuba. Finnországba érkezéséről hírt adott a Borgå Tidning, azaz a finnül Porvoonak nevezett városka svéd nyelvű újságja. A lap szerint a finn nyelv és a finn történelem kutatói már régóta óhajtották, hogy valamely finn kutató eljuthasson Magyar-

országgra, megtanulhassa a magyar nyelvet, s megismerkedhessék a magyar nép történelmével meg irodalmával, hogy a sokat emlegetett magyar–finn rokonságról végre is tiszta képet lehessen alkotni. Ime azonban: Reguly Antal megelőzte a finneket. A finn újság rendkívüli örömeinek ad kifejezést Reguly Finnországba érkezése miatt. Különösen öröndetes -- írja --, hogy Reguly megjelenése épp olyan időpontra esik, amikorra Lönnrot visszaérkezett útjáról gyűjtött anyagának rendezése és kiadási munkálatainak megkezdése céljából. Regulynak ilyenformán a lehető legjobb alkalmá lesz arra, hogy megismerkedjék a finn nyelvvel és irodalommal -- véli a finn újság --, hiszen most jelen van Helsinkiben ezen területnek a legkiválóbb szakembere, azaz Elias Lönnrot.

Reguly szorgalmasan és eredményesen tanulta mindkét Finnországban beszélt nyelvet: a finnt, éppúgy mint a svédet, azt azonban igazán nem lehet állítani róla, hogy kizárólag a nyelv érdekelte volna. Naplója a finn főváros bemutatására és a finn tájak szépségeinek festésére egyaránt kitér. Részletes képet ad a korabeli helsinki társadalmi életről, de még jobban érdekli a finn földművelők ruházata, ételei, naptári és családi ünnepei, a helyi közigazgatás és sok más. Nem ok nélkül jelenti tehát róla TOLDY FERENC a Reguly-Alumban 1850:-ben: „Az első három csoport valamennyi ágaival [azaz a finnekkel, az észtekkel, a lappokkal, az obi-ugorokkal és a volgai finnugor népekkel] utazónk nemcsak a létező minden segédeszközök áttanulásából barátkozott meg, hanem azokat . . . köztük lakva és kelve eleven nézet és önálló vizsgálatból minden viszonyok szerint igyekezett megismerni. És itt figyelmét a népek physical, szellemi, társadalmi tekintetben, tartományaik, történetük, nyelvek és költészetük egyformán foglalkodtatták . . . Végre szándéka Regulynak utazásai egész körét, folytonos elbeszélésben, előadni, melly munkában egyszersmind a nagyobb művelt közönséggel is kívánja tudományos fölfedezései eredményeit közölni” (Reguly-Album CXIX–CXXI.).

Reguly utóbb említett terve, annyi mással együtt, betegsége és korai halála miatt -- tudjuk -- megvalósítatlanul maradt. De íme hallhattuk: noha utazásának fő célja a magyar nyelv rokoni viszonyainak tisztázása volt, programjában ott szerepelt Finnországnak és a finn népnek az egész magyar olvasóközönséggel való megismertetése is. Egy ilyen rendeltetésű könyvnek nem csupán magyar tekintetekben, hanem a finn művelődéstörténet szempontjából is rendkívüli értéke lett volna, s bizonyos, hogy ez a magyar–finn tudományos kapcsolatok kiterbélyesedését is nagymértékben meggyorsíthatta volna.

Volt-e szerepe Reguly finnországi útjának megvalósításában, valamint további utazásai tervének kialakulásában is a Kalevalának? Erre a kérdésre nagy valószínűséggel igenlő választ adhatunk. Ismeretes, hogy Reguly Stockholmban a finn nemzeti törekvések ismert előharcosától, A. I. ARWIDSSONTól kapott indítékokat finnországi útjához, ARWIDSSON pedig

maga is foglalkozott mind finn, mind pedig svéd népköltészeti termékek gyűjtésével, s egyike volt azoknak, akik a népköltészet gyűjtésének a fontosságát írásaikban nyomatékosan hangsúlyozták. De nem is képzelhetjük el, hogy Reguly ne került volna közvetlenül és közvetve a Kalevala hatása alá. Hiszen csak 4 évvel a Régi Kalevala megjelenése után, 1839 novemberében érkezett Finnországba. Igazán beszédes bizonyítéka azonban a Regulyra gyakorolt Kalevala-hatásnak az a tény, hogy Reguly a Kalevala néhány runóját le is fordította magyarra.

Reguly finnországi útjának eredményeképpen — mint említettem — nem született meg olyan ismeretterjesztő munka, amelyent e tragikus sorsú utazónk tervezett. Hogyan alakult hát nálunk ő utána Finnország és a finnek megismertetésének ügye? Reguly kiadatlanul maradt, kéziratos hagyatékának gondozói nyelvészek, illetőleg — legalábbis életük kérdéses időszakában — elsősorban nyelvészeti érdeklődésű kutatóink lettek. Tettek-e ők valamit annak érdekében, hogy Finnország és a finn kultúra hazánkban ismertté váljék?

Válaszom: útban vagyunk afelé, hogy ezen kérdésre társadalmunk nemmel feleljen. Hiszen Reguly útja óta immár csaknem 130 év telt el, az idők malma öröl, egykor nemzetközi hírű tudósaink érdemei is feledésbe merülnek, s a tudománytörténet bizony nem éppen privilegizált stúdium egyetemünkön sem, legalábbis nem a magyar és a finnugor nyelvészeti tantervben kötelezően előírt anyag körében. Magam azonban úgy vélem: haladó hagyományainkat ápolni kötelességünk, s ha valahol, akkor éppen egyetemünkön törődnünk kell azzal, hogy a magyar tudomány és kultúra munkásainak érdemeit megmentsük a feledéstől. Ezért előadásom hátralevő részét — tekintettel a Kalevala-ünnepély részben tanszéki rendezvény voltára — némi szakmai sovínizmussal annak a kérdésnek szentelem: mit tettek nyelvészeink — s köztük egyetemünk néhai professzorai — Finnország és a finn kultúra megismertetése érdekében.

Mindenekelőtt HUNFALVY PÁLról, Reguly hagyatékának elsőszámú örököséről kell szólnom. Ő volt az, aki hazánkban — 1853-ban a Szépirodalmi Lapokban — elsőnek számolt be az Új Kalevala keletkezéséről, részletesen ismertette az eposz tartalmát, sőt több részletet le is fordított belőle. 1854-ben az új Magyar Múzeumban (1854: 333. l.) kijelenti, hogy egy teljes Kalevala-fordítás, miután svéd, francia és német nyelvű már készült, a magyar irodalomnak is díszére válnék. FÁBIÁN ISTVÁN részleges meg BARNÁ FERDINÁND első teljes magyar Kalevala-fordítása is Hunfalvy indításának köszönhetik keletkezésüket. Mint Akadémiánk egyik legtekintélyesebb tagjának fő része lehetett Hunfalvynak abban is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 21. nagygyűlésén, 1859. december 9-én, Lönnrotot külső levelező tagjává választotta (Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. IX. Buda. 1860. 78. l. Vö. ZSOLDOS JENŐ: Nyr. 69: 56). Hogy Hunfalvy személy szerint is nagy tisztelője volt Lönnrotnak,

kitűnik egyrészt abból, hogy 1869-ben tett finnországi látogatása alkalmával felkereste otthonában is a finn nép e világhírnévre emelkedett, nagy fiát (látogatásáról hangulatosan számol be a Reform című folyóirat 1870. évfolyamában), másrészt azon emlékbeszédből, amelyet a Magyar Tudományos Akadémián 1885-ben Lönnrot halála alkalmából tartott.

Hunfalvy alkotta meg az első segédeszközt is honfitársai számára a finn nyelv tanulásához, 1861-ben ugyanis 580 lap terjedelmű finn olvasókönyvet adott ki. Egyben rendeltetése volt e könyvnek a finnek történetének és életének bemutatása is. Több mint 80 lapnyi szemelvényt közöl benne a szerző a Kalevalából, s bemutatja a finn népköltészet számos egyéb termékét is. Hunfalvyig megy vissza az olyanszerű kapcsolatok megteremtésének a gondolata is, amilyeneket mai nyelven finn — magyar kulturális kapcsolatoknak nevezünk. 1866-ban ugyanis egyebek közt ezt írja OSKAR BLOMSTEDT finn nyelvésznek: „... azt mutatja a történet, hogy kisebb népeknek is van annyi szellemi erejük, hogy kivívhatják helyüket az emberiség történetében és megtarthatják, ha egyszer kivívták. Akár van már ilyen helyük a finneknek s a magyaroknak, akár még csak most kell megszerezniök: a szellemi kölcsönhatás minden esetre csak gyarapíthatja szellemi erejüket. Széért a finnek s magyarok közti folyónak áthidalása annál kívánatosabb. Ez az áthidalás nem csak elképzelhető, hanem végre is hajtható, ha kegyeteknél a tudósok foglalkozásuk tárgyává, még pedig r e n d e s t á r g y á v á tesz a magyar nyelvet és irodalmat. S hogy ez mentül előbb meglegyen, azon kegyetek Finnországban bizonyára erősen dolgoznak, valamint mi is Magyarországon ugyanazon célra törekszünk” (NyK. XXIII/1893: 122—3).

További érdekességgént megemlíthetem, hogy már ekkor — 1867-ben — felmerül Hunfalvynak a finnekkel való kapcsolatairól során a finn — magyar kereskedelmi kapcsolatok gondolata. A híres finn történész, YRJÖ KOSKINEN írja Hunfalvynak, hogy a finnek finom szöveteket, szőnyeget tudnának szállítani Magyarországra. Megemlíti, hogy a finnek éppoly jó vas szerszámokat tudnak gyártani, mint az angolok, s jobbakat, mint a németek. Figyelmébe ajánlja levelezőtársának a finn papíripar kiváló termékeit is (YRJÖ WICHMANN: Paavali Hunfalvyn suomalaista kirjeenvaihtoa. 395. 1.). Jellemző még Hunfalvy és a finn tudósok barátságának őszinteségére az is, hogy 1867-ben, amikor Finnországban az éhínség és a járvány több mint 100 000 ember életének vetett véget, Hunfalvy gyűjtést indított nálunk a szükségét szenvedők javára, s levelezéséből tudjuk, hogy a gyűjtött összeget kijuttatta Finnországba.

1869-ben vállalkozott aztán Hunfalvy valami olyasmire, ami a magyar — finn kapcsolatokat kulturális téren valóban jelentős lépéssel előbbre vitte: északra utazott, főleg azzal a céllal, hogy az észak és a finn viszonyokat megismerje. Megfigyeléseiről 1871-ben „Utazás a Balt-tenger vidékein” című, két-kötetes művében számolt be. Finnországgal e munka II. kötete foglalkozik.

Elég csak egy pillantást vetnünk e könyv tartalomjegyzékébe, s máris meggyőződhetünk róla: egyáltalában nem olyan műről van szó, melyben holmi nyelvész egyoldalúságot kifogásolhatnánk. Finnország természeti szépségeit és városait, a finnek történetét és országuk gazdasági életét, a művelődési viszonyokat és az úgynevezett nyelvi kérdést, Finnország politikai életét meg az irodalmi társaságokat egyaránt megismerhetjük belőle. Külön fejezetet szentel a szerző Lönnrotnak és a Kalevalának, kitérve a Finn Irodalmi Társaság alapítására, a népköltészet gyűjtésére s a kalevalai runók keletkezésének kérdésére is. Mindennek alapján Hunfalvyt — bízvást elmondhatjuk — a magyar–finn kulturális kapcsolatok történetében előkelő hely illeti meg.

Reguly kéziratot hagyatékának gondozójaként Hunfalvy örökébe BUDENZ JÓZSEF lépett. Mint 1872-től a pesti egyetemen az „altaji nyelvek” tanárára Budenzre várt az összehasonlító nyelvészeti munkán kívül sok olyan feladat ellátása is, amely az erősödő magyar–finn kapcsolatoknak igen lényeges alkotóeleme volt. Hogy a Kalevalához milyen kapcsolatok fűzték, kiderül abból: nemcsak előadásokat tartott a Kalevaláról, nemcsak fordította és fordíttatta tanítványaival egyetemi óráin, hanem ő volt az, aki Vikár Bélát 1880-ban rávette az új, teljes Kalevala-fordítás nagy munkájának vállalására. VIKÁR maga írja: „... tántoríthatatlan erélyével megindította és állandó érdeklődésével tovább kísérte életem főművének haladását és befejezését” (Nyr. 65 : 69). Nincs módom arra, hogy az új, teljes Kalevala-fordítást méltassam. Elég annyit megállapítanunk: Budenz kezdeményezésére benne olyan alkotás született, amely egyik legnagyobb büszkesége a magyar műfordítás-irodalomnak.

Igen nagy jelentősége van a magyar–finn tudományos és kulturális kapcsolatok fejlődésében annak is, hogy Budenz nagy tudományos tekintélyével meg tudta valósítani Hunfalvy elgondolását, s elérte, hogy egyetemeinken megindult a finn nyelv rendszeres tanítása és tanulása. A finn nyelv oktatásának fontosságáról vallott nézetét a nyolcvanas évek elején egyebek közt egy egyetemi véleményes jelentésében fejtette ki. Érdemes néhány sort idéznünk belőle: „... a finn nyelv — nem is mint a nyelvhasznítás kiváló objectuma, hanem csak magában véve — a kezdő magyar nyelvésznek igen alkalmas gyakorlatul szolgál a nyelvészeti képesség fejlesztésére, — a mely szempontból is az újabb tanárvizsgálati szabályzat a magyar nyelvészet jelöltjeitől megkívánja a finn nyelvnek bizonyos fokú ismeretét. Másrésről azonban a finn nyelv mint irodalmi nyelv és maga a finn irodalom a magyar nyelv és irodalom szempontjából is sok érdekes tanulmányra szolgáltat anyagot. A magyaron kívül valamennyi altaji népek közül csak a finn nép az, mely az európai kultúrán belül állva tudományt és művészetet mível s nemzeti nyelven való irodalmat szerez. Ennek nyelvén szemléljük az európai kultúrnyelvekkel való megmérkőzést és küzdelmet, csak úgy mint a magyar irodalmi nyelvben, a minek hasonlító meg-

figyelése sokféle tanulságot is nyújt. E mellett tudva van, hogy a finneknek van nagybecsű népköltészetük is, amely az irodalmi tanulmányt, magyar részről is, méltán fölkeltheti. — S végre megemlíthetjük, hogy . . . egyik szakját, a nyelvtudományt, tartalmánál fogva sem hagyhatja a magyar nyelvész figyelmen kívül” (Ny.K XXIV, 343). Világosan mutatja ez a néhány sor: milyen széles látóköri gondolkodás vezérelte Budenzet akkor, amikor a finn nyelv és irodalom egyetemi oktatása mellett síkra szállt.

Hogy a magyar szakos egyetemi hallgatók hogyan fogadták Budenz oktatását és mennyire vettek részt aktívan a tanórákon, arra nézve is meg tudunk szólaltatni egykori szem- és fültanúkat. ANTTI JALAVA, a magyar nyelv első helsinki egyetemi lektora írja 1876-ban „Unkarin maa ja kansa” című művében (303. l.): „Unkarin yliopistossa harrastetaan tätä nykyä suurella innolla suomen kielen oppimista. Tämän innon herättäjä ja ylläpitäjä on . . . professzori BUDENZ. Mennä vuonna piti hän . . . kaksi erityistä luentojaksoa varsinaista suomen kieltä varten. Toinen oli vasta-alkaville ja siinä luettiin suomen kielippia sekä käännettiin suomesta unkariksi, ensinnä lukukirjasta ja sittemmin Kiven Margareta, toiseen taas otti osaa suomen kieleessä jo enemmän edistyneet oppilaat, ja nämä käänisivät Kalevalaa. Niistä oli varsinkin kaksi jo verraten hyvin harjaantuneita kieleemme, niin että he itseksen käänisivät esim. Kiven Lean unkarin kieleen. BUDENZ’in oppilasten lukumäärä oli kaikkiaan kolmattakymmentä ja tulee arvattavasti vielä enemmän karttumaan, sillä mieltymys kieleemme on . . . suuri sekä opettajassa että oppilaissa”. Minthogy jelenlegi magyar szakos hallgatóink finn tudománya talán még nem éri el Budenz hallgatói finn tudásának mértékét, lefordítom a JALAVA könyvéből vett, elhangzott idézetet: „A magyar egyetemen jelenleg nagy lelkesedéssel foglalkoznak a finn nyelv tanulásával. E lelkesedést Budenz professzor ébresztette fel és tartja fenn. A múlt évben a finn nyelv tanítása céljából két kollégiumot tartott. Az egyik kezdőknek volt szánva, a résztvevők a finn nyelvtannal ismerkedtek, s magyarról finnre fordították előbb egy olvasókönyv olvasmányait, majd Kivi Margareta című színművét. A másik kollégiumon a haladók vettek részt, akik a Kalevalát fordították. Közülük különösen kettő már aránylag jól begyakorolta magát nyelvünkbe, úgyhogy saját erejéből fordította pl. Kivi Lea c. színdarabját. Budenz hallgatóinak összes száma huszon felül volt, s ez a szám még feltehetőleg nőni fog, mert nyelvünk szeretete nagy mind az oktatóban, mind a tanítványokban”. Mindehhez kiegészítésül csak még egy kis adalék VIKÁR BÉLÁTÓL: „ . . . már bőségesen foglalkoztunk és vesződtünk . . . a finn nyelvvel és én olyan előhaladást tettem, hogy József napján Budenzet finn köszöntővel üdvözölhettem az egyetemen egyik előadása után. (Igaz, hogy felköszöntöm szövegét szívességből átnézte és végigjavította Szinnyi József . . .)”, írja Kalevala-fordítónk a Magyar Nyelvőr Budenz Józsefnek szentelt, 1936. évi kötetében (68. l.).

Megemlíthetjük még, hogy Budenz nem csupán előadásokkal szolgálta a finn nyelv kultuszát, hanem a kellő oktatási segédeszközök előteremtése útján is. 1873-ban finn nyelvtant és olvasmányokat tartalmazó kézikönyvet adott ki, amit később, 1880-ban, mondattannal és szótárral bővítve, újabb kiadásban is megjelentetett. Legnagyobb érdeme magyar—finn vonatkozásban talán mégis az, hogy az ún. ugor—török háborúban Vámbéryvel és szövetségeseivel szemben ragyogó tudományos felkészültségével, meggyőző érveléssel és bátor kiállással megvédte a magyar—finn nyelvrokonság igazát, miközben alapvető finnugor nyelvészeti kutatásai során maga rendszerezte elsőnek ezen rokonság teljes bizonyítóanyagát. Tanítványai lelkesen és eredményesen folytatták mesterük munkáját, s közülük az egyik, SZILASI MÓRIC, már 1903-ban felveti egy állandó magyar állami finnugor kutatóintézet alapításának gondolatát, melynek székhelyéül szerinte elsősorban Kazán városa jöhetett volna szóba (SZILASI MÓRIC: Emlékbeszéd Halász Ignác lev. tag fölött. Budapest 1903. 14. 1.).

Budenznek 1892-ben bekövetkezett halála után a magyar—finn tudományos kapcsolatok hazai vezéralakja Budenz tanszéki utóda, SZINNYEI JÓZSEF lett. Finnország megismerésére korán alkalma nyílt, úgyhogy neve ott talán éppoly ismeretes volt, mint hazájában. „Eilen tuli tänne toht. Szinnyei Unkarista . . . Hän näyttää olevan siivo, vaatimaton ja järkevä nuori mies, vasta 22 vuoden ijällä” (Tegnap érkezett ide dr. Szinnyei Magyarországról . . . Rendes, szerény és eszes fiatalembernek látszik, csak 22. életévében van) -- így ad hírt Szinnyei Finnországba érkezéséről legjobb finn barátjainak egyike, Antti Jalava, feleségének írt levelében, 1879 június végén (ILONA JALAVA: Antti Jalava. Porvoo — Helsinki. 1948. 204 — 5. l.). A megérkezést színes leírások követik Finnországról, a finn népről általában, a finn parasztokról, a finnországi nyelvi küzdelmekről, a helsinki életről: a Fővárosi Lapokban, a Budapesti Szemlében, a Honban, az Ország-Világban. 1882-ben pedig megjelenik az úti emlékek nagyszabású összefoglalása, Finnország sokoldalú leírása a finn nép találó jellemzésével és a finn művelődés gondos ismertetésével, s ez: „Az ezer tó országa”. A vogul nyelv nagyérdemű kutatójának, ARTTURI KANNISTÓNAK a szavai szerint (Vir. 1937 : 136) ez a legjobb és legteljesebb mű, amely Finnországról az ideig idegen nyelven megjelent.

Szinnyei 45 éven át tanította a finn nyelvet a magyar tanár nemzedéknek, előbb — 1883-tól — mint a budapesti tudományegyetemen a finn nyelv és irodalom magántanára, később pedig mint a kolozsvári, illetőleg a budapesti egyetem rendes tanára. Nemcsak élőszóval igyekezett megismertetni a finn nyelvet: finn—magyar szójegyzékével, Budenz József finn nyelvtanának átdolgozott kiadásaival is szolgálta a finn nyelv kultuszát. 528 lapos finn—magyar szótára, melyet 1884-ben a Magyar Tudományos Akadémia adott ki, első volt a maga nemében, s a Kalevala megértéséhez, valamint a finn népköltészeti termékek fordításához ma is nélkülözhetetlen segédeszközünk.

Ugyancsak alapvető jelentőségűek Szinnyeinek Finnországban megjelent magyar tankönyvei. Nyelvkönyve, melyet a többször említett ANTTI JALAVÁVAL együtt írt s adott ki 1880-ban, már évtizedekkel ezelőtt sem volt kapható, magyar nyelvtanát pedig még 1933-ban is újra kiadta a Finn Irodalmi Társaság, s a finn egyetemeken egészen a legutóbbi időig használatban volt. Vajon lesz-e még yalaha is valaki, aki elmondhatja magáról, hogy nyolc évtizedig elevenen ható tényezője maradt a magyar–finn kulturális kapcsolatoknak? Mindenesetre helyesen állapította meg Szinnyeiről ARTTURI KANNISTO 1937-ben: „Kahden etäisen heimokansan sivistyksellisten suhteiden kehittämissä hän onkin Unkarin taholta varmasti tehnyt enemmän todellisesti positiivista kuin kukaan toinen” (A két távoli rokon nép művelődési kapcsolatainak fejlődését magyar részről bizonyosan több igazi pozitívummal mozdította elő, mint bárki más). (Vir. 1937 : 138)

SZINNYEI JÓZSEF halála évében, 1943-ban, egy kis emlékünnepevény bizonyos okok miatt ezt mondtam: „Magam s mindazok, akik a dolgokat a történelem szemüvegén át szokták nézni, a magyar–finn kapcsolatok tényei között a nyelvrokonság tényének továbbra is a legnagyobb jelentőséget tulajdonítjuk. Mert az átláthatatlan jövőben a bennünket összefűző szálak mind meglazulhatnak és elszakadhatnak, de egy közülük, amely minden magyart minden finnel összeköt, meg fog maradni, s ez a szál a magyar–finn nyelvrokonság ténye. Amikor Szinnyei ezen az alapon építette tovább a magyar–finn kapcsolatokat, a legidőtállóbb, legszilárdabb alapot vetette meg. A fölébe emelt építményt szétmálaszthatja az idő, elpusztíthatják a népeinket érő történelmi viszonytárságok, de az alap – a nyelvrokonság alapja – nem fog megsemmisülni, s azon szükség esetén mindig újra lehet kezdeni az építést.” Azóta – 1943 óta, amikor ezt mondtam – ezen újrakezdésre egyszer már szükség volt. Amikor ezt tettük, nem tettünk egyebet, mint újra téglákat hordtunk arra az alapra, amelyet Szinnyei és elődei már megvetettek.

Szinnyei József nyugalomba vonulása után, 1928-tól, a budapesti egyetem finnugor nyelvészeti tanszékén egyéves interregnum volt: a tanszék feladatainak ellátását GOMBOCZ ZOLTÁN vállalta. Nyugodtan megtehetette, hiszen a finn nyelvet jól és igen szépen beszélte, s kitűnően ismerte a finnugor nyelvészeti kutatások eredményeit. Egyik finnugor nyelvészeti kollégiumának – emlékszem – a Kalevala nyelve és keletkezésének kérdései volt a tárgya.

1929-ben Szinnyei József tanszékét ZSIRAI MIKLÓS örökölte. A finnugor nyelvtudomány professzoraként feladata éppúgy kettős volt, mint elődeié, Budenz Józsefé és Szinnyei Józsefé: egyrészt fejleszteni és oktatnia kellett azt a tudományt, amelyet képviselt, másrészt elsősorban tőle várta mindenki a magyar–finn tudományos kapcsolatok további ápolását, a Finnország és a finn kultúra megismertetésére irányuló munkát az egyetemen és az egyetemen kívül egyaránt. Az utóbbi tevékenység nagyon szíve szerinti munka volt

Zsirainak. Finnországot már fiatalon megismerte, megtanult finnül, sőt szibériai hadifogsága idején Finnországból küldött könyvküldemények tették számára lehetővé, hogy továbbképezze magát, s nyelvészeti meg egyéb tanulmányait folytassa. Erősen szociális és demokratikus beállítottsága folytán az ellenforradalmi Magyarországnál összehasonlíthatatlanul szociálisabb és demokratikusabb Finnországnak lelkes tisztelője volt, a finn ember a szorgalom és becsületesség, a finn tudós a kitartás és az alaposág mintaképeként állt előtte. Eötvös-kollégiumi meg egyetemi tudományos és oktatótevékenységének a magyar—finn kapcsolatok fejlődése szempontjából jelentős eredménye volt, hogy tanítványai — túlnyomó többségükben ma is működő középiskolai tanárok — bőséges és sokoldalú tájékoztatást kaptak tőle Finnországról, s amikor kiléptek az életbe, a finn népről és a finn tudósról olyan fogalmakat vittek magukkal, amilyeneket Zsirai Miklós plántált beléjük. Gimnáziumi tanárként Zsirai volt hallgatói ugyanolyan rokonszenvvel szoltak és szólnak tanítványaik előtt Finnországról s a finn nép tiszteletet ébresztő tulajdonságairól, amilyenel egykor mesterük szolt őhozzájuk. Zsirai Miklós tanári működése idején az Eötvös-kollégisták még 4 féleven át heti 2 órában tanulták a finn nyelvet, az egyetemen pedig a magyar szakosok számára egyik főkollégium volt a finnugorság ismertetése. Zsirai ezen előadásai nemcsak tanulságosak, hanem szívhez szólóak és kellemes hangulatúak voltak, úgyhogy kedves élményként élnek ma is az egykori tanítványok emlékezetében. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy amikor a közelmúltban a finnugor oktatás jövője volt az egyik fontos egyetemi értekezlet tárgya, ezen stúdiumoknak a tanárképzés programjában való megtartása mellett egy-két szakemberen kívül egy tanárként működő Zsirai-tanítvány emelt szót, azaz éppen azoknak egyike, akiknek érdekét a finnugor tanulmányok mellőzése állítólag szolgálni lett volna hivatva.

Tudományos téren a finn—magyar kulturális kapcsolatok fejlődését Zsirai elsősorban a Finnugor Rokonságunk című, 1937-ben megjelent nagy művével mozdította elő. Szerzője követte nagy elődei példáját, és sokoldalú képet festett könyvében Finnországról meg népéről: ismerteti Finnország földrajzi viszonyait, a finnek történetét, Finnország gazdasági életét, a finn művelődési életet és fejlődését, a nép- és a műköltészetet, valamint a finn művészetek főbb képviselőit és alkotásaikat. Zsirai rajongója és rendkívüli pedagógiai készséggel megáldott oktatója volt a finn nyelvnek, de már könyve tartalomjegyzékének ezen vázlatos ismertetéséből is láthatjuk: érdeklődése messze továbbterjedt szaktudománya határain, s könyvét korántsem csak a nyelvészek forgathatták és forgathatják nagy haszonnal még ma is. Hogy a magyar—finn kulturális kapcsolatok terén ma oly könnyű a szakkörökön kívül is újabb sikereket elérni, abban továbbra is része van Zsirai Miklósnak is — egyrészt ma is sokat olvasott nagy műve, másrészt szerte az országban tanító tanítványai révén.

Zsirai Miklós halála óta a magyar—finn kapcsolatok jelentős mértékben kiszélesedtek, s ma kiterjednek a tudományok és a művészetek körén kívül a gyakorlati élet számos területére is. Örömmel üdvözljük kapcsolataink e fejlődését, hiszen a gyakorlati élet képviselőinek találkozásától a két nép ipari termelésének tökéletesedését, a kereskedelmi kapcsolatok élénkülésétől népeink anyagi jólétének emelkedését várhatjuk. Az ilyen jellegű kapcsolatokban feltétlenül előtérben kell állnia a tervezésnek, azaz a dolgokhoz való értelemszerű viszonyulásnak, egy szóval mondva: a *ratió*nak. Az azonban a nézetem, hogy a magyar—finn kapcsolatok viszonylatában továbbra sem nélkülözhetjük azokat sem, akiknek a tetteiben és munkájában a ratió mellett jelentős szerep jut a *sensus*nak, azaz a megfelelő érzelmi beállítottságnak is, s akik azzal a tudattal lépnek Finnország földjére, hogy szakmai ismeretek szerzése mellett feladatuk az immár több mint egy évszázados magyar—finn tudományos és kulturális kapcsolatok ápolása is. Úgy vélem továbbá, hogy a jövőben is szükség van olyanokra is, akik nem sajnálják életükből egy-két esztendő árát arra áldozni, hogy megtanulják a finn, illetőleg a magyar nyelvet. Nincs okunk aggodalomra amiatt, hogy a jövőben ilyen fiataljaink nem lesznek. Hallgatóink között ma is vannak olyanok, akik a kötelező kereteken kívül is vállalják a finn nyelv tanulását és a finn irodalommal való ismerkedésnek nagy munkáját, s akiket az elődökéhez nem méltatlan lelkesedés ösztönöz újabb és újabb teljesítményekre. Boldogan utalhatok itt azon három hallgatónkra, akiket egyetemünk és felsőbb szerveink egész éves finnországi tanulmányi ösztöndíjjal tüntettek ki, s azon további tanítványainkra, akik rövidebb tanulmányutakra kaptak lehetőséget. Még nagyobb persze azoknak a száma — s a magyar—finn kapcsolatok szempontjából ez is örömdolog —, akiknek egy ilyen finnországi kiküldetés titkos vagy talán nem is titkolt vágya s jövőendő élethivatásukkal kapcsolatos terveik megvalósulásának előfeltétele.

A magyar és a finn nyelv tanítása meg tanulása ma földrajzilag sokkal nagyobb területen és összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben folyik, mint bármikor a múltban, de — általában — nem egymástól függetlenül: ahol elkezdik tanítani és tanulni az egyiket, ott rövidesen megkezdődik a másik nyelv tanulmányozása is, s a két nyelv oktatói, a két nép kultúrájának munkásai szoros együttműködést fejtenek ki szinte mindenütt. Így van ez a Szovjetunióban, a skandináv országokban, a két Németországban, Párizsban, Angliában s az Amerikai Egyesült Államokban. Egymás mellett tanulta és kutatta, illetőleg kutatja e két nyelvet a baráti Csehszlovákia nem egy tudósa, s tudomásom szerint például Romániában a kolozsvári egyetemen a magyar szakos egyetemi hallgatók a mi átlagunkat jóval fölülmuló mértékben tanulják a finn nyelvet. Mindennek nem csupán magyar és finn, hanem nemzetközi szempontból is örülni kell. Amíg két nép arra törekszik, hogy szaporítsa azoknak a számát, akik egyik vagy másik szóban forgó nyelv megtanulása

útján képesek egymás kultúráját közvetítő igénybevétele nélkül megismerni és saját népükkel megismertetni, sőt amíg e két nép azon van, hogy egymással összefogva kettejük nyelvét és kultúráját további népekkel ismertesse meg, termelőmunkájának termékeiből pedig másoknak is juttasson, addig ezek a népek az általános emberi kultúra értékeinek gyarapítására, a népek jólétének növelésére törekednek, példát adva másoknak is a békés együttműködésre, olyan célokért való munkára, amelyeknek az elérése senkinek sincs kárára, de mindenkinek hasznára, javára lehet. A magyar–finn kapcsolatok fennmaradásának célja a népek közötti békés együttműködés előmozdítása, előfeltétele pedig a béke. Nem kívánhatunk ezért Kalevala-ünnepünk alkalmából jobbat, szebbet s többet sem a finn népnek, sem önmagunknak, sem más népeknek, mint amit a Kalevala öreg dalosa, Väinämöinen kívánt népének:

„Päivät soisin soitettavan,
illat tehtävän iloa
näillä mailla, mantereilla,
Suomen suurilla tiloilla,
nuorisossa nousevassa,
kansassa kasuavassa”,

magyarul:

„Bár napestig lenne dalszó,
Öröm éjten-éjjel hangzó,
Itt e mi hazánknak földjén,
Szuomi tér hegyein-völgyén,
A növekvő nemzedékben,
Feltörekvő zsenge népben!”

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A. V. KOSKIMIES: Muutamia muistoja Regulysta. (Aika 1909: 502–15).
JÓZSEF PÁPAY: Anton Regulyn Kalevalakäännös. (Valvoja 1909: 276–81).
KROMPECHER BERTALAN: A Kalevala keletkezése. (Budapesti Szemle 1935: 257–85).
ZSIRAI MIKLÓS: Finnugor Rokonságunk. 1937.
VILJO TERVONEN: Antal Regulyn Suomessa 1839–41. (Heimokansa 1943: 11–18 és 1944: 18–26).

A MAGYARORSZÁGI „KISZEHAJTÁS” TÖRTÉNETI
RÉTEGEI

1.

Magyarországon, illetve a magyar nyelvterület északi vidékein (Budapest—Eger vonalától északra) ma is sok helyen megtaláljuk az emlékét — egy-két községben néhány évvel ezelőtt még a valóságban is megfigyelhettük — annak a népi rítusnak, amely nagyböjt végén — virágvasárnap,¹ illetve feketevasárnap² — egy női-, ritkábban férfiruhába öltöztetett szalmabábu meghor-dozásából, majd vízbe fojtásából vagy elégetéséből állt. A rítus nyomait és emlékeit a jelzett területen a XVII. század végén és a XVIII. század első felében az ország mai területére telepített szlovák eredetű lakosság körében is megtaláljuk, sőt, távolabbi elterjedése is a szlovák nyelvterületen át követ-hető. Bár olyan szokások, amelyek emberi alakot ábrázoló szalmabábuval vannak kapcsolatban, más vidékeken is ismertek voltak, azonban ezek és az előbbiek között a végzés idejét illetően, továbbá főleg tartalmi tekintetben lényeges eltérések vannak, s eltérők a történeti előzmények alakulásának útjai: más képzetek és képzettársítások alakították, formálták az egyiket, mások a másikat.

Amint láttuk, az egyik rítus a nagyböjt végéhez, feketevasárnap-hoz vagy virágvasárnap-hoz kapcsolódik, és nemcsak a végzés időpontja tekinteté-ben, hanem analogikus és tartalmi vonatkozásokban is. A másik, amely a magyar nyelvterületeken is szélesebb körben volt ismert, általában az őszen-dőhöz, a farsanghoz kapcsolódott, máshol a tavasz kezdetéhez, vagy éppen a nyári ünnepekhez. Ennek a rítuscsoportnak az előbbinél sokkal nagyobb el-terjedési területén, és a végzés különböző naptári pontjain kívül az is egyik jellemzője, hogy a forma változatosabb. A tél, a farsang megszemélyesítője lehet férfi vagy női alakot ábrázoló szalmabábu, vagy szalmába burkolt élő ember, akit kivernek, kivisznek a faluból, gyakran jelképesen eltemetnek, el-égetnek, felakasztanak, a vízbe dobznak stb.³ A nagyböjt végéhez, illetve má-sodik feléhez fűződő rítuscsoport alakja, amit szintén kivisznek a faluból,

¹ Dominica in Psalmis² Dominica de Passione³ Vö. MANNHARDT, 1904. 155—156., 406—407., 410—411., 414—415. SEBESTYÉN, 226—227., 239—240., 266—268. KÖREN, 1934. 100. GUGITZ, 1949. I. 87—91. KOVÁCS, 1901. 318. IPOLYI, 1854. 295—297. RÓHEIM, 1925. 239—244. WLISLOCKI, 1893. 61.

majd leggyakrabban a vízbe dobják, ritkábban elégetik, néha a fára akasztják, sohasem élő ember, hanem általában szalmából, ritkábban rongyból készült bábu, amit menyasszonynak, újmenyecskeének öltöztetnek. Mellette itt-ott ugyancsak szalmából vagy rongyból készült férfi alakot is találunk, amit a női figurával együtt vagy külön visznek ki a faluból, majd szintén a vízbe dobják, elégetik stb.

Bár az általunk két különböző csoportba sorolt rítusok közös eredetre vezethetők vissza⁴, és fennmaradásukig többé-kevésbé mindig kölcsönhatásban maradtak egymással, tanulmányunkban csak azokkal foglalkozunk, amelyek a nagyböjt második feléhez, főleg két utolsó vasárnapjához kapcsolódtak. Ezeknek a rítusoknak a tartalmi és formai elemeiből — természetesen újabb magyarázatokkal és képzetekkel bővülve — alakult ki a magyar nyelvterületeken is az a rítusforma, amelynek szalmabábuját „kiszé”, „kiszí”, „kiszőce”, „kiszice”, „kice”, „kicice”, „kicevice”, „banya”, „villó” elnevezéssel ismerik. A magyar nyelvterületen egyik legkésőbb elterjedt rítusforma tartalmi és formai elemeinek egybevetése és összehasonlító elemzése a közvetítő népek anyagával, úgy véljük, alátámasztja azt a véleményünket, hogy mint minden rítus — amint erre Marót Károly⁵ és Ortutay Gyula⁶ is rámutatott —, ez is változó, történeti kategória, és benne egyformán fellelhetők a változás folyamatának törvényszerűségei.

A következőkben a magyar nyelvterületekről ismert rítus cseh, morva, német, lengyel és szlovák párhuzamainak csak a legjellemzőbb vonásait vesszük sorra, majd részletesebben a magyar nyelvterületek anyagát mutatjuk be. A tartalmi és formai egyezések, illetve eltérések egybevetésével és elemzésével így arra igyekszünk választ adni, hogy a nálunk elterjedt virágvasárnap-i rítusokban hogyan és milyen mértékben mutathatók ki az előbb summázott jellemvonások, törvényszerűségek, nemkülönben arra, melyek voltak azok a történeti-társadalmi hatóerők, amelyek a rítus elterjedését a magyar nyelvterület egyik részén lehetővé és szükségsszerűvé tették.

A német, cseh, morva, lengyel, szlovák és magyar adatok ennek a nagyböjti rítusnak rendkívül sokrétű és változatos funkcióiról és magyarázatairól tájékoztatnak. A rítusra vonatkozó történeti és recens anyag szerint a szalmabábu megszemélyesíti a halált, a betegséget, a dögöt, a szerencsétlenséget, a telet, a böjtöt, a jellegzetes böjti ételt, a savanyú levest stb. A helységből kivitt, majd a vízbe, a mocsárba, a szomszéd falu határába dobott, elégetett, eltemetett vagy szétszaggatott, fára akasztott szalmabábuval jelképesen tehát a halált, a dögöt, a betegséget, a telet, a megunt böjti ételt, általában a rosszat, a nem kívánatosat vélték elűzni, távol tartani. A rítushoz kapcsolódó magya-

⁴ FRAZER, 1903—1911. I. 170—318. FRAZER, 1965. 177—191.

⁵ MARÓT, 1939. 254—257.

⁶ ORTUTAY, 1959. 213.

rázatok a végzés körülményeivel összefüggésbe hozták a halálon, a dögön, a betegségen és az egészségen kívül még a lányok férjhez menését vagy pártában maradását, a jégeső, a zivatar elleni védekezést stb.

2.

A halált megszemélyesítő bábu meghordozásáról, majd a vízbe dobásáról szóló első és legrégibb adatot a prágai szinódus 1366. évi tiltásából ismerjük. Itt a „halál képéről” a következőket olvashatjuk: „Nem egy városban, mező- városban és faluban a papoknak és világiaknak az a szégyenteljes szokása honosodott meg, hogy nagybőjt közepén halált ábrázoló bábukat énekek és babonás szertartások kíséretében visznek a helységen keresztül a folyóhoz, és ott hirtelen vízbe dobják, s azt állítják azoknak gyalázatjára, hogy a halál ezután már nem árthat nekik, mivel határaikból elűzték, és onnan kiirtották. Ezért megparancsoltatik minden plébániatemplom rektorának (plébánosának), hogyha ilyeneket saját híveik között találnek, azokat mindaddig zárják ki az istentiszteleti cselekményekből, amíg a püspök úr ezeket a tévelygőket a rájuk mért büntetés alól nem oldozza fel.”⁷ Nem sokkal később, 1384-ben a szinódus ismét szükségesnek tartja a figyelmeztetést: „A plébánosok ne engedjék meg népeiknek a babonás cselekedeteket, különösen ne engedjék, hogy nagybőjt közepén a város, vagy a falu kapuján kívül egy erre az alkalomra készített halál képét menetben énekszóval kivigyenek, amint ez a rút szokás néhány helyen már meggyökeresedett.”⁸

A két tiltás lényegileg abban különbözik egymástól, hogy amíg az első a papok, tehát az egyháziak és a világiak szégyenteljes szokását kárhoztatja, az 1384. évi a nép, tehát a hívők babonás cselekedeteinek eltiltására hívja fel a plébánosok figyelmét. Ebből arra következtethetnénk, hogy a papok már nem vettek részt a halált vívó menetben, de a nép még tovább is gyakorolta a tiltott szokást vagy szertartást, annak ellenére, hogy a püspök súlyos egyházi büntetést helyezett kilátásba azok részére, akik a halál képét körmenetben viszik. A későbbi adatok, illetve a szokás továbbélése viszont azt igazolja, hogy a tiltások nem hozták meg a kívánt eredményt.

⁷ „Item quia in nonnullis civitatibus oppidis et villis prava clericorum et leicorum inolevit abusus, qui in medio quadragesimae ymagines in figura mortis per civitatem cum rithnis et ludis superstitiosis ad flumen deferunt ibi quoque ipsas ymagines cum impetu submergunt, in eorum ignominiam asserentes quod mors eis ultra nocere debet tanquam ab ipsorum terminis sit consummata et totaliter exterminata. Quare omnibus et singulis ecclesiarum parochialium rectoribus precipitur quod cum tales in suis plebibus resciverint, mox a divinis officiis tam diu abstineant, donec dicti prevaricatores lusuoresque superstitiosis a domino Archiepiscopo penitentiam recipiant pro excessibus condignam ets alutarem quorum absolutionem sibi reverendus pater specialiter reservat.” HÖFLER, 1862. 11. ZÍBRT, 1950. 210. SIEBER, 1963, 79–80.

⁸ HÖFLER, 1862. 14., 32. SIEBER, 1963. 80. ZÍBRT 1950. 210.

Friedrich Sieber, aki az eisenachi halálkihordás 1286-os „okleveles bizonyíték”-ának valótlanágát igazolta, a prágai érseknek 1357. október 15-én a pestisjárvány alkalmából kiadott rendelkezéséből és egyéb körülményekből azt a következtetést vonja le, hogy a halálkihordás menetét a pestishalál rémétől megfélemlített nép, és a vele többé-kevésbé azonos szellemi szinten levő papság hozta létre. Lényegében az történt, hogy az egyházi formák keveredtek a népi hitvilággal, az akkoriban gyakori könyörgő körmeneti formában jelenítették meg a halálnak azt a démonikus alakját, amely a pestishalált hozta, s amelyet — nyilván előbbi analógiák nyomán — a vízbe fojtottak.⁹ A nép hit- és képzeletvilágában a démoni halál isteni megbízás nélkül dühöngött, mint a bilincseiből szabadult szörnyeteg, amelyet — mivel megfoghatatlan, más védekezési lehetőség nincs ellene — képvarázslással kellett elűzni, kiátkozni, és a folyóba, a vízbe fullasztani, hogy az emberek megszabaduljanak tőle.¹⁰

A halálkihordás talán a csehországgal egy időben, vagy később annak a példája nyomán, máshol is meghonosodott, mert az 1423-as poznani határozat szintén tiltja azt a szokást, amit 1439-ben Gründbergben (Szilézia), 1448-ban Görlitzben, 1450 előtt pedig már Meissenben is gyakoroltak.¹¹ Ján Długosz, a lengyel humanista (1415–1480) történelmi munkájában szintén megemlékezik a szokásról, de azt saját elképzelése szerint magyarázza: A bálványoknak akkoriban végrehajtott összetörése és vízbe fullasztása megújított formában néhány lengyel faluban ma is megtalálható, melynek során Dzyewana (Diana) és Marzyna (Ceres) képmásait Laetare vasárnapján egy hosszú botra erősítve felemelik, és a pocsolyába vetik.¹² Bielsky szerint, aki Krakó mellett 1495-ben született, az ő idejében falun az volt a szokás, hogy bójtben az emberek egy istenképet (Balwan) fojtottak a vízbe. Egy kender- vagy szalmakévé felöltöztettek emberi ruhába, és a legközelebbi tóhoz vagy pocsolyához vitték, és ott bedobták a vízbe. A bálvány neve Marzana volt.¹³

Veleslavin, a prágai egyetem professzora elmondja, hogy gyerekeink halálvasárnap kiviszik a halált a városból, és megsemmisítik.¹⁴ A szokást Lengyelországból származtatja ő is, mint Zámrsky, aki szerint a gyerekek rongyokból vagy szalmából pálcára kötött kísértetet visznek. 1668-ban arról értesülünk, hogy a fiúk és lányok egy asszonyi alakot formálnak, és azt tűzik a botra, amit Halál-nak vagy Mařena-nak neveznek.¹⁵ Ezek az adatok arra hívják fel a figyelmünket, hogy az egykori halálkörmenetet, amely előbb az egyháziak és világiak, majd a világi felnőttek cselekménye volt, mégpedig a

⁹ SIEBER, 1963. 80–82.

¹⁰ SIEBER, 1963. 82. Vö. még: RADÓ, 1943. 320–322.

¹¹ SIEBER, 1963. 82.

¹² DŁUGOSZ, 1873. I. 116. DYNOWSKA, 1928. 216.

¹³ SIEBER, 1963. 86.

¹⁴ VELESLAVIN, 1590. ZÍBRT, 1950. 212.

¹⁵ ZÍBRT, 1950. 212–213.

pestis elleni védekezésésként, később a menyecskék, felnőtt lányok, majd a kisebb fiúk és lányok gyakorolják, de a megváltozott körülmények között is tovább hordoz olyan hiedelmeket, képzeteket, amelyek a cselekményt előbb is jellemezték.

A prágai tiltás szerint az imago mortis-t a nagyböjt közepén, Laetare-vasárnap vitték ki, azaz nagyböjt negyedik vasárnapján. Ezt a vasárnapot jelöli meg Długosz, majd Bielsky is, amikor a Biala Niedziela-t említi, ami a negyedik vasárnapkal azonos. Viszont a XVI. századtól a szokás időpontjaként már inkább a nagyböjt ötödik vasárnapja, vagyis „Černá” (fekete), illetve „Smrtná Nedele” (halálvasárnap) szerepel. Az 1617-ben kiadott Partlicius kalendárium szerint a napot azért nevezik halálvasárnapnak, mert a gyermekek ebben az időben még sok vidéken viszik ki a városból és a faluból a halált, és éneklük: „Már viszem a halált a faluból, új nyarat a faluba. Köszöntelek kedves nyár, zöld gabona.”¹⁶ A cseh, morva és a legtöbb szlovák vidéken ez a nap őrizte meg a halálkihordást,¹⁷ viszont a magyar vidékeken és főleg Dél-Szlovákiában a szokás egy vasárnapkal még későbbre tolódott, közeledett húsvéthoz, ami együtt járt a szalmabábu kivitelének átértelmezésével is.

Ha erre a böjtközépi, feketevasárnapi vagy virágvasárnapi népi rítusra vonatkozó adatokat összevetjük, azt látjuk, hogy a cseheknél és a lengyeleknél a cselekmény legszembevetőbb formái sajátossága, a női alakot — menyasszonyt, újmenyecskét, mellette ritkábban férfi alakot is — ábrázoló bábu nem változik.¹⁸ Viszont a halálkihordás első említése, a prágai tiltás óta nemcsak a szokás végzői, résztvevői változtak, nemcsak az időpont közeledett a húsvéthoz, hanem jelentős változáson ment át a bábu meghordozásának, kivitelének, vízbe dobásának, elégetésének és a cselekmény körülményeinek értelmezése is. Ennek ellenére mind a bábu elnevezésében, mind a vele összefüggő magyarázatokban többé-kevésbé mindvégig kimutathatjuk egykori jelentésének töredékeit, változatait. Ezek a halállal, a döghalállal, a döggel, a betegséggel kapcsolatos képzetek.

A cseh, a német, a morva, a legyel és a szlovák szokásokban mind a szalmabábu vagy rongybábu, mind pedig a vele összefüggő cselekmény megjelenése utal arra, hogy a bábu a halál megszemélyesítője, s vele — amint láttuk — a halált viszik ki a városból, a faluból. A csehek a szokást gyakran így emlegetik: „nesou smrt” (viszik a halált), „zanášejí smrt” (elviszik a halált). Hasonló megjelöléssel a morva, a szlovák vidékeken is találkozunk. Közismert a német „Todaustragen” (halálkihordás) elnevezése. A lengyeleknél egyik igen gyakori szöveg, amely a szokáshoz kapcsolódik, így kezdődik: „Śla śmierteczka z miasta . . .” (elment a halál a városból). A cseh, a morva, a szlovák

¹⁶ ZfBRT, 1950. 212.

¹⁷ Az egyházban a XIII. század óta ezen a vasárnapon Krisztus alakját és a szentek képeit fekete lepellel takarják le.

¹⁸ SIEBER, 1963. 87. LIUNGMAN, 1945. 248—249., 264.

nyelvben a halált a nőnemű „smrt”, a lengyelben a „śmieró” jelenti. Nem véletlen, hogy itt a halált a női ruhába öltöztetett bábu jelképezi, s ennek az is természetes velejárója, hogy a bábu egyéb elnevezései között ugyancsak a nőnemű neveket találjuk, mint pl. a Morana, Morena, Mařena, Mařana, Muriena, Marina, Marzanna, Marzanka, Marenka, Marmowiena stb.

Természetes, hogy a halál kivitelét, a bábu vízbe dobását vagy elégetését is számtalan, a halállal kapcsolatos képzet kíséri. Csehországban alig hogy bedobták a halált a vízbe, a résztvevők futásnak eredtek, mert azt tartották, hogy aki első a futásban, hosszú életű lesz, az utolsó pedig egy éven belül meghal.¹⁹ Poděbrady környékén, amikor a bábút vitték, ezt énekelték:

A halált viszem a faluból,
a falu mögötti halastóba,
legyetek öregasszonyok vígak,
hogy a halált elvittük.

A halált bedobták a halastóba, aztán gyorsan elszaladtak, nehogy valakit megfogjon közülük.²⁰ Morvaországban, ahol halálvasárnap délutánján a nagyobb lányok vitték a zsupból készült, és női ruhába öltöztetett bábút, azt mondták, hogy amely háztól valaki nem vesz részt a szokásban, ott egy esztendő alatt valaki meghal.²¹ Egyes falvakban csak abban az esetben vitték ki a bábút, ha a fekete héten vagy a nagyböjtben senki sem halt meg.²² Sziléziában a szomszéd község határán égették el a szalmabábút. A határon innen vagy túl nem égették, mert a községekben sokan haltak volna meg.²³ Lausitzban az asszonyok gyászfátyolban vonultak ki a szalmabáb öltöztetésére és kihordására.²⁴ Megmaradt az emléke a pestis elleni védekezésnek is. A vendek kövekkel és botokkal dobálták meg a halált, s aki eltalálta, nem halt meg a következő esztendőben. A bábura az a ház adta a fehér inget, amelyben az utolsó halott volt. Ahová a bábu került, oda halált vitt. Abban a házban is hamarosan meghalt valaki, amely előtt a bábuval megálltak.²⁵

Szlovákia területéről származó adatok és leírások számos egyezést mutatnak a cseh és morva anyaggal, így őrzik a halállal kapcsolatos képzeteket is. A gömöri ág. hitv. evang. esperesség 1599. február 2-án Felső Sajón (Nižná Slaná) eltiltja a Laetare vasárnapján szokott halál kihurcolását.²⁶ Egy múlt századeleji kézirat a Garam vidékéről elmondja, hogy találunk itt egyházi szokásokat és szertartásokat, hiedelmekkel és pogány babonákkal összekap-

¹⁹ ZfBRT, 1950. 215—216., 220—221. LIUNGMAN 1945. 257., 261., 265—266.

²⁰ ZfBRT, 1950. 219.

²¹ ZfBRT, 1950. 222—223., 226.

²² ZfBRT, 1950. 223.

²³ ZfBRT, 1950. 235.

²⁴ MANNHARDT, 1904. I. 155—156.

²⁵ BETTL, 1955. 459. GUGITZ, 1949. I. 87—91.

²⁶ MIKULIK, 1917. 47.

csolva. Ilyen szokások voltak: a döghalál (pestis), a halál képének vitele a tavaszi időben és a vízbe fojtása.²⁷ Ugyancsak a Garam mentén feketevasárnap (halálvasárnap) a délutáni istentisztelet után készítették el a halált és vitték végig a falun, miközben ezt énekelték: „Halált viszünk, kire vigyük? Az öreg . . .” (itt valamelyik öregasszony nevét mondták, aki éppen akkor jött ki a templomból, és rájuk nézett). A halált a Garamba dobták.²⁸

A halálkihordás szokásának egykori értelmét, a pestis elleni védekezés emlékét a legvilágosabban és legfélreérthetlenebbül az alábbi énekszöveg őrzi, melyet Václavík közöl. Václavík szerint²⁹ Stříbrnice és Boršice községekben — Uherské Hradiště mellett — a lányok fehér ruhába öltöztették a szalmabábut, majd rátették a gyászpadra (Szt. Mihály lovára) és a fiúk így vitték végig a falun, miközben a lányok énekeltek:

Ádám, Ádám, mit cselekedtél,
hogy bűnöddel mindnyájunkat bepiszkoltál?
Eladtál bennünket az ördögnek, hittél a kígyónak,
halált és szenvedést hoztál ránk.
Évácška, Évácška, ósanyánk,
az almából csak keveset kóstoltál,
az istenhez akartál hasonlítani, a rosszat és a jót megismerni,
megismerted a csalódást nemsokára.

Halálvasárnap, hova lettél?
Ő a mi számunkra a vízbe fulladt,
hogy a halál ne fullasszon meg bennünket.
A savanyúság nem ízlik, a halál rémes.
A savanyúságot megesszük,
és a halált a vízbe fullasztjuk.

Morano, Morano, te bennünket gyötörsz,
egyikünket a másikunk után megölsz.
Te elveszed anyácskáinkat,
fiú- és lánytestvérkéinket.
Morano, Morano, te nem félsz?
Hogy miként állunk bosszút, mindjárt meglátod.
Mégfogunk lábaidnál fogva,
s bedobunk téged a vízbe.

Bár Václavík a szöveget újabbnak mondja, nem kétséges, hogy szerzője vagy szerzői magát a halálkihordást, illetve a pestis elleni védekezés ilyen módját egyházi magyarázatokkal összeegyeztethetőnek tartották. A szöveg Ádám

²⁷ KOVAČEVIČOVÁ, 1959. 284.

²⁸ BEDNARIK, 1943. 86.

²⁹ VÁCLAVÍK, 1959. 176–177.

és Éva bűnbeesésével kezdi a mondanivalóját, mert a biblia szerint ez hozta az emberre a halált. A középkori és későbbi nagy pestisjárványok idején, a pestis-körmenetekkel és a pestis- vagy halálmisékkel az egyház elsősorban az emberek bűneinek, kicsapongásainak megbocsátását kérte, mert — tanítása szerint — ezt követte az isteni büntetés, az a halál, amelyet az egyháziak is az imago mortis alakjával véltek a városból, a faluból kiűzni, megsemmisíteni.

A prágai tiltást követő évszázadok azt bizonyítják, hogy egy adott szokás, a népi rítus továbbélését, értelmezésének többértékűségét nemcsak belső — a nép igénye, hitvilágának, vallásos és babonás képzeleteinek intenzitása —, hanem külső tényezők, hatások is erőteljesen befolyásolták, alakították, s ezáltal létének további feltételeit is lehetővé tették. A későbbiek során még világosabban látjuk, hogy a halálkihordás szokása, a menyasszonyi vagy menyecske ruhába öltöztetett szalmabábu köré hogyan csoportosulnak újabb és újabb képzetek, magyarázatok. S nem kétséges, hogy ezek létrehozásában az egyháznak, az iskolának, a társadalom bizonyos rétegeinek tevékeny része volt. A gömöri és más tiltásokból következtethetünk arra, hogy a protestantizmus az általa tiltott cselekményekben a római egyház által is szentesített, vagy legalábbis megtűrt babonás szertartásokat látott. A halálkihordás szokásához kapcsolódó énekszövegek sokrétűsége, változatossága, a világi (népi) és vallásos elemek keveredése a prágai tiltást követő századokban már nem képzelhető el a templom, az iskola, a társadalom más rétegei által hordozott, többé-kevésbé változó eszmék konkrét megnyilatkozása, hatása nélkül. Cseh példák bizonyítják, hogy a halálkihordás szokása az iskolai gyakorlatban is élt, éppen úgy, mint pl. a Balázs- és Gergelyjárás. Egyik morvaországi községben a halálkihordás az iskolás lányok játéka volt, amíg élt az öreg tanító — mondták —, mert a fiatal tanító, aki utána következett, már megtiltotta.³⁰ Zíbrt elmondja, hogy a XIX. század elején kinyomtatnak egy nem népi eredetű szöveget „Dal a szegény lányoknak halálvasárnapra” címmel, amely Morvaországban eléggé elterjedt.³¹ Ez a szöveg már a szokást ajándékgyűjtésre felhasználó lányok részére készült, és lényegében a szokás pogány voltát magyarázza.

A népszokás, a népi rítus mindig kultúrjelenség, amelyet a mindenkori gazdasági-társadalmi tényezők mellett bizonyos társadalmi eszmék, a kultúra más-más fokait képviselő társadalmi rétegek érintkezésével együttjáró hatások is alakítanak, formálnak, s ezért — ha nem is szinkronban — többé-kevésbé az egész társadalom kulturális életének is tükrözője. Mindezek figyelembevételével érthetjük meg, hogy az egykori pestiskörmenet szalmabábuja hogyan mehetett át az alábbi jelentésváltozásokon:

a) Az imago mortis, a pestishalált megszemélyesítő bábu a tél, a hideg megszemélyesítőjévé válik, s vele jelképesen a telet a hideget viszik, úzik ki a

³⁰ ZÍBRT, 1950. 230—231.

³¹ ZÍBRT, 1950. 214.

faluból. Majd a tél és a nyár vetélkedésének szimbólumaként a télkiűzéshez még egy másik mozzanat is kapcsolódik: a tavasz, a nyár jelképes behozatala, behívása, a zöld gallyak meghordozása stb. Mind a tél kiűzéséhez, mind a nyár behívásához kapcsolódó énekszövegekben gyakoriak a vallásos elemek, sőt itt-ott régi egyházi énekekre találunk.

b) A gyakran menyasszonynak, újmenyecskének öltöztetett szalmabábu később – valószínűleg a XVII – XVIII. században – ismét kiterjeszti jelentéskörét, s megszemélyesíti a nagyböjti ételt, – a savanyú levest, és vele jelképesen ezt a böjti ételt viszik ki a városból, a faluból, majd a szövegek egy része szerint a sonkát, a zsíros csontot, a húsételt hívják be, annál is inkább, mert közeledik a nagyböjt vége, húsvét napja.

c) Lengyelországban, Szlovákiában, és a német nyelvterület több vidékén nagyhét valamelyik napján szintén megtaláljuk a szalmabábu elkészítésének szokását, de a szalmabábu itt már Júdást személyesíti meg, azt a Júdást, aki az evangélium szerint mesterét harminc ezüst pénzért adta el.

d) Mind a halált, a telet, mind a nagyböjti savanyú levest megszemélyesítő szalmabáb kihordásához – függetlenül a cselekménnyel korrelatív viszonyban levő szövegektől – még különböző képzetek, hiedelmek is tapadtak, amelyek főleg a jó termésre, a zivatar, a jégeső elleni védekezésre és a lányok férjhezmenetelére, a férj-jóslásra vonatkoznak. Ezek, a halállal, a döggel, a betegséggel összefüggő képzetekkel hol együtt, hol külön-külön éltek, tovább hordozva mindazoknak a hiedelmeknek a töredékeit, amelyeket a rítus az idők folyamán maga köré gyűjtött.

3.

A halál és a nyár szembeállítása – kiviszik a halált, behozzák a nyarat – Európa más vidékein is ismert, azonban Csehországban, Morvaországban, Lengyelországban és Szlovákiában leggyakrabban feketevasárnaphoz, tehát a nagyböjt közepéhez, második feléhez kapcsolódik. A cseh szövegek félreérthetetlenül utalnak a halál és a nyár kapcsolatára: „A halál elúszik a vizen, az új nyár jön hozzánk.”³² Máshol: „A halált viszem, elviszem, az új nyarat elhozom.”³³ „A halált viszem a faluból, új nyarat a faluba, legyetek urak vidámak, hogy hozzuk a nyarat piros tojásokkal, sárga kalácsokkal.”³⁴ A sziléziai szöveg szerint „Kivisszük Mařenkát a faluból, behozzuk az új hajtást (zöld ágat) a faluba . . .”³⁵ Lengyelországban Ślask, Podhale vidékein a szalmabábu Marzanna, Śmierć, Bałwan elnevezése mellett a Zima (tél) elnevezéssel is találkozunk. A bábút újmenyecskének öltöztették, kivitték a falu végére és a

³² ZÍBRT, 1950. 217.

³³ ZÍBRT, 1950. 220–221.

³⁴ ZÍBRT, 1950. 221.

³⁵ ZÍBRT, 1950. 233.

vízbe dobták. Egyik-másik helységben ezután zöld ágakkal tértek vissza a lányok, és ezt énekelték: „Kivittük a Marzanecke-t a faluból, behoztuk a faluba a zöld ágacskát.”³⁶ Máshol, miután a halált a mocsárba dobták vagy a határban elégették, a lányok feldíszített zöld ágat vittek a faluba, miközben énekelték: „A halált kivittük a faluból, a kedves nyarat behozzuk vissza a faluba.”³⁷

A szlovák anyagban a halál kihordását és a tavasz megjelenítését a Višný Sliač-i szokás szemlélteti. A szokásnak ezt a formáját feketevasárnap mindazokban a lipői falvakban megtartották — a bányászfalvak kivételével —, amelyeknek a lakossága földműveléssel foglalkozott. Sliač-on a pap 1910 körül ugyan — mint pogány szokást — eltiltotta, de az 1930-as években ismét felújították. A rúdra tűzött zsúpkévéit öltöztették fel újmenyecskének, „mladuchá”-nak, majd miután meghordozták, a zsúpkévéit a vízbe dobták, azonban a zsúpkéve szalmájából mindenki vitt haza, és otthon a tyúkok alá tették, hogy kikeljenek a csirkék. A szokást azzal magyarázták, hogy kiviszik a telet, és behozzák a nyarat. Feketevasárnapot különben „šulková nedelá”-nak is mondják, mert ezen a napon mostanában is „šulance”-t (sodort burgonyametélt, nudli) főznek, amire mákot — mivel az is fekete — hintenek. Azt tartják, hogy minél hosszabb a sulance, annál nagyobbak a kalászhok. Amikor a szalmabábut kivitték, ezt énekelték:

Mi Murienánk, hol laktál?
Falusi házban, öreg pajtában.
Muriena, Muriena, kiért haltál meg?
A bíró úrért és az ő fiáért.

Muriena, Muriena kiért haltál meg?
A maguk lányaiért, cifraságukért, parádészkodásukért.
Muriena, Muriena, kiért haltál meg?
A kacsákért, a pulykákért, a szliacsi lányokért.

Mikor a patakhöz értek, szóval mondták: „Még egy gondunk van, hová tesszük ezt a nyomorúságos Murienát?” Ezután folytatódott az ének:

A mocsárba, a mocsárba,
hadd szenvedjen ott a saját bűneiért,
nehogy mások szenvedjenek érte.

A Muriena vízbefojtása után az alábbi szöveg éneklése közben mentek vissza a faluba:

Kivittük Murienát a faluból,
behoztuk az új májuszfat a faluba . . .

³⁶ FRANKOWSKI, é. n. 35—36.

³⁷ DYNOWSKA, 1928. 216—217.

A lányok ezután házról-házra járták a falut, mindegyik ház előtt megálltak, és énekeltek:

Hozzuk maguknak az új nyarat a zöld mező alatt,
adjon az Isten maguknak bő nyarat.

Ezután szóval mondták: „Jön az asszony a rétről, egy tál lisztet hoz, tojást is ad hozzá, hogy piros legyen az arcunk.” Végül énekszóval megköszönték az ajándékot és továbbmentek.

Gömörben (Csehszlovákia), ahol a halálkihordás tiltásával a XVI. században találkozunk, a szokást több községben még néhány évvel ezelőtt is tartották. A menyecske- vagy menyasszony ruhába öltöztetett szalmabábu neve általában „smrtka” (halálka), azonban a cél itt is az volt: „Örültek a tavasznak”, vagy „hogy elvigyék a telet a patakba, és jöjjön a nyár.” Egyes községekben, mint pl. Henkovicén, Rakovicén — mielőtt a vízbe dobták volna — az iskolás lányok házról-házra jártak a smrtká-val, minden háznál elénekeltek az ide illő szöveget, ami után tojást vagy pénzt kaptak. Több faluban a bábu vízbe dobása vagy elégetése után a fiatalság egy arra alkalmas tisztáson szórakozott, dalolt, táncolt.

Valószínűnek látszik, hogy a szalmabábu másik jelentésének — a télkihordásnak — kialakulásában, és a nyár behívásának hozzákapcsolásában, nemkülönben a gazdag szövegváltozatok elterjedésében az iskola is közreműködött. Ezt látszik igazolni — a már említett cseh adatokon kívül — a szokáshoz kapcsolódott tojásgyűjtés, ami a gergelyjárásnak is lényeges része volt. A tojásgyűjtéssel Lengyelországban szintén találkozunk. Żaluczne faluban így énekeltek a lányok: „Elment a halálka a városból, az úr Jézus a városba. A lányok őt (a halált) viszik, és tojást kérnek. Adjatok nekünk, ne sajnáljátok.” Majd ezután megköszönik a tojást, és a ház népének egészséget, szerencsét, sok sikert kívánnak.³⁸

Lengyelországban és Szlovákiában a Morena, Marzana analógiájára nagyhét szerdáján ugyancsak rongyokból vagy szalmából Júdás-bábut készítettek, s azt a templomtól kiindulva vitték végig a falun, majd a falu végén a vízbe dobták vagy elégették.³⁹ Természetes, hogy a nagyböjt közepének vagy második felének valamelyik vasárnapján megismétlődő különös népi rítus szalmabábuja, amelyhez még számtalan hiedelem fűződött, a vallás és a babona világában élő tömegek tudatában olyan vallásos eszmék, gondolatok megszemélyesítésére is alkalmasnak kínálkozott, amelynek megjelenítése éppen a nagyhéten, vagy éppen a nagyböjt végén volt időszerű. A mesterét eláruló Júdás vízbedobásának, elégetésének, vagy éppen a halál, a tél elűzésének hasonlóságára létrejött a cselekmény újabb értelmezése, és a bábu újabb elnevezése.

³⁸ WANDA JOSTOWA gyűjtéséből.

³⁹ BYSTROŃ, 1960. II. 55. BRŤÁN, 1945—1946. 177.

Tablic emliti, hogy a szlovák nyelvterület egyes vidékein, főként délen a feketevasárnapi szalmabábut „kysel“-nek nevezik, arról az ételről, amelyet a nagyböjtben általában esznek.⁴⁰ Ez a nagyböjti savanyú leves, amit pl. Hontban, Hevesben „kiszé“-nek, „kiszi“-nek neveztek, Morvaországban, Szlovákiában és nálunk egyformán elterjedt böjti étel volt. Egyes magyar vidékeken „cibere”, „cibere-leves” néven volt ismert. A Nógrád megyei Etes községben korpából készítették. Egy nagy fazékba korpát tettek, hozzá egy cseppnyi kovászt, és langyos vizet öntöttek rá. Három napig hagyták állni, amíg aztán megsavanyodott. Ezt a savanyú levet felforralták, aztán kenyeret aprítottak bele, krumplit, babot, lencsét vagy borsót főztek benne levesnek. Cibere és Konec király harcában a böjt megszemélyesítőjeként az irodalomban is ismert.⁴¹ Az imago mortis alakja — valószínűleg a XVII—XVIII. században — ennek a nem kellemes böjti ételnek is szimbólumává vált. Így tartja számon a morva szöveg is:

Viszem, viszem a savanyút,
négy esztendeig függött,
az ötödik évre leesett,
amint leesett, azonnal elhervadt.
A halál, a halál szörnyű,
a savanyú leves nem ízlik;
a telet, a savanyúságot és a halált vízbe fojtjuk.⁴²

Szlovákia néhány vidékén a szalmabábura mind a Morena, mind a kyse-lica, kysel elnevezést egyformán használták.⁴³ Kozárovce-n, ahol a Kyselicát az 1930-as években még kihajtották, majd levetkőztették, a zsúpot széjjeltépték és a patakba dobták, ezt énekeltek:

Kyselica, Morena
kiért haltál meg?
Talán a bíró úrért,
talán az ő fiáért?

Máshol, amikor a bábut a lányok bedobták a vízbe, ezt énekeltek:

Savanyú leves ki a faluból,
zsíros csont a faluba.

Itt tehát a szalmabábuval virágvasárnap — a télkihordás analógiájára — kivitték a faluból a már nem kívánt, megunt böjti savanyú levest, és a tavasz

⁴⁰ ZÍBRT, 1950. 237. VÁCLAVÍK, 1959. 190. HOLUBY, 1958. 396. BEDNARIK, 1943 86—88.

⁴¹ HORVÁTH, 1957. 60. ECKERT, 1937. 169.

⁴² ZÍBRT, 1950. 225.

⁴³ ZÍBRT, 1950. 237. BEDNARIK, 1943. 86—88. VÁCLAVÍK, 1959. 180., 182., 189.

behozásának hasonlóságára behívták a „zsíros csont”-ot, a „šodroviná”-t, ami sódart is, sonkát is jelent. Azokban a szlovák falvakban, amelyekben a szalmabábu már a „kysel”, „kiselica” elnevezést kapta, a szokás — kivéve az evangélikus falvakat, ahol a halálvasárnapra időpont továbbra is megmaradt — általában virágvasárnapra, tehát a nagyböjt utolsó vasárnapjára tolódott át, mikor a böjti étel kivitele és a húsvéti sódar vagy sonka behívása — egy héttel húsvét előtt, tehát a negyven napos böjtölés után — nagyon kíváncsisággá vált.

Amint erre előbb már utaltunk, és amint a halálkihordás esetében is láttuk, magához a cselekményhez — függetlenül attól, hogy a halált, a telet vagy a nagyböjti savanyú levest viszik-e ki, — még főleg a jó termésre, a zivatar, a jégeső elleni védekezésre vonatkozó hiedelmek és a szerelemmel, a házassággal összefüggő jóslatok tapadnak. Láttuk, hogy Sliač-on a Muriena mind a lányokért, mind a kacsákért és pulykákért meghalt. A halál vízbefojtása nemcsak a tavasz ébredését segíti elő, hanem védekezést is jelent a dögvész, a szárazság, a tűz ellen, s megjósolja, elősegíti a férjhez menést.⁴⁴

A házasságra utalt az az általános gyakorlat, hogy a bábút menyecske- vagy menyasszony ruhájába öltöztették. Sziléziában annak a menyecskének a ruhájába öltöztették a Mařenát, aki a faluban legutóbb ment férjhez, és a fejére zöld koszorút tettek.⁴⁵ A legények a Maroch-ot öltöztették fel, és a két bábuval a legények és a lányok a falu közepén találkoztak, s ott a Maroch meg akarta csókolni a Mařenát.⁴⁶ Máshol a két bábu fejét összeérintették, mintha csókolódznának.⁴⁷ A szlovákiai Lehotkán a Morenával házról házra járó lányok fehér ruhába öltöztek, az a lány pedig, aki a bábút vitte, menyasszonynak öltözött.⁴⁸ Kelet-Szlovákiában, amikor a Morenát elégették, a vetésből font koszorút vízbe dobták, és figyelték, merre úszik, mert azt tartották, hogy a lányok arra felé mennek férjhez.⁴⁹

Nemcsak a menyasszonyi vagy újmenyecske ruhába öltöztetett bábu, hanem a bábu meghordozása közben énekelt dalok is több esetben céloznak a szerelemre, házasságra. Kozárovécén, amikor a Morenát vívó lányok olyan ház elé értek, ahol öreg legény vagy lány lakott, a menyecske-ruhába öltöztetett bábút magasabbra emelték, és a következő szöveget énekelték:

Ratajék Jánosának nincs felesége, nincs felesége,
gyűjtsünk a számára,
s veszünk neki feleséget a városban.
Héj, Marén, héj!⁵⁰

⁴⁴ VÁCLAVÍK, 1959. 180. LIUNGMAN, 1945. 304.

⁴⁵ ZÍBRT, 1950. 232.

⁴⁶ ZÍBRT, 1950. 232.

⁴⁷ ZÍBRT, 1950. 232., 235.

⁴⁸ BEDNARIK, 1943. 86.

⁴⁹ VÁCLAVÍK, 1959. 188.

⁵⁰ VÁCLAVÍK, 1959. 180.

Kalameny községben (Lipt. Mikuláš-i járásban) énekelt szöveg szerint a Mur-jena ingeket varrt a legényeknek, Lúčky-ban pedig azt énekelték ki, melyik lány melyik legénynek varrta az inget.⁵¹ Lešt-en (Modrý Kameň-i járás) arról a szép lányról is szó esik a dalban, akinek üres a szekrénye, a kysel'-re nem adott ruhát.⁵²

4.

Ha a mai Magyarország területén gyűjtött adatainkat sorra vesszük, azt látjuk — amire a bevezetőnkben már utaltunk is —, hogy ennek a nagybőjti rítusnak az emlékeit általában Budapest – Eger vonalától északra találjuk meg mind a magyar, mind a szlovák lakosságú falvakban. Délebbre csak elvétve akadunk nyomára egy-két szlovák településen. A szalmabábu kihordás szokásának elterjedéséből, továbbá a tartalmi és formai jegyekből kétséget kizáróan következtethetünk arra, hogy a magyar lakosságú falvakban szlovák hatásra, inspirációra honosodott meg, a szlovák falvakba pedig az egykori telepések hozták magukkal. Tehát a mai Magyarország területén való elterjedése a XVII. század végére, illetve a XVIII. századra tehető, arra az időre, amikor a törökök által elpusztított, feldúlt, néptelenné és gyér lakosságúvá vált vidékekre északról szlovák telepések költöztek. Természetesen kivételnek tekintjük a mai Csehszlovákiában, Nyitra környékén élő magyarságot, továbbá azokat a magyar lakosságú falvakat, amelyek már előbb is közvetlen kapcsolatban és szomszédságban éltek a szlovák nyelvterületekkel.

A szlovák nyelvterületekről történő telepítések voltaképpen már a török alatt megkezdődtek. A galagutai (Nógrád m.) evang. egyház birtokában levő és 1742. február 12-én kelt jegyzőkönyv elmondja, hogy „Amint Szulejmán török császár 1543. év körül Budavárát és városát hatalmába kerítette, s néhány évig azután annak birtokában s országunk nagyobb részén uralkodván látta, hogy minden környékbeli falu az előzőleg dúló háborúkban egészen elpusztul, s neki semmi hasznót nem hajt, elrendelte, hogy bárhonnan lakosok jöjjenek azon helyekre, s azokat elfoglalva, telepedjenek meg.”⁵³ A nagyszámú telepítések és szinte népvándorlásszerű költözködések az északi szlovák nyelvterületekről a délebbi néptelen vagy gyér lakosságú vidékekre csak a törökök visszavonulása után kezdődtek. A tervszerű telepítések mellett gyakorivá válnak a jobbágyok önkényes helyváltoztatásai, szökései is. A losonci bíróság által 1720-ban tárgyalt szökési ügyek összeírása szerint pl. csak Nagylam észak-nógrádi szlovák községből, a Koháry és Balassa birtokokról Nógrád délibb részeibe, továbbá Pest és Hont megyékbe mintegy 60 jobbágy szökött.

⁵¹ FR. POLOCZEK gyűjtéséből.

⁵² POLOCZEK, 1952. 292.

⁵³ MANGA, 1956. 245.

A szökött jobbágyok, hogy a földesúr keze utól ne érje őket, gyakran tovább szöktek dél felé. Nem egy szlovák jobbágycsalád dél felé a negyedik-ötödik helyen, valahol a Duna – Tisza közén telepedett meg véglegesen. Azonban a szlovák népelem térhódítása a nyelvhatár közelében volt nagyobb mérvű, a mai Magyarország területén a régi Hont, Nógrád, Pest és Heves megyékben.

A magyar lakosság közé települt, vagy egy-egy néptelenné vált, elpusztult helységet megült szlovákság — természetesen — hozta magával egykori lakóhelyének tradícióit, így szokásait is. A befogadó magyar lakosság — amelynek nagy része, különösen a török megszállás utolsó évtizedeiben állandó háborgatásnak volt kitéve — a bekövetkezett nyugalmas esztendőkből szinte szívta magába mindazokat a hitvilági elemeket, képzeteket, szokásokat, amelyekkel a beköltözöttek révén megismerkedett. A teljesen ismeretlen, vagy az ismertetel valamilyen kapcsolatba hozható cselekményes szokások annál is inkább felkeltették az érdeklődést, az igényt, mert olyan új alkalmakat teremtettek, amelyekben a falu egész közössége — akár mint cselekvő, akár mint néző — egyformán részt vehetett. Ez a lehetőség várakozásteljessé tette az alkalmat megelőző időszakot, tartalmasabbá tette a napot, magát, az ünnepet, amelyhez a cselekmény kapcsolódott, s maga a cselekmény, a rítus pedig a hozzáfűzött magyarázatokkal — mivel azokból még válogathatott is — mind az egyén, mind a közösség igényeit sokrétűen kielégítette: az életformához tapadt hitvilág babonás és vallásos szférája még a szórakozás és játék gazdag emocionális lehetőségeivel tetéződhetett. Különösképpen fennállt ez a szalmabábu öltöztetésének, meghordozásának, vízbe dobásának vagy elégetésének körülményeiben és a hozzá fűződő hiedelmekben, amelyek közül a cselekvők és nézők, helyesebben az aktív és passzív résztvevők egyformán válogathattak.

Mielőtt azonban a magyar vidékeken elterjedt rítusokat vennénk sorra, úgy véljük, azzal a szlovák anyaggal kell ismerkednünk, amely feltehetőleg az átvételt inspirálta, illetve amely éppen átvételre kínálkozott. Előre kell bocsátanunk, hogy a magyarországi szlovákoknál a szokásnak — elnevezésében és formájában — két típusát találjuk. Nógrád és Pest megyében a szalmabábu elnevezéseként a „kysel”-t, Heves megyében és Rákoskeresztúron pedig a „Muriena”-t is megtaláljuk. Nógrád egyik-másik községében a feketevasárnap szokás csak a szalmabábu kiviteléből s utána a lányok játékaiból állt, viszont más községekben, továbbá Pest megyében, Heves megyében, Békésben megtaláljuk azt a Csehországban, Morvaországban és Szlovákiában egyformán elterjedt változatát, amikor a szalmabábu kivitele után a lányok — közülük egyik menyasszonynak öltözve — sorra járják a falut, énekelnek, táncolnak, majd utána ajándéku tojást kapnak. Több községben a szalmabábu kivitelét már el is felejtették, régebbi emlékét csak ennek a menyasszonyjárásnak az elnevezése őrzi.

A szokásnak ez a két formája — természetesen — összefüggésben van az egykori származáshellyel, nemkülönben azzal a ténnyel, hogy azokban a

telepes falvakban, ahová különböző, egymástól távolabb eső szlovák vidékekről került a lakosság, többé-kevésbé a különböző vidékek tradíciói is ötvöződtek. Az azonban mindenesetre feltűnik, hogy ez az ún. menyasszonyjárás a magyar vidékeken hiányzik. A szalmabábu kihordását régebben mindig a lányok énekes játéka — gyakran a hídjáték — fejezte be, ami a szlovák vidékeken is általánosnak mondható. A szlovák lakosságú falvak szokásainak dal-szövegei között találunk egy lényegi eltérést, mégpedig azt, hogy az egyik típus csak a kysel kivitelét hangsúlyozza, míg a másik azokat is kiéneкли, kik a kysel-re nem adtak ruhát.

A Balassagyarmat melletti Patvarc községben özvegy Urbán Pálné 75 éves adatközlő szerint a kysel'-t 1908-ban vitték utoljára a 18–20 éves lányok feketevasárnap délutánján. A bábu öltöztetéséhez szükséges ruhákat azoktól a menyecskéktől kérték kölesön, akik az elmúlt esztendő őszen mentek férjhez. Az öltöztetés valamelyik pajtában történt, ahol a bábu alakjának elkészítéséhez szalmát, zsúpot is találtak. Amikor elkészültek vele, kivitték az egyik falu végére, végig vitték a falun, majd a patakhoz mentek, ott levetkőztették, és a zsúpot bedobták a vízbe. A kysel'-t énekelve vitték végig a falun:

Tavo kysel', tavo, hej
na to holvo bralo.
Komu že ho dáme?
Marky Magáthovej.

Haj ki kisce, haj ki, hej
a csupasz sziklára.
Kinek adjuk őt?
Magáth Máriának.

Keby šaty mala, hej,
na kysel' by dala,
ale šaty nemá,
tag na kysel' nedá.

Ha ruhája volna, hej,
a kiszére adna,
de ruhája nincsen,
így a kiszére nem ad.

Menet közben sorba kiénekeltek a lányokat, nevüket az előbbi szövegbe iktatva. Amikor mentek vissza a faluba, az utcán a hídjátékot járták, majd játszottak a falu végén. Urbán Pálné szerint a kysel'-t azért hajtották, hogy a jég ne verje el a határt, és ne legyen felhőszakadás. „Nem is volt addig soha” — mondotta. A szokást Szutorisz tanító tiltotta azért, hogy ezen a vasárnapon ne járjanak lármával a faluban.⁵⁴

Balassagyarmaton az 1950-es években már csak egy-két 80 éves asszony emlékezett a feketevasárnapi szokásra, amit azért végeztek, mert örültek, hogy közeledik a böjt vége. Itt a bábu testét rongyból készítették. Két lány vitte, a többiek széles sorban utánuk mentek, és a következő szöveget énekeltek ismételve:

⁵⁴ ZÓLYOMI JÓZSEF gyűjtése.

Keki fáj!

Kerekeši, gomboši,

szarvaši, hájaši,

keki fáj!

Tavo kysel', tavo,

na darmoškvo právo

tavo kyselina,

nuka šodrovina.⁵⁵

Haj, ki kisce, haj ki,

a gyarmati helyedre

haj ki savanyúság,

itt a sódar.

Vanyarcon a kysel'-t menyasszonynak öltöztették, fejére koszorút tettek, s amikor kivitték, énekeltek:

Tavo kysel', tavo,

kde je tvoje právo

tavo kyselina,

núka šodrovina.

Haj ki kisce, haj ki,

ahol a te helyed,

haj ki, savanyúság,

itt a sódar.

Písala král'ovna

do Budina listy,

žeby sa jej chlapci

do tábora zišli.

Írt a királyné

Budára levelet,

hogy az ő fiai

a táborba jöjjenek.

Keď sa tam zídeme,

čo robit', budeme?

Od vychod snečka

vojnu započneme.

Ha ott összejövünk,

mit fogunk csinálni?

A nap felkeltétől

háborút kezdünk.

Keď ju započali,

na Boha volali:

Bože nám pomáhaj

v našom bojováni.

Amikor megkezdték,

az Istent hívták:

Isten segíts nekünk

a mi harcunkban.

A bábut a faluvégi rétre vitték, levetkőztették, a szalmáját pedig meggyújtották. Amikor a kysel'-t a lányok vitték, a gyermekek kövel, záptojással dobálták, az idősebb asszonyok szerint azért, mert „Jézus Krisztust is dobálták, amikor üldözték . . .” A kysel'-t azért vitték, hogy a jég, a zivatar ne tegyen kárt a vetésben, szalmáját pedig azért égették el, hogy a gabonában ne legyen gaz. Feketevasárnap csíkot főztek ebédre, hogy a gabonának nagy kalásza legyen. Hogy nagyra nőjjön a búza, azért a kisebb, iskolás lányok hármascsoportokban jártak házról házra. Közülük egyik menyasszonynak öltözött, egyik kosarat vitt a kezében. Minden háznál énekeltek, miközben aki nem vitt kosarat, táncolt a menyasszonnyal. Az ének, illetve tánc után tojást kaptak.⁵⁶

⁵⁵ MANGA, 1956. 438.

⁵⁶ MANGA, 1956. 436–437.

A szokást 50–60 évvel ezelőtt a vanyarcihoz hasonlóan tartották meg Galgagután, Alsó- és Felsőpetényben. Felsőpetényben a bábut virágvasárnap készítették, s a falu végén meggyújtották — mert itt csak rongyokat aggattak rá —, és a tüzet a lányok, a legények és a gyermekek átugrálták. 50–60 esztendővel ezelőtt, amikor a szokást még tartották, a nagybőjtben se húst, se zsírcs ételt nem ettek, csak savanyú ételeket: savanyú babot, savanyú káposztát stb. „A kysel'-lel a megunt savanyú ételeket űzték ki a faluból.”

Budapest környékén Rákoskeresztúron, Kis- és Nagytarcsán, Cinkótán és Csömörön emlékeztek a kysel'-re, de úgy látszik, a századforduló után már csak Rákoskeresztúron készítették el a bábukat, máshol csak a kislányok tojásgyűjtése maradt meg. Rákoskeresztúron az első világháború előtt virágvasárnap minden falurészben két bábut öltöztettek fel: egyiket menyasszonynak, másikat vőlegénynek, s aztán végigvitték az utcákon. A menetet a gyermekek kísérték, akik a bábukat záptojással dobálták. Amikor a község végére értek, a bábukat kitették az országútra, alulra a menyasszonyt, rá a vőlegényt, s ez mindig tréfával, pajkossággal történt. A kysel'-t azért vitték ki, hogy elvigye a betegséget, a szerencsétlenséget.⁵⁷ A menet közben énekelt szöveg első része szintén a kysel' kihajtásáról és a sódar felkínálásából áll, majd ezután következik a szlovák, morva és cseh vidékekről is ismert szövegváltozat: „Megfőzzük, megfőzzük a fekete sört, megitatjuk a bíró fiát, s ha nem fog inni, ütni fogjuk...” stb.⁵⁸ Utána: „Muriena, kiért haltál meg? A keresztúri lányokért, a szép szűzekért... A szép menyecskéknek üres a ládájuk, ha ruhájuk lenne, a kysel'-re adnák, de ruhájuk nincsen, a kysel'-re nem adnak...” Délután több csoportban három-három kislány — néha több is — „járta a kysel-t házról-házra”. Egyik menyasszonynak, másik vőlegénynek — a vőlegény fiú is lehetett — öltözött, a harmadik a kosarat vitte. Minden háznál elénekelték az előbbi szöveg hol teljesebb, hol csonkább változatát és táncoltak, ami után tojást, kalácsot, pénzt kaptak.

Kerepesen, ahol már csak egy-két idősebb asszony emlékezetében él a szalmabábu elkészítése, virágvasárnap az első világháború után még jártak a menyasszonnyal. Az előbb szlovákul énekelt szöveget azonban már magyarra fordították és magyarul énekelték: „Virágvasárnap, hová tetted kulcsaidat?”⁵⁹ Gyöngyös környékén: Domoszlón és Markazon már szintén csak az iskolás

⁵⁷ GÖNYEI SÁNDOR gyűjtése. — Sinkovics István (62 éves 1967-ben) szerint a kysel'-t az első világháborúig vitték. „Ideme kysel robít’”, „Spravíme kysel’” — mondták. Különben az ügyefogyott, gyáva férfit is kysel'-nek nevezik. Az első világháború után még négyszer-ötször készítettek kysel'-t, mielőtt végleg elhagyták a szokást. A legények és lányok valamelyik háznál jöttek össze. A bábu vázának a petrencerudat, egy-egy vastagabb ágat a kezeknek a legények vitték. A bábút a lányok menyasszonynak, a legények vőlegénynek öltöztették. A bábukat minden falurészben elkészítették. Mikor elkészültek, a vőlegényt a legények, a menyasszonyt a lányok vitték. Mindkét bábuval a határba mentek, ahol a vetések voltak. Ott a vőlegényt és a menyasszonyt egymásután többször összecsóltatták, majd visszamentek a faluba.

⁵⁸ SBORNÍK, 1870. 187. MANGA, 1956. 438. SINKOVICSNÉ, 1958. 49–50.

⁵⁹ Az eredeti szlovák szöveg: Kvetná nedela, kde si klúče podela?

lányok jártak feketevasárnap házról házra, még az első világháború után is néhány esztendeig. A feketebe öltözött kislányok közül egyik volt a menyasszony, zöld koszorúval és fátyollal a fején. Bementek a szobába, ahol a menyasszony az asztalnál megperdült, majd énekeltek: „Poďakujme pána Bohu . . .” (Köszönjük az Úristennek . . .)⁶⁰ A szokásra azt mondták: „Idu marmurieny” (mennek a marmurienák). Az utóbbi esztendőkből csak a cigányok jártak feketevasárnap, akik szlovák ének helyett ezt éneklük: „Mi van ma, mi van ma? Feketevasárnap. Holnap lesz, holnap lesz a második napja. . .” Tótkomlóson szintén csak a menyasszonyjárás maradt meg, amit a századforduló táján még gyakoroltak, a szalmabábura itt viszont már senki sem emlékezett. A lányok éneke itt is a következő volt: „Navaríme, navaríme černího piva . . .” (Megfőzzük, megfőzzük a fekete sört . . .)⁶¹

A mai Magyarország területére települt szlovákok szokásainak jellemzőjeként elsősorban a kétféle, a feketevasárnap és virágvasárnap időpontot említjük. Úgy látjuk, hogy mindazokban a községekben, ahol a kysel'-t, tehát a böjti ételt vitték ki -- legalábbis az énekelt szöveg szerint --, ha a lakosság evangélikus, feketevasárnap, ha katolikus, virágvasárnap volt a szokás időpontja. Az evangélikusok tehát a régi időpontot tartották meg, a fekete- vagy halálvasárnapot, ami a rítus előbbi értelmezésével, a halálkihordással volt összefüggésben. A rítus későbbi, a nagyböjti savanyúságot, korpalevest előző és a sódart, vagyis a húsetelt behívó jelentésével -- amit az evangélikusok szintén átvettek -- a szokás természetszerűen a nagyböjt utolsó vasárnapjára, azaz virágvasárnapra tolódott át, s a katolikus vallású falvakban a szalmabábú kihordása általában ekkor történik, és ezen a napon találjuk meg a magyar nyelvterületen is, de mindig csak azokban a községekben, amelyeknek lakói a katolikus vallást követik. A szokással és időpontjával a szalmabábu elnevezése is átkerült hozzánk, viszont a hozzátapadt hiedelmek, magyarázatok sajátosan alakultak.

A szlovák községekben, bár a szövegek utalnak erre, a cél ritkán a böjti étel kihordása, inkább a jégeső, a felhőszakadás, a betegség, a szerencsétlenség elleni védekezés. A szerelemre, házasságjósásra konkrét utalást nemigen találunk, bár a menyasszonynak öltöztetett bábu, a menyecskéktől kölcsönkért ruhák erre vallanak. Sajátosnak mondhatjuk a patvarci és a rákoskeresztúri szöveget, amely azokat a menyecskéket, illetve lányokat emlegeti, akiknek üres a ládájuk, akik a kysel'-re nem adtak ruhát. A szlovák nyelvterületen ezzel a kiéneklő formával eddig csak Észak-Nógrádban, Észak-Hontban találkoztunk. Végül még azt kell említenünk, hogy a szlovák telepese-falvak legtöbbszörében már alig akadunk a szokás nyomaira. Eltűnésük az áttelepülést követően különböző időszakokban történt, a legtöbb esetben a múlt század második felét követő évtizedekben, zömmel a századforduló

⁶⁰ Vö. BEDNARIK, 1943, 88.

⁶¹ MANGA, 1956. 439.

után, mint pl. Rákoskeresztúron is, ahol a lakosság életformájában az 1900-as évek elején következett be nagyobb változás, amikor a lakosság jelentős része már a budapesti ipari üzemekben, építkezéseknél dolgozott.

A magyar nyelvterületen a szokásnak két egymástól tartalmilag is jól elkülöníthető típusát találjuk. Az egyik a Nyitra vidéki (Csehszlovákia), a másik az Ipoly menti (Csehszlovákia) és a mai észak-magyarországi (Pest, Nógrád és Heves megyékben). Elsőnek a Nyitra vidékiről szólunk, már azért is, mert ez őrzí a régebbi vonásokat, s az is valószínű, hogy meghonosodása az ottani magyarság körében előbb történt, mint az Ipoly mentén vagy a mai Észak-Magyarországon. Viszont mindkét típus tartalmi elemei, azaz hiedelmei, magyarázatai között közös vonást találunk.

A menyhei lányok virágvasárnap litánia után öltöztették a „kicé”-t,⁶² az elmúlt év őszén vagy az év tavaszán férjhezment menyecskéktől kölcsönként ruhába. Mikor elkészültek vele, az egyik lány felkapta, magasra emelte, és a többiek kíséretében énekelve mentek a kertek mögötti patakhoz:

Kice-vice villő.

Maj' kiviszük kice-vicét, villő.

Maj' behozuk a zöd ágat, villő.

A lányokré jó szerencsét, villő.

A patak partján a kicéről leszedték a ruhát, a csupasz zsúpkévét pedig széjjel-szedték. Mindegyik lány markolt belőle egy csomót, és bedobta a vízbe, majd figyelte, merre úszik. Azt tartották, hogy akinek a szalmacsomója elúszott, még abban az esztendőben férjhez megy, aki pedig a part felé úszik, az meg-esik.⁶³ A kice kihajtása után villózni mentek a menyhei lányok. Szalagokkal, zsebkendőkkal feldíszített fűzfaágakkal — amit „villő”-nek neveztek — járták sorra a falut. Régebben minden ház előtt megálltak — később csak a rokonok háza előtt — és énekeltek. Utána a gazdasszonytól tojáást kaptak, majd a gazdasszony valamelyik lány ágáról letört egy gallyat, azzal sorra verte őket, miközben ezt mondogatta: „mind menjetek firhöz!”⁶⁴ Ez a zöld ággal járás a cseh, morva és szlovák szokásokhoz hasonlóan a többi Nyitra vidéki magyar községben is része volt a virágvasárnapi rítusnak, s rendszeren a szalmabábu kihordása után került rá a sor.⁶⁵

Béden estefelé készítették el a szalmabábut, megkerülték vele a falut, majd kivitték a határba, ahol elégették. Ezután imádkoztak egy miatyánkot és egy üdvözlétyet.⁶⁶ Amikor a kicét vitték, a lányok ezt énekeltek:

⁶² „Kicé”-nek nevezik azt a zsúpkévét is, amivel a tetőt fedték, zsúpkévéből készítették a szalmabábut. Béden a szalmabábu neve „banya”.

⁶³ MANGA, 1942. 45—46.

⁶⁴ MANGA, 1942. 61—63.

⁶⁵ MANGA, 1942. 63—66. MANGA, 1956. 440.

⁶⁶ MANGA, 1942. 46. MANGA, 1956. 441.

Kice-vice, villő,
gyűjjön rád a himlő.
Behoztuk a zöld ágat,
kivisszük a kice-vicét.
Kice-vice, villő,
gyűjjön rád a himlő.
Határinkat a jégeső el ne verje.
Kice-vice villő,
gyűjjön rád a himlő.⁶⁷

Gesztén a szalmabábut villő-nek nevezték, Kolonban „kicevice”-nek. A szokáshoz kapcsolódó énekszöveg érdekessége, hogy Konec király és Cibere vajda harcának analógiájára a kicevice (nyilván a böjti étel) kivitelére és Konec mesterné behozatalára utal.⁶⁸

Villő, villő, falu végén selyemsátor,
zengjük ott most úgy, mint máskor:
villő, villő, kivisszük a kicevicét,
s behozzuk a Konec mesternét, villő, villő.⁶⁹

A „villő” szó ismételtetését a zöld ággal járó lányok énekszövegében is minden esetben megtaláljuk.⁷⁰

A Nyitra feletti magyar falvakban mind a szalmabábu kihordása, mind a zöld ággal járás szigetként élt. Kelet, illetve délkelet felé határa az első református község, Mohi volt. Sem itt, sem a Garam völgyének református vallású lakossága körében még a legöregebb emberek sem emlékeztek arra, hogy a szokást tartották volna. Lévától kelet felé haladva, a farsangi menyecske ruhájába felöltöztetett, majd a vízbe dobott zsúpkévével Deménden találkoztunk ismét.

A szalmabáb kihordásának legegységesebb tartalmi és formai jegyeit az Ipoly menti községekben találjuk.⁷¹ Közös jellemzőjük, hogy virágvasárnap ebéd vagy litánia után vitték ki a menyecske ruhába és újmenyecskének öltöztetett szalmabábut, amelyet előzőleg valamelyik udvaron vagy pajtában zsúpból, szalmából készítettek el, és az öltöztetéshez szükséges ruhadarabokat a lányok előzőleg általában azoktól a menyecskéktől kérték kölcsön, akik a közelmúltban mentek férjhez. A kiszebábu kivitelekor énekelt szövegben minden esetben megtaláljuk a kiske kihajtására, és a húsvét sódar vagy sonka behívására való utalást, és a legtöbb esetben azoknak a menyecskéknak a kiéneklését, akik ruhát kölcsönöztek a kiske felöltöztetésére vagy azt meg-

⁶⁷ KODÁLY, 1909. 121.

⁶⁸ VÖ. HORVÁTH, 1957. 60. ECKERT, 1937. 169.

⁶⁹ RÉSŐ, 1867. 181.

⁷⁰ A „villő” szó nyilván a latin villus (ville) = lomb szóból ered.

⁷¹ A szokások részletes leírását lásd MANGA, 1968. 120—144.

tagadták. A kiszét, kiszit — miután végigvitték a falun — levetkőztették, majd szalmáját a vízbe dobták, néhány esetben elégették. A magyarázatok legtöbbször a dög kivitelére, elűzésére, a lányok férjhezmenetelére, a szeplő, ritkábban a jégeső elleni védekezésre vagy a bűjti étel elűzésére vonatkoznak. A tavasz eljövetelét itt csak az ipolyszakálasi szöveg említi:

Majd eljön már a tavasz,
majd megújul minden gaz...⁷²

Az ipolyszakálasi lányok a kiske szalmájának vízbe dobása után az Ipolyban megmosakodtak, hogy ne legyenek ragyások. Hont Vármegye Monográfiája is közöl egy tavaszra utaló szöveget, amelyet — állítólag — a szalmabábu elégetése közben a tüzet körülzárva énekeltek:

Ég a kiske, lánggal ég,
bodor füstje felszáll;
tavaszodik, kék az ég,
meleg a napsugár.
Mikor füstje eloszlik,
a hideg köd szétfoszlik,
egész kitavaszodik.⁷³

Ezt a szöveget egyedinek tartjuk, mert Hont vármegye magyar lakosságú községeiben nem találkoztunk vele. Nem lehetetlen, hogy szlovák nyelvű szöveget fordítottak magyarra. Ezt már azért sem tartjuk kizártnak, mert az ünnepek rítusaihoz kapcsolódó magyar szövegek között több esetben találunk olyanokat, amelyek szinte szó szerinti fordítások, viszont olyanokat is, amelyek hasonló gondolatok kifejezésére mindkét nyelvben egymástól függetlenül is kialakulhattak.

Felsőszemerden — és másutt is — szégyennek tartották, ha kiénekeltek azt a menyecskét, aki nem adott ruhát a kiskére, azért az egész falu népe kíváncsian nézte a lányok menetét és hallgatta az éneket:

Haj ki kiske, haj,
gyöjj be sódar, gyöjj.
Haj ki kiske, kiskőce,
gyöjj be sódar, gömbőce.

Az a Szabó Margit
ojjan híres asszony,
ruhát kértünk tőle,
a kiskére adott...⁷⁴

⁷² MANGA, 1956. 443. MANGA, 1968. 134—135.

⁷³ BOROVSKY, é. n. 134.

⁷⁴ MANGA, 1942. 48. MANGA, 1968. 133.

Peresztlényben így szólt az ének:

Haj ki kiske, haj ki,
gyöjj be sódar, gyöjj be,
fé're voltál, fé'csizmádat
varrd meg kiske, varrd meg.

Az a híres Tóth Ferencné
olyan híres asszony,
ruhát kértünk a kiskézre,
nem volt embersége...⁷⁵

Ipolyvecén — mint másutt is — a kiskézét vivő lányokat két oldalról a gyerekek kísérték nevetve, hancúrozva, miközben a bábut dobálták. A lányok közben is pontosan számon tartották, melyik menyecskétől kaptak ruhát, melyiktől nem, s amikor az egyiknek vagy másiknak a háza elé értek, ugyancsak kiénekeltek:

Haj ki kiske, kiskéce,
gyöjj be sódar, gömbőce.
Szabó Marisnak nincs ruhája,
üres a ládája.

Haj ki kiske...

Nagy Margitnak van ruhája,
tele a ládája...

Geci Rozi ládája
üresen van bezárva,
ha üresen nem volna,
a kiskézre adott volna...

Kiénekeltek azt a lányt is, aki a kiszehajtásban nem vett részt:

Molnár Mari otthon maradt,
a kiskézre pentőt szabott.

Haj ki kiske...

Honton a kiskeéneket párosításra is felhasználták. Azt a lányt, aki otthon maradt, a szeretőjével énekeltek ki:

Fehér Ilona otthon ül,
Szabó Jánosnak gatyát sző...

⁷⁵ MANGA, 1942. 50.

A szandaváraljai szöveg a betegség kivitelére és az egészség behozására is utal:

Haj ki kische, haj ki,
a szandai várba,
gyöjj be sódar, gyöjj be
a mi kis kamránkba.

Kivisszük a betegséget,
behozzuk az egíssiget . . .

A Heves megyei Rózsaszentmártonban, Szücsiben, Apcon, Szurdokpüspökiben mind a kiszét, mind a sódort megszemélyesítették:

Haj ki kische, haj ki,
gyöjj be Sódor Jancsi.
Kihajtottuk Kiszé Katyit,
behajtottuk Sódor Jancsit,

Haj ki kiszé . . .

Itt-ott a humor, az enyhe élcelődés is megmutatkozik a szövegekben, ami már a cselekmény szertartásos jellegének háttérbe szorulására mutat. Kelenyén az előbbi motívumokat felsoroló szövegben enyhe csúfolódással találkozunk:

Haj ki kische, kiszéce,
gyüjj be sódar gömbőke.
Vígán várjuk Szent Györgyöt,
énekszóval pünkösdot.

Kelenyei lányok piros tulipánok,
födemesi lányok fekete cigányok . . .⁷⁶

Szurdokpüspökiben barátságúfoló kapott helyet:

Haj ki kiszí, haj ki,
gyüjj be Sódor Jancsi.
Megházasodott a barát,
elvette a kapu farát . . .

Ha a magyar vidékek virágvasárnapi rítusait összehasonlítjuk, azonnal szembetűnik, hogy amíg az Ipoly, a Galga, a Zagyva menti szövegek általában a kische, a kiszí kiviteléről, a sódar behívásáról szólnak és az Ipoly mentiek a ruhákat kölcsönző vagy azt megtagadó menyecskéket is kiéneklik, a Nyitra vidékiek a kice-vice — ami lehet a bábu elkészítéséhez használt zsúpkéve is, meg az esetleg elfelejtett böjti savanyúleves neve: kische, kiszéce, kiszőce —

⁷⁶ MANGA, 1942. 54. MANGA, 1968. 137.

kice, kice-vice, kicice – kiviteléről, a zöld ág behozásáról, a lányok jó szerencséről, nyilván férjhezmeneteléről és a jégesőről szólnak. Azonban azt is látnunk kell, hogy egy-egy adott rítushoz kapcsolódó énekszöveg a végzés idejében nincs mindig korrelációban a cselekménnyel, annak céljával, jelentőségével. Előfordul, hogy a szöveg és a cselekmény egykori kapcsolata esetleg már el is felejtődött. Többé-kevésbé erre jellemző az a tény is, hogy a szokás céljául nem minden esetben említették a korpából készült böjti étel jelképes kihordását, ahol az énekszöveg erről szólt. Ezzel magyarázták a szokást Rózsaszentmártonban, Szücsiben, Apcon, Szurdokpüspökiben, Galgahévízen, Boldogon⁷⁷ stb. Máshol csak a rá vonatkozó kérdésre magyarázták meg a szöveg értelmét, tehát ismertették jelentését is, ami már háttérbe szorult, ami érthető, hiszen a mai idősebb generáció sem igen emlékszik már arra az időre, amikor a falu a szigorú böjtöt még egyöntetűen megtartotta, amikor a korpaleves a nagyböjti időben mindennapos étel volt.

A halálkihordás képzetét a magyar szokásokban a dög – főleg a disznóvész – kivitelére vonatkozó hiedelmek foglalták el. Geszten az öregek azt tartották, hogy amely udvar felé fordul a „villó” (a szalmabábu), amikor kiviszik, abban kidöglenek az állatok. A szokást pedig azért tartották, hogy dögvész ne legyen a faluban.⁷⁸ Pereszlényben, Bernecebarátiban, Ipolyvisken, Kemencén, Felsőszemeréden, Horvátiban stb. szintén azért hajtották a kiszét, hogy ne legyen dög. Pereszlényben az 1930-as években az öregek azt mondták, hogy a kiszével a dögöt vitték ki a faluból, s most „azért döglenek a disznók, mert elhagyták a kiszehajtást”. Ipolyvisken, amikor a kiszét hajtották, megálltak annak a lánynak a háza előtt, aki a kiszére nem adott ruhát, és a bábút megrázták, hogy ott maradjon a dög.⁷⁹ Drégelypalánkon a kiszét vivő lányok nagyon vigyáztak arra, hogy a kiszebáb arccal hátra ne forduljon, mert azt tartották, hogy „akkor nagy dög lesz a faluban”. Honton – az idősebb asszonyok szerint – az 1940-es években is azért hajtották a kiszét, hogy kihajtsák vele a faluból a dögöt. Az öreg asszonyok szerint valamikor nagy dögvész volt a faluban, s a kiszehajtást annak emlékére tartották. Drégelypalánkon, Ipolyvecén – többek szerint – a baromfivész ellen is védelmet nyújtott a szokás. A kiszebábu és a halál kapcsolatára csak Órhalomban és Varbón találtunk adatot. Itt a kiszit csak akkor hajtották ki, ha hamvazószerdától virágvasárnapig – tehát a szokás napjáig – asszonyhalott nem volt a faluban.⁸⁰

Az emberekre ártalmas betegségek elleni védekezésről – ami a rítus egykori jelentésére utalna – csak a már közölt szandaváraljai szöveg tesz említést, erre a magyarázatok között sem találtunk célzást. Bár tágabb

⁷⁷ BRUCKNER, 1933. 66.

⁷⁸ MANGA, 1942. 47. MANGA, 1968. 138.

⁷⁹ MANGA, 1942. 48–54. MANGA, 1968. 133.

⁸⁰ MANGA, 1956. 445. MANGA 1968. 123.

értelemben ugyan még ide sorolhatjuk az ipolyszécsénki, a drégelypalánki, a hídvégi stb. adatokat, amelyek szerint a lányok, miután a bábút levetkőztették, a pataokban vagy az Ipolyban megmosták, vagy a vízbemártott szalmacsomóval megdörzsölték arcukat, hogy szépek legyenek, ne legyenek szeplősek. Talán ebbe a képzetkörbe tartozik a bédi szövegnek ez a sora: „gyűjjön rád a himlő”, mert éppen Nyitra vidékén a szokás magyarázataként egy-két esetben a himlő elleni védekezésről is szó esett, s a szöveg szerint a kice-vicére, a villőre azért „gyűjjön” a himlő, hogy vele együtt kivigyék a faluból.

Láttuk, hogy a cseh, morva és szlovák szövegekben és hiedelmekben a házasságra utalások is előfordulnak. Nálunk egyes Ipoly menti községekben a szokás utolsó évtizedeiben, különösen a lányok és a lányos anyák magyarázataiban került előtérbe a házasságjósítás. Menyhén a bábu szalmájából minden lány markolt egy csomót, bedobta a vízbe, és figyelte, merre úszik. Akinek a szalmacsomója elúszott, az még abban az esztendőben férjhez ment, akié pedig a part felé úszott, az megesett.⁸¹ Honton a vetkőztetés után szinte megrohanták a lányok a kiszebábu szalmáját, gyorsan markoltak belőle, bedobták a vízbe. Itt azt tartották, hogy amerre a bedobott szalmacsomó úszik, arra felé megy férjhez a lány. Akinek a szalmacsomója nem úszott el, arra azt mondták, hogy nem megy férjhez, de azt is, hogy megesik. Ipolyvecén azt mondták, hogy arról a faluvégről mentek férjhez a lányok, amelyről a kiszét hajtották. Ipolyszécsénkén, Drégelypalánkon, Ipolybalogon — az öregasszonyok kivételével — már gyakran azt mondták, azért hajtották a kiszét, hogy a lányok férjhez menjenek. Ipolyszécsénkén és másutt is az elkészült kiszebábút mindegyik lány elsőnek akarta kézbe venni, mert azt tartották, az megy legelőbb férjhez. Ipolybalogon lehetőleg az Ipoly közepére dobták a bábút, nehogy a gyerekek elérjék és visszavigyék a faluba, mert ez esetben a lányok nem mentek volna férjhez. Horvátiban és Rózsaszentmártonban a legények férfibábút készítettek, s amikor találkoztak a lányok menetével, a két bábút összecsókolatták. Az első világháború előtt, továbbá az 1920-as és 1930-as években egy-két községben a szokás felélesztésére irányuló törekvéseket is az a cél vezette, hogy a lányok férjhez menjenek.

Ipolyvecén azzal, hogy a kiszebábu vízbedobását felváltotta az elégetés — s a vízbe csak a hamuját szórták —, változott a magyarázat is. A dög kiviteléhez egy másik cél is járult: ne verje el a határt a jég. Ez a cél és a magyarázat elsősorban Ipolyszécsénken, Szandaváralján, Kelenyén jelentkezett, ahol a bábu szalmáját nem dobták a vízbe, hanem elégették. A bédi szöveg is hangoztatja: „Határinkat a jégeső el ne verje”. A villő-nek nevezett bábút, miután levetkőztették, ott is meggyújtották.⁸² Ahol a bábút elégették, arra is utaltak, hogy a tűz füstje megvédi a határt a fagytól is, meg a jégesőtől is.

⁸¹ MANGA, 1942. 46.

⁸² MANGA, 1942. 47.

Az adataink és értelmezéseink során elmondottak tanulságaként elsősorban azt hangsúlyozhatjuk, hogy az Ipoly, a Galga és a Zagyva menti szövegek ellentétben az egyes morva, lengyel és szlovák szövegekkel, amelyekben a halálról, a télről, a nyár behívásáról, nemkülönben a savanyú asszonyról is szó esik — egyöntetűségüknél fogva mindenesetre arra vallanak, hogy a kiszét kihajtó és a sódart behívó formulájuk egyidős a rítusnak a magyar nyelvterületen való megjelenésével, és a megjelenés idejében pontosan kifejezte a rítus tartalmát is, tehát a forma és a tartalom egy gondolatkör szolgálatában állt. A szalmabábu elkészítése, meghordozása, majd a vízbe dobása vagy elégetése a böjt, a böjti étel kiűzésével és a sonkavarással asszociálódva jelent meg ezeken a magyar vidékeken, ezt fejezte ki az elterjedt és a szokás életének utolsó szakaszáig megmaradt refrénszerű kánoni szöveg: „Haj kisse, haj ki, gyöjj be sódar . . .” Később — esetleg már megjelenésének idejében is kisebb mértékben — maga köré gyűjtött még olyan képzeteket, olyan célokat, amelyek a cselekmény jelentőségét, értelmét kiszélesítették, a megszokott és megénekelt formát előbbi analógiák lehetőségeiből, és mindennapos gondolat szülte vágyakból aktuálisabb, konkrétabb törekvések elérésére igyekeztek felhasználni. Többé-kevésbé így volt ez a Nyitra vidékén is, ahol a szokás átvétele, illetve megjelenése — úgy látszik, a menyhei szöveg után ítélve feltétlenül — előbbi keletű, és a szalmabábu kivitele a tavaszt jelentő zöld ág meghordozásával együtt vált részévé a virágvasárnap, a húsvéti ünnepet megelőző rítusnak.

Adatainkból arra következtethetünk, hogy az eleven rítus virtuálisan tartalmazza azt az egész gondolatkört, amely a cselekményhez, a formához tapadva az idők folyamán történetileg kialakult. Ennek a hiedelem- és képzetkörnek hol elmerülő, hol ideig-óráig felszínre kerülő többértű és a formához kapcsolható, azzal azonosítható elemei, motívumai a cselekmény életerejét éppen azáltal növelték, hogy a hasonlóság révén, bizonyos emberi igényekhez igazodva, újabb magyarázatokat, újabb képzettársításokat inspiráltak, amelyek a cselekményt végző, arra igényt tartó közösségek társadalmi-kulturális szintjét s ezzel együttjáró gondolatvilágát tükrözték.

Így érthetjük meg, hogy a halált, az imago mortist ábrázoló egykori bábu a nagyböjt húsvétváró hangulatában a tél képét is magára öltötte, majd a rügyfakasztó tavasz jelképével, a zöld ággal a természet feltámadása örömteli hirdetésének adott helyet, aztán ismét egy vallásos eszme reális gondolati vetületét, a megunt böjti étel elűzését szimbolizálta. Mindez azt is magyarázza, hogy a kiszét kihajtó és sódart hívó szövegek mögött miért jelent meg a dög, különösen a disznóvész elleni védekezés képze, miért azonosult a szalmabábu kivitele azzal a magyarázattal, hogy „ne dögljenek a disznók”, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a rítus meghonosodása idejében — a makkoltatás gazdag lehetőségei mellett — vidékeink disznótartása számottevő volt.

Előbbi tradíciók, a gondolkodás mechanizmusa révén kerültek előtérbe a jó természettel, a házassággal, illetve férjhez menéssel, a ragya elleni védekezéssel összefüggő képzetek is, amelyek szintén valóságos igényekből fakadtak, amelyek — más rítusokhoz hasonlóan — a szalmabábuval összefüggő cselekményekben aktualizálódtak. Mindezekből — úgy véljük — a következő tanulságokat is levonhatjuk:

a) a tartalmi és formai elemek állandó mozgásban vannak, tehát változnak, többé-kevésbé mindig alkalmazkodnak az adott időszak társadalmának (közösségének) anyagi és szellemi szükségleteihez, kölcsönhatásban vannak a társadalmi eszmékkel, s maga a rítus voltaképpen kiszolgálja azokat;

b) a rítus, amíg hordozója, egész közössége igényt tart rá, amíg hisznek varázserejében, tehát eleven, kisebb-nagyobb mértékben mindig tükrözi az elemeit mindazoknak a funkcióknak, amelyeket a közösség anyagi és szellemi életének különböző szakaszaiban, a népi kultúra mindenkor fejlődési fokán betöltött, virtuálisan tehát tartalmazza mindazt, ami a rítus keretében az idők folyamán történetileg kialakult;

c) a tartalmi és formai elemek egyikének-másikának hangsúlyozottabb voltából, gyakoriságából, a magyarázatok és kapcsolódó kötött szövegek, dalok viszonyából kiindulva támpontot kaphatunk arra nézve is, hogy a rítus megjelenése egy másik népcsoportban, másik nyelvterületen — akár inspiráció, akár átvétel vagy utánzás révén — milyen történeti események, gazdasági-társadalmi körülmények között történhetett meg;

d) az új környezetben és közösségben vagy közösségekben kialakuló, illetve továbbélő rítus köré azok a képzetek, magyarázatok csoportosulnak elsősorban, amelyek a rítust végző új közösség életkörülményeinek, hitvilágának, vallási képzeteinek, gondolkodásának sajátoságaiból fakadnak, s ezért a rítus — bár benne többé-kevésbé mindig megtaláljuk az előbbi tartalmak elemeit — már sem az előbbi, sem pedig az átadás vagy közvetítés idejének jellemzőivel nem magyarázható, hanem csakis és kizárólag azokkal a pszichikai és emocionális funkciókkal, amelyeket a végzés idejében a megváltozott körülményeknek is megfelelően betölt, amelyek voltaképpen a cselekmény céljával is szoros összefüggésben állnak.

IRODALOM

- ARTNER EDGÁR: Az egyházi évnék, ünnepeinek és szertartásainak kimerítő leírása és magyarázata. Budapest, 1923.
 BEDNARIK, RUDOLF: Duchovná a hmotná kultura slovenského ľudu. Turč. Sv. Martin, 1943.
 BEITL, RICHARD: Wörterbuch der Deutschen Volkskunde. Stuttgart, 1955.
 BOROVSKÝ—SZIKLAY: Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye. Budapest, é. n.
 BOROVSKÝ—SZIKLAY: Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye. Budapest, é. n.

- BRTÁŇ, RUDO: Ludové obyčaje z okolia Banskej Bystrice. Národopisný Sborník, 1945—1946. (VI—VII.)
- BRUCKNER JENŐ: A nagybőjt eltemetése Boldogon. Ethnographia, 1933.
- BYSTROŇ, JÁN STANISLAW: Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI—XVIII. Warszawa, 1960. II.
- DEUGOSZ, JÁN: Opera omnia. X. Kraków, 1873. I.
- DRUBKOVÁ, MARIA: Zo zlomkov kalendárneho obradového folkloru v Puchovskej Doline. Slovenský Národopis, 1959. (VII.)
- DYNOWSKA, M.: Polska w zwyczaju i obyczaju. Kraków, 1928.
- ECKERT IRMA: A kalocsavidéki magyarság vallásos népköltészete. Ethnographia, 1937.
- FRANKOWSKI, EUGENJUSZ: Kalendarz obredowy ludu polskiego. Warszawa, é. n.
- FRAZER, J. G.: The golden bough. London, 1920—1923.
- FRAZER, J. G.: Az aranyág. Budapest, 1965.
- GÖNYEI SÁNDOR: Adatok Galgamácsa néprajzához. Értesítő, 1940.
- GUGITZ, GUSTAV: Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Österreichs. Wien, 1949.
- HOFFMANN—KRAYER: Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens. Berlin—Leipzig, 1936/1937. VIII.
- HÖFLER, C.: Concilia Pragensia 1353—1413. Prága, 1862.
- HOLUBY, JOZEF, LUDOVIT: Národopisné práce. Bratislava, 1958.
- HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Budapest, 1957.
- IPOLYI ARNOLD: Magyar Mythológia. Pest, 1854.
- KODÁLY ZOLTÁN: Zobovidéki népszokások, Ethnographia, 1909.
- KOREN, HANNS: Volksbrauch im Kirchenjahr. Salzburg—Leipzig, 1934.
- KOVÁCS JÁNOS: Szeged és népe. Szeged, 1901.
- KOVAČEVIČOVÁ, SOŇA: Z Russovoho rukopisu o historii Hroncov. Národopisný Sborník, 1959. (VII.)
- KROLMUS, V.: Staročeské povesti, zpevy . . . Praha, 1845—1851.
- LIUNGMAN, W.: Traditionswanderungen Rhein — Jenissei. Helsinki, 1945. FFC Nr. 131.
- MANGA JÁNOS: Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyhén. Budapest, 1942.
- MANGA JÁNOS: Morena a jej madárské obmeny. Slovenský Národopis, 1956. (IV.)
- MANGA JÁNOS: Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest, 1968.
- MANNHARDT, W.: Wald- und Feldkulte. Berlin, 1904. I.
- MARÓT KÁROLY: Szent Iván napja. Ethnographia, 1939.
- MARÓT KÁROLY: A magyar „Szent Iván” tanítása. Kolozsvár, 1941.
- MARÓT KÁROLY: A magyar néprajzkutatás feladatai. Ethnographia, 1940.
- MJARTAN, JÁN: „Pálenie” deda na okoli Valašskej Belej. Národopisný Sborník, 1939.
- MJARTAN, JÁN: Príspevky k národopisu Hornej Nitry. Časopis muzeálnej slovenskej spoločnosti, 1935. (XXIII—XXVI.)
- MIKULIK JÓZSEF: A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520—1740. Pozsony, 1917.
- NAGY JÓZSEF: Árva megyei népszokások. Ethnographia, 1891.
- NIEDERLE, L.: Rukovět slovanských starožitností. Praha. 1953.
- ORTUTAY GYULA: Variáns, invariáns, affinitás (a szájhagyományozó műveltség törvényszerűsége). Klny. az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei XI. 1959.
- ORTUTAY GYULA: Kis magyar néprajz. Budapest, 1966.
- PASCHER, JOSEPH: Das liturgische Jahr. München, 1963.
- POLOCZEK, FRANTIŠEK: Slovenské ľudové piesne. Bratislava, 1952.
- RADÓ POLIKÁRP: Nyomatott liturgikus könyveink kéziratos bejegyzései. Pannonhalmi Évkönyv, 1943.
- RÉSŐ ENSEL SÁNDOR: Magyarországi népszokások. Pest, 1867.
- RÓHEIM GÉZA: Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925.
- SBORNÍK slovenských národných piesní, povestí, prísloví, porekadiel, hádok, hier, obyczajov a povier. I. Vieden, 1870.
- SEBESTYÉN GYULA: A regösök. M. Népköltési Gyűjtemény V. Budapest, 1902.
- SIEBER, FRIEDRICH: Die Deutung des „Todaustreibens” („Todaustragens”) in Jacob Grimms Deutscher Mythologie und in der neueren Forschung. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. 1963. I.
- SIEBER, FRIEDRICH: Deutsch—westslawische Beziehungen in Frühlingsbräuchen. Berlin, 1968.
- SINKOVICSNÉ KALINA JULIANNA: Rákoskeresztúr. Budapest 1958.
- SOBIESKA, JADWIGA: Wielkopolski obrzęd topenia „Smiercichy”. Etnografia Polska VIII.

- VÁCLAVIK, ANTON: Výroční obyčeje a lidové umění. Praha, 1959.
VELESLAVIN, ADAM: Hištorický Kalendař. Praha, 1590.
WIENECKE, E.: Untersuchungen zur Religion der Westslawen. Leipzig, 1940.
WLISLOCKI, H.: Volksglaube und Volksbrauch der Siebenbürger Sachsen. Berlin 1893.
WLISLOCKI, H.: Aus dem Volksleben der Magyaren, München, 1893.
ZELENIN, D. K.: Russische Volkskunde. Berlin—Leipzig, 1927.
ZÍBRT, ČENĚK: Staročeské výroční obyčeje, povery, slavnosti, a zábavy prostonárodní.
Praha, 1889.
ZÍBRT, ČENĚK: Vynášení smrti a jeho výklady starší i novější. Český Lid II.
ZÍBRT, ČENĚK: Veselé chvíle v životě lidu českého. Praha, 1950.

ELMÉLET ÉS GYAKORLAT EGYSÉGE RIEDL SZENDE NYELVMAGYARÁZATÁBAN

1. Az újgrammatikus tanítások első magyarországi visszhangját vizsgálva, egy rendkívül érdekes tanulmányra bukkantam. „SIMONYI ZSIGMOND Müller-fordításainak tanulságai” című cikkemben (NyK. LXIX, 180–93) rámutattam arra, hogy e tanok egyik legaktívabb népszerűsítőjének, MAX MÜLLERnek a munkásságára első ízben HUNFALVY PÁL hívta fel a figyelmet „A nyelvtudományról” címen tartott akadémiai előadásában (NyK. II, 69–95.), majd még kétszer visszatért a mülleri életmű értékelésére (NyK. II, 381–460, illetőleg az első magyar Müller-fordítás – STEINER [SIMONYI] ZSIGMOND, Müller Miksa fölolvasásai a nyelvtudományról Bp. 1874. – végéhez csatolt Észrevételeiben: „Észrevételek Müller Miksa nyelvtudományi fölolvasásaira, különösen a nyolczadikra.” I. m. 395–413. A nyolcadik fölolvasás címe: „Morphologikus osztályozás.”).

Mint azt a fentebb említett cikkben kifejtettem, MÜLLER munkái nagy érdeklődést váltottak ki a hazai tudományos közvéleményben. MÜLLER munkásságának, továbbá HUNFALVY mélyenszántó bírálatának az ismerete arra indította RIEDL SZENDÉT, hogy végiggondolja a nyelv általa legfontosabbnak tartott kérdéseivel kapcsolatos nézeteit. A kérdés újrafelvetését – az újgrammatikus nyelvelmélet sokoldalúbb, tüzetesebb tanulmányozásának igényén túl – az indokolta, hogy az új elmélet és módszer a l k a l m a z á s á v a l igyekezzék megközelíteni egy a kedélyeket régóta izgató – kérdésnek, az ikes igeragozás problematikájának a megoldását. Az ortológus – neológus harc keresztútjében álló vita váltakozó hévvel RIEDL korában még javában folyt, mivel az a régi és az új harcának szinte a választóvízévé „nőtte ki magát” (azzá tették? !).

A kérdés újabb vizsgálata tehát aktuális volt, és RIEDL négy előadást szentelt az ügy tisztázásának. Mind a négyet akadémiai ülés keretében tartotta (1872. ápr. 22., jún. 3., 27., 30.). Az előadássorozat a következő évben megjelent „Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának?” címen (Ért. Nyelv. Szépt. III/9.).

2. Bevezető előadásának kiindulópontja a humboldti felfogás a különböző tudományok feladatairól, illetőleg annak a nyelvészeti kutatások terü-

letére történő alkalmazása. Eszerint, ha a nyelvészet a különböző nyelvekben mutatkozó tüneteknek csak a megismeréséig, azok pusztá regisztrálásáig jut el, és ha ezenkívül még a gyakorlattal sincs kapcsolata, az ilyenfajta munka „semmi tudományos becsű nem bír”, és „csakis pusztá j á t é k n a k tekinthető” (i. m. 3.). A tudás tehát minőségileg más, mint a jelenségekről alkotott ismeretek összege; a tudás ott kezdődik, amikor a jelenségekről „eszméink” is vannak, azaz azok lényegének belső összefüggésrendjét is felfedezzük. „Tudni nem csak annyit tesz, mint a dolgokat ismerni, hanem eszméikkel is birni, vagyis más szempontból tekintve a dolgot az adott tünetmények törvényeit felfogni” (uo.). Ebből a feladat-meghatározásból szükségképpen következik a korabeli nyelvészetnek ha nem is egyedüli, de legfőbb feladata, „a nyelvek [»keletkezési«] törvényeinek meghatározása” (i. m. 4.).

3. Ezek a célkitűzések ösztönözték RIEDL SZENDÉT a magyar nyelv „természettörvényei”-nek a felfedezésére, „melyeken ezen, annyira érdekes organizmus létele alapszik” (uo.). Nem új szabályok, kivételek konstruálása volt tehát kutatói programja, hiszen az ilyenek további halmozása a nyelv „életfris [!] szervezetét procrustes ágyba” szorítanak (uo.), hanem olyan összefüggések feltárása, amelyek az egyes emberek akarától függetlenül keletkeztek, és éppen azért organikus és „természetszerű szükségességgel keletkezett képződmények”, amelyek alól nincsenek kivételek (i. m. 15.). Az egyes (nagy) embereknek azok keletkezésére, fejlődésére nincs befolyásuk. Ő is megemlíti a — MÜLLER felolvasásaiban és HUNFALVY bírálatában egyaránt olvasható — ismert nyelvi lapszust, amit Zsigmond császár a konstanzi zsinaton követett el, és magabiztos megjegyzése, császári akarata ellenére nem lett belőle „nyelvi szabály”. Majd a nyelv objektív jellegének újbóli aláhúzása után az alábbi következtetést vonja le: „Tudományos meggyőződésemm . . . , hogy nyelvet csinálni nem szabad . . . nem is lehet . . . , hanem igenis a nyelvet lehet és kell is tanulmányoznunk, hogy annak törvényeit megismervén s azoknak engedelmeskedvén, rajta uralkodhassunk.” (I. m. 13.).

Hogyan jutunk el a nyelvi törvények megismeréséhez, és egyáltalán melyek azok az ösztönző erők, amelyek az embert a világ egyes jelenségei lényeges vonásainak felfedezésére készítetik? RIEDL válasza az ismeretelmélet ezen fontos kérdéseire egyértelmű: mindenfajta — elméleti igényű — ismeret forrása a g y a k o r l a t. A gyakorlatban észlelt jelenségek ösztönöznek azok belső összefüggéseinek a feltárására. GALILEI a templomlámpa mozgásának az észlelése útján jutott el az ingamozgás általános törvényeinek a felfedezéséhez. NEWTON a fejére hullt alma mozgásának a megfigyelése ösztökélte a szabadesés rugójának a kutatására, és eljutott az általános gravitációs törvények feltárásáig. DARWIN megfigyelte az angol állattenyésztők állatnemesítési gyakorlatát, s a tapasztalatok tüzetes tanulmányozása folytán jött létre a

DARWIN-féle elmélet, „mely az eddigi világnézetet már is [!] lényegesen módosította, s e mellett a nyelvtudományra sem maradt visszahatás nélkül” (i. m. 14.). GRIMM a gót biblia fordítása közben lett figyelmes a latin, görög és a szanszkrit nyelv közti „szabályos megfelelések”-re, és megszületett a Grimm-törvény (uo.).

Ha ezt a rendkívüli nagy gonddal megfogalmazott „tudományos meggyőződést” közelebbről megvizsgáljuk, az nem kevesebbet mond, mint:

a) A nyelvi törvények egyik alapvető vonása, az egyes emberek akaratától, önkényétől független volta, megegyezik a természettörvények alapvető vonásával, objektív jellegével.

b) Megismerésük a nyelvi tények szorgos és „ténytisztelő” vizsgálatával lehetséges.

c) Megismerésükhöz a gyakorlat alapján, a gyakorlati szükség kielégítéseként juthatunk el.

d) Ha már megismertük az akaratunktól függetlenül létrejövő és ható nyelvi törvényeket, nem vagyunk tehetetlenek velük szemben, „rajtuk uralkodhatunk”.

Ahány mondat, annyi fontos tétel, aminek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, különösen, ha a „szélsőséges” újgrammatikus hangtörvény-koncepció „vak érvényesülésének” a gondolatával állítjuk szembe, és nem feledkezünk meg arról, hogy még a közelmúlt társadalmi törvény-elképzelése is mennyire fatalista színezetű volt, és mennyire tehetetlennek vélte az embereket ezen törvények érvényesülésével szemben (SZTÁLIN nézetei a közgazdasági törvények legjellemzőbb vonásairól, érvényesülésük jellegéről).

Csupán csak egy megjegyzést kell fűznünk ehhez az egészen modern törvénykoncepcióhoz: nem helytálló RIEDL-nek az a nézete, hogy a nyelvi törvények kivételeket nem ismernek. Ehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy a riedli törvényfogalom kivétel telensége a korabeli természet-törvény-fogalom indításából született, és csaknem száz évvel ezelőtt fogalmazódott meg. Az azóta elért természettudományos felfedezések alapján ma már tudjuk, hogy a természettörvényeknek sem az a legjellemzőbb sajátága, hogy nem ismernek el kivételeket. Az igazság kedvéért azt is meg kell azonban mondani, hogy amikor RIEDL a „tudományos nyelvtan talán legfontosabb . . . része . . . a szóhangtan” (i. m. 6.) törvényeinek (asszimiláció, disszimiláció, zöngésülés stb.) az érvényesüléséről ír, árnyaltabban fogalmaz. Megállapítja, hogy korában a *házzal*, *késsel* mellett megvoltak a *házval*, *késvel* stb. szóalakok is, ami azt mutatja, hogy az asszimiláció egyes helyeken nem ment teljesen végbe (i. m. 22.), ez viszont a hangtörvény érvényesülésének a helyhez és időhöz kötöttségét mutatja.

Más szempontok is arra ösztönözték RIEDL SZENDÉT, hogy a „kivételek”-kel szembeforduljon. A régebbi és korabeli nyelvtanok a nyelvi jelenségek

felszínes vizsgálata alapján induktív úton bizonyos szabályokat állapítottak meg, és ami ezekbe — a kisebb-nagyobb önkénnyel megállapított — szabályokba nem fért bele, azt *k i v é t e l*nek, sőt egyenesen *r o s s z*nak minősítették. Az ilyen „szabályalkotók” véleménye szerint a „szabályos” *olvassz*, *nézzsz* (*nézesz*), *romlol*, *bomlol* alakokkal szemben *h i b á s* a nép- és köznyelvben egyaránt használt *olvasol*, *nézel*, *romlasz*, *bomlasz* alakok használata (i. m. 15.).

4. Ezzel azonban már el is érkeztünk a fő vitatémához, az ikes igeragozás problémájához. RIEDL — helyesen — nem egy-egy szórványosan előforduló igeragozási alak, hanem az *e g é s z i g e r a g o z á s i r e n d s z e r* tüzetes vizsgálata alapján igyekszik megközelíteni a kérdés megoldását, figyelembe véve mind a rendszer történeti kialakulását, fejlődését, mind pedig egyes tagjainak a rendszer egészében elfoglalt helyét, mai terminológiánkkal: az egész és a rész dialektikáját. Véleményének a kialakításánál a „Kik és hol beszélnek magyarul helyesen?” meglehetősen szubjektív töltetű „kritérium” helyett objektív fogódzókat keres, nem riadva vissza attól sem, ha a nyelvi tények, azok lényeges vonásainak, belső összefüggéseinek a feltárása következtében a korabeli nyelvtanokban „felállított igeragozás egész rendszerének alapos revízióját” kénytelen „az Akadémia engedelmével” javasolni (i. m. 24.). Ez az eljárás megfelel kora nyelvészete újabb irányának, amely „nem akar csinálni nyelvet”, hanem „t a n u l, k e r e s, f ü r k é s z, de nem p a r a n c s o l, nem octroyal” (i. m. 16.).

Az „ikes tábor” RÉVAI óriási tekintélyére támaszkodó képviselői ugyanis a régiségben előforduló igealakok alapján védték a RÉVAI megalkotta ikes igeragozási „*r e n d s z e r*”-t, ami RIEDL véleménye szerint félreértés eredménye. RÉVAI ugyanis a régiség igeragozási alakjait vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy az *írsz*, *vársz*, *kérsz* azért *-sz* végű, mert az egyes szám harmadik személyű alakja *ír*, *vár*, *kér*. Ugyanennek a logikának az alapján az *aluszol*, *fekszel*, *iszol* azért végződik *-l*-re, mert a harmadik személy *aluszik*, *fekszik*, *iszik* alakú. De ha egy sajátosságos rendszerkényszer alakíttatta is ki RÉVAIval a külön ikes paradigmát, RIEDL azonnal megkérdezi, milyen rendszer az, amely az egész paradigmahálózat tömérdek résztagjai közül csupán kettőben, a jelentő mód, jelen idő egyes szám első és második személyében mutatkozik meg a maga — külön ragozási rendszert igénylő — jellemző végződésével (az *-m*, illetőleg *-l*). Azt már nem is fejtegeti részletesebben, csak érintőleg megjegyzi, hogy ezek a személyragok más paradigmata tagokat is képviselnek (az *-m* a nem ikesek tárgyas ragozású egyes szám első személyét, az *-m*, illetőleg az *-l* az ikes és nem ikes igék múlt idejű egyes szám első, illetőleg második személyű alakját (i. m. 35—36.). A fentiek alapján RIEDL megállapítása: az *-m*, illetőleg *-l* végződések *s z e m é l y r a g o k*, amelyek csak a *c s e l e k v ő s z e m é l y e k* közötti különbséget mutatják, éppen úgy, mint a *-k*, *-sz* stb. (i. m. 36—7.).

A kódexek újbóli átvizsgálása alapján RIEDL azt is aláhúzta, hogy — az „ikések” véleményétől eltérően — a régi nyelvben nem is tapasztalható olyan éles válaszfal az ikés és nem ikés ragozás között, de ha lett volna is, az a mai nyelv számára nem sokat mond. „... a nyelvmemlékek becse, értéke nem abban áll, hogy azok a mai nyelvet s z a b á l y o z z á k, hanem igen és csakis abban, hogy a mai nyelvet magyarázzák... A nyelvben is érvényes a természet azon törvénye, amely szerint: Die Todten stehen nicht auf!” (I.m. 19–20.)

RÉVAI „rendszerszülő” tévedésének az okát abban látja, hogy korában még nem volt meg „a valóban tudományos nyelvtan alphája, t. i. a h a n g t a n” (i. m. 33.). Éppen ezért nem vehette észre, hogy az *alusz-*, *feksz-*, *isz-* után a d i s s z i m i l á c i ó érvényesülése folytán járul az *-sz-szel* „fogalmilag hasonértékű”, de hangtanilag sokkal inkább odaillő *-l*. Ugyanez vonatkozik az ellenkező esetre is: *boml-*hoz az *-l*-lel hasonértékű *-sz* járul (i. m. 34.).

A hangváltozásokban, a hangváltozások létrejöttében RIEDL rendkívül nagy szerepet tulajdonít a „tudományos nyelvtan” törvényeinek, többek között az a s s z i m i l á c i ó n a k és még inkább az addig elhanyagolt d i s s z i m i l á c i ó n a k. Határozottan bírálja a korábbi nyelvtanok eljárását, amelyek csaknem kivétel nélkül a s z é p h a n g z á s (euphonia, Wohllaut) érvényesülésével magyarázták a *háznak-*, *embernek*-féleségek esetében a *-nak*, illetőleg *-nek* szabályos váltakozását. Teljes joggal teszi kérdésessé a *halhatatlanságának*, *kegyetlenkedésének* típusú szavak „széphangzását”: elrettentő példaként a *pápa csalhatalmanságának tana* szerkezetet említi. Az ugyanazon magánhangzók — sokszor egymás után következve — nemcsak hogy nem kellemesek a hallgató számára, hanem egyenesen fárasztóak. Ugyanazt mondja a mássalhangzók hasonulásának eseteire is. Joggal kérdezi meg, miért hangzik szebben a *házzal*, mint a *házval*, nem is szólva arról, hogy ez a hasonulás nem is minden esetben ment végbe (*nézve*, *látva* stb.). Helyesen állapítja meg, hogy a nyelvi változások (hangváltozások) általában nem valami „abszolút széphangzás” ideájának realizálódását szolgálják, hanem azt, hogy a nyelv „mennél könnyebben feleljen meg feladatának, mely abban áll, hogy a gondolatnak minél tökéletesebb kifejezőjévé váljon” (i. m. 5.). A nyelv kommunikatív funkciójának m e n n é l k ö n n y e b b e n való megfelelés kézenfekvő magyarázatul szolgál a hangváltozásokat kiváltó okra nézve is, amit RIEDL szerint tehát nem a jóhangzásra való törekvésben, hanem „a beszédszervek physiologiai működésének törvényeiben kell keresnünk” (uo.).

A kiejtés könnyítése, gyorsítása tehát az alapja mind az asszimilációnak, mind pedig a disszimilációnak. A beszédszervek izomműködése az izmok elfáradásával jár, ezért ugyanazon izmok bizonyos ideig tartó működés után nyugalmi állapotot igényelnek, ezalatt más izomnyalábok működtetése kívánatos. Ez a fáradási tényező okozza a „nyelvjáték”-próbák alkalmával

előálló sok ejtési hibát, a hangképző szervek ugyanis képtelenek ugyanazon vagy hasonló képzési helyű mássalhangzók huzamosabb ideig tartó képzésére. RIEDL példája ennek a tételnek az illusztrálása: „Soha sem hallottam olyan szépen szóló szép síp szót, mint a szászsebesi szépen szóló szép síp szó” (i. m. 7.).¹

A beszélőszervek ilyenértelmű kifáradása természetesen nemcsak a magyar nyelvterület ejtésszabályozója, ejtismódosítója, hanem általános érvényű. Az ugyanazon mássalhangzók gyakori egymás utáni képzését elkerülendő, érthető meg a latin *-lis* és a vele azonos funkciójú *-ris* váltakozása a *spiralis-*, illetőleg a *singularis*-féleségekben, ugyanez az ok magyarázza a neolatin nyelvek alábbi példáit: olasz: *pellerino*, francia: *pélerin* < latin *peregrinus*; olasz: *fratello* < latin *frater* stb. (uo.). Magyar példák a hangok váltakozására: *dal* > *danol*, *Antal* < *Anton*, *Selmecz* < *Schemnitz*, *tömlőcz* < *timnuc*, *erkély* < *Erker*, *borbély* < *Barbier*. Az *-alék*, *-elék*, illetőleg az *-adék*, *-edék* képzőbokor váltakozásának a „szabályozója”: dentálisok után az *l*-es, más esetekben a *d*-s variáns áll: *adalék*, *töltelék*, illetőleg: *omladék*, *menedék*. Ugyanígy szabályozódnak a *-kozik*, *-kezik*, *-kodik*, *-kedik* változatok: *hivatkozik*, *következik*, illetőleg *pajtaszkodik*, *részegekedik* stb. (i. m. 8–9.).

Az említett példák az „életből”, a nyelvi gyakorlathól vett szóalakok. Az ikes paradigmakényszer alapján *c s i n á l t leszesz, teszsz*, főleg *olvassz* (ez utóbbit „hangtani szörnyeteg”-nek nevezi: i. m. 10.), továbbá a *romlol*, *bomlol* stb. a *leszel*, *teszel*, *olvasol*, illetőleg *romlasz*, *bomlasz* helyett ellenkezik a nép és az írók nyelvhasználatával, de a józan nyelvérzéssel is, csak a „nyelvtanok által idomított elmék”-ben él (i. m. 11.). Ugyanakkor az *aluszol* ~ *alszol*, *eszol*, *iszol* stb. tökéletesen egyezik mind a népnyelvvél, mind az írók nyelvével, de nem azért, mert beleillik a „kiagyalt” ikes paradigmába, hanem azért, mert az azonos funkciójú személyragok disszimiláció folytán létrejött szabályos váltakozásai (uo.).

RIEDL nem általában az ikes igék ellen viselt hadat. Józan mérséklettel fogalmazza meg véleményét, amikor azt írja, ha ikes igék vannak a magyarban — márpedig vannak bőven mind alap-, mind pedig származékszók formájában —, akkor azokat sem ő, sem más nem semmisítheti meg, vagy fordítva: ha nem volnának, sem ő, sem más személy vagy hivatal rendeletileg nem írhatná elő, hanem csak azt vitatta, hogy külön ikes paradigma létezik. Akik ebben „hisznek”, félreértés áldozatai! (I. m. 28.).

¹ A kommunikációs funkció minél könnyebben való betöltésére alkalmazott RIEDL-féle disszimilációs magyarázat — a felhozott példák alapján — elfogadható, azzal a kiegészítéssel, hogy alapvető mégiscsak a p o n t o s k ö z l é s, a félreértés elkerülése. Ha a könnyebb kiejtés igénye szembekerül a pontos közlés követelményével, az utóbbi győz. Hogy csak az említett példánál maradjunk, a *házval* > *házzal*, *készvel* > *késszel* asszimilációs folyamat á l t a l á b b a n végbement (ma is vannak ez alól kivételek egyes nyelvjárásokban). Ezzel szemben a *nézve*, *látva* szóalakokból igen ritkán lett *nézze*, *látta*, mert az utóbbiakat a nyelv már másfajta „hír közlésére” lefoglalta, a kettő „keverése” kommunikációs zavarokat okozhat.

5. Bár nem sikerült RIEDLnek „az ik-es igeragozást, mint épen [!] nem jogosult igát nyakunkról s ivadékaink nyakáról lerázni” (i. m. 61.), szellemes eszmefuttatása kiválóan példázza a nyelvi tények tiszteletben tartásán alapuló okfejtést, az elméleti általánosítás gyakorlati kiinduló pontját és a gyakorlatra való visszahatását, az emberi megismerési folyamat jellemző vonásainak árnyalt rajzát, egyszóval mindazt, amit ma is a tudományos munka sarkalatos ismérveinek tartunk.

JEGYZETEK AZ APOSTOL-RÓL*

Semmi kétség afelől, hogy *Az apostol* hősének, Szilveszternek a szellemében és jellemében Petőfi saját forradalmi hitét és közérzetét fejezte ki. Ezt a „kifejezést” nemcsak a Petőfire emlékeztető életrajzi mozzanatok hitelesítik, hanem mindenekelőtt Szilveszter és Petőfi eszméinek, szenvedélyeinek az azonossága. Ami az „apostol” életrajzi tényeit illeti, azokról elmondhatjuk, hogy egy részük kétségtelenül Petőfi életútjára emlékeztet, gondolok például Szilveszter szerelmére a kastély leánya, s a lány hűségére Szilveszter iránt. Petőfit idézi az apostol elnevezése, a Szilveszter név is —, jól tudjuk, mily kivételes jelentőséget tulajdonított a költő születése napjának. De életrajzi párhuzamnak tekinthetjük Szilveszter és Petőfi között az elszánt királyellenességet is, s az erre való reagálás visszhangélményét: Szilveszterre halált kiált a nép, Petőfit royalista, törpe lelkek támadják *A királyokhoz* című verse miatt. Megjegyezhetjük még azt is, hogy Petőfiben aligha hirtelen-egyszerre bukkant fel az apostol-téma. Ő már a Kazinczy Gáborhoz írott versében az egykori

* Egy közeljövőben megjelenő munka egyik fejezetének néhány részletét adom itt közre. Munkámban az új-szociális eszmék hazai terjedésével foglalkozom; elsősorban ennek a vizsgálódási szempontnak az érdekei határozzák meg az itt közölt jegyzetek menetirányát. Az apostollal foglalkozó nem gazdag, de gazdagodó irodalomból — HORVÁTH JÁNOS, ILLYÉS GYULA Petőfi-könyvei mellett — hadl említsem meg, korántsem a teljesség igényével nyújtva bibliográfiát, NÉVY LÁSZLÓ tanulmányát (*Petőfi Társaság Lapja*, 1877.), GOPCSA ENDRE munkáját (1902.), FÖLDESSY GYULA: *Petőfi elbeszélő költeményei* c. könyvét (1902.), SZIGETVÁRI IVÁN *Petőfi Apostola forrásaihoz* (Irodalomtörténet, 1915.) című tanulmányát. Az újabb, marxista szakirodalomban Az apostollal foglalkoztak TAMÁS ANNA és KISPÉTER ANDRÁS írásai (Irodalomtörténet, 1952. 3–4. sz.) SÓTÉR ISTVÁN *Az apostol* c. tanulmánya (Új Hang, 1953. ápr.) Könyvet szentelt e műnek FORGÁCS LÁSZLÓ (*Ünnep után — Petőfi Apostola és a márciusi ifjak világnézete*; 1960.). Lényeges utalásokkal találkozunk *Az apostolra* HATVANY LAJOS *Igy élt Petőfi* c. munkájában. A téma azonossága, illetőleg a szemlélet rokonsága miatt természetesen sok a hasonló megállapítás az itt közölt dolgozat s a marxista tanulmányok között. Összefoglalóan utalok itt erre, s a szövegben sem a párhuzamosságokra sem a nézeteltérésekre nem térek ki. Munkámban felhasználtam korábbi kísérleteimből azt, amit felhasználhatónak véltem. (*Megjegyzések P. Felhők-ciklusához*; Irodalomtörténet, 1953. 1–2. sz.; — *Petőfi — Bevezetés a Magyar Klasszikusok Petőfi-kiadásához*, 1955; *Petőfi-képünkről* — Kortárs, 1958. ápr.) *Az apostol* teljes szakirodalmát itt nem nyújthatom, de fel kell hívni a figyelmet arra, hogy úgyszólván valamennyi Petőfi-pályakép, életrajz s számos különféle szempontokat kiemelő Petőfi-tanulmány foglalkozik ezzel a művel.

apostolokhoz hasonlítja a magyar forradalmárok kis csoportját,¹ s az ugyan- csak 1847 októberében írt *A rab* című verse valóságos lírai előmunkát Szilveszter börtön-korának rajzához. Az augusztusból származó *Vérmező* pedig a mártírsors szemléletével áll közel *Az apostol*hoz. Példaként elég e három motívum-előzmény megemlítése abból a célból, hogy a versek oldaláról is érzékeltessük a téma erős kötöttségét Petőfihez.

Az életadatoknak egy másik csoportja — a nélkülözés, a börtön, s valamelyest a titkos nyomda is — Táncsicsra tereli a figyelmet. De alighanem hatott a Szilvesztert megformáló Petőfire Auguste Blanqui sorsa is, akit az 1848-as februári forradalom szabadított ki a börtönből, illetőleg a börtön-kórházból, ahol kilenc évet töltött köztársasági felkelés szervezése és vezetése miatt (Szilveszter tíz évet töltött börtönben), miután előzőleg már több ízben megismerkedett a királyság celláival. És egy-egy szabadulása után ő is tapasztalhatta, hogy „nemzete, hogy a világ — Még mélyebben van meggörbedve”, mint korábban —, Petőfi szavaival szólva. Az Auguste Blanqui-életrajz hatásának a valószínűségét erősíti az a tény is, hogy a francia forradalmár ifjú felesége is — miként Szilveszteré — meghalt, míg férje börtönbe volt zárva. E példák mellett az újkori történelem egész sor forradalmára adhatott ösztönzést tevékenységével a Szilveszter-szellemiség s egyik-másik élettény költői megformálásához. Gondolhatunk — többek között — Babeuf-re és Darthé-ra, akik életüket áldozták elveikért, Buonarrotira, akit börtönbe vetettek eszméiért, akivel ugyancsak szembefordult a nép, s aki eleven híd volt a 18. század francia forradalmi mozgalmainak babeufista-kommunistikus törekvései s a 19. század Marx előtti új-babeufizmusa között. De gondolhatunk Martinovicsra és társaira, sőt Lovassy Lászlóra is, vagy a lengyel Mieroslawskira, az 1846-os galíciai felkelés tervének kidolgozójára, akit a felkelés kirobbanása előtt bebörtönöztek, vagy Blanqui társára, Barbès-ra, vagy akár a chartista Thomas Cooper-re, aki a 40-es évek elején börtönbe került, s itt írta *The Purgatory of Suicides* (A Prison Rhyme in Ten Books) című eposzát Byron *Childe Haroldjának* a modorában. S gondolhatunk Cabet hősére, Ikária megalapítójára, akinek életrajza nem egy hasonlóságot mutat Szilveszter életével. S a francia Hégésippe Moreau is, akinek versét 1848 elején fordította le Petőfi — kölcsönözhetett színeket és hangulatokat nyomorteli életéből *Az apostol*hoz.

¹ Kazinczy Gábor 1847-ben élénk politikai tevékenységet folytat. Augusztusban a bodrogközi járás főszolgabírája, s agitatív munkája eredményeként Zemplén-, Ung- és Abaúj vármegyék szabadelvű nemesi ifjaival megalakítja az ún. *Szegénylegény Társaságot*. (L. GÁL JÁNOS *K. G. írói és politikai működése*; 1918-, T. ERDÉLYI ILONA *Az ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor* — 1965.) Ilyen szegénylegény-társaságokat szervezett Besze János is; mind róla, mind a „hírhedt” Kazinczy Gáborról beszámolnak a titkos-rendőri jelentések. (L. TAKÁTS SÁNDOR *Hangok a múltból*.) Figyelmet érdemel, hogy sógora, Lónyay Gábor, akihez szoros kapcsolat fűzte, Lamennais, Chevalier Cabet, Proudhon s más utópisták ismerője, volt. Főleg ökonomiai munkákat tanulmányozott, de jegyzeteket készített például Cabet *Histoire populaire de la Révolution Française de 1789—1830* c. könyve nyomán is.

De gondolhatunk arra is, hogy Saint Simon és Fourier hatalmasan áldozatos élete is megihlette Petőfit; s tudott tény az is, hogy az új-szociális eszmélkedők körében elevenen élt az apostol-tudat és öntudat. Béranger Lamennaist nevezte — verscímben! — apostolnak, Proudhon pedig önmagáról vallotta: „Ma vie est un apostolat perpétuel.” Ezzel korántsem merítettük ki az Európa-kínálta példatárát. Nem is a feltevések szaporítása a célunk. Az eddig elmondottak alapján azzal bővíthetjük dolgozatunk kezdő mondatát, hogy Szilveszter jellemében, sorsában Petőfi a saját élettapasztalatait és törekvéseit olvasztotta össze azoknak az európai forradalmároknak, eszmélgetőknek [és törekvéseiknek] a példáival, akik a nagy francia forradalomtól 1848-ig képviselték a szociális radikalizmust, a világot megfordító eszmét. *Akit* a költeményben megismerünk az nem Petőfi, A. Blanqui, Lovassy vagy Táncsics képmása, hanem egy költői fikció, Szilveszter, akit sok vonatkozásban megközelíthetővé tesznek az imént imertetett párhuzamosságok, de akit végül is csak a saját költői közegében érthetünk meg.

A mű jellegét alapvetően meghatározzák Petőfi politikai életkörülményei *Az apostol* megírása idején. Ezek a körülmények — a márciusi fiatalok kiszorítása a hatalmat gyakorlók köréből, a szabadszállási választási kudarc, a közvélemény hallható részének reagálása Petőfi radikalizmusára stb. — nem kis keserűséggel töltötték el a költőt, anélkül, hogy forradalmi meggyőződését megrendítették volna, anélkül, hogy *végképp* lemondott volna a forradalmi demokraták s más, még progreszszív erők között létesítendő nemzeti érdekű szövetség lehetőségéről. E két tényező — a forradalmár rendíthetetlensége és a forradalmár keserűsége, elkomorulása a helyzete láttán — döntően közreműködött Szilveszter megformálásában. S e két szemléletet-lelkiállapotot hordozó tényezőben nem pusztán Petőfi személyes helyzete tükröződik, hanem a magyar forradalmi demokraták, a radikális republikánusok helyzete is. És természetesen Petőfi reagálása erre a helyzetre: a drámaivá, sőt tragikussá színeződő helytállás.

*

Erről a pontról egy pillantást kell vetnünk a magyar költői epikának az 1840-es években bekövetkezett jellegváltó fellendülésére, annál is inkább, mivel e fellendülésen belül is jelentkezik differenciálódás, gondoljunk a *János vitézre* és *Az apostolra*, vagy akár a *Toldira* és *Toldi estéjére*. Arany *Toldi*-jának olvasása után Petőfit újra foglalkoztatni kezdte az elbeszélő költészet gondolata. Aranyhoz 1847. február 23-án küldött levelében arról ír, hogy Trencsényi Csák Mátéről és Rákóczyról (sic!) szeretne „népi szellemben és nyelven” komoly eposzt írni. Ebből semmi sem lett, de 1847-ben megírta a *Szécsi Máriát*, majd ugyanennek az évnek a végén a *Bolond Istókot*, közben belefogott *A táblabíróba*, amelyet sohasem fejezett be, de a fennmaradt töredék (99

négysoros strófa) is jelentős teljesítmény. Nem sokkal később — 1848. január 29-én — arról értesíti Arany Jánost, hogy „Én most »Lehel«-t írom elbeszélő költeményben, röviden, de egész életét Ázsiából az akasztófaig, olyan nyolcsoros alexandrinusokban, mint a te Schedeled vagy Toldid”. Ez a költemény is csak töredék maradt. Először a Coriolanus fordítása, aztán a forradalom miatt tette félre Petőfi a megkezdett munkát. De az elbeszélő költemény megírásáról nem mondott le, s ő, aki 1847 februárjában arról panaszkodott Aranyra, hogy Csák Mátéről és Rákóczi-ról nem írhat, mert „egyiket is, másikat is agyonütné a cenzúra, s későbbi, tán jobb idők számára azért nem írhatom meg, minthogy napról napra élek, s így nem fordíthatom időmet oly művek készítésére, melyekért mindjárt nem fizetnek” —, 1848 nyarán megírja *Az apostolt*. Ezért sem kapott pénzt Petőfi senkitől; a költemény a költő életében nem jelent meg, csonkítatlan szövege először 1874-ben látott napvilágot. E kis kitérővel azt kívántuk bebizonyítani, hogy Petőfit folyamatosan foglalkoztatta egy epikus költemény megírásának a gondolata, tehát az epikai igény nem volt nála újkeletű 1848 nyarán. S jegyezzük meg még azt is, hogy epikának és líraiságnak az ötvözte sem *Az apostol*-ban jelentkezik nála először, hanem — mutatis mutandis — jelentkezett az már a *Bolond Istókban* is, amely a maga nemében ugyancsak újszerű vállalkozás a magyar epika történetében.

Az epikai igény újjászületése az 1840-es években, a népi elbeszélő költészet klasszikus magaslaton való megjelenése a *János vitézzel* és *Toldival*, a magyar regény gyors felemelkedése Eötvös teljesítményével, sokszorosán összefügg a társadalmi-politikai viszonyok alakulásával, illetőleg átformálódásával. A polarizálódás a politikai életben a belső társadalmi ellentétek kiéleződésének és az európai erővonalaknak együttes hatására ment végbe, s ez a folyamat eldöntően hozzájárult annak a viszonylag szilárd, egységes nézőpontnak a kialakulásához, amelyről epikusan-elemzően áttekinthető lett a hazai valóság. Természetesen a *regény* és a *népi elbeszélő költészet* műfajilag jelentősen különböznek egymástól, s e különбözés arra is figyelmeztet, hogy e két műfaj, illetve az őket kialakító magatartás ugyanazt a polarizáló folyamatot különböző pozícióból éli át s objektiválja művészileg. Eötvös a nemesi világgal polgári-centralista alapon helyezkedett szembe, a népet emberségesen felkarolta (*A falu jegyzője*), majd eljutott a fenyegető népi erő realista ábrázolásáig, de nem annak politikai vállalásáig (*Magyarország 1514-ben*). A maga természetesen közép-pozíciójából tehát széles, elemző regényképet rajzolhatott a magyar valóságról. Petőfi nem ebből a közép-pozícióból élte át az 1848-hoz vezető folyamatot, hanem — mondjuk így — szélső-pozícióból, plebejus pozícióból, azoknak az osztályoknak és rétegeknek a költő-képviselőjeként, amelyek minden tekintetben elnyomottjai voltak a feudális Magyarországnak, amelyeknek osztálytudata legfeljebb nyíladozóban volt még, rendkívül egyenetlenül, s amelyek a 40-es évek elején — közepén csak a demokrata értelmiségiek

előrsi csoportja révén fejezhették ki társadalmi súlyukat a közélet fórumain. Ez a pozíció is rendkívül termékeny volt a művészi alkotás szempontjából, s jellegénél fogva nem egy elemző-proporcionáló, regényt-teremtő magatartásban adekválódott, hanem lírai magatartásban. A legmagasabb szinten Petőfi magatartásában. A népi helyzet tűrhetetlensége s a plebejus előrs dinamizmusa, a hatalmon kívülről befelé irányuló forradalmas tendencia, szemben a belülről-belülre irányuló reformtörekvéssel, az irodalomba-szorítottság, s az ebből való viszonylag gyors átesapás a nyílt politikai követelésekbe —, íme néhány oka és feltétele annak, hogy a plebejus demokratizmus a költészetben érhetette el a maga legteljesebb kifejeződését.

E költészet felvirágzásával egyidőben, az európai irodalomnak úgyszólván egyedülálló jelenségeként született meg az 1840-es évek magyar népi epikája (*János vitéz*, *Toldi*). Egy elmaradt paraszti ország nemzetté ébredésében, 1848 nagyságában látja Lukács György ennek az epikai fellendülésnek az alapját. Valóban, a *János vitéz* és a *Toldi* jellege és nagysága az 1840-es évek speciális viszonyainak és lehetőségeinek klasszikus realizálása. Nem közvetlenül a forradalom előtt, *nem a forradalom előestjén* születtek ezek a művek, de mindenképpen abban a történelmi fázisban, amelyet a forradalmi terhesség időszakának mondhatunk.

Az apostol már egy *megváltozott* helyzet szülötte. Ezt a költeményét már a történelmi események sodrában állva írta Petőfi, mégpedig olyan körülmények között, amikor eszméinek várt megvalósulása helyett a saját helyzete és eszmetársainak a helyzete is forradalmi apályba került. Szilveszter történetének konzekvenciái tehát a költő — mondhatni — személyes érdekelttségének nyomatakával is vonatkoznak a megírás jelenére. Ez az érdekelttség nem általában-elvontan, nem pusztán eszmeileg függött össze a konkrét forradalmi körülmények alakulásával, hanem egy ellentmondásos szituáció által feszített közvetlenséggel. A *János vitéz* és a *Toldi* eszmei sugallata is a megírás korára irányult, egy majdani változás költői előkészítéseként, népnek és költőnek, képviselőnek és képviseltnek teljes harmóniájában. Ezekben a költeményekben a személyes érdekelttség lírája teljesen belesimulhatott az elbeszélésbe, feloldódhatott a költői epikában. *Az apostolban* már nem; a változás közepette, szorongatott helyzetben írt epikus költemény szükségképp szakítást jelentett a korábbi népi epika harmonikus-mesei konstrukciójával is.

A *János vitézben* és a *Toldiban* a szerkezet a felemelkedés szerkezete, mégpedig azáltal, hogy egyszerre és egyirányúan érvényesíti a történet, a hős eszkalációját és e mozgás kiteljesedő eszmei jelentését. *Az apostol* szerkezete nem lineáris, hanem átvető, előrevető; továbbá ezt a szerkezetet Szilveszter felnövekedése, majd *helyzete aláhanyatlása*, hősünk társadalmat vádló elszigeteltsége és hóhér általi halála határozza meg. Ettől elválaszthatatlan, de a történés irányával ellentétes párhuzamot alkot Szilveszter *egyenesvonalú morális és etikai emelkedése*. Az erkölcsi emelkedés egy elbukott harc igazi minőségét

fejezi ki. Ez a feszültség Szilveszter sorsa és ügye igazsága között már nem „fér bele” a *János vitéz* vagy akár a *Toldi* naiv népi közegébe, de még abba az atmoszférába sem, amely *A hóhér kötele* Bálintját övezi. A hagyományos elbeszélő költészettel ellentétben *Az apostol* epikailag-objektíven zárt, de lírailag nyitott, azaz nemcsak arról van szó, hogy a mű eszmei mondanivalója Petőfi korára irányul, hanem arról is, hogy az egész művet megformáló szellemi lírai aktualitás át- meg átjárja az epikailag befejezett múltként kezelt eseményeket. Így az in statu nascendi lírai eleveensége sajátos ötvözetet alkot magának a történetnek a zárt természetével. A szerkezet és az időhasználat is tükrözi ezt az ötvözetet. A szilveszteri konfliktust jelen idejűen exponáló s így a kronológiát megbontó szerkezeti megoldást (1 -- 4. rész) múlt időben követi Szilveszter kezdetektől induló élettörténete egészen az exponált pontig (5 -- 14. rész), majd Szilveszter bitóig vezető életútja tárul fel előttünk a múlt idő, a kettős múlt s a praesens historicumnál előbb jelen idő váltakozásában. Tehát az időkezelés, a szerkezet valamint a hagyományos epika zárt formájával szemben lírai mozgásteret biztosító — rímtelen és harmonikázó terjedelmű — jambikus sorok is az aktualitást, a jelenidejűséget teszik nyomatékkossá a maguk módján.

*

A történet könyörtelen és silány jelenkorával a befejező huszadik részben a bilincstörő utókort állítja szembe Petőfi, nem zárva ki, sőt bátorítva a költői magatartással azt a feltételezést, hogy nem kíván teljes érvényű azonossági jelet tenni a zárórészben leírt utókor s a megírás jelen ideje közé. A dicső utókort már mint bekövetkezett, múlt időben idézi fel a költő („Új nemzedék jött . . . Leverte rabbilincseit.”). De különös múlt idő ez, „feltételes múlt”, azaz Petőfi kimondatlanul is feltételhez köti a megírás jelenkorának a versbeli utókorral való azonosíthatóságát. Ez a feltételesség forradalmi elégedetlenség a saját korával szemben.

A keserűség rándulását érezzük a huszadik rész első soraiban:

Vénült, kihalt a szolganemzedék,
Új nemzedék jött, mely apáit
Arcpirulással említé s azoknál
Jobb akart lenni és az is lett,
Mert csak akarni kell! . . . —

s ez a tónus jelenik meg, némi rezignáltsággal keveredve a költeményzáró sorokban:

S megemlékeztek a győzelmesek
 Ama szentekről és nagyokról, akik
 A szolgaságban szabadok valának.

— — — — —
 S díjak halál lett,

— — — — —
 S a diadalmak örömébe szótték
 Szent neveiket koszorú gyanánt,
 S elvitték volna őket a
 Dicsőség templomába,
De hol keressék, hol lelik meg őket?
Rég elhamvadtak a bitófa mellett!

(Kiemelések tőlem. P. P.)

A versből kihangzó keserűség és rezignáltság olyan lírai távolságtartást érzékeltet, amely lehetetlenné teszi, hogy a zárórészben felrajzolt kort harmonikusan azonosíthassuk a költemény születésének idejével. A tartalmas diszharmónia érzetét erősíti a zárórész középső harmadának lírai felcsapása is:

— — — — —
 Fölkelt az új hős nemzedék,
 S mit örökségben hagytak rá apái,
 Leverte rabbilincseit,
 S kezéről, akik ezt szereztek,
 Azoknak sírhalmára dobta,
 Hogy a csörgésre fölriadjanak, s ott
 A földben is szégyeljük magokat!

— amely éppen lírai aktivitásával zárja ki annak lehetőségét, hogy egy lezárt, befejezett műltra vonatkoztassuk e fenyegetéssel felérő káromlást. Nem közvetlenül értelmező momentumok ezek, de mindenképpen értelmező vers-tényezők, s éppen a költészet lényegének a megértése követeli tőlünk e logikailag-értelmileg nem közvetlenül irányító mozzanatoknak a figyelembevételét is.

De nemcsak a huszadik rész önmagában sejteti a költő keserűséggel elegy elégedetlenségét, hanem e lakonikus zárórész beszédesen aránytalan, szűk térfoglalása az egész mű szerkezetében. A Szilveszter-élet méltóság-teljesen széles előadására hirtelen-nyersen rácsapó huszonöt soros világváltozás-jelzés hatása a zárórész fenti értelmezésének a lehetőségét erősíti.

Ennek az értelmezésnek a teljességéhez természetesen hozzátartozik annak hangsúlyozása, hogy a befejező sorok „feltételes múlt idejében” ugyanaz

a kettősség tükröződik, mint amely Szilvesztert „kidolgozta”: a forradalmár keserősége s a forradalmi állhatatosság. Ez az aktuális helyzetet tükröző kettősség visz bele *Az apostol*ba egy sajátos lírai feszültséget, egy műfajt módosító, műfaj-magatartást alakító elemet. Szilveszter sorsával ilyen értelemben a jövőre is rákérdez a költő, a világ, a haza s benne a saját holnapjára is, szorongva, aggódva, de rendíthetetlen hittel. A műnek ez a kimondatlan, de hatékony szubjektivitása is az objektív helyzetet érzékelteti, s éppen ez a rejtett, de tartalmas szubjektivitás képes arra, hogy a zárt történetet az aktualitás szférájában tartsa. Egyébként ehhez a zárórészhez még vissza fogunk térni.

Így tekintve a műre, nyilvánvaló, hogy Petőfi számára a Szilveszter-sors a fenyegető, nem-akart, lidérces jövő képe is. (Mint ahogy saját sorsa tragédiájának lehetséges előképeként értelmezte Martinovics és társai halálát: „Ki tudja, hátha most énrajtam van a sor? — Talán engem is, mint őket, lefejeznek —”) Az 1848 júniusi választási bukás, annak számos körülményével együtt, ott tükröződik *Az apostol* problématípusában. Mégsem állíthatjuk azt, hogy Petőfi személyes tapasztalatai és reagálása ezekre a tapasztalatokra közvetlenül, minden áttétel nélkül megmagyaráznák Szilveszter jelentését. Petőfit elűzte a félrevezetett és leitatott választói gyülekezet; Szilvesztert kiűldözte a faluból a paptól feltüzelt nép, s az apostolra, könyve miatt, a hatalom szavait ismételve követelt törvényt — megint csak a nép. És a királyt eltető tömeg dühe kíséri a vesztőhelyre a király ellen merényletet elkövető Szilvesztert. A lényeges közös motívum az, hogy a „népregenerátorokat” cserbenhagyta a nép, a megváltandók szembefordultak a megváltókkal. Ebből a tényből azonban sokkal szélsőségesebb, végletesebb következtetéseket von le Petőfi Szilveszter történetében, mint saját élettevékenységében. Szilveszter verpadra jutása a sorozatos elszigetelődés kudarcai után tulajdonképpen egy tragikus ellentmondás — Szilveszter küzd a népért, a nép szembefordul Szilveszterrel — kitérő és fékezés nélküli eljuttatása a végső konzekvenciáig, a negatív „feloldásig”. Ez a pusztulás [és előzménye] tehát Petőfi koncepciójában nem egyszerűen az „egyéni terror” politikai példázata, hanem egy epikailag objektivált világlátás és személyes helyzetértelmezés.

Petőfi a saját kudarca után megrendülve, de a helyzet láttán új erőre kapva vetette magát a forradalmi harcba. A választási bukás — a maga módján — egyik történelmi jelzése volt a társadalmi-forradalmi radikalizmusra még éretlen viszonyoknak. Egy ilyen jelzésben egyszerre van jelen a végső bukás lehetőségének fenyegetése és a viszonyok megváltoztatására sarkalló energia. E két motívum tulajdonképpen elválaszthatatlan egymástól. A Szilveszter-sors egyszerre hordozza a fenti értelemben vett komor fenyegetést, illetőleg fenyegetettséget, s a szorongató konzekvenciáik elhárításának belső mozdulatát. Ebben a komplexumban intenzívebb a fenyegetés nyomatéka, s nem is lehet másként. Itt az apostol bukásának fenyegető végkonzek-

venciájában érvényesül az elhárítás magatartás-mozdulata, s nem fordítva. Viszont éppen azért, mivel a tragikus vég funkciója itt nem a lemondás a harcról, hanem a kétségbeesés színeiben is a forradalmi állhatatosság megerősítése, a Szilveszter-történet második fejezetének (a börtöntől a vesztőhelyig) „negatív-utópisztikus” jellege is van. A múlt időbe tett, lezárult *történet* tendenciája tehát az említett ponton „meghasonlik”; Szilveszter élettörténete fut tovább a maga tragikus pályáján, de a börtönbe kerülése után már Petőfi jövőt-félő, veszélylátó fantáziája a történetalakító erő. Itt tehát ez a lírai-gondolati hangoltság a meghatározó, ez objektiválódik Szilveszter tragédiájában, anélkül, hogy ez a szubjektív jelleg a felszínre kerülne. Ez a szubjektivitás — tartalmát tekintve — a megformálásban rejtve marad, de a történetet egyre intenzívebben áthatja a lírai-gondolati elem, s egyre többet, egyre nagyobb részesedést követel magának az egészből. A történet megőrzi önmagát, de lényegében már nem a közvetlen epikus, hanem egyre nyilvánvalóbban a lírai-gondolati igények szerint alakul. A „negatív utópia” epikus ábrázolása, mint epika szükségképp halványabb a történet első fejezeteinél, amelyekben Szilveszter gyermekkorát, majd férfivé és forradalmárráérését ismerjük meg. Ezeknek a részeknek az epikai sűrűségét Petőfi élettapasztalatai táplálják, s a Dickens-i, Sue-i, vagy akár a hazai regényekből kiinduló hatások, amelyek ugyancsak bővítették életismeretének a körét. Ezekben a fejezetekben természetesen semmi utópia nincs, — és bár Petőfi nem az önéletrajzát írja meg Szilveszter gyermek- és ifjúkorában, a titkos könyvig emelkedő úton sok a párhuzamosság, az egyirányú párhuzamosság az ő törekvései, gondoljai és hőse sorsa és gondolatai között. Így igaz ez, csak azt jegyezzük meg, hogy a „negatív utópiában” tükröződő szorongás és szemlélet éppenséggel nem az előzményektől függetlenül jött létre, hanem a megingás nélküli forradalmi tevékenység folytatásaként, mint az előzmények minősítésével teljes összhangban levő reagálás Szilveszter tragédiájára. Természetesen Petőfi ezen a végső ponton állva írta meg a költeményt, s műve megkomponálásában éppen ettől a végponttól kellett eltávolodnia, s mindent előlről kezdeni, hogy kibontakozhassanak e végpont valóságos meghatározásai, előzményei.

*

Az ábrázolásnak ez a „kerülőútja” szilárd epikai egységet teremt, s ezt az egységet minősítve mélyíti el az a lírai pátosz, amely Petőfi eszmei és erkölcsi azonosulását fejezi ki a történet hőisével. Ezt az egységet más tényező is előmozdítja. Mondhatnánk azt, hogy egy „negatív” tényező, az a következetesen érvényesített költői eljárás, amely *nem* konkretizálja sem a kort, amelyben, sem a helyet, ahol Szilveszter élt, tevékenykedett és meghalt. A történet tényeiből azonban levonhatunk bizonyos következtetéseket, hiszen megtudjuk azt, hogy könyve kéziratát Szilveszter egy *szerkesztőhöz* vitte el, aki

szerint „Ennél különbet még *Rousseau* sem írt”, s hogy a munka később nyomtatásban megjelent. Hősrünk előzőleg *jegyző* volt egy faluban, majd egy városba ment, ahol családjával egy *külvárosi padlásszobában* nyomorgott; stb. Mindez arra vall, hogy a történet „játékideje” *Rousseau* és *Petőfi* kora közé esik, de pontosabbak vagyunk, ha a történet idő-, illetőleg kor-atmoszférájáról beszélünk, hiszen *Az apostol* éppen az jellemzi, hogy az epikai hitelességet nem évszámokkal és történeti eseményekkel, hanem a kor-atmoszféra, illetve ügy-atmoszféra megteremtésével biztosítja *Petőfi*. Ez az atmoszférával történő „időjelzés” természetesen elválaszthatatlan az epikus alkotás „formabontóan” intenzív lírai-gondolati telítettségétől.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg, ha a történet helyét akarjuk felderíteni. *Az apostol*ban egyetlen országra, városra vagy falura sem találunk utalást, még olyan mellékesen de jelentősen sem, mint a *János vitéz*ben, de olyan — csipetnyi földi fűszert lopva a mesébe — célzatos „véletlenszerűséggel” sem, mint a *Csongor és Tündé*ben. A város, a titkos nyomda, a cenzúra, a gyermekkor képei sem hordoznak topográfiai adalékokat, legfeljebb arra alkalmasak, hogy valamelyest leszűkítsék a lokalizáló feltételezések körét. Viszont a falusi környezet, a földesúr, a jegyzőség, a templomi prédikáció egykor volt, *Petőfi* idején volt helyi, hazai atmoszférát idéznek fel. Hogy a gyermekkor városi környezetét pesti benyomások alapján vagy irodalmi minták nyomán vagy mindezek összességétől ihletetten rajzolta-e meg *Petőfi*, azt nem érdemes találgatni, hiszen az objektiválódott alkotói szándék szerint a költő nem ilyen vagy olyan országot vagy várost választott a történet színhelyéül, hanem egy elnyomott országot s egy elnyomott ország faluját, fővárosát. Itt inkább az a fontos, az az újszerű, hogy a magyar verses epika terepévé nő immár a város is. A már jelzett helyi atmoszféra elegendő ahhoz, hogy a befogadóban — minden további konkretizálás nélkül — felébressze a hazai érdekelttség érzését.

A nem-konkretizálás tehát tulajdonképpen azt jelenti, hogy *Az apostol*ban nincsenek közvetlenül meghatározó időadatok, illetőleg hely- és névjelölések. Ezen túl azonban a nem-konkretizálás nem jelent dekonkretizálást, hiszen a különböző sféráknak (falu, város, család stb.) a lírai-epikus jellegen belül is figyelemreméltóan érzékletes képeit kapjuk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az érzékletes megjelenítő tendencia nem érvényesül egyenletesen *Az apostol*ban. A gyermekkor, a falusi intermezzo (emlékezzünk például a „faluház előtt karéjba” álló parasztok képére) leírásai igen érzékletesek, s ezen belül is kiemelkednek valóságfestő erejükkel Szilveszter gyermekkorának környezetképei. De már a családi környezet nyomasztó rajzán is megfigyazhatunk valamelyest a tárgyi valóság hatóereje, s tovább csökken a börtön, a szabadulás, a mártírhalál leírásában. A közvetlen valóságábrázolás sűrűségét az erősödő líraiság váltja fel, kevésbé sikeresen ott, ahol maga az ábrázolás veszi fel a líraiságot (például a családi nyomor képein), jelentősen és

hatásosan ott, ahol a költői magatartás lényegét érzékeltetve tör fel a kommentáló-azonosuló vagy az irányító gondolatokkal elegyedő líraiság. (Például az első, a negyedik, a kilencedik, a tizenkettedik, tizennyolcadik, huszadik részben.)

Aligha vitatható, hogy ezt az elvont-konkrét stílust Petőfi a romantika elvont-epikus műfajainak az ismeretében alakította ki, s talán közvetlen bátorítást is kapott egyik-másik lírai-gondolati telítettségű alkotástól. Vörösmartytól *A szent* vagy Czakó Leónája, Schultz August korábban már említett *Egy író naplójából* c. munkája vagy *A szerzetes* című poéma Kovács Ágoston tollából — hogy csak néhány hazai példát említsek —, de még Lamennais *Paroles*-ja is figyelmeztetnek erre a lehetőségre.² Nem is egyik vagy másik író esetleges hatása a lényeges itt, hanem az a romantikus koráramlat, amelyet valamennyi itt említett mű — ha különbözőképpen is — képviselt, s amelynek hatása Petőfire a 48-as korányári körülmények között felerősödött. A romantika átjárja *Az apostol* egész világát, s különösen a második részben erősödik fel, ahol a már jellemzett okok miatt fokozódik az ábrázolás elvontsága. [Később még visszakanyarodunk ehhez a kérdéshez, amikor realizmus és romantika összefonódásának problémáit érintjük.]

Az elvontság és a romantika összefüggenek, de a mélyebb okokat keresve túl kell lépniünk azon a ténymegállapításon, hogy az elvontság vonzza a romantikát, s a romantikus hatások fokozzák az ábrázolásbeli elvontságot. *Az apostol* egész világát jellemző viszonylagos elvontság tulajdonképpen szerkesztés része a műfajt kialakító magatartásnak, ezt viszont — ezt a magatartást — a valóságra való reagálás formálta ki egy válságos helyzetben. Tehát két komponens határozta meg: a valóságot tartósan forradalmi tudattal és szenvedéllyel tükröző költői készség, s e tükröző magatartás objektív válsághelyzetbe kerülése. Így tehát *Az apostol* viszonylagos elvontságának kettősegyes jelentése van: egyrészt kifejezi azt, hogy Petőfi körülményei, a hazai körülmények a márciusi forradalmi felgyorsulás után már nem tudták átvenni a forradalmi baloldal ütemét, azaz éretlenek voltak még a Petőfi-program számára. Másrészt viszont ez az elvontság magában hordja a konkrét magyar viszonyokra való közvetlen vonatkoztatás felfüggesztését is, azaz Petőfi nem képes véglegesen lemondani a forradalmi továbbhaladás lehetőségéről. Ugyanarról van itt szó, amit már érintettünk akkor, amikor a bevégzett Szilveszterélet ábrázolásának „negatív-utópikus” funkciójáról és a zárórész pozitív változást konstatáló sorainak fenntartásos-keserű motiváltságáról szoltunk. Csalódás és keserű-komor várakozás is tükröződik *Az apostol*-ban; a valóságra reagáló magatartásnak ez a kettőssége törekszik egységet alkotni a mű konkrét elvont közegében.

² Vö. „Kisértetjárás” a magyar irodalomban (1830–1848.) c. dolgozattal. (MTA I. Oszt. Közl. 25, 1968)

Ennek az elvontságnak és konkrétságnak még egy aspektusát kell itt érinteni. Kétségtelen, hogy Petőfi Szilveszter alakjában hőse eszméinek és sorsának egyetemes érvényét is érzékeltetni kívánta, azt a meggyőződését, hogy ezek a gondolatok és az értük vállalt sors nem pusztán hazai sajátosságok, hanem — mondjuk így, az általa használt szóval — világszerűek. Egyebek mellett arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy *Az apostol* megírása idején nemcsak a szabadszállási kudarc foglalkoztatta Petőfit, hanem tudnia kellett arról is, hogy a februári párizsi forradalom vívmányait vészjósló sietséggel szorította vissza a francia burzsoázia, hogy a május 4-én összeült Alkotmányozó Nemzetgyűlésbe a reakció képviselői is bekerültek, hogy június 22-én feloszlatták a nemzeti műhelyeket, s hogy a júniusi munkásfelkelést Cavaignac kíméletlenül leverte. A Szilveszter-kép világszerűségében nem tűnik el a hazai érdekelttség, inkább azt mondhatjuk, hogy a hazaiság és a világszerűség egyszerre való érzékeltetése *Az apostol*-ban annak a lírai-gondolati törekvésnek a folytatása, amely Petőfi költészetének előző szakaszaiban újjáfogalmazta haza és világ kapcsolatát. Komor képlet a Szilveszter-képlet. De nem a lemondás képlete, nem a befejezés zárójele. Ha szorongatott helyzetben is, ha sötét gondolatoktól környezetten is, Petőfi nem adja fel végképp azt a perspektívát, amelyet haza és világ előtt korábbi verseiben nyitott. Csak most már személyes történelmi tapasztalataiból is tudja, hogy ez a távlat a valóságban keservesen nagy távolságot jelent a cél kitűzése és elérése között.

*

Itt érkezünk el *Az apostol* eszméihez, azokhoz a világmegváltó gondolatokhoz, amelyeknek valóságos inkarnációja Szilveszter. Tegyük pontosabbá ezt a megállapítást: nem az elvont eszmék, hanem a világba került eszmék, történelmi-társadalmi létfeltételeikkel lényegülnek itt emberi sorssá, Szilveszter-életté. Hősünket személyes élettapasztalatai és jó tanulmányai döbbsentik rá a világ való állapotára, s emelik fel a világmegváltó gondolatok és az ezekkel adekvát morális magatartás szintjére. Ezeknek a gondolatoknak és magának Szilveszternek a lehetséges mozgásterét művészi értelemben már „kijelöli” az intonáció határozott határozatlansága, a nem konkretizáló, de a végkonklúziókat már sejtető verskezdés atmoszférája. Az első tizenöt sor nemcsak a világkép nyomottságát szuggerálja az olvasónak, hanem a nagy sötétség és a „kicsiny fény” előkészítés nélküli, hirtelen szembeállításával Szilveszter világkihívását is, a „nyomor és az erény” kimondatlan szembehelyezkedését a fekete világgal, amely olyan, „Mint a kibérlett lelkiismeret”. A széles kép ezután beszűkül Szilveszter szobájába, s egyúttal célszerűen részletezővé válik az éjszakát-világot elnagyoltan érzékeltető kezdés után:

Nagy itt, nagy itten a nyomor,
Alig hogy elfér e kicsiny szobában.

Kicsiny szobácska, mint a fecskefészek,
 S a fecskefészeknél nem díszesebb.
 Kietlen, pusztá mind a négy fal,
 Azaz hogy pusztá volna, ha
 Ki nem cifrázta volna a penész,
 S csikosra nem festette volna az
 Eső, mely a padláson át befoly . . .
 Aláhuzódik az
 Eső vastag nyoma,
 Mint gazdagok lakában
 A csengetyűzsínor.
 A lég olyan nyomasztó
 A sóhajoktól s a penész szagától!
 A nagy urak kutyái tán,
 Amelyek jobb tanyához szoktanak,
 Eldöglénének e helyen.

— — — — —

A képek, hasonlatok egymásutánja intenzívebbé teszi a néhány sorral előbb elvontan jelzett nyomort és erényt, s a hasonlat, illetőleg az ellentétet hordozó feltételezés az ellenpontoszó megoldással irányítói feladatot, előkészítő, előhangoló munkát is végez. Az intonáció tehát — mintegy költői dióhéjban — magába foglalja a leglényegesebb műelemeket: Szilveszter és a világ szembenállását, a nyomor és gazdagság ellentétét, s érezteti már azt a morális nyomatókat is, amellyel Petőfi mindvégig minősíti hőseit.

Ez az intonációba foglalt alapképlet nemcsak a mű hangulati-atmoszférikus lényegét sejteti, hanem ezzel együtt a történet vonalát, a személyes sorstragédiát is, anélkül, hogy bármiféle epikai expozíció segítené ebben. Ám a költői világ természetéből következik, hogy az intonáció éppen szerkezeti helye révén képes felkelteni az epikai mozgásirány előérzetét a hangulati-atmoszférikus elemek által —, természetesen nem konkrét, meghatározott módon, hanem a kimenetel *jellegének* általánosságát előlegezve. És mind ettől elszakíthatatlan összefüggésben képes az intonációra következő gondolatpályák főirányának a megadására is. Érdeemes figyelni arra, hogy az „ideológiai intonáció” nyomor és gazdagság, szegénység és jólét, erény és „kibérlett lelkiismeret” ellentéteit exponálja, mint alapvetőeket. A mindig jelenlevő morális ellenpontoszással összenőve tehát az életészlelő, gondolati kiindulópont Petőfi számára itt a társadalmi ellentét. Mondhatnánk azt is, hogy ezt a társadalmi jellegű ellentétet tekinti a világmozgás végső meghatározójának, s csak ezen belül képes az író és forradalmár elejétől végéig feltárni a nemzeti elnyomás tragédiáit is. Nem hiszem azt, hogy Petőfi tudományos egzaktussággal gondolkodott a társadalmi és nemzeti elnyomás összefüggésének valamennyi

bonyolult kérdéséről. De a lényegre igazi forradalmár módján tapintott rá már *Az apostol* előtt is (gondoljunk például *A népre*), és ő, aki 1845 előtt a „rabhaza” bilincseit kezdte leoldani verseivel, tapasztalati és gondolati világának a tágulásával a bilincsoldó küldetés teljesítésébe belekapcsolta — sőt *Az apostolban* kiindulóponttá tette — a társadalmi bilincsoldozást.

Okkal írta volt Illyés Gyula, hogy *Az apostol* Petőfi eszméinek a szótára. Értelmező szótára, tegyük hozzá ehhez, hiszen a korábbi versekben kitűzött eszmék Szilveszter világában egységes rendszerré tömörülnek, s a gondolatépítmény alkotóelemei egymástól is kapnak értelmező megvilágítást. És kapják Szilveszter életkörülményeitől is: az eszmék a világot, a világ az eszméket „értelmezi”. Mindazok az eszmék, amelyekkel — többek között — a Várady Antalhoz írott költői levélben, *A gyűldei ifjakhoz, Világosságot!, Palota és kunyhó, Az országgyűléshez* című versekben vagy a szabadszállási bukásra reagáló Petőfi-nyilatkozatokban és levelekben megismerkedtünk, most együtt, összefonódva jelennek meg előttünk. Nem költemények és gondolat-sorok ismétlődnek, hanem eszmék, amelyek itt új rendbe állva alkotnak gondolatvilágot. Ez természetesen azt is jelenti, hogy nem minden fordul itt újból elő, ami egyszer már megfogalmazódott Petőfinél, illetve nem változatlanul fordulnak elő a korábbi megismert nézetek. Csak emlékeztetünk arra, hogy a *Levél Várady Antalhoz, Egy gondolat bánt engemet . . ., Az ítélet, Erdélyben* hatalmas erővel hirdették az emberiség sorsát megfordító végső harc, a jók és rosszak, a népek és elnyomók csatájának programját és látomását. Ez a szélesvásznú világforradalmi kép *Az apostolban* másként van jelen, mint az imént említett versekben. Aligha véletlen, hogy *Az apostolnak* azon a pontján fogalmazódik meg az előzményekhez hangban-modorban leginkább közelítve a népfelkelés víziója, amikor még „szűzen” áll előttünk Szilveszter, fiatalon és tapasztalatlanul; eszméi fogadtatásában, tehát környezetében még nem csalódva. Űri neveltjének még árnyék nélküli hittel vágja a szemébe Spartacus példáját, a világot megreszkettető milliók lázadását (9. rész). S az iskolát végző, világtörténetet olvasó Szilveszter fogadalmat tesz magában, hogy életét áldozza a szabadságért:

Mi célja a világnak?
 Boldogság! s erre eszköz? a szabadság!
 Szabadságért kell küzdenem,
 Mint küzdtek érte oly sokan,
 És hogyha kell, elvérzenem,
 Mint elvérzettek oly sokan!
 Fogadjatok, ti szabadság-vitézek,
 Fogadjatok szent sorotok közé,
 Zászlótokhoz hűséget esküszöm,
 S hahogy véremlen lesz egy pártütő csepp, —

Kiontom azt, kifeccsentem belőlem,
Habár szívemnek közepén lesz is!

Az apostol kompozíciójának centrális fontosságú 11. részében olvashatjuk ezeket a Vörösmartyt is emlékezetünkbe idéző sorokat. Mielőtt kommentárt fűznénk e vallomáshoz, lássuk a költeménynék egy másik, néplázadást prófétáló részletét. Szilvesztert elfogják könyve miatt, s a rabszállító szekérre vetett Szilveszter „mint a vadállat” ordít átkot őrzőire s a királyra (16. rész). Ebben az átokkülváltásban hangzanak el az itt következő fenyegetések:

Meddig bitorlod még a
Rablott hatalmat, rablott jogokat?
Lázadjanak föl, mint az óceán,
Alattvalóid, és ha zsoldosidnak
Százezrivel kiállasz ellenök,
Ne adja isten, hogy meghalj vitézül
Ott a csatán, mint illő férfihoz;
Te légy, ki megkezdéd gyáván a futást...

A következő fejezet (17. rész) a börtönben eszmélkedő Szilveszter gondolatait idézi fel, lebontva az idézőjeleket, mintegy kifejezve ezzel a költő közvetlen azonosulását hőse ideáival:

S miért jutott e kárhozat helyére?
Mert amit isten meghagyott neki,
Tudtára adta azt az embereknek,
Hogy egy közös jó van, miből
Egyenlőn jár mindenkinek
A rész, s ez a közös jó a szabadság!
Ki ebből elvesz egy porszemnyit is
Mástól, halálos vétket követ el,
S azt ki szabad, azt ki kell irtani!

A 11. és 16. részből idézett sorok arról győznek meg, hogy Petőfi *Az apostol*-ban is ébren tartja a világszabadságért való harc gondolatát. Itt azonban már — attól kezdve, hogy visszautasító közegbe kerül — nem felhőtlen lelkesedéssel, nem a győzelmet előlegező mámorban jelenik meg — nem is a csata képe, hanem — az életáldozat eszméje. A 11. részben Szilveszter mélyből feltörő fogadalma a személyes vállalás, a halálig való hűség morális nyomatékával emeli versbe a vért kívánó harcot —, „hogya kell”. De nincs itt csata-kép, nincs itt az emberiség jövőjének az a tág harci mezeje, amely megragadott az *Egy gondolat bánt engemet* . . . vagy a *Véres napokról álmodom* . . . lírai látomá-

saiban, s amely feltűnt még *Az apostol* 9. részében is. Másként helyezkedik el *Az apostol*-ban a 16. rész néplázadás-idézése. Itt nem belső gondolat-sor, hanem a pribékek szemébe üvöltött monológ a hordozója; nem egy élet előtt álló ifjú fogadalma, hanem egy megtiprott ember kétségbeesése a közvetlen indítéka. Az óceán-hasonlat teszi itt érzékletessé a lázadás képét, sőt ezen túlmenően is vizuális a gondolat megjelenése. Ez a nyomatékosítás kétségtelenül növeli a fenyegetés súlyát; a láthatóvá tett fenyegetés, a képi kifejezés megragad valamit egy valóságos lehetőségből. De a helyzet, amelyben e szavak elhangzanak, s maga az átok-formula is szubjektív nyomatékot adnak e jelentős képnek, a végső elkeseredettséget tüntetve fel, mint megfogalmazó erőt. Hogy itt nem másról van szó, mint annak idején a Várady Antalhoz írott levélben, arról meggyőzhettek a 17. részből idézett sorok, a szabadságot megtiprókra kimondott ítélet, a „ki kell irtani!” posztulátuma. Ugyanaz a radikális forradalmi hang ez, mint amelyet az „úgy is illik, hogy véres legyen!” indulata fejezett ki annak idején a véres harc képe mellett. Csakhogy *Az apostol*-ban a forradalmi harc gondolata is annak az egész műre kiterjedő elkomorulásnak az atmoszférájában fogalmazódik meg, amely a szemléletet is jellemezve tükrözi Petőfi és a forradalmi baloldal helyzetét. Egyébként nemcsak ebben a vonatkozásban érzékelhetünk különbséget Szilveszter korai és későbbi korszakának gondolatai és képei között. A nagyúri lakot elhagyó Szilveszter első szabadság-lázában a természettől megmámorosodva panteisztikus imába foglalja isten-élményét: „Imádlak, isten; most tudom, ki vagy? . . . A nagy természet magyarázta meg — Hatalmad és jószágodat . . .” S a szépnék látott természettel konfrontálja hősünk a boldogtalan emberéletet (10. rész). Az életet, az emberét „akit isten — Saját képére alkotott”. (12. rész.) Ez az isten később, a börtönben ordító-eszmélő Szilveszter agyműhelyében átalakul saját ellentétévé, a földi zsarnokok képmásává:

— — — — —
 Milyen kegyetlen az az isten!
 S a balga ember térdet hajt előtte,
 Atyjának híja és imádja őt . . .
 Zsarnok vagy, isten, és én
 Átkozlak tégedet!
 Ott ülsz az égi trónuson hideg
 Méltóságodban érzéketlenül,
 Csak úgy, mint itt a földi zsarnokok,
 S uralkodol kevélyen, és naponként
 Hajnalsugárral s megrepedt szíveknek
 Vérével újra s újra fested
 Királyi széked kopott bíborát!
 Légy átkozott, zsarnoknál zsarnokabb,

Amint te megtagadtál engem,
 Ugy tagadlak meg tégedet.

(17. rész)

Az elkeseredettségben-radikalizálódás jellemzi tehát az isten-felfogást is. Az elkeseredettség ebben a vonatkozásban is helyes gondolati eredményhez vezet. Ez a komorodva-tisztulás jellemző és termékeny ellentmondás *Az apostol*ban; lényege szorosan összefügg romantika és realizmus konkrét kapcsolatával. Erről azonban később.

A harc célja *Az apostol*ban a világboldogság, ennek eszköze a szabadságért vívott harc. A boldogság ismérve az emberi egyenlőség, az elnyomástól megszabadult ember szép méltósága. A 11. résznek az egész műben centrális fontosságú szőlőszem-metáforája ennek az eszmének a hordozója:

— — — — —
 „A szőlőszem kicsiny gyümölcs,
 Egy nyár kell hozzá mégis, hogy megérjék,
 A föld is egy gyümölcs, egy nagy gyümölcs,
 S ha a kis szőlőszemnek egy nyár
 Kell, hány nem kell e nagy gyümölcsnek,
 Amíg megérik? ez belékerül
 Évezredek vagy tán évmiljomokba,
 De bizonyára meg fog érni egykor,
 És azután az emberek belőle
 Világvégeig lakomázni fognak.

Ugyanarról a világboldogságról van szó ebben a részben, mint amelyet a *Világosságot!* című költeményben az emberiség céljaként megfogalmazott Petőfi. Tartós, tudatos cél ez az ő számára, nem pusztá rögtönzés. Boldogság-eszményének tartalmát művének úgyszólván valamennyi pontjáról megvilágítja a költő, közvetlenül vagy helyzet- és képközvetítéssel értelmezve e célt. Közvetett, nem direkt értelmezésnek tekintem például *Az apostol* 1. részében, kiemelt pozícióban jelentkező szegénység és gazdagság, gazdagság és becsület ellentétpárokat. Közvetlen értelmezésként foghatjuk fel a műnek azokat a mozzanatait, amelyek az emberek közti egyenlőtlenség kimondói (pl. a 9. részben), vagy az egyenlőség követelésének hordozói (pl. a 16. 17. rész). A „minden ember ember egyaránt” követelése, az a gondolat, hogy „egy közös jó van, miből — Egyenlőn jár mindenkinek — A rész, s ez a közös jó a szabadság!” — tehát azok az eszmék, melyeknél „különbet még Rousseau sem írt” le, *Az apostol* gondolati lényegét, az emberiség elérendő célját jelentik. Hogy ez a célkitűzés világméretű, hogy érvényességét Petőfi az egész emberi-

ségre kiterjesztette, s ezen belül (minden néven nevezés nélkül) tartotta számon a hazát, erről szólunk már. Ezzel kapcsolatban még csak azt jegyezzük meg, hogy úgyszólván csak az emberiség céljának ez a fennkölt és határozott megfogalmazása emelkedik túl azon a keserű-komor atmoszférán, amely az érte vívott és vívandó harcokat is körülveszi. A választási bukás nem a célokat törte össze Petőfiben, hanem a célhoz vezető valóságos út buktatóira dőbbszette rá újra, s most a legnagyobb erővel. A cél érintetlen ragyogása *Az apostol*-ban nemcsak az eszme magasságának, hanem Petőfi nagyságának a visszfénye is.

A korábbi fejezetekben elmondottak után felesleges megismételni azt a bizonyítási eljárást, amellyel kimutattuk, hogy a szóban forgó eszmék (világ-boldogság, világszabadság, egyenlőség-értelmezés stb.) rokonai az utópista szocialista és kommunista gondolkodók ideáinak. Sőt olyan szentenciával is találkozunk *Az apostol*-ban — „Dolgozni fogsz, mert írva van: / Aki nem dolgozik ne is egyék”, mondja a vén banya a kis Szilveszternek — amely az Újtestamentumból [Szt. Pál II. levele a Tesszalonikaiakhoz] kerül a versbeli öregasszony szájára. Petőfihez viszont akár Weitlingtől is eljuthatott, a bibliai-nál szigorúbb stílusárnyalatban, ez az életnorma. A pontosság kedvéért jegyezzük itt meg újra azt, hogy nem csupán ezek az eszmék hatottak Petőfire, hanem a francia forradalom gondolati materiájától kezdve a Marx előtti szocializmusig úgyszólván valamennyi jelentős progresszív áramlat. És tegyük hozzá ehhez azt is, hogy pusztán ezekből az irányzatokból nem érthetjük meg Petőfi gondolatvilágát, hiszen mindezzel összefüggésben költőnk zseniális eredetiséggel érvényesítette a hazai valóság mindent átjáró gondolati és érzelmi konzekvenciáit. *Az apostol* megírása előtt is, *Az apostolban* is.

Az 1848–49-es esztendő verseiről szólva s az új-szociális eszmék ekkor is érvényesülő hatását elemezve rámutattunk már a „láthatatlan jelenlétnek” nevezett eszmei-lírai struktúrára. A lényege ennek — röviden szólva — az, hogy az új-szociális eszmék hatása Petőfinek egész sor 48–49-es versén felismerhető, anélkül, hogy a szocialisztikus-kommunisztikus kulcsszavak és azok pontosabb jelentéstartalmai közvetlenül-orientálóan jelen lennének a költeményekben. Természetesen erre a következtetésre csak az életmű egészének ismeretében juthatunk, a kulcsszavak nélkül is tudva már azt a gondolati irányvételt, amely az új-szociális eszmekörbe vezet. Ezzel a jelenséggel találkozunk *Az apostol*-ban is. Itt is inkább az irányítás, mint a minden kétséget kizáróan új-szociális kulcsszavak vagy új-szociális programképek sora jelzi ennek az eszmevilágnak a jelenlétét. Ezt szuggerálja a *nyomor — szabadságért való harc — egyenlőség — világboldogság* lépcsőzetes koncepciójának első, harmadik és negyedik foka, s az ezt kiegészítő, kiteljesítő, képzettársító tevékenység, amelyet nemcsak az érintett eszmék és eszmények indítanak el az olvasóban, hanem Szilveszter élettörténete is, a valóságra közvetlenül utaló élethelyzetek sora. Ez az irányítás éppen a teljes változás, a teljes és világ-

méretű megoldás célkitűzésével kelti azt a benyomást, hogy a felhasznált fogalmakban — ezt az értelmezést megerősítik Petőfi korábbi versei — benne foglaltatnak a korai szocialisztikus-kommunisztikus eszmélkedések lényeges elemei is.

Az *apostol* teljesség-hatásának költői létrehozásáról kell itt még röviden szólnunk. Szilveszter pályája voltaképpen nem egyetlen „világban” gyökerezik, hanem több szférában, s ezeknek jellegzetes motívumaiból Petőfi egy folyamatosság egységét teremti meg. A vezérfonal ebben Szilveszter életrajza. Ez a biográfia végigvezet bennünket a városi alvilág, a nagyúri élet, az iskolai kisvilág, a falusi környezet, a földesúri-papi együttes, a főváros és annak külvárosa s végül a börtön szféráin, érintve közben a szerkesztőség és a titkos nyomda, a királyi fenség és a hatalmi gyakorlat köreit is. A különböző jellegű és minőségű társadalmi-politikai formációk és tényezők egységes világgá formálása, különösen pedig a feudalizmusra valló vidéki viszonyok s az elnyomás újabb változatait felidéző városi szféra nyomatékos és összefüggő ábrázolása teremti meg azt az egyetemességet a mű világában, amely a világváltoztatás mindent felölelő teljességét szuggerálja.

Ez a kimondott-kimondatlan tartalom határozza meg Szilveszter eszmélkedésének dimenzióit, s ez adja meg a súlyát az egyébként elvont-lebegő fogalmaknak is, például a szőlőszem-hasonlat előkészítésében:

— — — — —
 Ott élt azon képek között, miket
 Űres ábrándoknak tart a világ,
 De melyekről ő tudta, hogy azok
 Élő valódi lények,
 Az ő lelkébe néző
 Jövő alakjai.
 — — — — —

Ehhez a nyomatékos tévéshez járul hozzá a szőlőszem-hasonlatból kibontott élet- és világfelfogás epikus-gondolati kerete. Szilveszter ugyanis a világtörténet olvasásából vonta le azt a következtetést, amelyet a szőlőszem-hasonlat magába zár. Ez esetben a következtetés létrejötte is figyelmet érdemel. Idézzünk a diák-Szilveszttert bemutató részből:

— — — — —
 Ott a magányban buzgón olvasá,
 Miként a hívő a koránt
 S mint a zsidó a bibliát,
 Olvasta ott buzgóan a
 Világtörténetet.

Világtörténet! mily csodálatos könyv!
 Mindenki mást olvas belőle.
 Egyiknek üdv, másiknak kárhozat,
 Egyiknek élet, másiknak halál,
 Egyikhez így szól s kardot ad kezébe:
 „Eredj és küzdj! nem küzdesz hasztalan,
 Az emberiségen segítve lesz.”
 Másikhoz így szól:” tedd le kardodat,
 Hiába küzdenél,
 Mindig boldogtalan lesz a világ,
 Mint ezredévek óta az.”

Mit olvasott ez ifjú belőle?
 Mit gondolt ő, midőn e könyvet
 Becsukta reszkető keze? . . .

— — — — —

Szilveszter azt gondolta, hogy a szabadságharcosok közé kell állnia. A világtörténet kettős hatását itt nem elnyomók és elnyomottak közvetlen ellentéte szerint jellemzi Petőfi, hanem — jelezve az objektív mozgásirányt is [Egyiknek üdv, másiknak kárhozat stb.] — a történelemkönyvet olvasók jelleme-hajlama szerint. Hogy ifjú hősünk a világtörténetből nem azt a konzekvenciát vonta le, hogy a küzdelem hiábavaló, ez itt Szilveszter forradalmári jellemét, lelkierejét emeli ki. A világtörténetre való kettős reagálás tehát morális természetű is: hátrakra és gyávákra de legalábbis gyengékre utal. Mivel pedig Szilveszter (illetőleg Petőfi) számára ez a harc még folyamatba levő, azaz a neheze még csak elkövetkezni fog, tehát még nem dőlt el —, a reagálás két módjának a megjelölése a konkrét közegben magának a harcnak a minősítése is. Eképpen történelemszemléletet is hordoz, egybevágót *Az ítélet*-ben megismerttel.

A fogalmi elvontsághoz képest a gondolatok itt éppen Szilveszter képviselésében és sorsa által jutnak egy tartalmas *közvetlenséghez*, — amely jellegét tekintve már nem a *János vitéz* vagy a *Toldi* naiv népi világot idézi, de nem is Csernisevskij Rahmetovjának regényszerűen teljes közvetlenségét. A jelleg különbségei természetesen nem esztétikai rangkülönbségekre, hanem a különböző történelmi illetőleg társadalmi-személyi körülmények tényeire utalnak.

*

Az egyetemes jelentést egy magányos hős, egy magára hagyott megváltó hordozza ebben a hőskölteményben. Szilveszter kap egy-egy bátorítást az élettől, gondoljunk például a nevelő mélyértelmű tanácsaira vagy a kastély lányának, későbbi feleségének önfeláldozó hűségére. De akikért Szilveszter harcolt, azok szembefordultak vele, s az egész mű koncepciója eleve a mozgalom

nélküli forradalmárt, az egymagában, egyedül cselekvő népregenerátort állítja középpontba. Motívumokat, színeket bizonyára kapott ehhez Petőfi az előző évtizedek forradalmárainak sokszor regényes, titkos, hősi életrajzaitól. Nem valószínű, hogy Szilveszter alakjának és sorsának megformálásában Petőfi előtt, mondjuk, csakis a karbonáriszervezkedések bizonyos szektaszerűsége lebegett volna. Nem valószínű ez, noha tudjuk, hogy az 1830-as években Magyarországra is elvezettek a különböző olasz (Mazzini!) és lengyel szervezkedések számai.³

Mindennél közvetlenebbül hatott Szilveszter ábrázolására magának Petőfinek a helyzete. A költő nem állott ugyan egyszál egyedül a baloldalon a történelem viharában, de társaival együtt őt is a galériára szorított a helyzet változása, s 1848 márciusa után rá kellett döbbsennie a magyar baloldal viszonylagos elszigeteltségére. Ez a fontos rádöbbenés s az emiatt érzett keserűség vezette Petőfit ahhoz, hogy az egyedül küzdő, magára hagyott hős drámájába helyezze gondolatait és indulatait. Ez a transzponálás harmonizált a műfaji hagyománnyal is; a népi hősköltemények középpontjában is egyetlen személy állott, s tulajdonképpen csak a regényben jelentkezett a típusok kiterjedt láncolata, hierarchiája. (Gondoljunk például *A falu jegyzőjére*.)

Azon belül, hogy Szilveszterben a forradalmi erők viszonylagos gyengesége objektiválódott, az egyszemélyűség tényét specifikusan Petőfi-vonás is motiválja. A költemény eszmei magaslatát jelenti a szőlőszem-metafora (11. rész), az emberiségfejlődés végtelen perspektívájú látomása. Szilveszter gondolataként, vallomásaként hangzik el ez a történelmet ölelő konfesszió, hősünk világmegváltó öntudatának figyelemreméltó nyomatékával:

„A szőlőszem kicsiny gyümölcs,
Egy nyár kell hozzá mégis, hogy megérjék.

— — — — —
— — — — —

A földet is sugárok érlelik, de
Ezek nem nap sugárai, hanem
Az embereknek lelkei.
Minden nagy lélek egy ilyen sugár, de
Csak a nagy lélek, s ez ritkán terem;
Hogyan kívánhatnók tehát, hogy
A föld hamar megérjék? . . .
Érzem, hogy én is egy sugár vagyok.
Amely segíti a földet megérni.”

— — — — —

³ L. TÁBORI KORNÉL *Titkosrendőrség és kamarilla* (1921). A karbonari-mozgalomról tudomást szereztek a katonaságnál szolgáló magyarok is. L. pl. WASS PÁL *Fegyver alatt címmel* kiadott, Csetri Elek által sajtó alá rendezett naplójegyzeteit. (Bukarest, 1968.)

A „nagy lélek” öntudatának kifformálódását Petőfi egész pályahosszán végigkísérhetjük, *Az őrágyhoz* (1840) csíraformájától a *Gyalázatos világ* (1845) költői, a *Kik a föld alacsony porából . . .* (1846) általános-emberi s a *Halhatlan a lélek* (1846) eszmei-politikai nyomatékú öntudatmegnyilatkozásain át *Az elhagyott zászló* (1847) forradalmi-morális öntudatáig vagy a *Kazinczy Gáborhoz* című versig (1847. okt.), amely lírai kinyilatkozásként is valósággal előkészítője Szilveszternek:

— — — — —
 Föl, föl, barátom, csüggedetlenül
 S nem tántorogva egy pillanatig sem!
 A díj, amelyet egykor aratunk,
 Küzdelmeinkhez méltó díj leszen . . .
 De mit beszélek? mért említem ezt?
 Nem fáradunk mi jutalom-reménnyel,
 Mint a hazugság aljas zsoldosi,
 Csak önzés nélkül, isten-ihletésből,
 Mint hajdanában az apostolok!

A különбözés, a kiválás önérzetét az életkörülmények a költői elhivatottság kezdte kialakítani Petőfiben, s a sorozatos támadások edzették ezt az önérzetet. Már 1846-ban, a *Felhők*-ciklusban megjelenő komor, sőt ingerült öntudat több, mint irodalmi becsvágy. Ez már a világviszonyoknak nekifeszülő magatartás — ha mégoly elvont módon is. A továbbiakban ez az öntudat konkretizálódik, mindig megőrizve a kiválás, sőt jellemi kiválóság öntudatelemeit, de egyre tudatosabban kapcsolva azt össze az egyéniséget mozgósító plebejus forradalmi célkitűzésekkel. Az imént példaként idézett versek közül a *Felhők*-beli *Kik a föld alacsony porából . . .* című nemcsak a „szárnyas, óriási lelkek” elvontságban hagyott öntudatával, hanem a nagyok és a „törpe világ” motiválatlan szembeállításával is jelzi a romantikus egyéniség-kultusz, sőt nagy-ember kultusz közelségét, s ezzel együtt a tömeg és nagyság metafizikus szembeállításának régtől érvényesülő csábítását. Tudjuk, hogy ezek az arisztokratikus ideológiák teljes újkori kifejtetüket nem a 48-at előkészítő korban érték el, hanem a filozófiai irracionalizmussal összefonódva, a század második felében. De a romantika egyéniségkultuszában kezdettől fogva jelen volt ez az irányulás, s rokonvonások mutatkoztak az utópisták személyiség felfogásában is, és vajmi torz lenne az a Petőfi-kép, amelyen eltűnnének a romantika korának Petőfire gyakorolt hatásjelei. Tegyük még hozzá ehhez azt, hogy Petőfi rendkívül szenzibilis egyénisége éppen e sajátossága révén is hajlott a morálisan értékes kiemelő öntudat ápolására. Ám ez az érzékenység nem a társadalmi körülményektől függetlenül, hanem azok között alakult ki benne, s ennek az önalakító hajlamnak nem mond ellent az az észlelés sem, hogy az ilyen szenzibilitás az egyéniség mozgásában relatív önállóságra tehet szert.

Az idézett *Felhők*-ciklusbeli vers elvont-romantikus öntudatához már egy viszonylag konkrét költői s irodalmon túlra mutató öntudattól érkezett el Petőfi (*Gyalázatos világ*). A *Felhők*beli elvontság sem pusztán költői visszaesés, lírai halványulás, hanem az öntudat kiterjedésének egy olyan átmeneti fázisa, amelyben a világtudat már megjelenik az öntudat szférájában, de költőileg-tartalmilag még nem foglalja el benne végleges helyét. A *Felhők*re következő hónapokban ez a végleges helyfoglalás is megtörténik, és Petőfi egy tágölelésű forradalmi demokratikus öntudat magaslátán fogalmazza meg a maga helyét a világban. Most már nem találkozunk a nagyságnak olyan indulatú kiemeléssel, mint a *Felhők*ben; Petőfi a „hajnokok sorába” állva, a fejüket felemelő népekkel együtt óhajtja teljesíteni szabadító küldetését. Ezen a pályaszakasán felerősödnek a plebejus forradalmár néppel harmonizáló öntudatának vonásai, háttérbe szorulnak a nép helyett a népért cselekvő hős romantikus-heroikus ábrándjai.

Az *apostol* megírása illetőleg 1848 márciusa előtt a kiválasztottság kiemelő öntudatának tulajdonképpen csak egyetlen aspektusa erősödik fel, mégpedig a költői misszió felelősségérzete. Korábban foglalkoztunk már ezzel, s jeleztük, hogy ez a típusú költő-öntudat, amely éppen a küldetés-önérzet hangsúlyával különbözik a *Gyalázatos világ* költő-tudatától, rokonjelensége a saintsimonista s az ifjú-német felfogásnak a költők társadalmi szerepéről.

Már a forradalmi cselekvés hullámai között, a felfokozott lírai személyesség közegében fogalmazódik újra ez az öntudat, az 1848 májusában írt *A gyáva faj, a törpe lelkek* . . . , majd az augusztusban (tehát *Az apostol* befejezése idején!) született *Forradalom* című versében. Ezekben a költeményekben centrális helyet kap a népet vezető költő-öntudat [*A XIX. század költői* folytatásaként], de nyoma sincs már itt annak a „törpe” világra támadó, általánosságban maradó indulatnak, amely a *Felhők*ben mutatkozott. Itt is támad és mennydörög Petőfi, de konkrétan, célkitűzéssel: a *Forradalom* strófaiban például a megalkuvókra, a meghátrálókra.

Ilyen előzmények után is újszerűen hat *Az apostol* fent idézett vallomása. E szöveg – s az egész mű, amelynek szellemét e néhány sor reprezentálja – semmi kétséget sem hagy afelől, hogy a világot érlelő *nagy lélek* öntudata itt nem tartalmaz világot megvető indulatokat; a kiemelkedés, az elhivatottság önérzete itt nem elrugaszkodás az alacsony tömegtől. Tehát nem a *Felhők*beli mozdulat puszta megismétlésével találkozunk itt. Szilveszternek ez a gondolatfutama, vagy akár a királyt éltető s a merénylőt meglicselseni kész népet illető tekintete („Sajnálkozó könny reszketett szemében. – Sajnálta, akik őt megrugdosák . . .”) közelebb áll a szabadszállási kudarc után a nép mellett hitet tevő költőhöz, mint a *Felhők*ben a világot minősítő Petőfihez. *Az apostol*-ban nincs tömeg-megvetés, de azt sem állíthatjuk, hogy a mű *egészében* nem tükröződik Petőfi csalódottsága. És a megvetés gesztusa nélkül, de jelentkezik ez a csalódottságból is táplálkozó koncepció az idézett szövegszem-

hasonlatban is. Egy ellentétet kifejező kötőszóval indított, nyomatékosító mellékmondatban s egy ehhez kapcsolódó, feleletet nem igénylő, sóhajnyi költői kérdésben:

Minden nagy lélek egy ilyen sugár, *de*
Csak a nagy lélek, s ez ritkán terem;
Hogyan kívánhatnók tehát, *hogya*
A föld hamar megérjék? . . .

(Kiemelés tőlem P. P.)

A nagyság ritkaságának ez a nem annyira patétikus, mint inkább keserű hangsúlyozása a Petőfi-élmény verse-sűrűdése, egy lírai módon kifejezett gondolat része. A világot a nagy emberek, a nagy lelkek viszik előre, s ezeknek nem nagy a száma. Mondhatnánk azt, hogy csupán lírai-hangulati indítékú eszme ez, amelynek gondolati tartalmánál jellemzőbb a hangulati-indulati töltése. De mert Petőfit ez a kérdés régtől fogva foglalkoztatta, s foglalkoztatni fogja ez után is (gondoljunk például Kossuthhoz intézett leveleire), és mert ez a 11. rész nyomatékos szerkezeti pontja *Az apostolnak*, ahol a lírai-hangulati indíték nem semlegesíti, legfeljebb kiemelheti, motiválhatja a gondolati jelentést, továbbá mivel ez a gondolat egyik kulcsa az egész műnek, — csakis önkényes leértékelést végeznénk e rész jelentőségének a csökkentésével.

A „nagy lelkek” szerepének ilyen hangsúlyozása a klasszicista eszményítés és a romantikus szemlélet mellett kétségtelenül emlékeztet Saint Simon, Fourier, Owen felfogására, miszerint az emberiség boldogulása nem az osztályharc eredményeként következhet el, hanem meggyőzés útján, miután nagy szellemek, nagy emberek rájönnek az igazságos társadalmi berendezkedés szisztémájára. Ahogy Fourier a maga elképzeléseit előadja, abban van valami a találmány-ismertetés precizitásából. Owen 1816-ban *bejelenti*, hogy „eljött a világ minden nemzetét átalakító intézmények megteremtésének ideje”, s közli azt is, hogy „annyira bízom rendszerem alapelveinek helyességében, hogy nem habozok kijelenteni: ezek az elvek mindenkit meg tudnak győzni . . .”. Saint Simon szerint „a siker azoknak az egyéneknek erősebb vagy gyengébb tevékenységétől függ, akiknek nagy befolyásuk van az emberiségre . . .”. Biztosítani kell a lángelmék szabadságát, s az első osztályba sorolja a tudósokat, művészeket, matematikusokat („ti álltok a lista élén”). Szorosan összefügg ezekkel az elképzelésekkel az utópistáknak az az ismétlődő próbálkozása is, hogy egy egy uralkodó, vezető politikus vagy gazdag ember támogatását megnyerjék terveiknek. Mindennek közös lényegére már a Kommunista Kiáltvány is utalt: „A társadalmi tevékenység helyébe személyes találékony-ságuk tevékenységének kell lépnie, a felszabadítás történeti feltételeinek helyébe fantasztikus feltételeknek . . .”

Petőfinél szó sincs ilyen „fantasztikus feltételekről”, az utópisták fellegjáró-racionalista terveiről. Az azonban kétségtelen, hogy Szilveszter nemcsak

a saját életével, hanem a forradalmi pályára való fellépése *előtt* megfogalmazott gondolatával is (diákként találkozunk vele a 11. részben) egy romantikus színezetű, mártírságra felkészítő, kivételes nagylelkekre alapító emberiség-fejlődési perspektívát tár elénk. S ha az imént megemlítettük, hogy a „nagy lelkeknek” ez a kiemelése emlékeztet az utópisták elképzelésére, akkor kiegészítésképpen most arra hívjuk fel ismételten a figyelmet, hogy az idézett rész s az egész mű romantikus színezetű, mártírságra felkészítő atmoszférájára hatást gyakorolhatott — amint ezt már említettük — a század titkosan szervezkedő, személyes-hősi cselekedetekre vállalkozó, romantikus-konspiratív forradalmárainak sora is. Akiknek sorsát okkal érezhette a magáéval rokonnak Petőfi.

Ami a magyar forradalmi demokrácia helyzetét illeti, arról Petőfinek már korábban sem voltak naiv illúziói. A *Kazinczy Gáborhoz* című versében, 1847 októberében írta az alábbi sorokat:

— — — — —
 Kicsiny, kicsiny még a mi seregünk, de
 Akik vagyunk, mind elszánt férfiak,
 S ha ott a többség, itten az erő,
 Mert a mi fegyverünk az élesebb,
 Mert az igazság a mi fegyverünk.
 — — — — —

A lírai diagnózis pontos. Itt a bizakodás dinamizmusa társul a kisebbségi helyzetismerethez. Az *apostolban* már nincs jelen ez a felhőtlen bizakodás. Szilveszter sorsa nem cáfolja ugyan Szilveszter eszméit, de komor pántként övezi őket a személyes tragédia, a heroikus magány, a közelítő bukás. Az ellentmondást a szilveszteri eszmék halhatatlansága és a szilveszteri sors között tulajdonképpen nem oldja fel Petőfi, hiszen a „nagy lelkek” romantikusan színezett megváltó missziójának az eszméje nem tükrözi a személyiség valóságos helyét és szerepét a történelmi-társadalmi mozgásban. De az ellentmondás tényleges feloldatlansága, az ellenpontok világos elhelyezése s ezáltal a feloldatlansággal érzékeltetett feloldási tendencia termékenyebb és realisabb, mint a „nagy lelkek” szerepének romantikus meghatározásával sejtetett perspektíva.

Éppen ezért indokolt, hogy más megközelítéssel is értelmezzük a „nagy lélek”-re épített koncepciót. Ez a felfogás nemcsak olyan értelemben szerepel a XI. részben, hogy Szilveszter, mint a nagy lelkek egyike, tragikus sorsával erkölcsi emelvényre *emelkedik*, s alakját a történelmi-morális *igazoltság dicsfénye övezi*. E dicsfény érintetlenül hagyásával olyan megvilágítást is kap itt a „nagy lélek”-konceptió, amely másféle fény-árny elosztást eredményez. Ebben az értelmezésben: a „földet is sugárok érlelik”, az „embereknek lelkei”, de nem

általában az embereké, hanem „csak a nagy lélek” sugarai. A nagy lélek pedig „ritkán terem”, tehát lassan változik a világ. Lassabban — ezt nem mondja, de indirekt módon érzékelteti Petőfi — mint ahogy azt sokan, köztük az utópisták is, sejtetik-ígérik. S a „hamar érést” még az is gátolja, hogy a nagy lelkek pályája tele van akadályokkal: értetlenséggel, nélkülözéssel, börtönnel, vérpaddal. Uti figura docet... Az *apostol* tendenciája tehát nem fordul szembe a nagy lelkeknek túlméretezett történelmi szerepet tulajdonító felfogással, sőt erkölcsi-politikai glóriával övezi Szilvesztert, ezt a valóban nagy lelket. De félreérthetetlenül szakít Petőfi a „nagy lélek”-re alapozott koncepcióban bennerejlő illúziókkal, azzal a naivitást is hordozó derűvel, amely nem is olyan régen még a saját versbe képzelt hősi halálát is körülfonta. Szilveszter sorsa a forradalmi következetesség, a forradalmi jellemerő piedesztálra emelésével együtt leszámolás a viláगतalakulás, a társadalmi felszabadulás közeli bekövetkezésének illúziójával.

*

Még egy rövid gondolatsoron kell végighaladnunk — kapcsolódva ahhoz, amit a zárórészről korábban már mondtunk —, a mű teljesebb jelentését keresve.

Arany Jánosnak 1848. augusztus 16-án írt levelében jelenti be Petőfi, hogy „Én a minap fejeztem be egy hosszú költeményt (valami háromezer-négyszáz sornyt), melynek címe: Az apostol.” Ez a bejelentés két megjegyzésre ad okot. Az egyik arra emlékeztet, hogy a költemény fennmaradt kéziratán a cím után ott áll egy dátum — a végső befejezés dátuma — „(September, 1848.)”. A kézirat végén pedig a költő aláírását olvashatjuk. A másik megjegyzés a vers terjedelméhez kapcsolódik. Augusztus 16-án Petőfi egy „valami háromezernégyszáz sornyi” költeményről ad számot; Az *apostol* terjedelme viszont — a kézirat s a kritikai kiadás tanúsága szerint — 2921 sor. Több mint négyszáz sornyt tévedett volna Petőfi? Lehetséges, nem ez lenne az egyetlen adattévesztése. De valószínűbbnek látszik, hogy augusztus közepe után még dolgozott a művén, s szeptemberre készült el annak végleges szövege. Lévén szó feltételezésről, a csiszolás, a javítgatás jellegéről semmi bizonyosat sem tudhatunk. De következtethetünk a végső simítások tendenciájára, az augusztus-szeptemberi események, az ekkor írt lírai versek és Petőfi tevékenysége alapján.

A monarchia ellencsapásra készül. Augusztus 12-én az udvar visszatér Bécsbe, 31-én Jelačić megszállja Fiumét, s a 31-i királyi leirat a nádorhoz a magyar kormányt a *pragmatica sanctio* megsértésével vádolja. Szeptember 4-én a király Jelačićot újra bánná nevezi ki. A kormány és az országgyűlés száztagú küldöttségének szeptemberi bécsi útja eredménytelenül végződik, kormányválság tör ki. Szeptember 11-én Jelačić átkel a Dráván; a fegyveres

sereg felállítását elhatározó Egyenlőségi Társulat működését Hajnik rendőrfőnök szeptember 10-én betiltja. Szlovák szabadsapatok betörnek Magyarország területére, s a dunántúli sereg több alakulata átáll Jelačićhoz.

Viszont: Kossuth egyre nyíltabban fordul szembe az osztrák önkénnyel, szeptember elején magyar bankjegyet bocsát ki; Batthyányi kormánya végleg lemond, szeptember 21-én megkezdí működését a Honvédelmi Bizottmány, élén Kossuthtal, aki hamarosan alföldi toborzó-útra indul. Az Egyenlőségi Társulat népgyűlést szervez Kossuth miniszterelnöksége mellett (szeptember 12.), s Petőfitől fogalmazott proklamációt ad ki (szeptember 17.) A király Lamberget a magyarországi haderők főparancsnokává nevezi ki, de a szeptember 28-án Pestre érkező altábornagyot a nép meglincseli. Október 1-én Jelačić megkezdí visszavonulását.

Az augusztus-szeptemberi időszakban tehát fordulat érlelődik és következik be. Az ellenforradalom végső leszámolásra készül, de a radikális és forradalmi erők képesek a visszacsapásra: szétfoszlanak a Béccsel való megegyezés illúziói, s a belpolitikában hatalomra kerül a kossuthi irányzat. Az Egyenlőségi Társulat, hangadói között Petőfivel, ennek a fordulatnak az érdekében tevékenykedett. A költő augusztus 10-én cikket ír a minisztérium politikája ellen; versben támadja a kormánnyal szavazó Vörösmartyt, és végső soron elvi okok miatt meghasonlik Jókaival. Az Egyenlőségi Társulat által szervezendő seregben a költő századosi rangot kap, s tagja lesz a közjóléti bizottságnak. Szeptemberben újabb cikket ír a Marczius Tizenötödikébe, majd hadiküldetésben a Székelyföldre indul, ahová azonban a zavargások miatt nem juthatott el.

Ez a politikai aktivitás legalábbis kettős jelentésű. Jelenti azt, hogy Szilveszter mártírhálát Petőfi nem a saját választási kudarca költői kifejezésének, legfeljebb a személyes élmény negatív-utópisztikus „meghosszabbításának”, továbbgondolásának tekintette. A valóságban ugyancsak tevékenyen küzdött azért. *Az apostol* befejezése idején is —, hogy se az ügye, se ő maga ne kerüljön Szilveszter-sorsra. Így tehát azt is jelentette ez az aktivitás, hogy 1848 nyarát Petőfi nem azonosította azzal a diadalmi állapottal, amelyről a költemény 20. fejezetében szól. A harcban álló, megzökkenő és új erőre kapó, a radikális döntést kiküzdeni akaró költő-forradalmár lelkülete tükröződik ezidőt írt verseiben is — emlékezzünk a *Respublica*, *A nemzethez*, *Vörösmartyhoz*, *Forradalom*, *Hány hét a világ?* *Vérmező* (augusztus); *Golyók sívítanak*, *kardok csengenek* . . . , *Jöjj el végre, valahára* . . . , *Hallod-e szív, szívem!*, *A székelyekhez*, *Élet vagy halál!*, (szeptember) című költeményeire.

Ezek az események s Petőfi részvétele azokban és reagálása azokra azt sejtetik, hogy *Az apostol* csiszolása az augusztus 16-án (!) jelzett *befejezés után*, a valószínű rövidítés mellett, alighanem a végkicsengést hangolta bizakodóbbá, anélkül, hogy a befejező rész hangulatából száműzte volna az egész mű komor tónusát. A 20. rész tehát nemcsak a június 14-re, azaz a szabad-

szállási kudarcra felelő költő lelkiállapotát tükrözi, hanem az augusztusi-szeptemberi események által aktivizált Petőfit is. A befejező részben említett *levert rabbilincs* lehet célzás márciusra, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy *áprilisban*, költői szóval, még eképpen jellemezte Petőfi márciust:

Föl, föl hazám, előre gyorsan,
Megállni féluton kívánsz?
*Csupán meg van tágitva rajtad,
De nincs eltörve még a lánc*
(*Megint beszélünk, s csak
beszélünk . . .*)

A kép változatai híven tükrözik Petőfi lelkiállapotának változásait ezekben a sorsdöntő hetekben és hónapokban. *A magyar nép* című júniusban írt versét (amely a költő életében nem jelent meg, s eredeti címe — *A magyar néphez* — megerősíti a költemény agitatív rendeltetését) így indítja:

Szabad a magyar nép, szabad valahára,
Kinek láncot vertek kezére lábára,
— — — — —
S mely előbb mint bilincs őtet szorította,
A vasat mint kardot ő szorítja mostan.

Az *Ismét magyar lett a magyar . . .* júliusi vers, valószínűleg abból az alkalomból született, hogy Kossuth július 11-i beszédén fellelkesülve az országgyűlés megszavazta a haza védelmére a százezer újoncot és a 42 millió forintot:

— — — — —
Ismét magyar lett a magyar,
Bilincset összetörte,
Mint ősszel a száraz levél,
Csörögve hull a földre.

De a gyülekező felhők komor kérdést mondatnak ki Petőfivel:

Szomorúk az idők, a napok feketék,
Odahagytak atyáid, o nemzet, o nép!
Csak azért szakítád le bilincseidet,
Hogy újabb nehezebb vas eméssze kezéd.

(*Forradalom*, 1848 aug.)

Az *apostol* zárósoraiban az „új, hős nemzedék” jöttét hirdeti a költő, mely „leverte rabbilincseit”; *A székelylekhez* szeptemberben írt költeményé-

ben *célként, feladatként* jelöli meg a közös ellenség, azaz a bécsi hatalom leverését:

— — — — —
 Az vert vasra titeket, aki minket,
 Együtt törjük szét a közös bilincset!

Mert végtére szabadokká kell lennünk,
 Hadd legyen az egész világ ellenünk!

— — — — —

Mindezzel csak azt kívántuk jelezni, hogy *Az apostol* zárórészében említett *levert rabbilincsek* inkább egy hitet fejeznek ki, s nem egy befejezett folyamatot, inkább a bizakodás hordozói, s nem a valóság közvetlen tükrözői. Míg tehát Szilveszter tragikus sorsa egy Petőfi által végiggondolt — így mondtuk — „negatív utópia” objektíválódása, addig a 20. rész állapot-képében egy végiggondolt bizakodás jelenik meg, egy „pozitív utópia”. Mind a negatív, mind a pozitív utópiának volt bizonyos valóságalapja. Petőfi és társai és a magyar viszonyok számára nem volt irreális perspektíva sem a Szilveszter-sors végállomása, sem az „új, hős nemzedék” győzelme. A kettős lehetőség feszültségét a szeptember 10-én írt, *Jöjj el végre, valahára . . .* kezdőstrófájában ekként fejezi ki Petőfi, — aznap, amikor az országgyűlés küldöttsége visszatért eredménytelen bécsi útról:

Jöj el végre, valahára,
 Te határzó, te nagy óra,
 Melyben e hon sorsa fordul
 Akár rosra, akár jóra.
 Folyamodjunk ahhoz, ami
 Hozzánk illik, merészséghez,
Dobjuk el már azt a kockát,
Ha fekete, ha fehér lesz!

Az apostolban Petőfi külön-külön a végpontokig vitte a két lehetőséget, de mivel mindkét tendencia valóságos és „utópikus” elemek összege, az „utópiák” értelmezésébe jelentősen beleszól — költői módon — a *valóság*. Ezért mondtuk azt, hogy a „negatív utópia” funkciójában kifejeződik az elhárítás, a Szilveszter-halál megakadályozására hívó mozdulat is, s a 20. rész „pozitív utópiájában” kifejeződik a költő fegyelmezett keserősége amiatt, hogy az új nemzedék győzelme csak költőileg tehető múlt időbe, de a valóságban még korántsem befejezett tény. A két lehetőség — a tényleges helyzetet tükrözve — így alkot dialektikus egységet, s nehogy félreértés essék, hangsúlyozzuk még egyszer, itt is: az egységen belül a komor tónus az uralkodó, anélkül, hogy passzív lelki pozícióból szólna a költő. Ha Szilveszter mártírhálálával

végződne a költemény, akkor sem a lemondás és reménytelenség bénító hangulatait árasztaná szét. De nem csodálkoznék azon, ha a szorgalmas szövegkutatás egyszer kiderítené, hogy a 20. részt szeptemberben írta Petőfi.

*

Befejezésül röviden érintenünk kell realizmus és romantika kapcsolatát *Az apostol*ban. Nyilvánvaló, hogy Petőfinek ez a műve úgyszólván hozzáférhetetlen az értelmezés számára, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy a magyar reformkor a romantika kora is, s hogy a század első fele az európai romantika ki-, fel- és elvirágzásának időszaka. A magyar romantika azonban másodvirágzásnak indul a század második felében: a levertt szabadságharc és forradalom romjain Jókai romantikája a nemzeti öntudat vonzó, de valójában csak egyetlen korban érvényes épületét húzta fel.

A harmincas és negyvenes évek az európai irodalomban nemcsak a romantika évtizedei, hanem a romantika realista meghaladásának, romantika és realizmus különféle összefonódásainak, a romantikus vívmányok realista megőrzésének szakaszai is. Elég ha itt csak utalunk Heine, Dickens, Balzac vagy Eötvös műveire. A romantika realista meghaladása nem pusztán irodalmi feladat volt, amelyet véletlenszerűen épp ekkor oldott meg egy kimagasló tehetség vagy tehetségek sora. A realizmus új szinten és módon, új művészi struktúrával történt kibontakoztatása éppúgy a társadalmi fejlődés kínálta konkrét lehetőségek alapján zajlott le, mint a művészet történetének valamennyi korszakában. A levertt s mégis leverhetetlen francia forradalom kihatásai; a polgárság dinamikus térfoglalása; Kelet-Európában s ezen belül Magyarországon a Habsburg-ellenes szabadságharc és a forradalom érlelődése, a nemzeti és társadalmi viszonyok fokozódó áttekinthetősége jelentették nálunk — végső soron — a romantikát megőrző és meghaladó realizmus kialakulásának feltételeit.

Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a magyar irodalomban a romantikából sokat megőrző realizmusnak két útja bontakozik ki. Az egyik út a nemesi-polgári irodalomé, amely sokat megőriz a romantikából, *mert* nemesi kötöttségei romantikus kötöttségek is; a másik a plebejus demokratikus irodalomé, amelynek képviselői, elsősorban Petőfi, nemcsak azért adtak teret a romantikának, mert első irodalmi iskolájukat a romantika jelentette, hanem azért is, mert a kisebbségi helyzet, a céljaiktól elválasztó távolságra döbrentő élmények újra és újra felerősítették bennük és műveikben a romantikus magatartásformákat s az ezeket tükröző műformákat, stíluselemeket.

Az apostol különleges helyet foglal el e művek sorában. Szilveszter történetében nem csupán a jelen-pont s a végső célok közti távolságot fejezte ki Petőfi, hanem a keserűséget és aggodalmat is amiatt, hogy egy távolságot tetemesen csökkentő történelmi élmény *után* ismét nagyinak, a korábbinál

szorongatóan nagyobbnak tűnik fel a distancia a költő, illetőleg Szilveszter elvei és azok megvalósulása között. S ami ezzel egyirányúan hat: zaklatóan nagy a különbség Szilveszter emberi színvonala és éretlen környezete között. Ezt a szóbanforgó távolságot 1848 előtt mint csökkenő távolságot élte át a költő, s minden elborulást hozó válsággal együtt is egy emelkedő pálya határozta meg, motiválta e távolságélmény romantikáját. Az *apostol* romantikáját — ismétlem — nemcsak e távolságélmény megléte, hanem az emelkedő pálya megtörésének a rettenete is alakította, az a hirtelen szakadék-élmény, amelyet Petőfi számára a szabadszállási választás, vagy tágabban értelmezve: a márciusi fiatalok március utáni helyzete jelentett. Ez a szakadék-élmény felfokozta benne az ügyet vállaló egyén és a még öntudatlan tömeg minőségi különbségének tudatát, állandósította a történet szélsőségeken átvezető haladási irányát (felakasztott „nevelőapa”, családi éhhalál vagy elvhűség; börtön, merénylet, kivégzés), s mindezzel együtt sűrűbbé tette az atmoszféra, a színezés, az egész mű-közege romantikus jellegét. A *Felhők*ben és *A hóhér kötelében*, lírai és epikus költemények sorában megismerkedhettünk már Petőfi romantikus készségeivel. E korábbi jelentkezésekhez képest *Az apostol* a romantika érvényesülésének egy mélyebb, totálisabb változatát mutatja: most a világot tükröző szubjektum megrendülése is intenzívebbé teszi a romantikát. Ez a Petőfi-megrendülés — amely tartalmánál és időbeli helyzeténél fogva is drámaibb, mint a *Felhők*ben kifejeződő válság volt — már nem érthette be a romantikus motívumok és helyzetérzések, hangulatok pusztá felhalmozásával, itt már bensővé lett a romantika: éppen a szubjektum megrendülése következtében mélyült szemléletivé. *A hóhér kötelében* a tartalmi-epikai romantika szélsőségesebb, mint *Az apostol*ban, mégsem mélyül olyan bensőségessé, mint Szilveszter történetében; *A hóhér kötelék* romantikájába nem „rendül bele” a tükröző szubjektum. A *Felhők*ben is mélyebbnek és átfogóbbnak érezzük a romantikát, mint *A hóhér kötelében*, de a ciklus romantikája s a költői szubjektum között marad némi distancia, amely egyrészt kifejezi azt, hogy ez a válság egy emelkedő kor körülményei között következett be, s a kortendencia eleve a válság feloldásával bíztat; másrészt — az elmondottakkal szoros összefüggésben — jelzi azt, hogy a mégoly tömény romantikus motiváció sem jelenti a személyiség teljes, szemléleti mélységű beleoldódását a romantikába.

A *Felhők* intenzív hangulati romantikájához képest *Az apostol* bensőségessé lett, szemléletet is átszövő romantikája mélyebb és egyetemesebb. Itt a művet létrehívó világértelmező magatartásban van jelen a romantikus elem, itt már a műalkotás előtti stádiumban alakítóerő a romantika. Petőfit tapasztalatainak komor összessége belesodorta egy olyan ábrázolásba, amely a [magányos] hőst nem az objektív meghatározásokból bontakoztatja ki realizistikusan hanem — művészi értelemben — úgyszólván prekoncepcióval felérő romantikával jeleníti meg. Az elnyomottak inkább vállalják az elnyo-

mást, minthogy tegyenek-áldozzanak a felszabadulásukért, a nép nem vállalja az érte való harcot; tehát a nép nélkül, magányosan, az elkeseredettségtől vezérelten, eleve bukásra készülve lehet csak küzdeni a szabadságért. Erre az áldozatra a ritka „nagy lelkek” képesek, ezért aztán csak egy beláthatatlanul messze jövőben következhet el a jobb világ. Komor, sötét, kiábrándultságot-megrendültséget objektíváló romantikus kép. romantikus koncepció ez. Nem az eszmében, hanem a népben, a valóságos forradalmi lehetőségekben rendült meg Petőfi bizalma, illetve — *Az apostolban* — a nép iránti bizalom egy romantikus szférába stilizálódott át.

Mégsem állíthatjuk azt, hogy *Az apostol* tetejétől a talpáig romantikus alkotás. Igaz, eddig arról volt szó, hogy Petőfi egy valóságos helyzetet (1848 nyara!) romantizált. Arról azonban még nem beszéltünk, hogy ugyanaz a szemlélet, amely kialakította a valóságos helyzet romantizálását, a „negatív utópiának” mint alternatív „lehetőségnek” a koncepcióba vételével [s ami ettől elválaszthatatlan, a zárórész „kettős hangzásával”] tulajdonképpen egy romantikát is átfogó, értelmező realista tendenciát érvényesít. A szilveszteri történet második felének „negatív-utópisztikus” jellege s a befejező rész funkcionális jelentése *Az apostolt* a befejezett történet státuszából művészi-sajátos módon átemeli az aktuális érdekek szférájába, azaz Szilveszter története befejezett, mint epikum, de ez a befejezettség a tükröző szubjektum szempontjából a befejezetlenség lehetőségét, a Szilveszter-veszély s a veszély-elhárítás aktuális izgalmát jelenti. Ez a szubjektív magatartás is belevetül az említett módon *Az apostolba*, s ennek hordozója a művet átjáró líraiság is. Ebben az összefüggésben nyilvánvaló, hogy a Szilveszter-sors Petőfi és a történelmi valóság relációjában mint szorongató fenyegetés jelenik meg, hogy a romantikus irányulás *valóságra vonatkoztatása* egy szituáció lényegének az érvényesítéséhez is hozzájárul. *Az apostol* helyzetértelmező líraisága, művészileg távlatot nyitó, a befejezett-befejezetlenség költői élményét fenntartó s ugyanakkor a közvetlen-valóságos viszonyok között orientáló jelképi ereje végső soron egy realista tendencia erőterében tartják a romantikát. Tartják, de éppen a helyzet s az ezt tükröző magatartás válság-állapota következtében a romantika centrifugális ereje igen nagy. A döntő realista irányulás érvényesülésén belül gyakran lehetünk tanúi a realista tendálás és az elhatalmasodó romantika közti ingadozásnak, de végső soron ez a „belső” zaklatottság is a „külső” világ valóságának tükrözője Petőfi szubjektumának lényegre emelő közvetítésében. *Az apostol* megőrzi, de nem számolja fel a romantikát; a műben kifejeződő új válság-típus olyan helyzetet teremt, amelyben a forradalmi hanyatlás miatt felerősödő romantika a forradalom féltését is hordozza, a forradalmi eszmék iránti hűséget is kifejezi. Tehát a felerősödő romantika távolodhat az élet közvetlen és lényeges realitásaitól, de végső soron itt nem lép ki a realista tendencia erőteréből.

KOVÁCS ÁGNES

A NÉPMESE PROZÓDIÁJÁRÓL

(EGY SZATMÁRI MESESZÖVEG RITMIKAI ELEMZÉSÉNEK TANULSÁGAI)

A prózai népköltési szövegek a *beszélt* és nem az írott nyelv törvényeinek és lehetőségeinek ismeretében készült költői alkotások. Rögzítésük a szóbeli költészet természete — a változatokban való megjelenés és a konkrét költői megnyilvánulások egyszerisége — következtében igen nagy gondot kíván.¹

A magyar népmesegyűjtés kezdeti szakaszában mese- és mondaszövegeinknek a nemzeti történet szempontjából értékelhető cselekménye és vélt vagy valódi vallástörténeti motívumai állottak az érdeklődés előterében. A gyűjtők egy része — pl. Ipolyi Arnold és gyűjtőgárdájának néhány tagja — tartalmi kivonatokat rögzített csupán, mások az emlékezetükben megőrzött vagy a gyűjtőtársak által beküldött szövegeket megírták egykorú irodalmi stílusban. A népköltészetet kívánták ezáltal irodalmi szintre emelni és a durvának, szegényesnek ítélt paraszti nyelvet csiszolni, finomítani (pl. Erdélyi János és Kazinczy Gábor). A Musäus stílusában megírt német nyelvű kötetek szerkesztőinek az volt a céljuk, hogy a nyugat-európai olvasóközönség érdeklődését és rokonszenvét felkeltsék meséink és mondáink iránt (Gaál, Majláth, Mednyánszky, Stier).

A gyűjtéstechnika második fázisában Kriza János és Arany László felismerték az *eredeti* népköltészet esztétikai értékeit, s gyűjtőink Arany János iránymutatására arra törekedtek, hogy szülőföldjük népköltészeti szövegeit az illető vidék kiváló mesemondóinak stílusában adják elő. Kriza és munkatársai (elsősorban Kiss Mihály és Marosi Gergely), Arany László, Benedek Elek és Berze Nagy János a szülői házból hozták magukkal a meseanyag, a meseszerkesztés és a mesenyelv ismeretét, családi körben nagy mesemondói gyakorlatra tettek szert, képesek voltak tehát arra, hogy a sokszor hallott és általuk is többször elmondott meséket írásban is művészi módon megörökítsék.

A XIX. század második felében élt magyar meseírók nagy része azonban a szájhagyományozó paraszti kultúrából kiszakadt, annak életszemléletétől és nyelvhasználatától többé-kevésbé eltávolodott — gondoljunk csak kalendá-

¹ A szóbeli költészet törvényszerűségeiről, az írott irodalomtól eltérő vonásairól, valamint a rögzítés filológiai pontosságának szükségességéről l. ORTUTAY Gy., 1953. 195—238, — Чистов К. В., 1963.

riumaink, gyermekmesekönyveink vagy tankönyveink neves vagy névtelen mesemondóira —, az ő népköltési minták után megalkotott szövegeik sem hitelesség dolgában, sem művészi értékben nem ütik meg a Magyar Népköltési Gyűjtemény munkatársainak mértékét. Az aranyjánosi normák tehát csak a kevés számú kiemelkedő tehetség számára lehetnek irányadók, a kijelölt út a rendszeres tudományos kutatás számára járhatatlannak bizonyult.²

A folklórkutatás ma olyan népköltési alkotásokat tekint elsőrendű forrásnak — ezek szerencsés esetben a legmagasabb esztétikai igényeket is kielégítik —, melyeket a paraszti közösségben benne élő, attól számon tartott aktív előadó elmondása nyomán örökítettünk meg, lehetőleg megszokott környezetében, állandó hallgatósága jelenlétében oly módon, hogy a gyűjtő és hangfelvevő készüléke a háttérben húzódjon meg.³ (Itt kell megjegyeznünk, hogy a gyakorlott előadók igen jó, az állandó vonásokat magukon viselő szövegeket tudnak elmondani számukra szokatlan körülmények között is, kizárólag a gyűjtő és magnetofonja jelenlétében. Az így felvett szövegeken azonban a mesék, mondák, anekdoták társadalmi funkciója és az előadó szuggesztivitása, rögtönző képessége kevésbé figyelhető meg.⁴)

A közép-, kelet- és dél-európai folklór kutatói szerencsés helyzetben vannak: az elektroakusztikai berendezések általánossá válása után még évtizedekig módjuk lesz arra, hogy a fenti optimális körülmények között népköltési szövegeket rögzítsenek. A magnetofonszalagok kilométerein megörökített prózai népköltési szövegek új kutatási területet tesznek hozzáférhetővé számunkra.

A típus- és motívumvizsgálatok szempontjából is igen hasznos, ha pontosan lejegyezhető, bármikor ellenőrizhető, minden kétséget kizáróan hiteles szövegek állnak a kutató rendelkezésére, a műfaji, szerkezeti, stílári jelenségek vizsgálói előtt pedig egészen jelentős perspektívák nyílnak meg.

Már múlt századi kiemelkedő meseíróink is felfigyeltek rá, s tudatosan vagy öntudatlanul megkísérelték utánozni is a népmesének a ritmikus próza és a kötetlen szótagszámú hangsúlyos vers határán álló nyelvét. Ennek a nyelvnek a ritmikus lüktetése annyira él és hat ma is, hogy falusi környezetben

² A magyar népmese-gyűjtés történetéről a legújabb magyar nyelvű összefoglalás: ORTUTAY GY.—DÉGH L.—KOVÁCS Á., 1960, I. 23—39. Uo. a mesegyűjtők célkitűzéseiről és a gyűjtés technikájáról.

³ A népköltési szövegek hangfelvételen való rögzítésében európai viszonylatban úttörők vagyunk. A prózai szövegek magnetofonnal való rendszeres gyűjtésének történeti előzményei közül kiemelkedő jelentőségű VIKÁR BÉLA (1900), ORTUTAY GYULA (1938) és HEGEDŰS LAJOS (1946, 1950, 1952) gyűjtőtevékenysége.

⁴ Nemcsak formai, de tipológiai szempontból is problematikusává válik azonban szövegünk akkor, ha a mesemondó „tollba mondja”, vagyis ha beszédtempóját lelassítani kényszerül, hogy a gyűjtő szó szerint jegyezhesse. A szokatlan beszédtempó gyakran még a legjobb képességű adatközlőket is arra készteti, hogy mondanivalójukat lerövidítsék, leegyszerűsítsék. Közölt szövegek cselekménye és különösen formája annyira eltorzulhat, hogy prózadi vizsgálatokra csaknem alkalmatlanná válik. L. erről: AUSTERLITZ R., 1958, 12—14.

már egy köznap eseményről előadott beszámolóban is megtaláljuk a nyomát.⁵ Az állandósult formáknál azután valósággal átveszi az uralmat, magával ragadja nemcsak a mesemondót, hanem a gyűjtőt, a gyűjteményszerkesztőt, sőt a fordítót is, mint ezt a legutóbb megjelent két „Ungarische Volksmärchen” c. gyűjtemény⁶ fordítóinál: Engl Gézánál és Mirza v. Schüching-nél, illetőleg Hajdú Jeanette-nél tapasztaltuk.⁷

Ez a magyarázata annak, hogy Kriza János, Arany László vagy Benedek Elek, de még Ipolyi vagy Erdélyi meséi között is miért találunk olyan sűrűn — különösen a párbeszédekben — ritmikusan lüktető szövegrészeket, sőt olykor teljes szövegeket is. Gondoljunk csak Arany László állatmeséire vagy Horger „Kicsi kigyó, macska és féreg” c. hétfalusi csángó meséjére (Horger A., 1908, 168—179.25.).

Az alábbiakban azonban nem a mesemondókák verselési módjáról vagy az ütemes munka során kialakult szövegritmusról szeretnénk beszélni, hanem a magyar tündérmesék egy csoportjának, az ún. hősmeséknek a ritmusáról, melyeknek néhány tartalmi elemét oly ötletesen s máig sem követett módon vizsgálta Solymossy Sándor (1922, 1927, 1929, 1930, 1931.).

1956 márciusában tánckutatók meghívására jártam első ízben Andrásfalvy Bertalannal mesét gyűjteni Tyukodon. Olyan falu ez, mondták a szatmári táncmonográfia munkatársai, ahol a mese Ketesdhez hasonlóan eleven, s kiváló mesemondók egész sorára lehet számítani.

A valóság minden várakozást felülmúlt. Közel nyolcvan mesét vettünk hangszalagra öt nap alatt, s a rendelkezésünkre álló tizennégy 180 m-es magnetofontekercs, melyet 9,5 sebességgel úgyszólván az utolsó centiig felhasználtunk, csak arra volt elegendő, hogy néhány kiváló mesemondó tudásának jellegét megállapíthassuk. A mesekedvelők — előadók és hallgatók — eddig nem tapasztalt nagy száma s a szövegek végeláthatatlannak tűnő özöne mellett még egy tényező tette a szatmári Tyukodot hasonlatossá a kalotaszegi Ketesdhez: a meseszövegek ritmizált volta.⁸

Ketesden a negyvenes évek elején az öreg Korpos Márton, a falu egyik legjobb mesemondója, bíróviselt tekintélyes gazda, csak úgy tudott szíve szerint mesélni, ha maga elé vett egy kosár csöves tengerit, s azt szép tempósan morzsolni kezdte. Szavai és a kukoricaszemek egyazon ritmusra peregtek.

⁵ Hasonló tapasztalatokról számol be MAGDICS KLÁRA a magyar nyelvjárások hanglejtésvizsgálatáról írott első tanulmányában. (MAGDICS K., 1964, 446—462).

⁶ ORTUTAY GY., 1957; KOVÁCS Á., 1966.

⁷ A népmesék ritmusára vezeti vissza VÉGH JÓZSEF MIHÁLY a prózaíróink elbeszélő stílusában felbukkanó ritmikus részeket. (VÉGH J. M., 1966a, 2.) Hogy ennek a törvényszerűségeit kimutathassa, felvázolja a népi elbeszélő költészet ritmikájának törvényszerűségeit is (VÉGH J. M., 1966b, 19—24.). Vizsgálatai, bár kiindulási pontja nem az előszóban elhangzott, hanem az írásban rögzített népmeseszöveg és Eötvös Károly prózája, amikkel több ponton azonos eredményre vezettek. Megállapításait a megfelelő helyeken értékesítjük.

⁸ A ketesdi mesék ritmusával kapcsolatos megfigyeléseket l. Kovács Á., 1943, I. 74—77.

Tizenöt évvel később Tyukodon az egyik növendék fiú a mese kigúnyolására elmondott egy se füle, se farka halandzsát — a mesék közismert ritmusában. Hogy ez a — magnetofonszalagon is megörökített — halandzsa ritmikai szempontból mennyire nem volt túlzott, annak legjobb bizonyítéka Becző Zsigmond repertoárja. Az akkor 52 éves kosárkötő, családjának és baráti körének hosszú éveken keresztül rendszeres mesemondója, valósággal skandálva adta elő meséit. Az ő szövegei közül választottunk ki egyet, a szabad füllel is igen jól érzékelhető ritmus megvizsgálására.

A szovjet folklorisztika terminológiájával „hősmese”-nek⁹ nevezhető szövegünk rövid, nem egészen 10 percre tart. Szerkezete zárt, világosan tagolt. Típusösszetétele: MNK 319* (Égitestszabadító) + AaTh 513A (Hatan a világ ellen). Az „Égitestszabadító” típus egy olyan redakciójának a változata, amelyben a mese második felét, a legyőzött sárkányok feleségének és anyjának felkeresését, a „Hatan a világ ellen” típus lerövidített formája helyettesíti.

A redakció az egész magyar nyelvterületen ismert,¹⁰ több változatának hőse Király kis Miklós, Királyfia, Világhírű vagy csak egyszerűen Kis Miklós. Azok számára, akik irodalomtörténeti és nyelvészeti tanulmányaik során találkoztak ezzel a névvel,¹¹ talán szokatlannak tűnik, hogy ez a „Táltos-párbaj, kancatejfürdő” (MNK 531*) típushoz asszociált hős ilyen következetesen jelenik meg egy másik típusösszetételben. Mesekutatóink előtt azonban ismert tény, hogy a név felbukkan az „Égig érő fa” (AaTh 468) és „A király öreg barátja — Mirkó királyfi” (AaTh 463A*) típusok hőséneke neveként is, sőt Krizánál egy „Az anyaméhben síró magzat” (AaTh 409B*) kezdetű szövegben is.¹² Csupa olyan mese, melynek legalább egyik alkotótípusa mese-

⁹ A „hősmese” fogalmáról és a hőseposzsal való történeti kapcsolatáról l. SCHIRMUNSKI V., 1961, 54 kk. A szovjet és a magyar „hősmese” terminus nem egészen azonos műfajmódot takar. Megtaláltam viszont a kifejezést a román népi szóhasználatban. Hasonló néven (basme cu viteji) emlegette s a népmesék legértékesebbjének tartotta a tündérmesék egy csoportját Petre Ilie 69 é. román mesemondó. Az általa előadott, az AaTh 303(300), 315, 304, 530, 317, 556F*, 312D stb. típusok epizódjaiból összeállított mesék valóban nem szerelni cselszövényekről, hanem vitézi kalandokról szólnak (gyh.: Dragomireshti de Vale község Bukarest mellett, gyi.: 1967. X. 14., gy.: Corneliu Barbulescu, magnetofonfelv.) A kiváló mesemondó, akit a faluban elsősorban mint hegedűst (lăutar) tartanak számon, szuggesztív erővel, élénk mimikával és gesztikulációval előadott terjedelmes, bonyolult meséit szépen hullámszó ritmikus nyelven mondja el.

¹⁰ Az MNK 319* + AaTh 513A redakció magyar változatai: 1. MERÉNYI L., 1862, I. 1—62. „Az ólombarát”. (A hős neve Kiss Miklós), 2. ORTUTAY GY. — KATONA I., 1951, 1956, II. 177—186. „Az óriászló” (Gyűjtötte: Balás Gyula Mezőkovácsházán 1878-ban), 3. TEMESVÁRI L., 1879, 373 kk. „Cserneki”, Sepső-Uzon, 4. ŐSZ J., é. n., 15—32. „Neznám”, 5. ŐSZ J., 1940, 2—12. „A szép királyfi” (Ősz János meséinek jó részét Kibédén gyűjtötte a 90-es évek elején.), 6. FARAGÓ J., 1955, 5—20. „Zöldszemű Péter” (Ismeretlen gyűjtő feljegyzése az 1890-es évekből.), 7. BEKE Ö., 1905, 66—72. „Világhírű kis Miklós”, 8. BERZE NAGY J., 1907, 294—300. „Borsszem Jankó”, 9. KÁLMÁNY L., 1914, I. 23—29. „Csinosomdrága”, 10. HUNYADI A., 1956, 98—126. „Erővel is, ésszel is”, 11. BODNÁR B., 1957, 111—119. „Dunai szentelt vitéz”, 12. BODNÁR B., 1958, Nr. 1. „Koltymofitty”.

¹¹ A kérdés legújabb összefoglalása: TARNÓC M., 1967.

¹² A 10. jegyzetben felsoroltakon kívül az alábbi hősmeseszövegek hőse Király, ill. Királyfia kis Miklós: AaTh 468: 1. A *Kisfaludy Társaság Népmesegyűjteménye*, IV. é. n. [XIX. sz. közepe] 19—33. f. C. n., 2. BÉRES A., 1967, 141—165. 20. „Király kis Miklós”;

kincsünk legrégebbi, ún. keleti rétegéhez tartozik.¹³ Szilády Áron feltevése,¹⁴ hogy itt egy, a magyar történettudomány által eddig fel nem kutatott hős körül kialakult ciklussal van dolgunk, nem egészen valószínűtlen. A feltevést megerősíteni látszik az a tény is, hogy a költött vagy valóban élt hős személyéhez kapcsolt szövegek nemcsak műfajilag merítik ki a hősmese fogalmát, s illeszkednek bele tematikailag, a cselekmény színterét és a hős magatartását tekintve is a samanisztikus világképbe, hanem hangvételüket és formanyelvüket nézve is egyazon költői táptalajból kisarjadottnak tekinthetők.

Az AaTh 468, AaTh 463A*, MNK 319*, MNK 531*, de AaTh 301B (Fehérlófia), AaTh 312D (Borsszem Jankó), AaTh 318 (A hűtlen királyné), AaTh 511A (A táltostehén), AaTh 552 (Állatsógorok), valamint az AaTh 302 (Testen kívül elrejtett erő) és AaTh 506 – 509 (Hálás halott) típuskörbe tartozó meséink egymással erős affinitást mutatnak,¹⁵ szerkezeti felépítésük azonos törvényű, sűrűn élnek a párhuzamos mondatszerkesztés (szintaktikai paralelizmus) és az inverzió, a hármas tagolásban való fokozás, az alliteráció és a rag-, ill. képzőrimék költői eszközeivel, s nyelvük ritmikailag erősen kötött. Ez a ritmikai kötöttség még a romlott vagy „megírt” szövegeken is nyomot hagy a bevezető- és záróformulákban, valamint a párbeszédekben.

AaTh 463A*: ANDRÁSFALVY B. – KOVÁCS Á., 1956, 28. sz. „A háromszemű király” (kézirat-hangfelvétel); AaTh 463A* + AaTh 468: KRIZA J., 1956, II. 163 – 173. „Királyfia kis Miklós”; AaTh 409B* + AaTh 408 + AaTh 516: KRIZA J., 1961, 5 – 19. „Királyfiú Kis Miklós”.

¹³ Mesekincsünk honfoglalás előtti, keleti kapcsolatokra utaló rétegről l. ORTUTAY GYULA bevezető tanulmányát: (ORTUTAY GY. – DÉGH L. – KOVÁCS Á., 1960, I. 6 – 9). Ennek a rétegnek a szibériai hősekenekkel való kapcsolatát, számos motívumuk egyezését állapítja meg VARGYAS LAJOS (1961, 3 – 11.). — Ézt a réteget állítja párhuzamba KÉPES GÉZA osztják és vogul teremtményekkel, s nemcsak tartalmi, de ritmikai egyezések nyomaira is bukkan. (KÉPES G., 1964, 8 – 14.)

¹⁴ SZILÁDY Á., 1873, 67.

¹⁵ ORTUTAY GYULA így határozza meg az *affinitás* fogalmát akadémiai székfoglalójában (ORTUTAY GY., 1959, 233 – 237.): „rokon vagy hasonló típusok, szerkezetek vonzást gyakorolnak egymásra” . . . „a változatok átmenetein keresztül új típusok születésének, motívumok egymáshoz közelítésének alkotó folyamata”. Majd a jelenség meglétét bizonyító példák után így körvonalazza a vele kapcsolatos tennivalókat: „feltárára vár, hogy egyes típusok között az affinitás maximálisnak vagy minimálisnak tekinthető, s ezeken az elemzéseken keresztül arra is feleletet kaphatunk, hogy milyen tartalmi, formai okok teszik a vonzást vagy fordítva: az elhárítást indokoltá.” (i. h. 237). Bár jelen vizsgálatunknak nem célja az affinitás jelenségek körébe utalható törvényszerűségek megállapítása, úgy gondoljuk, nem tapogatózunk helytelen irányba, amikor úgy véljük, hogy a hősmeséink körében maximálisnak tapasztalt affinitás okai a következők: 1. a szövegek háttérül, ill. alapjául szolgáló azonos (samanisztikus) világkép, 2. a cselekmény hasonló vonalvezetése: egy-egy rendkívüli képességű hős e rendkívüli képességeiről mintegy tanúbizonyságot tevő nagyszabású tetteinek sora, 3. a formai felépítés hasonlósága: a kisebb egységek zártága s a nagyobb egységek összekapcsolásának tág lehetőségei, 4. a költői nyelv, a költészeti technika azonossága. Egyezően az azonos kulturális stílusréteghez való tartozás. Ezzel kapcsolatban két esetleges félreértést eleve ki szeretnénk rekeszteni: a. az azonos stílusréteghez tartozónak ítélt meseszövegeknek — ideértve az összes felgyűjtött és fel nem gyűjtött variánsokat — nem tartozik kivétel nélkül valamennyi motívuma honfoglaláskori szóbeli költészetünkhöz, b. az affinitás jelensége nem kizárólag egyazon stílusréteg kisebb-nagyobb kultúrformái között figyelhető meg. Szeretnénk remélni, hogy e kérdéscsoport alaposabb megfigyelésére és bővebb kifejtésére mód nyílik majd a magyar tündérmesék katalógusának megszerkesztése során.

Kísérletet tettünk annak a megállapítására, miben áll voltaképpen ez a szabad füllel vagy „belső hallással” is igen jól érzékelhető ritmikai kötöttség. Példaképpen kiválasztott mesénket ezért nem a szokványos formában jegyeztük le a magnetofonszalagról. Az egy lélegzetvétellel elmondott mondatokat vagy mondatrészeket egy-egy sornak vettük, s a mondatokat lezáró felsornyi (fél vagy egész ütemnyi) vagy egész sornyi (két ütemnek megfelelő időtartamú) szüneteknél új strófát kezdtünk. Munkánk eredményeképpen jórészt háromsoros aszimmetrikus strófákból álló versforma jött létre. Ezek között néhol két-, másutt négy-, sőt ötsoros „versszakok”-at is találtunk, s egy-egy párbeszédes rész lezárásaképpen egyes sorokat.

A szövegben meglehetősen élességgel elkülönül három tartalmilag, a cselekmény szempontjából egymástól független, formailag azonban összehangolt rész: a bevezető formula, a szövegtörzs és a záróformula.

A bevezető formula tartalmilag és formailag teljes mértékben megszilárdult mondóka, amely a hallgatót a mese világába és a mese ritmusába vezeti be: „Eccer vót, hun nem vót . . .”.¹⁶ A záróformula a közismert „Ma is élnek, ha meg nem haltak” + a mesemondó neve és a gyűjtés helye.¹⁷

A szövegtörzset magától értetődő természetességgel két részre osztja a két típusösszetevő (KKM 6–155, 156–223). A két részt ismét két-két nem egyenlő, de arányos részre tagolja két-két dialógus sor: A1, 2, 3. A király és a leányait elrabló fekete felhő (három sárkány) párbeszéde (KKM 9–23), B3,2, 1. A három sárkánynak a lovukkal, majd a hőssel (párviadal előtt és után) folytatott dialógusa. (KKM 42–150), II. C1, 2, 3. A hősnak a három rendkívüli képességekkel rendelkező emberrel folytatott beszélgetése, mikor azok szolgálatába szegődnek és (KKM 174–193) D3,1,2, mikor segítségükkel másodszor is visszaszerzi az égitesteket (KKM 198–213).

Mind terjedelem, mind kidolgozottság szempontjából ez a négy háromszor ismétlődő párbeszéd képezi szövegünk súlyponti részét. A dialógussorokat összekötő, a cselekményt előbbre vivő, nem ismétlődő eseményeket is több ízben párbeszédes formában mondja el a mesemondó. Miután a párbeszédnek közvetlen szöveggörnyezete is előkészítésüket, ill. lezárásukat tartalmazza, párbeszéddel nem kapcsolatos cselekmény – a bevezető- és a záróformulát beleértve – a negyedét sem teszi ki szövegünknek.¹⁸ A szereplők mondani-

¹⁶ Tekintettel arra, hogy elemzett szövegünket teljes terjedelmében közöljük, a tanulmányi részben idézeteket alig adunk, inkább csak utalunk a szöveg megfelelő helyére a sorok számának segítségével. Jelen esetben így: KKM 1–5.

¹⁷ Hasonló tapasztalatokról számol be csallóközi gyűjtésével kapcsolatban SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY. (1958.) Adatközlői, mivel megkívánta tőlük, hogy nevüket, életkorukat és a gyűjtés helyét is „bemondják” a mikrofonba, ezeket az adatokat is az énekelt szöveg, a hangszeren játszott dallam ritmusában fűzték hozzá a magnetofonszalagra felvett köszöntőhöz, bakternótához stb.

¹⁸ „Vannak meséink, amelyekben szinte eltűnik a közbevetett leíró, magyarázó rész, alig több jelzésnél, viszont az egész történet, a cselekmény csupa ügyes, eleven vitákon, párbeszédiken keresztül jelenik meg” állapítja meg ORTUTAY GYULA a magyar

valója — különösen a hármas ismétlődésekben, de a nem ismétlődő párbeszédekben is — zárt strófaszerkezetű mondókává kristályosult, s állandó formát öltöttek a háromszor ismételt elbeszélő részek is (l. I. B3,2,1.). A nem ismételt elbeszélő részek formája kevésbé szilárd, ritmikailag azonban ezek is hibátlanul belesimulnak a szövegbe. Világosan kivehető prózát mesénkben mindössze két esetben hallottunk: egyszer egy magyarázó mondatot (144 sor), egy más alkalommal a mesemondónak egy emlékezetkihagyását s ezzel kapcsolatban a hallgatókkal folytatott rövid eszmecseréjét (135 sor).

Beczó Zsigmond példaképpen kiválasztott szövegét tehát teljes terjedelmében ritmikus prózában adta elő. A mesében a mondanivalót aláhúzó hangsúly a legjelentősebb ritmikai tényező.¹⁹ A szamosháti nyelvjárásban — ide tartozik a tyukodi is — Csűry Bálint háromféle hangsúlyt különböztet meg: a fő-, mellék- és ún. ritmikai hangsúlyt.²⁰ Mesénkben is jól megfigyelhető mindhárom, jelentős szerepük van az ütemek elhatárolásában és tagolásában. Feltűnő módon bejelölve és segítségükkel az ütemvonalakat meghúzva, a következőket állapítottuk meg: *mesénk alapegysége a hat szótagú ütem, melynek első és negyedik szótagja hangsúlyos, a második-harmadik és az ötödik-hatodik pedig hangsúlytalan* (Eccer vót, hun nem vót ... KKM6.). Metronóm és

népmese formai-stiláris vonásairól szólva. (ORTUTAY GY.—DÉGH L.—KOVÁCS Á., 1960, I. 53—55.)

¹⁹ Vö. KECSKÉS A., 1966, 122—125.

²⁰ CSÜRY B., 1925, 5—6. — Mint a mellékelt példaszövegen látható, a hangsúly jelölésére egyéni jeleket használtunk, mégpedig olyanokat, amelyek a hangszalagról való lejegyzés során a természetes beszédtempó lelassítása nélkül is könnyűszerrel felrakhatók, s letisztázásakor írógéppel beírhatók.

= (a nagyobb nyomatékkaal ejtett szótag magánhangzója alatt): *főhangsúly*. Rendszerint, de nem minden esetben az ütem első szótagjára esik. Hatására a természeténél és helyzeténél fogva hosszú szótag megnyúlik, a rákövetkező rövid szótag viszont megrövidül, tehát arányeltolódás áll elő. Ha a főhangsúly rövid szótagra esik, a szótag megrövidül, élessé válik, a rákövetkező hosszú szótag — az azonban nem föltétlenül az ütem második szótagja — megnyúlik, s ezáltal a hangsúly előidézte egyensúlymegbillenés mintegy helyreáll, vagyis a kiegyenlítő törvénye nemcsak az ütemen, hanem az ütemrészekben belül is érvényesül. — A hangsúlyos szótagok hangerejére, időtartamára és hangmagasságára vonatkozó méréseket még nem volt módunkban végezni. Fenti megállapításaink csupán az emberi fül által észlelt jelenségekre támaszkodnak, ezért provizórikusnak tekintendők.

— *mellékhangsúly* (helye a szövegben m. f.). Szövegünkben a szóhangsúly csak akkor érvényesül, ha szerepet kap az ütem tagolásában. Ejtése kevésbé nyomatékos, mint a főhangsúlyé, ennél fogva kevésbé befolyásolja a szótaghosszúságot, ill. a hosszú és rövid szótagok egymás közti arányát, mint a főhangsúly.

Λ *ritmikai hangsúly* (helye a szövegben m. f.). A szokottnál nagyobb hangmagassággal ejtett utolsó előtti vagy utolsó szótagra esik. Különösen akkor érvényesül, ha az hosszú szótagra következő rövid, ritkábban rövid szótagra következő hosszú szótag, s utána ismét ellentétes hosszúságú vagy ilyennek ejtett szótag következik. Ebben a helyzetben a különböző időtartamú szótagok között éles arányeltolódás következik be. A szamosháti nyelvjárásban a ritmikai hangsúly a köznapi beszédben is használatos (a kérdőmondatban).

Λ *ritmikai hangsúly + főhangsúly*. Ha a hangsúlyelosztás úgy kívánja, a ritmikai hangsúly főhangsúly erősségű nyomatékot is kap (ha a megelőző hangsúlyos szótag mellékhangsúlyos; ennek a hangsúlyfajtának a megfigyelését Tóth Margitnak köszönhetem).

stopper segítségével megállapítottuk, hogy szövegünknek ez az *alapegysége voltaképpen egy kétosztatú 6/8-os ütem*, melynek időtartama Becző Zsigmondnál általában 1—1,14 mp., egy „versláb” vagy félütem metronómértéke pedig 116—108 (alsó határ 100, felső határ 126).

Ilyen alapütemet találtunk egy-egy szakasz kezdő- és záróütemeként, semleges, indulatmentes elbeszélő részekben és olyankor, amikor a mesemondónak nem sikerült együtt tartania a cselekmény és a ritmus gyeplő-szárát, s az utóbbi átvette az uralmat.

Bár a metronómérték az elbeszélés során nem változik lényegesen — indulatos párbeszédekben kissé felgyorsul, s az idő múlását érzékeltetni kívánó elbeszélő mondatokban lelassul —, az ütemek ettől az alapütemtől többféle módon eltérnek:

1. A hangsúlyos szótagot követő hangsúlytalan szótagok száma lehet több is, kevesebb is, mint kettő. Ha több, akkor a mesemondó gyorsabban, ha kevesebb, akkor lassabban ejti. Az ütem időtartama tehát a szótagok számának egészen lényeges eltérése mellett is viszonylag állandó.²¹ A szaporán ejtett félütem rendszerint a főhangsúlyos első szótag, a kitartott szótagokból álló pedig a mellékhangsúlyos negyedik tartozéka. Gyakran egy ütemen belül helyezkednek el, szabályszerűen váltogatják egymást — pl. a bevezető mondókában —, s fokozzák a hallgatóban a ritmus lüktetésének érzését.

2. Az elbeszélés során a mesemondó az ütemek minden lehetséges tagolását alkalmazza, tehát nemcsak 3 : 3, hanem 2 : 2 : 2, 2 : 4, 4 : 2, sőt néha 1 : 5, illetőleg 5 : 1 tagolással is találkozunk. Természetesen a nem felező megoldású ütemekben ugyanúgy találkozunk az aprózás és a lelassítás, illetőleg az ütem kiegyenlítődéssé jelenségével. Hogy ezt a jelenséget azok számára is nyilvánvalóvá tegyük, akiknek nincs módjuk a szöveget magnetofonszalagról meghallgatni, a szótagok számát és időtartamát hangjegyekkel ábrázoltuk.^{22a} Mintegy ellenőrzésképpen feltüntettük az ütemrészek időtartamát is másodpercekben, valamint a jól ritmizálható ütemek metronómértékét.^{22b}

3. A 6/8-os ütemek között második stb. ütemként találunk szép számmal 9/8-os, vagyis 1,5” időtartamú ütemeket is 3 : 3 : 3, 6 : 3 vagy 3 : 6 tago-

²¹ „A *mönök én elejbe* rész hatszótagos. Ejtése a felmondásban gyorsabb lehet, hogy ugyanannyi ideig tartson, mint az utána következő három-négszótagos ütemnek a kiejtése” állapítja meg VÉGH JÓZSEF idézett tanulmányában Vikár Béla egyik meséjéről. (VÉGH J. M., 1966b, 22.) Majd néhány sorral alább Fedics Mihály egyik meséjéről szólva így ír: „ha hangosan mondani kezdjük, azt tapasztaljuk, hogy a beszéd természetes hangsúlyai és szünetei úgy tagolják... a mondatokat, hogy a tagok majdnem egyenlő hosszúak, a hangsúlyok pedig szinte szabályos időközökben következnek egymás után.”

^{22a} A mese ritmusának hangjegyekkel való jelölésében TÓTH MARGIT és KISS LAJOS tanácsaira támaszkodtam. Szíves segítségüket ezúton is hálásan köszönöm.

^{22b} A metronómjelzéseket csak a pontosan mérhető, világosan tagolt ütemeknél írtuk ki, a jelzésen belüli agógikus ingadozásokat nem jelöltük. — A metronómjelzések felrakása után kialakult kép egyezik VÉGH JÓZSEF MIHÁLY egyik megfigyelésével a ritmosos és ritmustalan, ritmusra törekvő beszédszakaszok, mondatok, ill. mondatrészek váltakozásáról, melynek együttes eredménye a ritmikus próza (1966a 117, 142—143 l.).

lásban és egy ezzel időtartamban megegyező, vagyis 3 félütem időtartamú ütemfajtát felelő megoldásban.

4. Bonyolultabb összetett mondatokban nem ritka az $5/8 + 7/8$, ill. $7/8 + 5/8$ megoldás sem. A két ütemfajtát legtöbbször közvetlenül egymás után találjuk, vagyis a nem kiegyensúlyozottnak érzett $5/8$ -os ütem nyomban egyensúlyi állapotba kerül a $7/8$ -os ütem vagy ezzel azonos időtartamú szünet segítségével, vagyis a két ütem időtartama együttesen megegyezik két normál időtartamú ütem hosszával.

5. Végezetül szólnunk kell a sorok, strófák végén álló kicsengő félütemekről. Ezek rendszerint három szótagúak (1 főhangsúlyos + 2 hangsúlytalan) vagy két szótagúak (1 fő-ritmikai hangsúlyos + 1 hangsúlytalan). Utóbbi esetben a szótagok időtartama élesen eltér. A hosszú és rövid szótagok között általánosnak tekintett 1 : 2, arányt csak itt tapasztaltuk állandó jelleggel.²³ A sor- vagy strófavégi félütem vagy nem teljes ütem szerepe a nyitott láncszemé. Ezen keresztül kapcsolódik a következő szövegrész az előzményekhez. Ha szünet egészíti ki teljes $6/8$ -dát, a fül a mondatot befejezetlennek, a végtelenbe kicsengőnek érzi, vagyis nem lezáró pontot, ha nem nyitott vesszőt vagy három pontot hall.

Mint az elmondottakból nyilvánvaló, mesénkben ritmikai szempontból jelentős szerepük van a szüneteknek. Becző Zsigmond — gyors beszédű és jó ritmusérzékű ember lévén — sűrűn él is velük. A sorokat kiegészítő félütemnyi és a szöveget strófákra tagoló 1—2 ütemnyi szünetekről már beszéltünk. Az elmondottak alapján a szüneteknek a kiegyensúlyozó és szövegtagoló szerepe nyilvánvaló. Utóbbi érvényesül a főhangsúlyos, sőt a mellékhangsúlyos szótag előtt is. Jelenlegi mérőeszközeim a félütemnél rövidebb, a századmásodperceket is megbízhatóan regisztráló mérésekre nem alkalmasak, de szeretném remélni, hogy nem is nagyon távoli jövőben mód nyílik az ütemhatárokon és az ütemfelezőknél tapasztalt, a hangsúlyt aláhúzó szünetek lemerésére is. Az a benyomásom, hogy a mesében — legalábbis Becző Zsigmond esetében — ezeken a pontokon a szokottnál nagyobb időértékkel kell számolnunk.

A szünetekről szólva még egy jelenséget kell megemlítenem, ami között példaszövegünk figyelmes tanulmányozója előtt nyilvánvaló, de talán nem tűnik fel első pillanatban: a mesemondó által alkalmazott nem nagyarányú, de annál gyakoribb tempóváltás általában a szünetekben következik be. Mellékelt vázlatos ritmusképünkben a szüneteket egy-egy szövegrész lezáró mozzanataként tüntettük fel, ez azonban csak részben van így. A szünetjelek alatt feltüntetett időértékekből és a metronómjelzésekből megállapítható, hogy mikor kell egy-egy szünetet nem szakasz-lezáró, hanem az elkövetkező

²³ Ezeknek a kétszótagos $3/8$ -os ütemeknek a ritmusképe ♪♪ v. ♪♪ (l. pl. mesénk 6. v. 56. sorát). Ez a sorvégződés nemcsak a $3/8$ -os, de a $6/8$ -os vagy $9/8$ -os ütemmel végződő sorokban is gyakori.

mondanivalót bevezető gondolkodási vagy ritmikai szünetnek tekintenünk.²⁴

Szövegünk legkisebb zárt egysége tehát az ütem, amely egyenlő vagy arányos ütemrészekből áll. Az ütemrészek időtartama — látszólag — független a szótagok számától, hosszúságukat és rövidségüket is csak hangsúlyos vagy kitartott helyzetben észleli a fül.²⁵ Terveim között szerepel — megfelelő mérő-eszköz birtokában — a hosszú és rövid, hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok időtartamának lemérése. E mérések eredményeképpen a szabad füllel nyert kép finomodni fog, de lényegesen aligha változik. Semmi esetre sem oly mértékben, hogy az általunk kielemezett szabályosan szabálytalan ütemek a klasszikus versmértékekben szokásos hosszú és rövid szótag-jelölésekkel kifejezhetők legyenek. Példaképpen bemutatott szövegünkkel kapcsolatban legalábbis az ilyen jellegű kísérlet teljes kudarcáról számolhatunk be csupán.²⁶

Hogyan alkotnak ezek a nyomaték és időtartam szempontjából világos, szótagviszonyok és hanglejtés szempontjából a közeli jövőben megvizsgálándó ütemek sorokat, „versszakokat”, szerkezeti egységet?

Elöljáróban szeretném leszögezni, hogy szövegünk textúrája olyan szoros, hogy azon bármely — akár egyetlen szótagnyi — változtatás, kihagyás vagy betoldás lehetetlennek látszik a ritmus károsodása nélkül. Az a látszólagos szabadság tehát, amellyel a mesemondó az ütemek, ütemrészek időtartamát, a szótagok számát és hosszúságát változtatja, valójában egy előttünk egyelőre kevéssé ismert törvény ösztönös vagy tudatos alkalmazása.

Mint egyik, azóta elhunyt kiváló mesemondóm, a magyarói büszke Kocsis Miklós Barabás egy marék aprópénz segítségével igen szemléletesen bemutatta: a mese „szavai” úgy illeszkednek egymáshoz, mint a tetőcserepek tetőfedéskor vagy a kártyalapok pasziánszrakás közben. Minden ütem ön-

²⁴ „Kovács Ágnes munkájában . . . kiegészíti eddigi megfigyeléseinket nemcsak vokális (l. törökkoppányi siratók), hanem sajátosan a zenekari együttesek játékmódja tekintetében is (vö. Lajtha lejegyzésében a széki és kőrispataki darabokat): ezekben is az új tempót a szünetek alatti lélegzetvétel, aviso készíti elő, adja meg.” (idézet Tóth MARGIT lektori véleményéből).

²⁵ VARGYAS LAJOS a középkori magyar versről, konkrétan az Ómagyar Mária-siralomról szólva esztétikailag igen pozitívan értékeli ezt a költői stílust: „A különböző hosszú ütemeket lassítva — szaporázva mondjuk, s az ilyenformán nagyjából egyenlő idejű ütemek kellemes hullámnzása rendkívül magasrendű ritmusélményt nyújt.” (VARGYAS L., 1966. 60.) — Az esetleges félreértések elkerülésére szükségesnek látjuk leszögezni: semmiképpen sem állítható az, hogy ütemeinkben a szótagok száma vagy hosszúsága közömbös lenne. Ellenkezőleg: mindkét nyelvi tényezőnek jelentős szerepe van a ritmus, ill. az esztétikai hatás kialakításában. Szerepük azonban a hangsúlyhoz vagy nyomatékhoz képest alárendelt. E „második regiszter” törvényszerűségei szintén csak a részletmérések elvégzése és a nagyobb számú szöveganyag ritmikai vizsgálata után tisztázhatók.

²⁶ „eleve el kell háritanunk, sőt szinte ki kell rekesztenünk vizsgálódásaink köréből minden olyan klasszicizáló kísérletet, mely hol trocheust, daktilust, hol pedig jambust, spondeust vagy anapestust keres a finnugor verselés egyes formáiban” állapítja meg Gáldi László. (1960, 153.) Majd tanulmánya végén megállapításait összegezve azt mondja: „Teljes bizonyosnak tartjuk a finnugor vers alapelvének a tagoló versnek közös finnugor voltát . . . Kétségtelennek látszik . . . hogy az ősi verstagokban bizonyos összetartó erőt nem az időmérték, hanem a dinamikus hangsúly jelentett (uo. 322).

magában ritmikai egységet alkot, emellett — értelmileg és ritmikailag egyaránt — szoros kapcsolatban áll a közvetlen megelőzővel és utána következővel. Számos nyelvi tényező teszi felbonthatatlanná ezt a lánc- vagy lemezsor: az ütem egyes szavainak a következő ütemben azonos helyzetben, időtartammal és hangsúllyal való megismétlése, az ütem utolsó szavának a következő ütem első szavaként attól eltérő hangsúllyal való megismétlése, a szókezdő rím és az alliteráció.²⁷ (Ezek közül a költői stílusesszók közül egy-egy ütem-páron belül rendszerint több is megfigyelhető.)

És végül ide sorolható az „Auftakt” is. Közismert tény, hogy a névelő, a névmás és a kötőszó, bár értelmileg a következő mondatrészhöz tartozik, ritmikailag a megelőzőhöz kapcsolódik. Iskolázott ember ezen igyekszik túltenni magát, és az írásjelnél tart szünetet, mesemondónk azonban, mint az ösztönösen és nem tudatosan beszélő emberek általában, a névelőt és a kötőszót a megelőző szóhoz kapcsolja, és utána tart — ahogyan ritmusérzéke megkívánja — egy leheletnyi, egy szótagnyi, sőt olykor fél vagy egész ütemnyi szünetet.

(Ha az ütemelőző hosszabb — egy-két ütemnyi — szünet után, sor vagy strófa elején áll, a mesemondó a főhangsúlyos szótag kimondásához szükséges levegő beszívása közben sóhajszzerűen ejti ki, általában halkabban és gyorsabban, mint a szöveg többi részét.)

Ez a világosan tagolható elemekből szilárdan összeilleszkedő, a kohézió egy nemével szorosan egymáshoz tapadó lemezsor nem kígyózik a végtelenbe, hanem sorokra és strófákra tagolódik.

Mint mondtuk, egy sornak vettük az egy lélegzetvétellel elmondott mondatokat vagy mondatrészeket. E sorok egy, két vagy három, ritkán négy ütemből állnak. Az egy- vagy félütemű sor magában álló rövid kérdés vagy kijelentés, gyakran egyetlen ige: „kiment”, „leszállott”, „sírt” stb. A két-ütemű sorok közül legpregnansabbak azok, amelyek két azonos szerkezetű, párhuzamos felépítésű, egymással alliteráló ütemből állnak: 13. Elment a felleg, / elvitte a napot”. Leggyakoribb azonban a háromütemű sor. Itt az első két ütem összecseng, a harmadik pedig kicseng. A kicsengő harmadikhoz kapcsolódik a negyedik és ötödik ütem, amely ismét összecseng, a hatodik ismét kicseng, és így tovább (l. bevezető mondókánkat). A negyedik ütem azonban nemcsak a harmadikhoz kapcsolódik, hanem az elsőhöz is — rendszerint ritmikailag azonos felépítésű —, az ötödik ütem összecseng a másodikkal és a hatodik a harmadikkal. Ezt az összecsengést legtöbbször a párhuzamos mondat szerkesztés idézi elő.

²⁷ KÉPES GÉZA mind a vogul-osztják, de különösképpen a mongol költészet jellemző költői eszközének tekinti az alliterációt és a sor-, ill. ütemkezdő rímet. (i. m. 23.) ZSIRMUNSKIJ véleménye szerint az alliteráció az eposzi stílus jellemző költői eszköze. „Die Festigung des Endreimes, als eines selbstständigen und obligatorischen Mittels der metrischen Bindung, führt zugleich augenscheinlich zu einer Zurückdrängung von Parallelismus und Alliteration.” (SCHIRMUNSKI V., 1965, 390.)

1. Eccer vót, hun nem vót, / hetedhét országon is túl vót egy /
hetvenhétéves nyárfa.
2. Annak a / hetvenhétéves nyárfának a / hetvenhetedik ágán vót egy /
hetvenhétéves szoknya.
3. A / hetvenhétéves szoknyának a / hetvenhetedik ráncába vót egy /
hetvenhétéves kis könyv.
4. A / hetvenhétéves kis könyvnek a / hetvenhetedik ódalán, a /
hetvenhetedik cikkén vót ez a kis / mese,
5. akit / el akarok mondani.
Ennél a 3 + 3 + 3 ütemből álló párhuzamos szerkezetnél gyakoribb a
3 + 2 + 1 vagy 2 + 1 + 1/2 ütemből álló aszimmetrikus strófa.
174. E meg menyen, mendegél / hetedhétországon szegény fiú, / keresztül
175. Eccer tanált egy embert.
176. Sírt.

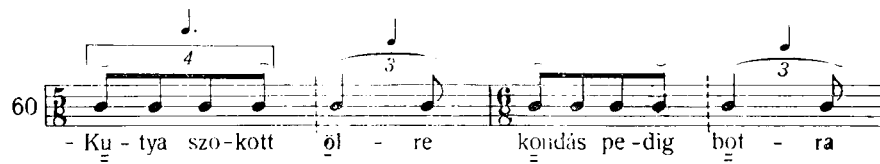
A paralelizmus, az inverzió és a gradáció a strófa képződés kétségtelen eszközei. Ezt támogatja az alliteráció és a sorvégi rag- vagy képzőrim s nem utolsósorban a ritmikai hangsúly is.

Mint az elmondottakból és a fenti két példánkból is kitűnik, mesénk nem egyetlen sor- vagy strófa képletbe foglalható szövegrészek végtelen sora. Ellenkezőleg, a strófa képletek igen nagy gazdagsága jellemzi. Más felépítésű a bevezető mondóka, ismét más a fekete felleg és a király beszélgetése, a sárkányoknak a lovukkal, majd a hőssel folytatott párbeszéde, a hősnek a három csudálatos emberrel folytatott diskurzusa, amikor azok szolgálatába szegődnek, és ismét más, amikor azok segítségével visszaszerzi az égitesteket.

A párbeszédeken belül más és más felépítésű a két szembenálló fél mondókája, pl.:

59

60

Fennhangon, a bejelölés szerint hangsúlyozva ezt a zárt felépítésű, a szó legszorosabb értelmében vett „párbeszédet”, jól érzékeljük a halálos párviadal előtt álló sárkány fojtott izgalmát és a győzelem biztos tudatában levő hős nyugalmát.²⁸

A strófák és a meseszöveg között már csak egyetlen szerkezeti egység van: a dialógussor, a hármas dialógusok összessége alkotja a tulajdonképpeni mesét.

A hármas dialógus felépítésére példaképpen egy „balladát” idézünk:

- (1) „Jöjjön haza, édesanyám,
nagyon beteg édesapám!
... Várj lányom egy kicsit,
hadd táncolok egy kicsit,
mindjárt én is megyek.
Egyet-kettőt fordulok,
mindjárt otthon leszek.
- (2) — Jöjjön haza, édesanyám,
meghótt már az édesapám!

²⁸ „... Nemcsak a gondolatrítmus általában, hanem a párhuzamos periódusokon alapuló heterometrikus szerkesztésmód, a „concatenatio” is minden bizonnyal a finnugor népek közös kinese.” (GÁLDI L., 1960, 168.)

-- Várj lányom egy kicsit,
hadd táncolok egy kicsit,
mindjárt én is megyek.
Egyet-kettőt fordulok,
mindjárt otthon leszek.

- (3) — Jöjjön haza, édesanyám,
eltemettük édesapám!
— Jaj, jaj lepedőm,
szép fehér lepedőm!
Mer én urat még kapok,
de lepedőt nem szabok,
mer én fonni nem tudok,
s lepedőt sem csinállok!”²⁹

Példánkban nemcsak a párhuzamos szerkesztésmód és a beszélő felek szövegének eltérő ritmusa érzékelhető kiválóan (a leányé lassú, bánatos, az anyáé vidám, friss táncritmus), hanem a három hasonló párbeszéd közötti azonosság, ill. eltérés is. Itt is, mint mesénk bármelyik dialógussoránál tapasztalható, hogy a három ízület nem teljesen azonos. Mindenekelőtt abban különböznek egymástól, hogy az egyikben az apa haldoklik, a másodikban már meg is halt, a harmadikban el is temették, illetve hogy egyikben a nap, másikon a hold, harmadikban a csillagok elrablásáról van szó, vagy hogy a hős először a hét, majd a tizennégy, végül a huszonegy (huszonnégy) fejű sárkányt győzi le, vagyis az egyes tagok között fokozati különbség van, tehát a hármas ismétlés esztétikai célja a feszültség fokozása.

Benyomásunk az, hogy az első dialógus meglehetősen és szabatos, a második ehhez képest halványabb, kevésbé érdekes — nyilván a retardáció eszközeül szolgál —, a harmadik, a lezáró dialógus a történetek megmáshat-

²⁹ A kecsketisfaludiak (Udvarhely m.) énekelték ilyen drámaian lerövidített formában a 30-as évek derekán a Bartók és Kodály által 1912-ben Kászonújfaluban (Csík m.) gyűjtött balladát. (BARTÓK B.—KODÁLY Z., é. n., 25—26. „A rossz feleség”.) A forma nem alkalmi és nem egyedi. Hasonlót közöl Ditrőből (Csík m.) VARGYAS LAJOS (KODÁLY ZOLTÁN, 1952³ példatárában, 205.; gy. i. 1910). Némiképpen eltérő tartalmú, de hasonló felépítésű BARTALUS ISTVÁNNAK a Zemplén m.-i Perbenyikről közölt változata. (BARTALUS I., 1896, 14—15. „Gyere haza édesanyám”; ehhez igen közel áll az ERDÉLYI JÁNOS által közölt változat: ERDÉLYI J., 1846—48, III. 170—171. H. n.). Az itt fel nem sorolt sokstrófás változatokat feleslegesen bőbeszédűeknek, az egy-két versszakból állókat pedig csonkának, töredékesnek érezzük. Három párhuzamos párbeszédből állnak még a köv. balladák: „Csillagom, révészem” Lédec, Bars m. (CSANÁDI I.—VARGYAS L., 1954, 297., ill. 523—524. 135. sz., továbbá uo. a 137. és 138. sz. szöveg); „Csillagom, asszonyom” Kánya, Tolna m.; „Papesúfoló” Mohács, Baranya m. Idézett balladaszövegeink természetesen csak formailag és nem cseleknényükben egyeznek hősmeséink háromszor ismétlődő párbeszédeivel. A „Jöjjön haza édesanyám” kezdetű balladához fűzött megjegyzéseiben VARGYAS LAJOS is felhívja figyelmünket a forma jellemző vonására, a beszélgető felek mondókájának eltérő ritmusára.

tatlanságát, befejezett voltát érzékelteti. Példaként mesénk első dialógussorát idézzük:

A „fekete felleg” három egymást követő napon nyugodt, széles, két-két ütemből álló párhuzamos szerkezetekben felszólítja a királyt, hogy adja oda a lányait. A király válaszát csak a harmadik alkalommal közli velünk a mesemondó. A második tag „hiányos”. Itt nem történik említés sem arról, hogy a fekete felleg ismét megjelent, sem arról, hogy elvitte a „hódat”. „Teljes”-nek voltaképpen csak a harmadik tag tekinthető. Önként adódik a kérdés: vajon a mesemondó a másik két tagot „feledékenységből” nem dolgozta ki ilyen alaposan? Nem tartjuk valószínűnek. Valószínűbb, hogy itt ennek a költői stílusnak, amelyet Becző Zsigmond napjainkig segített megőrizni, egy másik törvényszerűségével állunk szemben, amit egyelőre „változatosságra való törekvés”-nek mondunk. Mesénkhez képest balladánkat a fejlődés egy későbbi fokán állónak kell tekintenünk.³⁰

Mesénk második dialógussorában a mesemondó megfordítja a sort: a hős a 7, 14 és 21 (24) fejű sárkányok legyőzésével előbb a csillagokat, majd a holdat, végül a napot szerzi vissza. A háromszori küzdelem körül nem három, hanem háromszor három dialógust találunk: a szerkesztési elv tehát díszítési elvként is érvényesül.

A harmadik dialógussor ismét szabályszerű fokozás, a negyediknél ismét az inverzió jelenségével találkozunk, ezúttal kevésbé szabályos formában, mint az első alkalommal: a Messzelátóval, Messzelépővel és Nagyfázhatóval folytatott párbeszéd után a negyedik jelenetsorban először Nagyfázhatónak, majd Messzelátónak, végül pedig Messzelépőnek van „szerepe”. Ismét nem vagyunk benne biztosak, hogy a mesemondó téveszt. Sokkal valószínűbb ennél, hogy Becző Zsigmond sok más mesemondó társával egyetemben az Arany János által is kifejezésre juttatott esztétikai álláspont híve: a túl szabályos, túl szabatos formát nem tekinti magasabbrendűnek. Lényeges különbség csupán az, hogy a hősmesék költői stílusához szervesen hozzátartozik a „szabálytalanság”, Arany azonban a maga korában kénytelen volt néhol tudatosan „rontani”, ha már nagyon egyhangúnak érezte a párosrímű nyolcasok, tizenkettesek kattogását.³¹

A paralelizmus, az inverzió és a gradáció — látjuk — nemcsak az ütemek sorokká és a sorok strófákká való összeillesztésében, hanem a nagyobb egységek felépítésében is alkalmazott stíluseszköz. Ott kisebb, itt nagyobb egységeket szerkeszt meg párhuzamosan, fokoz vagy fordít meg a mesemondó.

A szöveg — s úgy véljük, a műfaj — néhány jellemvonására szeretnénk még felhívni a figyelmet: 1. a szerelmi jelenetek teljes hiánya. A nagyszabású

³⁰ VARGYAS LAJOS balladánkat francia eredetűnek tartja (VARGYAS L., 1960. 236—240.) A sokstrófás eredeti lerövidítése nyilvánvalóan hősmeséink hármas dialógusainak mintájára történt.

³¹ „e szabályosságtól nem árt eltérni, mert általa a rhythmus nagyon is egyhangúan hullana szét”. ARANY J., 1856, 229—230.

hőstetteknek se nem indítóoka, se nem célja a szerelmi kaland. A cél a „fele királyság” elnyerése, a királykisasszony csak „ráadás”, személye biztosítja a hős számára a trónutódlást. Becző Zsigmondnál erre nem találunk példát, de Béres András gyűjtésében s Ketesden is van annak nyoma, hogy a mese folytatása: a hős vagy a hősnő fiának, lányának rendkívüli, emberfeletti képességeit bizonyító kalandjai.³² A 2—3. megfigyelésünk a téma kidolgozására vonatkozik: 2. a nagyszabású hőstettek részleteit nemcsak csiszolt formában, de teljesen realiztikus szemlélettel adja elő a mesemondó: a hős a kútra megy vízárt, mikor az öccsének megemlíti, hogy hajlandó visszaszerezni az elrabolt égitesteket; a sárkányok a napot, holdat, csillagokat a nyeregpokróc alá dugják, a másodszori elrablás úgy következik be, hogy a kis öreg (a sárkányok apja?) a fáról ráugrik a szabadon hagyott ló hátára és elnyargal, stb., stb. 3. A kettősség a stílusban is megfigyelhető: a nagyszabású hőstettekhez illő méltóságteljes stílus mellett megtalálható a realiztikus jelenetekhez illő tréfás előadásmód is. Pl. a hősnek a három csudálatos emberrel folytatott párbeszéde. Vagy gondoljunk csak idézett balladánkra, ahol ez a kettősség még élesebb, szembe-ötölőbb.

Az olvasó szemében talán túlzottnak tűnik, hogy egyetlen mesemondó egyetlen meséjének ritmikai elemzéséből ilyen messzemenő következtetéseket vonok le. A következtetések inkább csak sejtések, megállapításaim feltevések a végérvényesség igénye nélkül. Tervem, hogy a vizsgált szövegen kialakított módszer segítségével további mese-hangfelvételeket veszek vizsgálóra, melyek ritmikus lejtése szabad füllel is érzékelhető: *a)* ugyanannak a mesemondónak más műfajú és *b)* más mesemondónak azonos típusú szövegét; 1. egyazon dialektus, ill. település-földrajzi-közigazgatási egység, 2. más közelebbi-távolabbi dialektus, ill. etnikai csoport keretei között.

Ha a nagyobb számú szövegen végzett mérések és a mesével kapcsolatos költői kifejezőeszközök számbavétele eddigi feltevéseinket igazolják, ritmikai és prozódiai szempontból is valószínűsíthető az az elképzelés, hogy népmese-kincsünk honfoglaláskori szóbeli költészetünk jelentékeny vonásait őrzi.

A múlt század közepétől napjainkig folklórkutatóink és irodalomtörténészeink több oldalról vizsgálták és részben bizonyították is ezt a feltevést: Ipolyi Arnoldtól Kálmány Lajoson át Diószegi Vilmosig a mitológiai, Arany Jánostól Képes Gézáig verstani, Solymossy Sándortól és Berze Nagy Jánostól Vargyas Lajosig a tipológiai és motívumösszehasonlító, Ortutay Gyula össze-

³² Lupuj István Béres András rozsályi mesemondói közötti előkelő helyet foglal el. Egyik nagyterjedelmű AaTh 303(AaTh 300) ~ MNK 5161)* összetételű meséjét így folytatja: „Ennek a királynak vót három fija és három lyánya . . .” (annak a királynak ti., aki az előbbi mese hőse volt). A második mese összetétele: AaTh 463*—AaTh 552A (AaTh 304 + MNK 468 I*). Béres A., 1951, 213—225; 226—236. (Ez, a két mesét összekötő mondat a mesék valamennyi másolatából hiányzik. Rupa György ketesdi cigány mesemondó is három nemzedéket szerepeltet meséjében.) Kovács Á., 1943, V. 58., a teljes szöveget l. EA 3912. Kovács Á., 1941—42. 912. 811—833.)

foglaló tanulmányainak és egyetemi előadásainak tanúsága szerint a folklórtörténeti kutatások hasonló eredményre vezettek. A vizsgálatok eredményeinek összegezésére vonatkozó igény kézenfekvő, s szorosan összefügg a magyar, ill. az európai népmesekincs periodizálásának igényével. Más oldalról összefügg azzal a törekvéssel, hogy irodalomtörténetírásunknak az írott irodalmat megelőző s azzal évszázadokon keresztül együtt élő szóbeli költészetünkkel foglalkozó szakasza vizsgálati körébe bevonja a regösénekek, siratók, balladák és gyermekmondókák mellett hősmeséinket is.³³

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B.—KOVÁCS Á. 1956 Tyukodi mesék. Kézirat és hangfelvétel a Népr. Múz. Ethnológiai Adattárában. (A továbbiakban EA.) Leltározás alatt.
- ARANY J. 1856 A magyar nemzeti versidomról. Krk. X. 218—258.
- AUSTERLITZ R. 1958 Obi-ugric Metrics. The Metrical Structure of Ostyak and Vogul Folk-poetry. Helsinki, FFC 174.
- BARTALUS J. 1896² Magyar népdalok. 2. kiad. Budapest.
- BARTÓK B.—KODÁLY Z. é. n. Erdélyi magyar népdalok. Budapest.
- BEKE Ö. 1905 A pápavidéki nyelvjárás. Budapest. NyF 17.
- BÉRES A. 1951 Mesegyűjtemény, babona, hiedelem, találókérdés, játék. EA 2990. — 1967 Rozsályi népmesék. Budapest. UMNGy XII.
- BERZE NAGY J. 1907 Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből. Budapest. MNGY IX.
- BODNÁR B. 1957 Nyírségi népmesegyűjtemény. EA P 61/1957. — 1958 Nyírségi népmesék V. EA P 126/1958.
- CSANÁDI I.—VARGYAS L. 1954 Röpülj páva, röpülj. Magyar népballadák és balladások. Budapest.
- ЧИСТОВ К. В. 1963 Современные проблемы текстологии русского фольклора. Москва.
- CSÜRY B. 1925 A szamoszháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNY XXI.
- ERDÉLYI J. 1846—48 Népdalok és mondák I—III. Pest.
- FARAGÓ J. 1955 A szegény ember vására. Székely népmesék. Bukarest.
- GÁLDI L. 1960 A finnugor verselés tipológiai áttekintése. Irodalomtört. XLVIII.
- HEGEDŰS L. 1946 Népi beszélgetések az Ormányságból. Pécs. — 1950 Néprajzi gyűjtések a Moldvából áttelepített csángók között. Nyr. 74. — 1952 Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Budapest.
- HORGER A. 1908 Hétfalusi csángó népmesék. Budapest. MNGy. X.
- HUNYADI A. 1956 Erővel is, ésszel is. Zselyki és décei népmesék. Bukarest.
- KÁLMÁNY L. 1914 Hagyományok I—II. Vác—Szeged.
- KARDOS T. 1967 Az Árgirus-széphistória. Budapest.
- KECSKÉS A. 1966 A komplex ritmuselemzés elvi kérdései. ITK LXX.

³³ Népköltési szövegeink segítségével vizsgálható honfoglaláskori szóbeli költészetünk tartalmi és formai jegyeivel számos tanulmány foglalkozik. Ezek közül jelen fejtegetéseinkhez szorosan kapcsolódik ARANY JÁNOS, SOLYMOSSY SÁNDOR, GÁLDI LÁSZLÓ és KÉPES GÉZA idézett tanulmánya, VARGYAS LAJOS nemrégiben megjelent verstani munkája, továbbá balladakutatásai „melléktermékeként” közzétett tanulmánya, s legújabbban KARDOS TIBORNAK az Árgirus széphistóriával kapcsolatban tett verstani megfigyelései (1967. 267—291.). Legújabb nagy irodalomtörténeti összefoglalásunknak az ősköltészetre vonatkozó szakasza (1964—66, I. 11—45.) a munkadal, a siratóénekek és a sámánénekek, ill. a hősmonda és a hősenek mellett népmeséinknek alig szentelt figyelmet. — A jelen tanulmány elhangzott, előadás formájában a Society for Folk-Narrative Research prágai (liblicei) konferenciáján 1966 szept. 3-án (németül), valamint a Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztályában 1967. febr. 15-én és megjelent német nyelven a Fabula 9. kötetében. A hozzászólások és az újabb kutatások eredményeképpen magyarul átdolgozva, kibővített formában kerül közlésre.

- KÉPES G. 1964 A magyar ősköltészet nyomairól. ITK. LXVIII.
A Kisfaludy Társaság Népmesegyűjteménye IV. [XIX. sz. közepe] É. n. MTA Kézirat-
tár 990/IV. 19—33. f.
- KODÁLY Z. 1952³ A magyar népzene. 3. kiad. Budapest.
- KOVÁCS Á. 1941—42 Kalotaszegi népmesék. EA 3912. — 1943 Kalotaszegi népmesék.
I—II. Budapest. UMNGy V—VI. — 1966 Ungarische Volksmärchen. Düssel-
dorf—Köln. Märchen der Weltliteratur. — 1967 Rhythmus und Metrum in den
ungarischen Volksmärchen. Fabula 9. 179—243. Berlin.
- KRIZA J. 1956 Székely népköltési gyűjtemény I—II. Budapest. (Szerk.: Gergely P. és Ko-
vács Á.) — 1961 Az álomlító fiú. Székely népmesék. Budapest. (Szerk.: Kovács Á.)
- MAGDICS K. 1964 A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálatának első
tanulmányai. MNy LX.
- MERÉNYI L. 1862 Sajóvölgyi eredeti népmesék I—II. Pest.
- ORTUTAY Gy. 1938 Népmese, népdal, néprajzi hanglemmez. Budapest. — 1957 Ungarische
Volksmärchen. Berlin. — 1959 Variáns, invariáns, affinitás. MTA I. Ok. IX.
- ORTUTAY Gy.—KATONA I. 1951, 1956 Magyar parasztnesék. I—II. Budapest.
- ORTUTAY Gy.—DÉGH L.—KOVÁCS Á. 1960 Magyar népmesék. I—III. Budapest.
- ŐSZ J. 1940 A szép királyfi. Székely népmesék I. Târgu-Mureș [Marosvásárhely]. — é. n.
Marosszéki székely népmesék. [I] Benedek Elek Kiskönyvtára 111. Budapest.
- SOHRMUNSKI V. 1961 Vergleichende Epenforschung I. Berlin. — 1965 Syntaktischer
Parallelismus und rhythmische Bindung. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volks-
kunde und Literaturforschung. Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag am 28. Feb-
ruar 1965 dargebracht. Berlin.
- SOLYMOSSY S. 1922 Keleti elemek népmeséinkben. Ethn. XXXIII. — 1927 A vasorrú
bába és mitikus rokonai. Ethn. XXXVIII. — 1929 Magyar ősvallási elemek
népmeséinkben. Ethn. XL. — 1930 Az égbenyúló fáról szóló mesemotívumunk.
Ethn. XLI. — 1931 Népmeséink sárkányalakja. Ethn. XLII.
- SZILÁDY Á. 1873 A mesékről I. Nyr. II.
- SZOMJAS—SCHIFFERT Gy. 1958 Csallóközi népzene gyűjtés MTA I. Ok. XIII.
- TARNÓC M. 1967 Királyfia kis Miklós alakja régi irodalmunkban. ITK LXXI.
- TEMESVÁRY J. 1879 „Cserneki” Nyr. VIII.
- VARGYAS L. 1960 Francia eredetű réteg balladáinkban. Ethn. LXXI. — 1961 Szibé-
riai hősenek-elemek a magyar mesekincsben. NK VI. — 1966 Magyar vers, magyar
nyelv. Budapest.
- VÉGH J. M. 1966a A magyar prózaritmus és Eötvös Károly prózaritmus. Egyetemi
doktori értekezés. Szeged. — 1966b A népköltészet prózaritmusáról. Néprajz és
Nyelvtudomány. X.
- VIKÁR B. 1900 Phonograph-al gyűjtött népköltési adalékok. Ethn. XI.

Király kis Miklós

Bevezető mondóka: 22,4"

1. $\text{♩} = 108$

Eccer_vót, hun_nem_vót, he_ted_hét or_szá_gon_is túl_vót_egy

0,6" 0,5" 0,5" 0,6" 0,6"

hetvenhét_é-ves nyár_fa.

0,9" 0,4" P + Auft. 0,9"

2. $\text{♩} = 92$ $\text{♩} = 108$

Annak_a hetvenhétéves nyár_fának_a hetvenhetedik á_gányót_egy

0,9" 0,9" 0,6" 1,1"

hetvenhétéves szoknya

0,7" 0,4" P + Auft. 0,9"

3. $\text{♩} = 100$ $\text{♩} = 104$ $\text{♩} = 108$

A hetvenhétéves szoknyánaka hetvenhetedik rán_cá_ba_yót_egy

0,7" 0,7" 0,6" P 0,6" 1,1"

$\text{♩} = 112$

hetvenhét_é-ves_kis könyv

1, - " 0,4" P + Auft. 1, - "

4.
 A hetvenhétéves_kis könyvnek a hetvenhetedik ó - da-lán, a
 0,7" 0,7" 0,5" 0,8"

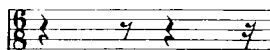

 hetvenhe-te-dik cik-kén_vót ez_a_kis mese,
 0,5" 0,9" 0,4" P 0,3"

5.
 a-kit el_a-ka-rok mon-da-ni.
 0,3" 0,35" 0,35" P 2,-"

I. rész: 5'50,9"

Alaphelyzet: 11,6"

6.
 Eccer_vót hun_nem_vót he-ted-hét-or-szá-gon_is túl_vót_egy ki-rály.
 0,4" 0,6" 1,-" 0,5" 0,5"

P + Auft. 1, - "

7.
 A ki-rály-nak_vót há - rom lyá - nya.
 0,5" 0,5" 0,5" P 0,6"

8.
 Minden reggel ki-ment az ér-dő-be sé-tál-ni ve-le...
 0,5" 0,3" 0,7" 0,6" 0,4" P 0,6"

Első háromszor: Ismétlődő párbeszéd: 31. 2"

A1: 10,5"

9.
 Ec - cer fél - jön egy nagy fe - ke - te fél - leg.
 0,4" 0,4" 0,3" 0,3" P 1, - "

10.
 Azt mondja:
 0,6" P+Auf. 0,4"

11.
 Te ki - rály, add ne - kem a leg - na - gyob - bik lá - nyo - dat,
 0,4" 0,6" 0,6" 0,4"

12.
 mér ha nekem nema - dold, él - vi - szema na - pot.
 0,2" 0,4" 0,4" 0,5" 0,5" P 1,5"

13.
Él - ment a fél - ieg. el - vit - te a na - pot.
 0,4" 0,4" 0,4" 0,4" P 1, - "

A2: 8,4"

14.
Má-sik reg-gel me-gínt ki-ment,
0,5" 0,5" P 1,-"

15.
Azt mondja: - Te ki-rály,
0,4" 0,5" add ne-kem - azt mondja - a
0,4" 0,7"

kö-zep-ső lá - nyodat,
0,5" 0,2" P+Auft. 0,8"

16.
mēr ha nekem nem a-dod, $\text{♩} = 116$ $\text{♩} = 108$
0,3" 0,4" 0,6" $\text{♩} = 116$ $\text{♩} = 108$
ēl-vi-szema hó - dat.
0,4" 0,5" P 1,1"

A3: 18,3"

17.
Hārmadik reggel mi-kor $\text{♩} = 104$ $\text{♩} = 100$
0,6" 0,5" kimegyen a király u-ra sé - tál-ni.
0,6" 0,6" 0,6" P 0,7"

18.
megínt fél jön a $\text{♩} = 108$
0,6" fe-ke-te fél-leg.
0,5" P 0,6"

19. $\text{♩} = 112$
 Szt mondja: - Te király, add nekem a legkisebbik lá - nyodat,
 0,3" 0,5" 0,5" 0,5" 0,1"
 P+Aufst. 0,9"

20. $\text{♩} = 100$
 ha nekem nem adod, elviszem a csil-la - gokat.
 0,7" 0,7" 0,1" P 2,-"

21.
 Azt mondja nek' a király:
 0,6" 0,4"

22. $\text{♩} = 112$
 Ha jó lélek vagy, gyere le, ha rossz vagy pedig tá - vozz.
 0,9" 0,4" 0,5" 0,3" P 0,5"

23.
 El - ment a fél - leg, el - vit - te a csil-la-go-kat.
 0,5" 0,5" 0,5" 0,5" P 0,5"

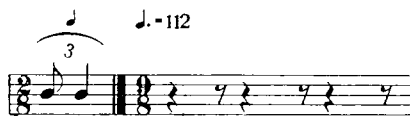
Első nem ismétlődő szakasz: 34.1"

24.
 Nahát oszt nagy sötétség volt, a nagy sötétségbe jár-tak...
 0,5" 0,6" 0,4" 0,5" 0,4" P 1,2"

♩ = 112

25.
 Eccēr Király kis Miklós megyen a zöccsével a királyudvárra
 0,5" 0,5" 0,5" P 0,5" 0,5" 0,7"

♩ = 112

 vizér.
 0,3" P 1,5"

26.
 Azt mondja fi-u a zöccsének, Király kis Miklós:
 0,5" 0,5" P 0,5" 0,5" 0,5" 0,5" P 0,5"

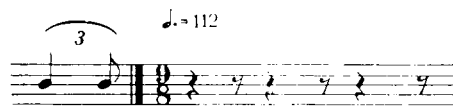
27.
 Őcsém azt mondja én e-léhoznám a na-pot, hódát, csilla - gokat
 0,4" 0,5" 0,5" 0,7" 0,2" P 0,5"

♩ = 112

♩ = 120

28.
 hogyha a ki-rály ne-kem ad-ná fe-le ki-rály ságát meg a legkisebbik
 0,5" 0,5" 0,4" 0,4" 0,4"

♩ = 112

 lyá-nyát.
 0,4" P 1,5"

♩. = 108

29.

Ezt meg a ki - rály meg-hál-lot-ta.

0,5" 0,6" P 0,9"

♩. = 112

30.

Ó-da-hi-vat-ta:

0,6" P 1,-"

31.

Na fi - am azt mondja ha e - lő nem ho-zod a - mit

0,5" 0,5" 0,5"/0,1" P 0,4"/ 0,5" 0,5"

mondta,

0,5"

32.

a fe-je-det le-vé-te-tem.

0,5" 0,5" P 1,-"

33.

-Hát fel-sé-ges király-a-tyám,

0,5" 0,5" P 0,3"

tessék ad-ni egy lo-vat, azt mondja -

0,6" 0,9" P 0,2"

34.
 mind-a - ket-tőnk-nek kár - dot.
 0,5" 0,5" P 1,-"

35.
 út-nak in - dul - lunk.
 0,5" 0,5" P 1,-"

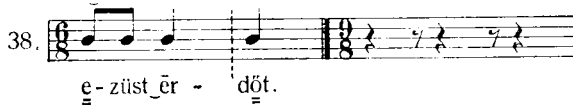
Második háromszor ismétlődő dialógus: háromszor három párbeszéd + elbeszélő szakaszok:
 4'28"

B3 (vö. A3): 1'21,2"

α1 (clb.): 14,5"

36.
 Meg-in - dül - tak men-ni, men-tek he-ted-hét-or-szá-gon.
 0,6" 0,6" 0,5" 1,-" P 0,3"

37.
 Ec - cer el - ér - tek egy
 0,5" 0,5" P 1,-"

38.
 e - züst-ér - dőt.
 0,7" 0,3" P+Auf. 1,5"

39.
 Az ér - dö szél-li - be meg-kö - tőt - ték a lő - vat,
 0,4" 0,4" P 0,2" 0,6" 0,4"

40. $\text{♩} = 96$ $\text{♩} = 112$

a kis-seb-bik-fi-u-meg ott-ma-radt.

0,75" 0,75" P 0,5"

41. $\text{♩} = 120$

Ügyelt-a lú-ra-hogy-va-lami á-la-tok meg-ne-egyék.

0,5" 0,5" 0,5" 0,5" P 1,5"

a1: 23, f"

42. $\text{♩} = 120$ $\text{♩} = 100$ $\text{♩} = 120$

Na-hát ü-meg é-ment-az e-züst hid-ra.

0,4" P 0,3" 0,3" 0,7" 0,7" 0,4" P 0,7"

43. $\text{♩} = 112$

rá-vá-gott,

0,5" P+Auf. 1,-"

44. $\text{♩} = 112$

egy-szál-desz-ka le-sza-kadt.

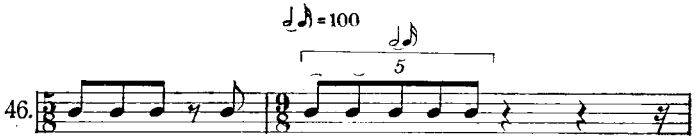
0,5" 0,5" P+Auf. 1,5"

45. $\text{♩} = 120$

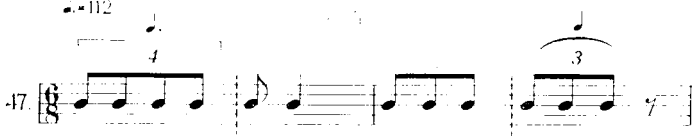
Mikor-meg-ye-n-a hét-fe-jü-sár-kány meg-botlik-a lo-va.

0,4" 0,7" 0,4" 0,3" P 0,6"

♩ = 100

46.
 Szt_mondja a hét-fe - jü_sár-kány:
 0,5" P+Auft.03" 0,7" P 0,8"

♩ = 112

47.
 Kutyák, e-bek i-gyák vié-re-det azt mondja
 0,5" 0,5" 0,5" 0,3" P 0,1"

48.
 hét_esz-ten-de-je,hogy e-zen a hi-don já - rok. so-se bot-ol-tál meg,
 0,6" 0,5" 0,4" 0,5" 0,5"
 [0,2" P 0,3"]

♩ = 132

49.
 mŕ_ o- ka an-nak?
 0,3" 0,3" P 0,9"

50.
 Azt_mondja a_ló ne-ki:
 0,6" P 0,5"

♩ = 104

51.
 - Né-kem_tűz, né- ked_víz,
 0,6" 0,6"

52. $\text{♩} = 112$

61: 21, - "

53. $\text{♩} = 112$

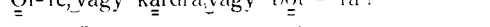
54. $\text{♩} = 116$

55. $\text{♩} = 116$

56. $\text{♩} = 112$

57. $\text{♩} = 120$

58.

59.

60.
A_z_t m, o, n, d, j, a, _r, a, - K_u-t, y, a, s, z, o, -k, o, t, t ö_l - r, e, k, o, n, -d, a, s, _p, e, -d, i, g b_o, t, -, r, a, .
0,5" 0,4" 0,6" 0,4"

vi-téz-pe-dig   kãrd-ra.

 0,5 "   0,4 "   P 1,-"

 $\beta 1: 4.8''$

61.
Kārdra men-tek.
0,5" P 0,6"

62. $\text{♩} = 96$
 7 6
 Äd-dig bir-ko-zott ve-le. äd-dig väg-ta,
 0,8" 0,8"

63. $\text{♩} = 112$

hogy le - vá-gott_hat fe - jét.

P 0,1" 0,5" 0,5" P 1,7"

c1: 112"

64. $\text{♩} = 116$

Na, azt_mondja ne - ki_a hét - fe - jü sár - kány:

0,5" 0,5" 0,4" 0,5"

65. $\text{♩} = 112$

- Ki_rály_kis_Miklós, hadd_megeszt_az egy_fe - je - met - azt_mond - ja -

0,6" 0,4" 0,5" 0,4" 0,5"

66. $\text{♩} = 112$

o - da-dom_a csil - la - go - kat.

0,7" 0,4" 0,4" P 1,-"

67. $\text{♩} = 120$

- Na_szt_mondja - hun_van?

0,4" 0,4" P 0,4"

68.

- Ott_van_a nyereg_pokróc_a - latt, vedd_ki!

0,4" 0,6" 0,3" P 0,7"

♩. = 108

69.

Kí-vet-te a csil-la-go-kat.

0,5" 0,4" P 0,2"

♩. = 126

70.

le-szúr-ta a lo-vát

0,4" 0,3" P 0,4"

♩. = 112

71.

ak-kor le-vág-ta a he-te-dik fe-jét is.

0,5" 0,5" P 1,1"

γ I: 6,3"

72.

Él-ment az öcs-csé-hez és

0,4" 0,6" P 0,8"

73.

nem mondott ne-ki ru-la sem-mit, csak mentek to-vább,

0,8" 0,4" 0,5" 0,4" P+Auf. 0,2"

74.

hogy mán a csil-la-gok meg van-nak.

0,8" 0,3" P 1,1"

B2 (cö. A2): F11,5"

a2: 5,1"

Men-nek to-váb**b**,
0,2" 0,3" P 0,6"

me-gint el-ér-ték az a-ran-y-er-döt,
0,7" 0,5" P+Auf. 0,5"

ott szintén megkötötték a lo-vat a fa-hoz...
0,8" 0,45" 0,45" P 1,5"

a2: 19,1"

Él-ment az a-ran-hid-hoz...
0,45" 0,45" P 0,6"

Rá-vá-gott a kard-já-val,
0,6" 0,6"

le-sza-kadt két szál deszka.
0,4" 0,5" 0,3" P+Auf. 1,2"

81.

82.

83.

84.

85.

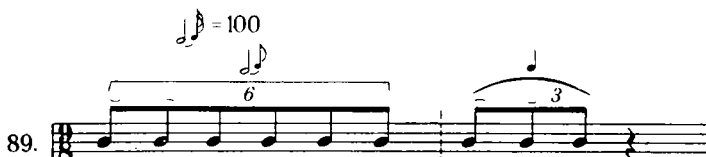
86.

87.
 A-szond-ja: -Né - kem_tűz, né- ked_víz,
 0,2" 0,4" 0,4"

88.
 mind_a ket-tőnk-nek el_kel_pusz-túl - ni!
 , 0,5" 0,5" 0,4" P 1,6"

b2: 16,6"

89.
 Le-szá-lott_a_lú - rol, azt_mond-ja:
 0,8" 0,3" P 0,4"

90.
 -Ki-rály_kis_Mik-lós gye-re_ki_a_híd_a_lól,
 0,8" 0,7"

91.
 me'mikor anyádba annyi_vótál, mint_egy_köleskásának ezred_riészi P 1,2"
 0,6" 0,5" 0,7" 0,5"

92.
 ak-kor_tud-tam_hogy meg_kell_ye - led ví - ni. P 1,4"
 0,4" 0,5" 0,3"

93.

Ki-ment.-Na, hogy_megyünk?-azt mondja -

0,6 0,6 P 0,2

94.

öl re_vagy kárdrá_vagy bot-ra? P 0,5"

0,4" 0,5" 0,3"

95.

-Kutya szokott öl-re kondás pedig bot-ra vitéz pedig kárdrá!

0,4" 0,5" 0,4" 0,5" 0,5" 0,5" P+Aufst.1,-"

♩ = 112

♩ = 112

96.

Aval is kárdrá_men-tek. P 1,3"

0,3" 0,5"

97.

Ad-dig_ad-dig ve-re-ked-tek, bír-köz-gat-tak_hogy

0,6" 0,6" 0,7" 0,1" P 0,8"

♩ = 96

♩ = 96

98.

ti-zen-há-rom_fe-jet an-nak_is le-vá-gott. P Aufst.1,1"

0,5" 0,6" 0,3" 1,1"

♩ = 108

99.
 Mikor le-vág-ta_a ti-zenhárom fe-jet, azt mondja ne-ki:
 0,5" 0,6" 0,4" 0,4" P 0,6"

100.
 - Király kis Miklós, hadd megezt az egy fe - jemet-azt mondja -
 0,5" 0,6" 0,4" 0,6" P 0,5"

101.
 o - da - dom_a hó - dat. P 0,9
 0,5" 0,4"

102.
 - Hun van? azt mondja-ak-kor meghagyom_a fe- jed! P 0,6"
 0,5" 0,5" 0,5" 0,4"

103.
 - Ott van_a nyereg-pok-róc_a-latt, vedd ki! P 1,3"
 0,4" 0,6" 0,4"

104.
 Kivette_a nyereg-pokróc alól, el-tet-te_a csillagokhoz, P+Auf. 0,5"
 0,4" 0,6" 0,5" 0,5" 0,5"

105.

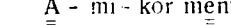
ak-kor le-vág-ta ja ti-z-en-ne-gyedik fejiét is.

0,4'' P 0,8'' 0,6'' 0,4''

106.
A lo-vát meg le-szúr-ta. P 1, -"
0,4" 0,4"

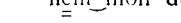
 $\gamma^2: 1,2''$

♩ = 120

107.

A - mi - kor ment_a zöccsé - hez,

0,4'' 0,4'' P 0,2'' 0,6''

108.
nem mon-dott sem-mit se,
0,4'' 0,4''

109.

B1 (vö. A1): 1'52,3'' (tör. sz. 11 sz. 16 tsz.)
α3: 14,9''

110.

♩. = 112

111.

úgyannyira, P+Auf. 0,5
0,5"

♩. = 104

112.

hogy eliérték a gyémánterdőt. P 1,2"
0,6" 0,6"

113.

Eliér-ték a gyémánterdőt,
0,4" 0,8"

114.

ott szintén elment a gyémánthídhöz
0,4" P 0,4" 0,5" 0,6" P+Auf. 0,7"

♩. = 104

115.

a lo-vát megkötötte ott úra egy fá-hoz. P+Auf. 1,-"
0,6" 0,6" 0,2" 0,4"

116.

A fi-ú ügyelt rá, hogy valami á-la-tok meg ne egyiűk. P 1,-"
0,4" 0,7" 0,5" 0,5" 0,1"

$\alpha_3: 17.9''$

117. $\text{♩} = 120$
 Mi - kor o - da - ért, rá - vá - goít a kardja - val a hid - ra,
 0,4" 0,4" 0,5" 0,6" 0,5"

118. $\text{♩} = 112$ $\text{♩} = 104$
 ott - mán há - rom - szál deszka - sza - kadt le!
 0,5" 0,5" 0,2" P 1. - "

119. $\text{♩} = 120$ $\text{♩} = 104$
 Megyen a hu - szon - egy - fe - jü sár - kány,
 0,4" 0,4" 0,4" P 1,2"

120. $\text{♩} = 108$
 men - ne ráj - ta ke - resz - tül - fe - le,
 0,4" 0,7"

121. $\text{♩} = 108$
 hát megbotlott a lo - va - an - nak is.
 0,5" 0,4" 0,2" P+ Auft. 1.1"

122. $\text{♩} = 108$
 Aszond - ja: - Mi o - ka en - nek - azt mondja, hogy
 0,5" 0,6"

♩. = 116

123.

huszonegy-é-ve   rāj - ta_já - rok,

0,5''   0,4''

124.

so - se bir-tál meg-bot- la-ni?   P- Aufst. 1,-''

0,7''   0,4''

125.

A- szondja: - Nékem tűz, né-ked viz,

0,4''   0,4''   P 0,2''

♩. = 112

126.

mind_a kettőnknek el_kel pusz-túl-ni!

0,5''   0,5''   0,5''   P 1,5''

b3 (térvesztett): 11,6 - hiba: 8,5'' - P 1,5''

127.

Le-szá-lott,

0,6''   = 2,1''

♩. = 112

128.

- Király_kis Miklós, gyere_ki_a hid alól - azt mondja-

0,5''   0,5''   0,5''   0,5''

129.
 mēr mi- kor a-nyád-ba annyi vó-tál, mint egy
 0,2" 0,3" 0,4" 0,3"

 kö-les-ká-sá-nak ez-red-rié-szi,
 0,5" 0,5" P 0,8"

130.
 ak-kor tud-tam, hogy meg kell ve-led vi-ni!
 0,5" 0,5" 0,3" P 1,-"

131.
 Kiment -Na, hogy megyünk- azt mondja-,
 0,5" 0,2" 0,4" 0,4" P 0,1"

132.
 Ől-re, vagy kárd-ra, vagy botra?
 0,4" 0,4" 0,2" P 0,6"

 - Vi-téz szokott kárd-ra
 0,4" 0,4" P 0,4"

134.

(135. *A mesemondó és három hallgató párbeszéde: 8,5\"/>*

M: — Hogy is van te? Én elfelejtettem!

H1: — Vitéz kardra...

H2: — Kondás vót!

M: — De még egy vót!

H3: — Kutya vót!

H2: — Kondás vót!

M: — Kondás pedig botra, hát ezt mondtam!

$\gamma \{ \frac{6}{8} (4 \times) \} \gamma \gamma \gamma |$
P 4,5"

$\beta 3: 4,6''$

136.

137.

138.

$c3$ (párb. : elb.): 31,2"

139.

140 $\text{♩} = 120$
- Ki - rály kis Mik - lós, hadd meg_a hu - szon - ne - gye - dik fe -
0,4" 0,4" 0,6" 0,6"

$\text{♩} = 112$
je - met, P 1,3"
0,2"

141 $\text{♩} = 116$
o - da - dom_a napot. P - Auft. 0,9"
0,4" 0,3"

142 $\text{♩} = 112$ $\text{♩} = 108$
Na, mi - kor kérdez - te tti - le hun - yan, sz. mondja:
0,2" 0,5" 0,6"

143 $\text{♩} = 125$ $\text{♩} = 112$
- Ott van_a nye - reg - pok - róc_a - latt! P 1,-"
0,3" 0,4"

144. (Próza: 5,4'') De neki a lova mán három lábon is sebesebben tudott menni, mint akinek négy lába vót — ennek csak háromlábú lova vót.

$$\therefore \left| \frac{6}{8} \right\} \gamma \gamma$$

P + Auft. 2,6"

♩. = 108

145 Nem ki-vet-te_a csil-la-go-kat,
0,5" 0,6"

♩. = 116

146 ha-nem P 0,4" o-da-tet-te_a csil-lagot meg_a hó-dat_a
0,5" 0,5" 0,5" 0,5"

nap-hoz P+Auf. 0,5"
0,5"

♩. = 100

147 a háromlá-bu lúnak_a nyereg-pokrőcca_a-lá. P 1,5"
0,7" 0,8"

♩. = 112

148 A-fe-jét le-vág-ta, ű meg fel-űtt_a há-rom-lá-bu lú-ra,
0,4" 0,5" 0,5" 0,5" 0,2"

P 0,9"

♩. = 100

149 ēl-ment az öcs-csé-hez, P-Auft. 0,8"
0,4" 0,3"

♩. = 108

150 az ű sa-ját lo-vát meg el-en-ged-te. P 1,6"
0,7" 0,5"

γ3 (párb.): 13,1"

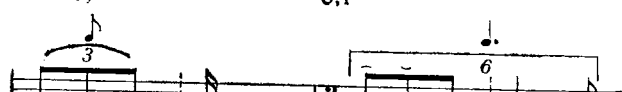
♩. = 104

151 Mi - kor fel - kött az öcs - csé - nek (azt mondja)*
0,6" 0,6"

* Hiányos mondat, értelem szerint kiegészítettük.

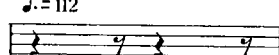
152 -Ládd ö - csém, u - gyi mondtam, hogy él ne a - ludj,
0,4" 0,5" 0,3"

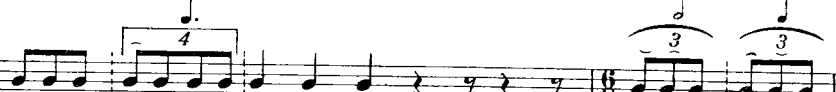
153 most mán meg - et - te - va - la - mi P 0,6" á - lat -
0,4" 0,4" 0,3"

 azt mondja - a P 0,3" lú - nak a lá - bát,
0,2" 0,3" 0,3"

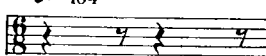
154 hogy tu - dunk men - ni to - vább a há - rom - lá - bu lú - val?
0,4" 0,5" 0,5" 0,6"

♩. = 112

 P 1,-"

155 Nade a sebesebben ment, mint a zövék a négy lábbal!
0,4" 0,4" 1,6" (1) 0,6" 0,3"

♩. = 104

 P 1,2"

II. rész: 2'48,5"

Második nem ismétlődő szakasz, fordulat: 39.9"

156 $\text{♩} = 116$
 Mi - kor_mán megmond-ta_az öcs-csé-nek:
 0,5" 0,4" 0,5"

157 $\text{♩} = 100$ $\text{♩} = 116$
 -Na_most_mán, ő - csém, megyünk_ha - za - fe - le meg-van-nak
 0,4" 0,3" 0,7" 0,4"

min-de-nek-, P 1,-"
 0,5"

158 $\text{♩} = 120$
 ki - fe - le ér - tek_az er-dő-bül. P 0,4"
 0,4" 0,4" 0,4"

159 $\text{♩} = 120$
 Hát... le-szállott.. leszólt egy_kis ember_a fa_te-te - jje-ről
 0,8" 0,7" 0,9" 0,7" 0,4" 0,4"
 0,4" + P 0,4" P+Aufst.0,6"

160 $\text{♩} = 120$
 Azt_mond-ja: - Ki-rály_kis Mik-lós, azt_hi-szed_a
 0,2" 0,4" 0,4" P 0,1" 0,4"

ti - éd_a nap_és_a hódmeg_a csil - lag?
 0,4" 0,4" 0,4" 0,2" P 1,-"

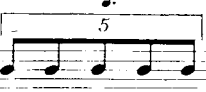
♩. = 132

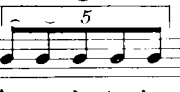
161
 Azt mond-já: -Hát ki - é?
 0,3" 0,3"

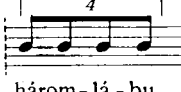
162 ♩. = 112
 Azt mondja: -Az e - nyém! P+Auf. 1,-"
 0,3" 0,3" 0,6"

163 ♩. = 132 ♩. = 126
 Na - hát, Ki - rály_kis Mik - lós fog - ja ma - gát_hogy
 0,3" 0,3" 0,3" 0,4" = 2,3"

164 ♩. = 120
 fēl - me - nyen_a fá - ra,
 0,5" 0,3" P 1,2"

165 ♩. = 126
 le - ve - ri_a_kis embērt.
 0,3" 0,4" P 0,7"

166 ♩. = 120 ♩. = 116
 A meg-in-te-len mi-re_ű fē - lig_ért, a_meg le - ug - rott_a
 0,5" 0,6" 0,5" 0,3" 0,4"

 ♩. = 126
 három - lá - bu lú - ra.
 0,5" 0,4" P 0,3"

♩. = 112

167

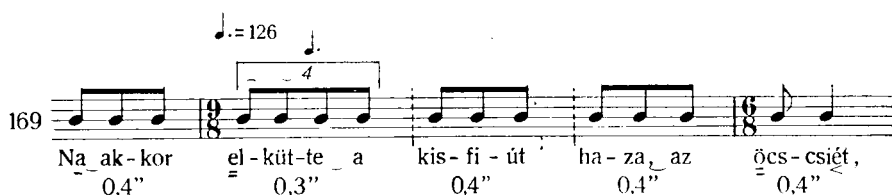
Él - vit - te. P 1,2"
0,3"

♩. = 116

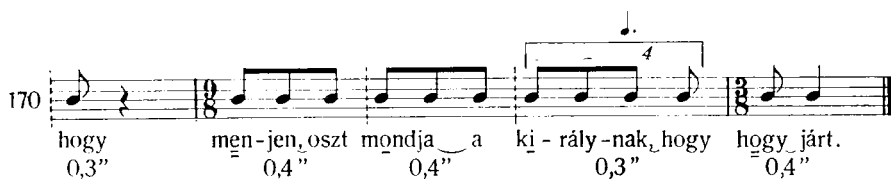
168

Élment ve - le. P+Aufst. 1,4"
0,4" = 0,4"

♩. = 126

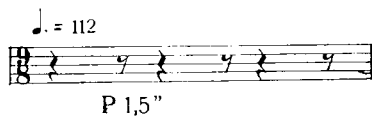
169

Na - ak - kor el - küt - te a kis - fi - út ha - za, az öcs - csiet,
0,4" 0,3" 0,4" 0,4" 0,4"

170

hogy men - jen, oszt mondja a ki - rály - nak, hogy hogy járt.
0,3" 0,4" 0,4" 0,3" 0,4"

♩. = 112

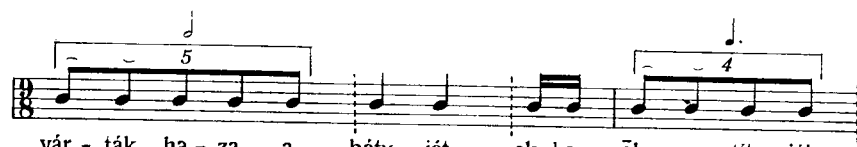
P 1,5"

171

Az - a - mi - kor ha - zament, hát P 0,5"
0,4" 0,6"

172

töm - lőc - be tet - ték a fi - ut, hogy hát p 0,5"
0,3" 0,4" 0,5"

173
 vár - ták ha - za a báty - ját, ak - kor él - pus - tit - ják
 0,6" 0,6" 0,3" 0,4"

 mind a ket-tőt. P 1,6"
 0,4" 0,5"

Harmadik háromszor ismétlődő dialógus: 47,—"
Ol: 16,4"

174
 E meg me-nyen, men-degél he-tedhet or-szágon, szegény fi - u
 0,3" 0,4" 0,4" 0,9" 0,6"

 ke-resz - tül. P 0,7"
 0,5"

175
 Ec - cēr ta-nált egy em-bért. P 1,2"
 0,3" 0,4" 0,4"

176
 Sirt.
 0,3"

177.
 -Hát miért sírsz, te em - bér?
 0,5" 0,2" P 0,8"

♩. = 108

178.

- Hogyne sír-nék- azt mondja-, ha

0,5" 0,6"

♩. = 120   ♩. = 116

179.

kinyitom a szememet, keresztüllátom a világot és

0,4" 0,4" 0,4" 0,5"

♩. = 120

nem lá-tok tö-vább!

0,4" 0,4" P 0,8"

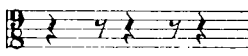
♩. = 112

180.

- Ó-azt mondja-gyere ve-lem, májd lesz módodba a né-ziés.

0,4" 0,4" P 0,2" 0,5" 0,5"

♩. = 108

P Auft. 1,6"

02: 16, —"

♩. = 104

181.

Na, megint mennek két-ten.

0,2" 0,6" 0,6" P 0,6"

182. $\text{♩} = 112$
 Megint tanálnak egy másik embert, az is sír.
 0,5" 0,5" 0,2" 0,2" 0,3" P+ Auft. 1.-"

183. $\text{♩} = 112$
 - Hát te mi-ért sírsz, te em-bér?
 0,5" 0,2" P 0,5"

184. $\text{♩} = 104$
 - Hogyne sír-nék - azt mondja -
 0,7" 0,3" P+ Auft. 1,8"

185. $\text{♩} = 108$
 mi-kor egyet lié-pek - azt mondja - keresztül-liépem a
 0,6" 0,5" 0,5"

$\text{♩} = 120$ $\text{♩} = 112$
 vi-lá-got és nem tu-dok... nincsen tovább hu-va menni!
 0,6" 0,4" 0,4" 0,4" P 0,5"

186. $\text{♩} = 104$
 - Na gyere velem, majd lesz módodba a lié- pész.
 0,5" 0,7" 0,5" 0,3" P 1,2"

C3: 11,6"

187.
 Na, a-hogy mennek menne-gél-nek,
 0,2" 0,6" 0,4" P 1, -"

188.
 me-gint ta-nál-nak egy-em-bert az is sír.
 0,5" 0,5" P 0,2" 0,5" P 0,5"

189.
 - Na-hát te mi-ért sírsz?
 0,4" 0,4" P 1, -"

190.
 - Hogyne sír-nék - azt mondja -
 0,5" 0,5"

191.
 mikor hét öl fa ég melettem, hét nagyujjas van rajtam, meg hét bunda.
 0,5" 0,6" 0,6" 0,6" 0,5" P 0,7"

192.
 mé-gis majd meg-fa-gyok.
 0,5" 0,2" P+ Auft. 1,3"

193.
 -Na, gye-re ve-lem - azt mondja - majd lesz
 0,4" 0,3" 0,5"

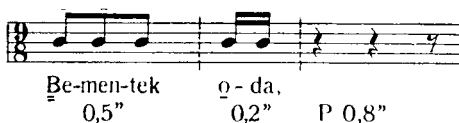

 mó-dodba a me-le-ge-dés.
 0,5" 0,5" P 1,7"

Harmadik nem ismétlődő szakasz: 12,1"

194.
 Na- hát, a-hogy mennek, men-de-gél-nek,
 0,2" P 0,8" 0,2" 0,5" 0,5" P 0,3"

195.
 el-ér-ték a zö-reg em-bér-nek a la- ká-sát,
 0,4" P 1,3" 0,7" 0,4"

 a-hun a kis csepp ember la- kott.
 0,4" 0,4" 0,2" P 1,1"

196.
 Be-men-tek o- da,
 0,5" 0,2" P 0,8"

197.
 a_vén asszony a-dott is ne-ki-ek szál-lást.
 0,2" 0,4" 0,2" 0,4" 0,3" P 15"

Negyedik háromszor ismétlődő diálógus: 13.6"

D3 (vö. C3): 25,2"

198.
 Na_de tudta, hogy_hát az ű_u-rát_ke-re-sik,
 0,2" P 0,8" 0,2" 0,7" 0,5" 0,2" P 0,5"

199.
 a_meg_egy szo-bát be-fű-tött, hogy
 0,8" 0,8" 0,4" P+Auf. 1,-"

200.
 ég-je-nek_meg ben-ne_mind_a hár-man.
 0,5" 0,5" 0,4" P 1,3"

201.
 Hát_mi_kor bement_a fa-gyos_em-ber, sze-ret-te
 0,5" P 0,5" 0,5" 0,7" 0,3"

 an-nak_nem_vót_me-le-gc
 0,5" 0,1" P+Auf. 0,9"

202.
 de_a má-sik_ket-tő_meg meg_a-kárt fagy-ni.
 0,5" 0,6" 0,4" P 1,-"

203. $\text{♩} = 120$
 Azt mondja ne - ki Ki-rály kis Mik-lós:
 0,4" 0,4" P 0,2" 0,4" 0,4"

204.
 - Hal - lod, ne hagyj ben-nün-ke-t meg - ég - ni,
 0,4" 0,4" 0,3" 0,3" P 0,8"

205.
 csi-nálj ye-lünk va - la-mit! Osz-t
 0,4" 0,2" P+ Auft. 0,5"

206. $\text{♩} = 116$
 egy - gyet só - haj-tott, hát o-lyan hi-deg lett a
 0,4" 0,5" 0,4" 0,2" P 0,6"

$\text{♩} = 120$
 szo-bá-ba, hogy nem sül - tek meg.
 0,4" 0,4" 0,4" P 1,2"

D1 (rö. CI): 12,6"

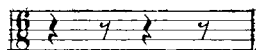
207. $\text{♩} = 112$
 Na, mikor oszt reg-gél ki-en-ged-te ú-ke-t a vénasszony,
 0,5" 0,5" 0,6" 0,4" P 1,-"

208.
 azt mondja Messzilá - tó - nak: -Néz-zél csak széj-jel— azt mondja—
 0,4" 0,4" 0,2" 0,5" 0,4" P 0,2"

209.
 nem lá - tod a cseppembért— azt mondja — a
 0,4" 0,6" P+Auf, 0,2"

$\text{♩} = 108$

 bak-a-rasz-nyi em-bért mé-ter-nyi sza-kál - lá - val?
 0,5" 0,6" 0,4" P 0,6"

$\text{♩} = 112$
 210.
 -Dehogynem— azt mondja — a tenger közepin ül egy fűc-fá-nak a te-te-jin.
 0,5" 0,5" 0,6" 0,4" 0,6" 0,4"

P 1,-"

D2 (cö, C2): 5,8"

$\text{♩} = 132$
 211.
 —Na, lép-jél csak iér - te — azt mondja Mész-szí-lé - pó - nek.
 0,2" 0,4" 0,4" 0,3" 0,3" 0,2" P 0,2"

$\text{♩} = 108$
 212.
 O-da-lié-pett, oszt
 0,5" 0,1" P 0,5"

213.
 ke-zi-re te-ker-te_a sza-kál-lát o-da-vít-te.
 0,3" 0,4" 0,4" P 0,1" 0,5" P 0,9"

Negyedik nem ismétlődő szakasz, befejezés: 27,1"

214.
 Na, ak-kor_osz-tán ēl-vet-te tū-le_a na-pot, hó-dat meg a
 0,2" 0,4" P 0,3" 0,5" 0,4" 0,5"

 csil-la-go-kat de
 0,5" P+ Auft. 1,5"

215.
 a-zon-nal már fel_is-en-ged-te_a csil-la-got, hogy
 0,5" 0,6" 0,5"

 hadd ra-gyog - jön.
 0,6" 0,1" P+ Auft. 0,6"

216.
 A fi-út megotthun ki-en-ged-ték_a_töm-löc-ből.
 0,6" 0,7" 0,3" P 1,6"

217. $\text{♩} = 116$

Na, a-hogy ü köz-ze - le - dett ha - za - fe - lé,
0,4'' 0,5'' 0,3'' P 0,6''

218. $\text{♩} = 108$ $\text{♩} = 112$

ügy-en-ged-te fel_a hó - dat_is.
0,6'' 0,5'' P 1,.''

219.

Mi - kor_mán gon-dol - ta, hogy nem_o - lyan mesz-szi - re_van,
0,5'' 0,5'' 0,5'' 0,5''

ak - kor fel-en-ged-te_a na - pot,
0,5'' 0,4'' 0,2'' P+Auf. 0,4''

220.

nogyü nap - vi - lá - gon ér - jen ha - za.
0,5'' 0,5'' P 1,.''

221. $\text{♩} = 108$

Na, ak-kor_a_ki - rály ne - ki_ad - ta fe - le ki-rály-sá - gát,
0,5'' 0,6'' 0,5'' 0,1'' P+Auf. 0,5''

222.

223.

Záróformula: 1,8"

224.

225.

A teljes szöveg időtartama: 9'1,8"

EGY PERIODIKUS EMLÉKÍRÁS A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC IDEJÉBŐL

(WESSELÉNYI ISTVÁN NAPLÓJA 1704–1708.)

Wesselényi Istvánnal¹ mind ez ideig lényegileg Ferenczi Miklós foglalkozott. Egy rövid dolgozatban ő vázolta fel életútját, ismertette és méltatta naplóját, mely nélkül „lehetetlen hű képet adni Erdélynek a Rákóczi-szabadságharcban való részvételéről.”² A mintegy 2000 oldalra tehető kéziratból nyomtatásban eddig mindössze két szemelvény látott napvilágot.³ Történetíróink figyelme erre a két publikációra szorítkozott, csak újabban használták fel a napló egyéb adatait is történeti forrásként.⁴ Irodalomtörténetírásunk csak a legutóbbi időkben emlékezett meg Wesselényiről mint alkalmi naplóíróról, akinek munkáját „a gondolatvilág, a stílus, a leírások terjedelme és tárgyilagossága” messze az átlag fölé emeli, akinek érdeme, hogy „a politika mellett az irodalom is érdekelte: 1707-ben lemásolta a nagyszebeni jezsuiták iskola-drámájának latin programját, megőrizte Bethlen Sámuel magyar nyelvű halotti búcsúztató versét stb.”⁵

Pedig Wesselényi írása tartalmánál, terjedelménél, műfajánál fogva jelentős kordokumentum. Kétséggkívül több figyelmet érdemel, mint amennyit eddig ráfordítottak, és előbb-utóbb szembe kell néznünk kiadásának problémájával, mint ahogy ez a kérdés már felmerült a múlt század végén az MTA

¹ Wesselényi István (1674–1734) Wesselényi Pálnak és Lónyai Annának volt a fia. 1691–1692-ben részt vett Várad ostromában. 1699-ben lett Középszolnok megye főispánja. 1700. jún. 22-én vette feleségül a gubernátor lányát, Bánffy Katát. Rákóczi hadai elől 1703. aug. 4-én elmenekült Hadadról, és Rabutin parancsa értelmében Szebenbe ment. (1704. okt. 26.) Leszámítva az 1705 végi–1706 eleji és az 1707 végi–1708 eleji néhány hetes hivatalos kiküldetését, Szebenben élt. A gubernátor halála után (1708. febr. 16.) ő is tagja lett az Erdély ügyeit intéző 16 tagú deputációnak, és Haller Istvánnak 1710-ben bekövetkezett halálától az 1713. év közepéig ő volt ennek az elnöke. Ezután is fontos helyet foglalt el az ország közéletében.

² FERENCZI MIKLÓS: Hadadi báró Wesselényi István élete és naplója. Kolozsvár 1910. 3.

³ P. SZATHMÁRY KÁROLY: Gróf Bethlen Miklós tragédiája. TT 1891, 1–60. Uő. I. Bánffy György halála Wesselényi István naplója után. Száz 1897, 124–44.

⁴ R. VÁRKONYI ÁGNES: A Rákóczi szabadságharc kibontakozása Erdélyben. Száz 1954, 15–73.

⁵ A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Bp. 1964. II. 431–2. — Megemlíti őt a Magyar Irodalmi Lexikon (Bp. 1965. 72.) is súlyos tévedésekkel fűszerezve rövid cikkcskéjét: *kutolikus* történetírónak nevezi, aki „korának történetét 1701–8 között” írta meg, és „lemásolta — többek között — a jezsuita *iskoladramák* latin programját.”

Történettudományi Bizottságában.⁶ A jelen dolgozat célja, hogy felhívja a figyelmet a Rákóczi-szabadságharc éveinek erre az érdekes termékére mint irodalmi alkotásra, rámutasson a benne található irodalomtörténeti és művelődéstörténeti vonatkozású anyag gazdagságára, elismerve mindazonáltal Wesselényi írásainak elsősorban történeti forrásértékét.

*

Wesselényi egyetlen munkája az 1704–1708-ban írt naplója.⁷ Sem szebeni tartózkodása előtt, sem azt követően nem írt mást, mint leveleket, hivatalos iratokat. Diáriuma a körülötte történt dolgokat jegyezte fel. Szépitgető ferdítés, magamentő elhallgatások nélkül, az igazságra törekvő szándékkal mindig úgy mutatta be az embereket, amilyeneknek megmutatkoztak, úgy és akkor írt az eseményekről, amikor és ahogyan tudomást szerzett róluk. Nem akart kétséges vagy valószínűtlen híreket leírni.⁸ Ha mégis feljegyzett ilyeneket, a legtöbbször nyomban kifejezte kételkedését megbízhatóságukat illetően.⁹ A hamisnak, hazugságnak bizonyult tudósításokat pedig később helyreigazította. Pl. 1707. szept. 23-án az a hír járta, hogy megverték Károlyi Sándort, sebesülten Temesvárra vitték, ahol meg is halt. Wesselényi jó két hét múlva értesít bennünket, hogy a dologból semmi sincs, „noha úgy irtam volt Diariomomban mint realitást, mint hogy közönségesen beszéltek és Thisch (Tige!) General is izente az Urnak (Bánffy György gubernátornak) mint realitást.” Ismételten kifakad a Bécsből érkezett novellák ellen, „kikben

⁶ LUKINICH IMRE: Az MTA Történettudományi Biz. másolat és kéziratgyűjteményének ismertetése. Bp. 1935. 72.

⁷ A napló P. SZATHMÁRY szerint (TT 1891. 11.) az MTA kéziratárába került. FERENCZI szerint Wesselényi Miklós ajándékából jutott az Akadémia birtokába, de mikor FERENCZI tanulmányán dolgozott, a naplót nem találta a kéziratárban, ezért a kolozsvári EME levéltárának XIX. századi másolatait használta. (I. m. 40.) P. SZATHMÁRY nem az eredeti kéziratot szerezte meg az Akadémiának, hanem az általa másoltatott példányokat adta el a Történettudományi Bizottságnak. (MTA Történettud. Biz. iratai 1888/21., 1889/2.) Másolatai csak az 1704., 1707. és 1708. évi naplókat tartalmazták. Belőlük ma csupán a két utolsó évé van meg az Akadémia kéziratárában (Ms 4935.). Annak ellenére, hogy Wesselényi naplójából számos másolat készült, ma is lappanganak az 1706-os év feljegyzései. — Jelenleg Budapesten filmfelvételeken a következő helyeken vannak meg Wesselényi naplói: a Román Tud. Akadémia kolozsvári történeti levéltárában levő másolatokról készült filmek az 1704., 1707., 1708. évi az OSZK mikrofilmtárában (FM1/013. jelzettel), az 1705. évi az MTA mikrofilmtárában (B 172/IV. jelzettel); az MTA Történettudományi Intézete mikrofilmtárában megvan az 1704. évi naplónak egy magántulajdonban levő példánya alapján készült filmje (A/146. jelzettel), ugyanez megtalálható az OL mikrofilmtárában is, tévesen 1703–1705. évi naplóként nyilván tartva (7891. doboz); az MTA Történettudományi Intézete mikrofilmtárában található a bukaresti Román Akadémia birtokában Wesselényi autográf kézírásában meglevő 1707. évi napló filmfelvétele (A/90. jelzettel).

⁸ „a Generál felől ellenkező hirt is hozott Szt Pali István, de még nem bizonyos lévén, én is ide írom” — mondja pl. 1704. okt. 12-én Rabutinnak a patai győzelme felől beérkező hírekről.

⁹ Pekry Lőrinc letartóztatásáról beszélnek a patai csata után, „de ez ugyan még nem igaz, hanem tsak egy paraszt Ember mondotta volt tegnap”. (1704. okt. 15.)

annyi sok hazugságok voltak kivált az Erdélyi állapotok iránt, hogy átalлом ide írni is mind azokat”, „kik is haszontalanok lévén, ide én nem is irtam.”¹⁰

Írását ő maga diáriumnak nevezi. Munkamódszere, ahogyan ezt az egyes évek naplóinak címe mutatja,¹¹ a naponként eszközölt feljegyzés. Ezt erősíti meg az 1705. nov. 26-át követő vallomása is. 1705. nov. végén Wesselényi a gubernátor rendelkezésére kimegy Szebenből. Magával visz egy papirosból összetákolt füzetet, melybe „az eddig való Methodus szerint minden napra külön külön sok szép particulláritásokat irtam vala arra a végre, hogy az után ezen Diáriumomba inserállyam.” Kintlétében 1706 elején Örményesen megbetegszik, még pedig olyan súlyosan, hogy halálát várják. Ekkor az inasa minden írását, mely vele volt, elégeti. Így semmisültek meg napi jegyzetei. Az 1705. év utolsó 5 hetének eseményeit — és bizonyára az 1706. esztendő első hónapjait is — később, felgyógyulása után írta meg emlékezetből.¹²

Máskor is megtörtént, hogy az egy nap hallott dolgokat nem tudta egyszerűen feljegyezni, és két vagy több egymást követő napon vetette őket papírra.¹³ Néha meg ennek ellenkezőjeként több nap eseményét, egy hosszabb eljárást ismertet egyetlen naphoz kötve.¹⁴

Wesselényi naplója nem a napi hírek szűkszavú lejegyzésére szorítkozó diáriumok szokványos műfaja. Tartalmát tekintve nemcsak mennyiségileg áll felette a dietim készült feljegyzéseknek, hanem elsősorban minőségileg. Előadása folyamatosabb, hangja egységesebb, mint a diáriumoké. Bár Wesselényiből hiányzik az emlékirók szenvedélyes szubjektivitása, az önigazoló szándék, a fejlettebb írói koncepció, munkája mégis az emlékirókéra emlékeztet.

¹⁰ Napló 1704. dec. 31., 1705. jan. 13. A novellák híreinek hitelét teljesen lerontotta a szebeni magyarok szemében az a körülmény, hogy azokat a helyszínen ellenőrizhették. Pl. 1705. márc. 4-én azt olvashatták a bécsi újságokból, hogy Rabutin Szeben alatt megverte Forgáchot. „Ebben pedig semmi sincs”, Forgách ott sem járt, „mégis ők tudgyák jobban mi nállunknál.” — Tárgyilagosságra való törekvésében Wesselényinek ismételtén visszatérő panasa: „itt soha nem tudgya az ember, mit kell hinnie a sok hírek között” (pl. 1705. szept. 16, 1707. okt. 31.). Természetes, hogy ilyen körülmények közt akad naplójában több rémhír, találgatás, mende-monda, melyeket „a köznép között hallani”, melyek „a köznép közt lángadoznak” a békesség, a csapatmozdulatok, a segítség, a dúlások stb. felől, melyekről „a popule beszél”.

¹¹ Az 1704. évié: „Diarium Anni 1704 1° Januarii In Libera Regiaque Civitate Cibiniensi in Transylvania. Secundum Methodum Calendarium Dietim Conscriptae Notationes quaedam.”

¹² A napló legnagyobb részét azonban naponként írta, és az írott részeket másnap el is olvasta. Erre vall pl. az 1704. júl. 14-i megjegyzése: „még tsak arra sem érkeztem, hogy meg olvastam volna írásomat.”

¹³ Nem látszik valószínűnek pl., hogy a Bécsből Szebenbe lejött Sándor Gergely 5 napon át számolt volna be a hozott hírekről, ahogyan Wesselényi teszi. (1707. nov. 8—11.) Ugyanígy Kaposi Sámuel feltehetőleg egy nap elmondotta Rákóczinak a marosvásárhelyi beiktatásáról szóló tájékoztatását, melyet Wesselényi két nap tárgyal (1707. nov. 17—18.). Az 1707. nov. 2-án Fehérvárról Szebenbe jött páter Szunyogh beszámolóját 3 napon át ismerteti.

¹⁴ Lásd pl. az 1707. nov. 1-i naplót, amikor a gubernátor inasának, Szentpáli Zsigmondnak a ludasi emberekkel való összeütközését mondja el, de megemlékezik már az ügyben tartott törvényes eljárásról, tanúkihallgatásokról, esketésekről is.

Naplója az emlékirás felé hajlik el, átmeneti műfaj, melyet legtalálókban periodikus emlékirásnak nevezhetnénk.¹⁵

Az emlékiratokkal rokonítja Wesselényi írását a keletkezés körülményeiben felfedezhető hasonlóság is. A Középszolnok megyei főispánként jelentős közeleti szerepet betöltött vagyonos főnemes, az erdélyi gubernátor veje, — Szebenbe rekesztve, nála nagyobb méltóságok árnyékában, nem kis mértékben éppen apósának köszönhetőleg, kiszorult a hatalomból. Az önálló tevékenykedés lehetőségétől megfosztva, a naplóírásban találta meg azt a cselekvési formát, mely számára valamilyen akciót jelenthetett. Mint az erdélyi nagy emlékiratíróknak az önéletírás, Wesselényinek a diáriuma jelentette az „ellenzéki műformát”, ahol véleményt nyilváníthatott, bírálatot gyakorolhatott.¹⁶

Mikor 1704. jan. 1-ével elkezdte írását, rövid, elsősorban személyét érintő feljegyzéseket vetett papírra: arról számolt be, kinél járt, kivel beszélt, kinek írt levelet, mit vett cselédjeinek stb. Időben előre haladva azonban egyre több közösséget érintő híradás került a személyes vonatkozások mellé. Az események egymásra tornyosultak, a kuruc mozgalom egyre inkább megközelítette Szeben városát. A mozgalmasabbá vált politikai és harci helyzet alakulásának következtében és ennek visszatükrözéseként lett Wesselényi írása egyre fontosabbá, közérdekűbbé, érdekesebbé.

Szubjektív mondanivalója elég kevés volt. A naplóírás pár esztendeje azonban annyi történeti megrázkódtatást, politikai változást hozott, annyi történeti esemény halmozódott ekkor egymásra, hogy még bonyolultabb lelkiállapotú és műveltebb embernél is bizonyára háttérbe szorította volna az alanyiságot. Minthogy az események alakításában nem volt szerepe, cselekedeteit csak ritkán kellett az aprólékos vizsgálódás bonckése alá vetnie. Belső vívódásai csak lecsökkentve jelelnkeztek azokban a kifakadásokban, melyek családi helyzetéből (főleg családja egészségi állapotából), anyagi körülményeiből (főképpen a gubernátor fősვნისების, részvétlenségének következtében), a császár iránti hűség mögött megbúvá németellenességéből, a Gubernium tagjainak cselekedeteivel (inkább tétlenségével és tehetetlenségével) szembeni elégedetlenségéből fakadtak.

Mint az emlékiratírókat, őt is valami belső kényszer fűtötte, hogy az „ítéletre méltónak” tartott dolgokat megörökítse, állapotáról successorainak mintegy testamentumot hagyjon.¹⁷ Az ő szeme előtt is feltűnt, és bizonyára rá is ösztönzőleg hatott az olvasó utódok képzete.¹⁸

¹⁵ KEMÉNY KATALIN: Erdélyi emlékirók. Erd. Múz. 1932, 191.

¹⁶ TOLNAI GÁBOR: Végzetes esztendő. Bp. 1945. 38.

¹⁷ Vö. az 1707-es napló bevezető és az 1708-as befejező soraival.

¹⁸ „Tudgya meg azonban minden, valaki valaha eszt az írást *kezébe veszi es olvassa* . . .” (Bevezető rész a bukaresti példányból, az 1707. évi naplóból.) „ . . . aki ezen Diariumat *olvassa*, először parcurella . . .” (1707. okt. 31.)

Miközben Wesselényi naplója egyre szélesebb mederben folyó, sokrétű, szerteágazó eseménysorozatot, bonyolult emberi sorsokat, izgalmas olvasmányanyagot nyújt, mind több és több szépirodalmi elemet is magába vesz.

Írói sajátságként a líraiság jelei mutatkoznak a legkorábban és a leggyakrabban. Már első szebeni húsvétján elárasztja a szomorúság, hogy „rég-i szép ünneplésüket az Isten . . . keserűségessé, siralomra változtatta.” Pár nap múlva szállásának ablakából megpillantja az első fecskéket: „mint fogoly Contemplálodván, az én Istenem adgya, hogy elhagyott fetskéimet is láthassam meg, minek előtte még a fetskék el mennének, és mint a nyári madarak tavaszra haza kerülnek, mi régen laktunk édes földünkbe mehecsünk békességbe” . . . sóhajtozik és fohászodik. Hadadból való elfutásának, Szebenbe érkezésének fél-, háromnegyed-, éves fordulónál éppúgy otthonára gondol, mint mikor újra zöldülő mezőt, zsendülő gabonát, aratással, őszi vetéssel bajlódó embereket, szüretelőket stb. lát. Ha fát vesz, azt szeretné, hogy Szebenben ne kelljen már többet égetnie.¹⁹ Hálát adó év végi vagy naplókezdő éveleji fohász-kódásaiban nem szűnik meg a hazatérésért könyörögni, egyre bánatosabban, de reményét fel nem adva. „Mondhatom Summásan, hogy telyes életemet nyomorúsággal töltöttem inkább, mint sem sok jó napokat éltem volna, melyben csak azzal vigasztalom magamat, hogy ez boldogtalan világ nem volna világ, ha benne valamely tökéletes állandóság volna” . . . írja 1708. jan. 1-én, olyan időpontban, amikor már egy hónap óta hivatalos kiküldetésben a Maros vidékét, Kolozs megyét járja behajthatatlan szolgáltatásokat vetve ki a népre, hallgatva végnélküli panaszait a segítség minden lehetősége nélkül. Hangulata, érzélemléleke egészen más, mióta kiszabadult Szebenből. Mintha kicserélték volna. Vadászgat, gyönyörködik a természetben. De csak rövid időközökre sikerül neki felszabadulnia, a lépten-nyomon tapasztalt nyomorúság visszahozza a hétköznapi világába.

Saját baján kívül líraiságának másik forrása embertársainak a szenvedése volt. Az együttérzés, a részvét gyakran kap nála hangot, valahányszor a pusztuló ország népének sorsa kerül elibe, ha embereket árestálnak, rabokat hoznak, kínoznak, ölnék meg.²⁰ Talán mert nagyon fogékony volt mások szenvedése iránt, azért tudott olyan humánusan, igazán szólni Erdély kancellárjának, Bethlen Miklósnak tragédiájáról.²¹

Wesselényi kitűnően tud visszatükrözni lelkiállapotokat. Így ábrázolja a mindenéből kifosztott, a kínzástól elcsigázott szegénység elkeseredését, a jó szóra, biztatásra felcsillanó reménykedését, „a sok rettenetes meg fizet-hetetlen adó” miatt mindenét otthagyo futó nép hangulatát.²² Máskor azt

¹⁹ Vö. Napló 1704. márc. 23., 31., szept. 1., 1705. márc. 4., szept. 1., 1704. jan. 16. stb.

²⁰ Egyetlen egykorú forrás sem beszél annyit a kuruc rabok, a Szebenben árestáltak sorsáról, mint Wesselényi naplója.

²¹ Nagyrészt publikálva is. Vö. a 3. sz. alatti jegyzettel.

²² Lásd főleg az 1705., 1707. év végén és az 1708. év elején írt naplórészeket.

a riadalmat, kétségbe esést, mely a szebeni magyarokon Rabutin egy-egy fenyegetőző kitörése, rendelkezése vagy valamilyen harci esemény, vereség híre folyamányaként vesz erőt.²³ Többször beszél a Szebenben raboskodó kuruc rabok fizikai szenvedéseiről. Az éhező és az értelmetlen sáncmunkára nap mint nap kihajtott kurucok zendülését, a mögötte meghúzódnó tömeget ép úgy tudja érzékelteni,²⁴ mint a Rabutin előtt megvallatott szlovák közkatonának a kuruc szabadságért fegyvert fogó, szegénylegény-öntudatát, hetykeségét.²⁵

A komor hangulattal, Wesselényinek saját vagy mások szenvedéséből folyó sötét tónusú lapjaival szembeállíthatók a napló derősebb passzusai, a sajátos humorú apró történetek, anekdotikus jelenetek. Néha a gyülekező vészfelhőket oszlatja el velük, a súlyos helyzeteket oldja fel és fullasztja komikumba. 1705. aug. 11-én a császári seregeknek a bajorok felett aratott győzelméért tartott templomi hálaadás után Rabutin szállására ebédre vonulnak a német tisztek és a meghívott magyar urak. A templomból kijövet Bethlen Miklós fiacskája az utcán térden állva egy memoriálét nyújt át Rabutinak. A palotába érve ennek olvasása közben úgy fellobban, hogy „kitsinbe lőn, hogy rosszúl nem jára.” Dühöng, szidja a rendeket: „vak és darabos, sőt merő fulminans szok voltak . . . Törököknek és mindennek nevezvén bennünket.” Minthogy „in furia volt”, és az étkeket nem hozták, s Rabutin a lakosztályából nem jött vissza közéjük, „fogok magunkot, a jó tartás után mi is onnan le ezammo-gánk. Így volt a mai Győzelemnek Örvendetes Napia.”

Gyakori és éppen ezért szándékosnak tetsző eljárása Wesselényinek, hogy Rabutint, a félelmes zsarnokot emberi gyengeségeiben, apró pillanatszerű felvételek sorozatával mutatja be: Bécsből kapott kellemetlen leveleit a földhöz vágja, a kurucok közt terjengő halálhírének hallatára parókáját az asztal-

²³ Pl. 1704. aug. 6., 1705. nov. 16.

²⁴ 1704. nov. 20-án mintegy 500 kuruc fogoly van Szebenben siralmas állapotban: „ezek pedig mind inkább mezeitelenek és egy-egy ingben vannak”. „A kuruc rabok szörnyű éhségben vadnak, mert csak valami kölest sütnek nekik, azt sem örlik jól meg, se meg nem szitálják, csak úgy kinlodnak rajta hitvánságosan.” (1705. ápr. 30.) 1705. júl. 2-án írja a városon kívül sáncot ásó kurucokról: „Az minap össze beszéltenek volt oda ki a rabok, az mikor a Generál oda ki járt, a dolgott el hadták es le ültek; a Muskotéllyosok semmitt nem tehettek nekik; az után Acton maga is oda menvén kérlette, miért nem dolgoznak, kire minyájan feleltenek, hogy ők bizony nem dolgoznak, mert nem lehet, mert ők már éhel halnak meg a szegény kenyértől, mert csak gazbul sütik es olyan volt, hogy a falhoz mázsolhatták volna; elegett kérdezte Acton, hogy melyik volt az inditoja közöttök, de minyájan fel kiáltottanak, hogy minyájan cselekedték es nem tehettek vellek semmitt . . .”

²⁵ „Az minapiban hozván be egy Fél Földi köz kurutzott, Tott legént, akitt midőn fel vittek volna ad exámen a Generalhoz, kerlette miert állott a közzé a rutt emberek közzé; kire felelt, hogy ű is méltó volt arra, hogy az ő szabadságokért fegyvert fogjon; aszt is mongyák, hogy kérlette volna tülle, hogy miben lesz Erdállynek es Magyar Országnak állapottya; kire mondotta, hogy Magyar Ország nem Vasallatosság alatt, hanem libertás alatt lészen, Erdély pedig Fejedelemség alatt; mongyák, hogy aszt mondotta volna a General neki, hogy fel nyársoltattya, kire aszt mondotta, hogy örömet el szenvedti maga nemzetiert es hazájáért, egyéb iránt oda ki kettött nyársolnak fel helyette . . .” (Napló 1705. szept. 30.)

hoz csapkodja, a Gubernium követének „a kezéből ki kapván a Patenseket, el tépte szaggatta es a labajval tapodta.”²⁶ Dühkitörésének ezek az intimitásai éppolyan komikus hatásúak, mint mikor a köszvénye gyötri, és olyan rosszul van, „hogymessze ki hallott a bőgése.”

A naplónak az emlékirás felé való elhajlására mutat a komikus helyzetek, érdekes történetecskék, az elaprózott anekdotikus részek kedvelése. 1704. okt. 23-án Rabutin felesége ebéd után váratlanul éppen akkor jön a gubernátorék látogatására, mikor ezek alusznak. A gubernátor „az ágyból is alig kelhetett fell, az Aszszony pedig beteggé tévén magát, tsak veszteg fekvé várta meg, mivel hogy le volt vetkezve.” — A rác kapitány, Pivoda felesége a temetési menettel szeretőjének a holttestét kíséri szekéren Szebenből Bongárdra. A szekérből úgy talál kiesni, hogy a lába az ég felé áll, mindene kilátszik. „Enis intermediumnak ide találam irni, hogy az Isten így tsufollya meg a gonosz embert Istentelenségéért.”²⁸ Akadnak azonban ennél sikamlósabb jelenetek is, melyeknek borsa Wesselényinek általában szemérmes fogalmazásából is kiérezhető.

Más jellege, jezsuitaellenes éle van a lutheránus szebeni parancsnok, a haldokló Massburg esetének. Mikor már azt hiszik, hogy megholt, bemegy hozzá a jezsuita páter. Elidőzik mellette, majd kijövet azt híreszteli, katolikus-sá lett. Massburg azonban magához tér, a lutheránus főpapot hívatja, „kommunikál”. „Ugyan nem lehet, hogy ezt a Curiositást ide ne irjam” — jegyzi meg Wesselényi.²⁹

Írói kifejező készségét mutatja Wesselényinek az az eljárása, mikor nyelvi eszközökkel emeli ki a helyzetekből fakadó komikumot. Vendégség van nála. A főrendek közül „némelyik el nem mehetett a lábán, ki peniglen el sem vihette az ebédet innen, hanem itt hagyta.” A hatás kedvéért szívesen alkalmaz szójá-tékokat. Rabutin cselédjei közül már csak a borbélyné maradt Szebenben, „annak is van divattja, mert Bordély a Tiszteknek.”³⁰

Wesselényi természetes beszédre, közérthető előadásra törekedett. Megtaláljuk nála a mindennapi beszéd fordulatait: kifejező hasonlatokat, szólásokat, a mondások közt néha a vaskosabb, de a korban egyáltalán nem feltűnő fordulatokat.³¹

Frissen, elképzeltetően tud Wesselényi előadni eseményeket, esemény-mozzanatokat mások elbeszélése alapján. Így ad mozgalmas képet egy-egy

²⁶ Napló 1704. aug. 22., 1705. szept. 20., 1705. márc. 6. 1704. nov. 8.

²⁷ Uo. 1707. okt. 12.

²⁸ Uo. 1708. okt. 12.

²⁹ Uo. 1708. okt. 23.

³⁰ Uo. 1707. ápr. 23.

³¹ 1707. jan. 11.: a fukar Keresztési Sámuelné ura temetésére úgy köresi a címe-rekre való matériát „mint Markalf az akasztófát.” 1705. nov. 20.: a zsigóci csata után a németeknek „az szarvok az égig nevedekett”. 1707. szept. 7.: a németek semmibe veszik a szebeni magyar urakat, „tarka kutya, fekete kutya, tsak mind egy az, ha Magyar, tsak Magyar 's ugy is aestimállyák.” Ugyanerről 1707. máj. 12.: „itt tsak hijában járnak a Magyarok a Németek után, mert ha a seggekben buvnak is, de tsak nem baráttyok

csete-patéról, varatlan támadásról, városdúlásról, egy-egy büntetőexpedícióról, de a Rabutin előszobájában audienciára várakozók beszélgetéséről is.³² Még elevebben számol be azonban saját élményeiről. Még olyankor is, mikor ez már távoli visszaemlékezés, mint az 1705. esztendő elveszett diáriuma hiányában szerkesztett beszámoló a párhetes kintlétről. „... estve felé meg indulván Szebenből mint egy álomban csak úgy mentünk es szinte úgy vissza teccet, hogy ki jöttünk, és mintha mind aszt sugták volna a fülünkben, hogy vissza kel menni Szebenben . . .” Este értek Szelistyére. Az egész faluban mindössze két ember lappangott. Elhagyott falvakban, szél-, hidegjárta csűrökben háltak. Útjuk sötétben, havas esőben, német strázsák közt vezetett kifosztott falvakon és városokon keresztül. Kolozsvárott tömegével pusztuló dán és német katonák, kiket sokszor félholtan hánytak be a pincék ablakain — mivel másnap úgyis meghalnak. A pusztulás refrénszerűen visszatérő képei mellett lépten-nyomon ott kísért a kurucoktól való félelem. Német, rác lovasokban, tűz körül melegedő pásztorokban őket vélik felismerni.

Hasonló hangulat árad az 1707 végén és 1708 elején keletkezett mintegy két és fél hónapos naplórészből, amikor Szebentől ismét távol, a Maros mentét, Kolozs megyét járja Wesselényi. Az évszak is egyező. A táj azonban sokkal jobban elpusztított, az emberek kifosztottabbak, megfélemlítettebbek; a németek erőszakosabbak, kegyetlenebbek. Wesselényiéknek azonban ugyanúgy kell félniük a leselkedő kurucok miatt, éjszakákat nyeregben töltve futásra készen. A napló komor lapjain csak ritkán találunk egy-egy üdítő színt, mint pl. a Kopasz Havasokból alájövő patak üde képét a ványoló malmokkal, pokrócokat avató kútjaival, „kiket is mind meg járék és nézegetém őket.”³³

Élmény szolgáltatatta Wesselényinek diáriuma egyik legérdekesebb, művészettörténetileg is említésre méltó részletét, a magyarországi síremlékszobrászat szép remekének, az 1660-as évek elején készült almakereki Apafi György síremléknek a leírását.³⁴

„A szép monumentum . . . melynek Staturája oly nagy, mint egy jó nagy asztal, negy szegű, magassagais mint egy asztalnak a magassága a Kapolnanak a közepén, kinekis négy szegeletén ember formán szép faragással ki van faragva Fides, Spes, Charitas et Justitia . . . Lábtól pedig fel álva két kis gyermek szem közbe egy mással, öszve tett és fel emelt kezekkel, mintha imádkoznanak, es közöttök bé polálva feküvén harmadik kis gyermek, akiis idétlen holt vólt meg . . .

nékik a Magyar.” 1704. szept. 18.: A kurucok olyan lassan gyülekeznek Rabutin nyomában, hogy az beszalad előttök Szebenbe: „a míg az agár szarik, addig el szalad a nyul.”

³² Pl. 1705. márc. 28.: a kurucok rajtaütnek Graven katonáin; 1707. febr. 13.: éjszakai kuruc támadás Kocsárdon; Szászsebes feldúlása 1708. aug. 14-én; 1705. márc. 3.: a bocsárdi eset; 1705. szept. 24.: beszélgetés Murandoval meg Rabutin gyóntatójával stb.

³³ Napló 1708. febr. 10.

³⁴ ÉBER LÁSZLÓ: Apafi György síremléke. ArchÉrt 1907, 97—117. Wesselényi a síremlék rongáltságáról nem tesz említést, téves az a hagyomány, hogy a kurucok csonkították meg. — A síremlék ma a budapesti Nemzeti Múzeumban látható.

Mindezek igen szép figurák, de ezeknél sokkal szebb és ritka munkaju nagy faragot kő a tetejébe rá téve egy darabba, a melynek a közepiben fekszik talpig vas derekban Apaffi György, kinek feje alatt kamuka párna, azon kamuka virágokkal ra rajzolva, ki ugyan kamuka formáját reprezentálja. A feje pedig kinek nagy üstöke fel tekerve a hajnak formája szerint, és egyéb apro haja mint egy harmad napi beretválás formájára ad vivum alkalmaztatva; homlokon lévő rántzai, porussának helyei, szemei, szemöldöki, orra, szája, szakállad ad vivum úgy ki van faragva, ha ott állása volna; a' jobb kezét feje alá tévén úgy fekszik vala; egyéb Testén egész vas derék lévén, az oldalán felül, a mint oldal felt formán fekszik vala, kardja az oldalán kard szíjjastol, kinek tsatjai, szíjjai és magais a kard úgy van tsinálva, hogy azt gondolhatna az Ember, hogy tsak úgy tettek oda, és nemelyek le is akarjak vala venni onnan, 's hozzá nyulván, akkor vevék eszekbe, hogy egy darab kő.

A bal kezével tartya a Kardnak markolatját, a mely keze fejének a mennyi része a kard vasbol ki ér, minden izei, körmei és a kezeinek minden erei ad vivum ki vagynak faragva; a kis ujjában egy gyűrű olyan kitsin quantitasban, mint egy gyűrű szokott lenni, kinek közepiben egy négy szegű kő, körülötte pedig az Apafi Czimer, Szőlő gerezdek és betűk, oly subtiliter, hogy alig penetrálta az ember szeme.

A fejénél jobb felől az Apaffi Czimer, ugyan azon a kövön buzgány, aki úgy láttszik, mintha tsak úgy tették volna oda; azon alol igen szép virágok mesterségesen ki faragva, kit mintha valami vad szőlő venyéke körül kerített volna, kinek mind kívül, mind belől tsuda mesterséggel, hogy az ember is alig olvashatta el, mind ilyen írásba valának . . .

Két felől a lábán áll két Halál a Kaszával, kinek oldal tsontyai magosson ki állván belölle ez vagyon rá írva . . .”

Az emlékmű két oldallapjával nem foglalkozik Wesselényi, mintha egész figyelmét a különösen szabatosan kivitelezett fedőlap, és az egésznek legvonzóbb része: a véglap, illetőleg a négy allegorikus szobor kötné le. A nagyon gazdag ornamentika mellett tetszik Wesselényinek a „tsuda mesterséggel”, „szép ritka betűkkel” készült számtalan felirat, sírvers, mely a kor ízlésének megfelelően, a művészi hatást akarta e költői termékekkel fokozni.

A művészettörténetileg is szinte tökéletes leírás nemcsak Wesselényi jó megfigyelőképességét mutatja, hanem az architektúra, a kőfaragás iránt tanúsított érdeklődését is. Érdemes megemlíteni, mennyire kiemeli Wesselényi a legapróbb részletekig kidolgozott, valószínű ábrázolást.

Almakerékre 1708. ápr. 18-án rándult ki Wesselényi Keresdről Bánffy György, Haller István, Macskásy Boldizsár leányaival, hogy ott megtekintsék Apafi Mihály fejedelemnek és elődeinek a nyughelyét.

A sírkápolna megtekintése után, ahol Apafi György emléke állott, megnézték a falu fölé emelkedő dombon épült szász templomot is, „kinekis a fala tele sokféle képekkel, az egész passióval, mint hogy quondam Pápasták birták.”

A freskóknál jobban érdekelte Wesselényit Apafi Mihálynak itt levő nyughelye, melyet „a mint a Segestye van, onnen kezdték a Sírnak a száját bé vinni nagy meszsze a Fundamentum alatt, hogy inkább rá ne akadjanak és ki ne ássák jövőendőben; melyet akkoris kevés emberek tudtanak, most annál kevesebben . . .” Valóban, az egykorú történeti emlékekben csak Almakerék szerepel a temetés helyének megjelöléseképpen. Csak a múlt század elején sikerült Szádeczky Lajosnak sok fáradozás után megtalálnia a fejedelem sírját. Pontosan azon a helyen, ahol Wesselényi említi.³⁵

Ha a márványba vésett Apafi György szinte életre mozdul Wesselényi leírásában, még több életszerűség, realizmus figyelhető meg írásában olyankor, mikor átélt élményei szinte fizikailag hatnak érzékszerveire. Az olvasó vele együtt érzi a szebeni rabok kínzásakor a levegőben terjengő égett hús bűzét, hallja ordításukat, látja a pincékbe bedobált félig vagy egészen meghalt embereket.³⁶ A német, rác, kuruc dúlások, kegyetlenkedések, megtorlások bemutatása nem egyszer ölti magára a naturalisztikus ábrázolás jegyeit. Wesselényi rideg tárgyilagossága megdöbbenő, pl. mikor a Bethlen-család keresdi sírboltjának felnyitásakor beszámol a beroskadt koporsók, a szétfoszott ruhadarabok, az idővel dacoló csontvázak világáról. „Bé mentem és gyertyával a Testeket megnézegettem . . . A Fal mellett pedig volt az a kis koporso, . . . kiis alol el rothadván, tsak a csontya maradott, és a Teste mint ha rolla le olvadt volna, félre le ment.”³⁷

Wesselényi munkája megjelenési formájában, anyagának elrendezésében — és keletkezési módjában is túlnyomólag — olyan, mint egy napló. Ennek a naplónak tartalmi és formai jegyei azonban: a nemcsak történetileg, hanem sokszor irodalmilag is izgalmas olvasmányt nyújtó anyaga, írójának jó megfigyelő és ábrázolókézsége, a hallott vagy átélt eseménymozzanatok, élmények megelevenítő reprodukálása, a szereplő személyeknek tettekkel való bemutatása, az előadást gyakran átmelegítő líraiság, az olvasmányosságot segítő stiláris és nyelvi eszközök változatossága, az apró kis történetek kedvelése — olyan jegyek, melyek miatt Wesselényi írása az erdélyi emlékirás fejlődésében túlmutat a napló műfajon. A *diárium*ban, annak műfajtörténeti jelentőségén túlmenőleg, olyan írói tulajdonságai bukkannak elő Wesselényinek, az irodalmi ábrázolás olyan jegyei tűnnek fel nála, hogy miattuk írása helyet kér magának irodalmunk fejlődésvonalaiban, a magyar próza történetében is.

*

Wesselényi naplója nemcsak a Rákóczi-szabadságharc magyar prózájának érdekes terméke, hanem jelentős irodalomtörténeti és művelődéstörténeti

³⁵ SZÁDECZKY LAJOS: Az Apafiak sírboltja és hamvai. Száz 1909, 185—95.

³⁶ Napló 1704. máj. 31., 1708. júl. 16.

³⁷ Uo. 1708. ápr. 12.

forrás. Általa bepillantást nyerünk a Szebenbe szorult magyar urak életébe, közvetve pedig a 17—18. századforduló társas életébe, szokásaiba.

Sűrűn olvashatunk ebédekről, vendégségekről, melyekre a magyar urak kölcsönösen meghívták egymást, gyakran a német tiszteket, alkalmanként Szeben szász vezetőit is. Ugyanezt megtették a császári seregek egy-egy győzelmi ünnepe, névnap alkalmából a német generálisok is vagy a szebeni királybíró, illetőleg a jezsuiták rendfőnöke. A magyarok leggyakrabban Bánffy György gubernátor, Apor István, Haller István és György, Bethlen Sámuel, Keresztessi Sámuel szállásán gyűltek össze. Wesselényi általában szintén ott volt a meghívottak közt, maga azonban csak 1707-ben kezdett vendégeket hívni, amikor a katonai raktárból meg a Gubernium rendelkezéséből bizonyos juttatásokban részesült. Tekintélye ettől kezdve észrevehetőleg megnövekedett.

A hivatalos vagy magánjellegű vendégeskedéseken beszélték meg a híreket, a hazai és külföldi hadi és politikai eseményeket. Az összejövetelek gyakran folytatódtak kártyázással, főként Bánffy György volt szenvedélyes kártyás. Érte minden más dolgot elhagyott, s még halálos betegségében is szívesen folyamodott hozzá. A szebeni szűk napok ellenére bőven került étel és ital az asztalokra.

Az ebédre hívás általános szokás volt a házigazda vagy felesége nevénapján. Néha ilyenkor az ünnepeltet megkántálták, bár az énekkel és muzsikával való köszöntés a szászoknál jobban el volt terjedve, mint a magyaroknál. Wesselényi pl. csak 1707. ápr. 24-én említi, hogy a gubernátort két fia, Teleki Mihály és Kendeffiné asszony fiacskája „szép ritmusokkal köszöntötték” neve napján.

Az összejöveteleken néha zene és ének is felcsendült. 1704. márc. 27-én Kornis Zsigmondnál sokáig muzsikáltak, „és az Asszonyok a Musika mellett énekeltének.”

Míg azonban a szászoknak volt egy magasabb rendű zenekultúrája, a német regiment zenészei, a dobosok, síposok, trombitások a hivatalos ünnepeken rendszeresen zenéltek,³⁸ ilyesfélének csak a nyomait találjuk a szebeni magyaroknál, mint az előbb említett Kornis Zsigmondnál való muzsikálásban vagy abban a tényben, hogy Wesselényi maga is tanult sípolni. Az éneklés általánosabb szokás volt magyar körökben is. A mulató nóta és a szerelmi dal volt a két kedvelt énektípus. Kirchbaum német generális felesége, ez az élénk temperamentumú német asszony, aki Szebenben magyarul kezdett

³⁸ Pl. 1704. szept. 22-én a császári seregeknek a franciákon aratott győzelmére rendezett ebéden Rabutin palotájában a magyar urak kedvéért a síposok és dobosok török nótákat fújtak és vertek. Wesselényi szerint a magyarok csúfolására, mert míg a magyarok figyelmesen hallgatták, a németek nevettek rajta. (Apor Péter szerint a magyaroknak, „mikor mulattanak, kedves muzsikájok volt a török síp, egyszersmind a dob.” — *Metamorph. III. cikkely.*)

tanulni, Wesselényi feleségétől „magyar szerelem énekeket” kért.³⁹ Wesselényi nem jegyezte fel, milyeneket vittek neki. Arról sem írt bővebben, milyen „fajtalan énekel élt” a gubernátor fia, Dénes, aki holmi istenes énekekből csinált szerelmi dalokat, „le irván belőlle a Strofákat a buja énekbe.”⁴⁰

Vendégeskedésre, mulatozásra való alkalmat jelentett egy-egy lakodalom is. Említést érdemel közülük a Székely Ádámé (első felesége a gubernátor lánya volt!) Naláczi Lajos lányával 1708. okt. 10-én. Ezen Wesselényi volt a násznagyt. A lakodalomra a szász muzsikuskon kívül, mivel azok a magyar nótákat nem ismerték, cigányokat is rendelték. Jelen volt itt Szeben parancsnokának, Kirchbaumnak a felesége is két egymást követő napon, mind a menyasszony, mind a vőlegény házában, és órákon át táncolt; „sok Frantzia tanzokat mestersegesen jára, azután pedig a mi Magyar modunk szerint Lengyel változott, Süveges tántzok, Lapotzkás tanzok, melyben én is kétszer jól meg hevitem, többször pedig engedelmesen ütöttem, de ő sem maradott adós, mert meg fizette ő is, most is fáj a hátam belé.”⁴¹

Nem mulató, tömegtáncról emlékezik meg Wesselényi 1705. febr. 24-ével kapcsolatban. Ezen a napon a gubernátornál ebéd előtt Haller György és Toroczka Jánosné fia, Haller István két kisebb fia meg két inas (a gubernátor házában nevelődő úrfiak) fapallossal fegyveres táncot jártak a vendégek előtt.

Febr. 24-e húshagyó kedd volt, a farsang utolsó napja. Főként a német tisztek és a szászok körében dívott a farsangolás, az álarcban való mulatozás, amit a papok erősen ki is prédikáltak. A német tiszteket, akik maskarában járták a várost, a gubernátor házából a gazdasszony kiseprőzte, de Teleki Lászlónál jól mulattak. Nemcsak a szászok — főként a szásznék! — farsangoltak azonban, hanem a magyarok is; az egy Haller István kivételével, „sok farsangolást, ejszakai kaborlasokat és Fajtalanságokat követtenek el, meg nem gondolva Istennek rajtunk fenn forgó itéletét.”⁴²

A húsvéti locsolkodás ártatlanabb mulatságnak számított ennél Wesselényi szemében. 1708. ápr. 9-én Keresden a Bethlen Sámuel temetését megelőző napokban is öntözködtek: „Ma a régi Pogányoktól talán maradott öntözködéseket a’ máii napon is usurpalok, melyel abutálván némelyek a Gineceumban (lányok szobája), az Ur érte igen haragudott.” A gubernátor bizonyára a gyász, a temetési előkészületek miatt neheztelt, mert 1704. ápr. 14-én, mikor udvari papja „elő hozván a tegnapi öntözködést, igen vastagon ki praedicállá bennünket mind az egész gyülekezet előtt”, majdnem rászólt, „haggya abba Pap ur.”

³⁹ Napló 1708. szept. 30.

⁴⁰ Uo. 1707. szept. 3.: „az urfi tsak afféle fajtalan Énekel él és kaborol, fajtalan-kodik.” Lásd még 1707. szept. 22.

⁴¹ Az itt említett táncok közül Apor Péter a süveges táncról szól bővebben. (Metamorph. III. cikkely.)

⁴² Napló 1707. márc. 9—10.

Éltek az április 1-i tréfacsinálással is. 1704-ben pl. egy zacskó rézpénzt küldtek be Haller Györggyel és Lázár Györggyel a Guberniumba Bánffy Györgynek, mintha ő kérette volna az „aranyakat”; „orcza pirulva tsak ki jöttek a házból.”

Mindezek a mulatságok nem különösebb szellemi érdeklődés tanújelei. Inkább számíthat ilyesfélének az a két alkalommal említett komédia-nézés, amikor a jezsuiták iskolájában a növendékek játékát tekintették meg. Valószínűleg ilyenre vonatkozik ugyanis az 1705. június 13-i szűkszavú utalás: „Magyarokul ma komédia nézni valánk felesen.” Az 1707. márc. 19-inél nem lehet kétség ezt illetőleg. A műfaj megjelölés azonban nem pontos. Wesselényi lejegyezte a kiosztott *explicatio*-t, és ebből világos, hogy nem komédiáról van szó. A program tartalmazza a Szent Bernát egyik beszédéből merített argumentumot is, mely a körülményes és túlságosan erőltetett allegorikus „cselekmény” eszmeiségét szolgáltatta. A magát az üres időtöltésnek, élvezetnek átadó és halálra ítélt Philotas megmentésére a Misericordianak sikerül közbelépésre bírnia a király fiát. A Conscientia Philotasban felismerteti a türelmes Isten jóságát, melyért szeretetével fizet. A szereplőket a program nem jelzi, csak a Prológus, a 7 Inductio, az Epilogus, a harmadik rész (inductio) utáni Intermedium és az ötödik rész utáni Chorus cselekményét közli igen röviden. A prológusban az ecclesia Geniusza Krisztus keresztyét magasztalja, az epilógusban az isteni szeretet (Amor Divinus) a Megváltó jótéteményének a nagyságát magyarázza és az iránta való hálára és szeretetre biztat. Az intermediumnak („Pastor Agnellum perditum in Templo Jovis quaerit et invenit”) sincs szokványos közjátékokra emlékeztető derűs vagy komikus jellege. A „komédia-nézés” egyszerűen iskolai előadást jelent Wesselényi szóhasználatában. Mindkét előadáson felesen jelentek meg, „a helynek szorosságához képest szorossan férének el”. Az 1707-es előadás iránt különösebb érdeklődés lehetett, ezért ígérték meg a páterek, „hogy hétfőn ismét e szerént az Aszszony kedvéért a magok gyermekek actioját revocaltattyák.”

A szebeni magyarok életében is a vallás jelentős, meghatározó szerepet játszott. Emellett időtöltést jelentett a vásár- és ünnepnapok könyörgéseken, prédikációkon, temetéseken való részvétel. Szebenben a szász lutheránusok és az államhatalom által támogatott katolikusok mellett a beszorult magyar urak és szolgálók többsége alkotta a református gyülekezetet. Wesselényi, mint öntudatos kálvinista, felekezetének érdekeit mindig szeme előtt tartja. Mivel a kálvinistáknak a városban nincs templomuk, az istentiszteletek a gubernátor szállásán vannak. Ide gyűlnek vasárnaponként kétszer is, hogy meghallgassák Bánffy György udvari papjának, Zilahy Andrásnak vagy más alkalmi prédikátorának (Borosnyai János vízaknai pap, Bonyhai S. György, Bethlen Miklós prédikátorának vagy ritkábban valamelyik más magyar főúr papjának vagy deákjának) a beszédét és könyörgését, a húsvéti ünnepkörben a kántor vagy valamely fehérvári diák előadásában a passiót.

Wesselényi az első két esztendőben vasárnapról vasárnapra hűségesen feljegyzí még azokat a bibliai passzusokat is, ahonnan a prédikáló pap beszédéhez a textust vette. Zilahi Andrással kapcsolatban gyakran említi dicsérőleg, hogy „igen szép prédikációt mondott” „egészen a mostani időre aplicalvan”. Akárcsak a fejedelmek idejében az udvari prédikátorok, Zilahi is jogot formált, hogy mint Isten igéjének hirdetője felemelje szavát az igazságtalanság, az önkény ellen. A „jelen időre”, „mostani siralmas időre” való alkalmazás mögött nem egyszer a bíráló, az ostromozás, a publicumnak a prédikációba való bevitele húzódik meg. Többször említi Wesselényi, hogy Zilahi a gubernátort kipredikálta.⁴³ 1705. szept. 27-én Heródesről és az urakról beszélt, akik megnyomorították attyokfiat. „Ebben pedig egészen célzott a gubernátorra.” De gyorsan reagált Zilahi más dolgokra is. 1704. máj. 18-án igen keményen beszélt, „elő hozván Josefet és a Joseff bátyait, tendált arra, hogy Bethlen Miklós úr meg fogása és hogy fel nem járhat a tanátsban, tsak a Josef dolgának példája ne légyen; noha nem nevezte így ki, mindazonáltal azt érthette akarki rajta.” Az 1704. jún. 22-i prédikációjáról is „úgy látszott, hogy Bethlen Miklós ur dolgára és több mostanában fenn forgo dolgokra és processusokra aplicált.” Mikor egyszer Rabutin ráüzent — ahogyan ezt tette a jezsuita páterekkel és a szász papokkal is — hogy a külső dolgoknak hagyjon békét, és ne elegyítse prédikációiba, „arrol igen erőssen predikalla es tsak meg monda, hogy inkább fogadgya az Isten szovát, mert Istennek szolgája és nem emberé, azért bizony tsak ki mondgya, ha halált szenvedneis.” Hasonlóképpen reagált akkor is, amikor a gubernátor nehezteléséről szerzett tudomást: nem hallgat, „mig az uraknak az Istenhez és ő kegyelméhez job indulattyokat nem láthattya.” Ugyanezen a napon, este az Isten szolgáinak sokféle keresztviseléséről beszélt, „hihető, magátt is ott értette mostani szomorúságára nézve, de specialiter senkit nem említe.” Zilahi figyelme kiterjedt a kártyázókra, megróttá, még pedig „igen vastagon” a húsvéti öntözködőket, megfeddte az ifjakat, kipellengérezte a „oégéres bünben” élőket, főképpen a paráználkodás bűne miatt az öreg Pernyeszit marasztalta el.⁴⁴

Órációk voltak a temetéseken is. 1704. nov. 16-án jegyzi meg Wesselényi, hogy Intzédi Pál felett Zilahi másfél óra hosszát prédikált, mely ugyan hosszú volt, de még sem tetszett annak, mert „szépen és igen értelmesen” szólott. Viszont öntudatos reformátusként fakadt ki a jezsuita páter Tallián ellen, aki a Gyulaffi-lány temetésén valóságos disputációt tartott a limbusról, a purgatóriumról és más „egyeb haszontalanságokrol.”⁴⁵

Wesselényi hűségesen beszámol róla, ki mikor halt meg, hová temették, ki prédikált, orált felette, a temetésen milyen halotti énekeket énekeltek stb.

⁴³ Uo. 1704. máj. 11., aug. 10., okt. 19.

⁴⁴ Uo. 1704. jún. 29., 1705. máj. 3., 1704. ápr. 3., 1705. ápr. 14., 1707. jan. 1. - 1708. febr. 26.

⁴⁵ Uo. 1704. nov. 18.

Arról is számot ad, milyen bonyodalmakat okozott időnként, hogy az elhunyt-nak rokoni kapcsolatai voltak a kurucokkal. Egyik-másik temetésnek olyan részletező leírását adja, hogy naplója a legjobb kútforrás a korabeli főúri temetések rekonstruálásához.⁴⁶

Legtanulmányosabb ebben a tekintetben Bethlen Sámuel, Küküllő megyei főispán, marosszéki kapitány temetése, ahol Wesselényi volt a gazda. Jó két héttel a temetés előtt vitték ki a testet Szebenből Keresdre, ahol processzióban jött elibük a lakosság. Wesselényi a sírba tétel előtt egy héttel kezdi meg a temetési előkészületeket: megpróbálja a búcsúztatót mondó, Udvarhelyről érkezett gyerekek szavát (az egyiket közülük kicseréli, mivel igen erős volt a hangja), a kriptában előkészíti a koporsó helyét, a palotát fekete posztóval vonatja be. Megpróbáltatja a lovakat, rendelkezik a naturálék kiadása felől a temestést követő halotti tort illetőleg.⁴⁷ 25 gazdát állít, hogy a temetési rendet irányítsák. Pontosan, előre megállapított módon állnak fel a keservek (az asszony és férfi hozzátartozók), az atyafiak, sógorok, vendégek stb. Szigorú rend szabja meg a koporsófogók, zászló-, lobogóvivők, a temetési menet egymásutánját. Mindent előre kicéduláz, és a cédulákat a megfelelő személyeknek gondosan kiosztja. A gyászmenetben 2 sípos és a dobos 3 trombitással felváltva szolgálatja a gyászzenét.

A temetési ceremónia de. 10 órától naplementéig tartott. Halotti énekek, három magyar prédikáció, egy latin oráció és a búcsúztató vers elhangzása után helyezték el a koporsót a sírboltban, miután utolsó mozzanatként eltörték a koporsó felett az elhunyt kardját. A címereket és a kártákat, amint jutott belőlük, elosztották az urak között.

A temetésért Wesselényi regestruma szerint a prédikátorok 4—4 aranyat, a diákok, akik már megelőzőleg is Keresden prédikáltak, 4—4 forintot, a búcsúztatót mondó gyerekek 2-t, a trombitások 10-et, a kántor 1 tallért, a szakácsok 1—1 forintot kaptak.

Bánffy György temetése napja túlesett a naplóírás időpontján. Vele kapcsolatosan csak a holttest koporsóba tételéről tájékoztat Wesselényi. Ennek ceremóniája és rendje egyezett a temetési szertartással, de hiányzott a búcsúztató és természetesen a processzió. Említésre érdemes, hogy amint ez a gubernátorné esetében is történt, a koporsóba ezüst táblára metszett verseket helyeztek a test mellé.⁴⁸

A fentebbi inkább művelődés- mint irodalomtörténeti adalékokon túlmenőleg Wesselényi sok más irodalmi vonatkozású tájékoztatással egészíti

⁴⁶ Uo. 1704. ápr. 16., okt. 5., nov. 14. (ez utóbbi Apor István temetéséről); 1707. jún. 26. (Keresztessi Sámuel); 1708. ápr. 15. (Bethlen Sámuel).

⁴⁷ A szükséglet: 1000 fehér, 2000 második lisztből készült cipó, 4000 praebenda (fekete) kenyér; 6 marha, 4 disznó, 200 tyúk, 30 lúd, 10 pulyka, 20 berbécs, 15 bárány, 24 verőmalac, 300 rák stb. Három asztalnál esznek, mindegyiken 30 féle ételt tálalnak fel.

⁴⁸ Napló 1708. nov. 12., 20.

ki a korszakra vonatkozó ismereteinket. Több olyan íróemberről, elsősorban prédikátorról emlékezik meg, akik ezekben az években Szebenben éltek, az odaszorult magyarokkal valamilyen kapcsolatban állottak.

Említés történt már Zilahi Andrásról (+ 1717), aki a gubernátor udvari papja volt, később pedig kolozsvári, majd gyulafehérvári tanárként működött. Beszédeinek szövege nem maradt ránk. A Szebenben mondott prédikációinak a tartalmára azonban következtethetünk azokból a nyilatkozatokból, melyeket velük kapcsolatban tett Wesselényi. Eszerint az erdélyi fejedelmi udvarok legjobb prédikatori (Medgyesi Pál, Tofeus Mihály, Nagyari József) hagyományainak volt a folytatója. Ránk maradt több gyászverse. Ki kell azonban igazítanunk Zoványinak azt a tévedését, hogy Bethlen Sámuel temetésére is írt egy „igen hosszút”.⁴⁹ Bethlen Sámuel búcsúztatóját Wesselényinek 1708. ápr. 12-i tudósítása értelmében Solymosi szerezte.

Ez csak Solymosi Nagy Mihály (1673–1729) lehet, aki 1696–97-ben a szebeni magyar skóla praeceptora volt, ott a jórészt szász polgárok gyermekeiből verbuválódott növendékeivel több magyar nyelvű dramatizált köszöntőt, actust előadott, üdvözlő és gyászverseket szerzett. Ezek egy része nyomtatásban is napvilágot látott, más részüket a *Vett jegyzetkönyv* őrizte meg.⁵⁰ 1697–99-ben az Oderamenti Frankfurtban, Leidenben végezte akadémiai tanulmányait. Hazatérése után 1712-ig teremi, azután dévai prédikátor volt, 1715-től Vízaknán, majd Szatmáron működött. Bethlen Sámuel búcsúztatóját Bánffy György írásban rögzített kíváncsalmi szerint írta meg.⁵¹ A búcsúztató érdekessége, hogy Wesselényi kihagyott belőle egy részt, melyben „dara-bos szavak voltak”. Solymosi ugyanis — bizonyára a gubernátor utasításának megfelelően, minthogy a halott felesége panaszkodott neki —, az elhunyt nevében kemény szavakkal fordult a Bethlen-fiúkhoz, tanulásra, komoly munkára intve őket.

A naplóból értesülünk róla, hogy Kapusi Juhász Sámuel (1660–1713) fehérvári tanár, több alkalmi vers szerzője, 1708-ban Bethlen Sámuel, majd Haller István temetésén és Bánffy György testének koporsóba tételekor orációt mondott.⁵²

Bonyhai Simon György (1673–1737) később enyedi, majd marosvásárhelyi prédikátor, erdélyi püspök, külföldi tanulmányainak a befejezése után, a naplóírás éveiben Bethlen Miklós udvari papjaként tartózkodott Szebenben, itt Zilahinak segített a református hívek gondozásában. Többször tartott

⁴⁹ ZOVÁNYI JENŐ: Cikkei a Theológiai Lexicon részére. Bp. 1946. 332.

⁵⁰ VARGA IMRE: Magyar nyelvű iskolacládások a XVII. században. ItK 1965, 288–90. Két darabot kiad. VARGA IMRE. Irodalomtörténeti Fü. 59. Magyar nyelvű iskolacládások a XVII. század második feléből. Bp. 1967. 213–240.

⁵¹ Bethlen Sámuel akadémiai éveiben egyik fautora volt. Leidenben kinyomtatott disputációját: *De Hominis creatione* (RMK III. 4140.) 1699-ben neki is ajánlotta.

⁵² Napló 1705. jan. 2., 1708. ápr. 18., jún. 17., szept. 20.

templomi és halotti prédikációt, ami miatt kellemetlensége is támadt Szeben kommandánsával, Henissel.⁵³

Izgalmasak voltak az 1704–8-as évek Borosnyai János, vízaknai református prédikátor számára is. Szeben első kuruc ostromakor (1704–5) ő is bent tartózkodott. Henis Zilahival és Bonyhaival együtt rá is haragudott. Szerinte ez a három ember „merő azon kevélység, negédség és magoknak nagyott állítóság.”⁵⁴ Borosnyait 1707. jan. 29-én le is csukatta. Ezekben a napokban ugyanis sokszor járt be Vízaknáról Szebenbe, és hozott híreket a kurucokról. Gyanússá vált a kommandáns előtt, bár árestálásának az volt a közvetlen oka, hogy boros fővel hangoskodott a parancsnok szállásán, mert nem akarták beengedni hozzá. A gubernátor lépett közbe érte.

Csak egyszer-egyszer bukkan fel a híres prédikátor, szászvárosi pap, Nádudvari P. Péternek és az ekkor udvarhelyi rektorként működő Vásárhelyi Tőke Istvánnak az alakja. Mindketten Bethlen Sámuel temetésén mondanak halotti orációt.⁵⁵ A brassói Bíró Sámuelről pedig azt tudjuk meg, hogy ő szerezte azokat a latin verseket, melyeket ezüst táblácskákra vésve betettek a gubernátorné és a gubernátor holtteste mellé a koporsóba.⁵⁶

Sokszor esik viszont szó a 18. század elejének kiemelkedő tudósáról, az egyébként eléggé ismert Köleséri Sámuelről (1661–1732), aki sokoldalú írói tevékenységet is folytatott. Az 1704–8-as években elsősorban orvos és tolmács szerepet töltött be Szebenben. Bizalmasa volt a német parancsnokoknak, tiszteknek, azok feleségének, de sűrűn járt a magyar urakhoz is. Jelen volt a gubernátor halálos ágyánál. Ez vele íratta meg a császárhoz címzett búcsúlevelét, vele tárgyalta meg a végrendeletét. Sokszor hozott üzenetet a gubernátornak, ő olvasta el és magyarázta meg a bécsi novellák német nyelvű híreit.

Hasonlóképpen sok értesülést nyerünk a naplóból a kor nagy pasquillistájáról, Szentpáli N. Ferenc vízaknai királybíróról, akinek életéről éppen ezekből az évekből voltunk híjával az adatoknak. 1702-ben és 1703-ban Rabutin nagyon haragudott reá valóságos és ráfogott hatalmaskodásaiért és talán azért a Rabutint gúnyoló pasquillusért, melynek szerzőségét neki tulajdonították.⁵⁷ Úgy látszik azonban, hogy az a készség, mellyel a vízaknai királybíró végrehajtotta Rabutin parancsait, ahogyan „ő felsége militiájának victualjáról” gondoskodott, kiengesztelte a vele szemben táplált haragját.⁵⁸ Rabutin 1704 őszén pl. vele íratta össze a rebellisek Szeben környéki jószágait; „de nem igazán írta fel, mert sok helyt, ahol két három ház Jobbágya volt valamely Kurutz Úrnak, azt a falutis fel írta, jöllehet a nagyobb Possessorok itt bent

⁵³ Napló 1707. febr. 16.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo. 1708. ápr. 15.

⁵⁶ Lásd az 50. sz. jegyz.

⁵⁷ Bethlen Miklós: Önéletírása. WINDISCH-kiad. II. 106–7., 110.

⁵⁸ OL. Gub. lt. 342/1703. Uo. Lib. Reg. Hung. 1955. 214., 229.

voltanak az ő Felsége hűségében . . .” „Szentpáli Ferentz a Generalis akarattya-ból a Falukra, akik közelebb vagynak circiter 3, 4, 5 mért földig feles és majd meg nem adható élelt limitált, az Uraknak nem kitsin praejudiciumokra, . . . hogy így Gubernium híre 's akarattya nélkül egy olyan kövér de másként hitván Ember oly dologban deliberaltatik.”⁵⁹ Mikor István nevű fiát 1704. nov. 4-én elfogják a kurucok, azt is keresztül tudja vinni, hogy Rabutin megparancsolja a Guberniumnak, kezdjen alkut Pekri Lőrincsel, hogy egy hozzá illendő, Szebenben fogságban levő kuruc rabért kicseréljék.⁶⁰ A fogolycseréből azonban nem lett semmi. Szentpáli István a kurucok közé állott, és fontos szerepet játszott az erdélyi kuruc mozgalmakban, a Szeben körüli dúlásokban. Miatta járhatta meg az apja, a német lovasok csak megfogták és szekérbe tévén Fogarasba vitték.⁶¹

Felesége és a gubernátornál inaskodó fia így adja elő elfogatását, midőn 1708. márc. 3-án azért könyörögnek Bánffy Györgynél, hogy eszközölje ki szabadulását, „hogy ott ne veszen élhel és mezítelen el” Fogarasban, ahol már 3 éve raboskodik. Szentpáliné Rabutinhoz is elment az ügyben, az azonban azt felelte neki, hogy ő „most halya, hogy fogva volna, de nem hogy ő fogatta volna meg, de még azt sem tudgya, hol vagy on fogva, hanem a Gubernium informállyá felöle.” Pedig hát a „Gubernium soha németet nem küldött érte,” jegyzi meg Wesselényi; a gubernátornak meg az a véleménye, nem szabadul meg Szentpáli addig a fogságból, míg Rabutin ki nem megy Erdélyből.⁶² De nem sikerült őt kihozni Fogarásból Rabutin távozása után sem. A magyarokhoz leginkább jóindulattal levő Cusani, Rabutin után a parancsnok, szintén csak azt mondta felőle: „Akinek fija olyan ellensége Ő Felségének, annak az apjának is nehezen faveálhatnak.”⁶³ Ügye még reménytelenebbé vált akkor, hogy 1708. júl. 14-én a már öt éve a gubernátor inasaként szolgáló Zsigmond nevű fia is kiszökött a kurucokhoz, magával víve a gubernátor más két inasát is.

Wesselényi nem tudósít szabadulásáról, amiből következik, hogy amikor naplóját 1708. dec. 31-én abbahagyta, Szentpáli N. Ferenc még mindig raboskodott. Említést tesz azonban Wesselényi egy eddig ismeretlen munkájáról. 1705. márc. 15-én jegyzi fel: „Ugyan most csett értésemre, hogy Sz. Pali Ferenc szokása szerint egy Pastillust csinált volna Deakul a kuruccá lőtt Papista Urakrúl es azoknak sok féle practikajokrúl, mellyett ugyan még napfényre nem bocsatott, nem is bocsatt, el hiszem a General híre nélkül.” A „pasquilságáról híres poetának” erről a verséről egyebet nem tudunk ennél a tudósításnál. De ez az adat magában is megerősíti, hogy Szentpáli N. Ferenc

⁵⁹ Napló 1704. szept. 2., 6.

⁶⁰ OL Gub. lt. Lím. H. L. 225.; Napló 1705. jan. 1.

⁶¹ Napló 1708. márc. 3.

⁶² Uo.

⁶³ Uo. 1708. máj. 18.

a 17.—18. század fordulóján az egyik legtermékenyebb pasquillusíró volt.⁶⁴

Hogy egyébként a pasquillus kedvelt műfaj volt ebben az időben Szébenben a szászoknál is, ezt bizonyítja Wesselényi naplójának az az adata, hogy 1708. ápr. 26-án a szászok a piactéren álló akasztófára függesztettek ki egyet a város királybírójáról. Valószínűleg pasquillusból való az a négysoros töredék is, melyet Wesselényi az 1707. febr. 3-án Haller István ebédjén emlegetett német énekből idéz, azzal a megjegyzéssel, hogy az 1706. évi táborozáson énekelték a katonák. Az idézett strófában Heistert, Herbevillet, Schlicket, Rabutint emlegetik, de „bele írták Actont és Franknét is.”⁶⁵

Ez adatokon és töredéken túlmenőleg fontosabbak a naplónak azok a részei, melyek a korabeli költészet, irodalom emlékeit mentették meg számunkra. Ilyen a már fentebb említett Bethlen Sámuel búcsúztató vers, 85 strófában.

Tartalmánál fogva jelentősebb ennél az a latin nyelvű 98 versszakos vers, melyet 1705. máj 9-én másolt le a naplóba. A vers az 1664. évi vaskvári béke hangulatában fogant. A voxoló-versek családjába tartozik, a kezdeti nemesi kuruc költészet dokumentuma. Magyarország a szomszédos népekhez könyörög, hogy segítsenek neki a törökkel szemben:

Vos vicinos Reges et duces apello,
Ucalegon ardet, adsitis Duello,
Hostis appropinqvatt in futuro bello,
Qvem ego viribus meis non repello.

Régi győzelmes harcait, a töröktől elszenvedett kárait panaszló szavaira először Erdély fele Ausztria-ellenes éllel. Lengyelország, Oroszország, Itália mással van elfoglalva, nem ígér segítséget. Hispánia a törvényes királyhoz utasítja. Magyarország hozzája folyamodik, mire a király megígéri segítségét. Erre következik a francia király hosszú, 30 strófás érvelése Ausztria ellen: nem lehet neki hinni, nem őszinte barátja Magyarországnak, nem védi meg a töröktől. Történelmi példákkal bizonyítja állítását. Megvédhette volna Érsekújvárt, Újzrínyvárt, de Montecuccoli még Szentgotthárdnál is késlekedett. A mostani béke is az ország vesztét okozta. Meglepő a befejezés. A francia király propagandisztikus szavai ellenére Magyarország úgy dönt, várja a sas segítségét, nem tagadja meg hitét:

Qvae dicta sunt ista satis pensitavi,
Sed qvia Aquilae promissa spectavi,

⁶⁴ VARGA IMRE: A nemesi verses pasquillus. ItK 1963. 293—302.

⁶⁵ Der General Heister weist der Kuruzen Meister,
General Herbewil, er machet kein nicht viel,
Und der General Schlick viel Geld hat und klein Glück,
General Rabutin er weiszt nicht, geht wohin — Acton és Frankné szerelmi ügyéről egyébként Wesselényi a naplójában 1707. jún. 30-i kelettel beszél.

Alis me contegett, qvare non negavi
Fidem, sed servandam haec deliberavi.⁶⁶

„Kezében akadván”, „pro Curiositate”, 1705. febr. 11-én egy nyomtatott magyar nyelvű imádságot másolt le Wesselényi, melyhez 2 magyar nyelvű verses könyörgés is hozzá volt fűzve. Az *Imádságh, Mellyel ez mostani boldogtalan háború-időben kegyelmes Istenünkelt alazatos bizodalommal kell engesztelnünk* — egy, a háború pusztításaiban érdeme nélkül megmaradt, bűneit megbánó ember könyörgése olyan időben, mikor a keresztény országok népei a pogány helyett egymást ölik. Önmagát vádolja a sok baj okozójaként, az ő bűnei hozták az országra Isten bosszúállását. Bízik mégis bocsánatában, hogy miatta nem ostromozza tovább „a keresztyén Nemzetett ’s kiváltképpen Magyar Országott.” Végül pedig így könyörög: „Kegyelmezz meg az én rutt bűneimért szenvedő Magyar Nemzetnek, valamint a Noe Bárcájában meg tartatott nyolcz embernek, és bocsás ki az özön víznek színe felett repdeső Galambocskátt, hogy hozza el a szent Békességnek olaj ágátt.” Adja végét „az jelen való keserves szenvedéseknek . . . a Magyar Nemzetett is szabadics meg nagy inségéből és jutasd kegyelmes királyának kedvében; Add meg az egész keresztyénségnek el bomlott békességét . . .”

Az imádság után *Ez világnak hívásigirul valo Enekecske* címmel

Oh! világnak tündéres szépsége
Méreg minden vendégsége,
Csalárd ennek ékessége,
Nem volt s nem lesz egéssége

— kezdő versszakkal egy 14 strófás, az elmúlásról elmélkedő vers, majd *Végezetre az szenvedéseknek Kereszt viseléséről való Ritmusok* címmel,

Az sok kereszt után az élett unalmas,
Ha lelek ez ellen nem leszen hatalmas,
A kereszt kinnyában Nap és Ora hosszas.—
De magadban szélvész nem leszen ártalmas

— kezdőversszakkal egy 10 strófás istenes ének olvasható.

Wesselényi a következő megjegyzést fűzi hozzájuk: „Ez az praemittált könyörgés, maga Sensussából úgy teczik es az lacik meg, mintha maga Rakoci Ferenc könyörgése volna, akkor midőn ezek a tumultusok lettenek Magyar

⁶⁶ A vers megvan a *Hölischer-k.*-ben (OSzK quart. lat. 2530. 53a—60a.) is, 18 sorral hosszabb változatban.

Országban, Mellyet ugyan Bécsből küldöttek Typizálva ide alá Szebenbe, a Verseket pedig csak úgy addálták hozzája.”⁶⁷

Szebenbe Bécsből 1705. febr. 7-én érkezett posta. Ez hozta a nyomtatványt. Ekkor értesültek Heister nagyszombati győzelméről. Erről a győzelemről sokat beszéltek a következő napokban is. A körülötte folytatott propaganda eszköze volt bizonyára a fenti könyörgés, éppenúgy, mint az a „jezsuita prófétáció” is, melyet febr. 9-én Rabutin felesége, 11-én pedig Rabutin küldött meg a gubernátornénak, illetőleg a gubernátornak. A *Prognosticum* 60 esztendővel korábban íródott, megjósolva Lipótnak a törökkel, franciával való harcaiból, sok betegségéből való szerencsés kikerülését, melyek már mind beteljesedtek, és csak az vagyon hátra, „hogy minek utánna sok Országokatt maga hatalma alá hajtott volna és hajtana, csendes békeségben végezi el életének végét.”

Lipót császár azonban 1705. máj. 5-én meghalt. Wesselényi ez év jún. 27-én egy német nyelvű nyomtatványból készült verses fordítást jegyzett be naplójába, a császárnak feleségéhez, utódjához, Józsefhez, lányaihoz intézett, illetőleg ezeknek a császárhoz szóló búcsúszavait—jól gördülő Balassi-strófákban. A búcsúvételt, mely összesen 18 versszak, még 7 strófa követi. Ezek az elhunytat mint a világ legfőbb monarcháját, Isten kedvelt és mindig győzelmes vitézét dicsérik. Az utolsó versszak viszont már József előtt hódol: Joseph szeki előtt, Koronaja előtt meg hajtyuk fejjeinket, Hiszszük, olly Pasztor lesz, Ki minket örvendez, s meg vigasztal bennünket, Minden farkasokat Es ragadozokatt eö aklatul el kerget.⁶⁸

Nem konkrét szövegmélekek, de érdekes irodalmi vonatkozású hírei Wesselényinek néhány magyar nyelvű könyvre vonatkozó tudósításai. 1705. ápr. 19-én Borosnyai János, vízaknai prédikátor tájékoztatta, hogy a vízaknai kurucok két emberrel 3 nyomtatott könyvet küldtek be Szebenbe Haller Istvánnak, Bethlen Sámuelnek és Bánffy Györgynek dedikálva. Velük jött a városba a vízaknai káplán is. Mint gyanús személyeket, mindhármukat a parancsnokságra kísérték, Rabutin jelenlétében kihallgatták. A könyveket a káplán „kezébe adta a General és megnézte velle, a könyv in duodecim

⁶⁷ A könyörgésnek Rákóczitól való eredeztetésében Wesselényi minden bizonnyal téved. Az a Rákóczi, aki máskor azért imádkozott, hogy az Isten ne adja az országot Mária „keze közül Leopold Császár” hatalmába, aki „megh fogyatozott nyomorult magyar Nemzetünket . . . hatalmassan és Igazságtalanul ki vont és sarolt”, hogy „az kegyetlen, s fölöttéb feől fuvalkodott, kevély német Nemzetett (ha ugyan vagyon hozzá akarotod) Országunk határibul hánnyuk ki”, nem könyöröghetett azért, hogy a nemzetet „kegyelmes királynának kedvében” juttassa. Vö. ESZE TAMÁS: II. Rákóczi Ferenc imádságai. Ref. Egyház 1953, 12. sz. 6–9., 24.

⁶⁸ A vers címét Wesselényi így adja: „Fel indito bucsuzása a leg hiresb, hatalmasb és győzhetetlen Romai Császárnak Leopoldusnak, Magyar, Cseh, Schlavonia, Dalmatia es Horvált Ország királynának, Austriai Fű Hercegneke, Az ki ebben az 1705 esztendőben Pünkösöd Havának ötödik napján, három -s négy Óra között, elete idejének 65. Császárságának 47. Magyar Királyságának 50. Cseh Királyságának 43. Esztendejében Istenesen el vált es alutt.” Sem az eredeti német nyomtatványról, sem a magyarra fordítóról nem sikerült adatokat szerezniünk.

volt beköttve és mind a három egy Pappiros hevederrel által foglalkoztatva és pecsetelve volt, különben bé takarva nem volt, hanem akárki láthatta, hogy könyv és nem egyéb; . . . a mint hirtelen nézhette, nem lévén sok ideje reá, magyar versekkel volt tele a könyv. Tesisse pedig az volt, hogy Mars miképpen akarna barátkozni es szerelmeskedni Venussal, s errül voltak a versek csinálva . . . ”⁶⁹ Rabutin a könyveket nem engedte továbbíttatni az urakhoz, „azokott el titkolták”, a két vízaknai embert pedig megfogatta.

Magyar könyvek pusztulásáról egyébként máskor is szó van a naplóban. 1704. szept. 20-án a rácok és németek Szebenben árulják a sok prédát, „ki-vált a Dévai Estperesnek minden könyveit elhozván, azokat árultak a több prédával édgýütt.” 1707. júl. 8-án a Hunyadból, a Hátszeg vidékéről hozott zsákmányt kótyavetyélik a katonák, közte sokféle könyvet is; „olvassuk vala az ezüst marhákon és a könyveken sok szegény Atyánkfiainak neveket.” Ugyanennek az évnék az őszén esett áldozatul a német és rác katonák pusztításának az enyedi kollégium bibliotékája. A katonák megtalálták a 16 hordóba rakott könyveket a rejtekhelyen. Csak párat sikerült később a diákoknak közülük a sárból kikaparniok.⁷⁰ Egy 1704-es kolozsvári magyar naptár véletlenül épen menekült meg a pusztuló könyvek közül. Graven nyerte el kint jártában egy kuructól, és Szebenbe visszatérve Bethlen Sámuelhnék aján-dékozta.⁷¹

Nem irodalmi, hanem történeti forrásértéke van annak a sok-sok dokumentumnak (császári, guberniumi rendelet, kuruc manifesztumok, békepontok, pátensek, instrukciók, memoriálék, levelek stb.), melyeket Wesselényi diáriuma-ba bemásolatott. Mivel azonban ezek legnagyobb része máshonnét is ismert, a napló forrásértékét nem ezek az okirat-másolatok adják. Nem is a harci cselekmények, politikai események, kormányzati intézkedések, melyeket szintén ismerünk máshonnét is. Erdélynek Rákóczi-kori történetére, főleg pedig a helytörténeti kutatások számára azonban nélkülözhetetlenek Wesselényi tudósításai a Szeben környékén lefolyt számtalan kuruc, német, rác dúlásról, égetésről, megtorlásról. Wesselényi mindenről tájékoztat, ami az 1704—8-as években Szebenben lejátszódott. Szeben ekkor nemcsak a császár hűségében megmaradt Guberniumnak és az erdélyi státusoknak volt a székhelye, hanem egyben Erdély katonai parancsnokáé. A kuruc mozgalomnak Erdélyben is mindent előntéssel fenyegető áradatában a császári katonaságnak ebből a legjelentősebb garnizonjából intézték a labanc országrész védel-

⁶⁹ Abból a körülményből, hogy a könyv versekkel volt tele, „tézise” pedig az volt, hogy Mars miképpen akarna barátkozni Venussal, arra kell gondolnunk, hogy Gyöngyösi Istvánnak *Márssal társalkodó Murányi Vénus-a* lehetett a szóban forgó nyomtatvány. A formátum (in duodecim) azonban ezt cáfolni látszik, mivel sem az 1664-es kassai kiadás (RMK I. 1014.), sem az 1702-es kolozsvári (RMK I. 1652.) nem tizenketted formátumú. Azt kell felténnünk, hogy a vízaknai káplán vagy Borosnyai tévedett a könyvalakot illetőleg.

⁷⁰ Napló 1707. nov. 3., 6., 7.

⁷¹ Uo. 1705. jan. 28., ápr. 21.

mét, gazdasági, közigazgatási ügyeit, a kuruccá vált részek elleni megtorlás „pacifikációs” vállalkozásait. Sok mindent felfed a napló a kuruc mozgalom belső történetére, annak társadalmi, szociális jellegére vonatkozólag, elsősorban székely és román viszonylatban. A népi kurucság jelentős bázisát Wesselényi diáriuma szerint a román jobbágyok alkották; szerepükről, vezetőikről, csapatmozdulataikról, nemességellenes magatartásukról számtalan olyan adatot szolgáltat, melyről sem a román, sem a magyar történetírás ez ideig nem vett tudomást. Új megvilágításba kerül a magyar német, a magyar—szász viszony alakulása is. Amit erről mond, közvetlen tapasztalatból meríti. Személyes kapcsolatok, látott, hallott élményei alapján egészíthetjük ki, rajzolhatjuk meg a kuruc idők német parancsnokainak (Rabutin, Baron de Tige, Cusani, Kirchbaum), tábornokainak, magas rangú tisztjeinek (Herbeville, Schlick, Acton, Montecelli, Falkenheim, Grafen, Henis stb), de sok kisebb rangú német és rác katonai személynek (Thököly, Pivoda, Horváth András, Collenstein stb) arcképét. Ugyanakkor közvetve nyert adataiból több vinnával gazdagíthatjuk Rákóczinak, az erdélyi kuruc mozgalom vezetőinek (Toroczka István, Pekry Lőrinc, Teleki Mihály, Forgách Simon, Károlyi Sándor), számos kuruc tisztnek (Guthi István, Orosz Pál, Kaszás Pál, Nyúzó Mihály, Gyürky Pál, Vay László, Gyulai István stb.) portréját. Természetes, hogy a legtöbb adatot Wesselényi a Szebenbe szorult magyarokról nyújtja. Megismerjük magánéletüket, közszereplésüket, látjuk tetteik rugóját, szándékaikat. Elsősorban Bánffy Györgyről nyerünk nagy önfegyvelmezőssel rajzolt tárgyilagos, új képet.

Wesselényi írása irodalmi, történeti, művelődéstörténeti okokból egyaránt a kuruc szabadságharc éveinek egyik érdekes, értékes produktuma, mely megérdemelné a kiadást.

ZSILKA JÁNOS

SZERVES RENDSZER — SZERVETLEN RENDSZER

(A GENERATÍV GRAMMATIKA KRITIKÁJA)

A cikk írója a tárgyas mondatformák ún. szerves rendszerét dolgozta ki — a magyar, latin és görög nyelvben. Az amerikai nyelvészet az utóbbi évtizedben a nyelv struktúrájára vonatkozóan jelentős új eredményekre jutott. Ezek az eredmények mind nagyobb befolyásra tesznek szert az európai és így a magyar nyelvészetben is. Eredményei ellenére azonban ennek a nyelvészetnek a szemlélete a maga egészében elfogadhatatlan. A cikk írója utóbbi megállapítását az alábbiakban az amerikai nyelvészet (nevezetesen a generatív grammatika) és az általa kidolgozott ún. szerves nyelvi rendszer szembeállításánál során fejt ki.

A szerves nyelvi rendszer részben önálló elemzéseken alapul, részben az amerikai, illetőleg francia leírás eredményeinek kritikáján. A szerves rendszer tehát: önálló, elemző és kritikai. Kritikai oldalát emelve ki a rendszer lényeges vonásaiban a következőkben foglalható össze.

1. A szerves rendszer jellege

Az amerikai leírás az egyes mondatok leírásához ad szabályokat; egyes mondatokat (illetőleg formákat) vezet le az üres, általános S-ből kiindulva. Ezek a levezetések, bár nyelvi kategóriák az eszközei, logikai jellegűek; a valóságos nyelvi mozgás *eredményeit* logikai jellegű levezetésekben „produkálják”. A logikai jellegű, deduktív levezetések pusztán szaporítása önmagától természetesen sohasem vezet el a nyelv konkrét mozgásformáinak rendszeréhez. Pedig a deduktív folyamatokban megragadható, logikai jellegű összefüggések is csak a konkrét rendszer összefüggéseinek általánosításával válnak tényleges nyelvi összefüggésekké. (Lásd később: 2. 5—7.) Az amerikai leírás két kérdésre nem ad és nem adhat választ:

(1) az egyes mondatokban milyen szükségszerűséggel állnak az egyes elemek egymás mellett?

(2) az egyes mondatok milyen szükségszerűséggel vezethetők le egymásból?

Az egyes alakulatok az ilyen rendszerben végül is mindig mechanikusak, önkényesek maradnak.

A szerves rendszer ezzel szemben azt igyekszik kimutatni:

(1) az elemek az egyes mondatokban milyen szükségszerűséggel állnak egymás mellett?

(2) a különböző mondatok milyen szükségszerűséggel vezethetők le egymásból?

Az (1) és a (2) megoldása — amint látni fogjuk — egymást feltételezi.

2. A szerves rendszer körvonalai

2.1. Transzformációs csoportok¹

2.1.1. A transzformációs csoport fogalma

Az amerikai leírás minden formájában elemi alakulatokból (mondatokból) indul ki. Az elemi alakulatok az ún. nyelvi magban mechanikusan állnak egymás mellett; belső összefüggések nem állapíthatók meg közöttük.

A szerves leírás abból a felismerésből indul ki, hogy az egyes elemi alakulatok nem függetlenek egymástól; kapcsolatba hozhatók egymással, levezethetők egymásból. Ez a felismerés pedig azzal a másik felismeréssel halad párhuzamosan, hogy az elemi alakulatok háromtagú szintaktikai szerkezetekben hozhatók kapcsolatba egymással. Ez a két felismerés vezet az ún. transzformációs csoportok fogalmához; pl.:

$$\begin{bmatrix} ken & + & zsírt & & + & a & kenyérre \\ ken-i & + & zsírral & & + & a & kenyeret. \end{bmatrix}$$

Tehát:

$$\begin{bmatrix} I & + & F_1 (-t) & + & F_2 (loc.) \\ I & + & F_1 (-vel) & + & F_2 (-t) \end{bmatrix}$$

A transzformációs csoport fogalma rávilágít arra, hogy a valóságos nyelvben az ún. elemi alakulatok preegzisztenciája pusztán fikció. A valóságos helyzet nem az, hogy az ún. elemi alakulatokból mint a nyelv végső építőköveiből építjük ki a nyelvet. Éppen megfordítva: az elemi alakulatok objektíve az átfogóbb alakulatokban léteznek, azokból vonjuk el őket.

2.1.2. A transzformációs csoport szerkezete

A két mondat a transzformációs csoporton belül ugyanarra a denotatumra vonatkozik, de a jelentésük nem azonos. Ez több oldalról bizonyítható:

¹ Lásd: Zsilka János, A valóság tükrözésének fejlődése a mondatformák tükrében, Általános nyelvészeti tanulmányok III. 1965. 213—226. l. Zsilka János: nyelvi rendszer — „kernel”, lásd: l. jegyz.: IV. 1966. 213—222 l.

2.1.2.1. az esetek külső összefüggése alapján (1):

A két mondat egy-egy tárgy körül jön létre, a két tárgy nem egyenlő értékű:

$$\begin{aligned} keni + a zsirt &= \text{belső tárgy}(-t/*vel); \\ keni + a kenyeret &= \text{accusativus objectivus}(-t). \end{aligned}$$

Az acc. obj. nagyobb hatósugarú, mint a belső tárgy. Az acc. obj.-szal szerkesztett mondat egy általánosabb szinten ábrázolja a tényállást, mint a belső tárggyal szerkesztett mondat.

2.1.2.2. az esetek belső összefüggése alapján (2):

Az acc. obj. így egy localisból vezethető le:

$$\begin{aligned} I + \dots + F(\text{loc.}) \\ \downarrow \\ I + \dots + F(\text{acc.obj.}) \end{aligned}$$

De csak úgy, hogy a loc. magának az acc.-nak egy kisebb hatósugarú formájához kapcsolódik:

$$\begin{aligned} I + \underbrace{F_1(\text{acc./*instr.}) + F_2(\text{loc.})}_{\downarrow} \\ I + \dots + F_2(\text{acc.obj.}) \end{aligned}$$

Az acc. obj. magába zárja és továbbfejleszti a belső tárgyat. Vagyis:

$$\text{acc. obj.} \supset \text{acc./*instr.}$$

Tehát: az acc. obj.-t tartalmazó sor a belső tárgyat tartalmazó sor továbbfejleménye.

2.1.2.3. pragmatikus szempontból (3):

A *keni + a zsirt* részleteiben ábrázolja a tényállást. Részben a szituáció kiegészítésével válhat érthetővé. Tehát: közvetlenül ábrázolja a tényállást.

A *keni + a kenyeret* a részletektől eltekint; a *keni + a zsirt*-t magába zárja:

$$keni \ a \ kenyeret \supset keni \ a \ zsirt.$$

Tehát több oldalról arra a következtetésre jutunk:

- a 2. sor levezethető az 1. sorból;
- a 2. sor az 1. sor továbbfejleménye;
- a transzformációs csoport egy mozgó rendszer.

2.1.3. A transzformációs csoport mozgásának² alapja (történeti szükségszerűsége)

A transzformációs csoport összefüggései feltehetően: egy történeti fejlődés mozzanatai. Ez a történeti fejlődés rekonstruálható. A rekonstrukció a következőkre utal:

- (1) az acc. obj. a tárgy egy ősi típusából fejlődött ki;
- (2) a tárgy ősi típusa maga a háromtagú szintaktikai szerkezetek kialakulásával párhuzamosan jött létre;
- (3) a belső tárgy mutatis mutandis a tárgy prototípusának továbbélése;
- (4) a csoport két sora történetileg egymáshoz képest jött létre, de: a belső tárgyat tartalmazó sor egy ősből képződmény folytatása.

Mindezek (1–4) utalnak arra: a szinkrón csoportban a sorok olyan egymásutánban követik egymást, amilyen sorrendben történetileg kialakultak. Így a csoporton belül a 2. sor történeti szükségszerűséggel vezethető le az 1.-ből. Továbbá: mivel a csoport és a sorok, illetőleg az azokat alkotó viszonyok egymást feltételezve alakultak ki, a sorok maguk az őket alkotó elemek szükségszerű egységei. Vagyis azt, hogy a mondat a mondatot alkotó elemek szükségszerű egysége, csak akkor tudjuk bizonyítani, ha az egyes mondatokat is szükségszerű érvennyel vezetjük le egymásból.

2.2. Magányos sorok

Vannak mondatok, amelyek nem hozhatók transzformációs összefüggésbe egy másik mondattal. Pl:

odatámasztja + a létrát + a falhoz

feltöri + kalapáccsal + a diót

$I + F_1(-t) + F_2(loc.)$

$I + F_1(-vel) + F_2(-t)$

Ezek az ún. magányos sorok. A magányos sorok a transzformációs csoport folytatásai. Ez több oldalról is igazolható:

² Lásd: Zsilka János, Mozgás és állapot viszonya a nyelvben, Nyelvtud. közl. LXX. 2. 1968. 409–426. 1.

2.2.1. az esetek formális összefüggései alapján³:

A magányos sorok acc. obj. körül jönnek létre. Ez a viszony a magányos sorokban egyszerűen oda van állítva; ugyanez a viszony a transzformációs csoportokban levezethető. Feltéhető tehát: a magányos sorok a transzformációs csoportok folytatásai. Vagyis:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{cc} I + F_1(\text{acc./*instr.}) + F_2(\text{loc.}) & \\ I + F_1(\text{instr.}) & + F_2(\text{acc.obj.}) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \text{ill.} \quad \left[I + \dots\dots\dots + F_1(\text{acc.obj.}) + F_2(\text{loc.}) \right] \\
 \downarrow \\
 \left[I + F_1(\text{instr.}) \quad + F_2(\text{acc.obj.}) \right]
 \end{array}$$

2.2.2. tartalmi összefüggés alapján – egyes esetekben⁴:

Először a görögben – egyes esetekben – derült fény tartalmi összefüggések alapján a transzformációs csoportok és a magányos sorok kapcsolatára:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{cc} \lambda\acute{\upsilon}\omega \text{ (jel}_1\text{)} + F_1(\text{acc./*instr.}) + F_2(\text{loc.}) & \\ \lambda\acute{\upsilon}\omega \text{ (jel}_1\text{)} + F_1(\text{sep.}) & + F_2(\text{acc.obj.}) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 [\lambda\acute{\upsilon}\omega \text{ (jel}_2\text{)} + \dots\dots\dots + F_2(\text{acc.obj.}) + \dots]
 \end{array}$$

(λ . (jel₁) = 'kiköt', 'megold'; λ . (jel₂) = 'megszabadít')

Vagy:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{cc} \nu\epsilon\acute{\upsilon}\omega \text{ (jel}_1\text{)} + F_1(\text{acc/*instr.}) + F_2(\text{loc.}) & \\ \nu\epsilon\acute{\upsilon}\omega \text{ (jel}_1\text{)} + F_1(\text{instr.}) & + F_2(\text{acc.obj.}) \end{array} \right] + \text{adv.} \\
 \hline
 \downarrow \\
 \left[\begin{array}{c} \epsilon\pi\iota \\ \acute{\alpha}\nu\alpha \end{array} \right] \nu\epsilon\acute{\upsilon}\omega \text{ (jel}_2\text{)} + \dots\dots\dots + F_2(\text{acc.obj.})
 \end{array}$$

(ahol: ν . (jel₁) $\rightarrow$ (jel₂) = [... ν . ... adv.] $\rightarrow$ [... (prae.v. + ν .) ...])

(ν . (jel₁) = 'bólint', 'int'; ν . (jel₂) = 'beleegyezik', 'megtagad')

³ Lásd: Zsilka János, A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. Nyelvtud. Ért. 53. sz. 1966. 36. l. —

⁴ Zsilka, J.: The System of Sentence Patterns in Greek. Acta Linguistica Hung. XVI. 3–4. 1966. 261. l.

Tehát a csoportból vezethető le a magányos sor; miközben $I(jel_1) \rightarrow I(jel_2)$. Ezek az esetek utaltak először arra: amint a transzformációs csoportban a 2. sor magasabb jelentésszinten ábrázol egy tényállást, mint az 1. sor; úgy a magányos sor a transzformációs csoport 2. sorához képest (és így az egész transzformációs csoporthoz képest) általánosabb tartalmú tényállásokat képes tükrözni.

2.2.3. általános tartalmi összefüggések alapján⁵:

A magányos sorok, amelyek transzformációs csoportokra vezethetők vissza, gyakran konkrét jelentésű igékkel szerkesztődnek. Ebből adódott a probléma: vajon a magányos sorok valóban egy általánosulás körében váltak-e ki a transzformációs csoportokból.

A *köt* eredetileg transzformációs csoportok szerint alkot szerkezeteket. Bizonyos jelentései viszont a magányos sorok szerint működnek:

köti + a tehenet + a jászolhoz

A *köti*—*a tehenet* viszonya csak így elemezhető:

$$\begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} (1) \text{ köt } (jel_1) + \text{vmit}/*\text{mivel} + a \text{ tehénre} \\ (2) \text{ köti}(jel_1) + \text{vmivel} + a \text{ tehenet} \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [\text{köti } (jel_2) + \dots + a \text{ tehenet}] + a \text{ jászolhoz} \end{array}$$

És ilyenkor a csoportból kiszakadó $I \rightarrow F_2(-t)$ egy újabb elemmel kapcsolódik össze. Ami annyit jelent: a csoport bomlása a tükrözött valóságtartalom kiszélesedésével párhuzamosan halad. Vagyis: a sorok pragmatikus teljesítő-képessége növekszik.

Így bontakoznak ki az összes igekötős változatok is:

$$\begin{array}{l} \left\{ \left[\begin{array}{l} \text{köt } (jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{köt } (jel_1) + F_2(-vel) \neq F_2(-t) \end{array} \right] (+ \text{adv.}) \right\} \\ \downarrow \\ \left[\begin{array}{l} ki- \\ fel- \\ el- \\ be- \end{array} \right] \text{köt } (jel_2) + \dots + F_2(-t) (+ F_3(\text{loc.})) \end{array}$$

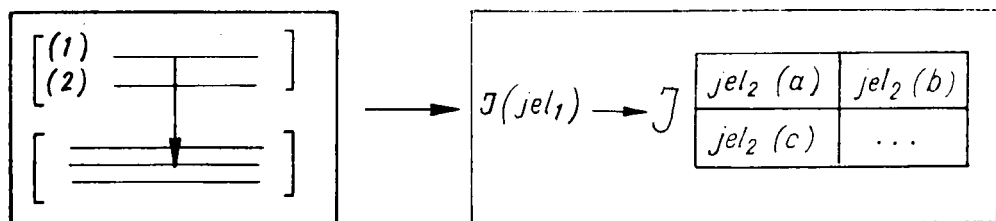
Pl.:

leköti a beteget a műtőasztalra

⁵ Zsilka János, Transzformációs csoportok és magányos sorok. Nyelvtud. Közl. LXX. 1. 1968. 105–124. l.

A [transzformációs csoport $\rightarrow$ magányos sor] folyamán a speciális jelentések egy sora áll elő; az ige jelentésterjedelme óriási mértékben kitágul:

Az $I(jel_2)$, illetőleg a csoportokból abszolutizálódó $I-F_2(-t)$ tovább is képes elszakadni a csoporttól. Pl.:

kikötötte, hogy fejezze be tanulmányait:

ki-köt $(jel_2) + \dots + F_2(-t) (+ F_3(loc.))$

↓

ki-köt $(jel_3) + \dots + M(ondat)$

Tehát: az $I(jel_2)$ -ben a tükrözött valóságtartalom bizonyos határok között kiterjed; az $I(jel_3)$ -ban a generális transzformáció megjelenésével — a mondat a valóság legszélesebb összefüggéseinek tükrözésére válik alkalmassá. Vagyis:

a magányos sorok általában a tükrözött valóságtartalom megnövekedésével állnak elő a transzformációs csoportokból.

2.3. Szerves rendszer és transzformáció⁶

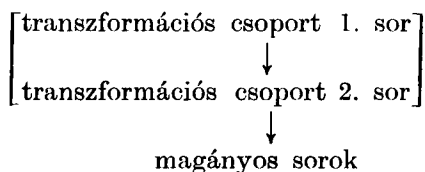
Az amerikai leírás a transzformációk természetét, lényegét nem érti meg:

vagy élesen elválasztják az elemi mondatokat és a transzformációkat egymástól;

vagy a bázisba vonják be a transzformációkat és ezzel a lényegi különbséget megszüntetik az elemi mondatok és a transzformációk között.

A szerves rendszer utal arra:

(1) Az elemi mondatoknak maguknak van egy szerves rendszerük:

⁶ Lásd: Zsilka János, Nyelvi rendszer és valóság. Doktori disszertáció, 1969. kézirat. 153–7 l.

A transzformációk egyes típusai pedig a rendszer meghatározott szintjein állnak elő.

(2) A transzformációknak maguknak van egy belső struktúrájuk:

(a) a transzformációs csoportokban a szintaktikai szerkezet és a transzformáció szervesen összefonódik;

(b) a magányos sorokban a szintaktikai szerkezet a transzformációk sajátos csoportviszonyaitól elválik; másfelől újabb sajátos transzformációk (nominalizációk) jönnek létre. És a generális transzformáció az így különvált szintaktikai viszonyokat és transzformációkat (nominalizációkat) egy magasabb egységbe egyesíti.

2.4. Közvetítő szabályrendszerek⁷

A vizsgált formák nem mindig közvetlenül vannak jelen mondatainkban. Gyakran közvetítő szabályrendszereken átszűrődve határozzák meg beszédtevékenységünket. Közvetítő szabályrendszerek:

2.4.1. *Implicit formák, pl.:*

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{l} ken + zsírt + a kenyérre \\ keni + zsírral + a kenyeret \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [keni + \dots + a kenyeret]_{impl.} \end{array}$$

2.4.2. *Anorganikusan bővült formák, pl.:*

$$\left\{ \left[\begin{array}{l} ken + zsírt + a kenyérre \\ keni + zsírral + a kenyeret \end{array} \right] + \left[\begin{array}{l} késsel \\ a fiának \\ bőgréből \end{array} \right]_{anorg.} \right\}$$

2.4.3. *Anorganikusan bővült implicit formák, pl.:*

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{l} ken + zsírt + a kenyérre \\ keni + zsírral + a kenyeret \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [keni + \dots + a kenyeret]_{impl.} \\ \downarrow \\ \{[keni + \dots + a kenyeret]_{impl.} + a fiának_{anorg.}\} \end{array}$$

⁷ Lásd Zsilka János, Objektív rendszer, szubjektív rendszer, elemzett rendszer, MTA I. Oszt. Közl. 24. 1967. 318—323. l.

A közvetítő szabályrendszerek a szoros, szerves szabályrendszerhez képest vannak érvényben. A közvetítő szabályok szerepe igen nagy a nyelvben (mennyiségileg is). Vagyis: a szoros szabályrendszer elsősorban a közvetítő szabályrendszerekben (azokon keresztül) működik.

A strukturális leírás az implicit sorokat elemi mondatoknak tekinti. A tágabb szerkezeteket másodlagosan vezeti le az „elemi mondatok”-ból — mechanikus eljárás során. A strukturális leírás nem képes feltárni az elemi mondatok és a tágabb alakulatok belső egységét. Az implicit sorok elemi mondatokként való kezelése a csoportok sorainak, valamint az anorganikusan bővült soroknak és az anorganikusan bővült implicit soroknak az *értelmes* megkülönböztetését is lehetetlenné teszi.

2.5. Homoszintaktikai formák⁸

A transzformációs csoportok, illetőleg magányos sorok és a közvetítő szabályok összevetése egy újabb szabályrendszert eredményez: homoszintaktikai szabályok rendszere. Pl. az alábbi két mondat

keni zsírral a kenyeret
keni késsel a zsírt

látszólag ugyanazon a formán alapul:

$[I + F_1(-vel) + F_2(-t)].$

Vagy:

keni a kenyeret
keni a zsírt

 $[I + F(-t)].$

Ezek az ún. homoszintaktikai formák.

A homoszintaktikai formák nemcsak az elemzés hiányos voltából fakadnak. Legérdekesebb tulajdonságuk bizonyos ellentétesség:

(1) a korábban (2. 1–4.) kifejtett formák viszonyainak a megszűntetéséből állnak elő; a formarendszer legáltalánosabb képződményei;

(2) másfelől közvetlenül vonhatók el a mondatokból; felszíni alakulatok.

Az elmondottakból következik: a homoszintaktikai formák a formarendszer legközvetlenebbül adott és ugyanakkor legáltalánosabb alakulatai.

⁸ Lásd: 7. jegyz.: 326. l. —

Homoszintaktikai szinten a rendszer leegyszerűsödik, de az egyszerűség kétféle lehet:

- (1) a differenciálódást megelőző⁹ egyszerű;
- (2) a differenciált viszonyok kiegyenlítődéseéből előállt egyszerű.

Magán a homoszintaktikai szinten belül az egyes formák belső mozgása nem világos, a különböző formák pedig mozdulatlanul állnak egymás mellett. A homoszintaktikai formák mechanikus, statikus „rendszert” alkotnak.

2.6. A formarendszer kettős aspektusa⁹

Az eddigiekben formákat különböztettünk meg, a nyelv két rétegét pedig élesen elválasztottuk egymástól: szerves, ill. közvetítő formák — homoszintaktikai formák.

Fontos megérteni: a valóságban a formák nem különülnek el így egymástól. Egyfelől: bármely alakulatnak a legmélyén ott vannak a mag jelenségei. Pl. az alábbi mondatok formája alatt

$$\frac{\begin{array}{l} \text{keni a zsírt} \\ \text{keni a kenyeret} \end{array}}{[I + F(-t)]}$$

ott vannak a transzformációs csoport összefüggései:

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{cc} I + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) & \\ I + F_1(-vel) & + F_2(-t) \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \left[\begin{array}{cc} I + F_1(-vel) & + F_2(-t) \end{array} \right] \\ \uparrow \\ \left[\begin{array}{cc} I + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) & \\ I + F_1(-vel) & + F_2(-t) \end{array} \right] \end{array}$$

Másfelől: bármely alakulat, így a transzformációs csoport sorai is közvetlenül, mint homoszintaktikai szerkezetek vannak adva. Pl.:

$$\text{keni zsírral a kenyeret}$$

formája:

$$[I + F_1(-vel) + F_2(-t)]$$

közvetlenül semmiben sem különbözik

$$\text{keni késsel a kenyeret}$$

formájától:

$$[I + F_1(-vel) + F_2(-t)].$$

⁹ Lásd: 7. jegyz.: 342. l. —

Vagyis bármely forma egyszerre szemlélhető a szerves rendszer és a homoszintaktikai rendszer szempontjából. A nyelv különböző rétegei szimultán egységet alkotnak. Bármely forma belső struktúrájában magában hordozza azokat a rétegeket, amelyek közé mint a rendszer egy tagja külsődlegesen beépül.

2.7 A nyelv működésének mechanizmusa

A homoszintaktikai formák a valóságos beszédtevékenység irányításában jelentős szerepet játszanak.

Az irányítás alapja: a homoszintaktikai szerkezetek kétarcúsága. A beszélni tanuló a mondatokból bármely formát közvetlenül mint homoszintaktikai formát von el. A homoszintaktikai formák ezen a szinten elemzetlen, üres általános formák, amelyek egy statikus rendszert képeznek. A beszélni tanuló első fokon ezen az elemzetlen, üres általános szinten alakít ki maga számára a nyelvről egy nagyon leegyszerűsített képet. A továbbiakban azonban a beszélni tanuló mind több és több mondatot konfrontálva egymással találja meg az egyes formák helyét a szerves rendszerben. Ezt a folyamatot végigvive pedig önkénytelenül jut vissza a homoszintaktikai szerkezetekhez, de most már mint levezetett, tartalmas alakulatokhoz. Vagyis:

üres általános $\rightarrow$ (artikulált rendszer $\rightarrow$ levezetett általános)

Ami a nyelv elsajátítására érvényes, általában érvényes a beszélő tevékenységére — módosult formában. Bármely forma működése során két ellentétes irányú folyamatban:

artikulált rendszer $\rightarrow$ levezetett általános
levezetett általános $\rightarrow$ artikulált rendszer

egyidejűleg vesz részt.

Kiderül: a homoszintaktikai sík egy olyan egyetemes sík, amely az egész formarendszerre kiterjed. A homoszintaktikai szerkezetek megértése az egész formarendszer működésének a kulcsát adja a kezünkbe. Tulajdonképpen a formák rendszere mint a rész és az egész megbonthatatlan egysége a homoszintaktikai szerkezetek megértésével válik lehetővé.

A generatív grammatika, bár a homoszintaktikai szerkezetek problémájából nőtt ki, ezt a problémát megoldatlanul hagyta. A homoszintaktikai szerkezetek problémájának megoldatlansága a generatív grammatika legnagyobb gyengéje. Ugyanakkor meg kell jegyezni: a base — ben a levezetések öntudatlanul üres általános homoszintaktikai szinten folynak. A nyelvi mozgás *eredményeit* elemzik — amint említettük (1.) — logikai jellegű levezetések keretében.

3. A paradigmák rendszere¹⁰

A Chomsky-féle leírás a paradigmák kérdésével nem foglalkozik. A modern nyelvtudomány — Saussure-t is beleértve¹¹ — a paradigmákat mechanikusan értelmezi. Tesnière szerint¹² pl.:

- (1) a főnévi paradigmák statikus rendszerek;
- (2) a szavak összefüggések közé a mondatokban kerülnek; mozgással csak szintaktikai összefüggésekben telnek meg.

A szerves rendszer a paradigmákat új megvilágításba helyezi; a paradigmákat mint a mondatokat alkotó elemek szerves rendszerét értelmezi.

3.1. Esetek összefüggése a szintaktikai sorokban

A transzformációs csoportokon belül az elemek feltételezik egymást — kétféleképpen is:

- (a) külön-külön az egyes sorokon belül szintaktikailag;
- (b) a különböző sorok között asszociatív.

A csoporton belül minden viszony csak egymáshoz képest az ami. Pl.:

keni a kenyeret csak a
keni a zsírt (a kenyérre)-hez

képest jelenti azt, amit jelent. (Különben pl.: *keni a kenyeret* — a falra.)

A csoporton belül minden viszonyban a csoport összviszonyai sűrűsödnek össze, sajátos módon.

Hasonlóképpen a magányos sorok acc. obj.-ában a transzformációs csoport eredményei vannak jelen — egy sajátos módon sűrítve. És így válik lehetővé a forma *további* kiterjedése (a valóság szélesebb összefüggéseire való kiterjeszkedése).

Ezeknek az összefüggéseknek a megfigyelésével arra a következtetésre jutunk, hogy az esetek a szintaktikai sorokban feltételezik egymást.

3.2. Az esetek belső összefüggése

Az esetek a szintaktikai sorokban nemcsak külsődlegesen tételezik fel egymást. Láttuk: az acc. obj. a transzformációs csoportokban a belső tárgy kibontakozása, *szerves* továbbfejleménye:

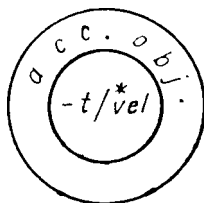
$$\begin{array}{c}
 I + \underbrace{F_1(-t/*vel) + F_2(loc.)}_{\downarrow} \\
 I + F_1(-vel) + F_2(-t)
 \end{array}$$

¹⁰ Lásd: 3. jegyz.: 71—8. l.

¹¹ F. de Saussure, Cours de Linguistique générale, Chapitre V. § 3. Les rapports associatifs.

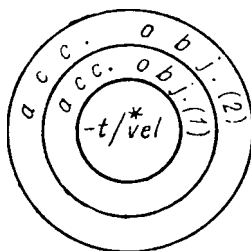
¹² Lucien Tesnière, Éléments de Syntax Structurale, 2°, Paris, 1966. Chapitre 26. — Ordre statique et ordre dynamique.

A tárgy két komponensének a viszonya a következőképpen ábrázolható:

A magányos sorok pedig a transzformációs csoportok folytatásai az acc. obj. körül. A magányos sorok acc. obj.-a a transzformációs csoportok viszonyaiból válik ki, és a valóság szélesebb összefüggéseit ábrázoló formák magva.

Vagyis:

Továbbá: maguk a magányos sorok is mozgó rendszert alkotnak.

Láttuk:

$$\begin{bmatrix} \text{köt} (\text{jel}_1) + \text{vmit}/*\text{mivel} + \text{vkire}|\text{mire} \\ \text{köt} (\text{jel}_1) + \text{vmivel} + \text{vkit}|\text{mit} \end{bmatrix}$$

↓

$$(\text{ki-})\text{köti} (\text{jel}_2) + \dots + a \text{ tehenet} + a \text{ jászolhoz}$$

Az utóbbi sor a transzformációs csoport acc. obj.-ának az abszolutizálódásából áll elő – de még a transzformációs csoportra visszavezethető. Ugyanebből a sorból olyan újabb sor állhat elő, amely már nem vezethető vissza a transzformációs csoport viszonyaira. Pl.:

$$(\text{ki-})\text{köti} (\text{jel}_2) + \dots + a \text{ tehenet} + a \text{ jászolhoz/fához}$$

↓

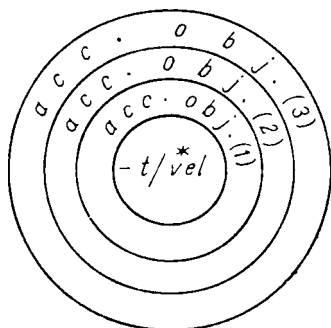
$$\text{köti} (\text{jel}_3) + \dots + a \text{ kifizetést} + a \text{ munka elvégzéséhez}$$

vagy

$$\text{ki-köti} (\text{jel}_3) + \dots + \text{hogyan M.}$$

Az új sor még messzebb szakad a közvetlen valóságtól; a tárgy abszolutizálódása még tovább fokozódik. Az új sorban jelenik meg a nominalizáció (generá-

lis transzformáció), amivel a tükrözött valóságtartalom terjedelme még inkább kitágul. Vagyis a tárgy hatóköre még tovább fokozódik:

Az eszközhatározónak, részeshatározónak a tárgyéhez hasonló szerves rendszere határozható meg.

Az első lényeges megállapítás, amire a paradigmákkal kapcsolatban jutunk: a mondatformákat egymásból levezetve egyúttal a mondatot alkotó elemeknek *mint elemeknek a rendszeréhez* jutunk el. Amiből következik: a paradigmák nem statikus alakulatok. A paradigmák elemei nemcsak a szintaktikai összefüggésekben telnek meg mozgással. Ellenkezőleg: a paradigmáknak maguknak van egy belső mozgásrendszerük, és ez a rendszer teszi lehetővé az elemek szintaktikai összefüggésekbe való lépését. Ez természetesen nem annyit jelent, hogy *közvetlenül* nem valóban a szintaktikai sorokban lépnek összefüggések közé, telnek meg mozgással az elemek.

A paradigmatis rendszer — a szintaktikai mozgásrendszer kondenzációja, a nyelv legáltalánosabb szabályrendszere.

3.3. Az esetek homoszintaktikai rendszere

Az eseteknek van egy szerves, kibomló rendszere, amelyben az egyszerűbb viszonyok mind bonyolultabb viszonyok felé haladnak.

Homoszintaktikai szinten azonban az eseteknek ez a szerves struktúrája széttrörik, csak egyetlen tárgy, eszközhatározó stb. létezik. Pl.:

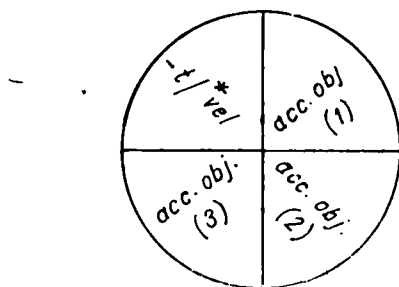
$$\begin{array}{l} (az\ asszony)\ keni\ a\ zsírt \\ (az\ asszony)\ keni\ a\ kenyeret \\ \hline [I + F(-t)] \end{array}$$

vagy:

$$\begin{array}{l} keni\ a\ kenyeret\ zsírral\ \bullet \\ keni\ a\ zsírt\ késsel \\ \hline [I + F_1(-t) + F_2(-vel)]. \end{array}$$

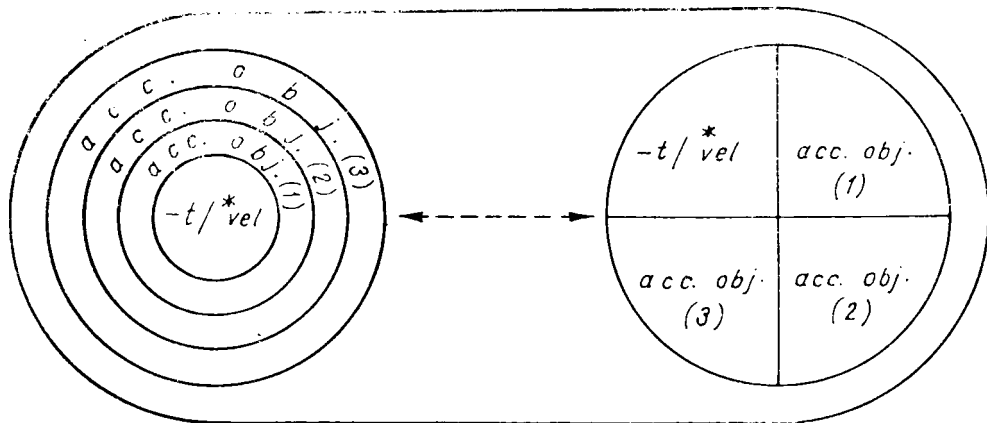

Az esetek homoszintaktikai struktúráját pl. az alábbiakban ábrázolhatnánk:

Homoszintaktikai szinten az esetek komponenseinek a különbsége legfeljebb szemantikailag érzékelhető (mint az a különbség, amely a lexikai elemek különbségéből fakad). Ezen a szinten azonban a komponensek szerves szintaktikai struktúrája nem érzékelhető.

Az esetek rendszeréről egy leegyszerűsített, üres általános formában először homoszintaktikai síkon alkotunk képet magunknak. A homoszintaktikai szint maga csak a szerves rendszer összefüggéseinek kialakulásával válik levezetett általánossá. Az esetek érvényét a szerves rendszer és a homoszintaktikai rendszer szimultán működése biztosítja. Vagyis:

4. A rész és az egész összefüggése a nyelvben

A nyelv rendszer; a nyelvben az elemek feltételezik egymást, egymáshoz képest azok, amik. Pontosabban: a nyelv nem egymástól független elemekből indul ki, és utólag szerveződik rendszerre — a már készen adott elemekből. A rendszer az elsődleges; az elemek csak mint a *rendszer elemei* léteznek.

A nyelvnek mint rendszernek a leglényegesebb kérdése a rész és az egész összefüggése. Ezt a kérdést a generatív grammatika szervetlen, mechanikus jellegénél fogva fel sem veti. A szerves rendszer a rész és az egész összefüggését a nyelvben több aspektusból tárja fel:

4.1. *Az egyes mondatformáknak (mint elemeknek) és a formák rendszerének (mint egésznek) a belső összefüggése*

A mondatformáknak van egy rendszere, ahol a formák levezethetők egymásból. A mondatformák rendszerének két lényeges szakasza van: szerves rendszer — homoszintaktikai rendszer.

Ugyanakkor bármely formának van egy belső struktúrája, amelynek két rétege van: szerves és homoszintaktikai réteg.

Ezek a tények a mondatformák rendszerének és a rendszert alkotó mondatformáknak a belső egységére utalnak.

4.2. *Az egyes mondatformáknak (mint egésznek) és a formákat alkotó eseteknek (mint elemeknek) a belső összefüggése*

Például a transzformációs csoportokban világos, hogy az egyik formáról a másik formára való áttérés során a forma egyik viszonyának a megváltozása a forma másik viszonyának a megfelelő változásával jár együtt.

Amiből kiderül: a mondatformák és az azokat alkotó viszonyok egymást feltételezve léteznek. Az egyes viszonyok pedig a csoport összviszonyainak sajátos kondenzációi.

Külön kiemelő: a formák és a formákat alkotó elemek belső összefüggése az egyes formák levezetése során revelálódik.

4.3. *Az eset rendszerének (mint egésznek) és az eset különböző funkcióinak (mint elemeknek) a belső összefüggése*

Például a tárgy szerves struktúráján belül különböző rétegek állapíthatók meg. Ugyanakkor homoszintaktikai szinten a szerves struktúra különbségei kiegyenlítődnek.

A tárgy bármely funkciója pedig egyidejűleg szemlélhető a szerves rendszer és a homoszintaktikai rendszer aspektusából. Tehát az egyes funkciók és a funkciók rendszere állandóan belsőleg hatja át egymást.

4.4 *Az eset rendszerének (mint résznek) és a mondatformák rendszerének (mint egésznek) a belső összefüggése*

A mondatformák levezethetők egymásból. Az egymásból levezetett formák elemei: szintaktikai viszonyok kondenzációi. Az egyes formák pedig a

megfelelő esetek körül vezethetők le egymásból. A levezetések során át a formákat alkotó elemek belső rendszeréhez jutunk el.

Mindebből következik: az esetek rendszere a szintaktikai rendszer kondenzációja.

5. Formák rendszere és a jelentés

Chomsky már a *Syntactic Structures*-ben¹³ a közvetlenül megjelenő mondat jelentését gyakran egy másik mondat jelentésével magyarázza. A közvetlenül megjelenő mondatok formáját pedig a másik mondatból vezeti le – transzformációval. Az alapul szolgáló mondat a levezetett mondat mélyebb összefüggéseit képezi; a levezetett mondat pedig az alapul szolgáló mondat formájához képest felszíni jellegű.

Chomsky az *Aspects*-ben¹⁴ ezt a gondolatot téve meg általános elvvé, a mondatok szemantikai és fonológiai karakterizációját következetesen kettéválasztja. Bármely mondatnak van egy felszíni és egy mély struktúrája. A mély struktúra szintaktikai összefüggései biztosítják a mondat jelentését, a felszíni struktúra szintaktikai összefüggései pedig a mondat fonetikai formáját.

A nyelvi bázis (base) produkálja a mondatok szemantikai karakterizációjának eszközeit. Minden mondatnak pedig van egy bázisa (basis), amely a base elemi viszonyaiból tevődik össze. A valóságos mondatokat pedig a mondatok basis-éből vezetjük le – transzformációs eljárásokkal.

Az *Aspects* szerint minden jelentés a base-ben foglalódik össze. A base összefüggéseiről pedig maga Chomsky állítja: nem lehet tudni, hogy vajon a gondolkodás bocsátja-e a nyelv rendelkezésére feladata megoldásához, vagy a nyelv hozza-e létre feladata megvalósítása közben. Vagyis lényegében a Port Royal nyelvtanának koncepciójához tér vissza, amely szerint minden nyelvnek a lényeges összefüggései azonosak; a lényeges összefüggések pedig tulajdonképpen a gondolkodás összefüggései (tehát logikai összefüggések).

A tulajdonképpeni nyelvi mozgás – ezek szerint – azok a transzformációs folyamatok, amelyek a mondatok basis-ét felszíni struktúrákká alakítják át. A felszíni struktúrák pedig a mondatok jelentése szempontjából irrelevánsak. Amiből következik: a generatív koncepció nem képes a nyelv jelentésrendszerét mozgásában ábrázolni. Minden jelentés egyszer s mindenkorra a base-ben adva van – mozdulatlanul; a nyelvi mozgás pedig a jelentés szempontjából irreleváns transzformációs folyamatokra korlátozódik.

A szerves leírás ezzel szemben a nyelvi jelentés mozgó rendszerét ábrázolja. A transzformációkat mint eszközöket értelmezi a jelentésrendszer mind általánosabb szintjeinek kialakításához.

¹³ N. Chomsky, *Syntactic Structures*. Hague, 1957.

¹⁴ N. Chomsky, *Aspects of The Theory of Syntax*. Manchester, 1965.

6. Formarendszer és valóság

Az amerikai leírás a formarendszer pragmatikus összefüggéseivel nem foglalkozik. A szerves rendszer a formák rendszerének pragmatikus aspektusát állítja a vizsgálódás középpontjába. Felfogása az alábbiakban foglalható össze.

A nyelvi rendszer formák bonyolult összefüggéséből, levezetéséből áll. Az állapot maga nem mozdulatlan; az állapot maga nem más, mint bonyolult mozgásrendszerek összefüggése.

A nyelvi rendszerben megfogható mozgásviszonyok — amint említettük — a rendszer történeti kialakulásának sajátos reprodukálódásai.

Felmerül a kérdés: mi az oka annak, hogy a nyelvben történeti folyamatok reprodukálódnak.

A mindennapi gyakorlat szintjén tükröződő valóságnak magának van egy bizonyos struktúrája, amely — az egyszerűbb összefüggésektől a bonyolult felé haladva — tükröződik a nyelvi rendszerben: a rendszer pragmatikus struktúrája. Úgy látszik: a valóságnak a mindennapi tevékenység során így tükröződő struktúrája (pontosabban: annak hierarchiája) megfelel annak a folyamatnak, amely során az ember számára — tevékenységében — történetileg a valóság mind szélesebb és szélesebb összefüggései váltak megragadhatóvá. Vagyis a nyelv szinkrón rendszerében a rendszer kialakulását meghatározó történeti folyamatok reprodukálódását a nyelvi rendszer pragmatikus struktúrája biztosítja.

Ugyanakkor a homoszintaktikai formák működése rávilágít arra, hogy a nyelv pragmatikus (= szerves) rendszere a nyelvi rendszernek csak egy oldala. Homoszintaktikai szinten a formarendszer és a valóság struktúrájának közvetlen megfelelése felszámolódik. Homoszintaktikai szinten a nyelvi rendszer konkrét összefüggései egy logikai jellegű (= szervetlen¹⁵) rendszerré általánosulnak. A homoszintaktikai szint már arra utal, hogy a beszélő a valóság bármely mozzanatát — bármely mondatformán át — a nyelvi rendszer egészen keresztül látja. Ebben a nyelvi szemlélet konstruktív jellege nyilvánul meg.

¹⁵ A szervetlen rendszer problémáját részletesen kifejtve lásd: Zsilka János, Szerves rendszer, szervetlen rendszer: NyK. LXXI, 1. sz. (1969.).

AZ IRODALMI MŰ HATÁSA KÍSÉRLET A HATÁS SZÁMSZERŰ MÉRÉSÉRE

1. Az irodalmi mű „összhatása”

Manapság divatos terminussal élve azt mondhatnók: a műalkotás egyszerre több „csatornán” át sugároz hatást. Mert a drámában, például, hatnak a nézőre a hősök érzelmei, gondolatai, tettei, egészen más-jellegű hatást sugároznak viszont a színpad vizuális elemei, megint mást a cselekvény dramaturgiai mozzanatai, s mást a nyelvi kifejezés stiláris fordulatai. Hogy a hatás e forrásai és csatornái közül melyik játssza a vezérszerepet, arról minden kor és minden irányzat másképp vélekedett. Az irodalomtól elsősorban erkölcsi tanulságokat váró XVIII. századi neoklasszicista kritikus, példának okáért, a hősök jellemére és cselekedeteire összpontosította a figyelmét. Az irodalmi élményt az érzelmi élménnyel, illetve a metafizikai revelációval azonosító preromantikus és romantikus kritika viszont, mindenekelőtt a hősök érzelmvilágát és „sorsát” elemezte. A XX. században pedig vannak irányzatok, melyek elsősorban a nyelvi, formai, strukturális mozzanatokra érzékenyek, s e mozzanatokot tekintik az irodalmi hatás legfőbb forrásainak. Azt viszont aligha vitatná akármelyikük is, hogy a mű olvasásakor vagy hallásakor erősebben-gyengébben *mind e csatornák sugároznak* valamiféle hatást, s hogy következésképpen: az olvasóban-nézőben végül is kialakuló *összhatás* e részhatások összegének tekinthető, s e részhatások összegeként elemezendő. Csak az a kérdés: hogyan?

Hogyan „összegezhethők” olyan heterogén minőségek, mint például a hősök tetteiből áradó *morális* hatás, a nyelvből sugárzó *stiláris* vagy a színpadról sugárzó *vizuális* hatás?

Két előfeltétele van ennek az összegezésnek. Az egyik az, hogy egyáltalában *mérni tudjuk* e részhatások erősségét — a másik, hogy *közös mértékegységgel* mérjük valamennyit. Mert csak így adhatók össze a részeredmények, s e részhatások összegéből csak így kaphatunk majd egy olyan számot, amely valamiféleképpen jellemző a mű összhatására.

2. A részhatások intenzitásának mérése

Az irodalmi-művészi hatás erősségének mérésére először a kísérleti esztétika múlt század végi úttörői vállalkoztak.¹ Kutatásaik eredménye abban a tézisben foglalható össze, hogy: annál szebb a műalkotás, minél nagyobb hatást ér el, miközben minél kevesebb fáradságot kíván meg a nézőtől, olvasótól. Ezt a tételt foglalta matematikai képletbe később, a harmincas évek elején egy amerikai matematikus, Birkhoff, mondván:

$$\text{Az esztétikai MÉRTÉK} = \frac{\text{REND}}{\text{KOMPLEXITÁS}},$$

ahol is a REND a versben levő rendmozzanatok: rímek, alliterációk, egybecsengések, széphangzások összege, a KOMPLEXITÁS viszont a tudomásul veendő jelek, például az adott versben előforduló hangok összege. Minél magasabb a rendmozzanatok száma, s minél kisebb a jelek száma, annál nagyobb a szóban forgó mű esztétikai hatása.²

Birkhoff magányos kísérlete után újabb hosszú szünet következett, míg nem az ötvenes évek elején a figyelem újra az egzakt, matematikai módszerek felé fordult; azóta egyre többen próbálkoznak azzal, hogy az irodalmi alkotás jellegzetességeit számokkal, képletekkel határozzák meg. Két fő irányzat van e törekvésekben belül. Az egyik elsősorban statisztikai módszerekkel próbálja meghatározni általában az irodalmi kifejezőmód vagy az egyes írók művek specifikumát. Úgy, hogy példának okáért egybeveti a szavak, mondatok átlaghosszúságát a köznyelvben és az irodalmi művekben (jelentős eltérés van köztük); vagy a különböző szófajták, igék, főnevek, mellénevek arányát vizsgálja a különböző műfajokban (a drámában sok az ige, a tudományos prózában feltűnően sok a melléknév stb.); vagy megállapítja, hogy a különböző versformáknak mekkora a „rímsűrűsége”, azaz hányszor több szó cseng össze bennük, mint az átlagos köznyelvben. S miután mindezt a még szükséges méréseket elvégezte, megállapítja, hogy egy bizonyos korszak, vagy egy bizonyos író verseire ilyen és ilyen számmal kifejezhető mondathosszúság,

¹ THEODOR FECHNER, GRANT ALLEN, EDGAR PIERCE és mások. — Az irodalomtudományba a pozitivisták kutatók vezették be a mennyiségi mértéket, ugyancsak a múlt század utolsó évtizedeiben, bár ők e mennyiségi mértéket nem a művek hatásának mérésére használták. Ismeretesek F. J. FURNIVALL, F. G. FLEAY, W. A. B. HERTZBERG, G. KÖNIG és mások híres „verse-test”-jei, metrikai-statisztikai felmérései, melyek segítségével megállapították, példának okáért, hogy Shakespeare különböző korszakaiban hogyan változik a prózában és a versben írt sorok aránya, az ötös és ötödféles jambusok aránya, az enjambement-ok és a cezurák aránya, hogy azután ezekből az adatokból következtessenek a darabok kronológiájára vagy az esetleg betoldott részletek eredetére és így tovább. Nálunk, tudomásunk szerint, NÉGYESY LÁSZLÓ alkalmazta először e módszert *A mértékes magyar verselés története* című munkájában. (1892).

² C. D. BIRKHOFF: *Aesthetic Measure*. 1933.

ige-főnév-melléknév arány, rím- és ritmikai sűrűség stb., stb. jellemző, szemben a köznyelv ezektől eltérő számadataival.³

A másik említett irányzat nem a statisztikát, hanem az *információelméletet* hívja segítségül, és elsősorban azt vizsgálja, hogy miben különbözik az úgynevezett „esztétikai információ” a szemantikai információtól. Vannak, akik szerint a különbség e két információtípus között az, hogy a kettő közül az esztétikainak *kisebb a redundanciája*, mert benne a jelek sokkal váratlanabbul következnek egymásra, mint a köznapi beszédben, s így „újszerűségük”, „hírértékük” nagyobb amarájánál. Mások viszont ennek látszólag épp az ellenkezőjét állítják, azt, hogy az irodalmi mű *redundanciája nagyobb* mint a köznapi beszédé, mert például a versben a jelek, szótagok a szavak megválasztásának szabadságát erősen megkötik a ritmikai, rímképletbeli, jó hangzásbeli törvények, s így az egyes jelek váratlansága meglepetés-szerűsége, hírértéke kisebb, mint a köznapi beszédben.⁴ Az információelmélet alapképzetének segítségével pontosan meg is tudják határozni, hogy egy-egy rímképletnek, versformának, metrumnak mekkora a redundanciája — *se redundancia értékekkel* ez az irányzat is eljut bizonyos számokhoz, melyek jellemzőek az irodalmi-művészi kifejezőmódra.⁵

E törekvések, látható, mind kizárólag bizonyos *nyelvi és nyelvhez kötött strukturális* mozzanatokot: a szavak, mondatok átlagos hosszúságát, a szófajták eloszlását, a rím- és ritmikai képletek sajátosságait próbálják számszerűen meghatározni. Néhány kivételtől eltekintve viszont jóformán kísérlet sem történt arra, hogy a műalkotás többi hatássíkján: a *cselekvény*, a *hősök*, a *tartalmi-fogalmi mozzanatok*, a *nem nyelvi strukturák* síkján is hasonló, számszerű méréseket végezzenek. A kivételek közé tartozik például Max Bense, aki az „esztétikai információ” mellett az irodalmi alkotás sugározta „szemantikai információt” is, vagyis a szöveg tartalmi-fogalmi sűrűségét is számszerűen próbálja meghatározni (a sűrűség mértéke az, hogy hány elemi „kijelentés”, „Aussage” esik átlagosan 100 szóra)⁶ — vagy Felix von Cube, aki a szociometria módszereit alkalmazva

³ Lásd pl. a következő tanulmányköteteket: TH. E. SEBEÖK, ed.: *Style in Language*. 1960. *Poetics, Poetyka, Poetika*. Warszawa Congresses on the Problems of Poetics. 1960. 1961. HELMUT KREUZER, ed.: *Mathematik und Dichtung*. 1965.

⁴ E két állítás ellentéte nem formális, hanem dialektikus. A költői kifejezés valóban a köznapi beszédénél nagyobb szabadság és nagyobb megkötöttség ellentétes pólusai közt vibrál; épp ez a sajátos vibrálás az egyik legfőbb forrása a költészet sugározta szép-élményeknek.

⁵ A 3. jegyzet alatt felsorolt tanulmánykötetek mellett lásd még: ABRAHAM MOLES: *Théorie de l'information et perception esthétique*. 1958. H. FRANK: *Grundlagenprobleme der Informationsästhetik*. (Diss.) Stuttgart (Waiblingen). 1959. SAMUEL R. LEVIN: *Linguistic Structures in Poetry*. 1962. R. GUNZENHAUSER: *Ästhetisches Mass und ästhetische Information*. 1962. A. KONDRATOV: *Matematika i poezija*. 1962.

⁶ MAX BENSE: *Zusammenfassende Grundlegung moderner Ästhetik*. (In: *Mathematik und Dichtung*, hrsg. H. Kreuzer, 1965.) Ehhez hasonló kísérlet természetesen sok van. KLAUS BAUMGÄRTNER például a generatív nyelvészet segítségével az irodalmi és nem irodalmi szövegek „nyelvtani komplexitásának” fokát hasonlítja össze, úgy, hogy meg-

azt vizsgálja, hogy egy dráma különböző jeleneteiben, felvonásaiban összesen hány pozitív és hány negatív „emberi kapcsolat” keletkezik, s e pozitív és negatív kapcsolatok váltakozó arányát összefüggésbe hozza a drámai feszültség hullámlásával és a feszültség végső, katarktikus oldódásával⁷ — s ezzel a dramaturgiai mozzanatok síkjára is bevezeti a számszerű mérés elvét.

Látjuk, meglehetősen kezdetlegesek még e kísérletek, s minden bizonnyal messze vannak még attól, hogy számszerűen meghatározzák az irodalmi közlés, és általában az „esztétikum” sajátosságát, lényegét. De azt mindenesetre illusztrálják, hogy az irodalmi mű részhatásainak bizonyos vetületei mennyiségileg mérhetők. Ezzel az összhatás mérésének említett első feltétele elvileg adottnak tekinthető. De eleget lehet-e vajon tenni a második feltételnek, annak, hogy egyetlen közös mértékegységgel mérjük valamennyi részhatást?

3. A „hatásimpulzus” mint közös mértékegység

Az előző fejezetben említett mértékegységek sajátosak és heterogének: a műalkotásnak csupán egyetlen részhatását, s ennek is gyakran csak egyetlen komponensét lehet mérni velük. A redundancia mértékével, vagy a szemantikai sűrűséggel csak a nyelvi közlés jellegét és intenzitását, a Cube-féle pozitív és negatív emberi kapcsolatokkal csak dramaturgiai mozzanatokot és így tovább. Elképzelhető-e egyáltalában olyan mértékegység, mely egyaránt alkalmazható a mű nyelvi és dramaturgiai, tartalmi és formai, érzelmi és gondolati mozzanataiból sugárzó hatások mérésére?

E dilemma több lehetséges megoldása közül a legegyszerűbbet választottuk ki. A következőt.

Az tény, hogy a műalkotás különböző síkjai különböző jellegű hatásokat sugároznak az olvasóhoz. E különböző hatások azonban rokonok egymással abban, hogy mindegyik elemi hatásimpulzusokra bontható, vagyis hogy a fizikából vett hasonlaltal élve, nem állandó homogén, hanem kvantumos sugárzások. Elemi „kvantumok”, „hatásimpulzusok” sorozataival bombázzák az olvasó tudatát. Hogy a nyelvi közlés, a nyelvi hatás elemi hatásimpulzusokra: hangokra, szótagokra, szavakra vagy esetleg a Bense-féle „kijelentésekre” bontható, az nyilvánvaló. Elemi ritmikai impulzusokra bontható, nyilvánvalóan, a ritmus is. Azt, hogy a látszólag megszakítatlan mozgás, például a szereplők színpadi mozgása is zárt egy-

vizsgálja: átlagosan hány transzformációval lehet eljutni az egyiknél, illetve a másíknál a nyelvtani alapmondatához. („Formale Erklärung poetischer Texte. In: Mathematik und Dichtung. 1965.)

⁷ FELIX VON CUBE: Das Drama als Forschungsobjekt der Kybernetik. (In: Mathematik und Dichtung. 1965.)

ségekre, „alaŕzatokra” bontható, azt megtanulhattuk a Gestalt-pszichológiától. S elemi impulzusokra bonthatók a színpadon jelenlevő h ő s ő k m a g u k is, mert a nézőre gyakorolt hatásuk egyenlőnek tekinthető a bennük s velük kapcsolatban fölmerülő gondolatok, érzések, szándékok, cselekvésmozzanatok összegével.⁸

E különböző síkokról érkező elemi hatásimpluzusok természetesen nem „adhatók egyszerűen össze”, mert hatásértékük, az általuk kiváltott elemi pszichikai reakciók erőssége nem azonos. Más a hatásintenzitása egy szónak, mint például egy dramaturgiai mozzanatnak vagy egy elemi érzésnek, gondolatnak, vagy egy ritmikai elemnek. Sőt, a kontextustól függően ugyanannak az elemi impulzusnak, például szónak is, erősen változik a hatásértéke.⁹ Az elemi impulzusok értékének ezeket az eltéréseit és ingadozásait azonban bizonyos szorzószámokkal valószínűleg ki lehet majd egyenlíteni. S ha valóban ki lehet, akkor egy irodalmi mű sugározta elemi hatásimpulzusok összegét már a szóban forgó mű ö s s z h a t á s á r a valamiféleképpen jellemző számnak lehet majd tekinteni. Mindenesetre érdemes próbát tennünk, s megnéznünk egy konkrét példán, s legyen ez a példa Shakespeare H a m l e t-je, hogy: le lehet-e valóban bontani egy irodalmi művet elemi hatásimpulzusokra, s ha igen, mit kezdhetünk ezekkel az impulzussorokkal.

Azzal, hogy a világirodalom egyik legbonyolultabb művét választottuk elemzésünk tárgyául, eleve kizártuk annak lehetőségét, hogy csak közelébe is juthassunk véglegesnek tekinthető és számszerű konklúzióknak. Arra viszont épp gazdag komplexitásánál fogva alkalmas e darab, hogy módszerünk minél több lehetőségét és buktatóját elébünk tárja.

4. Az 1. kísérlet

Első lépésként megpróbáltuk regisztrálni lehetőleg mindazt az elemi impulzust — egyelőre tekintet nélkül arra, hogy a mű melyik síkjáról érkezett — mely a darab olvasóját éri. A következőképpen. Megkértünk mintegy ötven irodalomszakos egyetemi hallgatót, hogy a darab két-három kulcsjelenetének néhány sora mellé¹⁰ jegyezzék föl mindazt az elemi érzést, gondolatot, élményt, amit e sorok keltenek bennük. Nyomatékosan kértük őket, hogy ne komment-

⁸ Bizonyára történtek már kísérletek arra, hogy egy-egy irodalmi művet ilyen elemi impulzusokra bontsanak le. A szakirodalomban nem találkoztam ilyen kísérletek leírásával, de ABRAHAM MOLES, egy budapesti előadásában (1966. december 13.), más kontextusban ugyan, de használt ilyen terminusokat, mint: „Atomes de perception”, „Éléments de perception”, „Fragments de signification”.

⁹ Egészen más a hatása, például, annak az impulzusnak, motívumnak, hogy *Őrület*, amikor mondjuk Claudius egyszerűen csak megemlíti, hogy Hamlet megőrült — más, amikor Hamlet a szemünk láttára tettetli az őrültséget —, s más, mikor kétségbeesésében már-már csakugyan megtévelylik.

¹⁰ III. felv. 1. jelenet 88—119. sor; — IV. felv. 3. jelenet 16—38. sor; — V. felv. 2. jelenet 318—358. sor.

tálják az olvasottakat, hanem próbálják a sorok olvasása közben felvillanó érzéseiket, gondolataikat azonnal, mindössze egy-egy szóval jelezni, rögzíteni. Például: Ophélia halálakor ne fejtsék ki ennek a jelenetnek dramaturgiai, művészi vagy filozófiai jelentőségét, hanem egyszerűen csak írjanak a megfelelő sorok mellé ilyen vezérszavakat, mint: Halál vagy: Elmúlás, vagy: Szomorúság, vagy: Szerencsétlenség, vagy: Tragédia, vagy: Izgalom, vagy: Szépség, vagy: Szánalom és így tovább.

A befutó elemzések összegezésénél kiderült, hogy összesen mintegy 45–50 elemi hatásimpulzust regisztráltak a hallgatók (valójában jóval több „vezérszót” használtak, de a szinonimák és a periférikus mozzanatok kiküszöbölése után körülbelül 45–50 fogalom maradt). E 45–50 mozzanat birtokában most már mi magunk láttunk neki a darab elemzésének, s jelenetről jelenetre haladva megpróbáltuk rögzíteni az olvasás közben minket érő hatásimpulzusokat. E munka során kiderült, hogy még legalább 35–40 további mozzanat fordul gyakran elő. A darabot ezek után immár mintegy 80 impulzusra vadászva fésültük végig, s ezt a munkát kétszer megismételtük. A következő szükséges lépés az lett volna, hogy ezt az elemző munkát kontroll- és kiegészítésképpen még különböző típusú, korús műveltségű emberekkel megismételtesük, és az eredményeket egyeztessük — erre azonban nem volt lehetőségünk. Eredményeink így szubjektíve erősen torzítottak. E hibaforrás tudatában kell folytatnunk a munkát.

Előfordulásuk száma szerint a következő sorrendbe lehet állítani a drámában általunk regisztrált hatásimpulzusokat:

Drámai pillanat, zűrzavar	99
Fájdalom, szenvedés, keserűség	94
Emberi nagyság, erő, integritás	89
Undor, utálat	76
Emberi gyengeség, meghasonlottság.....	72
Nyelvi bravúr, szellemesség	67
Nyomozás, kutatás	66
Támadás, agresszivitás, rosszindulat.....	66
Örület, téboly	60
Hazugság	58
Álnokság, cselszövés, gonoszság.....	54
Szelídség, jóság	51
Titok, rejtelem	49
Irónia	48
Nosztalgia	48
Halál	46
Hangulatváltás, gondolatváltás	45

Emberi kapcsolat, barátság	44
Durvaság, kíméletlenség	41
Érték pusztulása	40
Küzdelem, ellentét, feszültség	40
Bánat, melankólia	39
Betegség	38
Félelem, ijedelem	37
Emelkedettség, nemesség, áhitat	37
Elmúlás, mulandóság	35
Intelligencia, tisztánlátás	33
Érték-élmény	31
Pátosz	30
Bosszú	29
Akasztófahumor	29
Szánsalom	26
Éber figyelem, készenlét, gyanú	26
Cselekvés, aktivitás	25
Bizonytalanság	25
Rothadás, bomlás	24
Reménytelenség	23
Játék másokkal, fölény	23
Ostobaság	23
Megalázkodás, csúszás-mászás	21
Vergődés, kétségbeesés	20
Tisztelet, reverencia	18
Hűtlenség	18
Tisztaság, erény	17
Gyűlölet	17
Megvetés	17
Diadal, győzelem	16
Habozás, tétovaság	16
Baljós előjelek, veszély	14
Önvád	13
Védekezés — Hűség — Oldódás — Becsület — Magány — Cinizmus — Öngyilkosság — Halál- vágy — Remény — Alázat — Szépség — Bizalom — Hiúság — Igazság — Pompa, fény — Csapda	101
Összesen	2117 impulzus

E lajstrom a gondos gyűjtőmunka ellenére is kezdetleges, pontatlan, hevenyészett. A legfőbb hibákra és hibaforrásokra a jegyzetben utalok.¹¹ De pontatlansága ellenére is alkalmas már e felmérés arra, hogy bizonyos következtetéseket levonjunk belőle.

5. A hatás „sűrűsége”

A hatásimpulzusok összesítése során kiderült, hogy a regisztrált 2117 impulzus nem egyenletesen oszlik el a drámában. Vannak „sűrűbb” és „hígabb” felvonások, aszerint, hogy egy vers- vagy prózasorra átlagosan hány hatásimpulzus esik:

1. felv.	849 sor	497 impulzus, egy sorban átlag	0.584 imp.
2. felv.	727	299	0.411
3. felv.	908	555	0.611
4. felv.	652	332	0.509
5. felv.	694	434	0.625

1–5. felv. 3830 sor 2117 impulzus, egy sorban átlag 0.552 imp.

Vagyis: az 1., 3. és 5. felvonásban sűrűbben érik hatásimpulzusok az olvasót, mint a közbülső két felvonásban. Az impulzussűrűség e föl-le hullámozása számokkal is igazolni látszik azt a régi dramaturgiai megfigyelést, hogy a tragédiákban, sőt, gyakran a drámákban is, a drámai feszültség hullámhegyei és völgyei váltogatják egymást, mégpedig úgy, hogy a 2. és a 4. felvonás mintegy átkötő és előkészítő szerepet játszik a másik három, nagyobb feszültségű felvonás között. Még erősebben szemünkbe ötlik a drámaiságnak e hullámozása, ha olyan igen „hatásos” impulzusokat figyelünk meg, mint amilyen például a *f á j d a l o m, s z e n v e d é s, k e s e r ű s é g*. A felvonásonkénti előfordulás ennél az impulzusnál a következő: 23–12–37–8–14.

Jellemző számadattá válik a darab 0.552-es átlagos soronkénti impulzussűrűsége is, ha összevetjük más drámák, más irodalmi művek ugyane módszerrel kiszámított arányszámával. Mert feltehető, de természetesen még bizonyí-

¹¹ a) Nyilvánvalóan pontatlan a felmérés, mert minden újraolvasásnál szaporodott a feljegyzett impulzusok száma; b) Pontatlan, mert az utolsó átolvasásnál is bukkantak fel újabb impulzusok, melyeket már nem vettünk számba; c) Pontatlan, mert az impulzusok regisztrálásánál nem érvényesíthettük a reprezentatív statisztikai felmérés előírásait. A kísérletben részt vett egyetemi hallgatók egyetlen életkor-csoporthoz és mindössze két-három társadalmi és műveltségi csoporthoz tartoztak; d) Tulajdonképpen minden egyes impulzussal végig kellene fésülni a darabot, mert ha az ember egyszerre keres minden lehetséges impulzust, akkor akaratlanul is bizonyos gyakrabban előforduló impulzusokra koncentrálna, s a ritkébbakat nem veszi észre; e) Gyakran előfordul, hogy ugyanazt az impulzust más fogalommal, más vezérszóval regisztrálja az ember – és így tovább.

tandó, hogy azt a művet érzik az olvasók a „leghatásosabbnak”, melyben a hatásimpulzusok sűrűsége a legmagasabb. A sűrűség mértéke természetesen nemcsak a művektől maguktól, hanem az olvasótól is függ. Az olvasó társadalmi helyzetén, alkotán, műveltségén, érdeklődési körén múlhat például az, hogy a Hamletet vagy mondjuk egy operettet vagy izgalmas melodramát nézve éri több hatásimpulzus. Ezért kell az impulzusok regisztrálásánál a reprezentatív statisztikai felmérések előírásait szigorúan betartani.

6. A domináns impulzusok

A tragédia összhatásában nyilvánvalóan alapvető szerepük van azoknak a hatásimpulzusoknak, melyek a leggyakrabban, állandóan visszatérő villanyütésként érik az olvasót. Vannak persze olyan, mondjuk így: dramaturgiai hatásimpulzusok, épp a legsűrűbben előfordulók között, amelyek nélkül egyetlen tragédia sem lehet meg, gyakoriságuk tehát nem jellemző Shakespeare Hamletjére. Ilyen például a Drámai pillanat, a Fájdalom, a Küzdelem s még néhány. Ha ezeket az impulzusokat figyelmen kívül hagyjuk, akkor a Hamletben a gyakoriság sorrendjében első helyen nem a Shakespeare kritikusok által annyit emlegetett Melankólia vagy Habozás, vagy Betegség, vagy Bomlás — hanem: az Emberi nagyság, integritás, erő impulzusa áll, 89 előfordulással. Ha hozzávesszük ellentétpárját, az Emberi gyengeség, meghasonlottság élményét, akkor a kettő összesen 161-szer fordul elő, ami más szóval azt jelenti, hogy a darabot olvasva körülbelül minden percben megérinti az olvasót az emberi integritás, illetve hasadtság élménye. Feltűnően magas ez a szám, különösen ha meggondoljuk, hogy Caroline Spurgeon annak idején úgy vélte, és meggyőzően bizonyította: elegendő a darabban előforduló mindössze 20, a Betegséggel kapcsolatos metafora arra, hogy meghatározza a darab atmoszféráját, alaphangulatát, alaphatását.¹² Ha meggondoljuk azt is, hogy a Betegség tulajdonképpen az emberi gyengeségnek, hasadtságnak, az emberi integritás hiányának egyik formája és szimbóluma, akkor még határozottabban állíthatjuk: a Hamlet legintenzívebben és legkövetkezetesebben az emberi erő és gyengeség kettős élményét sugározza.

Nincs e megállapításban semmi új: sokan fejtegették már a romantika óta, hogy a Hamlet az emberi integritás és meghasonlottság, vagy divatosabb kifejezéssel élve: az emberi identitás és elidegenedés élménye körül forog. E megállapítások azonban többnyire csak a darab néhány mondatára; mozzanataira támaszkodtak; az, hogy Shakespeare szinte megszállott következetességgel bombázza az olvasót az ebből az élménykörből eredő impulzusokkal, az a hatásimpulzusok regisztrálása során derül ki igazán. Nem sorolhatjuk itt

¹² CAROLINE SPURGEON: Shakespeare's Imagery and What It Tells Us. 1935.

most föl valamennyi följegyzett mozzanatot; elég talán, ha csak arra emlékeztetünk, hogy például: Hamletről a darab csaknem valamennyi szereplője megállapítja és újra s újra elmondja, hogy nem azonos önmagával. Először Laertes, aztán Polonius bizonygatja ezt hosszasan Ophéliának („szándéka nem övé, Mert születése rabja maga is”), aztán Ophélia döbben rá valami ehhez hasonlóra, mikor az önmagával meghasonlott, tébolyodottnak hitt Hamlettel találkozik, aztán a király mondja Rosencrantz-nak és Guildenstern-nek, hogy Hamlet már nem azonos régi önmagával, sem pedig azzal, aminek mutatja magát és így tovább. De Hamlet maga is tudatában van e meghasonlottságnak, kínlódik miatta, nem érti, hogy miért nem tud azonosulni régi énjével vagy ha azzal már nem lehet, akkor az új feladattal, a kötelességgel – s keserű nosztalgiával figyeli azokat, akik azonosak önmagukkal, vagy azonosulni tudnak szenvedélyükkel, kötelességükkel: a színészkirályt, Fortinbras katonáit s mindenekelőtt Horatiót.

S ha a többiek róla, ő meg róluk állítja, hogy nem azonosak önmagukkal. A király nem, mert csak játssza az igazságos és feddhetetlen király szerepét. Gertrud nem, mert színleli csak a gyászt, s férjéhez hűtlenné válván önmagához is hűtlenné lett: csak fél szíve maradt. Ophélia, mert csak színleli az ártatlanságot és a hűséget; Rosencrantz, Guildenstern, Osric, Polonius, mert talpnyalókként, megalázkodva a hatalom előtt, elvesztik emberi méltóságukat, emberi személyiségüket. S még az olyan szellemes, de a kritikusok által gyakran fölöslegesnek ítélt kis betoldások is, mint Polonius első felvonásbeli intelmei Laerteshez, ezt a központi élményt sugallják, mert hiszen egyébről sem szól az egész kis tiráda, mint hogy „Mindenek fölött légy hű magadhoz” . . . . A személyi integritás hiányának élményét sugározza az is, hogy senki sem vállalja önmagát: mindenki hazudik. A király, a királyné, Polonius, Rosencrantz, Guildenstern, Laertes, sőt még Ophélia is Hamletnek s Hamlet is mindannyiuknak; összesen 58 hazugságimpulzust regisztráltunk a darabban. Nincs a darabban senkinek sem határozott *identitása*; Hamlet nem tudja, legalábbis eleinte, hogy a Szellem az égből jött-e vagy a pokolból, hogy a király bűnös-e vagy sem, hogy Gertrud cinkosa-e a királynak vagy sem, hogy Ophélia hűtlene-e őhozá vagy nem, hogy Rosencrantz és Guildenstern barát-e vagy ellenség. És senki sem tudja viszont, hogy neki, Hamletnek, mi a szándéka. S mivel senki sem ismeri ki a másikat, mindenki állandóan gyanakszik, kutat, nyomoz a tragédiában (66 impulzus). Van az integritás hiányának, a személyiség meghasonlásának, a már említett betegség mellett még egy igen hatásos drámai szimbóluma: az örület, a téboly, melyet, elemzésünk szerint nem kevesebb, mint 60 impulzus sugároz a drámában. S ha a kifejezetten Emberi erőként, integritásként (89), illetve Gyengeségként, meghasonlottságként (72) regisztrált impulzusokhoz hozzáadjuk még a Nyomozás, kutatás (66), az Örület, téboly (60), a Hazugság (58), a Betegség (38), a Megalázkodás (21),

a Hűtlenség (18) hatásimpulzusait, akkor azt mondhatjuk, hogy összesen több mint 400 ebből az élménykörből eredő impulzus éri az olvasót. Más szóval: az összes regisztrált hatásimpulzusnak mintegy egyötöde ezt az élményt, ezt a hatást sugározza.

Néhány más tragédián, a Lear királyon, a Macbethen, az Antoniuson elvégzett szűrőpróba eredményei arra engednek következtetni, hogy nemcsak a Hamletben, hanem Shakespeare többi tragédiájában is az integritás-integritás hiánya az egyik domináns élménykör, de természetesen mindegyikben más és más impulzusokból épül föl ez az élmény. A Macbethben például nem az Örületnek, Hazugságnak, Betegségnek, Megalázkodásnak – hanem a Hamletben szinte alig jelentkező Félelemnek, Gyáva-ságnak, Bizonytalanságnak, Lelkiismereti meghasonlottságnak van valószínűleg nagy szerepe.

7. Az ismétlődő és variálódó technika

A regisztrált hatásimpulzusok egy része hagyományos értelemben vett motívumnak tekinthető. S ha annak tekintjük őket, feltűnik, hogy milyen gyakran ismét Shakespeare egy-egy motívumot. Az Örület motívumát például hatvanszor, a Betegségét harmincegyszer, a Bosszúét harmincszor és így tovább. Erre az ismétlődő technikára sokan felfigyeltek már Shakespeare darabjaiban, de hogy Shakespeare szinte a végletekig kiaknázza e technika lehetőségeit, arra is az impulzusok regisztrálása hívja föl a figyelmet. Nemcsak egy-egy hatásimpulzust használ ötvenszer-százszor, nemcsak egy-egy motívumot harmincszor-egyvenszer, hanem ezen túl, szinte minden fontosabb cselekvény-mozzanatot, jelenet-típust (vagyis bizonyos meghatározott impulzuscsoportokat) is többször megismétel a darabban, sőt: szinte minden szereplőjét, ember-és sorstípusát megduplázza vagy megtriplázza (a szereplők is zárt impulzuscsoportoknak tekinthetők) – s ezek az ismétlődő mozzanatok, egymás hatását egyre erősítve, a maximumig fokozzák a dráma sugárzó erejét.

A Hamletben például, amellett, hogy mindenki keres, kutat, nyomoz, hogy mindenki hazudik jóformán mindenkinek, hogy mindenki meghasonlott lélek – egymás után két főhős: Hamlet és Ophélia is megőrül. Sőt: Ophélia tulajdonképpen, dramaturgiailag, kétszer örül meg, mert szinte ugyanazt az örülési jelenetet kétszer játszatja el vele az író a IV. felvonásban. S ugyanígy, kétszer leleselkedik Polonius, hasonló körülmények között, függöny mögül Hamletre: először az Ophéliával való párbeszéd alatt (III. felv. 1.), aztán a Gertruddal folytatott párbeszéd alatt (III. felv. 4.). Hamlet viszont kétszer táncoltatja meg az öregurat, először a „halkufár” jelenetben (II. felv. 2.), aztán a „felhő” jelenetben (III. felv. 2.) – s pontosan így járhatja a bolondját Guildensternnel a „fuvola” jelenetben (III. felv. 2.),

majd később Osrickal a „kalap”-jelenetben (V. felv. 2.). Királyt nem kevesebb mint négyszer mérgeznek meg a darabban; előbb a Szellem mondja el, hogyan mérgezték meg őt, aztán a színészek adják elő ugyanezt kétszer, s végül Claudius magát mérgezi meg Hamlet. Bosszút állni is nem kevesebben mint hárman akarnak megölt apjukért: Hamlet, Fortinbras és Laertes. S megölt apját siratja még egy negyedikük is: Ophélia. S ha már Ophéliánál tartunk: vele kapcsolatban a virágmotívum ismétlődik unos-untalan. Az I. felvonás 2. jelenetében Laertes óvja őt, előbb az „elhulló” s „múlékony”, később az „üszög senyvesztette” s „métélyes kór” sújtotta virág képével; játékos válaszában Ophélia is virágképpel él. Később, Ophélia azzal adja vissza Hamlet ajándékait, hogy egykori szép szavainak „illatja elapadt”, majd a megtébolyodó Hamletet hasonlítja virághoz, később, tébolyodottan, maga osztogat hosszasan virágokat, majd gyomokból font fűzérrel hullik bele a folyóba, s végül az ő sírjába hint virágokat a gyászoló királynő.¹³

Az ismétléssel együtt jár Shakespeare-nél a variálás technikája is, mert például nem egyszerűen csak megismétli negyvenhatszor a Halál motívumát, hanem e negyvenhat alkalmon belül a hatásimpulzusok széles skálájával dolgozik. A Rettenettől a Halálfélelmen, a Felbomláson, Undoron, Gyilkosságon, Öngyilkosságon, a melankólikus és költői Elmuláson, a Halálvágyon, a Gondviselésbe vetett hiten át egészen a halott hős Apotheozisáig a halálélmény minden negatív és pozitív fokozata megtalálható e drámában, s e fokozatokon szakadatlan fel-alá skálázik az író s vele együtt a néző s az olvasó.

8. A Katharzis

A darabban regisztrált hatásimpulzusok változó sűrűsége bizonyos fényt vet a tragédia kathartikus hatásának belső mechanizmusára is. Feltűnő ugyanis, hogy bizonyos impulzusok arányszáma erősen csökken, s néhányé megnő az utolsó két felvonásban.¹⁴ Csökken például a Fájdalom (I–III. felv.: 72, IV–V. felv.: 22), a Félelem (32–5), a Támadás, agresszivitás (51–15), a Vergődés, kétségbeesés (16–4), a Nyomozás, kutatás (63–3), a Titokzatosság (44–5), a Hazugság (45–13), a Hűtlenség (16–2) impulzusainak előfordulása, vagyis egész sor olyan bántó s negatív impulzusé, mely mind a feszültség, a diszsonancia

¹³ A kisebb, észrevétlenebb egybecsengések is gyakoriak. Hamlet, például, a IV/4/55–56. sorban azt mondja: „De szalmaszálért is küzd nagyszerűen, Midőn becsület az, ami fennforog” – majd mindössze 19 sorral később, de már egy új jelenetben és egészen új környezetben, ugyanez a szó csendül föl újra (IV/5/5), mikor Horatio azt mondja a megtébolyodott Ophéliáról, hogy: „Egy szalmaszál is bántja . . .” Ez a kétszer felcsendülő szó egy pillanatra egybevillantja, összeköti a két távoli jelenetet, s a darab két tragikus sorsú, egymástól messze szakadt hőseit: Hamletet és Ophéliát.

¹⁴ A sorszámokat tekintve az első három felvonás a darab mintegy kétharmadát, az utolsó két felvonás a darab egyharmadát teszi ki, az impulzusok arányos elosztása tehát ez volna: 66 – 34.

élményét kelti a nézőben. Ami más szóval azt jelenti, hogy a darab utolsó két felvonásában lassan és észrevétlen, de határozottan oldódik a feszültség, csökken a disszonancia élménye.

Csak látszólag mond ellent ennek az a tény, hogy a *Küzdelem* (18–22) és a *Dramai pillanat, zűrzavar* (48–51) élményét sugárzó impulzusok száma megnő az utolsó két felvonásban; csak látszólag, mert ezek nem a Hamlet lelkében feszülő, nem az emberi értékeket romboló feszültségek, hanem pusztán külső, dramaturgiai feszültségek, melyek a végső drámai kifejeletben egy csapásra feloldódnak.¹⁵ Megnő az utolsó két felvonásban a *Halál élmény* impulzusainak a száma is (8–38), ez kétségtelenül növeli a tragikus feszültséget, de szinte pontosan azonos mértékben nő meg ugyanekkor a *Mulandóság*, a szelíd és költői elmúlás élményét sugárzó impulzusok száma is (5–30), s ez utóbbiak azonnal fel is oldják, csendes bánatba, melankóliába, költészetbe oldják föl a halál kegyetlen és megrázó élményét. S ha meggondoljuk, hogy az *Örület* élményét sugárzó impulzusok száma is igen magasra szökik az utolsó két felvonásban (30), s hogy Ophélia megőrülése egyben az elmúlás élményének hatásos és szép szimbóluma, akkor azt mondhatjuk: a tragédia utolsó két felvonásában a tragikus feszültséget fokozó Halál-impulzusokkal szemben túlsúlyba kerülnek a feszültséget oldó Mulandóság-impulzusok.

*

Ilyen s ezekhez hasonló kérdések megoldásában lehet segítségünkre az elemi hatásimpulzusok regisztrálásának fent leírt módszere melyet a továbbiakban 1. kísérletnek nevezünk majd.

9. A hatás csatornái

Az 1. kísérlet eredményeit, mondtuk már előljáróban, egész sor hibaforrás zavarja. Van azonban e hibaforrások között egy, melyet ki lehet s feltétlen ki kell küszöbölnünk. A kísérlet elvégzésekor ugyanis figyelmen kívül hagytuk

¹⁵ Megnő az utolsó két felvonásban az *Álnokság, cselszövés, gonoszság* élményét sugárzó impulzusok száma is (17–37), s ez újra a negatív pólus felé billenti a tragédia értékegyensúlyát. Csakhogy: míg a fent említett negatív impulzusok mind kapcsolatban vannak Hamlettel (Undor, Hazugság, Durvaság, Hűtlenség stb.), belőle fakadnak vagy őt kínozzák, addig a IV. és V. felvonásban kibontakozó nagy cselszövéshez semmi köze sincs, nem tud róla, e cselszövés egész etikai terhe a királyra és Laertesre súlyosodik. Vagyis azt mondhatnók: az utolsó két felvonásban Hamlet körül fellazul, a király és Laertes körül viszont fokozódik a negatív impulzusok, feszültségek szorítása. Mintha a tragédia egész etikai és pszichológiai terhe áthelyeződne a darab vége felé a király és Laertes vállára. Valóban: Hamlet az utolsó felvonásban szinte újjászületve, megváltozott emberként, könnyű lélekkel, szinte derűsen lép elénk. A korábban derűs és kedvesen felelőtlen Laertes viszont szinte ugyanúgy vergődik a bosszúállás feladatának terhe alatt, mint korábban Hamlet. — A terhek átesoportosításának e technikáját Shakespeare jóformán minden tragédiájában alkalmazta. A legszembetűnőbbben a *Macbeth*-ben. A tragikus bűn és felelősség terhe a IV. felvonás végén váratlanul Lady Macbethre zúdul rá, aki bele-tévelyedik e szörnyű nyomásba, maga Macbeth viszont, aki négy felvonáson keresztül küszködött e teherrel, hirtelen megszabadul tőle, és könnyű szívvel, bátran, szinte megtisztulva néz szembe a halállal.

épp azt a szempontot, amely dolgozatunk kiindulásául szolgált. Azt a tényt, hogy a műalkotás egyszerre s állandóan több csatornán át sugároz hatást. A hatásimpulzusok regisztrálásakor mi, tekintet nélkül arra, hogy milyen csatornán át érkeztek hozzánk, egyszerűen csak lejegyeztük az impulzusokat, egyiket a másik után, s így végül egyetlen hosszú impulzussort kaptunk. Az impulzusoknak ez az egymásutánisága azonban túlzott és önkényes leegyszerűsítése a valóságnak, mert a műalkotásból nemcsak így egymás után, szép sorrendben, hanem egyszerre, szinkron, minden pillanatban tucatjával érkeznek hozzánk impulzusok.

Ha megnézzük az 1. kísérletben regisztrált hatásimpulzusok lajstromát, valóban ki is derül, hogy a lehető legkülönbözőbb forrásokból sugárzó impulzusokat jegyeztük föl benne. A legtöbb feljegyzett impulzusnak a szereplők érzelmei, gondolatai, magatartás-mozzanatai a forrása: Fájdalom, Undor, Örület, Nostalgia, Durvaság, Melankólia, Hűtlenség, Gyűlölet és így tovább. Vannak azonban impulzusok, amelyek a cselekvényből, a dramaturgiai mozzanatokból fakadnak: Zűrzavar, Feszültség, Küzdelem, Titok, Diadal, Nyomozás, Bizonytalanság és így tovább. Vannak, amelyek nyelvi mozzanatokból: Pátosz, Irónia, Tréfa, Nyelvi bravúr és így tovább. Vannak, amelyek a színpad vizuális mozzanataiból: Pompa, Fény, Színesség, Sötétség, Magány és így tovább. S vannak végül olyanok, melyek nem is magából a darabból, hanem a darab és a néző viszonyából, a néző értékítéleteiből fakadnak: Érték-élmény, Érték pusztulása, Igazság, Szépség és így tovább.

Nyilvánvaló, hogy ha csak valamennyire is az egzaktuság igényével akarjuk felmérni egy dráma hatását, akkor ezeket a különböző csatornákon át sugárzó hatásimpulzusokat külön-külön kell számbavennünk, mert ha csak általánosságban gyűjtögetünk hatásimpulzusokat, mint az 1. kísérletben tettük, akkor hol az egyik, hol a másik csatornára figyelünk, s közben a többin át sugárzó impulzusok sokasága siklik el észrevétlenül mellettünk. Olyan hatást áblázatot kell tehát készítenünk az elemezendő műalkotásról, mely a hatásimpulzusok diakronikus és szinkronikus regisztrálását egyaránt lehetővé teszi. Vagyis más szóval: külön-külön kell regisztrálnunk, egymás mellett futó hatásávookban a különböző csatornákon érkező impulzussorokat.¹⁶

¹⁶ A műalkotás hatásának részhatásokra, rész-, üzenetekre" bontásával ABRAHAM MOLES is kísérletezett már említett könyvében. A *balettet* például „zenei üzenetre” (message musical), „mozgás-üzenetre” (message du mouvement) és „vizuális üzenetre” (message visuel) bontja. Az *operai recitativót* pedig „zenei üzenetre” és „vokális üzenetre” (message vocal, discours), s ez utóbbin belül a következő jeltípusokat különbözteti meg:

- a) Szemantikai jelek: Hangok — szavak — mondatok — periódusok, bekezdések — történet.
- b) Esztétikai jelek: Felhangok — verslábak, rímek — verssor, cezura, ritmus — stanza, versszak — az egész mű jellege.

10. A hatástáblázat

A javasolt módszer bemutatására a Hamlet egyetlen jelenetének néhány sorát (III. felv. 1. jel. 84–122. sor), Hamlet és Ophélia emlékezetes találkozásának néhány percét választottuk ki, s e jelenettöredékről készítettük el az említett hatástáblázatot. A táblázathoz, melyet a *Függelékben* közlünk, a következő megjegyzéseket kell fűznünk.

1. A táblázat első rovatában az elemzett sor sorszámát adjuk meg a cambridge-i „The New Shakespeare” sorozatban John Dover Wilson gondozásában 1954-ben megjelent Hamlet kiadás számozását véve alapul.

2. A táblázat második rovatában az elemzett sor szövegét közöljük Arany János fordításában, azzal a megjegyzéssel azonban, hogy az elemzés az eredeti angol szöveg alapján készült.

3. A táblázat [A] – [L] rovatában egy-egy hatássáv impulzusait regisztráljuk.

4. A táblázat utolsó rovatában összesítjük az egy-egy sorban regisztrált hatásimpulzusok számát.

5. Minden impulzust egyetlen hatás-egységként regisztrálunk. Jele: $\otimes$. Az [F] – [K] hatássávokban megkülönböztetünk pozitív és negatív impulzusokat (jelük: $\oplus$, illetve $\ominus$), de az összesítésnél ezeket is, függetlenül pozitív vagy negatív értéküktől, ugyanúgy egy egységként kezeljük, mint a többi rovat $\otimes$ -szel jelölt impulzusait. A pozitív és negatív impulzusok megkülönböztetése azért indokolt, mert további részműveletek elvégzését teszi lehetővé.

6. A [B] – [E] hatássávok mindegyikén egy-egy meghatározott és meg lehetősé szűk impulzusok lával dolgozunk, vagyis csak bizonyos, előre meghatározott, úgynevezett releváns, vagyis fontos és gyakran előforduló impulzusokat regisztrálunk. Ezzel a regisztrálás szubjektív ingadozásait valamelyest csökkentjük. A releváns lista úgy állítható össze, hogy a világirodalom legkülönbözőbb korszakaiból és műfajaiból választott 20–25 drámát végigelemzünk, és összesítve az eredményeket, a leggyakrabban előforduló 25–50–100 impulzusból állítjuk össze a listákat. E munkát még nem végeztük el: táblázatunk elkészítésénél csupán a Hamletben leggyakrabban előforduló impulzusokkal dolgoztunk.

Az [A] hatássávban annyi impulzus van, ahány főszereplője van a darabnak. Az [F] – [K] sávokon mindössze az említett két impulzussal, egy negatív és egy pozitív impulzussal dolgozunk. Az [L] hatássávról később külön szólunk.

7. Gépi feldolgozás esetén az impulzusokat a következőképp kódoljuk: Megadjuk 1. a sorszámot, 2. a hatássáv betűjelét, 3. az impulzus releváns listabeli számát. Vagyis például a 85. sorban előforduló *Betegség*-impulzus kódja a következő: 85 – B – 13.

11. A. 2. kísérlet

A kísérlet során külön-külön regisztráltuk az egyes hatássávokon érkező impulzusokat. A következőképpen:

[A] hatássáv. A hősök erőtere

A drámai hősöket láthatatlan, de igen erősen sugárzó „erőtér” veszi körül. Mert tetteik, gondolataik, érzéseik, elhangzott szavaik mintegy kikristályosodnak körülöttük, úgyhogy amikor mondjuk Hamlet belép a színre a III. vagy a IV. felvonásban, mielőtt akár csak egy szót is szólna, személyisége, érzelmi, gondolati „erőtere” már hat a nézőre.¹⁷ Egy-egy jelenet hatásának mérésekor nem elegendő hát számba venni a jelenetben ténylegesen felvillanó gondolati-érzelmi-dramaturgiai hatásimpulzusokat, hanem a színpadon jelenlevő hősök erőterét is figyelembe kell venni mint állandó hatástényezőket.

Csakhoggy: milyen hatást, milyen impulzusokat sugároz vajon ez a komplex erőter? Választ erre a kérdésre is empirikus-statisztikus úton kerestünk. Megkértük azokat az egyetemi hallgatókat, akik már az 1. kísérletben is segítségünkre voltak, hogy próbálják meghatározni, lehetőleg minél kevesebb fogalommal, vezérszóval Hamlet alakját, Hamlet személyiségét vagy pontosabban: azt a Hamlet-élményt, amely a darab elolvasása után kialakult bennük. S ugyanezt kértük a darab többi szereplőjével kapcsolatban is. Az összesítés során a legszelesebb impulzusskálát természetesen Hamletről kaptuk: benne csaknem mindazokat a mozzanatokat fölfedezték a megkérdezettek, melyeket a darab egészében regisztráltunk korábban. Érthető ez, hiszen Hamlet központja a cselekvénynek: valamiképpen rá vonatkozik minden gondolat, érzés, tett a darabban. Ha e széles skálából kiszűrjük a leggyakrabban előforduló mozzanatokat, akkor a következő Hamlet „képletet” kapjuk:

¹⁷ A valóságban is van az embernek „erőtere”, mely egyéniségéből, társadalmi helyzetéből, múltjából tevődik össze; erőtere, mely kisebb-nagyobb mértékben, de feltétlenül hat a vele kapcsolatba kerülő emberekre. Van, akit valami múltbeli emlék: hősi tett, bűn, tragikus veszteség sötét szférája vesz körül. Van, akit a hírnév, a tehetség, a hatalom mágikus erőtere. A mindennapi életben azonban általában és aránylag gyenge az emberek erőtere. A ritka kivételek közé tartoznak a nagy politikusok, tudósok, híres írók, sportbajnokok – s nem utolsósorban a színészek és filmesillagok, akik azonban javarészt éppen színpadi s filmbeli szerepeikben kapják meg intenzív, az átlagembert elkápráztató, vakító szférájukat. Azt is mondhatnánk: a dráma- és regényhősök elsősorban épp abban különböznek a valóságos emberektől, hogy erőterük intenzitása sokszorosan nagyobb amazokénál.

Hamlet

Tragikus sérülés, fájdalom
 Meghasonlottság, gyengeség
 Gyanakvás, keresés, nyomozás
 Undor, utálat
 Halálvágy
 Irónia
 Nostalgia (igazság, tisztaság,
 hűség)
 Támadás, vádolás
 Téboly
 Éber tudatosság, értelmi fölény
 Nyelvi bravúr
 Elmúlás, halál
 Tépelődés, tétovaság
 Érzékeny, gyors reakciók
 Magány
 Érzelmi labilitás, hangulatvál-
 tások

A darab többi szereplőjét jóval kevesebb mozzanattal meg lehet határozni (*Ophélia*: Szelídség, Gyengeség, Szépség, Téboly, Elmúlás — *Gertrud*: Hűtlenség, Gyengeség, Érzékiség, Pompa, Határozatlanság — *Polonius*: Ravaszkodás, Fontoskodás, Szolgalelkűség, Szellemesség, Bohóckodás és így tovább); a többi tragédia főhősenek meghatározásához viszont nyilván ugyanolyan sok hatásimpulzusra van szükség, mint Hamletnél.¹⁸

A hősök „erőterében” lappangó impulzusok természetesen nem olyan erősek, mint az egy-egy jelenetben ténylegesen felvillanó mozzanatok (a Hamlet alakját állandóan körülbegő „Halálvágy” nem olyan erős hatású, mint az, amikor nagymonológjában ténylegesen hangot ad halálvágyának). A hatásimpulzusok regisztrálásánál így tehát e lappangó impulzusok csak a tényleges impulzusok értékének töredékével, esetleg logaritmus értékével szerepelhetnek majd. Táblázatunkban minden a színpadon jelenlevő és a cselekvésben ténylegesen részt vevő hősnek 5 soronként egy „erőtérimpulzust”, vagyis egy hatásegységet regisztráltunk; a cselekményben részt nem vevő hősöknél (például a függöny mögött rejtőzködő Poloniusnál és Claudiusnál) 10 soronként regisztrálunk egy hatásegységet.

¹⁸ E meghatározásokra most, a szükséges elemzések elvégzése előtt, nem vállalkozhatunk. Csak azt jegyezzük meg, hogy Lear „erőterének” meghatározásához, például, valószínűleg nem egy, hanem két képletre lesz majd szükség, mert az ő személyisége, alakja, erőtere gyökeresen átalakul a darab folyamán. Míg eleinte ilyen mozzanatok dominálnak benne, mint: Gyengeség, Gyerekeség, Pátosz, Hiúság, Önzés — később ezek elhalványodnak, s helyettük más mozzanatok kerülnek az előtérbe: Szánalom, Emberség, Alázat, Lelkierő, Szelídség, Halálvágy és így tovább.

[B] hatássáv. Gondolati-érzelmi-hangulati impulzusok

Ebben a sávban az 1. kísérletnél alkalmazott módszerrel a szereplők szavaiból, mozdulataiból, tetteiből sugárzó gondolati-érzelmi-hangulati impulzusokat regisztráljuk. A felmérésnél a következő releváns listát használtuk:

1. Vergődés, kétségbeesés	36. Tompultság
2. Fájdalom, szenvedés, sérelem	37. Cselekvés
3. Bánat, melankólia	38. Tétlenség, tétovaság
4. A fájdalom oldódása	39. Tehetetlenség
5. Felülemelkedés önmagán	40. Győzelem-élmény
6. Öröm, jókedv	41. Kudarcc-élmény
7. Boldogság, harmónia	42. Bosszú
8. Emberi nagyság, integritás	43. Megbocsátás
9. Emberi gyengeség, meghasonlottság	44. Parancs
10. Halál	45. Könyörgés
11. Halálvágy	46. Támadás
12. Halálfélelem	47. Védekezés
13. Betegség, bomlás	48. Lázadás, dac
14. Örület, téboly	49. Alázat, rezignáció
15. Mulandóság	50. Öntudatosság
16. Hiábavalóság	51. Megalázkodás, talpnyalás
17. Érték-élmény	52. Fenygetés
18. Értékpusztulás	53. Védelem
19. Remény	54. Elégedetlenség, keserűség
20. Reménytelenség	55. Elégedettség
21. Hit	56. Szerencse
22. Áhitat	57. Balszerencse
23. Undor	58. Vád
24. Nosztalgia, vágy	59. Önvád
25. Irónia	60. Szeretet
26. Cinizmus	61. Gyűlölet
27. Tréfa	62. Barátság
28. Humor, szellemesség	63. Szerelem
29. Nyelvi bravúr	64. Féltékenységi
30. Szellemi fölény, intelligencia	65. Durvaság, kíméletlenség, kegyetlenség
31. Butaság	66. Szánalom, irgalmasság
32. Tisztánlátás	67. Szelidség
33. Elvakultság	68. Közönyösség
34. Zavartottság, nem-értés	69. Igazságosság
35. Érzékenység, gyors reakciók	70. Igazságtalanság

71. Igazság	85. Gyanú, gyanakvás
72. Hazugság	86. Bizalom
73. Becsület	87. Szenvedély, düh
74. Becstelenség	88. Higgadtság, önuralom
75. Jóság	89. Fegyelmezetlenség, fejtelenség
76. Gonoszság	90. Érzelmi labilitás
77. Tisztaság, ártatlanság	91. Magatartás-váltás
78. Tisztátalanság, bűn	92. Megvetés, utálat
79. Hűség	93. Tisztelet, csodálat
80. Hűtlenség	94. Bátorság
81. Nagylelkűség, emelkedettség	95. Gyávaaság
82. Kicsinyesség	96. Félelem
83. Gőg, hiúság, fölényesség	97. Emlékezés
84. Szerénység	98. Feledés ¹⁹

Mint minden hatássávban, itt is minden impulzust egy hatásegységként regisztrálunk. A Hamlet tetteiből, gondolataiból, érzelmeiből sugárzó hatás-impulzusokat külön rovatban jegyezzük föl, s végül, az összesítésénél, esetleg majd valami szorzószámot alkalmazhatunk itt, mert Hamlet a darab főszereplője, s így az ő gondolatai-érzései erősebben hatnak, mint a többieké.

☐ hatássáv. Dramaturgiai impulzusok

E hatássávban a dramaturgiai mozzanatokból eredő hatásimpulzusokat regisztráljuk, mégpedig $\ominus$ jellel minden olyan impulzust, mely a Feszültség keletkezésének, növekedésének, illetve létének élményét sugározza és $\oplus$ jellel azokat, amelyek a Feszültség oldódását, hiányát, illetve a harmónia élményét sugározzák. Az általunk használt ideiglenes releváns lista a következő:

¹⁹ Vannak olyan impulzusok, amelyek két hatássáv releváns listájában is szerepelnek. Azok az impulzusok, például, hogy *Győzelem* és *Kudarca*, a ☐ és ☐ sávban is előfordulnak. Mert a ☐ sávban regisztrálunk egy *Győzelem* impulzust, ha a színpadon az egyik szereplő a Győzelem élményét éli át. De ha mondjuk Jago ez a szereplő, s Othelló fölött diadal-maskodik, akkor ugyanebben a pillanatban, a ☐ hatássávban, vagyis a Dramaturgiai impulzusok sávjában egy *Kudarca* impulzust is regisztrálnunk kell, mert mi mint nézők, Othellóval azonosulunk, s a Jago–Othello küzdelem e pillanatában Othellóval együtt vereséget szenvedünk. Hasonlóképpen, az *Érték* és az *Érték pusztulásának* impulzusai is két helyen, a ☐ és a ☐ hatássávban szerepelnek. A ☐ sávban regisztráljuk ez impulzusokat, ha az egyik szereplő éli át az Érték vagy az Érték pusztulásának élményét (például Ophélia, midőn a tébolyultnak hitt Hamlet pusztulásán kesereg) és a ☐ sávban, ha csak mi, nézők éljük át ezt az élményt (például, amikor Hamlet végleg lerombolja kettőjük barátságát).

⊖ *Feszültség impulzusok*

1. A szereplők közötti ellentét, ellenszenv, gyűlölet. . .
2. Küzdelem, harc, vereség, kudarc
3. Félreértés, hazugság, titok, inkognitó, cselszövés, nyomozás
4. A cselekvény stagnál
5. A cselekvény akadályba ütközik
6. Drámai fordulat, kellemetlen meglepetés
7. Dilemma
8. Veszély, csapda
9. Várakozás, remény, szándék
10. A cselekvény kedvezőtlen irányba fordul
11. Több párhuzamos cselekvény fut egymás mellett

⊕ *Feszültségoldó impulzusok*

- Az ellentét, ellenszenv oldódik, megszűnik; közeledés. . .
- Megbékélés, megbocsátás, győzelem. Harmónia, egyensúly
- Félreértés, hazugság, titok, cselszövés kiderül. Felismerés, egymásra találás
- A cselekvény megindul, pereg
- Akadály elhárul
- Drámai fordulat, kellemes meglepetés
- A dilemma megoldódik
- Veszély elmúlik, a csapdát a hős elkerüli, a csapdába az ellenség belesik -
- Várakozás, remény, szándék beteljesül
- A cselekvény kedvező irányba fordul
- Több cselekvényszál összefut

A pillanatnyi, rövid hatásimpulzusokat itt is egy egységgel regisztráljuk. A tartósabb impulzusokat, például egy hosszabb ideig folyó küzdelmet 5 soronként egy egységgel.

D h a t á s s á v. V i z u á l i s i m p u l z u s o k

A díszlet és általában a színpad tér- és fényviszonyai, színei, valamint a színpadi mozgás sugározta vizuális impulzusok. Releváns listáját még nem dolgoztuk ki részletesen. Valószínűleg ilyen impulzusok is szerepelnek majd benne:

1. Fény	9. Erős színek
2. Homály	10. Tarkaság
3. Sötétség	11. Komor színek
4. Sötétséget pásztázó fények	12. Vidám színek
5. Sötétségből kiugró fényfoltok	13. Színek hiánya, szürkeség
6. A fény kigyullad	14. Pompa, ünnepélyesség
7. A fény kialszik	15. Mértani formák
8. Halvány színek	16. Festői formák

17. Éles kontúrok	28. Szegénység
18. Elmosódó kontúrok	29. Rend
19. Valóság-élmény	30. Zűrzavar
20. Stilizáltság	31. Tömeg
21. Absztrakció	32. Magány
22. Díszlettelenség	33. Mozdulatlanság
23. Történeti élmény	34. Mozgás
24. Modernség-élmény	35. Gyors mozgás
25. Irrealitás	36. Lassú mozgás
26. Elegancia	37. Mozgáselemek (tánclépések, tánc-
27. Gazdagság	motívumok, kifejező mozdulatok
	stb.)

E vizuális mozzanatok hatásának erősségét csak hosszú kísérletezéssel lehet majd megközelítőleg meghatározni. Átmeneti megoldásként azt javasoljuk, hogy minden változást a vizuális összképben regisztráljunk egy hatás-egységként, s a tartós vizuális hatások közül a legfontosabbakat 10 soronként egy hatás-egységgel. Kísérleti táblázatunkban egy olyan Hamlet-előadás vizuális impulzusait regisztráltuk, melyben színváltozás van Hamlet monológja és a Hamlet—Ophélia párbeszéd között.

[E] hatássáv. Strukturális impulzusok

Ebben a hatássávban regisztráljuk az egy-egy jelenet vagy jelenetrész felépítéséből, struktúrájából fakadó hatásimpulzusokat. Tudjuk, minden drámában vannak lekerekedő egységek, zárt struktúrák, melyek esetleg egybeesnek, esetleg nem a jelenethatárokkal. Shakespeare különösen gyakran élt a szerkesztésmóddal: a Hamletben körülbelül 12–14 ilyen lekerekedő, szinte versszerűen lekerekedő egység van.²⁰ S az egyik legtökéletesebben megformált épp az általunk most elemzett jelenet. Felépítése a következő:

- ²⁰ I. felvonás 3. jelenet 1–136. sor Ophélia, Laertes, Polonius
 I. felvonás 5. jelenet 1–190. sor Hamlet és a Szellem
 II. felvonás 2. jelenet 1–72. sor Polonius—Reynaldo
 II. felvonás 2. jelenet 168–221. sor Hamlet—Polonius. („Words . . .”)
 III. felvonás 1. jelenet 28–164. sor Hamlet—Ophélia („Érdj kolostorba. . .”)
 III. felvonás 2. jelenet 90–152. sor Hamlet—Ophélia (Színjáték)
 III. felvonás 2. jelenet 291–402. sor Hamlet—Guildenstern („Fuvola”)
 III. felvonás 4. jelenet 1–128. sor Hamlet—Gertrud
 IV. felvonás 3. jelenet 15–67. sor Hamlet—Király („férgék . . .”)
 IV. felvonás 4. jelenet 1–66. sor Hamlet—Százados
 IV. felvonás 5. jelenet 1–95. sor Ophélia 1. örülési jelenete
 IV. felvonás 5. jelenet 154–200. sor Ophélia 2. örülési jelenete
 V. felvonás 1. jelenet 1–60. sor Két Sírásó
 V. felvonás 1. jelenet 61–236. sor Hamlet—Sírásó
 V. felvonás 2. jelenet 264–400. sor Párbaj, halál

28 – 55. sor:	Claudius és Polonius felállítja Hamletnek a csapdát. Ophélia a csalétek, ők elrejtőznek a függöny mögött.	A cselszövés síkja
56 – 88. sor:	Hamlet nagy monológja: „Lenni vagy nem lenni...”	Az elmúlás, a halál, a végső kérdések síkja
88 – 152. sor:	Hamlet és Ophélia utolsó találkozás. Dialógus.	A küzdelem síkja
153 – 164. sor:	Ophélia monológja: „Ó, mely dicső ész...”	Az elmúlás, a halál, a végső kérdések síkja
165 – 191. sor:	Claudius és Polonius megszéli az újabb csapdát: Polonius a királyné szobájában is hallgatózni fog.	A cselszövés síkja

Vagyis: Claudius és Polonius álnoksága mintegy sötét keretként veszi körül a két főhős, Hamlet és Ophélia fájdalomokkal és nosztalgiákkal teli monológját, s e két monológ öleli át kettejük tragikus dialógusát. A rímképletek mintájára így írhatnánk föl e jelenet képletét:

A	Környezet	(Claudius, Polonius)
B	Monológ	(Hamlet)
C	Dialógus	(Hamlet, Ophélia)
B	Monológ	(Ophélia)
A	Környezet	(Claudius, Polonius)

A dráma e belső, alig észrevehető strukturális viszonylatai, egyensúlyai nyilvánvalóan hatnak a nézőre, de hogy e strukturális mozzanatok milyen mértékegységgel mérhetők, azt nem tudjuk. — Strukturális mozzanatként regisztrálандók a már említett gyakori parallelizmusok, ismétlődő motívumcsoportok is, de e hatásmozzanatok mértékegységét sem ismerjük.

[F] hatás s á v. P o z i t í v é s n e g a t í v e m b e r i k a p c s o l a t o k

Igen érzékenyen reagál a néző arra — Felix von Cube idevágó kísérleteire már utaltunk — hogy a dráma hősei közt milyen emberi kapcsolatok vannak. Pozitív (barátság, szerelem, tisztelet, együttérzés stb.) vagy negatív (ellenségeskedés, gyűlölet, feszültség stb.) kapcsolatok. Egy-egy $\oplus$, illetve $\ominus$ hatáséegységgel jelzünk minden ilyen hatásimpulzust.²¹

A [G]–[K] h a t á s s á v o k b a n a drámai hősök és a néző kapcsolatából, a néző értéktételeiből eredő hatásimpulzusokat regisztráljuk.

²¹ A pozitív és negatív fogalom párok módszerét a szociológia és a kísérleti lélektan már évtizedek óta alkalmazza. Lásd például C. E. Osgood kísérleteit.

[G] hatássáv. Az Igazság és Hazugság hatásimpulzusai

Érzékenyen reagál a néző arra is, hogy a színpadi hősök igazat mondanak-e vagy sem. Szereplőnként külön rovatban egy-egy $\oplus$ vagy $\ominus$ egységgel jelölünk minden igazság-élményt, illetve minden hazugságot, kétértelműséget, titkolódzást.

[H] hatássáv. Erkölcsi hatásimpulzusok

Érzékeny műszer van minden emberben az erkölcsi, etikai érték mérésére is („Jó – rossz”). Egy-egy $\oplus$ vagy $\ominus$ egységgel jelzünk minden ilyen impulzust is. Ha tartósan elítélünk, illetve helyeslünk erkölcsileg egy szereplőt, akkor 5 soronként regisztrálunk egy-egy impulzust.

[I] hatássáv. Az emberi erőviszonyokból eredő hatásimpulzusok

Érzékenyen reagál az ember a fizikai és szellemi erőre, nagyságra, hatalomra és ellentétére: a gyengeségre, kiszolgáltatottságra, szellemi értéktelenségre. Ezeket az impulzusokat is egy-egy $\oplus$, illetve $\ominus$ egységgel regisztráljuk.

[J] hatássáv. Az értékteremtés és rombolás hatásimpulzusai

Érzékenyen reagál a néző mindenféle emberi érték létrejöttére és elpusztulására. Arra például, hogy Horatio hűséges barátsága egy-egy pillanatra hitet, életkedvet teremt Hamletben vagy arra, hogy Hamlet összetöri Ophéliában a hitet, a reményt, a szerelmet. Ezeket az impulzusokat is egy-egy $\oplus$, illetve $\ominus$ egységgel regisztráljuk.

[K] hatássáv. A Rokonszenv és Ellenszenv hatásimpulzusai

Az összes előző rovatban regisztrált impulzusoktól függően, mintegy azok eredőjeként, állandóan változik a néző viszonya (rokon-, illetve ellenszenvének mértéke, aránya) a dráma különböző hőseihez. A tartósabb rokon-, illetve ellenszenvet 5 soronként egy-egy $\oplus$, illetve $\ominus$ egységgel jelöljük, de külön egységgel regisztrálunk minden erős változást a rokon- és ellenszenv mértékében.²²

[L] hatássáv. A nyelvi kifejezésből eredő hatásimpulzusok

²² A *Szép – Nem szép* ellentétpárnak nem nyitunk külön rovatot, mert az összes többi hatásimpulzus összegétől függően érezzük szépnek, illetve nem szépnek, közömbösnek a műalkotás egy-egy mozzanatát, pillanatát és egészét. Elemi szépimpulzus valószínűleg nem létezik.

E rovatban a nyelvi formákból, a stílusból, a szöveg „költőiségéből” eredő impulzusokat regisztráljuk. Azt a módszert, mellyel a nyelvi formák esztétikai értékét, esztétikai impulzussűrűségét esetleg mérni lehet, másutt ismertetjük.²³ Itt csak azt említjük meg, hogy e mérésnél a következő mozzanatok tekintették esztétikai impulzusok forrásának:

1. Egy-egy szemantikai egység, „kolon” megértése
2. Ritmikai elemek (versláb, cezura stb.)
3. Rím, asszonánc
4. Alliteráció
5. Euphonia, fonetikai egybecsengések
6. Parallelizmusok és más nyelvi struktúrák
7. Szuggesztív szavak
8. Vizuális kép
9. Nyelvi kép, metafora, megszemélyesítés
10. Szimbólum
11. Szokatlan szókapcsolás,
12. Szórend
13. Eltérés, divergencia a formai és tartalmi mozzanatok közt (enjambe-ment, nyelvi kontraszt stb.)

E felsorolás persze nem sokat mond, de arra talán utal, hogy milyen bonyolult feladat lesz a nyelvi kifejezésformák hatásának mérése. Hogy csak egyetlen példát említsünk: igen nehéz kidolgozni egységes mértékrendszert a különböző ritmikai elemek hatásának mérésére, mert nyilvánvalóan más erejű hatása van mondjuk egy jambusnak, mint egy daktilusnak vagy kori-jambusnak, vagy egy szótagszámláló vers cezurájának, sőt, más a hatása ugyanannak a jambusnak más és más kontextusban és így tovább. De hogy *van* lehetőség különböző metrikai elemek, sőt, akár különböző versformák esztétikai hatáserejének számszerű összehasonlítására és mérésére, azt, többek között, kitűnően illusztrálja Helmut Lüdtke nemrég megjelent tanulmánya, melyben olyan egymástól gyökeresen elütő versformákat hasonlít össze, mint amilyen Homérosz hexametera, az alliteráló Edda-vers és az asszonáncokra felépülő Roland ének, s megállapítja, hogy az úgynevezett „metrikai redundancia” mindhárom versformánál a szótagonkénti 0.6–0.8 bit érték között mozog.²⁴ Ez az érték pedig jellemző az elemzett versformákból sugárzó esztétikai információ, esztétikai hatás nagyságára, erejére. — E kérdések részletes

²³ „Az esztétikai információ mértéke. Kísérletek a vers hatóerejének mérésére”. Kéziratban.

²⁴ HELMUT LÜDTKE: Der Vergleich metrischer Schemata hinsichtlich ihrer Redundanz. (In: Mathematik und Dichtung. 1965.)

fejtegetésébe ezúttal nem bocsátkozhatunk bele. Hatástáblázatunkban egyszerűen csak jelöljük, hogy hány nyelvi impulzust regisztráltunk az elemzett sorokban.

*

12. Feladatok és lehetőségek

Ha rátekintünk az e módszerrel készült hatástáblázatokra, az első, ami szembeötlik, a hatás r e n d k í v ü l i k o m p l e x i t á s a. Be kell vallanunk: számunkra meglepő e komplexitás mértéke: az, hogy pillanatonként, egyszerre 5–10 féle hatásimpulzus éri a néző tudatát, érzélemvilágát. Nem gondoltuk, hogy ennyire bonyolult a hatás mechanizmusa, s nyilván ennél még jóval bonyolultabb, mert a feltüntetetteknel még jóval több csatornán át sugároz hatást a dráma. Lehetséges, hogy részben épp a hatássávok e széles spektruma biztosítja a drámának a széles körű közönséghatást, szemben példának okáért a jóval kevesebb csatornán át sugárzó lírai költészettel. A vers hatása, a versből sugárzó „esztétikai információ” a legkisebb közvetítési hiba miatt is könnyen elvész — a drámánál viszont akár egész csatornákat ki lehet kapcsolni (például a vizuális csatornát) anélkül, hogy a hatás lényegesen megváltoznék.

Különösen bonyolultnak mutatja a hatástáblázat a d r á m a i h ő s ő k é s a n é z ő v i s z o n y á t. Kiderül, hogy korántsem statikus, hanem állandóan vibrál ez a viszony egész sor pozitív és negatív érték között (Igaz — Nem igaz, Jó — Gonosz, Erős — Gyenge, Értékteremtő — Értékromboló); s mindezek eredőjeként a vonzás és taszítás, a rokon- és ellenszenv közt lüktet szakadatlan a drámai hősök és a néző kapcsolata.²⁵ E viszony komplexitásának az a magas foka, amely a Hamletben regisztrálható, valószínűleg a sok közül egyik jele a mű *irodalmi-művészi értékének* is, mert melodramák, boulevard drámák ennél valószínűleg csak jóval alacsonyabb komplexitás-értékeket érhet-

²⁵ Érdekes ebből a szempontból annak a kísérletnek az eredménye, melynek során, mint már említettük, a Hamlet dráma egy-egy hőseit definiáltattuk egyetemi hallgatókkal. A definíciókban előforduló vezérszavakat, fogalmakat könnyűszerrel két csoportra: negatív és pozitív, taszító és vonzó tulajdonságok csoportjára választhatjuk szét. Negatívnak és taszítónak tekintjük azt, különösebb axiológiai spekulációk nélkül, amit a köznapi életben általában negatív és taszító tulajdonságnak szokás tartani: a gyávaságot, butaságot, hűtlenséget, gyengeséget, hazugságot, erköletelenséget — és pozitívnak mindezek ellentétét. A dráma hőseit ezek után sorrendbe állíthatjuk aszerint, hogy milyen a bennük fölfedezett negatív és pozitív tulajdonságok aránya:

	Negatív tulajdonságok	Közömbös	Pozitív
Claudius	310	—	—
Gertrud	170	40	10
Polonius	160	90	10
Laertes	100	10	110
Ophélia	60	110	80
Hamlet	140	150	290
Horatio	—	—	120

Kiderül a táblázatból, hogy a nézők viszonya a hőskökhöz sokkal ambivalensebb, mintsem gondoltuk volna: csak Claudius, illetve Horatio az egyértelműen negatív, illetve pozitív hős.

nek el. Elképzelhető, ha egyelőre még naivitásnak tetszik is, hogy idővel képesek leszünk e tényező segítségével számszerű határt vonni az irodalmilag értékes, illetve értéktelen alkotások között; mondván: az a dráma, melynek nézője 100 vagy 1.000 szavanként x alkalommal vált át a rokon-, illetve ellenszenv két pólusa közt a dráma egy-egy hőisével kapcsolatban, valószínűleg az irodalmilag igényesebb művek közé tartozik. Ez az egyetlen szempont természetesen önmagában még nem elegendő egy irodalmi mű értékének meghatározására, de valószínűleg a szükséges kritériumok közé tartozik. Mert gondoljuk csak meg: mennyire komplex, ambivalens, a rokon- és az ellenérzés pólusai közt szüntelen vibráló a néző viszonya épp a világirodalom legnagyobb drámai hőseihez: a bűnös-büntelen Oidiposzhoz, a kegyetlen és kegyetlerteljes Elektrához, a teremteni vágyó s romboló Hamlethez, a nevetséges és tragikus Harpagonhoz, a tisztátalan s tiszta Phaedrához vagy O'Neill, Williams embertelenségükben is nagyon emberi hőseihez. S felsorakoztathatnánk itt a nagy regényhősöket is: a Don Quijotékat, Tom Jonesokat, Rastignacokat, Julien Soreleket, Raszkolnyikovokat s másokat.

Számszerűség: a javasolt hatástáblázatoknak valóban épp az a célja s funkciója, hogy számszerű, mennyiségi tényezőkre bontsunk le egy olyan komplex jelenséget, mint amilyen egy irodalmi mű összhatása, melyet eddig csak pontatlan és általánosságokban mozgó minőségekkel, jelzőkkel lehetett leírni, mint például: „erős” hatású, „megrázó” hatású, „hatásosabb, mint”, „felemelő” hatású, „lenyűgöző”, „felejthetetlen” és így tovább. Előnye e hatástáblázatoknak az is, hogy egyetlen mértékegységgel, a „hatásimpulzussal” dolgoznak, s így adataik gépi feldolgozása aránylag könnyen programozható.

De lássuk, hogy géppel vagy gép nélkül, milyen műveletek végezhetők el e táblázatok segítségével.

1. Az összhatás intenzitása. — A táblázat segítségével megállapítható, hogy egy szemantikai egységre, mondjuk szóra, átlagosan hány hatásimpulzus esik. Ez az átlagos impulzussűrűség jellemző az elemzett mű összhatásának intenzitására. Összehasonlítva különböző művek impulzussűrűségét, a művek „hatásosságuk” szerint sorrendbe állíthatók. Ez a hatásosság-lista önmagában még nem feltétlenül jelent esztétikai rangsorolást is, de lehetséges, hogy van az impulzussűrűségnek egy olyan alsó határa, melyen alul irodalmilag értékes művek már nem találhatók. Mert hiába ér el mondjuk egy olcsó kalanddráma igen magas impulzusszámot a „Dramaturgiai hatás” sávjában, a többi hatássáv alacsony impulzusszáma miatt összesített impulzussűrűsége igen alacsony lesz.²⁶

²⁶ Jegyezzük itt meg, hogy ha e differenciált hatástáblázat segítségével elemezzük majd végig a Hamletet, akkor a soronkénti impulzusátlag jóval magasabb lesz, mint 1. kísérletünk 0. 552-es átlaga. A 2. kísérletünk során elemzett jelenettöredék soronkénti impulzusátlaga: 8.14.

2. V á l t o z ó i m p u l z u s s ű r ű s é g. — Egy-egy művön belül megállapítható, hogyan hullámszik az impulzusok sűrűsége, s e hullámszást összefüggésbe lehet hozni a műalkotás már ismert strukturális törvényszerűségeivel: a tragikus feszültség hullámszásával, a katharzis jelenségével vagy például a versben az intonáció és a záró sorok sajátos szerepével (az impulzussűrűség valószínűleg nagyobb, általában, a vers első és utolsó soraiban, mint középen) és így tovább.

3. A m ű f a j o k s a j á t o s i m p u l z u s - s ű r ű s é g e. — Lehetséges, hogy minden műfajnak megvan a maga jellegzetes impulzussűrűsége. S talán az impulzussűrűség ezen eltéréseivel függ össze az, hogy a lírát „intenzívebbnek” érezzük, mint az epikát, a tragédiát intenzívebbnek, mint a drámát és így tovább. — A műfajokat azonban elsősorban s valószínűleg nem átlagos impulzussűrűségük különbözteti meg egymástól, hanem az, hogy *milyen s hány csatornán át sugároznak*. A líra például, szemben a drámával, csak a nyelvi közlés sávjain át sugároz hatást — ezeken a sávokon viszont feltehetőleg erősebben sugárzik, mint a dráma. Mert a ritmikai impulzusok, példának okáért, nyilvánvalóan erősebbek és sűrűbbek a lírában, mint akár a legigényesebb verses drámában; s valószínűleg alacsonyabb a dráma kép- és metaforasűrűsége is, mint a lírai versé és így tovább. A regény viszont a drámánál is több sávon át sugároz, mert felhasználja a jellemléírást, a környezetrajzot s esetleg a közvetlen írói kommentárt is mint hatássugárzó csatornákat.

4. I r o d a l m i k o r s z a k o k i m p u l z u s s p e k t r u m a. — Megvizsgálható a hatástáblázatok segítségével az is, hogy vajon miben tér el egymástól a különböző korszakokban keletkezett művek impulzuspektruma. Lehetséges például, hogy az Erzsébet-kori tragédiákban aránylag magas a d r a m a t u r g i a i i m p u l z u s o k s ű r ű s é g e, a francia klasszikus drámában viszont a nyelvi impulzusok sűrűsége, s lehetséges, hogy a XX. századi abszurd dráma sajátos jellegének egyik forrása az, hogy benne a pozitív és negatív értékimpulzusok váltakozása sokkal gyorsabb, sűrűbb, mint a korábbi korszakok drámáiban. S ha valóban sikerül ilyen eltéréseket és sajátosságokat kimutatnunk a különböző korszakok műveinek hatásspektrumában, akkor ezzel jelentős lépést tettünk előre e művek s korszakok egzakt meghatározásának és értelmezésének útján.

5. A h a t á s d i a l e k t i k á j a. — Fényt vethet e módszer a műalkotás belső dialektikájának néhány mozzanatára is. Ha ugyanis, mint eddig, a mű hatását valamiféle egységes, homogén sugárzásnak tekintjük, akkor dialektikus mozgásról, dialektikus küzdelemről legfeljebb csak a hatás és az e hatást befogadó emberi tudat közt lehet szó. Ha viszont a mű összhatása csakugyan h a t á s s á v o k r a s ezeken belül h a t á s i m p u l z u s o k r a b o n t o l h a t ó, akkor kiderül, hogy az olvasó tudatában minden pillanatban a különböző sávokon érkező, különféle s gyakran ellentétes értékű impulzusok s z i n t é z i s e k é n t j ö n l é t r e az, amit végül is hatásként érzékelünk, s hatás-

nak nevezünk. Abban a pillanatban például, amikor Hamlet durván rátámad Ophéliára, és becstelenséggel vádolja őt s a világot, az őt körülvevő világgal szemben igaza van ($\oplus$ impulzus), Ophéliával szemben azonban csak részben van igaza ($\oplus \ominus$ impulzus), durvasága és kegyetlensége ellen etikai érzékünk tiltakozik ($\ominus$ impulzus), s érezzük, hogy Ophéliában valami nagy emberi értéket pusztítanak el szavai ($\ominus$ impulzus), de együtt is érzünk Hamlettel, mert átéljük tragikus keserűségét és meghasonlottságát ($\oplus$ impulzus) — Ophéliával viszont általában rokonszenvezünk ($\oplus$ impulzus), bár e pillanatban el is ítéljük, mert ha kényszerből is, de ha zudik Hamletnek, s eszközévé lett Hamlet ellenségeinek ($\ominus$ impulzus), de a büntetés sokszorosa a megérdemeltnek, így rokonszenvünk mégis csak felé fordul ($\oplus$ impulzus): vagyis szinte egyetlen pillanatban a pozitív és negatív impulzusok, a pozitív és negatív értékek egész sora villan föl bennünk, a többi, dramaturgiai, nyelvi, gondolati, vizuális impulzusról nem is szólva, s e pozitív és negatív értékek szintéziseként lényegül át e pillanat komplex „szép-élménnyé”, művészi élménnyé. Aligha lehet kétséges, hogy épp az értékeknek ez a gazdag, egymásba szakadatlanul át-átcsapó villódzása az egyik legfőbb oka annak, hogy e jelenetet a dráma egyik leghatásosabb jeleneteként emlegetik a nézők, s a világirodalom egyik legszebb jeleneteként tartják nyilván az irodalomtörténészek.

Ilyen és ezekhez hasonló feladatok oldhatók meg a hatásimpulzusok regisztrálásának fent ismertetett módszerével. Ahhoz azonban, hogy e feladatokat kielégítő pontossággal oldhassuk meg, még sok előmunkálatot kell elvégeznünk. Többek között a következőket:

a) Megbízható, a világirodalom különböző korszakaiból és műfajaiból vett művek elemzésén alapuló releváns listákat kell összeállítanunk a [B] [C] [D] és [E] hatássávokhoz.

b) A [B] hatássáv mellett valószínűleg nyitnunk kell még egy újabb sávot, melyben a szövegben előforduló *témákat, tárgyakat, jelenségeket* regisztráljuk majd a művelődés-szociológia „content analysis” módszerével.

c) A drámai hősöket körülvevő „erőter” intenzitásának mérésénél meg kell próbálnunk a Levin-féle „Field Theory” elveit alkalmazni.²⁷

d) Alaposan mérlegelendő, elsősorban a modern lélektan és szociológia eredményeinek figyelembevételével, hogy az ember-és-emberkapcsolatoknak valóban azok a pozitív és negatív pólusok, ellentétpárok a legfontosabb indexei, melyekkel mi táblázatunk [C] — [K] sávjaiban dolgoztunk.

e) A hatástáblázatok beosztása és az impulzusok regisztrálásának módszere természetesen csak akkor kristályosodik majd véglegesen ki, ha már egész sor különféle irodalmi alkotást elemeztünk végig. Az eredmények sta-

²⁷ KURT LEVIN: Dynamic Theory of Personality. 1935. — Field Theory in Social Sciences. 1951. Lásd még T. PARSON, F. H. ALLPORT, A. GEHLEN, P. R. HOFSTÄTTER munkáit.

tisztikai értékelésére és a redundancia, illetve az esztétikai információ nagyságának mérésére is csak akkor kerülhet majd sor.

Kérdés: érdemes-e ennyi munkát belefektetni e kísérletbe? Van, ami mellette szól, s van, ami ellene. Az általunk javasolt módszernek megvan az a kétségtelen előnye az eddig alkalmazott irodalom-statisztikai, matematikai módszerekkel szemben, hogy a műalkotásnak nem egyetlen, gyakran jelentéktelen mozzanatát, hanem *k o m p l e x e g é s z é t* próbálja számszerű adatokkal meghatározni, jellemezni. Erős hátulütője viszont az, hogy épp mértékegysége, a „hatásimpulzus” egyelőre még meglehetősen bizonytalan és szubjektív tényező. E bizonytalanságot a lehető minimumra kell s talán lehet csökkenteni azzal, hogy előbb a releváns impulzuslisták összeállításánál, majd pedig a drámák tényleges elemzésénél szigorúan betartjuk a reprezentatív statisztikai felmérések előírásait és szabályait.

S ha e módszer a gyakorlatban végül nem válik is be, akkor is meg lehet az a haszna, hogy újra felhívta a figyelmet egy lehetőségre és feladatra. Arra, hogy az irodalomtudományba is be kell és be lehet vezetni, a hagyományos módszerek kiegészítéseképpen, a számszerű, mennyiségi mérés elvét és módszerét.*

E tanulmány időközben megjelent — csaknem változatlan formában — a szerző „A népdaltól az abszurd drámáig” című kötetében (Bp. 1969.)

MUTATVÁNY A FELSZABADULÁS UTÁNI
MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE C.
KÖTETBŐL

SARKADI IMRE

1921 – 1961

„... Gyönyörű és állandó ugrándozás predestináció és szabad akarat közt, alkati meghatározottság és kondicionált reflexek közt . . . Ha a reflexek feltételeit mi magunk is elő tudjuk állítani, akkor nincs alkati predestináció . . . S ha mások, a környezet is elő tudja állítani a mi reflexeink feltételeit — akkor . . . még a választás szabadsága sincs meg. De micsoda széles margók a kivételeknek! S ezek az aszkéták . . . ezek figyelnek és nyugodtan sétálnak a margókon, anélkül, hogy a szabályok vonzásába belerántaná őket valami. Ez, ez komolyan nem rossz gondolat!” — mondja Kis János, az *Oszlopos Simeon* című Sarkadi-dráma főhőse, a darab első felvonásában. S bár később világosan kiderül, amit különben már e monológ hangsúlyozott iróniájából, az alaphelyzet elriasztó képtelenségéből, a hős kétségbeesett és eszeveszett fantáziálásából is sejteni lehet, hogy milyen rossz, a szó szoros értelmében végzetes gondolat ez — mégis írói önvallomás és önitélet fogalmazódik meg benne, s amint maga a dráma is egy pálya keserű és kegyetlen mérlege, úgy e végletekig kielezett és kérkedő elvontsággal megfogalmazott tétel az életmű rejtett alapelve. Ezt igazolja az a tény is, hogy az író élete főművének tekintette az *Oszlopos Simeont*, melynek témájával már röviddel a pályakezdés után is foglalkozott, több ízben visszatért hozzá, végső formáját pedig közvetlenül a halála előtt alakította ki. S bármennyire eltérjen is a felfogásunk a szerzői önértékeléstől vagy akár a dráma helyéről a Sarkadi oeuvre-ben, vitathatatlan igazság, hogy a „margókon való ugrándozás”, vagyis a szükségszerűségnek fittyet hányó „szabadság” anarchista kalandja és veszélyei, másfelől a vágyódás a közösségben való otthonosságba, a „szabályok vonzására”, de a rettegés is mindennemű kiszolgáltatottságtól: az egész életművön végigvonuló, egymásba játszó és egymással felelő, gyakran áttételes és önmagukban is ellentett alaptendenciák: az egész életmű fő erővonalait kirajzolják.

Sarkadi mélyen és a legteljesebb bevetettséggel élte át és fejezte ki az átmeneti kor ellentétes tendenciáit, mégpedig ezeknek minden vetületében, kibontakozásuknak szinte minden fázisában. Innen adódik életművének szembetűnően átmeneti karaktere. A politikai reakcióval mindig a legélesebben szemben állt, de egyes írásai — főleg indulása idejéből, majd az 1956-ot követő

válság hangulatban — a polgári dekadenciával érintkező eszme-nyomokat mutatnak. Másrészt kivételes művészi intenzitással és eszmei tisztánlátással tudta megragadni a szocialista építés kezdeti éveinek nagy társadalmi konfliktusait, majd később az új társadalom alapvető etikai problémáit. Móricz Zsigmond öröksége, a magyar szépprózai hagyomány s egyes népi írók szigorú, empirikus valóságtisztelete éppúgy nyomot hagyott prózáján, amint benne vibrál a szürrealizmus játékossága, a modern irodalom intellektuális feszültsége is. A riportázsba, publicisztikába hajló szociográfizmustól elvont böleseleti régiókig cikáznak írásai, hatalmas, habár némiképpen rendezetlen élmény- és műveltség anyagot sűrítve magukba. Stílusa is sajátos együttese az élőbeszéd „laza” természetességének, és — főleg utolsó műveiben — a fogalmazás minuciózus pontosságának. Nemzedékének összefoglaló igényű tehetsége volt: utolsó éveire elhatalmasodó betegsége és hirtelen halála az elmúlt két évtized nagyvonalú prózai szintézisének betetőzésében akadályozta meg.

1921. augusztus 24-én született Debrecenben. Bár az önéletrajzi utalásokat műveiben mindig kerülni igyekezett, családi körülményei, ifjúságának élményvilága sokféle módon motiválják írásait. A népes Sarkadi familia eleven példa volt számára: eleven modell, melynek sorsában, hullásában nagy társadalmi erők egymásnak feszülését érezhette. Kurtanemes ősök és nagytekintélyű, nagytudású vidéki tanáremberek; virilisták és cívisek, „tősgyökeresek” és „jöttmentek”, emigrációra kényszerült kommunista pártfunkcionáriusok a nagybátyjai és a nagynénjei; múltbasüppedt sírvavigadás, reformeri illúziók és forradalmi elszántság, tudós buzgalom és kalandor csapongás: számára mindez nem pusztán olvasmányélmény, hanem közvetlen családi probléma és tapasztalat. És az az örök egzisztenciális bizonytalanság, létszorongás és a széthullás veszedelme is. Gyermek még, amikor apja meghal rákban, majd az idősebb nővér is ugyanebben a betegségben, s amikor az ötvenes évek végén anyját is rák viszi el, ő maga pedig súlyos műtéten esik át, gyanúja kényszerképzetté rögződik, hogy benne is ott az öröklött kór. Ott is volt, jöllehet nem a rák, de túlérzékenységekben és szélsőséges önértékelésekben, alkoholista hajlamban kiütőköző családi terheltség. Szülővárosában iratkozott az egyetemre, de nyomasztó anyagi helyzetük s a háborús összeomlás miatt tanulmányait nem tudta befejezni. Diákéveiben a legkülönbébb munkákat vállalta: gyógyszer-tárban segít ki, nyomdászkodik, részesaratónak, kubikosnak áll, a háború utolsó éveiben a helyi lapokban már írogat is. Hihetetlen mohósággal tágitja tudását, belekóstol minden tudományágba a modern szociológiától a matematikáig; egyszerre kedvence Tolsztoj és André Gide, Bakunyin és Karácsony Sándor vagy az akkortájt feltűnt „népköltő”, Gellért Sándor és Szabó Lőrinc, akihez hasonlóan ő is „meg akar ismerni minden emberit, ha üdvözt, ha pokolra taszít”. Kitűnő tornász, edzett, szívós sportember és ingatag intellektuell, aki gyakorta az alkohollal fokozza szellemi fölfedezéseinek mámorát, vagy ellensúlyozza belső bizonytalanságát.

1945 végén Darvas József meghívására a Szabad Szó munkatársa, majd alig több mint egy év múlva a lap felelős szerkesztője lesz. Rengeteget dolgozik, eleinte csak riportokat, majd folytatásos, meglehetősen igénytelen tárcaregényt ír; 1947 elejétől novelláit is közlik az irodalmi lapok. Riportjaiban és szociográfiáiban a földreform után kialakult helyzetet méri föl. Alig másfél év leforgása alatt bekalandozta az egész országot Szatmártól-Zaláig, főleg azonban kedves pátriáját, a Hajdúságot, a Kunságot és Bihart látogatta szívesen. Írásai szétvágták a hamis optimizmus ködét, föltárták, hogy a földreformmal még nem oldódott meg a parasztp probléma, hogy a faluban elkeseredett harc folyik, és új rétegződés veszélye fenyeget; az újjazdák ki vannak szolgáltatva a tehetősebb régieknek, a spekulánsoknak, az újjáéledt kapitalizmus különböző formáinak; rámutatott a forradalom elbürokratizálódásának nagyon is valószínűs tendenciáira. Politikai radikalizmusa azonban a kisparaszti gazdaság lehetőségeinek túlbecsülésével párosult. A földtulajdon, a termelőeszközök közösségének elvét, a szövetkezés „artyel” típusát, általában a nagyüzemi gazdálkodást, az állam irányító-szervező szerepét akkoriban elvetette. Fenn tartásait 1947-48-ban, főleg a Válaszban megjelent szociográfiáiban és országjáró naplóiban mind erősebben hangsúlyozta, jóllehet kényesen vigyázott rá, hogy a politikai reakciótól elhatárolja magát.

Míg tehát riportjaiban és szociográfiáiban engedett, sőt fenntartásai ellenére igyekezett elébemeni a „szabályok vonzásának”, szépirói kibontakozása annál inkább a „margókon való ugrádozás” jegyében történt. Első publikált novellájának, a *Kőműves Kelemennek* témája ugyan még népies ihletésre vall, de a balladai szituációt a modern lélektanban jártas, élesszemű, elemzőhajlamú író vizsgálja, aki visszaborzad a gondolattól, hogy a közösség önfeláldozást, sőt véráldozatot követel az egyéntől, akinek sorsa a vak véletlenek múlik. Egy valószínűleg korábban írt, halála után előkerült novellájában, *Az Ónámító halálában*, magabiztos ironiával fejt ki a világ káosz-voltát és a maga makacs empirizmusát; csak a tények igazak, a tények közötti összefüggéseket mi „ámítjuk” körük, sőt, sokszor a tények tény-volta is kétséges. Ám a szépiró Sarkadi ezidőt a saját indeterminizmusát, filozófiátlan filozófiáját se vette komolyan, amint számos adat szerint a novellaírás is játék, szórakozás volt a számára. Egyik-másikat barátai ámítására rögtönözte, kéziratait el-elhagyogatta, publikálásukkal is alig törődött. Inkább innen ered, mint a szerkesztői értetlenségből, hogy viszonylag csak kevés jelent meg közülük, legtöbbje csak a halála után; valószínűleg teljesen megelégedezett róluk. E novellákat azonban éppen nem a rögtönözöttség jellemzi: kiforrott, mesterségét fölényesen tudó íróra vallanak, amiből sejteni lehet, hogy már jóval korábban is kísérletezhetett, de ezek az 1946 előtti kéziratok még nem kerültek elő. Ily módon „pályakezdestről” Sarkadinál voltaképp nem beszélhetünk: egyszerre, teljes szépirói fegyverzetben lépett az irodalom színterére.

Az 1947-48-ban született írások világosan három csoportra különülnek.

Az első csoport témája elvont, mitológiai; a modern franciák, főleg Gide és Camus hatására a hőskultuszt ironizálja bennük (*Párbaj az igazságért, Ödipusz megvakul, A szatír bőre*). Az Ödipusz tiszteletlen kacagás egy volt világ átélhetetlen erkölcein, egyáltalán, mindenféle erkölcsön és világmagyarázaton, kivált a freudizmus tantétélein. A hős thébai király nem azért vakítja meg magát, mert tudtán kívül vérfertőzést követett el, hanem mert hű maradt egy kedve ellenére való házasságban, s elszalasztotta azokat az örömöket, amelyek élvezetére, hiába szabadította fel hitvese halála, többé már nem képes. Ez az okos, de visszataszító kamaszfintor Hektor és Achillész történetében is visszatér, közvetlenebb utalásokkal a társadalmi harcok értelmetlenségére. Hektor fölényessége egy bomló életforma élvezőjének jellegzetes magatartása, legyőzője viszont buta, akinek muszáj harcolnia, mert mint Hektor mondja, „szeretnétek elérni még, amit mi már elértünk”, vagyis, mint a novella sugallja, azt, hogy „a jog, a törvény, a vallás már mind az legyen, hogy én jól éljek”. Ezek az írások nem rosszak, de meglehetősen kacér fitogtatással romlottságot tettetnek. Hogy e mögött valami személyes és történelmi trauma bujkál, az *A szatír bőrén*, Sarkadi egyik első művészi telitalálatában sejlik föl. Pedig felszínén e novella is a vaksors játékának mutatja az életet: Apolló azért nyúzza meg Merszüaszt, a szatírt, mert nem sikerült légyottja a nimfával, és bűnbakot kell találnia. De Merszüasz csúfsága, kiszolgáltatottsága, mesterien hangsúlyozott ártatlansága és Apolló számító kegyetlensége, szakszerű szadizmus, minden közvetlen utalás nélkül, pusztán a kontraszthatás erejével a fasiszta barbárságot idézi meg, az „übermensch” szörnyetegi arcát leplezi le, s a gunyoros stílus alól szinte kibukik az író részvéte, döbbenete és kétségbeesett tanácsstalansága.

A novellák második csoportjában, melynek témája is a háborús összeomlás, illetve a különféle polgári rétegek erkölcsi fölbomlása, világosabban nyomon követhető az író akkori élményvilága, s hogy milyen módon keresi a fölbomlás ellenszerét. Egy félbenmaradt elbeszélésciklus, a *Pokolraszállás* hőse Zsigmond hadnagy, aki meg kíván győződni róla, hogy „birtokában van-e összes izmainak és idegeinek”, ezért egy dermesztően hideg októberi hajnalon megfürdik egy patakban, majd — ugyancsak önedzéseképp — elvágja egy német katona torkát, bár „a pribéket megölni elve ellen való”, mert „marad belőlük úgyis elég”. Zsigmond hadnagyot nyilván *A Vatikán pincéi* című Gide-regény Lafcadiója nemzette, de Sarkadi komolyan hitt benne, hogy a ránk zúdult neandervölgyi világnak csak az kerekedhet fölébe, aki „birtokában van összes izmainak és idegeinek”. Így vonzóak lettek számára a Zsigmondok, nem annyira a Nietzsche-i filozófia újraélése, mint inkább a felülkerekedni vágyás kamaszosan naiv nyomvonalán, de, mint éppen *A szatír bőre* is vall erről, korán ráértzett e típus ártalmasságára, a radikális individualizmus hiábavalóságára. A *Pokolraszállás* forrása a tanácsstalanság és kétségbeesés. Ez fejeződik ki hallatlan művészi tökélyvel *A szökevény* című elbeszélésé-

ben, melynek katona hőse egy éjszakára otthagyja alakulatát, hogy viszontláthassa feleségét és családját, ezért aztán másnap reggel kivégzik. A novella formai bravúr is: a hős - aki voltaképpen már halott -- egyes szám első személyben idézi vissza, illetve éli újra a történetet. Sarkadi mesterien tudja érzékeltetni ennek a „sírontúli” irrealitásnak pokolian valóságos voltát, melynek hitelességét még inkább aláhúzza, hogy az „én” voltaképp nem is a novella hőse, hanem az író, aki az ártatlan halálraítélt bőrbe búj, s a tulajdon üldöztetését és halálát szenved végig. *A szökevényben* — továbbfejlesztve a *Kőműves Kelemen* kezdeteit — Sarkadi teljes erővel kibontakoztatja azt a képességét, amely a modern magyar próza úttörőjévé tette: a teljes azonosulást hőse gondolat- és érzésvilágával, egyszersmind — éppen az azonosulás árán — egy magasabbrendű, hőse fölé növvő objektivitást. E módszerrel élt a *Három játékban* is, amely *A gyáva* című kisregény előképeként a megdöbbentő és önkritikus élű fölfedezés tükre, hogy mint csap át a „margókon való ugrándozás” a testi és szellemi prostitúcióba, kitartottságba. Az első személyű elbeszélés azonban itt már csak artisztikus fogás: a novella önmagától megundorodó, önmagát eladó hősnője már nem is „ellenjátékos”; s az egyik, kedvesen és esetlenül udvarló mellékalakban ismerjük föl az író alteregóját.

A novellák harmadik csoportjában országjárásának élményeit kísérelte meg művészileg feldolgozni (*Népgyűlés és hitvita, Népitélet, A pohártól a traktorig*). Ezekben az írásokban a móríci próza útját járja, de érezhetően csak fél-figyellel. Így e novellák művészi intenzitása nem éri el az előző két csoportba tartozó legkiválóbb elbeszélésekét; túlságosan direkt áttételei riporter tapasztalatainak.

1948 a nagy hódítás, az első nagy alkotói válság és a világszemléleti fordulat éve Sarkadi pályáján. A riportok, szociográfiák és novellák mellett bírálatokat, tanulmányokat ír, többek között igen kiváló elemzést Németh László *Izonyjáról* és Joyce *Ulysseséről*; állandó színikritikusa a *Válasz-nak*. A feszített munkatempó, a rendezetlen élet és az elhatalmasodó alkoholizmus következtében elveszíti belső egyensúlyát: először kísérti meg az idegbajos önsorsrontás: a „rontsuk tovább a rosszat” gondolata. E jelszó kérkedő vállalásával fog az *Oszlopos Simeon* regényváltozatába; e munka azonban teljes művészi kudarccal járt, olyannyira, hogy fel is hagyott a kísérlettel, mielőtt befejezte volna. A kéziratos töredék az *Ulysses* és az *Izony*, a két nagy olvasmányélmény megemésztetlen hatását mutatja; abszurd játék a gondolat, hogy „a formák bomlanak, s nekem nincs jogom ezt feltartóztatni”. Ami tizenhárom év múlva gyötrő élmény és élethalálharc lesz, az itt játékos, mámoros kérkedés, s bár a regény néhány passzusa csaknem szó szerint a drámai változatba is átkerült, a hangsúly teljesen ellentétes. A regényváltozat inkább idegkórtani eset és a világszemléleti zűrzavar szemléletes manifesztuma. Az író számára mégis hasznos volt e balsikerű kísérlet, mert végképp meggyőződhetett róla, hogy a „margókon való sétálás” közben

sikerült magát kivetnie nemcsak a társadalomból és mindennemű emberi együttélésből, de egyszersmind önmagát is elveszítenie. Az 1948 végén bekövetkező nagy fordulatában ennek a fölismerésnek is szerepe volt, amint levonta írásai javából, riportjaiból és *A szatír bőréhez*, *A székevényhez* hasonló szintű elbeszéléseiből a megfelelő politikai következtetést, hogy szépíróként is teljes elkötelezettséget kell vállalnia. Új tájékozódásában így sokféle motívum fonódott össze: egy igaz ügy önként vállalt szolgálata éppúgy, mint a nosztalgia és kissé romantikus színezetű sorsvállalás a néppel, de a menekülés is a romboló démonoktól, melyek valóságos természetét az Oszlopos Simeon írása közben fölismerte.

Új tájékozódásának mely voltaképp egy kezdettől fogva lappangó tendencia tudatosulása első maradandó művészi bizonytsága a *Gál János útja* című kisregény (1949). S bár voltak, akik a novelláira is fölfigyeltek már, a szélesebb nyilvánosság előtt ez a mű avatta íróvá, ebben érték be országjárásának tapasztalatai. A regény tudatosan a móríci hagyomány folytatását tűzi ki művészi céljául. Sarkadi a *Boldog ember* Joó Györgyének alakját akarta a változott körülmények között újrateremteni. Gál János útja azonban nem a muszáj-belenyugvásba, a szegényember-fatalizmus „boldogságába” visz, hanem a cselekvő élet nyugtalan örömébe. „Énregény” ez is, mint legtöbb jelentős írása, s amint a jóeszű, de csaknem írástudatlan cselédfiú föleszmél a világra, próbálkozik a szerelemben, s helyét keresi egy sok gond közt születő kis termelőszövetkezeti közösségben: úgy tágul ki a regény horizontja is a régi paraszti élet egyhangú szűkösségéből az országos gondokig. A hős naiv töprengéseit, természetes észjárását, kis gyanakvásait és nekibuzdulásait szeretetteljes iróniával eleveníti meg Sarkadi: e regény az egyetlen hiteles idill az életműben, s a kis szövetkezet alapítói a maguk kezdő tanácstalanságában és apró vétségeikben is forradalmibbak, mint a későbbi évek retusált, gáncstalan lovagjai. A művészi módszer is adekvát a témával és a pillanattal, melyben született. A mélyreható forradalmi változás, mely a magyar társadalom minden rétegét érintette, az átalakulás alaptendenciáinak, eredményeinek tényszerű fölmérését követelte az irodalomtól; elvonatkozottabb írói módszerekkel képtelenség volt kifejezni a lényegét. Kivált vonatkozott ez a paraszti világra, mely évszázados mozdulatlanságból lódult neki. Így korántsem valamilyen művészi konzervativizmus, hanem a problémakör természete írta elő a realizmus hagyományos módszereinek alkalmazását s a szociográfikus elemek kiemelését: a nagyobb távlatú általánosításnak ekkor még nem értek meg a föltételei. A Gál János krónikaszerűsége egy történelmileg kivételes pillanat rögzítése, melynek sajátosságát éppen kiemeli, nem pedig eltakarja a népelet fölfedezésének izgalma, az a boldog belefeledkezés, amivel Sarkadi a legapróbb mozzanatot is figyeli és ábrázolja. Később — gyöngébb írásaiban — konvencióvá merevedett ez a módszer, s alkalmatlanná vált a közvetettebb problémák, a tudat magasabb szintjein rögződő folyamatok kifejezé-

sére, egészében epigonizmussá laposodott. Egyelőre azonban más veszély fenyegette Gál Jánosék világát s az író önmagára találását: az elhatalmasodó dogmatizmus s az írói tudat sematikus eltorzulása, vagyis éppen a tények, az imént fölfedezett valóság elvesztése.

Az 1950–52 közötti három év művészileg csaknem terméketlen Sarkadi pályáján. A *Gál János* után ugyan megpróbálta az új társadalom keményebb, drámaibb összeütközéseit megragadni, ám eredendő hajlamát a konfliktusok kiélezésére, a nagyobb összefüggések megragadására, keresztezte mind a sematizmus leegyszerűsítő tendenciája (*Barla Mihály szerencséje, Rozi*), mind pedig az a partikuláris szemlélet, mely a falun történő változásokat az egész társadalomtól elszigetelten akarta vizsgálni. Sarkadi ezidőtű született írásaiban ez a két torzítás sajátságosan keveredett. Szociográfikus technikája a változás dinamizmusának kifejezésében fékezte, a sematikus eszményítés írásai hitelét veszélyeztette. Az élet apró tényeivel akart illusztrálni valamit, ami a valóságban nem létezett, vagy másképp létezett, így a tények is „fiktívekké” váltak, másrészt a fölfedezett valóságos problémák művészi általánosítását kisiklatta ezek gyermekteleg, szemináriumi magyarázata (*Út a tanyákról* című dráma).

Sarkadi tisztában volt e próbálkozások művészi tökéletlenségével. Arra gyanakodott, hogy a tapasztalatai gyérek, még mindig nem ismeri eléggé a falut. S valóban, az egy év balmazújvárosi tanítóskodásnak is szerepe volt abban, hogy az 53-as év két igazi meglepetést, két jelentékeny írást hozott Sarkaditól. A *Tanyasi dűvad* és a *Kútban* ismét szoros kapcsolatot teremt az életmű egészével. Ulveczky Sándor alakja az előbbiben és a *Pokolraszállás* Zsigmondja vagy később a *Bolond és szörnyeteg* Sebők Zoltánja, másrészt a *Kútban* Bíró Mátéja és *A gyáva* Szabó Istvánja között különbségeikben, ellentettségeikben is szoros összefüggés figyelhető meg. A *Tanyasi dűvad* még változatlanul a móríci nyomon jár, illetve a sematikus kudarcok után ismét visszakanyarodik oda, de a *Sárarany* Túri Danijára csak a hős félelmetes ereje, szerelmi mohósága emlékeztet. A kétféle embertípus, a „felsőbbrendű” Ulveczky és a nép sűrűjéből jött (sajnos, a kisregény egyetlen művészi hibájaként itt már idealizált) Gál János összecsapása, a társadalomtól való elidegenülés, a gátlástalanság félelmetes pszichológiája már jellegzetesen Sarkadira vall. Ulveczkyben a szocialista emancipáció „amerikanizálási” kísérletét leplezi le. Az alak jellegzetes képződménye az elmúlt évtizedeknek, tágabb értelemben az átmeneti kornak. Tehetséges, energikus ember, de a hatalomvágy megszállottja; Sarkadi elsőlű ábrázolja vele az új társadalom egyik döntő morális és politikai dilemmáját, a szocialista társadalmon *belüli* elidegenülést, jóllehet helyes fölismerésére hibás magyarázatot talál: az osztályharc kiéleződését. A *Kútban* című novella is rímél egy Mórícz-írással, a *Pillangó*val: mesteri újrateremtése a magyar elbeszélő irodalom anekdotás hagyományainak, összeötvözése a modernebb vibrálású, az időrendet szabadon kezelő technikával.

Különös figyelmet érdemel benne Bíró Máté alakja: benne teljesedik ki az újtípusú, az Ulveczkyekkel és a Zsigmondokkal minden tekintetben egyenértékű hős. A kisregénybeli Gál János még egy ember volt a tömegből, a benne levő erőt az író éppen a közösséggel való összefonódásban, mintegy beleolvadásban látta. Bíró Máté helyzete és törekvései már jóval egyénitettebbek, anélkül, hogy kapcsolata a világgal meglazulna. Ő is „birtokában van összes izmainak és idegeinek”, de ez nem valamilyen önszuggesztió eredménye, hanem az olyan ember képessége, aki a közösségből meríti erejét. Jelképes a novella legerőteljesebb epizódja, Máté élethalál-harca a rossz tanyasi kút fenekén; az menti meg, hogy a rászakadt szerencsétlenségben sem érzi magát egyedül. Telitalálat Máté harmadik személybe tett monológja, a szabadító erőfeszítés titka: „Rémségesen meggyűlölte a kutat, amért ilyen rossz, ilyen vacak — a hozzátartozó tanyát, az egész világot, az egész paraszti életet, amibe beleszületett, mert hiszen ugyanúgy egy rossz kút öli meg őt is, mint a szerelmében csalódott lányt régebben, az apái idejében, s ez még sincs rendjén. A tegnap rátelepszik a nyakára, nem tud ellene védekezni, és belepusztul — pedig brigádvezető és aztán elnök és aztán tudós és aztán miniszter akar lenni és aztán világhírű valaki, akit Vladivosztoktól Washingtonig mindenki ismerjen . . .” E monológban már az a dinamikus szemlélet diadalmaskodik, amely a legjobb Sarkadi-írásokat jellemzi, s a személyes ambíciókat, vágyakat a lehetőségekkel szembeállítja. A *Kútban* című novella alapján készült, Fábri Zoltán rendezésében, az ötvenes évek derekának egyik legjelentősebb filmalkotása, a *Körhinta*.

A filmet és az 1954-ben megjelent *Verébdűlő* című elbeszéléskötetet osztatlan elismerés fogadta, s 1955-ben Kossuth-díjjal tüntették ki. Megérdemelten, mert nemcsak hogy kifejeződött benne a sematizmus lakkozással szemben az új irodalom egyelőre még öntudatlan tájékozódása, a valósághoz való szorosabb kötődése, hanem azért is, mert kevés hasonló intenzitású mű akad a korabeli magyar szépprózában. A kötetben azonban a szerző elégedetlen volt. S valóban, beszűkült világ a *Verébdűlő*. Szembeszökő, hogy nincs egyetlen munkásalakja, egyetlen értelmiségi hőse sem. Az előző korszakhoz képest az ábrázolásmód is egysíkúbb, a *Kútban* kivételével a hagyományos, szociográfikus elszíneződésű realizmus, és bár a korabeli irodalom átlagához képest hitelesebb és élesebb konfliktusok jellemzik a kötet írásait, az összkép azonban távolról sem olyan ellentmondásos, mint maga a kor volt. Mint önkritikus hangú cikkében, az *Irodalom és a haszná-*ban maga az író is levonta a következtetést: „Nem, a felszabadulás óta a magyar irodalom megközelítően sem ábrázolta úgy a maga korát, mint a kapitalista korszakot a maga irodalma.” Világosan látta a követelményt is, mely „nem az, hogy ábrázoljunk több nehézséget, hanem hogy az irodalom igazabb, élettelibb legyen”.

Ezen ő a paraszti témakör partikularizmusának áttörését is értette. A *Szeptember* című dráma — egy öreg tanyásparaszti elégikus búcsúja az egy

életen át épített tanyás kisvilágtól, de az íróé is, a témakörtől. A paraszti életet ugyan továbbra is figyelemmel kíséri, de csak tárcákban, riportokban, jegyzetekben: nagyobb szabású munkáiban, súlyosabb novelláiban a városi élet felé fordul. itt véli inkább tettenérhetni az országos problémákat. Ezek az írásai azonban szemléletének fokozódó elkomorodásáról, később elbizonytalanodásáról vallanak. Hirtelen rájött, hogy őt is körülfogja a múlt, mint novella-hősét, a kútha esett Bíró Mátét (*Jég alatt, nád alatt*); tiltakozik a szektáriánus elidegenültség, a bomlás réme ellen (*Anna haragszik, Szégyen*), rádöbben, hogy sokak csalódottságát kihasználva, lesben áll az ellenforradalom (*Részeg ember, Hazátlanok*).

De maga-magát sem tudja fölmenteni. A *Viharban* című kisregénye romantikus kiszabadulásnak indul, egy éjszakai vihar nyomasztóan tökéletes leírásával; hőse, Bot Sándor, egy különös, már-már irracionális szerelembe menekül, azzal az asszonnyal, akit a háborgó Balatonon megmentett és a vitorlásába fölvetett, de végül ez a hirtelen föltámadt szerelem is vívódó önmagával szembesíti. Bot Sándor vallomásából lehetetlen nem hallani az írói önitéletet: „... Házat akartam mindig építeni, palotát, évek óta. Keleti és nyugati nagy terraszokkal, az egyedülálló ház legyen emeletes, a földszintjén semmi, csak a nagy szoba, óriási nagy, szalmafonatú bútorok benne, s fényezetlen, hosszú, nyersszínű asztal, télikert, hogy mindig ott legyen a külvilág. Konyha is valahol a földszinten, s barna, pácolt falépcső visz fel az emeletre ... Nagy, emeletes házakat is akartam építeni, körben egy nagy udvar körül, hogy ott rózsalugas legyen, és park legyen, fenyőfák legyenek, s ha az udvari szobája ablakán néz ki az ember, hát zöldet lásson, a fürdőszobába behajoljon az ablakon a platán ága még kora októberben is, érces rozsdacsillogással. Nem építettem se ilyet, se olyat, el is felejtettem már, mit akartam, csúnya skatulyaházakat építettem, szűk folyosókkal, kalitkányi szobákkal, boldogtalanok benne az emberek ... Be akartam eresztetni mindenüvé a napot, a zöldet, a levegőt, s kirekesztettem mindenünne ...”

A *Viharban* voltaképp már bevezetés Sarkadi utolsó műveinek problémavilágába. A *Gyáva* témáját intonálja benne. Bot Sándorban azonban még él egy szikrája a reménynek, hogy odúk helyett valaha házakat is épít. Az utolsó évek Sarkadija azonban már „elveszett paradicsom”-nak látja - nem a múltat, hanem a tulajdon jövőjét. Ám összeomlottságában is makacsul kutatja, hogy miért „gyávák” az emberek az alkotó életre; hol a rejtett hiba bennük és a társadalomban, hogy inkább „fordított szentekké” válnak, ahelyett, hogy „a kor Pasteurjei vagy Pavlovjai” akarnának lenni.

Sarkadi megrendülését a dogmatikus politikában való csalódottság, a történelemért érzett személyes felelősségérzet váltotta ki, a tehetetlenség fokozódó érzése tette súlyosabbá, majd pedig az ötvenhat októberi katasztrófa visszafordíthatatlan folyamattá. Bár a leggorombábban el kívánta magát határolni „a kritika ürügyén föltámadt kispolgári hisztériától”, a fegyveres

ellenforradalmi felkeléshez vezető politikai kapkodás miatt mindinkább elveszítette reményét. Lelki egyensúlya is megingott, s megkezdődött a világtól való fokozatos eltávolodása. E folyamat legkorábbi jelzése az 56 derekán írt *Memento* című novella. „Éreztem, hogy valami erő engem — nem engem, hanem a testemet -- ki akar fordítani, mint a kesztyűt” — olvassuk itt. S a panaszt, hogy nem ura többé önmagának, hogy nem csinált még semmi érdemlegeset életében, s a különös, később refrénként megismétlődő kérdést: „mi hiányzik még, amire kíváncsi lehetnék?” Kívül kerül önmagán, szavai hirtelen szétmászhatnak, megszöknek mint a poloskák, s egy pillanatra minden bezárul körülötte. „Aztán se nyílt ki soha többé.”

Lényegében ez volt az oka, hogy az 56-os eseményeket követő irodalmi konszolidáció során visszahúzódott; bár riportokban tudósított az újjászerveződő termelészövetkezetekről, a magához térő ország életéről, de aktív közéleti szereplést nem vállalt. Mellőzöttnek is érezte magát, mert műveinek publikálásával nehézségei voltak, s személyes és családi bajok, anyja halála következtében az alkoholizmus is újra elhatalmasodott rajta. Hiába jógázott, sportolt, fegyelmezte magát a legkülönbözőbb módokon, védtelen és esendő volt önmagával szemben. Ugyanakkor borotvaéles eszével pontosan tudta, hogy hova jut akarategyengése következtében: így alkotta meg a maga jellegzetes „ellenjátékosait”: az *Oszlopos Simeon* Kis Jánosát, a *Bolond és szörnyeteg* Sebők Zoltánját.

Bár a nyílt önvallomásokat műveiben mindig kényesen kerülte, alkotói válságának okairól utolsó műveiben jó néhány közvetett célzás olvasható. Sebők Zoltánnak „csak néhány csökönyös elképzeléséről kellett volna lemondania, hogy tenyéren hordozott, kiváltságos valaki legyen — nem tette meg, belebukott ...” —, a társadalom ordasa lett. Az *Elveszett paradicsomban* ugyanez az alak megvallja: „Nem ismertem magam fölött mást, mint a saját magam törvényeit — s most se ismerek. Erkölc, társadalom törvényét magamra nézve kötelezőnek nem éreztem, evék a tiltott gyümölcsből, s ez gyümölcsből 'halálut evék'.” Az *Oszlopos Simeon* Kis Jánosának a vendégei mondják a szemébe, hogy voltaképp mi is a baja: „a sikertelenség a legrosszabb veszélyfajta”. S hogy „önmutogató alak, azt hiszi, a sikertelenségét úgy bosszulja meg a világon, ha öngyilkossággal fenyegetőzik ...”. Ezek a célzások világossá teszik, hogy utolsó műveiben Sarkadi önmaga fölött is ítélkezett, a maga jobbik énje nevében.

E négy mű persze távolról sem csak burkolt önvallomás. Sarkadi a szocialista társadalmi együttélés alapkérdéseit feszegeti bennük, az emberi önkifejtés és autonóm cselekvés határait vizsgálja: hol válik ez kóros állapottá, s miképp vághatja ki magát a kisebb-nagyobb megalkuvások szövevényéből. E négy mű — *A bolond és szörnyeteg*, *A gyáva*, az *Elveszett paradicsom* és az *Oszlopos Simeon* 1959—61-ben, csaknem egyszerre, ölelkezve íródott, s ez csak erősíti egymással való szoros kapcsolatukat, egymásból következésüket.

A *Bolond és szörnyeteggel* kezdte, de még a befejezés előtt átváltott az *Elveszett paradicsomra*, nyilván mert jobban érdekelte a hős bűnhődése, mint a bűne, illetve az előbbiben akarta leleplezni az utóbbit. Utoljára az *Oszlopos Simeon* maradt, a régóta dédelgetett gondolat, mellyel csak akkor mert szembenézni, amikor az előzőekben, *A gyávában* és az *Elveszett paradicsomban* szilárd erkölcsi támpontot s problémáira pozitív választ talált. S bár utolsónak fejezte be, genezise, problémaköre alapján e dráma megelőzi a másik három művet.

Az *Oszlopos Simeon* egy negatív életérzés tükre. Nem apológiája, hanem küzdelem ezzel az életérzéssel. Végállapotában, végső torzultságában leplezi le az individualista embereszményt, amely két századon át az emberiség legnagyobb tetteinek mozgatója volt. Kis János: a Vautrinek, a Lucien de Rubemprék, a Pecsorinok kései, a magyar fejlődés során korábban eldugaszolt utóda. Ugyanakkor a magyar értelmiség egy részének negatív életérzésével is leszámolás, s az író legsűrítettebb drámájaként pontot tesz egy hőstípus pályájára. Az *Oszlopos Simeon* után bajos lesz bárkinek is az individualista morál akár fordított szentjeiről újat mondanía, amint e hőstípus útja a nyugati polgári drámákban is szükségképpen torkollott az abszurd drámák reménytelenségébe. Az *Oszlopos Simeont* azonban elválasztja e drámatípustól az, hogy hőse még torzult akarattal is, a rossz továbbbrontása árán is, valaminő kapcsolatot akar a világgal, míg amazok a vak vegetáció, egy valahai életre való visszarévedés kivételései.

A *Bolond és szörnyeteg* és az *Elveszett paradicsom* nevén nevezi, társadalmilag rögzíti a bajt, a negatív életérzést. A parabolikus példázat itt a valóság dimenziójába kerül. A hős és világ összeütközésének nyíltan társadalmi jelentése van. A regény szerelmi történetében a „szörnyeteggé vált” szabad ember foglya lesz a „bolondnak”, a magát kiszolgáltatató nőnek, és hogy e kiprovokált köteléktől szabaduljon, megöli szeretőjét. Az *Elveszett paradicsom* e végletes eset, a bűn és a típus katarziszát tárja föl: nyitva-e a hős megigazulásának útja, megszabadulhat-e valaha is a benne levő terheltségektől. Sarkadi fölfedezi, hogy gátlástalan hőse voltaképpen gyáva, s azonnal lelepleződik, mihelyt nem bolondokkal és naiv jótétlelkekkel, hanem alkotó emberekkel kerül összeütközésbe. Ami benne zajlik: az ordas agóniája. Körülötte: az értelmes emberi élet megejtő lírával teremtetett atmoszférája. Ebből ered a dráma feszültsége. Sebők Zoltán az apjában ismeri föl a kor igazi hősét, a „céltudatos, fáradhatatlan munka” igazságát. „Az apám ennek a kornak a gyermeke, s én lettem volna az ő koráé. Igen, akármilyen hihetetlenül hangzik, én vagyok a múlt rekvizituma, s ő a máé. Énnekem harminchárom év alatt sikerült eltékoznom mindazt, amim volt . . .” Így világosan kiderül, hogy az „elveszett paradicsom” nem a múlt, hanem a jövő édene, szimbóluma, a napról napra való szívós munka „etikai imperatívusza”.

Ez ölt testet *A gyáva* Szabó Istvánjában is, Bíró Máté mérnökké lett alteregójában, a *valóban* autonóm, mert munkájával azonos embertípusban.

Szabó István már az új világ neveltje, s vonzó külseje, tulajdonságai mögött nincs semmi sötét bűn, ordas magány, kicsikart fölény, uralomvágy: lelkének legcsücskében sem. Eggyé vált benne *érdek* és *érdeklődés*. Nem mögötte — a lényében van ott a szocialista rend embernemesítő távlata. És ez a hős ugyancsak a pályakezdet óta alakult az íróban. *A három játék* naiv művészetétől a kisregény Gál Jánosán, Bíró Mátéján át egyenes út vezet Szabó Istvánig, amint ugyane novella nőalakjától Ulveczkyn, Sebők Zoltánon át *A gyáva* Évájáig. Sebők Zoltán még tragikus hős — Éva, aki gyáva a köznapok hősies-ségére, minden vonzó tulajdonsága, éles esze ellenére visszataszító típus. Bár szerelmük történetét ő maga mondja el, az író keresztüllát rajta, végsőleg elítéli benne a „margókon való sétálást”, a látványos teljesítményekkel való parádézást. „Én csak csillogni tudok . . . emberektől, feladattól, állattól, embertől nem félek . . . De ahhoz gyáva vagyok, hogy a köznapokat éljem, hogy hajnalban fölkeljek, munkába induljak.” S ezek nemcsak szavak. Éva inkább megeszi az eleven hernyót, mintsem hogy a szerelmével való együtt-élést, a „munka műfaját” válassza.

Sarkadinak életébe került ez a leszámolás ifjúkora dédelgetett ideáljai-val, a „margókon való ugrándozás” elkötelezetlenségével. 1961. április 12-én, máig sem teljesen tisztázott körülmények között, kiesett vagy kilépett egy belvárosi lakás ötödik emeleti ablakán. Így fölismeréseit a maga személyes életében már nem volt módja vagy ereje hasznosítani. Életműve azonban lezárt, kerek egész, java alkotásaiban egyetlen, sokágú és szövevényes probléma különféle szemszögű, különféle életszeletekben és történelmi pillanatokban való pontos vizsgálata. Ez az életmű szorosan kapcsolódik a szocialista irodalomhoz, némely alkotása integráns része annak, de megvannak az érintkezési pontjai a modern polgári irodalommal is. Egészében egy válságokkal terhes átfejlődési folyamatnak tekinthető, amelynek kiteljesültét megakadályozta az író korai halála.

B. Nagy László

A KODÁLY-EMLEKÜLÉS ANYAGÁBÓL

RAJECZKY BENJAMIN

KODÁLY ZOLTÁN NYOMÁBAN*

Immár negyedik alkalommal hívjuk meg a magyar népzene kutatás barátait, hogy beszámoljunk eredményeinkről, és ismertessük terveinket. Nagy bánatunkra, éppen Kodály Zoltán nyolcvanötödik születésnapja előtt, ez az első alkalom, hogy Mesterünk és hűséges munkatársa, Járdányi Pál nélkül állunk a nyilvánosság elé. Ilyenkor mindenki messzebbre néz; a Népzene kutató Csoport munkáját is most illik összevetni Kodály művével.

Felfedezés, feldolgozás, felmérés és tervezés egysége: ez az a négyesfonatú kábel, mely Kodály tudományos munkájának szilárd, de mindig rugalmas tartását adta. Mintha túlságosan aszkéta lett volna ahhoz, hogy élvezze egy hipotézis mindent megvilágosító és megmagyarázó erejét. Rá annyira jellemző első dolgozatai az alapgondolat kibuggyanása után váratlan hamarossággal konkrét feladatokba torkollottak, megfigyelései, megállapításai a problémák sorára figyelmeztettek. Legnagyobb összefoglaló művében, *A magyar népzene*-ben sem tagadta meg ezt a hajlamot: egy háromoldalas *Bevezető*-ben szinte érezhető örömmel sorolja fel mindazt, amit még nem tudunk, ami még több generáció szívós munkáját követeli. A problémák tömege a magyar népzene súlyának egyik bizonyítéka.

Ma a hegycsúcsokra kívánczók zöme drótkötélpályán viteti magát odáig, ahol már sétálva élvezheti a folyton változó kilátást. Kodály a régi hegymászófajtából való volt. Vállalta az erdőövezet sűrű labirintusait és a végnélküli, kilátástalan, meredek kapaszkodás monoton munkáját; tudta, hogy azután jön az igazi neheze: a helyesen megválasztott ösvény, a mindig tudatosabb lépések egyensúlyjátéka havon, jégen és sziklán. És ami a csúcson elébe tárult, az a feladatok légiója is volt: csupa meghódítanivaló, nemcsak pusztá kilátás. Tegyük hozzá: élete végén eljutott a nagy hegyivezetők aszkéta szintjére: félreállt, hogy a mögötte levők lépjenek először a csúcsra, de még akkor is biztosította minden mozdulatukat. A Népzene kutató Csoport minden tagja boldog, hogy ilyen vezetővel, ezt az utat járhatta. Az már egyenként rajtunk múlik, hogy önzetlen öregségét mennyire éadjuk utól.

* 1967. december 13–15. Bevezető előadás.

Munkánkat Kodály igényeivel összevetve, dicsekedhetünk avval, amit ő is minden Népzene Tára kötet bevezetőjében kiemelt: tudtunk közös célra közös erővel gyűjteni, megbeszélni, hiányosságokra rámutatni, azok megszüntetésére új programot hozni, Járdányi gondolatainak többéves megvitatásával az egész népdalkiadványnak teljes távlati tervet készíteni. Népdalgyűjtésben egyenesen megleptük őt új típusokkal, nemcsak hangszeres, hanem vokális területen is. A rokon népek zenéjének tudományos értékű gyűjteményéről ő csak óhajképpen ejtett szót a Magyar Népzene bevezetőjében; holnap alkalmunk lesz látni, mennyire előrehaladtunk a cseremiszt és lappgyűjtésben. A népies műdal kutatása eljutott a kiadvány stádiumáig, ugyanígy a népi hangszerek monografikus ismertetése. A dallamok élettanát még nem tudtuk olyan mértékben megközelíteni, hogy Kodály magas zeneszociológiai igényeit kielégíthettük volna, bár a falumonográfiák, a változatvizsgálati, cigányzene- és munkásdal-tanulmányok jó megalapozásnak számíthatnak.

Az eredet- és összefüggéskutatásnak előfeltételei, az európai népzene- és zenetörténeti publikációk az utóbbi két évtizedben erősen megindultak a Kodály által megkövetelt irányban. Mindjobban megvalósulhat (most már a Magyar Népzene Tára köteteiben is) népzeneünk történeti összehasonlító vizsgálata, főként az európai katalógus segítségével.

Megérezve ezt a helyzetváltozást, Mesterünk életének utolsó éveiben mind sűrűbb és intenzívebb nemzetközi kapcsolatokra ösztönözte a Népzene-kutató Csoportot, főként a Nemzetközi Népzenei Tanácson keresztül. Az UNESCO indítványára részt vállaltatott a fejlődő népek népzene-tudományi kiképzésében, mint néhány előadásunkkal is példázzuk. Mindez nemcsak külföldi népszerűségünket növelte; nagy többletet jelentett lekötöttségben, és arra figyelmeztetett, hogy hazai témáink a másirányú kötelezettségeknek nem vallhatják kárát.

Csak a legnagyobb örömmel újságholhatjuk, hogy Akadémiánk főtitkára maga hívta fel figyelmünket, hogy munkánk azzal kapcsolódna Kodály emlékéhez legméltóbban társadalmunk életéhez, ha témáink közé ezentúl Kodály zenepedagógiájának népzenei vonatkozásait is felvennénk.

Ha lehet új tervünk, nem lehet ennél szebb és Neki kedvesebb. Maradjunk hát hűek az ő stílusához, és fejezzük be áttekintésünket ezzel az új célkitűzéssel. Addig, amíg Kodály nyomában járunk, minden ilyen alkalom új feladatot is hoz az ő kimeríthetetlen szelleméből.

NÉHÁNY ELŐADÁSBELI SAJÁTSÁG NÉPZENÉNKBEN ¹

1. „Semmi sem jellemző annyira egy nyelvre, mint sajátos hangzása. Olyan ez, mint a virág illata, a bor zamata, a zománc, az opál tüze.” Kodály Zoltán szavai épp így érvényesek a zenére, annak nyelveire, stílusaira. Félig ismeri zenei anyanyelvünket, akiben „nem él az *eredeti* hallásképzetekből alakult *teljes* képe a népdalnak”, aki édeskeveset vagy éppen semmit sem hallott *közvetlenül* a néptől.

Mert a papírról, másodkézből való tolmácsolás - még ha szolfézsból kitűnő is — vagy élettelen, iskolás; vagy idegen jellegű, idegen szellemű — tehát előadásmódban, felfogásban nem elégséges. Ismét Kodály Zoltánt idézem: „énekesünk vagy az opera vagy az operett, vagy a népszínmű, a régi úri nótázás stílusát erőltetik a népdalra. Egyik sem való hozzá . . . Megvan annak a maga stílusa: ahogy a nép előadja!”

2. Ezt a stílust egyre inkább tanulmányozhatjuk felvételeken, sőt, lassan-lassan csak azokon. Mert, helyszíni gyűjtőtapasztalataink szerint a hagyományos előadásmód jóval hamarabb tűnik, pusztul, mint a hozzá tartozó dallam-anyag; bár vidékenként, korosztályonként, sőt személyenként változó mértékben. Veszélyes és szomorú tény, hogy gyakran épp a legkétségesebb, könnyen-szívesen megszólaló alanyok műdalos-modoros stílusú, elkapott sztárok; míg a hiteles hagyomány őrzői többnyire gátlásosak, zavarba jövők, elgyengült hangúak.

¹ Az 1967. dec. 13-i előadáson elhangzott dallampéldák közül itt csak azokat közlöm, melyekben hangjeggyel is jól kifejezhető jelenséget mutatok be. A többi előadás-beli sajátosság írásban éppoly visszaadhatatlan, mint fehér-fekete fényképen a valóság színei. Kotta helyett e dallampéldák felvételi jelzeteit (hanglemez, magn. szalag), szöveg-kezdősort (ill. hangszerét), gyűjtési adatait (lelőhely, megye v. országrész, gyűjtő — más vidékre települt előadónál az eredeti lakóhely) és esetleges megjelenési helyét adom meg a következő rövidítésekkel:

- AP = Akadémiai Pyrallemez az MTA Népzene kutató Csoport birtokában.
- Gr = Népzenei Gramofonlemez („Pátria”-sorozat és folytatása).
- HFM = „Hungarian Folk Music”-feliratú lemez. Korlátolt számban megjelent az IFMC 1964. évi budapesti kongresszusa alkalmából.
- KV = Kodály—Vargyas Példatár.
- MNGF = Magyar Népzenei Gramofonfelvételek. Az Orsz. Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Osztályának felvételei. Bp. 1937.
- R = reprezentatív, stúdió-minőségű magnetofonfelvétel az MTA Népzene kutató Csoport birtokában.

Ritka szerencse napjainkban, ha mélyen átélt előadást archaikus' díszített dallammal, hiteles hangvétellel és fiatal hanggal párosulva találunk. Ilyen kincs például a következő csángó ballada: (1. példa, HFM 6. sz. „*Madárka, madárka*”, *Lécped, Moldva, Kallós*).

Tegyük e moldvai példához valamelyik dunántúli bátyját, alföldi nénjét — és fölsejlik előttünk egy nyelvterületszerte virágzott kifejezőmód képe: (2. példa, Gr59Ab, „*Rab vagyok, rab vagyok*”, *Berzence, Somogy, Seemayer. KV 112. sz. és 3. példa, Gr 55Bb, „Kék ibolya, ha leszakajtándlak*”, *Szentes, Csongrád, Dincser*).

3. A stílus egységén belül mégsem találunk egyhangúságot. Az őszinteség, átéltség keretei többféle árnyalatot foglalnak magukba. Egyik a dinamikában, intenzitásban egyszintű, tartózkodó, szemérmes, befelé forduló, úgyszólván személytelen előadásmód (ezt képviselte csángó énekesünk az 1. dallampéldában). Ellentéte a hullámzóan kiáradó, szenvedélyesen expresszív stílus, mely inkább férfiakra, kivált pásztorokra jellemző. Sok függ a szövegtől is mind hangvételen, mind tempóbeli, ritmikai, dinamikai árnyalásban. sőt díszítésben.

Némelyik előadási sajátosság többé-kevésbé kottában is kifejezhető. Hadd mutassak be egyet-kettőt részletesebben.

4. Eddigi három példánk ugyanis *általában* díszített, átélt előadást képviselt. Figyeljünk most meg *egy bizonyos* hajlítástípust, mégpedig többféle dallamfajtában: parlandóban, rubatóban és giustóban; különböző szövegű kisebb és nagyobb szótágakban; más-más vidékekről.

Elsőnek egy székely ballada:

4. R-Kéty-1966, Hadikfalva, Bukovina, Kiss Lajos.

Rubato

Fél - szál - lott a pá - va

Vár - më - gye há - zá - ra,

Me - ri - ti a vi - zet

A ra - bok szá - má - ra.

Az I. és III. sorvégi lehajlás g'' -ről f'' -re, ill. c'' -ről b' -re nemcsak *e dallam-nak* szerves része, hanem sok helyütt előforduló jelenségtípus egyik változata. Következő, dunántúli példánkban a II. sorvégen látunk b' -ről ereszkedő csúszást:

5. AP 3148/e, Pátró, Somogy, Olsvai.

Parlando

Ü-röm, ü-röm, fe-hér ü-röm,
egy vén-asz-szony az i-ri-gyöm.
de Azt is tu-dom, mér i-ri-gyöm:
Hoga lá-nyát nem sze-re-töm!

Másik dunántúli dalunkban ismét az I--III. sorvégen látunk lehajlást ezúttal tereben és ismét kvintváltásban:

6. AP 4320/e, Pátró, Somogy-Zala, Olsvai.

Hol la-kik ke, só-gor, Ku-ta-son,
Hogy mé-rik a jó bort, hu-sza-son.
Lám mi-ná-lunk ga-ras it-cé-je,
An-gya-lom-nak Jul-csa a ne-ve.

Palóc példánkban pedig újra b' -ről eső glissandóként jelentkezik, de a III. sorvégen:

7. AP 5902/j. Felsővály-Gömör, Sárosi.

Rubato

He-ve-rész a Mát-rá-ba egy man-ga-nyáj,

Bar-na kis-lány sé-tál-gat már az-u-tán.

Az a kis-lány ta-lán biz az én ba-bám,

Azt da-lol-ja, mért nem já-rok én hoz-zá.

E néhány kiragadott felvétel mögött nagyszámú gramofon-, magnetofon- és fonográffelvétel s még több pusztafülű lejegyzés áll. A sorvégi lehajlás ugyan dalonként, versszakonként, néha még lejegyzőnként is változik — szekundtól kvintig terjedő mezőben kinél főhang értékű: , kinél apróhangú: , kinél csak glissando: , illetve ezek két- vagy többhangú együttese; de az alapjelenség közös és törvényszerű, s nem szorítkozik sem parlando-rubato dallamokra, sem bizonyos vidékekre (bár kétségtelenül jóval ritkábban fordul elő giustókban, ill. Erdélytől nyugatra). Ezt 1959/60-ban Járdányi Pállal együtt szűrtük le a „Magyar Népdaltípusok” szerkesztőmunkája során. Eredményeképpen tizenegy dallamesalád tipikus alakját ilyen sorvégi lehajlással közöltük.² Erre készített valamennyi addigi változat egybevető feldolgozása önmagában véve is. Hozzájárult még Bereczky Gábor és Vikár László mari gyűjtéseinek hangzó élménye, melyekben örömmel fedeztük föl ilyenféle előadási sajátosságaink egyezését, zenei néphagyományunk újabb összekötő szálát.

5. A melizmás előadást képviselő összes eddigi példa csak egyik, de nem egyetlen arcát mutatja be népzeneinknek. Kevésbé vagy nem is díszített dallamaink világában éppúgy megtalálhatjuk hangszínnek, hangvételnek, megszólaltatásnak sokféleségét, személyek-vidékek-daltípusok szerinti változását, mint amazokban. Az átélés mélysége és őszintesége egyenrangúvá avatja őket a gazdagon díszítettekkel. Ime egy keserű szövegű tiszántúli s egy derűs dunántúli szemelvény: (8. példa, HFM 7. sz. „Hallottad-e hírt Bereg vármegyének”, *Hajdúböszörmény, Hajdú, Paulovics*).

² Lásd JÁRDÁNYI: Magyar Népdaltípusok. Bp. 1961. I. kötet 45, 58, 78, 87, 143, 146, 165, 210, 212, 213 és 215. oldal.

9. AP 2699/I. Beleg, Somogy, Kiss Lajos.

Még-fog-tam egy szű-nyo-got, na-gyobb vót egy ló - nál,
 Ki - sü - tőttem a zsír - ját, több lőtt egy a - kó - nál.
 Hej! Varrdmög-varga a csizmám, mög- a - dom az á - rát,
 Ha nem a - dom, od' a - dom a szű-nyo-gom háj - ját!

Ez utóbbiban két, írásba is foglalható jelenség szerepelt: egyik a közbeszúrt „Hej”, másik az oktávval feldobott hang a IV. sor 2. ütemében. Mindkét mozzanat lekottázható léteire előadásbeli pluszt jelent, az élő hangzsképet színezi (nem kis részben a szöveghumor zenei vetületeképpen). Egyszersmind egy előadási effektusból formatényezővé szilárduló újstílusú jelenségcsoportnak, a *Hej, Sej-haj, Ihajla*-kezdetű A-soroknak csíráját is megláthatjuk benne.

A magasra lökött hang leggyakrabban a III. sor elején jelentkezik — egyébként is ide esik az ereszkedő dallamok csúcs- vagy fordulópontja. Így hát nem véletlen, ha annyszor találkozunk e helyen a kvintváltás kívánta magasságot, sőt tonális választ jóval felülmúló kezdéssel:³

10. Gr 60 Aa, Pátró, Somogy-Zala, Seemayer. MNGF 14. sz.

Er - re gye - re, ró - zám, nin-csen sár,
 Nincs is az aj - tó - mon sē - mi zár.
 Nyit - val van az aj - tóm, be - gyü - hetsz,
 Bont - val van az á - gyom, kő - fek - hetsz.

³ E jelenséget a változatképződés összefüggéseibe ágyazva bővebben ismertetem a *Magyar Zene* 1962. évi 1. sz. 3. o. illetve *Studia Musicologica* 1963. évi 1—2. sz. 37. oldalán közzétett tanulmányomban.

6. Élő előadásban dallamaink túlnyomórészt ismétléssel hangzanak el, így a szerkezetileg négysoros zártság a valóságban hatsoros formát ölt. Következő példánkban és sok hozzá hasonlóban éppen ez az ismétlés teszi lehetővé mindkét törvénynek: rendnek és rendhagyásnak, szabálynak és kivételnek kielégítését. A III. sor ugyanis először a magas effektusnak tesz eleget, amennyiben oktávrról indul (kvart vagy kvint helyett); ismétlésekor azonban a hangzó előadás V. soraként — a kvintváltás rendje érvényesül:

11. AP 4855/e, Kadarkút-Körmendpuszta, Somogy, Olsvai.

Hűes ki disz-nó a be-rök-bül, csak a fű-le lát-szik,

Ka-nász-le-gény a bo-kor-ba mē-nyecs-ké-vel ját-szik,

Még-is-mer-nyi a ka-nászt é-kös já-rá-sá-ru, Fine

Ü-zött-fű-zött bocs-ko-rá-ru, ta-risz-nya-szija-ru.

Még-is-mer-nyi

7. Csupán utalok olyan, írásban is kifejezhető további sajátosságokra, mint az oktáv- vagy kvarttörés; a kvintvikariálás³; az álereszkedő vagy ál-visszatérő szerkezet; a szöveghez alkalmazkodó ritmus és ellentétei, például az erdélyi kvintolás-előadás; a kivételesebb ismétlésekből szerkezetileg fagyott alakulatok, mint amilyen az „*A malomnak nincsen köve*” furcsa formája; alkalmi szótagszámbővülések és szűkülések, ritmusaprózások stb.

8. Érdekes fejezet a hangszeres zenélés világa: s az énekelt előadáshoz való viszonya. Legtanulságosabb, ha ugyanaz a személy ugyanazt a dallamot játssza és énekli, illetve több hangszeren adja elő. Így a két- vagy többféle megszólaltatás egymást világítja meg, egészíti ki, mert az énekelt változatból, illetve a különböző hangszeres formákból az elképzelt dallamalak tisztázódik ki.

Hangszerkíséretes és közvetlenül hangszeres előadást követő énekben azonban gyakran tapasztaljuk, hogy a hangszer abszolút tonalitása kitéríti az énekest a dallamalak vagy előadás természetes vágányából. Vagy dallamot tör, vagy erőlködik, botladozik a kényelmetlen magasságban.

Ezúttal ritkábban előforduló s a nagyközönség előtt kevésbé ismert primitív hangkeltő-eszközökön mutatnám be, mint küzd az ember az anyag

ellenállásával, és hogyan valósítja meg zenei elképzelését különböző eszközökön: hangszereken és énekben, illetve más-más technikájú hangszereken.

Pásztozók gyakran csikarnak ki levélből, fakéregből és egyéb hártyaféléből kivehető, számukra elfogadható hangmeneteket. Az el-elcsúszó intonáció és a helyenként magyartalanul sántító ritmusforma az anyag nyers ellenállását tükrözi. Első példánkban emberünk fokról fokra válik úrrá a szájával fújt kukorica-csomahéjon, úgyszólván szemünk láttára tudja-meri egyre jobban cifrázni dallamát. Rögtön utána énekli el:

12. AP 4942/e, Buzsák, Somogy, Olsvai.

(Kukorica-csomahéjon)

Ab - la - kim - ba ko - pog - tat a ci - ně - ge - ma - dár ,

Itt - hol vagy - ő ró - zsám, drá - ga vi - o - lám ?

Másik emberünk a mezőn „bédó”-nak nevezett nyírfakérget használ, odahaza viszont a citerát kedveli, melyen pontosabb ritmus, felszabadultabb tempó játszható. Ezzel szemben nincs mód olyan csúszásokra, apró intonációs ingadozásra, mint bédón: (13. példa, AP 4959/e–4960/a, *Kadarkút, Somogy, Olsvai*).

9. Mint előljáróban említettem, a hagyományos eredeti előadásmód hamarabb romlik, pusztul, mint maga a dallamanyag. Más szóval: egyre általánosabb az a kettősség, hogy ha maga a dallam papírforma, kottakép szerint hamisítatlan népdal is (nemritkán régi stílusú) vagy többszázéves átvétel (régí műzenéből, Közép-Európából stb.), megszólaltatásának módja azonban jellegzetesen múlt századi, műdalos-modoros előadás. Felületes vagy tapasztalatlan gyűjtők, riporterek, turisták — ha történetesen falura vetődnek is — jóformán csak eddig a műdalos előadásig jutnak el.

Ám a bemutatott tucatnyi szemelvény s a mögötte sorakozó sok-sokezer többi felvétel másfajta hagyományt tanúsít: népzeneink igazabb, őszintébb, eredetibb hangját.

Ez a hang, ez a kifejezőmód — a veleszületett dallamanyaggal együtt — „nem töltötte be rendeltetését azzal, hogy a nép zeneéletét ellátta. Köze van még az élethez, mindnyájunk mai életéhez” — figyelmeztet Kodály. Majd így folytatja: „megvan benne magja, terve egy nagy nemzeti zenekultúrának”, nemzeti előadási stílusnak. „Ennek kifejlesztése, teljessé tétele a művelt réteg dolga. De csak a néppel való lelki egységben lesz rá ereje. Hogy nemzetté lehessünk, előbb újra meg újra néppé kell válnunk!”⁴

⁴ KODÁLY: A magyar népzene, III. kiadás, Bpest. 1952. 68. o.

SIMONFFY KÁLMÁN ÉS A MAGYAR NÉPZENE

A múlt század második felében burjánzó népies műdaltermés igen nagy hatással volt népzeneinkre. A szabadságharc leverése után a reménytelenség, tespedtség érzésvilágát tükröző, epedő hangulatú szentimentális dallamok közül sokat átvett a nép a maga ízlése és hagyományai szerint átalakítva őket. E műdalok szerzői közül igen sokat nem ismerünk. Voltak azonban közöttük olyanok, akik határozottan gazdagították dallamaikkal és stílusuk sajátos jegyeivel népzeneinket.

A népies műdalszerzők közül méltán tartotta Kodály a legjelentősebbnek és legtehetségesebbnek Simonffy Kálmánt. Mai nagyközönségünk már alig tud róla valamit, pedig finom érzésekből szőtt, ötletes, szép dallamú, olykor csendes bánatú, máskor víg, pattogó ritmusú dalai megérdemlik a teljes elismerést. Igaz, hogy volt része ünnepeltetésben is a múlt század 50 -60-as éveiben, amikor egyesek túlzó lelkesedéssel a „magyar Schubert”-nek emlegették,¹ s ebben talán a dicsőség fényében néha ő maga is hitt. Sajnos alapvető zenei képzettség hiánya szabta határát tehetsége teljes kibontakozásának. Próbálkozott ugyan a zene elméleti részének elsajátításával, mégis megmaradt naturalistának, akinek szépséges dalai gitár és füttyszó mellett keletkeztek.² Emiatt sokan dilettánsként kezelik és lekicsinylik, de a nép megérezte dalainak szívből jövő magyarságát, és még ma is sokat énekel belőlük szebbnél szebb változatokban.

Simonffy Kálmán 1831. október 3-án született³ Tápiószelén, jómódú kishemesi család sarjaként. Főként Abonyban nevelkedett, de a gimnáziumot Szolnokon, a bölcseletet Vácott végezte. A szabadságharc kitörésekor, 17 éves korában sok diáktársával együtt ő is belépett a honvédseregbe. Itt eleinte csak íródeák-féle szolgálatot teljesített a magas, csontos, szikár ifjú, de később,

¹ Erről ír abonyi földije és barátja: ÁGAI ADOLF. Könyve: PORZÓ, Por és hamu. — Barátim s jó embereimnek emlékezete, Bp. 1892.

² L. ÁGAI i. m. 117. és 123. l.

³ Születési dátuma — főleg az évszáma — a legutóbbi időkig, amikor előkerült Tápiószelén a r. k. plébánián a pontos adat, minden életrajzban hibásan jelent meg.

1849-ben, a július 11-iki nagy komáromi csata után Görgey főhadnaggyá léptette elő. A szabadságharc leverése után egy ideig bujdosni volt kénytelen, majd 1852-ig az abonyi családi házban élt özvegy édesanyjával és Judit nővérével. Földije és barátja Ágai Adolf, a neves újságíró leírja,⁴ hogy a Simonffyak portája szép nagy ház volt, messze tündöklött annak tiszta fehérsége, s a vidám zsalugáter zöld árnyékában nyíló virágos állvány a gondozó leánykezet dicsérte, valamint a kis kertnek virágos félköre is, meg a vadkomlóval sűrűn befuttatott lugas, melyben Judit kisasszony olvasgatta a „Hölgyfutár”-t. Nem egy vasárnapon sereglett ott egybe a fiatalság, társasjátékkal fűszerezve a gyorsan múló délutánt, melynek fénypontja a bő uzsonna mellett az volt, hogy Kálmán gitárkísérettel érzelmes dalokat énekelt.

A szabadságharc után a Bach-korszak tompa fásultságába a hozzá hasonló ifjak vittek életet, vidámságot, dalt, ifjúi lelkesedést és reménykedést az elcsüggedt szívekbe. Nem csoda, hogy a volt vitéz honvéd előtt feltárult minden kapu és minden szív. A szomszédos Cegléden az alig 20 éves Simonffy irányítja a zenei életet, megszervezi -- elsőként az országban -- a dalárdát, s azt nagy rátermettséggel vezeti. Első zenészerzői sikere a „Tündéresárdás” 1852-ben jelent meg nyomtatásban. Nemsokára kiadásra kerülnek dalai is, részben szépirodalmi lapok mellékleteként, részben önálló füzetekben. Ezek voltak legtermékenyebb évei. Első nagy sikere a Tóth Kálmán „Szerelmi vadrózsák” sorozatára írt 10 dal,⁵ amely országos hírűvé tette zenészerzőjét. Nyomon követte többi műve: a Dalbokréta két füzeté,⁶ a Magyar Hangfüzér⁷ és egyéb kisebb kiadványok,⁸ végül összefoglaló nagy gyűjteménye, a Dal-

⁴ L. ÁGAI i. m. 113. l.

⁵ Szalay Györgynő / született / Böszörményi Róza ő nagyságának / SZERELMI VADRÓZSÁK / 10 dal / Tóth Kálmántól / zenéjét szerző / SIMONFFY KÁLMÁN. / PESTEN. / Háttal: Pesten, 1853. Emich Gusztáv könyvnyomdája.

⁶ MAGYAR / DALBOKRÉTA / SIMONFFY KÁLMÁNTÓL / ELSŐ FÜZET 1854. II. FÜZET 1855. Eger / 25 dal /

⁷ Magyar Hangfüzér / 1. füzet. Rózsavölgyinél / Walzel / 1856. II. füzet 1857.

⁸ a) HÁROM NÉPDAL / Tóth Kálmántól / ZENÉJÉT SZERZÉ / SIMONFFY KÁLMÁN / Rózsavölgyi és Tsa Pesten 1856. I. Fűtől a' szél. II. A' fejkötőd. III. Hege-
dülnek. b) KÉT EREDETI MAGYAR NÉPDAL / SZERZÉ / . . . : SIMONFFY KÁLMÁN / Melléklet a Nővilághoz / PEST 1857. / Kiadja HECKENAST GUSZTÁV. 1. Zöld
vetés közt, 2. Szomorú fűz ága. c) CIPRUSLOMBOK . . . 1. TEMETÉSEN. / Kalmár
Rózáttól / 2. ANYÁM, ÉDES ANYÁM . . . / Czuczortól / Pest 1857. d) HEGYHÁTI
DALOK / Csermelyi Sándortól / 1857. / 1. Felhő uszik az ég alatt sötétben 2. Elvesztettem
rózsabokrétámat. e) SZEGÉNY BOJTÁR / Magyaritól / Műmelléklet a' Hölgyfutárhoz.
1858. f) GYÖNGYVIRÁGOK . . . Rendkívüli műmelléklet a „Nefejejts” 42. számához.
1860. 1. Árpád apánk / Thalytól / 2. Tó közepén bokor sás / Tompától / g) ÖRÖKZÖLD
LOMBOK, Divatcsarnok emléke 1860-ra. h) INDULÓ / Pájer Antal / Melléklet a „Ne-
fejejts” 39-dik számához 1860. i) „FŐISPÁNI KÖSZÖNTŐ” fellengős magyar. Vasárnapi
Ujság 1861. j) HULLÓ LEVELEK. A „Családi Kör” melléklete az 1861-diki 12-dik
számához. / Harangozások / Lőrincztől / k) A SZIRÁKI SÍRBOLTBAN / gróf Teleki
László emlékére / Vasárnapi Ujság 1861. 39. sz. l) JULISKA DALAI. Pest 1862. I. Nem
vagy aki tegnap voltál, II. Madár az ágon. m) GIZELLA MAGYAR. Vasárnapi Ujság
1865. 56. sz. n) KOLLER-NÓTA / az 1865-ki választási / mozgalmakból / szövegét
szerző / A NÉP / zenéjét Simonffy Kálmán. Pest 1865.

virágok (1863) két kiadásban.⁹ A dalok szövegírói közt találjuk Arany, Petőfi, Vörösmarty, Lévai, Csokonai, Tóth Kálmán, Lisznyai, Thaly nevét. Mellettük több kevésbé ismert költő: Borúth Elemér (Steiger Alajos), Szelestey László, Spetykó Gáspár (írói nevén Avar), Vecsey Sándor, Csermelyi Sándor, Lauka Gusztáv stb. ma már feledésbe merült nevét és emlékét ötletes, finom dallamú, friss ritmusú, az igazi népdal keresetlen egyszerűségét árasztó zenéjével Simonffy őrizte meg. A népdalszerűsége tudatosan törekedett, mint azt sokszor kifejti írásaiban. Így Toldy Ferenchez, a Tudományos Akadémia főtítkárához intézett levelében¹⁰ művészi programjának lényegét adja, amikor egy hozzá küldött zeneszerzeményéről ezt írja: „Benne a tisztán népies stílt, magyar valódi jellemet, hangokbani következetességet s mindenek felett a szent egyszerűséget iparkodom kifejteni, s mennyire érem el a célt, a tisztelt közönség ítélhet róla, de egyik bizonylatául hozhatom fel, hogy a nép mindenütt sajátjává teszi . . .” Hogy ez az állítása mennyire megfelelt a valóságnak, bizonyítja Ágai egyik kedves megemlékezése:¹¹ „Ki-ki jártunk Kálmánnal a papkútja mellé, a meregető lányok versengésére, vagy a Kokas Dávidék kertje alá, ahol fizetett napszámba énekelt akkoriban a Viola Vera, egy édes szavú, vadóc paraszt leány . . . Az árokpartra leheveredve, mintha nem is ő végette volt volna, hírlapot forgattunk. Pedig egy betűjét sem olvastuk, hanem elfogódva hallgattuk a pusztai primadonnát, aki éppen „újsággal” kedveskedett a gyomláló lányoknak: . . . „Szár az ágon vad gerlice turbékol.” Kálmán műve volt, s egy-egy megmásított fordulóján, mely tán kissé szalonias volt a Vera paraszti gusztusának, mosolyogva rázogatta a fejét szerzője, hogy: „milyen jól korrigál a haszontalan!”

Érdekes megvizsgálni, hogyan adták elő Simonffy dalait. Az elsőknél még talán ő maga, később azonban mások, így Szénffy Gusztáv,¹² majd Ábrányi Kornél vállalta a zongorakíséret elkészítését. De alig van nyoma annak, hogy nyilvánosan zongorakísérettel adták volna elő őket. Arra csak a leáhyszobák, kis szalonok részére volt szükség. A nagyközönség elé leginkább cigányzenekísérettel jutottak, sokszor még megjelenésük előtt, néha pedig a dalárdák révén. Simonffy maga is feldolgozta -- vagy átírta műveit férfi

⁹ BAJSAI VOJNITS TIVADARNÉ urhölgy ő nagyságának . . . / DALVIRÁ-GOK / EREDETI 40 MAGYAR DAL / Simonffy Kálmántól / . . . PESTEN (1863) 2. kiadás ua. 1866., a végén: Összhangosítá és zongorára alkalmazá / ÁBRÁNYI KORNÉL. 28. mű.

¹⁰ Magy. Tud. Akadémia Kézirattára. M. irod. lev. 4° 90.132. db. Pest 854^{ki} dec. 30* kész szolgálja: / Simonffy Kálmán. NB. Valószínűleg a Magyar Dalbokrétá I. füzetéről van szó, amely az évben jelent meg, és nyilván azt vitte be Simonffy Toldynak.

¹¹ ÁGAI i. m. 119. l.

¹² Szénfy Gusztáv 1856. nov. 20-án kelt levelében (Magy. Nemz. Múzeum Ep. Mus/313) ír erről: . . . „Ez uttal jietek át küldeni harmonizálás’ végett le-/veledhez re-kejtett négy rendbeli hangművedet. Ugy remlik / előttem, hogy az E-lágy félo fza-porát egy izben harmo-/nizáltam négyes-tételben; — jelenleg ugyanazt, vala-/mint a’ többi darabokat, tört accordokban / hárfamodor-/ban/ tettem fel. . . . Eszerint Szénfy korábban is írt kíséretet Simonffy dalaihoz.

ének-négyesre is,¹³ így terjesztésükben nagy szerepet játszottak a dalárdák, amelyek sokszor „mándlis és ködmenes férfiakkól” alakultak.

Az ötvenes években nagy vita folyt a hírlapokban a magyar zene lényegéről. Simonffy vállalkozott arra, hogy a vitát gyakorlatilag döntse el. Először Fátyol Károly gondonkással,¹⁴ majd később Vahottal együtt szervezett műsoros esteken, az ún. „dalidókon” cigányzene közreműködésével 27 vármegyét bejárva nagy körutakat tett, hogy megismertesse a magyar muzsikát.

Életpályája szinte meredeken emelkedett felfelé. Pest vármegye 1861-ben főjegyzővé választotta. Sokat utazott, 1860-ban bejárta az egész országot, 1862–64 közt pedig külföldön is volt, és úti élményeiről színes leírásokban számolt be.¹⁵ 1864-ben nőül vette Koller Gizellát Karván, s ez időtől fogva Esztergomban lakott, amely 1865-ben tb. főjegyzőjévé választotta. 1872-től 1875-ig országgyűlési képviselő volt, és ilyen minőségben nagy érdemeket szerzett a Zeneakadémia létesítése körül. A zenei élet irányításában mint az országos daláregyesület alelnöke is részt vett. Képviselősege megszűntével mindjobban visszavonult a közélettől. Élete végén búskomorság vett rajta erőt, és elborult lélekkel halt meg az elmebetegek gyógyintézetében 1888. december 15-én.

Ha eddig ismert 73 dalát zeneileg vizsgáljuk, két csoportra oszthatjuk őket. Egy részük — bármennyire törekszik is egyszerű, mesterkéletlen népies stílusra, mégis *műdal*, annak szentimentalizmusával, tipikus fordulataival és néha bizony közhelyeivel.¹⁶ De legtöbbször ezekről sem tagadhatjuk meg az érzés őszinteségét és az eredetiségre való törekvést. Efajta dalai is megfogták a közönség szívét. Páratlan népszerűsége tett szert közülük a „Fütyöl a szél” kezdetű, amely nagy sikerét főleg a közkedvelt kiváló operanékesnőnek, Hollósy Kornéliának köszönheti, aki még a „Szevillai borbély” opera betétjeként is elénekelt. Ez a dal tökéletesen tükrözi a kornak édig törő

¹³ A Magyar Dalbokrét II. füzetének végén „Néhány dal férfi karra” címmel közöl Simonffy 4 férfi-négyesre átdolgozott dalt. Ezek az I. füzetből: Száraz ágon... (11. sz.), Virág és pillangó (6. sz.) A hatalmas szerelemnek... (7. sz.) és Palóc lány panasza (4. sz.)

¹⁴ Simonffy erről a Vasárnapi Ujság 1859. 18. számában így ír: ... tollat fogtam, ... miszerint tudtára adjam a magyar zene minden érdekeltjeinek, hogy igenis *fogok szólni*, még pedig *hangosan, rábeszélőn és meghatóan*; mire természetesen eszközül nem saját gyenge szavam ... alkalmazom, hanem *Fátyol Károlyt*, vagy jobban mondva, a *geniális magyar zenész előadó-művészetét* fogom felhasználni ... Célom a valódi magyar zenét *ismertetni, terjesztetni és óvni*, nehogy a jelen kor iránytalan rohamai közt az elkorcsosuljon avvagy végkép felolvadjon. ...

¹⁵ Az Ország-ban: Erdélyi utamból, 1862. 52–55. sz. 63–71. sz., 1863. 60., 72., 75., 78. sz., a *Pesti Napló*-ban: Tükördarabok Királyhágón túlról, 161., 171., 248. sz., a *Fővárosi Lapok*-ban: A Vág völgyéről, 192., 193. sz. stb.

¹⁶ Pl. a „Tanitsatok” (M. Dalbokr. 1. sz.), „Tartózkodó kérelem” (Dalb. 7.), „Titkon sirok, ne tudja más” (Dalb. 10.), „Nem akarok látni téged” (Dalb. 16.), a „Hősök dala” (Dalb. 25.), „Nem vagy aki tegnap voltál” (Dalvirágok 5. sz.), „Búra hallik” (Dalv. 7.), „Hogy ha mulandó szerelmed” (Dalv. 16.), „Hattyúdál” (Dalv. 31.), „Őszre fordul” (Dalv. 35.), „Rózsahajnal mosolyog a hegytetőn” (Dalv. 37.) stb.

fellángolások és rideg tespedtségbe zuhanás közt csapongó búsongó hangulatát. A dallam 2. sora a mélybe hanyatlik, a 4. sor szenvedélyes kulminációja után pedig fáradt rezignációba merül.

1.

Lassan érzéssel.

Fü - työl a szél az i - dő már ősz-re jár,
szebb ha - zá - ba megy vi - gad - ni a ma - dár.
Én is me - nek de mi hasz - na ha ve - lem
a - kár - hó - vá el - jön a bá el - jő a bú s sze - re - lem.

Dalainak második csoportjába tartoznak azok, amelyek közelebb állanak a népdalhoz. Ezek lettek igazán népszerűvé és népünk közkinésévé. Némelyik közülük annyira népdallá vált, hogy más szöveggel párosultan néha még olyanok sem ismerték fel bennük Simonffy dalát, mint Arany János vagy a zenetudós Bartalus István.¹⁷ Simonffy dicséretére válik, hogy több ízben is átvette egyes dalainak a nép által megváltoztatott alakját. Ezt látjuk a Szelestey László szövegére írt „Hej, az én szeretőm” kezdetű népszerű dalánál,¹⁸ amelynek eléggé mesterkélt első verzióját a népi változat szerint jelentette meg a későbbi kiadásokban. A dallam ősalakjában a régi stílus A⁵A képletű kvintszekvenciás módján fenn kezdődik, míg a második sor egy kvinttel mélyebben jelenik meg. Ennek következtében a harmadik sor utolsó hangjára csak nyaktörő — hibásan szűkített oktávnak írt — nagyszeptima ugrással juthat fel, hogy az első sort megismétlő negyedik sor magasságához

¹⁷ L. KODÁLY—GYULAI ÁGOST: Arany János népdalgyűjteménye Budapest, 1953. 94. jegyz. 71. l.

¹⁸ Először a Magyar Dalbokrétá 2. számaként jelent meg, Eger, 1854. Közlötték — sokszor Simonffy nevének megemlítése nélkül 17 nyomtatott, ill. kéziratos alakban, hangszeres feldolgozásban. 47 népi változata ismeretes.

kapcsolódhassék. A nép a dallamot csalhatatlan ízléssel ABBA szerkezetűvé alakította, ezt a javítást Simonffy is átvette, mint a dal alábbi két verziója tanúsítja, a 2/a: a Dalbokréta 2. sz., a 2/b: a Dalvirágok 2. sz. szerint.

2/a

Frisseskén.

Hej az én sze - re - tőm, ez a csi-nos bar - na,
 A - lat - tom - ban ter-mett pi-ciny pi-ros al - ma.
 Pi-ciny pi - ros al - ma te-rem e - lég sor - ban,
 Pi-ciny pi - ros le - ány nem minden bo - kor - ban.

2/b

Mérsékelt elevenséggel.

Hej! az én sze - re - tőm ez a ki-csiny bar - na,
 a - lat - tom - ban ter-mett pi-ciny pi-ros al - ma,
 pi-ciny pi - ros al - ma te-rem e - lég sor - ban,
 de il - len kis le - ány, nem minden bo - kor - ban.
 (sic)

Népi példáink közül a 2/c a „Csáki bíróné” népballada töredékes változata, Bukovinából áttelepült székelyektől felvéve,¹⁹ a 2/d pedig dunántúli variáns.²⁰

2/c

Poco parlando ♩ = cca 84

— Jó es - tét, jó es - tét, Csá - ki bí - ró lány - nya!

Ta - lán csak al - szik már az én kis ga - lam - bom?

— Al - szik már, al - szik már tor - nyos nyoszo - lyá - ba,

Le - jős van ta - kar - va pi - ros pap - la - nya - val.

2/d

Tempo giusto ♩ = 100

Ve - tö - tem i - bo - ját, vá - rom ki - ke - lé - sét,

Vá - rom a ba - bám - nak hoz - zám el - jö - vé - sét.

Ki - kelt az i - bo - ja, de nem az a ké - kes,

El - jött a sze - re - tőm de nem az a ked - ves.

¹⁹ AP (Pyral-hanglemez az MTA Népzenekutató Csoportja birtokában) 3333 a) *Tabód* (Tolna) — *Andrásfalva* (Bukovina) Rózsa Lajosné Juhász Márta (1902), gyűjtötte Kiss Lajos 1958. VII.

²⁰ AP 2055 j) *Madocsa* (Tolna) Bán Ferenc (1926), gy. Kiss L. 1957. XI.

Simonffy alábbi igen elterjedt, népszerű dalát Thaly Kálmán szövegére írta.²¹ Először a „Gyöngyvirágok” első dalaként jelent meg 1860-ban mint a „Nefejejts” folyóirat 42. számának melléklete, majd 1863-ban a „Dalvirágok” 27. sz. dalaként. Ebben a dalban is az történt, ami az előzőben: a nép ui. a maga ízlése szerint alakította át. A műdal 2. sora – talán a vélt hangnemi egyhangúság elkerülése vagy bizonyos heroikus hangulat keltése céljából – hasonló kezdés után átmodulál a 2. fokú moll hangnemébe. Ezt a népi ízléssel ellenkező modoros fordulatot a népdal úgy kerüli el, hogy az 1. dallamsort szó szerint megismétli, amivel A A B A_v szerkezetet alakít ki. Szerzőnk ebben az esetben *nem* követte a népi „korrekciót”, hanem a további kiadásokban is hű maradt eredeti elképzeléséhez. Most először a műdallamot közöljük, majd utána két népi változatot.

3/a

Erélyes komolysággal.

Ár - pád a - pánk ne féltsd ő - si nem - ze - ted,
nem vesz el már ha ed - dig el nem ve - szett.
Her - vad ré - gi búnk és bá - na - tunk
ej! haj! uj ra élünk vi ga - dunk!

Következő bácskai népi változatunkban²² az előbb említett A A B A_v szerkezetű verziót találjuk.

²¹ Simonffy megemlézése nélkül közli Színi Károly: A magyar nép dallamai c gyűjteményében (1865), ezenkívül 10 nyomtatott, 2 kéziratos alakja jelent meg; köztük 2 munkásmozgalmi szövegű is. (Szerémi B. [szerk.]: Magyarországi munkásdalok, Bp. 1955. 38. és 70. száma). Népi változatainak száma 38, valamint 2 horvát és 5 szlovák változat.

²² AP 3989 i) *Dávod* (Bács-Bodrog) Pásti Józsefné Horváth Mária (1905), Kiss L. 1961. V.

3/b

Tempo giusto $\text{♩} = 112$

De sok pusztát, de sok szál-lást be-jár - tam,

Míg ë-gyş rongyos is - tál - ló - ra ta - lál - tam. n -

Nem ta - lál - tam a - lám va - ló pa - ri - pát,

Ë - lop - tam a puszta - hí - ró pej - lo - vát.

Másik, bukovinai székelylektől felvett változatunk²³ még tovább megy, és a dallam 2. sorát a 3. sor mintájára változtatva A B B A szerkezetűre alakítja a dallamot, sőt annak hangközugrásait is leegyszerűsíti.

3/c

Tempo giusto $\text{♩} = 110$

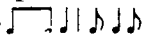
Az én lo-va-mş męg-ër - dem-li a za - bot,

Keccër kerül - tem męg Ma- gyar - or - szá - got.

Harmadszor ë-sş męg a - ka - rş-tam ke-rül ni,

Huncut némët, huncut némët nem a - karja ënged - ni.

²³ AP 1358 b) *Nagyvejke* (Tolna) — *Istensegűs* (Bukovina) Gáspár Antal (1894), Kiss L. 1955. VIII.

Simonffynak Borúth Elemér (Steiger Alajos) „Szomorú füz ága” kezdetű versére írt dala volt talán a legnagyobb hatással népzeneinkre.²⁴ A páratlanul népszerű, A A⁵B A szerkezetű gyönyörű dallam addig alig ismert — a páros ütemekben fellépő szinkópás, könnyed ritmusával belelopta magát a nép szívébe, és rengeteg változatban él a mai napig is, sokféle szöveghez kapcsolódva. De erősen hatott a szomszédos népek zenéjére is, jócskán akad főleg horvát és szlovák változata.

4/a

Kissé élénken

Szomo-rú füz á - ga haj-lik a vi-rág - ra,

fáj a szi - vem ér - ted fa-lu szép le - á - nya.

Fáj a szi - vem ér ted de te azt nem bá - nod,

van te né - ked ná - lam gyönyö-rübb vi - rá - god.

Népi változataink közül az első két dunántúli dallam²⁵ még az eredetivel azonos A A⁵B A szerkezetű, éspedig a 4/b régi katonanóta, a 4/c pedig tréfás szövegű.

²⁴ Először mint a Nővilág melléklete jelent meg 1857-ben a „Két eredeti magyar népdal” 2. számaként, majd a Dalvirágok (Pest, 1863.) 2. sz. Simonffy neve említése nélkül először Színi előbb említett gyűjteményében (l. 21. j.) 1865-ben jelent meg, ezenkívül további 14 nyomtatott és 2 kéziratos gyűjteményben, valamint 8 hangszeres feldolgozásban és több szlovák és 3 horvát népdalgyűjteményben (Kuhač: Južno-Slovjenske Narodne Popievke c. gyűjt. II. 512. sz. Zagreb, 1879 és Žganec: Hrvatske narodne popijevke iz Medjumurja, Zagreb, 1919. 330, 331. sz.). Népi változatainak száma 71.

²⁵ AP 4520 g) Ősi (Veszprém.) Molnár F. János (1897), Kiss L. 1962. XII. és AP 2045 f) Madocsa (Tolna) Kis Tarcal István (1907), Kiss L. 1957. XI.

4/b

Tempo giusto ♩ = 96

Ver - je még az Is - ten a mé - szá - ros bárd-ját,

Mér vág - ta el a ki - ső bor - ju - nak a lá - bát!

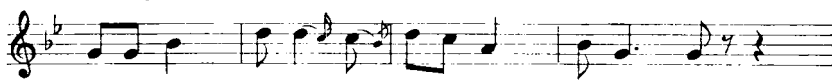
El - vág - ta a szőgény-ne - k, nem tud láb - ra áll - ni,

A szé - gény ba - ká - nak há - tán kell ci - pel - ni.

4/c

Rubato ♩ = cca 96

Szép asszon kutyá - ja nem u - gat hi - já - ba,

Őgy szép bar - na le - gé - nyő jár az ud - va - rá - ba. *ejde*

Víz a - lól, víz a - lá, vízi ma - lom a - lá,

Segítsen az Isten a cifra su - báma - lá. *de* - lá.

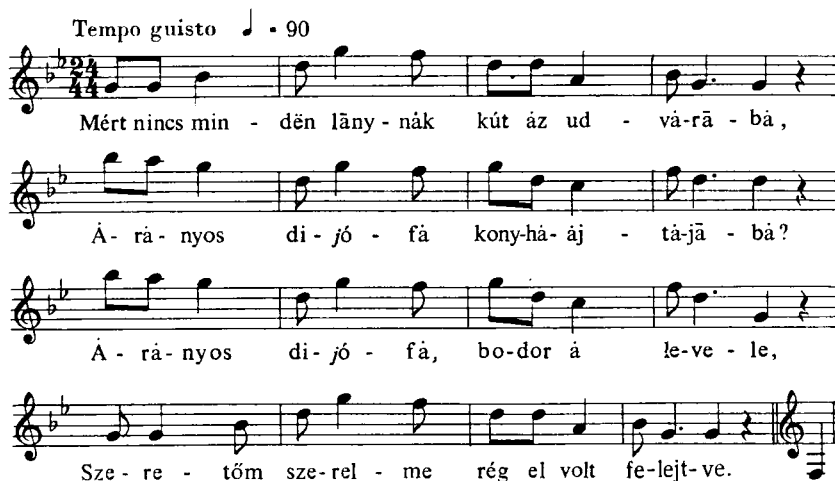
Simonffy dallama népzeneinkben - főleg az újabb változatokban - igen gyakran a legmagyarabb sorreprizes A B B A szerkezetűre alakul, mint azt 4/d példánkban láthatjuk.²⁶ De mind a három közölt népi változatunk

²⁶ AP 852 c) *Galgamácsa* (Pest) Zsigri Mihályné Szabó Anna (1925), Kiss L. 1963. XII.

arról tanúskodik, hogy a nép az új stílus kiszélesedett sorzáró-ritmusát részesíti előnyben, és erősen törekszik az ötfokúság felé. Következő példánk A B B A szerkezetű és majdnem tiszta pentaton.

4/d

Tempo guisto ♩ = 90

Mért nincs min - den lán - y - nák kút az ud - vá - rá - bá ,
 Á - rá - nyos di - jó - fá kony - há - aj - tá - já - bá ?
 Á - rá - nyos di - jó - fá , bo - dor á le - ve - le ,
 Sze - re - tőm sze - rel - me rég el volt fe - lejt - ve .

Simonffy jellegzetes stílusjegye: a pattogó, szinkópás ritmus Vecsey Sándor „Madár az ágon” kezdetű versére írt dalában a páratlan ütemekben jelentkezik — kivéve a 2. és a 4. sor 3. ütemét. Ez a dala is igen népszerű, és rengeteg népi változata van.²⁷

5/a

Élénkebben.

Ma - dár az á - gon , vi - rág a fá - kon ,
 kap a le - gény a ha - mis lá - nyon .
 Vi - rág a mé - zet , szik - la az ér - cet
 nem ör - ze - né úgy mint én té - ged .

²⁷ Nyomtatásban először a „Juliska dalai” II. számként jelenik meg. Név nélkül 6 nyomtatott és 2 kézíratos gyűjteményben, valamint 2 hangszeres feldolgozásban került közlésre. A Magyarorsz. Munkásd. gyűjtemény (I. 21. j.) 69. és 150. számként közli. 32 népi változata van.

A népi változatok tréfás, dévajkodó szövegűek, közülük különösen sok a párosító.²⁸ A szövegekben gyakran fordul elő a sorkezdő szinkópákban az ittas ember dadogását utánozni akaró tréfás szótagkettőzés.²⁹

Tempo giusto ♩ = 140 5/b

A kán - tor u - ram ki - kis ka - ka - sa

Fel - fel - szál - lott a ga - rá - gyá - ra.

Mi - min - dig csak azt ku - kú - ri - kol - ja,

Hogy hol van az ő gazdász - szo - nya.

Tempo giusto ♩ = 124 5/c

Pé - pécs - vá - ro - si ko - ko - los - to - r - ba

Ba - rá - tok jár - nak a fa - pa - pu - cs - ba.

Papu - cs mondja: kip - kop, i - né - mi - ne pá - t - rész, r -

Ré - vé - ren - da ja - la - t - tő - mé - nyecskét vizs.

²⁸ L. Magyar Népzene Tára IV. 80- I g.

²⁹ AP 1963 i) *Nyírábrány* (Szabolcs) Sörley Györgyné (1895), gy. Papp János 1958. VI. AP 2143 g) *Szilágy* (Baranya) Lantos Józsefné Vörös Erzsébet (1899), gy. Kiss L. 1958. III.

Szintén a nagyon kedvelt népdalszerű dalok közé tartozik Simonffynak Czuczor Gergely „Megizentem az édesanyámnak” kezdetű finom melódiájú dala,³⁰ amely sokféle szöveggel él a nép közt.

6/a

Lassan.

Meg-i-zen-tem az é-des a - nyám - nak,
ké-szít-se el az én gyöngy ru - há - mat,
Pi - ros ci-pőt fe - ke - te sa - rok - ra,
fe - hér szok-nyát hat fel-haj - tá - sos - ra.

Érdekes, hogy a népi változatok alig térnek el az eredeti dallamtól. Főleg a 2. sor mixolides fordulata van meg a legtöbb változatban, ha egyéb kisebb eltérések elő is fordulnak bennük. A 6/b variáns szlavóniai, lakodalmos szövegű, a 6/c pedig a bukovinai székelyektől ered.³¹

³⁰ Először a Dalvirágok 11. sz. dalaként jelent meg 1863-ban. Színi már 1865-ben közli egy változatát — itt is név említése nélkül —, ezenkívül még 11 nyomtatott változata jelent meg, köztük 2 hangszeres, valamint 2 kéziratos variáns. 28 népi változata ismeretes.

³¹ A 6/b vált. AP 926 g) *Haraszi-Hrastin* (Verőce) Jugoszlávia, Zucker Jánosné Istóka Mária (1901), gy. Kiss L. 1958. I., a 6/c vált. AP 3372 b) *Kakasd* (Tolna) — *Andrásfalva* (Bukovina) Molnár Antal (1883), gy. Kiss L. 1958. VIII.

6/b

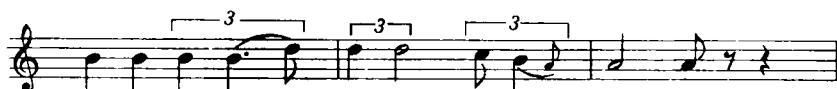
Tempo giusto ♩ = 134

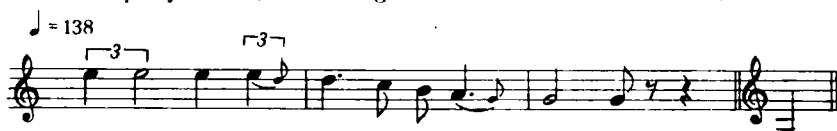
Á Du - nā - ról jön egy te - her - ház - jó,

Mind azt kér - di, vān-ē zāb el - ā - dó.

Ar - pá jis vān, még is zā - bot kér - nek,

Jobb ā lān - nak, mint ā mē - nyecs - ké - nek.

6/c

Poco rubato ♩ : cca 112

Du - na mart - ján nem jó el - a - lud - ni ,

Mert a Du - na ki szo - kott á - rad - ni .

I: A ró - zsá - mot el ta - lál - ja vin - ni ,

II: Ha jaz ró - zsám

Ke - se - r - ve - sēn még fo - gom si - rat - ni

Utolsó példánk a Vecsey Sándor „Három a tánc” kezdetű versére szerzett dalcég, verbunkosszerű ritmusával kiváló népszerű dal, amely rengeteg szöveggel kapcsolódva él a nép ajkán.³²

³² Először a Dalvirágok 40. dalaként 1863-ban jelent meg. Nyomtatásban 10, kéziratot gyűjteményben 5 változata ismeretes. Munkásdal-szöveggel 5 változata — főleg a „Piros zászlónk, vörös zászlónk” kezdetű általánosan ismert. L. a 21. j. i. m. 20., 22., 27. sz. dalait és Pálincás: Népünk szabadságmozgalmának dalai (1957) 55. sz. Népi változata 17 ismeretes.

7/a

Mérsékelt lassúsággal.

Há-roma tánc!...há - roma tánc!...mindig az volt Pest-Bu-dán.
 jaj be szépen gyö-nyö-rű-en jár - ja ez a kis-le-ány!
 Mint a ró-zsát, ha a szel-lő len-ge - ti,
 tánc - ra termett kis lá - ba - it úgy sze - di.

A népi változatok szövegei közül a legismertebb a „/Jaj de magas:/ ez a vendégfogadó” kezdetű kortesnóta. A sok más szöveg mellett ez a lendületes, mozgósító erejű dallam a munkásmozgalmakban is igen nagy szerepet kapott a hozzá kapcsolt mozgalmi szövegek révén. Közölt példánk közül a 7/b a Dunántúlról való.³³ A másik, 7/c példánk a bukovinai székeleyektől került fel-

7/b

Tempo giusto ♩ = cca 132

Én már többet, én már többet nem hiszök a legénynek,
 Két szí-ne van, két szí-ne van, mint a nyárfa - levél nek.
 Egy szá-vá - val ki-csal - ja ja szí-ve - met,
 az ver-je még, ki te - rem-tőt - te jő - tet!

³³ AP 2154 c) *Szilágy* (Baranya) Geng Péterné Kiss Ilona (1902), gy. Kiss L. 1958. III.

7/c

Tempo giusto ♩ = 104

Ti fran-ci-ják, tik fran-ci-já-kz, min' pap-rikát őr-te - tők,

Hogy őj-nagyon, hogy őj-nagyon fél-for-rott am mér-ge - tők?

♩ = cca 102

De ja-zs magyar jó-la - kik pá - lin - ká - vā,

S a - muggy har-col a hun-cut fran-ci-já - val.

jegyzésre,³⁴ francia-gúnyoló, hetyke szövege nyilván a Napóleon elleni háború 1809-es inszurgenseitől ered.

Rövid beszámolómban nem térhettem ki Simonffy stílusjegyeinek ismertetésére, annál is kevésbé minden dalához fűződő népi változataink felsorolására és azok taglalására. Az előzőkből láthatjuk, hogy semmi esetre sem szabad műveinek művészi jelentőségét lebecsülnünk, sem pedig dalainak népzenei hatását. Hervadhatatlan érdeme, hogy abban az időben, amikor a népdal úgyszólván ismeretlen fogalom volt zenei közvéleményünkben, dalaival tudatosan igyekezett a népdal szellemét a köztudatba vinni. A nép több mint 40 dallamát vette át és számtalan szöveghez kapcsolva sok változatban alakította a maga ízlése szerint. Bátran megállapíthatjuk, hogy Simonffy sok szép dalával, finom zenei ötleteivel az összes népies műdalszerzők közül a legnagyobb mértékben gazdagította és ihlette fejlődésre népzeneinket.

³⁴ AP 583 f) *Hidas* (Baranya) — *Andrásfalva* (Bukovina) Vanka Simonné Balog Mária (1895), gy. Kiss L. 1953. II.

NÉPZENEGYŰJTŐ UTAM A LAPPFÖLDÖN

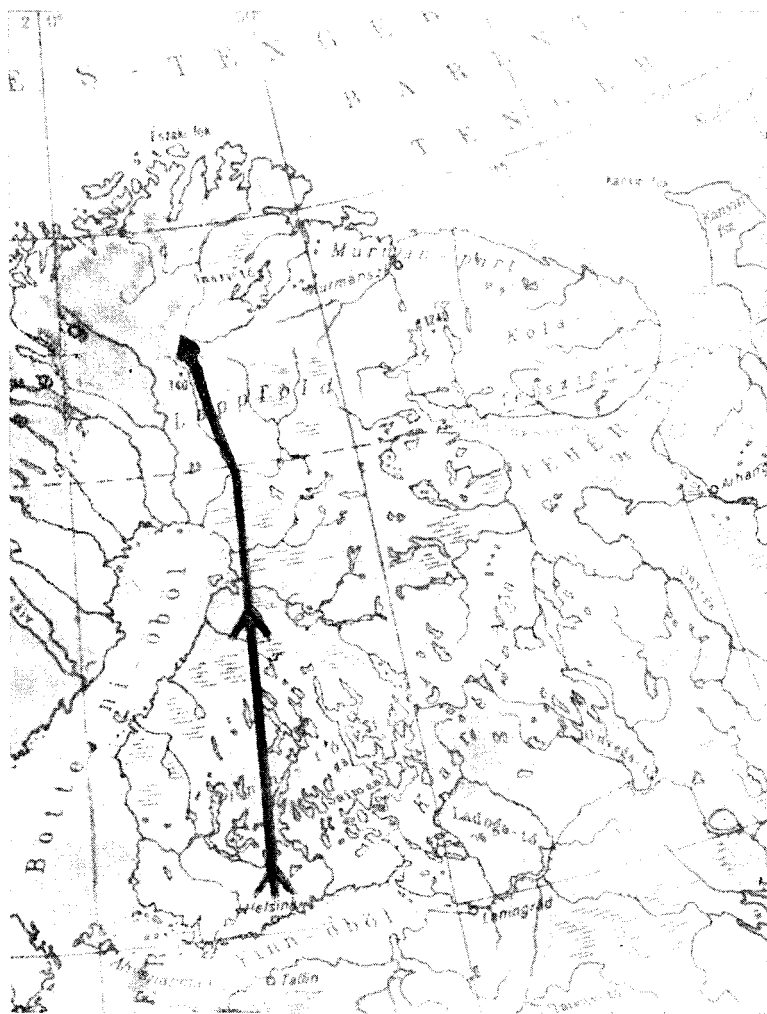
Finnországi lappföldi utam előtt Helsinkiben Väisänen professzor — a finnugor népzenei kutatás nesztora —, miután tájékoztatott lapp népzenejünk problematikájáról, így búcsúzott tőlem: — És majd azt is megszokja, hogyan lehet két hétig gyűjteni egy nap alatt.¹ És valóban, az egész idő alatt egyszer sem nyugodott le a nap, hanem állandóan körbejárt a látóhatáron és a közép-európai embernek mindig délelőtt 10 órát vagy délután 5-öt mutatott. A professzornak azonban mégsem lett igaza, mert az ehhez fűződő lapp életrendet nem tudtam megszokni: déltájban ébredni és éjjel felé ebédelni. Ellenben megtanultam valamit, ami nem volt kevésbé nehéz, még a művészi ének technikáját ismerő népzene kutató számára sem. Ez pedig a nomád lappok éneklési *módja*.

Főleg erről a furcsa, ismeretlen eredetű, de nyilván ősi éneklési modorról szeretnék most szólni, és ha lehet, megfejteni eme rejtélyes maníra belső titkait. Egy rövid beszámoló csak szűk bepillantást adhat lappföldi gyűjtésemből, mégis célszerű, hogy legalább fényképekkel és közbevetett megjegyzésekkel rávilágítsak azokra a történeti-földrajzi és társadalmi-gazdasági körülményekre is, amelyek e különleges életformának és népi zenélésnek fejlődését annyira elkülönítették és meglassították, hogy a jelenlegi állapota talán több ezer éves európai múlt bizonyos részét konzerválta.

Helsinkiből a gyorsvonat és Rovaniemiből az autóbusz összesen húsz órán át 1200 kilométerre vitt északnak, a Lappföld kellős közepébe. Itt aztán minden időmet egy kis faluban, *Nunnanenben* töltöttem, mert a megtalált népdalforrást nem akartam elhagyni. Telepes magnetofonnal gyűjtve sikerült is 10 énekestől — rénszarvas-gazdáktól és pásztorlegényektől — összesen 276 népdalt, lapp nyelven szólva „*joikká*”-t szalagokon hazahoznom. Addig azonban igen sok különös élmény részese voltam.

Az Északi Sarkkör fölött vagyok 300 kilométerrel, június eleje van, szélcsendes tavasz, 14–16 °C, állandóan alig felhős ég. A tájék sivár, és ugyanilyen a rajta folyó élet is. Itt fejeződik be a fenyőerdő régiója; északabbra már

¹ A szójáték ugyanígy érvényesül a régies finn nyelven is.

1. A gyűjtő útja Nunnanen faluig

csak a fátlan, sziklátlan óriásdombok, a tundrák havasi legelői terülnek el, benőve mohával, zuzmóval. A völgyekben köröskörül több nagy mocsaras tó a visszatért hattyúkkal.

A *Vieltojärvi* nevű tó partján fekszik a kis *Nunnanen* falu, azaz 20 gerendaház, egymástól 3–400 méterre, bennük 108 lakos, rénszarvastartó félnomád lappok és lapp életformát élő finnek. A házak környéke csupasz, nincsen kert, és nincs baromfi — a háziállatot a többnyire fehér lapp kutyák képviselik. A falunak 5000 rénszarvasa van, ezekből 3000 a lappok tulajdonában. Termőterületük egyáltalán nincs; most kísérleteznek a házak körül traktorszántással és fűmag vetésével. A tavaszi tenyészdő igen rövid: június elején még jég

2. Nunnanen lapp falu

3. Lapp nő népviseletben

van, augusztus végén már havazik. És az ember? A lappok között többféle antropológiai típus található, de ők maguk is meg tudják mutatni, melyik közülük az igazi lapp, a saját nyelvükön: szame. Ilyen volt az egyik kiváló énekesem, a 46 éves *Johan Henrik Näkkäläjärvi*, 2–300 rénszarvas gazdája, 5 gyermek apja. Alacsony termetű, barna hajú, sárgás arcború ember, szemé-

4. A tundra

ben a mongol ránc. Rövid nyak, aránylag széles váll és rövid lábak jellemzik -- beillenék kunsági parasztnak is. Egyik szemét a rénszarvas agancsa döfte meg, ezért pupillája fehér aláfutásos. Ottlétem harmadik napján rénszarvasnyájával átköltözött a norvég tundra déli lejtőjére, fényképezése ezért elmaradt.

A lappoknak nincsenek hangszereik; zenekultúrájuk csak énekben nyilvánul meg. Legrégibb efféle utalásnak a *Kalevala* 3. énekét vehetjük, amely szerint *Joukahainen* fiatal lapp sámán énekkel küzdött az északra látogató *Väinämöinen* ellen. A lappok éneklése az előadás módját tekintve manapság kétféle. Az egyik a *dünnnyögő* éneklés, amely rendszerint mély fekvésben és tág hangterjedelemben szól; a másik a *kiáltzó* éneklés, szintén nagy hangterjedelemben, s ennek az olykor kiugró magas hangjai a sikoltáshoz hasonlítanak.

Amikor a szállásomon, a kis padlásszobában két lapp énekesem felkerekedett, és az első dünnnyögő joikkát *Näkkäläjärvitől* meghallottam, clámultam. Ez a népdal -- és utána még vagy 200 -- úgyszólván semmiben sem hasonlított

5. Rénszarvasnyáj a tundrán

6. Lapp pásztor

azokhoz a lapp joikkákhoz, amelyeket nagyérdemű elődömnek, a finn *Armas Launis*nak 60 év előtti könyvéből² megismertem. Kottairása csak a törzshangokra szorítkozott, és most tudtam meg, hogy ez még nem fejezi ki a lényegét. *Näkkäläjärv*inél és társánál *Martti Stuur*nál minden hang idegesen mozgott; a zavarosnak tűnő mellékhangok még a pentaton tonalitást is elhomályosították, sőt első hallásra minden hamisnak hangzott. Éles ellentétben állt ezzel a feszes ritmika, amely különös akcentusaival belső szenvedélyt sugárzott az orrhangú, meleg basszusokon. Egy számomra meghaladott, idegen világ idegen hangja szólt, amely talán még állathangokat utánoz, vagy igyekszik is kapcsolatot tartani a medve, a farkas orgánumával; s mindez a sámáni hitvilág szuggesztív beleélését tükrözi, a totemrokonság illúziójában.

Nunnanen /Finnország-Lappföld/
Johan Henrik Näkkäläjärv
/sz. 1920/
1966 jun.

Tempo giusto ♩. = 78

On nön o na un o nön...

Ton. fin.

Vissza kellett emlékezmem a *Näkkäläjärv*i család előző esti vendéglátására, amikor a sarokban üldögélt némán a 83 éves nagypapa, az idősebb *Näkkäläjärv*i, csizmában, zekében, sapkával a fején. A még mindig jó értelmű szerencsés öreg a századforduló lapp életének tanúja volt; ő lett volna a legjobb „adatközlő”. De nem volt hajlandó sem énekelni, sem beszélni, mert „megtiltották” neki. Hogy kik? — nem mondja, de kísérom és tolmácsom, *Pekka Sammallah*ti, a 19 éves finn nyelvészdiák kitudakolta: — A szellemek. Az öreget még „beavatták” ifjúkorában, és őrizi a szívós lapp hagyományt. A kereszténység őket érte el Európában a legkésőbbben. Sámánhitükben éltek 1687-ig, de az evangélikus hitre térítésük folyt még a 19. században is. Iste-neiknek, szellemeiknek hegycsúcsokon, tószigeteken, meg barlangokban főleg rénszarvast áldoztak. Régebben papi fokozatokba sorolt dobos-énekes varázs-

² LAUNIS, A: Lappische Juoigos-Melodien. Helsingfors, 1908.

lók voltak; később ez a mágikus-misztikus tudomány lesüllyedt, és a családok hagyománya lett. Ezért a szomszédos skandináv népek varázslóknak tartották a lappokat. Sámán-szertartásaik és bűvöléseik fontos eszköze az ének volt: a *joikka*, amelyet az idegenek nem tudtak eltanulni. Ez eredetileg szertartásos zsolozsma, varázssének vagy ima a halott ősök idézésére, akiket a lappok segítségével hívnak és engesztelnek, de egyben eszköz is a révület állapotának meg-

7. Fenyőgallyas bejárat

8. Martti Stuur híres joikkázó

teremtésére. A szellemek nem törődnek az emberek mindennapi beszédével, de figyelnek a rendkívüli hangokra és szavakra. Ez okból a *joikkák* szövege a hétköznapi szóhasználaton kívül eső szótár részére van fenntartva. Ismertetése a kívülállóknak részére tilalmas,³ de minden lapp férfi már zsenge gyermekkorában megtanulja. Így érthető meg, hogy az öreg *Näkkäläjärvi* hallgatott.

Fia azonban már felvilágosult lapp, 6 osztályos iskolát végzett, beszédes és közvetlen ember. Sötét baszusán készségesen éneklí a joikkákat, de varázssénekéről, szellemekről és babonáról úgy látszik restell tudni. Pedig az ő ajtaja előtt is ott a fenyőgally (más háznál a seprő) a gonosz szellem akadályául, s ha félretoljuk – valaki egykettőre visszateszi megint. Énekeit részben apjától, részben egy *Antti Näkkäläjärvi* nevű rokonától tanulta, aki a norvég oldalon levő *Koutokeinoban* híres joikkaénekes volt, és 1955-ben halt meg.

³ Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend. New York, 1950, 563 o.

Másik lapp vendégem, a szintén 46 éves *Martti Stuorr* nem lapp testalkatú. Apai ágának balti típusát képviseli, kitűnően beszél finnül -- ez egyébként a lappok eszperantója --, de éneklésében tipikus lapp, valamennyi maníra ösztönös használója. Basszbariton hangú, nagy repertoárú, kiváló joikkaénekes. Bohém természet, aki 100 rénszarvasát egy év alatt elmulatta délen, s most csak 20 állata van. Öt-hat év alatt szaporítva, újra 100-as nyáját akar legeltetni. 16 éves korában tanult joikkázni egy *Niila Magga* nevű, akkor 40 éves, kiváló joikkaénekes lapp gazdától.

Az első joikkasorozat felvétele után az volt a kínzó érzésem, hogy ezeket a dalokat a maguk természetes valóságában nem tudom a saját hangomon reprodukálni. Egyszerre megértettem, hogy a skandinávok, de a finnek is, mért nem tudják elsajátítani a lappok melódiáit. Olyan fioriturás trükköket, dallamdiszító rejtelmeket és énektechnikai különlegességet gyanítottam bennük, amelyek rendkívül bonyodalmasak, de minden bizonnyal valamilyen archaikus énekstílust képviselnek. A probléma nem hagyott nyugodni; még akkor, éjfél után, lassított magnetofonnal több órán át forgattam a joikkákat, és *Martti Stuorr* előadásából megtanultam a farkas hangját, a „wo”-t. (Az előadó itt énekléssel illusztrált.)

Ennek előadásával csak azt akartam igazolni, hogy ez a furcsa hangzású észak-európai népzenei jelenség nem egyes lappok zenei handabandázása, hanem *elemzéssel megismerhető és reprodukálható specifikus énekeskultúra*, amely egy távoli múltból a réntenyésztő lappok kulturális „jégsekreányé”-ben fennmaradt. Az eredete persze éppoly problematikus, mint az egész lapp etnogenezis.

A stílus legjellegzetesebb elemét kénytelen voltam „*hangmozgatás*”-nak elnevezni, mert a meglevő zenei nómenklatúra nem fedi ezt a különlegesen fejlett népzenei ornamentikát. Lényege a csoportos utókák következetes használata egy kontra-szerű belső hangsúlyozással, amelyet a rekeszizom alkalmi megfeszítésével érnek el. Használják emellett az egyéb népzeneékből ismert dallamornamenseket: az egyszerű előkét, a parányitrillát, az átfogó kettős előkét, az ugróelőkét, a glissandót, a vibrátót, az utókát és a melizmát; előfordul a nyögőhang, a „svá” is.

A számunkra különleges elem ebben a stílusban a *hangmozgatás*. Eddigi vizsgálataim szerint ez a mellékhangok (apróhangok) csoportjából álló ornamentika a lappoknál *négyféle képlettel* valósul meg: *A)* melizmatikus *négyes* hangcsoporttal; *B)* melizmatikus *hármás* hangcsoporttal; *C)* melizmatikus *kettős* hangcsoporttal, és *D)* melizmatikus *süllyesztett utókéval*, amely mélyre „eldobott” hangsúlytalan hang. Célszerű ezt a négy képletet egyenként vizsgálat alá venni, mert velük a stílus specifikus jellegét ismerhetjük meg. Szükséges megtudnunk azt is, hogy ezek a fioriturás formulák milyen hangközöket hidalnak át, és az aprólékosan lejegyzett dallamanyagban milyen százalékban fordulnak elő.

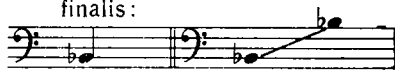
Nunnanen /Finnország - Lappföld/

Martti Stuur /sz.1920/, 1966 jun.

Tempo giusto ♩ = 72

Tonus finalis: Ambitus:

A) Leggyakoribb a *négy* tizenhatod hang melizmatikus összekapcsolásából álló képlet, amelynek második hangja hangsúlytalan alsó váltóhang; a harmadik hangja a főhangra visszalépő hang külön nyomatékkal (ez a belső hangsúly); a negyedik hangja pedig – *csak lefelé* lépve – előlegezi a dallam folytatólagos főhangját.

Amint a táblázatból is látjuk, leggyakoribb a *szeksz* hangtávolság áthidalása, utána a *kvart* és a *kvint* következik.

A/ Négyes hangcsoport képletei:

1. Szekszt - átívelés = 33%

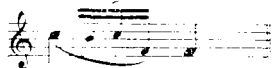

kisszekszt = 9% + nagyszekszt = 24%

2. Kvart - átívelés = 25%

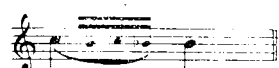
3. Kvint - átívelés = 21%

4. Oktáv - átívelés = 17%

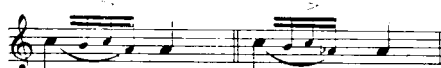
5. Nagyszekund - átívelés = 17%

6. Kisseptim - átívelés = 13%

7. Terc - átívelés = 12%

kisterc = 5% + nagyterc = 7%

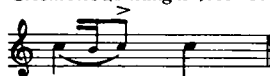
B) A *hármás* képletben két tizenhatod hangot egy hangsúlyos nyolcad követ. A második hang a hangsúlytalan alsóváltó, a harmadik pedig a belső hangsúlyt viselő negyedértékű hang, a főhang ismétlése. Ez a képlet gyakran szerepel valamely dal vagy szakasz *lezárását* szolgáló hang kiemelésére, amellyel mintegy pontot tesznek egyes joikkák végére. Ez 31%-ban fordul elő. Ugyanez az *ismétlődő* főhangok között szintén 31%-ban fordul elő. Feltűnő, hogy míg a négyes képlet csak ereszkedő hangviszonylatban fordul elő, addig a hármás képlet egyes felfelé mozgó hangok között is megjelenik. Felmenő tercek (nagy- és kisterc) között 16%-ban, felmenő nagyszekund lépésnél 11%-ban mutatkozik. A lefelé haladó dallammenetben ritkább, mint a négyes képlet: ereszkedő nagyszekundnál 13%-os, más hangköznel sokkal kevesebb.

B/ Hármas hangcsoport képletei:

1. Lezárás=31%

2. Ismétlődő hang kötése = 31%

3. Felső terc átívelése=16%

nagyterc = 9% + kisterc = 7%

4. Felső nagyszekund=11%

5. Alsó nagyszekund=13%

6. Alsó terc átívelése=9%

kisterc = 7% + nagyterc=2%

7. Kvart átívelése=5%

8. Kvint átívelése=5%

9. Nagyszeksztt átív.= 2%

10. Oktáv átívelése = 2%

C) A belső hangsúly, amely a hangmozgató képletek lényegét alkotja, legtipikusabban a két hang összekapcsolásából álló fioriturában jelenik meg. Ennél tulajdonképpen a dallam egyik törzshangja válik ketté azzal, hogy hosszúsági értékének második fele rendkívüli hangsúlyt kap. Ez a képlet tiszta formájában 15%-os előfordulású.

Fejlődéstörténetileg valószínű, hogy az egész hangmozgató e kettős képlet bővüléséből alakult ki. Ennek indítékául pedig jogosan feltételezhetjük

C/ Kettes hangcsoport és fejleményei:

1. Belső hangsúly = 15%

2. B.h. kvart - előlegezéssel: 9%

3. B.h. kisszept - előlegezéssel: 9%

4. B.h. nagyszekund - előlegezéssel: 5%

5. B.h.kvint-előlegezéssel: 2%

6. B.h. oktáv előlegezéssel: 2%

7. B.h. kisszekst - előlegezéssel: 2%

D/ Süllyesztett hang önállóan és négyes képletben:

egyrészt a sámánpap ritmikus topogását, körbenforgó táncát, másrészt a kezében csattogó dob másodütését. A hangszeres kontrázást — mint a lappok számára idegen eszöközhöz tapadó késői jelenséget — ki kell kapcsolnunk a lehetőségekből. Megemlítem, hogy az egyetlen megmaradt lapp sámándob a stockholmi múzeumban van, és már többször ismertették.⁴

A kettes képlet bővüléseit a táblázat mutatja. Az utóka — mint előlegezése a folytatólagos törzshangnak — a kvart és kis-septim átkötésénél 9 — 9%-ban, a nagy-szekundnál 5%-ban, a kvintnél, szekstnél és oktávnál 2 — 2%-ban fordul elő.

⁴ EMSHEIMER, E.: Zur Ideologie der Lappischen Zaubertommel. Ethnos, 1944, 141. old.-tól.

D) Végül igen jelentős ornamensnek mutatkozik az olyan utóka, amely főhang után, vele melizmatikusan, hangsúlytalan helyen, hangsúlytalan módon lép fel, és nem előlegez semmilyen hangot. Ezt a *süllyesztett* díszítőhangot LAUNIS is jelzi néha kis kottával. Gyűjtésemben 47%-os az előfordulása, beleszámítva a négyesképlet és az utókás kettesképlet mélybeszakadó hangjait is.

A *hangmozgatás* technikáját így megismerve, a vele kialakított stílus indítékát és logikai értelmét is meg kell közelítenünk. A fioriturák efféle szabályos használata speciális hangzást eredményez, amely a mai európai fül számára merőben idegen, és a zenei kifejezés megszokott céljával ellentétesnek látszik. A „kiművelt” muzikalitású idegen hajlandó ezt a hangmozgatást bizonytalan intonációnak venni, s a lappok éneklését „hamis”-nak minősíteni, holott a feltűnően precíz ritmika és az a tapasztalat, hogy a lappok az idegen számára egyformának és értelmetlennek tűnő dallamokat nagyon jól megkülönböztetik egymástól, már eleve óvatosságra int. A magyarázatot ott kell keresni, hogy ez az éneklési mód jelentősen elüt attól a hangzás-ideáltól, amely a mai Európában uralkodik. Egyéb tapasztalat is (pl. a négerek, kínaiak éneklése) valószínűsíti, hogy az európai ízlés az indoeurópai népek bevándorlásával alakult ki. Az ő éneklési módjuk, amelynek csúcsteljesítménye az olasz *bel canto*, lényegében *szembelyezkedik a természettel*, mert az alapjában véve gyenge emberi hangszalagokat a fej- és mellrezonancia körmönfont összehangolásával a maximális teljesítőképességig fokozza, s a felhangok ilyen dúsitásával tömören ragyogó és úgyszólván „emberfeletti” nagyságú hangot ér el. Ezzel az öncélúsággal szemben a lappok éneklése éppenséggel *visszafordulás a természethez*, realisnak vélt célok elérése érdekében használt eszköz a medve, farkas, madarak, fák, szél, vihar, vízesés hangjának utánzására, hogy vele a bennük rejtőző jó vagy rossz szellemmel érintkezésbe kerüljenek, őt engeszteljék, hozzá folyamodjanak. Ezt az eszközt a nagy vallások alapítóit megelőző természeti vallások papjai, a régi sámánok generációi érlelték ki a kifejezésnek arra a fokára, amelyet most fioriturák rendszerének fejtünk meg. Énekük eredeti funkciójáról a lappok mai generációjának már fogalma sincsen; úgy élnek vele, mint a régiektől rájuk hagyott furcsa szép eszközzel — mintha mi egy csatabárddal fát aprítanánk. Erre vall az a *funkcióváltás*, amin a joikkák a mai használatuk szerint — minden bizonnyal a kereszténység befolyására — átestek.

Minden népdalnak integráns része a szöveg, amely a dallammal állandó kölcsönhatásban él. Gyűjtésem norvég-lapp dialektusú szövegeit *Helsinki*ben a *Finnugor Társaság* íratja le lappista nyelvészekkel, de ezeket még nem küldték meg Budapestre. A lapp joikkákban szűkszavú értelmes szövegek vannak, amelyeket beágyaznak értelmetlen, de szimbolikus jelentőségű egytagú vokalizálásba. Ezek a szótagok eredetileg vagy *szimpátiát* fejeznek ki (lalla, lalla, nóno, nóno), vagy *antipátiát* (löllö, lüllü), esetleg éppen *érdektelen-*

séget (gógó, jójó). Szövegeik legtöbbször lírai képek erős valóságérzettel; balladát vagy epikus éneket hírül sem találtam, hiába kérdezősködtem utánuk.

A szövegeket általában ráhúzzák élő személyek neveire, s ezek egy generáció múlva cserélődnek. Van is mindenkinek joikkája, amelyet magáénak vall — hacsak nem gúnydal. Nagy a valószínűsége, hogy bizonyos joikkák mai személynevei helyén a lappok sámánkorszakában az isteneik, őseik és totemállataik nevei szerepeltek, hiszen arról pozitív értesüléseink vannak, hogy joikkáikkal hozzájuk fohászkodtak. Szövegmodosító, improvizáló hajlamukról magam is meggyőződtem. *Martti Stuur* ugyanis rámenekelt egy joikka-szakaszra. Szövegbetétet improvizált rólam finn nyelven: — Hol születhetnél, hogy itt

Nunnanen /Finnország - Lappföld/

Martti Stuur /sz.1920/, 1966 jun.

Tempo giusto ♩ = 120

Te na u u na na u nōn

Ton. fin.

senkit sem ismersz? Missä olet kaan syntynynt kun et ketään ihmistä tuntenut?
A népzene kutató számára csemege a 7/8-os ritmus:

Nunnanen /Finnország - Lappföld/
Martti Stuur /sz. 1920/, 1966 jun.

Tempo giusto ♩ = 270

Koas ton lē kā...

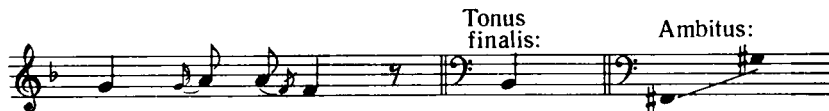
Mis - sä o - let kaan syn - ty nyt kun et

ke - tään ih - mis - tä tun - te - nut jo

nu nu...

A hangmozgató fioriturán kívül figyelmet érdemel a *melizmatikus* éneklés is. Ez külön stílusrétegnek látszik. *Näkkäläjärvi* joikkája ritka példány; benne mintha néhány hangnyi szólóra csoport válaszolna melizmásan:

Nunnanen / Finnország-Lappföld /
Johan Henrik Näkkäläjärvi /sz.1920/
1966 jun.

Tempo giusto ♩ = 138

Hä lö nö u nö ...

Tonus finalis

Csoportos vagy együttes éneklésről az irodalom nem tesz említést. Ilyen azonban most is van. A baráti és családi találkozások *mai* legnagyobb alkalmá a rénszarvasok téli befogása. A kemény télre ugyanis a rénszarvasnyájak pásztor nélkül kóborolnak, és vadállatok módjára kaparják elő élelmüket. Január közepén aztán a nomád-lapp családok felkerekednek, és sítalpakon, kutyákkal meg propelleres szánokkal délnek hajtanak minden útbaeső szarvasnyájat — ezek ugyanis a moha és zuzmó területét nem hagyják el. A középső Lappföldön óriás-karámok várják az állatokat, s ezek torkolatánál a finn, svéd és norvég legelőtársulatok képviselői a fülbe vágott jelek alapján különböző karámutcákba irányítják a rénszarvasokat. A tulajdonosok újra az állataikhoz jutnak, s ugyanitt nagy vásár alakul ki. Az eladást megünneplik a lappok is. Az áldomás mindig énekszóval és manapság államilag korlátozott szesz-fogyasztással folyik. Ez tehát a dallamkeveredés mai útja-módja. Az *ősi dallamfluktuáció* viszont a lappok nyári vándorlásaival volt kapcsolatos, amikor legeltetés és halzsákmányolás céljából a norvég tengerpartra vonultak, ahonnan júliusban tértek vissza telepeikre.

Hangszerek hiányában a lappok különösen nagyra becsülik a kiváló joikkázókat: lakodalomba hívják őket, sőt néha két joikkázó férfi énekversenyeiben is gyönyörködnek. Vannak azonban egyéb családi és baráti összejövetelek is, ahol pálinka mellett együttesen is éneklük az ismert joikká-

9. Lappok lakodalmás menete

kat. Ilyenkor az üres poharat (nemrég még a fakupát) az ének ritmusára jobbról balra lengetik. Így énekelt uniszónó duettet *Stuorr* és *Näkkäläjärvi* az egyik családtagról, aki Helsinkiben az egyetemet végzi. A hangmozgatásos díszítéseket pontosan együtt éneklik, bebizonyítva a nagy lapp dallamtradíciót.

Nunnanen /Finnország - Lappföld/, 1966 jun.

x: Martti Stuorr /sz.1920/

y: Johan Henrik Näkkäläjärvi /sz.1920/

Tempo giusto ♩. = 80

O no - u no no - u no...
 x + y
 - y

Musical score for a vocal piece, featuring ten staves of music in G major. The lyrics "A la - o la la - o la lo ..." are written under the third staff. Various musical notations are present, including accents (>), slurs, and breath marks (+ y, - y). At the bottom, there are two staves labeled "Tonus finalis:" and "Ambitus:" showing the pitch range.

Zenei összegezésül szólni kell a nunnaneni joikkák hangkészletéről, a hangrendszeréről és a formai problémáiról.

1. *Hangkészlet* szempontjából öt skálahangot használ — sokszor tág fekvésben is — a dalok 46%-a, négy hangot 28%, hat skálahangot 16%, hét hangot 6% és három hangot a dalok 4%-a.

2. *Hangrendszer* tekintetében anhemiton, tehát félhanglépés nélküli pentaton és tetraton együttesen 54%. Leggyakoribb a szó- alapú, utána a dó- és ré- pentaton következik. A félhanglépéses (hemiton) pentachord és hexachord együttesen 34%-ot tesz ki, a heptachord 6%-ot, a trichord és tetrachord együtt szintén 6%-ot.

3. *Formai* szempontból a joikkák egy része motívumismételő, ütempárszerkezetű. 10-től 25 taktusig terjedő részt éreznek egy szakasznak, ekkor kb. egy ütemnyi szünetet tartanak, és kezdik a másik szakaszt, de ennek az

ütemszáma már nem egyezik az előzőével. Az ütempárok olykor *egysoros* szerkezetet, periódust adnak ki, sőt variációs ismétléssel *kétsorosat*, fél-dalformát is, de ez ritkán állandósul. Minden nunnaneni joikka *feszes ritmusú* — rubato egyáltalán nem fordult elő. A *páros* és *páratlan* ütemű dallamok

10. Gyermeek a Lappföldön

aránya majdnem egyenlő, de *kevert* ütemű is van 16%, önálló 5/8-os és 7/8-os pedig még 6%.

Befejezésül meg kell említenem, hogy az ismertetett lapp éneklési mód és dallamanyag nagyobb zenei dialektusterületen él, amely *Norvégiába* nyúlik át. Az összlétszámában kb. 32 ezres lappságból ugyanis csak 2500 él Finnországban. A mostoha természeti viszonyok sohasem adtak lehetőséget önálló gazdasági és politikai létre. Ezzel kapcsolatos a lappság szétmálló jellege és reménytelen jövője is. Mai életük sok ellentmondást tartalmaz, amelyeket a régi és az új viszonyok konkurenciája hozott létre. Az évszázadokon át stagnáló társadalmi és gazdasági helyzetet az új út- és iskolahálózat, kórház, kiskereskedelem, villamosítás és rádió teljesen át fogja alakítani. Korábbi biológiai fogyasztuk ma kulturális folyamattá változott: aki tanul, és megismeri a könnyebb déli boldogulást, elhagyja a zord Lappföldet. A saját kultúrájuk gyors eltűnése valószínű. Amikor ennek zenefolklór-szelvényébe belenéztünk, talán egy darabka *Ó-Európát* láttunk; a környező népeknél sehol sincs párhuzama, de még Ázsiában sem, ezért benne valamiféle *protolapp hagyományt* gyanítunk.

VIKÁR LÁSZLÓ

CSEREMISZ EGYMAGŰSÁG

Amióta Kodály Zoltán részleteiben is feltárta a cseremiszek magyarhoz hasonló dallamtípusait, azóta megkülönböztetett figyelemmel kíséri e volgai rokon nép zenéjét a magyar zenetudomány. A „*Sajátságos dallamszerkezet a cseremiszi népzeneben*” c. tanulmányában Kodály a kvintváltó dallamok felépítését elemezte. „*A magyar népzene*” c. könyvében a kvintváltó és az ún. kis formájú dallamok magyar kapcsolatait mutatta be. De ezen túlmenően, oly fontosnak tartotta a magyarság keleti múltját idéző cseremiszi népzene széles körű megismertetését, hogy zenei anyanyelvét tanuló ifjúságunknak két csokrot is kötött a cseremiszi erdők s mezők virágaiból: a *Bicinia Hungarica IV.* és az *Ötfokú zene* teljes III. füzetét. 25 éve egyetlen gyermek sem nő fel nálunk ezek ismerete nélkül.

De — miként azt az egyre gyarapodó külföldi szakirodalom is bizonyítja — a magyar rokonságtól függetlenül is élénk érdeklődés nyilvánul meg a cseremiszek hagyományos népzeneje iránt. Egy, különböző népfajok határterületén élő népről van szó, amely népnek a zenéjében, akár csak a nyelvében is, mint egy nagy gyűjtőmedencében, sokfajta hatás keveredett, s oldódik fel még ma is. Különböző időkben virágzó s különféle eredetű kultúrák rétegeit fedezhetjük fel a sajátos cseremiszi formációkban, s közöttük olyan jelenségekkel is szembe kerülünk, amelyek hasonló tömegben sehol másutt nem ismeretesek. Minél jobban kiterjesztjük és elmélyítjük a kutatást, annál több összefüggése derül ki az évszázados szövevénynek, annál erősebb fénnel világíthatunk be a múlt kútjának végtelen mélységébe. S ha ehhez más tudományágak segítségét is igénybe vesszük, akkor egyszer talán majd azt is megismerjük, hogy mi a török-tatár és mi az igazán finnugor a zenében.

A gondosan kiegyensúlyozott dallamvonalakon túl, legyen az akár kvintváltó, akár kis formájú dallam, a sorok egyszerű, szabályos szerkezete az, ami már az első hallásra is feltűnik a cseremiszi népzeneben. Hamar felismerjük a többnyire négysoros dallamok belső rendjét, szimmetriáját. E felismerést még jobban elősegíti a nagyszámú változatlan vagy variált motívum, vagy esetleg teljes sor ismétlés. És mindez olyan tipikus formákat ölt, hogy bátran elmondhatjuk: alapvető jellegzetessége a cseremiszi népzene az, hogy a dallamok

egyetlen zenei gondolat különféle ismételtetése folytán jönnek létre. Így van ez a nyugati, hegyi és így az erdei vagy a keleti lakosság körében egyaránt. Nem ritka az olyan dallam sem, amelyről ha közelebbről vizsgáljuk kiderül, hogy az egész mindössze egyetlen motívum transzponált sorozata.

Egy zenei gondolat variált ismétlésének számos, szinte kimeríthetetlen lehetősége kínálkozik. Változhat benne egy-egy hang magassága, időtartama, de változhat teljes ütemek, sőt egész sorok fekvése is. Gondolunk itt elsősorban a cseremiszk kristálytisztá kvintváltására, amely az erdeiek körében hangról-hangra ismételi, a hegyieknél meg a tonalitás tiszteletben tartásával, bizonyos törvényszerű módosulások árán keletkezik. De a legtöbb kvintváltó dallamnak már az 1. és a 2. sora között is feltűnő hasonlóságot, ha nem éppen teljes egyezést találunk. A 2. sor az 1.-nek rendszerint variált ismétlése: részben vele azonos, részben pedig annak alsó szekvenciája. A cseremisznépzenében az alsó transzpozíció gyakoribb, mint a felső. A nagyívű dallamokban kvinttel, a kis formájúakban vagy az evvel azonos terjedelmű fél kvintváltókban többnyire egy kvartttal mélyebben helyezkedik el az ismételt sor vagy a motívum. Gyakori probléma a variációk sorában: meddig azonosíthatjuk az eredeti zenei gondolatot, hol a variáns határa, s mikor mondhatjuk, hogy már egy új zenei gondolattal állunk szemben. A-tól az A variánsain át igen hosszú út vezethet a B-ig.

Sokszor olyan dallamokat is azonosaknak mondhatunk s mondanak maguk az énekesek is, amelyek számos apró részletben eltérnek ugyan egymástól, de lényegük: dallamívük és formájuk mégis ugyanegy. Természetes, hogy minél kisebb részeket vetünk össze, közöttük annál kevesebb egyezést találunk. Mert az egyéni, egyedi variánsok szinte annyiféle formát öltenek, ahányszor újra alkotják, azaz eléneklik őket. Ez egyben arra is figyelmeztet bennünket, hogy bármilyen régi is a cseremisznépzene, bármilyen messzire is nyúlnak a gyökerei, azért az még a mai napig is élő s változó. Nincsenek benne megkövült dallamívek, változhatatlanná merevedett fordulatok. A sajátos stíluson belül felmérhetetlen gazdagság virul.

A Szovjet és a Magyar Tudományos Akadémia közötti kapcsolatok révén az elmúlt évtizedben új lendületet kapott a cseremisznépzene tanulmányozása. A meg-megisméltendő helyszíni kutatások során a gyűjteményekben megjelent anyagnak a többszörösét ismerhettük meg eredeti, élő előadásban. A falvakban, a felvételek készítése közben számos régi, már itthon is feltett kérdésre kaptunk feleletet. A következőkben végigkísérjük a cseremisznépzene motívum-építkezés néhány sajátosságát éppen ezen újabb helyszíni tapasztalatok és felvételek alapján.

A hegyi-cseremisznézből jól ismert *lá-végű*, tonális válaszü kvintváltó dallamcsalád egyik rövidsorú, szerény képviselője Perednyaja Lipsa-i felvétel. Benne egy három hangra összesűríthető motívum szabályos és fokozatos súlygyedését találjuk. E pentaton szekvencia formája: $A^7 A^5 A^3 A$

1. $\text{♩} = 84$

m = ral daš kán, m = ral daš,
 ű ē ű ű mām er ta raš
 k = t = raš kām, k = t = raš,
 ű ē ű ža pām er ta raš.

Másik, ugyancsak egyrendszerű, kvintváltó példánk egy közismert hegyi típus képviselője. Négyütemes sorai 2 + 2 különböző helyű, de azonos tartalmú zenei motívumból épülnek. E motívum-szekvencia képlete az 1. és a 2. sorban: $a^8 + a^5$, $a^7 + a^5$. A sorok eleje között tehát egy szekund különbség van, a két sor vége pedig lényegében megegyezik. Az öt hanggal mélyebben fekvő 3 + 4. dallamsorokat ennek megfelelően $a^4 + a$, $a^3 + a$ -al jelölhetnénk. Ám az egyrendszerű kvintváltó dallamokban gyakori tonális válasz többnyire a 3. sor közepén — e sor magas kezdetét vonja maga után. S ilyenkor, mint a jelen esetben is, az a^4 , azaz kvintváltás helyett a^5 -öt, azaz kvartváltást találunk az 1. sor elejéhez viszonyítva. A teljes dallam motívum-képlete tehát: $a^8 + a^5$, $a^7 + a^5$, $a^5 + a$, $a^3 + a$. Így jöhet létre egy dallam, egyetlen szabályos ívű zenei mag öt különböző elhelyezkedéséből az ismétlés unalmának veszélye nélkül. Külön említést érdemel a 2., illetve a 4. sor utolsó hangja, amely az 1. és a 3. sor megfelelő hangja fölé emelkedik, miként ezt a 4 (5) VII $\square$ kadencia is jelzi. és így a 2 + 2 sor egymáshoz mért dallamrajza sajátos formát ölt.

2. $\text{♩} = 116$

1. šī žok, kə ű lok, ja ra-tā-mā ű ű em,
 šī žok, kə ű lok, ja ra-tā-mā ű ű em,
 ű et mənžm ta-ű ē os tat ka ke-čem,
 ű et mənžm ta-ű ē os tat ka ke-čem.

2. šīžok, kəűelok jaratāmā ədərem,
 šīžok, kəűelok jaratāmā ədərem,
 űet mənžən tayačə ostatka kečem,
 űet mənžən tayačə ostatka kečem.

Dúr-jellegű, szó-végű és reális válaszó a következő kvintváltó dallam, amelyben ugyancsak nyolc, azonos tartalmú motívum van. De ezek mind lelépő rendben követik egymást. Közülük mindössze kettő van egy magasságban: a 2. sor végén és a 3. sor elején levő. E dallamot a dél-erdei cseremiszek nyugati határán, Krasznij Jarban vettük fel. Lakodalmi vagy vendégségben énekelt szöveggel széles körben ismert. Képlete: $a^9 + a^8, a^{7-6} + a^5, a_v^5 + a^4, a^{3-2} + a$.

3. $\text{♩} = 100$

lo - daš, wo - zaš o - γol γon - žo. mo - lan šēm i tōnem-nam?
mo - ren kuš - taš o - γol γon - žo. mo - lan kuš - taš lek - tō-nam?

2. . . . .
oγ čewerân, čewerân, adakat ik kana čewerân,
teže meman, meže tendam mondaš oγl hiyunam.

A negyedik kvintváltó dallam ugyancsak kétrendszerű, szó-végű és egy-magú. A motívumok elhelyezkedése itt ismét más, de talán valamennyi között a legtipikusabb: $a^8 + a^8, a^8 + a^5, a^4 + a^4, a^4 + a$. A 2. és a 4. sor eleje azonos az 1. és a 3. sor elejével, a sorok vége pedig egy kvarttal helyezkedik el mélyebben. A teljes dal formáját ezért így is jelölhetjük: $A^5 A_v^5 A A_v$. Gyakori jelenség az 1. sor két azonos motívuma, és figyelemre méltó e két motívum közötti variáció is, amely tükörképet hoz létre.

4. $\text{♩} = 120$

a - ke pör-tem, wol'-kem, šepšal γol - taš ta - nem-žat,
ta - cok = - to am - Bäl - nem, šok - te γa - ne mā - že - rem.
tō - γeñ mō - žer li - j. š - kōñ, pört lec pos - nat om kēl - me,
ok - sa a - raš jñ de - ke, ko - lem γā - ŋat, om ga - je.

A dallam 3–4. sorára: *cara nōr den mēnkajem, mardež južye puales,*
wuž šoktalen oŋžcem, mucōštara poldōšem.

Az erdei- és keleti-cseremiszek kis formájú dallamaiban ugyancsak gyakran, de az eddigieknél talán egyszerűbben jelentkezik a motívum ismétlés. Összesen egy zenei gondolatot és egy transzpozíciót találunk pl. a következő szernuri dallamban, amelynek minden sora két azonos félből áll. Formája: A Av Av Av vagy részletesebben: $a^4 + a^4$, $a + av$, $a + a$, $a + av$. Hangsora félhangos szó-pentaton: *szó-ti-dó-re-mi*, amely hangsor a variánsokban helyenként félhangnélküli szó-pentatonná változik: a *ti* helyébe *lá* lép.

5.

A dallam 3—4. sorára:

- čol[ə]ka tukan šem uškalem əl'ə[n],*
maska tušmanet ker(ə)tál(ə)đəš.
 2. *šara šinčan oš motorem əl'e,*
jeŋ tušmanet ker(ə)tál(ə)đəš.
ker(ə)tál(ə)đen γən ker(ə)tál(ə)đalže,
ešeat šopašna ulədaleš,

A dallam 3—4. sorára:

to tumanəla, to šəraleš,
to endaleš, šupšaleš.

Az erdei és keleti dallamok százaiban sajátos motívum-eltolódást figyelhetünk meg. Azt találjuk, hogy a négy sor nyolc motívumából a 2. az 5.-kel, a 3. a 6.-kal és a 7.-kel, a 4. pedig a 8.-kal azonos. Képletesen szólva tehát: a b c d b c d formáról beszélhetünk, azaz: az 1. sor második tagja azonos a 3. sor első tagjával, a 2. sor első tagját a 3. sor második és a 4. sor első tagjaként is megtaláljuk, míg a 2. és a 4. sor második tagja ugyancsak egyforma. E fel-sorolásból csak a legelső motívum marad ki, mint amelyik másutt nem szerepel. Az esetek nagy részében a dallam első felének négy motívuma is hasonlít egymásra (tehát nem a b c d), s így újra egy egytagú variáció-sorozattal kerülünk szembe. Dó-ötfokú, suvarovói, kis formájú adatunk képlete: $a^{7-3} + a^{4-2}$,

$a + b, a^{4-2} + a, a + b$. Ebben csak a rövid, sorzáró b motívum a többitől eltérő.

6.

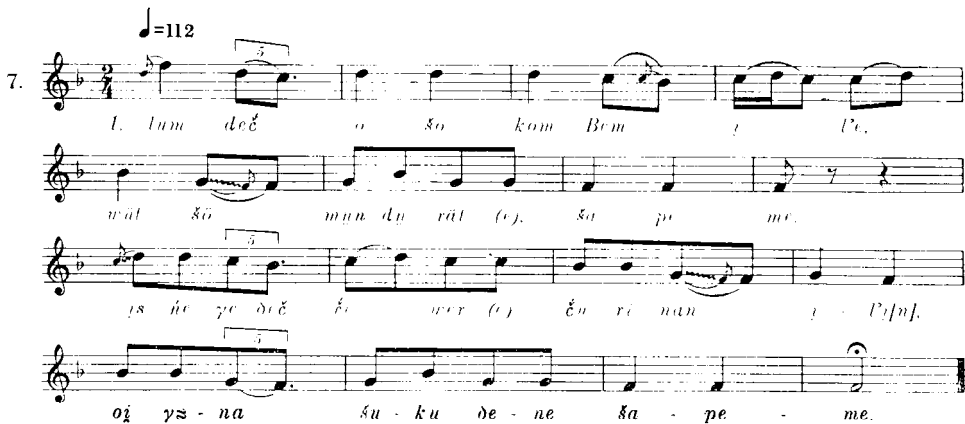
1. *al's ta, luč - šo ma rač - to kol - t. na da,*
aš - ta, luč - šo šuš - kal - ten kol - (ə) - te - na.
šu ko je - qn šu ko ma lšum ko lš tš tš laš tuq al lš na γm,
ər - wə - zə laš ü - mār - na - jat er - ten ka - ja.

2. *üstel joldajat nalət ul(ə)maš,*
üstembal(ə) šowəčtajut kəl'oq[o] ul(ə)maš,
memnan(ə) tolən(ə) purəmälanna,
čewer čestajat jamd[e] ulmaš.

3. *lümənak muraš tolən uləna, da,*
lümənak šuškaš tolən eluna.
Laš(ə)jal(ə) γəčən(ə) Šuar(ə)jaləš
lümənak: unala tolən uləna.

4. *meze kuze murena γən,*
težat tuyak mural(ə)za.
meze kuze tolən uləna γən,
težat tuyak mižalza.

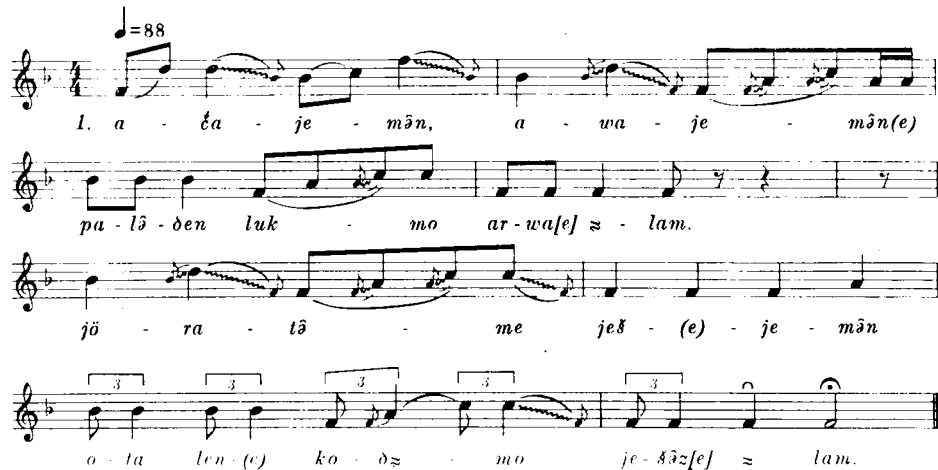
A motívum hasonló elrendezését találjuk egy arbori dallamban, amelynek hangsora szó-pentaton, s formája: $a^5 + a^4, a + b, a^4 + a, a + b$. Az ismétlődő zenei gondolat itt egy négy hangból álló dallamvölgy: *szó-mi-re-mi*.

7.

1. *lum deč a šo kom Bcm t lē,*
wāt šo mun du rāt (e), ša pē me,
is úc γe dič š, wər (e) ču ri nan t lē/vn,
oš γs - na šu - ku de - ne ša - pe - me.

2. *törzäm počšn pišmäm kožššm,*
joškar oŋan kajâk(â)lan.
joškar oŋan kajâklan oyszl,
jörätämä žočšemlâklân.

Néhány esetben azt látjuk, hogy a dallamnak nem az 1., hanem a 2. sora vagy motívuma ismétlődik: A B B B. Jelimbajevóban egy olyan sajátos szerkezetű szó-ti-s pentaton hangsorú dallamot énekeltek, amelyben a motívumok $a+b$, $b+c$, $b+c$, $b+c$ sorrendben követik egymást. Az 1. sor eleje tehát csak egyszer, a vége ellenben a következő sorok elején még háromszor szerepel. Ugyanakkor a 2–3 4. sorok vége szintén azonos, de az előzőektől eltérő. Kodály — Iach példái alapján — kétségbe vonta ugyan e típus hitelességét, számomra újabb, helyszíni tapasztalatunk azonban igazolni látszik a létjogosultságát.

8.

2. *iziš kâna nemâštâm ruenam,*
tšdšžšmat šoyalteš werem uke.
ŋmŋrem(e)žat kuž[u] oyuł da
tšdšžšmat ililaš werem uke[n].

Végül egy, szüntelenül csak egy sort ismétlő, „süsküs” nevű, okarinához hasonló, agyaggalamb formájú hangszeren előadott táncdallamot mutatunk be upsai gyűjtésünkéből, a Köztársaság északi részéből. A hat hangnyi ambitus és az egy nyitást és zárást is magában foglaló sor apró, improvizált variációi igen jellemzőek a cseremiszi népzeneire.

A bemutatott dallamok, a cseremiszi egymagúság tipikus példái arra engednek következtetni, hogy az etnikai határterületen élő cseremiszek zenéje török-tatár s talán ősi finnugor zenei jellegzetességeket, dallamalkotási módokat is őriz. Vagy egyenesen e kettő egymásra hatásából jött létre. Az a kevés, még érintetlennek mondható finnugor zene, amelyet a chanti és manysi gyűjtésekből ismerünk, az mind csak egy-egy rövid zenei motívum végtelen sok ismétlődéséből áll. Néhány hang monoton repetálását halljuk a sámán- vagy a medve-énekekben, de a karéliei Kalevala sokezernyi szövegsorát is ilyen szerény dallamok hordozták. És ide vezethető talán vissza a most már jóval délebbre élő s azóta ugyan földhöz kötött, de ugyancsak a finnugorokhoz tartozó cseremiszek dalaiban található gyakori motívum ismétlődés is. Láttuk, van olyan példa, amelyben minden változtatás nélkül, többször is elhangzik egy sor. De nem nehéz felismerni a 2–5/3–6–7 típusú, kis formájú (1. 6–7. dallampéldák) vagy akár a nagy kvintváltó dallamokban is az ősi motívumismétlő elvet. Jóllehet változatosabbak a formák, de bennük mégiscsak egy szigorú, mondhatni makacs ismételtetéssel állunk szemben, ami, úgy véljük, annál igénytelenebb zenei gondolatra korlátozódik, minél primitívebb, minél hagyományörzőbb közösségből származik.

A motívum ismétléssel együtt találjuk ugyanakkor a cseremiszi népzeneben a variálás és a transzponálás gyakorlatát, amit meg valószínűleg a déli, török-tatár szomszédaiktól: a baskiroktól, a kazányi tatároktól és a csuvasoktól vehettek át. Ennek tulajdonítható a cseremiszi népzeneben a kvintváltó vagy teraszos formában jelentkező descendens dallamvonal, a magas kezdés és a mély befejezés és a vele együtt-járó nagy ambitus. Eszabad variálást és a gyakori transzponálást azonban a török népeknél szabályosabb, kötöttebb formákba terelte a cseremiszi érzék és a használat. És minden bizonnyal török eredetű náluk a félhang-nélküli pentatónia is, amely pompás dallamívek lehetőségét hordja magában, és sokkal kifejezőbb melódiákra képes, mint az északi tri- vagy akár pentachord hangkészlet.

A török-tatár zenei elemek ma már nagyobb számban és kimutathatóbban vannak jelen a cseremiszi népzeneben, mint a régi finnugor zenélés emlékei.

Évszázadok óta szüntelen a délről és nyugatról jövő hatás a zenében éppúgy, mint a nyelvben. A török nyelvű szomszédok lélekszámban is mind a cseremiszek fölött állnak. A finnugorság tudatának, hagyományának, nyelvének és zenéjének a megőrzését mindez erősen befolyásolja.

Minket, magyarokat még több külső hatás ért az elmúlt évezredben, mint a cseremiszeket. De bármennyit is olvastottunk ezekből magunkba, a két legmélyebb réteg: a beszéd és az ének, nálunk is megőrizte eredetiségét, magán viseli az ősi vonásokat. Nem múlt el nyomtalanul az ezeréves keleti rokonság. Ereszkedő vonalú, pentaton dalainknak ma is visszhangja kél a Volga vagy a Káma partján.

Kodály Zoltán születése 85. évfordulójának előestéjén tartott előadás-sorozatunk több, mint hagyományos beszámoló. Tanítványi számadás ez Mesterünknek arról, hogy hogyan dolgozunk az Ő szellemében, merre járunk az általa kijelölt úton. Két éve Kodály Zoltán éppen ezen a helyen mondotta: „Munkánk értékmérője: mit szólna hozzá Bartók, ha látná?” Ma Mindkettőjükre gondolva tesszük fel ugyanezt a kérdést, és azon fáradozunk, hogy Akadémiánk ígretéhez híven, az ő elképzeléseiket váltsuk valóra.

A DALLAMOKRA VONATKOZÓ JEGYZETEK

(A dalszövegek fordítása, az énekes neve, születési éve, lakóhelyének orosz és — ha van — régi, cseremisiz neve, a kerület, a gyűjtés ideje, a felvétel száma az MTA Népzene Kutató Csoportjában.)

A cseremisiz szövegeket gyűjtőtársam, BERECKZI GÁBOR kandidátus, finnugor nyelvész jegyezte le. Ő készítette az alábbi fordításokat is. Szíves közreműködéséért ezúton is hálás köszönetet mondok.

1. Ha dalolunk, hát daloljunk,
Ne töltsük az időt.
Ha beszélünk, hát beszéljünk,
Ne töltsük az időt.

F. A. Kozlova, 1941

PEREDNYAJA LIPSA — ANCOLA, Zvenyigovszkij rajon

1966 augusztus

AP. 5927 m.

2. 1. Serkenj fel, kelj fel, kedves anyám,
Serkenj fel, kelj fel, kedves anyám,
Hisz' nekem ma utolsó napom, (jött el.)
Hisz' nekem ma utolsó napom. (jött el.)
2. Serkenj fel, kelj fel, kedves lányom,
Serkenj fel, kelj fel, kedves lányom,
Hisz' nekem ma utolsó estém, (jött el.)
Hisz' nekem ma utolsó estém. (jött el.)

F. A. Szemenyina, 1947

CSUVAKINO, Gorno-Marijszkij rajon

1966 szeptember, Joskar-Ola

AP. 5949 c.

3. 1. ....

.....
 Ha írni, olvasni nem tudok, miért jártam hét évig iskolába?
 Ha nem énekelek, táncolok, miért álltam ki táncolni?

2. ....

.....
 Viszontlátásra, viszontlátásra, még egyszer viszontlátásra,
 Ti minket, mi titeket nem felejtünk el soha.

A dallam 1–2. sorát szöveg nélkül énekelte.

Sz. P. Volkova, 1940

KRASZNIJ JAR -- OLII SZOLA, Zvenyigovszkij rajon

1966 augusztus

AP. 5932 l.

4. Nincsen házam, barimom, kedvesem, akit megcsókoljak,
 A rajtam levő zeke éppen olyan, mint a szita.
 Ha (az embernek) ilyen zekéje van, ház nélkül sem fázik,
 Pénzt kölcsönözni idegenhez, ha meghalok (akkor) sem megyek.

A dallam 3–4. sorára:

Pusztá mezőn megyek, hidegen fúj a szél,
 Elsüvített előttem, kigombolta a gombom.

O. V. Orlova, 1909

SZIGYELNYIKOVO — JULJAL, Zvenyigovszkij rajon

1966 augusztus

AP. 5929 c.

5. 1. Kendermagos (tkp. tarka-barka) tyúkom volt,
 A gonosz héja széttépte.
 Tarka nyakörvű kiskutyám volt,
 A gonosz farkas széttépte.

A dallam 3–4. sorára:

Fényes szarvú, fekete tehenem volt,
 A gonosz medve széttépte.

2. Kék (tkp. szürke) szemű, szőke szépem volt,
 Egy gonosz ember elragadta.
 Ha elragadta, (hát) ragadja,
 Egyszer még megkeserüli.

A dallam 3–4. sorára:

Hol perel, hol haragszik.
 Hol ölelget, csókolgat.

A. T. Janvarjov, 1915

SZERNUR — SERNUR, Szernurszkij rajon

1966 augusztus

AP. 5941 f.

6. 1. Gyerünk, gyűjtsünk inkább dalra,
 Gyerünk, kezdjünk inkább füttyölni.
 Ha sok ember sok szavára hallgatunk,
 Eltelik az ifjúságunk.

2. Az asztalotok lábát elvették,
Az asztalterítők viaszosvászon,
Mikor megjöttünk és bementünk (hozzátok),
Készen volt az étel-ital.
3. Éppen azért jöttünk, hogy daloljunk,
Éppen azért jöttünk, hogy füttyöljünk,
Lazjalból Suarjalba
Éppen vendégként jöttünk.
4. Ahogy mi dalolunk,
Ti is úgy daloljatok.
Ahogy mi megjöttünk,
Ti is úgy gyertek (vendégségbe).

D. I. Ivanova, 1938
SUVAROVO, Koszlapovszkij rajon
1966 augusztus, Szernur
AP. 5941 g.

7. 1. A hónál fehérebb ludam volt,
(De) a víz messze van, s megsárgult.
A számócánál pirosabb arcú voltam,
(De) a sok bajunktól (az arcom) megsápadt.
2. Az ablakot kinyitva levelet írtam
Egy vörösbegyű madárnak.
Nem egy vörösbegyű madárnak,
(Hanem) a szeretett gyerekennek. (plur.)

T. D. Puskina, 1916
ARBOR (régebben négy, szomszédos kis cseremisz település: LOPOVO, PAMASJAL,
KURKIMBAL, KUKREM), Mari Turekszkij rajon
1966 augusztus
AP. 5933 a.

8. 1. Apámnak, anyámnak
Megszelelt pelyvéja vagyok.
Szeretett családomnak
Megcsalt tagja vagyok.
2. Csak egy kevés háncsnak való hárst vágtam,
Nincsen helyem, ahova állítsam őket.
Az életem nem hosszú és
Nincsen helyem, ahol leéljem.

A. P. Gorbunova, 1919
JELIMBAJEVO — JASMET-NOLO, Mari Turekszkij rajon
1966 augusztus
AP. 5937 h.

9. Szövege nincsen

P. A. Jatmanov, 1916
UPSA — UPSO, Orsanszkij rajon
1966 szeptember
AP. 5945 p.

AZ EGYIPTOMI ZENEI SZÁJHAGYOMÁNY VIZSGÁLATÁNAK SZEREPE AZ Ó-EGYIPTOMI DALLAMOK KUTATÁSÁBAN*

Az elmúlt másfél évszázad ásatásai és kutatásai nyomán egyre teljesebb kép bontakozik ki előttünk az ókori Egyiptom zenei életéről. Különösen Hans Hickmann német zenetudósnak köszönhetjük, hogy sokoldalú és mélyreható tanulmányaiban feltárta előttünk az ó-egyiptomi nép teljes hangszerkészletét, zenélési alkalmait, zenéjének társadalmi szerepét, jelesebb zenészeit, zenész-„dinasztiáit”.¹ Érdekes hipotéziseket is felvetett, mint pl. az ó-egyiptomi zene esetleges többszólamúsága, az egyes szólamok kézjelekkel (cheironomia) való irányításával — vagy mint egyes hieroglif-jelek zenei értelmezése.²

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy ebből a nagymúltú, és — a fennmaradt emlékek tanúsága szerint — nagyszabású zenéből egyetlen dallamtöredéket sem tudunk ezek után sem magunk elé képzelni. Zenei lejegyzés hiányában ugyanis a pusztán zenetörténeti módszerek végül is zátonyra futnak.

Kodály Zoltántól azonban azt tanultuk, hogy mindazok a népek, amelyek nem rendelkeznek zenei lejegyzésekkel, fontos adatokat találhatnak zenei múltjukra vonatkozólag, ha a szójhagyomány által megőrzött dallamaikhoz fordulnak.³

Ez az elmélet nem a priori kijelentés volt, hanem a magyar népzene terén végzett kutatások tapasztalatainak alapján szűrődött le; olyan kutatásokén, amelyek a magyar-cseremisiz dallamszerkezeti egyezésekben ezer éven át fenntartott dallamokra mutattak rá, vagy a magyar néphagyományban megőrzött dallamokat vetettek össze azok több száz évvel előbbi vázlatos lejegyzéseivel, nyilvánvalóvá téve így a szójhagyomány hűségét és megbízhatóságát.⁴

* A közölt dallampéldákat a szerző 1966—67. évi saját egyiptomi gyűjtéséből válogatta. E dallamok lejegyzése *Tóth Margit* és *Borsai Ilona* közös munkája. A helyszínen leíratott arab nyelvű szövegek ellenőrzését és fonetikus átírását *Fodor István* végezte.

¹ HICKMANN, HANS: Le métier de musicien au temps des Pharaons. Le Caire 1954. IDEM: Aegypten. Leipzig, 1961. — Ez utóbbi egyben Hickmann idevonatkozó részlet-tanulmányainak teljes jegyzékét is tartalmazza.

² HICKMANN, HANS: La musique polyphonique dans l'Égypte ancienne. Bulletin de l'Institut d'Égypte, t. XXXIV. Le Caire, 1953. Uő: Le problème de la notation musicale dans l'Égypte ancienne. Le Caire, 1955. Bulletin de l'Institut d'Égypte, t. XXXVI.

³ KODÁLY ZOLTÁN: Néprajz és zenetörténet. Budapest, 1933, 11.

⁴ KODÁLY ZOLTÁN: i. m. 8.; A magyar népzene, Budapest, 1943, 12—16.

Ha ez a tétel igaznak bizonyult Magyarországon, a legkülönbözőbb népek és befolyások útkereszteződésében, miért ne próbálhatnánk meg alkalmazását Egyiptomban is, a nehezen megközelíthető Nílus-völgyének sokkal nagyobb elzárttságban élő lakói között?

A régi Egyiptom népe ugyanis megtalálható közöttük ma is, kétféle formában: mint egy társadalmi többségi csoport, a *fellahok*, s mint egy vallási kisebbség csoportja, a *koptok*.

Egyiptomot számos idegen nép igázta le az idők folyamán, ez igaz. Mégis, e hódítások többsége az őslakosság fajában és életében nem hozott lényeges változást. A hódítók rendszerint a városokban telepedtek le, átvették a hatalmi pozíciókat, az adminisztrációt, a kereskedelmet, a nagybirtokokat — a föld művelésére azonban a legtöbb esetben nem vállalkoztak, ezt meghagyták az őslakosságnak. Ebből következik, hogy az egyiptomi parasztság — sajátos nevén *fellah* — szinte teljes egészében az ó-egyiptomi parasztság egyenes leszármazottja.

A 7. századi arab hódítás után több nomád arab törzs letelepedett a falvakban is. A hódítóknak megvolt a hatalmuk, hogy nyelvüket, vallásukat rákényszerítsék az őslakosság többségére, ezek azonban számbeli többségben és termékenyebbek voltak, így életformájukat, szokásaikat a letelepedett arabok is átvették. Három-négy nemzedék után a beolvadás általában teljessé vált még a Deltában is, ahol az arab beszivárgás mindig is erősebb volt, a termékenyebb földek miatt. A le nem telepedett, mai napig is nomád törzsektől, a „beduinok”-tól viszont a fellah teljesen elkülöníti magát — és viszont —, a házasság közöttük rendkívül ritka.⁵

Természetes tehát, ha az egyiptomi zenei szájhagyománnyal való találkozás alkalmával felmerül bennünk a kérdés: vajon ez a túlnyomórészt ó-egyiptomi származású, de ma már arab nyelvű parasztság őrzött-e meg valamit a fáraók korának dallamvilágából?

A szakirodalom tanúsága szerint a mai Egyiptom parasztsága számos olyan szokást őriz, amelyek azonosak az ókori Egyiptom népének szokásaival. Elvileg tehát nem lehetetlen, hogy e szokásokkal együtt a hozzájuk tartozó dallamok is nemzedékről nemzedékre hagyományozódtak mind a mai napig.

A dallamok ugyanis sok esetben szívósabbnak bizonyulnak a nyelvnél, s új szöveggel, vagy a régi szöveg új nyelvre való fordításával folytathatják életüket. Ez a jelenség megy végbe napjainkban fülünk hallatára pl. a kopt liturgiában, amelybe az arab nyelv kezd egyre erősebben behatolni: lépten-nyomon hallhatjuk ugyanazokat a dallamokat hol kopt, hol arab szöveggel, a nélkül, hogy lényegük megváltozna. S hogy hozzánk közelebb álló példát is hozunk: Mátraszentistván, Mátraszentlászló és Mátraszentimre szlovák eredetű lakossága a 18. században történt betelepülése óta is megőrizte sajátos

⁵ AYROUT, HENRY HABIB S. J.: Fellahs d'Égypte. Le Caire, 1952, 91—92.

vonulú sirató-dallamát, amely eltér az őket körülvevő palócságétól. Ezt a siratót rendszerint a maguk közt leginkább használt szlovák nyelven éneklük; mégis a kétnyelvűség egyre nagyobb térhódítása következtében többször hallhattuk újabban e sirató motívumait magyar nyelven is, anélkül, hogy a dallamban változás történt volna.

A sirató, az emberi lélek egyik legősibb megnyilatkozása, igen messze múltba nyúlik vissza mindenütt: abba, amelyben mindaz, ami ünnepélyes vagy megindító, dallamos formában jelentkezik. S hogy a siratás az ókori Egyiptomban is igen elterjedt szokás volt, arról számos fennmaradt szöveg és fal-festmény tanúskodik. Feltételezhető tehát, hogy a mai fellah-asszonyok gyászában feltörő sirató-dallamok — arab szövegük ellenére is — egyes ó-egyiptomi siratók dallammotívumait hordozzák.

E feltételezés igazolására természetesen össze kellene vetnünk a fellahok siratóit az egyiptomi beduin törzsek és a környező arab népek siratóival — ehhez azonban egyelőre nem áll anyag rendelkezésünkre.

Nem állíthatjuk azt sem, hogy ismerjük a fellahok valamennyi *sirató*-dallamát. Két jellemző típust azonban bemutatathatunk.⁶

Első példánk egy kötött szerkezetű sirató utolsó négy versszaka Minia tartomány Manhari nevű községéből. Két soros dallam, moll pentachord — egyes előző versszakaiban csak tetrachord — hangterjedelemben, b3, 1 sorzáró hangokkal. A dallam gerince a kvart, alsó-felső váltóhangokkal díszítve.

The musical score consists of five staves of music. The first four staves are in a 2/4 time signature with a tempo marking of 88 or 92. The fifth staff is a separate line of music. The lyrics are written below the notes.

Staff 1: Há yá tá - le - 'ah sil - lim wa fi' 1 - dik 'ūd

Staff 2: w-i sin - ni yi - d 'hak li-l ka - ram w-il 'ūd.

Staff 3: Há yá tá - le - 'ah sil - lim wa fi' 1 - dik 'ūd

Staff 4: w-i sin - ni yi - d 'hak li-l ka - ram w-il 'ūd.

Staff 5: yah! yā ha-beb-ti, ya-mmi!

⁶ Dallamjegyzéseinkben *nagy kották* jelölik a dallam főhangjait; *fölfelé húzott szárú kis kották* jelölik az eredeti tempóban is jól észlelhető *díszítőhangokat* (ezek értéke az-fvvel hozzájuk kapcsolt főhangokéból vonódik le); végül *lefelé húzott szárú kis kották* jelölik a meghatározhatatlanul kis értékű, csak lassított tempóban kivehető hangokat.

Második példánk, az Assiut tartomány El Ghanaim községéből származó sirató teljesen kötetlen jellegű, bár szövegében találunk néha rímszerű össze-
csengéseket. E dallam lényege egy fríg trikordból álló motívum ismételtetése,
helyenként alsó és felső váltóhangokkal kibővítve. A sirató második felét kö-
zöljük:

Rubato $\text{♩}=96$

Yá - rét, iy - ya tím yib - ki,
'ād iy - ya - tím fi dā ri 'āu di!
 $\text{♩}=100$ Yá - rét, iy - ya - tím fi - l bét. $\text{♩}=96$ d'a - na kun - a - gúl,
 $\text{♩}=104$ Yá - rét, iy - ya tím fi - l bét!
 $\text{♩}=96$ D'a - na kunt a - gúl, ya[rét] iy - ya tím fi - l bét!
 $\text{♩}=92$ 'ād iy - ya tím fi dā ri fi - l bét!

Nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak át rendszerint az *altató-
dalok* is. Harmadik példánk egy jellegzetes egyiptomi altatódal-típus egyik vál-
tozata Sohag tartomány Ahmim nevű városából. A dallam lényege egy nagy
szekund, alul és felül egy-egy félhanggal kibővítve; egyes sorvégeken – mintegy
a szövegben szereplő galamb és csibe hangjának utánzásaként – az énekes félig
beszédszerűen egy kvintet ugrik fel.

Poco rubato $\text{♩}=80$

Hó! Nám, nám, wad - bah - lak - góz - ha - nám,
Wa fa - rig - hú - lak 'āl - gi - rān!
 $\text{♩}=76$ Es - kut, es - kut, wā - di - bah - lak - góz - kūt - kūt!
Nám, nám!

A közös munkafolyamatok koordinálását szolgáló *munkadalok* gyakorlata is a legmesszebb múltba nyúlik vissza. Felső-Egyiptomban gyakran hallhatunk egy bizonyos dallamtípust hajóvontató vagy bármilyen közös erőki, fejtést végző munkások ajkáról. Negyedik példánk e típus egyik változata amelyet Qena tartomány Abu Diab Gharb községéből származó munkások énekeltek cementkeverés közben. A hangismétlésekből és nagy szekundokból álló kórus-refrén váltakozik egy szóló-énekessel, akinek hasonlóan hangismétléses motívumait egy-egy kvartról, majd tercről leereszkedő dallammotívum szakítja meg.

The musical score is written for a group of voices and instruments, divided into Solo, Grupe, S. (Soprano), and Gr. (Group) parts. The tempo is marked as $\text{♩} = 144$ and $\text{♩} = 154$. The key signature is one flat (B-flat). The lyrics are in Hungarian and Latin script.

Solo: $\text{♩} = 144$ $\text{♩} = 154$
 Mm $\text{Şal} \text{ } \text{li} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$ $\text{Hál} \text{ } \text{láh}, \text{hál} \text{ } \text{láh},$

Grupe: $\text{Şal} \text{ } \text{li} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$

S.: $\text{ca} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$ $\text{ca} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$

Gr.: $\text{Şal} \text{ } \text{li} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$ $\text{Şal} \text{ } \text{li} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$

S.: $\text{ca} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$ $\text{Hál} \text{ } \text{láh}, \text{hál} \text{ } \text{láh!}$

Gr.: $\text{Şal} \text{ } \text{li} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$ $\text{Şal} \text{ } \text{li} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$

S.: $\text{♩} = 160$ $\text{Yá} \text{ } \text{sa} \text{ } \text{lá} \text{ } \text{mu!}$ $\text{Hál} \text{ } \text{láh}, \text{hál} \text{ } \text{láh}$

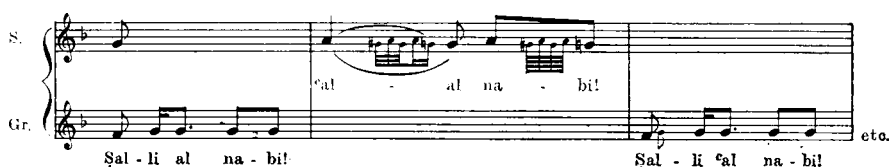
Gr.: $\text{Şal} \text{ } \text{li} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$ $\text{Şal} \text{ } \text{li} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$

S.: $\text{♩} = 164$ $\text{Ya} \text{ } \text{sa} \text{ } \text{lám!}$ $\text{Hál} \text{ } \text{láh}, \text{hál} \text{ } \text{láh!}$

Gr.: $\text{Şal} \text{ } \text{li} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$ $\text{Şal} \text{ } \text{li} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$

S.: $\text{ca} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$ $\text{ca} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$

Gr.: $\text{Şal} \text{ } \text{li} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$ $\text{Şal} \text{ } \text{li} \text{ } \text{al} \text{ } \text{na} \text{ } \text{bi!}$

Számos egyéb olyan énekes alkalom van az egyiptomi parasztság életében, amely annak évezredek óta lényegében azonosmegnyilatkozásaiban azonos módon jelentkezik újra meg újra — feltételezhetően hordozva magával a hozzátapadó dallamkincsnek legalábbis egy részét. Ezeknek az alkalmaknak, szokásoknak részletes megfigyelése, dallamaik hangfelvétele, lejegyzése, elemzése s a környező népcsoportok hasonló funkciójú dallamaival való egybevetése tehát elengedhetetlen az ó-egyiptomi zene kutatásának szempontjából is. Ez egyedül azonban nem elegendő.

Míg ugyanis a fellahok társadalmi helyzetük folytán különültek el az Egyiptomba áramló idegen népektől, rajtuk kívül — és részben közöttük — egy kisebb népcsoport vallási különállás következtében szigetelődött el s vált így az ó-egyiptomi nép késői képviselőjévé: a *koptok*.

A *kopt* szó az európai nyelvekben az arab „qibṭ” átvételéből keletkezett, ez meg nem más, mint a görög „aiggyptios” (= egyiptomi) arabos változata — így nevezték a 7. században Egyiptomot elfoglaló arabok az őslakosságot.⁷ Mivel ez a lakosság akkor már teljes egészében keresztény volt, ez az elnevezés egyben vallásukat is jelölte; később azonban, amikor az izlám erőszakos térítése folytán e lakosság nagyrésze muzulmán lett, e megjelöléssel már csak azokat az egyiptomiakat illették, akik keresztények maradtak. S minthogy muzulmán-keresztény házasság esetében az Izlám országaiiban a keresztény félnek gyermekeivel együtt muzulmánna kell válnia, biztos, hogy azok az egyiptomiak, akik mai napig keresztények maradtak, nem keveredtek soha a muzulmán arabokkal, tehát az ókori egyiptomiak egyenes leszármazottai.⁸

A *koptok* ma a mindennapi életben éppen úgy az arab nyelvet használják, mint az ország többi lakosai, a *kopt* nyelvet ma már csak liturgiájuk őrzi. Ebben a liturgiában sűrűsödött össze mindaz, ami a *kopt* nép szellemi különállását jelentette: a nyelv, a rítus, a dallamvilág minden mástól eltérő sajátossága.

A *kopt* nyelv az ó-egyiptomi továbbfejlődése — kb. úgy viszonyulva ahhoz, mint az olasz a latinhoz.⁹ A *kopt* rítus — bár bizonyos pontjaiban hason-

⁷ WORRELL, WILLIAMS: A short account of the Copts. University of Michigan Press, 1945; KING, ARCHDALE: The Rites of Eastern Christendoms. I. Rome, 1947; BURMESTER, O. H. E. KHS: The Egyptian or Coptic Church. Le Caire, 1967 stb.

⁸ I. még: SOBHY, GEORGES: Notes on Ethnology of the Copts considered from the point of view of their descendance from the Ancient Egyptians. Bulletin de l'Association des Amis des Eglises et de l'Art Copte, Le Caire, 1935, 43—59.

⁹ BURMESTER, i. m. 16—17; MURAD, KAMIL: Aspects de l'Égypte copte. Berlin, 1965, 11.

lóságot mutat a bizáncival – teljesen önálló fejlemény, amelyet az alexandriai egyházkerület a kezdetben megadott szkémák alapján egyéni módon épített fel és őrzött meg.¹⁰ E rítus liturgikus cselekményeit – amelyek még a többi idővel általában nem fukarkodó keleti liturgia között is kitűnnek hosszúságukkal – kezdettől végig ének kíséri: a pap és a diakónus szólói s a nép vagy az azt helyettesítő kórus tömegénekei váltakoznak az egész cselekmény folyamán, amely így egy nagyszabású zenedráma hatását kelti. E dallamok is mind az egyiptomi zenei szájhagyomány körébe tartoznak, minthogy kizárólag hallás útján terjedtek és terjednek.

Szájhagyomány, mondjuk; de vajon honnan eredő szájhagyomány?

Minthogy a kereszténység első terjesztői zsidó származásúak voltak s az új hitet mindenütt először a zsidó zsinagógákban hirdették, a szakirodalom egy része feltételezi, hogy az ó-keresztény dallamok a zsidó liturgia dallamaiból származnak.¹¹ Tény, hogy a keresztény liturgiák egy része szövegileg nagy vonalakban követi a zsinagógai gyakorlatot.¹²

Tudvalevő azonban az is, hogy az első századok különböző területeken élő keresztényeinek liturgiája csak vázlatosan és lényegében volt azonos, részleteiben kötetlen és szabadon improvizálható volt, tág teret hagyva a pillanatnyi és egyéni ihlet számára. Amikor azután egy-egy nagyobb egyéniség kifejezési formája különösen jól sikerült, nagyobb területeken is népszerűvé vált és megrögződött – így alakultak ki a különböző egyházmegyékhez kapcsolódó rítusok, amelyek mindmáig őrzik e kezdeti sokszínűség emlékét.

Témánk szempontjából e kezdeti állapotok felidézése különösen fontos: ha ugyanis a liturgia szövegi része is ennyire szabadon kezelhető volt, jogosan tételezhető fel, hogy még kevésbé volt megkötve a benne felhasználható *dallamok* szempontjából, azaz: mindegyik nép azt a dallamanyagot használta fel benne, ami addig is rendelkezésére állott.

Keleti ember számára ugyanis ünnepélyes szöveg elképzelhetetlen dallamos recitáció nélkül; s mielőtt kereszténnyé lettek volna, minden népnek megvolt a maga vallása, a hozzá tartozó rítusokkal, mágikus formulákkal, varázsszavakkal, himnuszokkal. Erre az alapra épült rá a kereszténység; s mint ahogy a régi hiedelmek egy részét is be tudta építeni, új értelmet adva nekik, annál kevésbé volt akadálya annak, hogy elfogadjon régi dallamokat, ha azok új szövegekbe öltöztek. Ezért valószínű, hogy az első századokban kereszténnyé vált népek a maguk hagyományos dallamait építették liturgiájukba.

Ez a feltételezésünk szinte a bizonyossáig erősödik bennünk, ha a különféle keleti rítusok dallamait hallgatjuk. Egyiptomban erre bőségesen van

¹⁰ DUCHESNE, L.: Les origines du culte chrétien. Paris, 1925, 48–51; BURMESTER, i. m. 48–49.

¹¹ WELLESZ, EGON: Early christian music. New Oxford History of Music. Vol. II. Oxford, 1955; Uő: Music of the Eastern Churches. New Oxford History of Music. Vol. II. Oxford, 1955; KRAELING, C. H.—MOWRY, L.: Music in the Bible. New Oxford History of Music. Vol. I. Oxford, 1960 stb.

¹² DUCHESNE: i. m. 48–51; WERNER, ERIC: The Sacred Bridge. London, 1959.

alkalom, hiszen itt úgyszólván minden rítus képviselői megtalálhatók, kisebb-nagyobb közösségekben.

Minthogy ugyanis Egyiptomban a tolerancia a múlt század óta nagyobb volt, mint a környező muzulmán országokban, az azokban dúló keresztény-üldözések alkalmával sokan menekültek ide — ezért találunk itt pl. nagyobb örmény vagy szír közösségeket. A görögök egy része még a bizánci birodalom óta van itt s őrzi a bizánci rítust. Libanon közelsége magyarázza a sok maronitát — s Irak sincs messze, így a káldeus rítusnak is akadnak képviselői. Az etióp egyház pedig jogilag a kopthoz tartozik, papjaik egy része Egyiptomban tanul vagy tanít.

E nemzetiségileg is különálló közösségek liturgikus zenéjét vizsgálva konkrétan is tapasztalhatóvá válik, mennyire különböző dallamvilág jellemzi mindegyiküket. Ez a különbözőség pedig csak úgy magyarázható, ha valamenynyien saját nemzeti hagyományaikból merítettek.

Ilyen jellegű tapasztalatok után már nem tűnik túlságosan merésznek, ha a kopt liturgia egyes dallamtípusait hallgatva — amelyek megfelelőivel egyetlen más rítus dallamai között sem találkoztunk — arra gondolunk, hogy ezek az ó-egyiptomi dallamkincsből táplálkoztak.

Bár a kopt liturgia ima-tónusaiban, felelgető párbeszédeiben vagy egyéb, kisebb műfajainak dallamaiban is számos egyéni vonást mutat, legjellemzőbb dallamai mégis a misében és zsoltosmában, esküvő, temetés vagy bármilyen körmenet alkalmával egyaránt felhangzó *himnuszok*.¹³

E himnuszokat kötött ritmusban éneklik, leginkább 2/4-es beosztásban, amelyet csak néha szakít meg egy-egy 3/4-es ütem. Jellegzetes sajátosságuk a tempo giustóban énekelt hosszú *vokalizációk*.

Ebben az esetben nem a főhangnál kisebb értékű és intenzitású díszítő jellegű melizmákról van szó, hanem a szillabikus részekkel egyforma erejű és tempójú, de egyetlen szótagra énekelt hosszú dallamrészről.

Egyetlen szótagra, mondhatjuk, ha e jelenséget a szöveg szempontjából tekintjük, mert egy-egy szó valóban percekig nyitva marad. Zeneileg azonban e hosszabb dallamrész kisebb-nagyobb motívumokra oszlik, s e motívumokat mindig a két valódi szótag közé beékelt *pót-szótagok* indítják, mint: *ye, ye (ei, ei)* vagy *uo, uo (ou, ou)*.

Jól megfigyelhetjük e jelenséget pl. a vasárnap éjjeli "Psalmodeia" harmadik „hős”-ában, ami nem más, mint a három ifjú éneke a tüzes kemenében. Minthogy a teljes himnusz igen hosszú, csak a kezdetét közöljük, az egyik felső-egyiptomi kolostor (Deir El Moharraq) vak kántorának éneke alapján.

¹³ Himnusz néven foglalkozunk most össze a hosszabb verses műfajokat, függetlenül attól, hogy liturgiai szerepük szerint *psalmi*, *hős*, *theotokia* vagy egyéb nevet viselnek.

Poco rubato $\text{♩} = 88$ *Tempo giusto*

etv

Vagy tekintünk meg egy másik részletet (rendkívüli hosszúságú dallamokról lévén szó, e tanulmányban meg kell elégednünk csupán részletek közlésével) a mise bevezető himnuszából („Ten ouosht”). Ezúttal olyan részletet láthatunk, amelyben mindkét jellegzetes pót-szótag csoport benne van.^{13a}

T. g. $\text{♩} = 69$ $\text{♩} = 63$

^{13a} A 6. os kottapélda 2. és 3. ütemében a lefelé húzott szárú trilla-csoportok előtt egy-egy *a*-feloldójel kimaradt.

Tempo giusto-ban énekelt hosszú vokalizációkra az európai műzene történetében találunk analógiákat — mint pl. a 13. sz. vokális polifóniájának kezdeteiben vagy a 18. sz. barokk zenéjében, Bach és Händel vokális műveiben — ezek azonban mindig a többszólamúság keretében hangzottak fel. Egy-szólamú zenében — eddigi ismereteink szerint — ez a stílus egyedülálló.

Dallami és harmóniai szempontból ez a zene valóban egyszólamú; meg kell azonban említenünk, hogy a kopt liturgia gyakorlatában a tempo giusto dallamokat legtöbb esetben ütőhangszerekkel: cintányérral, vagy cintányérral és triangulummal kísérik — egyenes folytatásaként az ó-egyiptomi templomokban használt ütőhangszereknek.

Hans Hickmann említi egyik tanulmányában,¹⁴ hogy a hieroglifek között talált egy jelet, amely egy beékkelt szótag ritmikus ismétlését jelenti, nyilvánvalóan zenei okokból. Valószínűnek látszik, hogy a kopt énekesek gyakorlata ezt a régi, évezredes éneklési módot őrzi.

Ez a feltételezés megfelel phaleroni Pseudo-Demetrios állításának is, aki szerint az ó-egyiptomi papok „hét magánhangzós” himnuszokkal dicsőítették isteneiket.¹⁵ S a „magánhangzók éneke”, amelyről az egyiptomi gnosztikusok írásaiban olvashatunk, szintén ilyesfajta gyakorlatra enged következtetni.

E szövegtelen dallam-motívumokkal való eljátszogatás éppen úgy a pusztán zenei igény kielégítését szolgálja, mint a hangszeres zene általában. Ezek az apró motívumokból gigantikus méretű meanderekké összeszőtt dallamvonalak egy fejlett társadalom s egy igen rafinált magas kultúra nyomait hordozzák. Szerkezetükben ugyanaz a monumentalitásra, emberfölötti dimenziókra való törekvés nyilvánul meg, mint ami a piramisokat, a hatalmas templomokat és kolosszusokat hozta létre. Feltételezésünk ezért, hogy az ilyenfajta kopt himnuszok az ó-egyiptomi műzene nyomait őrzik.

(A „műzene” fogalma jelen esetben nem úgy értendő a népzenevel szemben mint leírt zene a szájhangyomány ellenében — hiszen zenei lejegyzésekről

¹⁴ HICKMANN, H.: Le problème de la notation musicale dans l'Égypte ancienne. Bulletin de l'Institut d'Égypte, t. XXXVI, p. 489—531. Le Caire, 1955.

¹⁵ HICKMANN, i. m. 522.

sem az ókori Egyiptom, sem a kopt korszak zenéjével kapcsolatban nem beszélhetünk —, hanem mint hivatásos zenészeké az alkalmasszerűen zenélőkkel, s mint tudatosan tanított és tanult zene az ösztönösen, öntudatlanul átvett dallamokkal szemben.)

Őriz azonban a kopt liturgia népiesebb megformálású dallamokat is. Ilyen pl. az úgynevezett „pálma-tónus”, amely Virágvasárnap és néhány más ünnep alkalmával használatos:

T. R. ♩ = 112

1. ... ouch - ta - la - n - o - t - e - o - u - e - w:

2. se - z - e - e - ro - u - z - el - o - t - le - z - ci - a - ch - e - fa - le - e - a - ma - lo - t - na - e - sa - la - la - z - el - na - et - do - ci - fa - le - lo - t - ro - u - li - e - pa - na

3. U - a - re - l - z - os - le - a - za - u - i - x - pi - z - e - lo - to - s - e - ze - e - a - p - e - o - t - etc.

E dallam rokonsága nyilvánvaló egy Egyiptom-szerte jól ismert népdallal, amely előző példánknak mintegy „kivonata”, amennyiben annak első és utolsó dallamsorát tartalmazza, a két középső sor elhagyásával — és kisebb változtatásokkal, természetesen.¹⁶

¹⁶ Egy megjelent változatát l. BAHEEGA SIDKY RASHEED: Egyptian Folk Songs. OAK Publications. New York, 1964, p. 42.

Tempo giusto ♩=112

Ya nah li tén fi-l 'a lā fi

Ya ba lah hom da wā.

W-in kân bod dak fih sad ri

hat li il lib ba bi l ted wi

W-a na far ri gak 'a la sad ri

yal li ra māk il ha wā.

Amíg a környező arab népek jellemző dallamtípusait nem ismerjük, nem tudhatjuk, vajon egy arab népi dallam hatolt-e be a kopt liturgiába, vagy egy régi egyiptomi dallam él tovább kopt és arab szöveggel egyaránt, különböző funkciókban.

Egy bizonyos: e két rokon dallam hangnemével igen gyakran találkozunk a kopt liturgia dallamai és az egyiptomi népdalok között egyaránt. E jellegzetes hangsor — a modern zene „distancia”-skáláihoz hasonlóan — fél- és egész hangok váltakozásából áll, a következő módon: $1/2$, 1, $1/2$, 1, — és, néha, még egyszer: $1/2$, 1.

Baheega Sidky Rasheed: Egyptian Folk Songs c. gyűjteményében a 8, 42, 54, 58, 94 és 95. oldalakon található dallamok is e tonalitásban mozognak, (bár a közlő ezeket si-vel és néha ri-vel látja el — ez azonban inkább a városias-hangszeres előadásmód következménye). A kopt liturgiában pedig a verses műfajokon kívül a próza-szövegű imák nagy része is e hangnemben mozog, amint ezt következő példánkban, a mise kezdetének egyik szóló-részeiben láthatjuk:

Rubato $\text{♩} = 88$

Ua

ре-л'-ше-л'-го-мо-т' и-то-г' и-м-пе-ре-ер-по-ла-ле-ч

о-ф-о-г' и-ла-ни - ло-ф - + е-ш-и-от' и-м-пел-до-ис

о-ф-о-г' Пел-ло-ф - + о-ф-о-г' Пел'-со-тир И-н - со-ф

о-с-пи-о-х - е-р-е-с-то-с.

Ahhoz tehát, hogy tisztábban láthassuk, melyek a sajátosan egyiptomi vonások a mai Egyiptom területén felhangzó zenei szájhagyományban, az alábbi feladatok elvégzése látszik szükségesnek:

1. A fellahok dallamkincsének szisztematikus összegyűjtése, jellemző dallamtípusaik megállapítása. E dallamtípusok összevetése a környező arab és egyéb népek zenéjével.
2. A kopt liturgia valamennyi műfajához tartozó dallamok szisztematikus hangfelvétele, lejegyzése, jellegzetes dallamtípusaik megállapítása. E dallamtípusok összevetése más liturgikus zenék és az egyiptomi folklór dallamaival.
3. Végül nem hagyható el az egyiptomi muzulmán ima- és lekiótónusok, valamint a műezzin-ének vizsgálata sem, összevetve ezeket a többi muzulmán ország hasonló funkciójú dallamaival.

A felsorolt feladatok hosszú távra adnak elvégezni valót nemcsak egy személy, hanem egy egész munkaközösség számára is. Valójában több szakember összefogására lenne szükség e problémakör végleges tisztázásához. Az eredmény azonban a népzene tudomány és a zene történet számára egyaránt tanulságos lenne.

A magyar zenetudománynak Bartók mutatott példát a tágasságban, a minden nép értékeire figyelni tudó lelkületben; Kodály a mélyrehatolásban, a történelmi rétegződések biztos felismerésében; s mindketten egyaránt a vizsgált anyag objektív értékelésében és rendszerezésében. Az egyiptomi zenei színhagyomány tanulmányozása csak mindkettejük szellemi örökségével lehetséges.

EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI FORMATÍPUSOK A NÉPI TÁNCALKOTÁSBAN

A népi alkotások egyéni és közösségi jellegének kérdése szorosan összefügg életük, hagyományozásuk és alakulásuk problémáival. Az egyéniségvizsgálat módszerének alkalmazása a mesekutatókban a szóbeli alkotás egyéni és közösségi mozzanatainak konkrét feltárását eredményezte.¹ A tánc területén ilyen kutatásokra még nem hivatkozhatunk. Eddigi megfigyeléseink arra utalnak, hogy tánc kultúránként, dialektusonként sőt műfajonként is különböző problémákkal, s homlokegyenest ellenkező eredményekkel számolhatunk. A következőkben az európai parasztság alapvető táncformáit szociális jellegük felől próbáljuk megközelíteni, kiemelve a magyar táncfolklór vizsgálata szempontjából fontos tanulságokat.

A népi táncalkotás egyéni és közösségi mozzanatait az alkotás termékei, a táncok felől kell megközelítenünk. Az egyéni és közösségi jelleg szorosan összefügg a táncok műfaji és formai sajátosságaival.

A különböző táncműfajok megjelenése és elterjedése az európai tánc történetben egyes korszakok divátáramlataihoz fűződik. A legrégebbi lán-, fűzér- és körtáncok, a szabad férfi- és párostáncok, valamint a szabályozott szerkezetű párostáncok három olyan alapvető műfaji-formai csoportot képviselnek, melyeknek a tánc történet egy-egy jelentős szakaszában volt uralkodó szerepük, s ma a különböző európai népek nemzeti hagyományaként jelennek meg illetve egyes nagyobb táncdialektusok folklórjának általános karakterét határozzák meg.

A három nagy műfaji csoport táncainak pusztán formai megjelenése már eleve utal ezek születésének és fejlődésének eltérő körülményeire. A táncok kollektív, csoportos, páros vagy egyéni jellege, valamint kötött vagy kötetlen szerkezete is érzékeltetheti a mögöttük rejlő közösségi vagy egyéni alkotó tevékenységet. A kifejezetten kollektív táncokkal a személyes megmutatkozás jellegzetes formái állnak szemben, s e két ellentétes pólus sajátos átmeneteivel is találkozunk.

¹ Vö. ORTUTAY GYULA: Fedics Mihály mesél. Bp. 1940. valamint az UMNGY további kötetait. — DÉGH LINDA: Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény tanulságai és soron következő feladatai. Ethn. 1963. 1–9. l.

A műfaji-formai csoportok egy adott történeti korszak, társadalmi formáció szokás- és ízlésvilágában gyökereznek s ebből fakadóan érvényesülnek bennük az egyéni vagy a közösségi alkotás jegyei.

A középkor tánc kultúráját a kollektív táncformák jellemezték. A füzér- és körtáncokban kevés a lehetőség az egyéni alkotás érvényesítésére. A tánc külső formai összképe és belső érzésvilága teljes kollektivitásról tanúskodik, mely nincs tekintettel a személyes megmutatkozás igényeire, az egyéni alkotó kezdeményező javaslataira.

Ezt a kollektív tánc kultúrát az újkor elején megjelenő szabad párostáncok elemi erejű divatja fokozatosan elsorvasztotta. A középkori kötöttség ellentétes végletébe átesapva szabadult fel a személyiség alkotókészsége a táncban is. Az újkori kötetlen táncformák már szabad teret engedtek az egyéni alkotás érvényesülésének. A táncosok, párok egymáshoz alig igazodva, függetlenül, önmagukba merülve járják táncukat kedvük, tehetségük szerint.

Az utolsó két évszázad folyamán a polgárosuló nyugat- és közép-európai parasztság körében egyre nagyobb szerepet kapnak olyan táncformák, melyek az egyéni alkotó tevékenységet az udvari-polgári társasélet táncetiktettjének megfelelően szabályozták. A szabad párostáncok megmerevedésével, szinte intézményes szabályozódásával olyan műfaji csoport lépett uralomra, melynél a párostánc modern tartalmi és formai keretében újra érvényesülnek a kötöttség kollektív mozzanatai.

A műfaji csoportok mai földrajzi megoszlása, valamint történeti divatja között bizonytalannal kereshetünk összefüggést. Úgy tűnik, hogy Európa különböző részein a paraszti táncélet a tánc történet különböző szakaszait konzerválta a fejlődés eltérő üteme, az egyenlőtlen történeti-társadalmi fejlődés következtében. Az egyes korszakokra jellemző domináns táncműfajok területenkénti fáziseltolódással határozták meg Európa parasztságának táncéletét szinte napjainkig.

A balkáni népek a középkori lán- és körtánc formákat őrizték meg s fejlesztették magas fokra. A nyugat- és közép-európai táncdialektus gyors ütemben polgárosuló parasztsága pedig a kötött párostáncok, kontratáncok, a vonulós tértáncok divatjának hódolt be.² A kelet-európai táncdialektus viszont e két stíluskör — vagy ha úgy tetszik — két korszak mezsgyéjén foglal helyet és elsősorban az újkor elején kibomló szabad táncformák hordozója.

A táncműfajok, történeti korszakok és a mai európai táncdialektusok összefüggésének csak általános, főbb vonásait vázolhattuk. Az ellentétes adatok a fenténél jóval bonyolultabbá, tarkábbá színezik a képet. A középkor derekán ugyanis már találunk Európában szabad párostánc jellemzést,³ s az

² Vö. pl. a finn tánc kultúrát. LÁNYI ÁGOSTON: A finn néptáncok formai sajátosságai. Ethn. 1967. 473—488. l.

³ Délnémet területről, i. u. 1000 körüli időből származó latin nyelvű költemény (Rudlieb) tartalmazza az eddig ismert legrégebb szabad párostánc leírást Európában. SACHS, CURT: World History of the Dance. New York 1937. 268. l.

újkor elején a lánc táncok jó ideig divatoznak még a német nyelvterületen is.⁴ A 19. századi Közép-Európa parasztsága körében a szabad páros táncok is élnek még az elburjánzó kötött páros táncok mellett.⁵

Területi vonatkozásban is hasonló a helyzet. A balkáni népek nemcsak lánc táncokat, hanem szóló- és páros táncokat is ismernek, táncéletükben azon-

1. Gyimesi csángók kötött lánc tánc (Pesovár F. felv.)

ban mindmáig a lánc táncok dominálnak.⁶ A Kárpát-medencében minden műfaj fellelhető ugyan, de a kötetlen szerkezetű szóló- és páros táncok uralkodnak. Egyetlen táncműfajt kizárólagosan alkalmazó korok, népek, dialektusok tehát Európában nincsenek, de az uralkodó műfajok alapján mégis mindig meghatározhatók azok a fő tendenciák, melyek az illető korszak vagy nép táncéletének szerkezetét alapvetően meghatározzák.

A különböző táncműfajok egy-egy terület, nép vagy népcsoport tánc-kincsében is keverednek, egymásra halmozódnak. A műfajok, rétegek keveredésének igen jellemző példájaként a Keleti-Kárpátokban élő *gyimesi csángók*

⁴ WOLFRAM, RICHARD: European Song-Dance Forms. Journal of the International Folk Music Council VIII (1956). 32. l.

⁵ Uő.: Die Volkstänze in Österreich und verwandte Tänze in Europa. Salzburg 1951. 173. l.

⁶ KATZAROVA-KUKUDOVA, RAINA-DJENEV, KIRIL: Bulgarian Folk Dances. Sofia 1958. — PROCA CIORTEA, VERA: Jocuri Populare Românești. Bukarest é. n.

tánc kultúrájáról nyújtunk áttekintést.⁷ Tánckészletük a magyar nyelvterület más részeihez képest — sokoldalú interetnikus kapcsolataik révén — gazdagabb, peremhelyzetük következtében pedig archaikusabb. Tánckincsükben mindhárom említett táncréteg egyszerű, régies formái fellelhetők. A különböző

2. Kalotaszegi csárdás (Vista, Martin Gy. felv.)

korú s eredetű táncrétegek az egyéni és közösségi alkotás feltűnő jegyei alapján is élesen elválnak egymástól.

1. *A balkáni jellegű kötött lánc táncok* — helyi összefoglaló nevükön „legényesek” — javarészt táncvezető irányította férfitáncok: *Héjsza*, *Régi héjsza*, *Tiszti héjsza*, *Féloláhos héjsza*, *Legényes*, *Csúfos*, *Hosszúhavasi*, *Békási ruszka*, *Korobjászka*. Nyitott láncban, váll- vagy övfogással járnak valamennyit. (Lásd az 1. képet.) E férfitáncokba újabban nők is beállnak.⁸ Egyetlen zárt, eredetileg is vegyes körtáncuk a *Kerekes*.

⁷ Erre vonatkozó főbb források: MOLNÁR ISTVÁN: *Magyar táncgyománnyok*. Bp. 1947. E munka tartalmazza a gyimesi csángók közt végzett első, 1941-es táncgyűjtés anyagát. — DINCSEK OSZKÁR: *Két csíki hangszer*. Bp. 1943. A hangszer-monográfia igen sok táncdal és tánczenével kapcsolatos adatot tartalmaz. — Az 1962-ben végzett tánc- és tánczene gyűjtésünk anyaga a MTA Népzene Kutatócsoport Archívumában. KALLÓS ZOLTÁN, ANDRÁSFALVY BERTALAN, MARTIN GYÖRGY, PESOVÁR FERENC és SÁROSI BÁLINT gyűjtései. A kapcsolódó táncfilmek: MTA Ft. 19., 503–504., 557. lsz.

⁸ A lánc táncok újabb fejlődési tendenciája, hogy az eredetileg férfi lánc táncokba már nők is beállnak. Vö. pl. a román Briul esetében.

E műfaji csoportot a *Régi héjszával*, a Keleti-Kárpátok jellegzetes lánc-tánc-típusával szemléltetjük (lásd az 1. táncpéldát).⁹ Változatai a Keleti- és Délkeleti-Kárpátok román falvaiban *Lăzeasca* néven ismertek.¹⁰ Jellegzetes kísérodallamának elterjedése moldvai, bukovinai, galíciai és kárpátaljai ruszin kapcsolatokra is utal.¹¹ A megjelölt területen e táncdallam az *Arkun*, *Arcanul*,¹² *Arkan póznieszzy*, *Huculka starowyčka* elnevezésű táncokhoz kapcsolódik.

A zenei egységekhez illeszkedő kötött táncot egy 12 ütemes, zárt, strófaszerű koreográfiai egység többszörös ismétlődése alkotja. Ez az ismételt *a b b* felépítésű táncszakasz két ill. három részből áll: 1. a hóra-típusú lánc-táncok közismert sétáló alapotívumát¹³ járják az első négy ütemre (*a* rész), 2. majd ezt ugyancsak négyütemes dobogó jellegű zárómondat (*b* rész) követi, 3. melyet megismételnek. Teljesen egyöntetűen, legfeljebb árnyalatnyi eltérésekkel, vállon összekapaszkodva táncolják. Az egyéni táncalkotásnak, alkalmi rögtönzésnek nyoma sincs e táncban. A lánc-táncok közösségi jellegének megfelelő zárt formák szilárdságára, állandóságára jellemző, hogy a *Régi héjsza* negyedszázada mitsem változott.¹⁴

2. A kötetlen szerkezetű kétrészes párostáncok — *Lassú és sebes magyaros*, a *Kettős jártatója és sirülője* — valamint az improvizatív férfi szólótáncok — a *Verbunk* és a *Féloláhos* — alkotják a gyimesi csángók tánckincsének másik, legfontosabb rétegét. E táncok a magyar tánckincs törzsanyagának helyi, régies változatai, vagyis szélesebb értelemben a Kárpát-medencei stíluskör jellegzetes tánc típusai.¹⁵

Ezt a táncréteget egy *verbunk*-részlettel szemléltetjük (lásd a 3. táncot),¹⁶ mely formakincse, előadásmódja és kísérozeneje révén a székelység *verbunk*-

⁹ Táncolták gyimesközploki (Lunca de Jos) legények 1962. V. MTA Ft. 504. 22. tánc. Gyűjtők: KALLÓS Z., ANDRÁSFALVY B., MARTIN Gy., PESOVÁR F. Lejegyzését LÁNYI ÁGOSTON és MARTIN GYÖRGY végezte.

¹⁰ BUCȘAN, ANDREI: Jocuri din Ardealul de Sud. Bukarest 1957. 75. l. — Uő.: Jocuri Populare din Mușcel și Bran. Bukarest 1958. 121. l. — 40 Dansuri Populare. Bukarest 1961. 144. l. — A táncnév jelentése: „Lengyeles”.

¹¹ BACIU, GHEORGHE: Jocuri Populare din Nordul Moldovei. Bukarest 1958. 40. l. — MIERCZYŃSKI, STANISLAW: Muzyka Huculszczyzny. Krakow 1965. 24., 155., 156., 158., 159. sz. és 183. l.

¹² Jelentése: pányva. Vö. a kun eredetű magyar árkaný szóval.

¹³ E régies aszimmetrikus szerkezetű lépésformát az európai szakirodalom Far-Öer lépésnek nevezi és több kutató a régies lánc-táncokhoz, valamint az európai peremterületekhez való kapcsolódása miatt az egyik legrégebbi közös európai táncbeli kultúrkincsnek tekinti. Vö. WOLFRAM 4. jegyzetben id. művét.

¹⁴ Az 1941-ben rögzített (lásd MOLNÁR ISTVÁN 7. jegyzetben id. m. 389. l.) és itt közölt mai formája között nincs lényeges különbség.

¹⁵ A *Lassú és sebes magyaros* a csárdás régies formája, a *Kettős* pedig a kanász-tánc-ardeleana típusú dallamokra járt régies párostánc. A *Verbunk* és *Féloláhos* két különböző tempójú és zenekíséretű, de formakincsében rokon, egymással erősen keveredő férfitánc. Vö. MARTIN GYÖRGY: Magyar tánc típusok kelet-európai kapcsolatai. MTA I. OK. XXI. 67—94. l.

¹⁶ Táncolta Blága Károly Kóta 40. é. Gyimesközplokon 1962. V. Gyűjtők: KALLÓS Z., ANDRÁSFALVY B., MARTIN Gy., PESOVÁR F. Lejegyezte: LÁNYI Á.—MARTIN Gy. MTA Ft. 504. 26. sz. tánc.

táncához az ún. *Csúrdöngölő*höz éppúgy kapcsolódik, mint a közép-erdélyi *Legényes* tánctípushoz.¹⁷

E példánk az improvizatív egyéni táncalkotás alkalmi produktuma. Az újraalkotások, ismétlések során csupán a motívumanyag állandó, a táncmondatok megformálása, terjedelme, a zenei egységekhez való illeszkedése azonban mindig egyszeri, alkalmi jellegű, vagyis a táncos tehetségének, diszponáltságá-

3. Mezőségi „Szapora” (Györgyfalva, Martin Gy. felv.)

nak, az újraalkotás pillanatának függvénye. Egyik kiváló gyimesi verbunktáncos gyermekkori és férfikori rögtönzéseinek összevetése mutatja,¹⁸ hogy a formakincs csiszolódása, gyarapodása, a formaalkotó készség fejlődése elsősorban a rögtönzött táncalkotásokban megy végbe s nem a kötött szerkezetű táncokban, melyeknek zárt formája, közösségi jellege alig ad módot az egyéni táncalkotó készség kibontakozására.

3. A gyimesi csángó táncok harmadik, legfiatalabb rétege *nyugati, polgári* eredetű kötött párostáncokból áll: a *Héllépés*, *Egytoppantós*, *Háromtoppantós*, *Háromsírúlós*, *Moldovai és a porkája*, *Sormagyar*, *Talján porka és a sebese*, *Sánta*

¹⁷ Vö. MARTIN GYÖRGY: Egy erdélyi férfitánc szerkezeti sajátosságai. MTA. I. OK. XXIII. 201–219. 1.

¹⁸ MOLNÁR I. id. m. 388. lapján közölt, 1941-ben rögzített verbunkot ugyanazon adatközlőtől 1962-ben is filmre vettük. MTA Ft. 504. 1. sz. tánc.

németes és a *Csoszogtatás* elnevezésű táncok tartoznak ide, összefoglaló helyi nevükön „*az aprók*”.¹⁹ Ezek a táncok városi-polgári közvetítéssel valamint székely, szász és moldvai román hatás útján kerültek tánckészletükbe. A táncnevek, a kíséredallamok mellett a formai sajátosságok is utalnak a táncok eredetére s az átvétel különböző útjaira. Állandó dallamaikhoz szigorúan illeszkednek, zárt strofikus felépítésűek.

4. Gyimesi „Hétlépés” mozsika és ütőgardon kísérettel (Pesovár F. felv.)

A kötött párostáncokat a kétségtől német eredetű „*Hétlépés*”-sel szemléltetjük (lásd a 2. táncot és a 4. képet).²⁰ Németek, osztrákok, svábok, bukovinai németek, erdélyi szászok egyaránt „*Siebenschritt*” néven ismerik.²¹ A germán népek mindegyikénél meglevő táncforma előfordul az észak-olasz, cseh, finn, észt stb. táncanyagban is, mindenütt egyazon jellegzetes dallammal.²² A keleteurópai népek körében a múlt század második felében terjed-

¹⁹ Ez az elnevezés e táncok zárt, tömör szerkezetére, s ebből adódó csekély időtartamára utal.

²⁰ Táncolták gyimesközéplaki fiatalok 1962. V. Gyűjtők: KALLÓS Z., ANDRÁSFALVY B., MARTIN GY., PESOVÁR F. Lejegyezte: LÁNYI Á. — MARTIN GY. MTA Ft. 504. 9. sz. tánc.

²¹ GOLDSCHMIDT, ANNE: Handbuch des deutschen Volkstanzes. Berlin 1966. 270. l. — Deutsche Volkstänze aus dem Donaauraum (KARL HORAK) 44—45. füzet. 1961. 22. l. — Șapte pași, Siebenschritt. Bukarest 1961.

²² WOLFRAM, R. 5. jegyzetben id. műve 159—160. l. — TOOMI, ULLO: Eesti Kahlvatantsud. Tallin 1953. 255—256. l.

hetett el. Az erdélyi és moldvai románok „*Șapte pași*” néven táncolják.²³ A magyarság körében *Héllépés*, *Héllépetű*, *Az ajtóig meg vissza* elnevezéssel elsősorban a székelyek és bukovinai székelyek körében, továbbá Mezőségen és Kalotaszegen elterjedt.²⁴

A zárt összefogódzású párostánc 12 ütemes dallamstrófához illeszkedik, és 2 részes táncszakasz többszöri ismétlődéséből áll. A névadó, ide-oda mozgó hét lépést polka-forgás kombináció váltja fel. A párok oszlopban vagy körben állva, teljesen egyöntetűen adják elő, rögtönzésre, egyéni változtatásra sohasem kerül sor. Az elmúlt 25 év folyamán ez a tánc is változatlan formában hagyományozódott.²⁵

A gyimesi csángók tánc kultúrájának szerkezete a táncok aránya alapján a következő. 25 táncuk közül:

10 balkáni jellegű lánc tánc, teljes tánckészletük	40%-a.
5 kötetlen magyaros tánc, „ „ „	20%-a.
10 kötött nyugati párostánc, „ „ „	40%-a.

A táncok illetén megoszlása azonban nem az egyes táncrétegek tényleges szerepét tükrözi a táncéletben. A táncok társadalmi funkciójának figyelembevételével a kötetlen táncok javára billen a mérleg. A látszólag domináns kötött lánc- és párostáncok (együttesen 80%) mulatságaikon csupán külön rendelésre, szvit-szerű sorozatban, egyszer-egyszer, alkalmoszerűen kerülnek sorra, s nem mindenki vesz részt bennük. A lánc táncokat rendszerint csak táncszünetben járják a virtuskodó legények. A kötetlen párostáncokat viszont mindenki járja a maga egyéni módján, (lásd a 2–3. képet), s használati arányuk mintegy 80%-os a másik két táncréteg legfeljebb 10–10%-os alkalmazásához képest. Szerepük és jelentőségük különbségeire az is élesen rávilágít, hogy míg a kötött táncok mindig egyetlen táncnévvel és állandó kísérő dallammal társulnak, addig kötetlen táncukhoz több névváltozat, s kísérő dallamok egész serege kapcsolódik.²⁶

A gyimesi csángók mai gazdag tánckészlete tehát három különböző jellegű és eredetű rétegből áll, melynek mintegy 3/4 része kötött tánc. Táncéletükben azonban a csekély számú, de gazdag formakincsű kötetlen páros- és férfítáncok uralkodnak, vagyis tánc kultúrájukat elsősorban az egyéni alkotás-mód jellemzi.

²³ BUCȘAN, A.: Jocuri Populare din Mușcel și Bran. 74–76. l. — BACIU, GH. 11. jegyzetben id. m. 238. l.

²⁴ BÁNDI MÁRIA—VÁMSZER GÉZA: Székely táncok. Kolozsvár 1937. 23., 34. l. — BELÉNYESY MÁRTA: Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél. Bp. 1958. 92., 95. l.

²⁵ 1941-ben gyűjtött változatát közli MOLNÁR id. m. 428. l.

²⁶ A sebes magyarosra használatos egyéb nevek pl. sebes, sirúlós, forgató, sebes forgató, sirúlós csárdás, csángó sebes csárdás stb. A kötetlen páros- és férfítáncokhoz igen sok dallamot ismernek és játszanak a zenészek. A lassú és sebes magyaroshoz használt eddig rögzített dallamok száma pl. meghaladja a százat.

Más keleti népcsoportjainknál, pl. a *moldvai csángóknál*, vagy a *bukovinai székelyeknél* is megtaláljuk ugyanezt a három táncréteget. E népcsoportok körében — eltérő történeti-társadalmi fejlődésük, körülményeik, etnikai környezetük miatt — azonban az említett műfaji csoportok szerepe más, s így a táncélet általános szerkezete is eltér a gyimesi csángóéktól. A moldvai csángóknál a láncdánccok uralkodnak a kötött párostánccok rovására, s elenyészően csekély nyomai vannak a kötetlen egyéni táncalkotási módnak. A bukovinai székelyeknél viszont a német és lengyel közvetítéssel terjedő erős nyugati divathatás²⁷ következtében a kötött párostánccok sorvasztották el a régi kötetlen táncaikban még megnyilvánuló egyéni táncalkotást.

Figyelemre méltó, hogy a *Déli- és Keleti-Kárpátok román falvainak tánc-repertoárját* csak kétféle műfaji csoport jellemzi.²⁸ A régi balkáni láncdánccok mellett megjelentek az újabb kötött párostánccok is. Jelentéktelen azonban náluk a kötetlen táncok magyaros, ill. Kárpát-medencei anyaga. A láncdánccoknak megfelelő közösségi alkotásmód itt gátat vetett az egyéni jellegű kötetlen táncstílus terjedésének, viszont megfelelő talajt biztosított a szintén kötött párostánccok befogadására.

A műfaji rétegződés efféle különböző módjai tájanként, népcsoportonként eltérőek a Kárpát-medencében. Ennek megfelelően az alkotások egyéni és közösségi mozzanatai is vidékenként más-más arányban domborodnak ki. *A magyar nyelvterület központi részein* a kötetlen táncok alkotásában megnyilvánuló egyéni invenció dominál. Déli, délkeleti és nyugati irányban haladva egyre inkább a kötött szerkezeti koncepcióval kapcsolódó közösségi jelleg kerül előtérbe egyfelől a balkáni, másrészt a nyugat-középeurópai táncdialektussal való érintkezés révén. Északi és északkeleti irányban viszont még a nyelvhatáron túl is még jó ideig a kötetlen egyéni jegyek érvényesülését figyelhetjük meg.

A magyar tánc egyéni jellegét a hazai és külföldi megfigyelők csaknem 200 éve emlegetik, közöttük költőink is Berzsenytől Arany Jánosig. Az utóbbi évtizedek néptánc kutatásai szerint nem csupán a nemzeti romantika költői túlzásáról, hanem táncaink valóságos és nem is éppen újkeletű vonásáról van szó. A magyar táncfolklór alkotásainak többsége oly mértékben egyéninek tűnik, hogy szinte fordítva, ellenkező előjellel vetődik fel a kérdés: Milyen általános közösségi érvényű törvényszerűségek szabályozzák a személyes alkotó-erőtönző tevékenységet, s nem kell e belenyugodnunk *Berzsenyi* költőien megfogalmazott agnosztikus válaszába:

„Titkos törvényt mesterség nem szedi rendbe,
Csak maga szab törvényt, s lelkesedése határt”.

(A táncok)

²⁷ BELÉNYESY MÁRTA id. m.

²⁸ Vö. BUCŞAN, A. 23. jegyzetben id. művét.

A megoldás csak egy lehet. A magyar néptánc kutatásban az anyag természetének megfelelően fokozott mértékben érvényesülnie kell a személy szerinti kutatás módszerének, az egyéni alkotás vizsgálatának is. Áttekintésünk során meggyőződhattünk, hogy táncinkesünknek az európai tánc kultúrában elfoglalt sajátos helye kijelöli a további kutatások egyik fontos irányát. Tánc kultúránk különösen alkalmas az egyéni és közösségi alkotás kérdéseinek, viszonyának vizsgálatára, melytől nemcsak helyi érvényű, hanem általános elméleti eredmények leszűrődését is remélhetjük.

1. tánc: Régi héjsza

2. tánc: Hétlépés

♩ = 160

simile

3. tánc: Verbunk

The musical score is presented in a traditional format with multiple staves. The top staff shows a melodic line with various note values and rests. Below it, the woodwind and string sections are indicated with their respective instruments and parts. The percussion section is also clearly marked. The score includes a variety of musical notations, including eighth and sixteenth notes, rests, and dynamic markings like 'f' (forte) and 'p' (piano). There are also several repeat signs and fermatas, suggesting complex rhythmic structures and phrasing. The overall layout is clean and professional, typical of a published musical score.

3. tánc folytatása

BÚCSÚ FEKETE LAJOSTÓL

(1891—1969)

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében mély megrendüléssel veszek búcsút Fekete Lajostól, Akadémiánk rendes tagjától, kedves barátunktól, szeretett és nagyrabecsült tagtársunktól. Hosszas betegeskedés után, mégis váratlanul hagyott itt bennünket. Távozása súlyos csapást jelent mindnyájunk számára. Szegényebbek lettünk egy páratlan munkabírásu nagy tudóssal, aki rokonszenves egyéniségével mindenkit meghódított. Nem látjuk többé, amint a felolvasó teremben szerényen, enyhén meggörnyedve, óvatosan helyére lépdél, közben fanyarkás mosollyal barátságosan integet barátainak és ismerőseinek. Ki gondolta volna, hogy amikor pár héttel ezelőtt az osztályülés végeztével meleg baráti kézfogással búcsúzkodtunk, örökre búcsút vettünk tőle.

A kivételesen gazdag élet hosszú útja véget ért hát, amely Tardoson kezdődött, s amely — az ő végakarata szerint — Jászberényben jut majd végső, nyugovó pontjához. Ezen az életúton — mint minden ember életén — szintén ott meredeztek a küzdelmek sziklából szakadt akadályai, s ott tátongtak a veszedelmes szakadékok és az ármányos buktatók, ám Fekete Lajosnak ezen az úton megadatott elérnie, a sikerek sorozatán keresztül, mindazt, amit egy tudós csak elérhet.

A Magyar Tudományos Akadémia korán, még 1937-ben megválasztotta levelező tagjának. 1949-ben az újjászervezett Akadémia ezt a választást

megújította, illetőleg megerősítette; ekkor került a II. osztály történészei közül az I. osztály nyelvészei és orientalistái közé. 1961-ben az Akadémia rendes tagsággal tisztelte meg. Hasonlóan alakult egyetemi pályafutása is. A budapesti Tudományegyetem bölcsészeti kara 1929-ben magántanárrá habilitálta, 1938-ban ebben a minőségében elnyerte a rendkívüli tanári címet. Az Országos Levéltárból, amelynek addig tudományos munkatársa volt, 1939-ben mint címzetes országos főlevéltárnok átkerült a bölcsészeti karra, a Török Intézetbe, ahol aztán 1948-tól mint intézeti tanár tevékenykedett. 1952-ben elnyerte a professzori kinevezést; professzorként működött egészen 1966-ig, ekkor 75 éves korában nyugalomba vonult. Ha ezen kívül még figyelembe vesszük, hogy 1956-ban elnyerte a Kossuth-díjat, 1961-ben pedig 70. születésnapja alkalmából a Munka Érdemrenddel tüntették ki és ugyan-ezen alkalomból az MTA orientalista folyóirata, az *Acta Orientalia* Emlékkönyvként neki ajánlotta az évi kötetét, akkor bizvást elmondhatjuk, hogy hazájában elismerték és megbecsülték a nagy tudóst pályatársai és a tudományos élet, valamint a felsőoktatás felelős vezetői.

Fekete Lajos tudományos érdemeit jól ismerték és nagyrabecsülték külföldön is: tudományos konferenciákon — tréfásan — nem egyszer mint a török paleográfia sejkjét ünnepelték. Ennek a nagyrabecsülésnek érzékelhető jeleként a Török Történeti Társulat tiszteleti tagjai sorába választotta; hasonlóképpen tiszteleti tagsággal tüntette ki a Lengyel Tudományos Akadémia mellett működő Orientalista Társaság.

Pedig Fekete Lajos tudósi pályája — mint annyi más társunké a régi Magyarországon — „szabálytalanul” indult. Mint fiatal történész és levéltáros-jelölt álmában sem gondolt a turkológiára, s a hódoltság korának török közigazgatási és gazdasági viszonyairól szóló olvasmányok iránt való érdeklődése sem haladta meg az átlag-történész érdeklődését. Az első világháborúban azonban hadifogságba esvén Szibériában törökökkel közös hadifogolytáborba került. Ott törökül kezdett tanulni, s az őt kezdettől fogva jellemző szívóssággal nem hagyta abba a mostoha körülmények közt elkezdett munkát. Megtanult törökül beszélni, s hadifogságból való hazatérte után mestere és barátja tanácsára érdeklődésével a hódoltság kori török oklevelek felé fordult. Ekkor kezdte meg az oklevelek kutatásához szükséges ismeretek megszerzését, ekkor ismerkedett meg a kutatásban követendő tudományos módszerekkel. A tanítványból hamarosan mester lett. S bár a török diplomatikának korábban már voltak érdemes magyar kutatói, de amikor ő porondra lépett, egyedül állt ott, s neki kellett megteremtenie a korszerű török diplomatikát, s ő került szembe először a hazai török okmányok, oklevelek rendezésének feladatával.

Mint vérbeli levéltárost kezdettől fogva izgatta a török levéltárak megszervezése. Nem hagyta nyugodni a gond: hogyan lehet úgy rendezni a török oklevélanyagot, hogy az, a szakszerű rendezés elveit is szem előtt tartva, egyszerre feleljen meg a biztonságos anyagmegőrzés és a tudományos kutatóműhely kettős feladatának. Szakvéleményét kikérték a török hivatalos körök is. Isztambulban és Ankarában; ha tanácsait nem is fogadták meg mindenben, ez semmiképp sem csorbította az ő szakvéleménye iránt tanúsított elismerés mértékét.

Kutatásai során a hódoltság kori török birodalom széles horizontjáról próbálta meghatározni a magyarországi viszonyokat. A hódoltság kori teljes oklevélanyag érdekelte, hogy pontosan megismerje belőle az oklevelek, iratok külső és belső felépítésében követett gyakorlatot, de gyűjteni csak az egykori

magyar területekre vonatkozó anyagot gyűjtötte. Azt azután megszállott szenvedélyességgel.

A török hódoltság másfél évszázada alatt temérdek akta, adó-összeírás, vám-napló és másfajta irat készült a hódoltatott területeken a mindennapi élet irányítására. Ennek az anyagnak csak töredéke maradt fenn magyar földön. A többi sem pusztult el teljesen, ellenkezőleg, javarészüket talán még annak idején Isztambulba vándorolt, más részük pedig egyes balkáni fővárosokba került, de nem kevés azoknak az iratoknak a száma sem, amelyek egyes nyugati könyvtárakban, levéltárakban lapulnak.

Fekete Lajos először a hazai török anyag körül teremtetett rendet. Aztán, jó tíz évvel ezelőtt, javaslatot tett a többi anyag összegyűjtésére. Azt javasolta, hogy fényképmások és mikrofilmek alakjában állítsuk vissza a budai török levéltárat, úgy ahogy az Buda visszafoglalása előtt együtt lehetett. A javaslatot elfogadták és ő megkezdte a szétszórta anyag felkutatását és lefényképezését. Sorra felkereste a külföldi lelőhelyeket; gazdag zsákmány mellett sovány is akadt, s bizony az is előfordult, hogy a hetek türelmes munkájával összeállított oklevél-gyűjteményről készített, s hónapok múlva utána küldött mikrofilm-tekercs feketén-üresen érkezett meg. Nem vesztette kedvét, ha élete utolsó nagy tudományos vállalkozása, a perzsa paleográfia másfelé is szólította.

S a megálmodott, képzeletbeli budai török levéltár anyaga — fényképen, mikrofilmen — gyűlik-gyarapodik, s egyszer csak együtt lesz minden, úgy ahogy azt a mester megálmodta. A tanítványok átvették tőle a stafétabotot, s olyan források is megnyíltak immár előttük, amelyek az ő számára korábban megközelíthetetleneknek tűntek.

Fekete Lajos gazdag tudományos örökséget hagyott maga után.

Nem kedvelte a rövid lélekzetű cikkeket, kisebb közleményeket; inkább csak valami ünnepi alkalom, felolvasás vagy kongresszus ürügyén fanyalodott ilyesmik írására. Kivételt csak a magyar nyelvészetnek tett. Ő is, mint az idősebb turkológus nemzedék többi tagja, különös vonzódást érzett a magyar nyelvészetre. Tudta ő is, hogy bármilyen fontos munkát végezzen mint turkológus, vagy akár a hódoltság kori történet kutatója, van még egy adó, egy adósság, amivel tartozik, nevezetesen az, amelyet az anyanyelv keleti kapcsolatainak kutatása terén kell lerónia. Meleg barátság fűzte a magyar nyelvészekhez; tagja, majd választmányi tagja volt haláláig a Magyar Nyelv-tudományi Társaságnak.

Fekete nagyméretű munkabírása nagy méretű művekben nyilatkozott meg. Könyveket írt, terjedelmes műveket, mindegyiken esztendőkön át dolgozott, hangyaszigorral, odaadással, lelkesen.

A sort a „Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába” (Bp. 1926) c. könyvével kezdte, amely a magyarokon kívül megjelent németül is, s ma is az alapvető művek közt tartjuk számon. Ezután következett Esterházy Miklós nádor XVII. századi török iratainak kiadása és feldolgozása (*Türkische Schriften aus dem Archive Nikolaus Esterházy, 1606–1645.* Bp. 1932), majd „Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása” (Bp. 1943). Két kötetes, szijákat írásról szóló művéért (*Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung, Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln. I–II.* Bp. 1955) megkapta a Kossuth-díjat. Végül tanítványával, Káldy-Nagy Gyulával közösen adta ki a budai számadáskönyvekről szóló művét (*Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda [Ofen], 1550–1580. [török szöveg] és Budai*

török számadáskönyvek 1550–1580. I–II. Bp. 1962). Korántsem pusztán anyag-közlések ezek a könyvek, hanem a török paleográfia, diplomatika lényeges titkainak feltárásán, megfejtésén kívül a magyarországi török hódoltság számos alapvető gazdasági, közigazgatási kérdésének új megvilágításba helyezése. „Budapest története a török korban” című művében (Bp. 1944), majd remekbe szabott Nagy Szolimán-életrajzával (Szülejmán szultán, Bp. 1967; Életek és korok, szerk. H. Balázs Éva) mint a művészi magyar széppróza avatott művelője remekelt.

És elérkezett az utolsó mű, az életmű, az *opus magnum* megírásához. Ezt a perzsa paleográfiának szentelte. Egy új tudományágnak ez a könyv lesz az alapvetése. Száz okmányt tartalmaz majd és hosszú évek kitartó ádáz munkáját. Szinte a semmiből kaparta össze a száz okmányt. Mindegyiknek elkészítette a fordítását, s a hozzá való kommentárt. Megírta a bevezetést és az előszót, elkészítette a tartalomjegyzéket. Leírta az utolsó mondatot, odaillesztette a végére a pontot és elment meghalni.

Fekete Lajos, kedves barátunk, emléked szívünkbe zártuk, neved műveid őrzik.

Ligeti Lajos

*

Nekem jutott az a fájdalmas kötelesség, hogy a magyar orientalisták egyesülete, a Kőrösi Csoma Társaság nevében búcsút vegyek szeretett és tisztelt tagtársunktól, egyetemi kollégámtól, Fekete Lajos akadémikustól. Már gazdag eredményekre visszatekintő, tekintélyes tudós volt, amikor mint orientalistának készül, ám ennek a nehéz tudománynak inkább csak messziről színesnek tűnő romantikáját, mintsem komor fegyelmezettségét érzékelő golya megismerkedhettem vele. Szerény szótlanúsága, majd később megismert, olykor spontán természetességgel áradó óriási tudása számomra s kortársaim számára hamarosan az egyre jobban megismert tudományág, a nagymúltú magyar orientalisztika legnemesebb hagyományainak egyik élő képviselőjévé avatták. Azt hiszem nem túlzok, ha azt mondom, hogy mi, akik akkor kezdtük a birkózást a keleti tudományok irdatlan őserdejével, noha nem voltunk mind tanítványai, valamennyien bizonyos fokig példaképünknek tekintettük. Iránta s kortársai iránt érzett bámulatunk, tiszteletünk olykor, nehezebb óráinkban valami csendes kétségbeeséssel is elegyedett. Voltak pillanatok, amikor lesújtott bennünket a közte és köztünk érzékelt óriási különbség s bizony meg-megkérdéztük magunktól: eljutunk-e valaha mi is azokra a magaslatokra, ahol ő és kortársai olyan otthonosan járnak-kelnek, mintha örök életükben azt tették volna. Ezt az abszolút tekintélyt keltő benyomást azonban mindig enyhítette szerény közvetlensége, hatalmas tudományával való és mintegy lényéből következő összeforrottsága. Nem lehet feladatom, hogy tudományos érdemeit, teljesítményeit méltassam — nálam hivatottabbak teszik ezt meg most helyettem. Csak arról szólnék, mit jelentett a mi nemzedékünk számára Fekete Lajos professzor úr, mint ember. Eszményt jelentett, annak a tudós típusnak a megszemélyesítője volt, aki számára a tudomány egyet jelentett az élettel, akinek talán külön nem is volt, hanem felolvadt, egybe forrt elválaszthatatlanul az egyetlen tevékenységgel és céllal, amiért úgy érezte, hogy élni érdemes. Már érettebb fővel ismertük meg ifjú korának viszontagságos küzdelmeit, s ez csak öreg-

bíttette tiszteletünket iránta, hogy legjobb pályatársaihoz hasonlóan semmi sem tudta eltántorítani kitűzött céljától. Már a felszabadulás után egy ízben sóhajtván jegyezte meg, hogy mennyire irigyli a mai fiatalokat, akik számára már nem a véletlen szerencse, hanem a tervszerű gondoskodás nyit utat pályájuk kezdetén, akik természetes ajándékként kapnak sok mindent olyat, amiért neki annak idején olyan keservesen kellett megküzdenie. Útját és eredményeit felmérve azonban azt kell mondanunk, hogy magam és kortársaim nagyon meg lehetünk elégedve önmagunkkal, ha ebben a megváltozott, jobbra fordult világban meg tudjuk tenni ugyanazt, el tudunk érni ugyanoda, a tudománynak azokra a magaslataira, ahová ő elért. Élete példa és tanulság valamennyiünk számára. Áldozatos tudományoszeretete, páratlan szorgalma, fenkölt erkölcsisége, amely ment volt minden hiúságtól és alantas önérdéktől, csak követendő lehet minden fiatal magyar orientalistának. Életében magányos, visszahúzódó embernek tűnt, életműve azonban nemcsak új iskolát teremtett a magyar tudományban, hanem a nagy példaképek egyikével is megajándékozott bennünket.

Csongor Barnabás

*

Tanítványai nevében mély meghatottsággal búcsúzom Fekete Lajos professzortól, szeretett tanítómesterünktől, a példás életet élő igaz embertől, aki közkedvelt egyéniségével és munkaszeretetével valamennyiünkre nagy hatást gyakorolt. Kitörölhetetlen emléket hagyott mindnyájunkban fáradhatatlan és odaadó oktatói munkájával, melynek során tudományos kutatásainak páratlanul gazdag eredményeit tárta fel számunkra, megjelölve a célt, melyen tovább haladnunk kell. Munkásságával népe életének, egyéni sorsának kérdéseire igyekezett választ keresni és azokat a rendelkezésre álló forrásokkal minél behatóbban megvilágítani. Életének utolsó erejét is arra áldozta, hogy megjelentesse a hatvani szandzsák 1550. évi török összeírását, megismertetve ezzel Jászberény és környékének egykori népét és küzdelmes életét. Talán nem véletlen, hogy végül is éppen Jászberényben kívánt örök nyugalomra térni. Népe egykori életének megismerésén fáradozva lett tulajdonképpen a török nyelvű források csodálatosan kitartó bűvára és e sajtáságos írások rendkívül nehéz talányainak megfejtője és legkiválóbb szakértője. Ismert dolog, hogy a török állami levéltár rendezésekor az ő segítségét kérték, amit szívesen megadott, mert tisztában volt azzal, hogy a törökkor hazai problémáinak megoldása csak úgy sikerülhet, ha a szakma általános kérdéseivel is mélyebben foglalkozik. Így rakta azután le egy új tudományág alapjait, és e munkássága révén azok közé a kimagasló tudósok közé tartozott, akinek neve a nemzetközi tudományos világban még tanítványainak is megbecsülést előlegezett. Tudományos eredményei, munkaszeretete és emberi magatartása egyaránt örök példakép marad számunkra. Emlékét kegyelettel és szeretettel őrizzük.

Káldy Nagy István

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

AZ 1969. ÉVI KÖZGYŰLÉS ANYAGAI AZ I. NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK TEVÉKENYSÉGE

Az osztályvezetőség irányító és tudományszervező tevékenysége

Az osztályvezetőség éves munkaprogramja bizonyos mértékig tükrözte és jelezte, hogy az elmúlt évben mind intézeteinknek, mind a testületi szervezeteknek bonyolult tudományszervezési és tudománypolitikai feladatokat kellett megoldaniuk.

A munka bonyolultabb volta azt jelentette, hogy a szorosabb értelemben vett s évről évre rendszeresen visszatérő működési és a már korábban megfogalmazott tudományos és tudománypolitikai feladatok mellett az 1968–69. évben több, elvi szempontból egymással ugyan összefüggő, de funkcionálisan jelentős mértékben eltérő feladatot is napirendre kellett tűzni.

Az elmúlt években megnövekedett az intézetek hatásköre, tudományos felelőssége. Intézeteink s a támogatott kutatóhelyek a beszámolási időszakban már az új gazdaságirányítási rendszer szerint dolgoztak. Az említett körülmények kedvezőbb lehetőségeket kínáltak az osztályvezetőség irányító munkája számára. A folyamatosan és különböző módon beszerzett információk alapján megállapítható, hogy az osztály irányítása alá tartozó tudományterületek általában gondosan s a társadalmi igényeknek megfelelően jelölték ki tudományos feladataikat, s az elért eredmények arányban állnak a kutatás meglévő szellemi és anyagi bázisával. Beszámolónk további fejezetei részleteiben is számot adnak ezekről az eredményekről.

Az osztályvezetőség, mint ismeretes, egy korábbi periódusban tevékenységének középpontjába az irányítása alá tartozó szakterületek helyzetének sokoldalú megvizsgálását állította. A múlt évben az operatív és napi problémák mellett figyelmét elsősorban egy-egy szakterület kiemelt tudományos programjának, vagy valami okból fontos problémájának megtárgyalására fordította. Szakterületenként, alapos előzetes vita után, általában egy, kivételesen két téma szerepelt, illetve szerepel az osztály plénuma előtt, melyeket e helyütt tételesen is ismertetünk. Nyelvtudomány: *A magyar irodalmi nyelv nagyszótára*, Orientalisztika: *Az altajisztikai kutatások fejlesztésének kérdései*, Irodalomtudomány: *A XX. századi irodalomtörténeti kutatások problémái*, Modern filológia: *A kelet-európai irodalmak kutatásának helyzete*, Klasszika

filológia: *Az ókortudományi lexikon létrehozásának feltételei*, *A Középkori Latinság Szótára* munkálatainak állása. Néprajztudomány: *A Magyar Néprajzi Atlasz*, Zenetudomány: *A Magyar Népzene Tára*. Az osztály mind saját, mind az Elnökség korábban hozott határozatainak szellemében, napirendre tűzte a nyelvtudomány fejlesztési irányának fontos kérdéseit; nevezetesen az általános nyelvészet és az alkalmazott nyelvészet kutatásának helyzetét és problematikáját. A szóban forgó két területen érdekelt szakemberek részvételével az osztály kétnapos tanácskozást szervezett Debrecenben. A tanácskozás mind tartalmában, mind légkörében megfelelő formának bizonyult a termékeny eszmecserére, különböző nézetek és felfogások elvszerű konfrontációjára. A tanácskozáson kikristályosodott gondolatok, tervek realizálása évek munkája lesz. Az osztályvezetőség egy szűkebb operatív bizottságot küldött ki az anyag rendszeres feldolgozására és a munka műhelyek közötti koordinálására.

Az osztályvezetőség változatlanul nagy gondot fordított néhány, az érdekelt szakterületek továbbfejlesztése szempontjából döntő jelentőségű szervezeti kérdés megoldására.

Örömmel számolhatunk be arról, hogy a Bartók Archívum átszervezése útján létrejött az MTA Zenetudományi Intézete. A Zenetudományi Intézet új szervezeti és elhelyezési keretei lehetővé teszik a zenetudományi kutatások széles körű fejlesztését, új kutatási ágazatok kibontakoztatását.

Az irodalomtudomány ismét két magyar nyelvű szakfolyóirattal rendelkezik az Akadémián. Ez év februárjában, 7 évi szünet után ismét megjelent az Irodalomtörténet. A folyóirat különösen fontos szerepet tölt be az egyetemen oktató és a középiskolákban működő irodalomtörténészek publikációs fórumaként, s mint a XX. századi magyar irodalom szakfolyóirata, jelentős helyet foglalhat el az irodalmi, irodalomtörténeti kritikai folyóiratok sorában.

Az osztályvezetőség lehetőségeihez mértén elősegítette a Néprajzi Kutatócsoport személyi fejlesztését, s az Akadémia vezetősége biztosította a kutatócsoport végleges elhelyezését. Mindezzel, sok év után, lehetővé vált a kutatócsoport rendszeres, szervezetszerű s intézet jellegű működése, amely többek között alapvető előfeltétele a szakterület központi tudományos feladata, az új Magyarország Néprajza munkálatai eredményes folytatásának és megvalósításának. A beszámolási időszakban zajlott le a hároméves tervidőszak tudományos eredményeiről, a terv teljesítéséről szóló beszámolók elkészítése és ezek értékelése. Az intézetek és támogatott kutatóhelyek ezzel egy időben készítették el új, ugyancsak három évre szóló tudományos terveiket. Az Osztály területén a hároméves tervezési rendszerre való áttérés általában teljesnek bizonyult. Tervezési és beszámolási rendszerünk azonban több ponton továbbfejlesztendő és korrekciókra szorul. A jelenlegi rendszer még mindig sok bürokratikus elemet tartalmaz, s főleg nem eléggé igazodott a tár-

sadalomtudományi kutatások sajátosságaihoz. A hároméves tervidőszak értékelése, a szerzett tapasztalatok néhány általánosabb tudományszervezési kérdésre is felhívják a figyelmet. A kidolgozott fejlesztési tervek rendkívül lassan, vontatottan vagy egyáltalán nem realizálódnak. A testületi szervek elhatározásai tudománypolitikailag rendszerint jól megalapozottak, ugyanakkor alig támaszkodhatnak előzetesen biztosított (legalább elvileg biztosított) anyagi alapokra vagy szervezeti keretekre.

Az osztályvezetőség az irányítása alá tartozó tudományterületek egyidejű fejlesztését — az arányok különböző voltát is elismerve — gyakorlatilag nem képes megvalósítani. Különösen súlyos és tarthatatlan elmaradás tapasztalható az ókortudomány és a modern filológia területén. Mindkét szakterületen rendezetlenek a szervezeti formák és keretek, s ez a körülmény már önmagában is lényegileg megakadályozza e területek tervszerű fejlesztését.

A tudományirányítási rendszer várható új lehetőségeivel élve az osztályvezetőség legfontosabb feladatai közt tartja számon, hogy a felelősségére bízott tudományterületek fejlesztésének irányait és arányait mielőbb meghatározza, s elérje, hogy a tudományos témák kidolgozásának „átfutási idejéhez hasonlóan” legyen megbízható, kidolgozott rendszere (mechanizmusa) a fejlesztésnek, hogy az új kutatási feladatok kijelölését követően záros határidőn belül biztosíttassanak a kutatás személyi, anyagi stb. feltételei.

Tudományos bizottságok és intézetek

A *Nyelvtudományi Bizottság* az elmúlt évben arra törekedett, hogy a szükséges operatív feladatok ellátása mellett szaktudományi, illetőleg tudománypolitikai szempontból átfogóbb jellegű kérdésekkel is foglalkozzék. Ezek között elsőnek említjük a Nyelvtudományi Intézetnek az elmúlt hároméves tervben végzett munkájáról szóló jelentésnek, illetőleg az intézet új hároméves tervének az intézet szélesebb vezetésével közösen történt megvitatását. Ez a vita rámutatott azokra az eredményekre, melyeket az intézet a kollektív tervtémák keretében készülő nagy szintézisek összeállításában elért, másrészt részletesen elemezte a vita az intézet új tervét, elsősorban abból a szempontból, hogy mennyire tükrözi az Akadémia Elnökségének az intézet munkájával kapcsolatban 1968 januárjában hozott határozatát. A bizottság megállapította, hogy az intézet terve az említett határozatok szellemében készült el. A tematika helyes irányban és megfelelő arányokban bővült. Az előző évekhez viszonyítva jelentős helyet kapott benne az általános nyelvészeti, elméleti jellegű kutatás, anélkül, hogy a már régebben folyó tervtémák kutatási lehetőségei lényegesebben leszűkültek volna. Megvitatta a bizottság az Akadémiai Nagyszótár újonnan elkészített tervezetét. Állást foglalt a szótár terjedelmét,

a szótár anyagának időbeli kiterjedését, a feldolgozandó anyag jellegét illetően, leszögezte továbbá azokat a fontosabb elvi szempontokat, amelyeket a szótár tervének részletes kidolgozásában követendőnek tart, illetőleg felhívta a Nyelvtudományi Intézet figyelmét olyan tudományos, technikai, gazdasági és szervezeti kérdésekre, amelyet az elkészített tervezet nem dolgozott ki kellő részletességgel. Foglalkozott a bizottság a Germanisztikai és Romanisztikai Munkabizottságnak a két tudományág helyzetéről készített jelentésével. A bizottság megítélése szerint a két tudományterületen is folyamatosan biztosítani kell a kutatás személyi feltételeit, elsősorban a tanszékek keretében, kihasználva az aspirantúra nyújtotta lehetőségeket is.

Az előző évekhez hasonlóan értékelte a bizottság az 1966-ban megjelent nyelvészeti kiadványokat, javaslatot készített az 1969. évi könyvkiadási tervre, külföldi kiküldetésekre, elnöki jutalomra stb.

Közvetlen és szoros kapcsolatot tartott a Nyelvtudományi Bizottság az egyes szakterületek munkabizottságaival. Kialakult a megfelelő munkamegosztás, és ma már elmondhatjuk, hogy a munkabizottságok a maguk területén igen eredményes, aktív tevékenységet folytatnak.

Nyelvtudományi Intézet. A beszámolási időszak kutatási programjának megvalósításában az intézet vezetése arra törekedett, hogy a szellemi és anyagi erők jelentős hányadát a már hosszabb ideje folyó tudományos, vagy gyakorlati szempontból számottevőbb, összegező jellegű tervmunkákra koncentrálja.

Az intézet munkájának gerincét a beszámolási időszakban épp úgy, mint a távolabbi jövőben is, a szorosabb értelemben vett magyar nyelvészeti, illetve finnugor nyelvészeti kutatások alkották, ill. alkotják. Emellett az intézet feladatának tekintette és tekinti az elméleti-módszertani jellegű, valamint — lehetőségeihez mérten — az általános nyelvészeti kutatások művelését és e kutatások színvonalának emelését. Az e feladatok megvalósítására való törekvést a következő kutatási eredmények jelezték az 1968-as esztendőben.

A terveknek megfelelően elkészült és sajtó alatt van az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VI. kötete, amely a magyar nyelv generatív grammatikájával kapcsolatos kutatások köréből elsősorban elvi-módszertani jellegű nagyobb tanulmányokat közöl.

Az etimológiai kutatások körében két nagyobb szabású tervtéma munkálatai folynak az intézetben. *A Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótára* II. kötete I–K betűs szócikkeinek írása folytatódott. *A Magyar Szókészlet Finnugor Elemei* c. tervtéma munkaközössége a II. kötet 220 szócikkét megszerkesztette, és folytatta ezen kötet, valamint a III. kötet szócikkeinek megírását. E tervmunkával párhuzamosan megindultak az *Uráli Etimológiai Szótár* munkálatai. Elkészültek a tervezett segédletek, megtörtént ezek megvitatása. Elkészült 239 etimológia, s folyt a szócikkek megszerkesztése is.

A dialektológiai munkálatok során *A Magyar Nyelvjárások Atlasza* I. kötete 1968-ban megjelent. Elkészült a II. kötet kézírata, s a többi kötet

munkálatai lényegében a terveknek megfelelően folytak. Ugyanez mondható el a másik dialektológiai tervmunka, az *Új Magyar Tájszótár* munkálatairól is. E szótár munkaközössége 136 000 adaton végezte el az előszerkesztést, s folytatta az adatok filológiai ellenőrzését.

Komoly segítséget nyújtott az intézet a társadalmi jellegű nyelvjárási és néprajzi anyaggyűjtéshez, s a megyénként folyó helynév gyűjtés szervezését és felső szakmai irányítását is ellátta. E munka eredményeképpen Somogy megyében befejeződött a földrajzi nevek gyűjtése.

A magyar nyelv generatív grammatikája c. téma munkaközössége az 1968. évi munka során lezárta a munkálatok első szakaszát. Elméleti igényű, átfogó tanulmányok készültek a következő témakörökben; alany - névszói állítmány problémaköre; a fonológia és morfológia kérdései; az igei vonzatok vizsgálata; a szóképzés kérdésköre.

A Magyar leíró hangtan c. téma eredeti munkaterve év közben módosult. A témafelelős külföldi tartózkodása következtében ugyanis egyes tervfeladatokat nem lehetett megvalósítani, s helyükbe más jellegű vizsgálatok léptek. Így megtörténtek az ajakartikulációra vonatkozó beszédfiziológiai vizsgálatok; a tervnek megfelelő ütemben folyt a magyar és francia magánhangzók ajakartikulációjának kontrasztív vizsgálata. Megkezdődött a magyar fonetika történetére vonatkozó anyaggyűjtés. A Nyelvtudományi Intézet fontos feladatának tartotta az elmúlt év során is, hogy elsősorban közönségszolgálatára révén segítséget nyújtson más szakmabelieknek és a nagyközönségnek nyelvi kérdésekben, törekedett arra, hogy a tudományos kutatás eredményeit minél szélesebb körben ismertesse. Szorgalmazta olyan művek megjelenését, amelyek közvetlenül segítik a nyelvi műveltség emelését.

A terveknek megfelelő ütemben folytatódott a *Nyelvművelő Kézikönyv* összeállítás. A címszójegyzék anyagának egységesítése befejeződött. Közel 1200 szócikk elkészült és folyamatosan végezte a munkaközösség a belső lektorálást. Körülbelül 10 szerzői íven megtörtént az anyag előszerkesztése.

Az intézetben folyó lexikológiai és lexikográfiai munkálatok sorában a tervezettnél megfelelően haladtak előre *A Magyar Nyelv Kéziszótárának* és *A Magyar Szinonimaszótárnak* munkálatai is. Eredményes munkáról adhat számot az intézet az afrikanisztikai kutatások és a gépi nyelv-statisztikai vizsgálatok vonatkozásában is.

A beszámolási időszakban az intézet vezetése nagy gondot fordított az egyéni munkák ösztönzésére, és a kollektív tervmunkák 1968-ban publikált eredményei mellett az intézet munkatársai jelentős számú monografikus feldolgozást, tanulmányt és ismertetést jelentettek meg.

Az Irodalomtudományi Bizottság munkájában az elmúlt időszakban fontos feladatként jelentkezett az irodalomtörténeti kutatóhelyek hároméves (1966—1968) terveinek teljesítéséről készült beszámolók értékelése, valamint a következő hároméves (1969—1971) kutatási tervek megvitatása. Bár a

tervezés módszereiben komoly előrehaladás mutatkozott, az irodalomtudomány egészének területén általánosan tapasztalható volt a tervmunkák bizonyos túlméretezése, esetenként a koordináció hiánya.

Nagymértékben megnehezíti az értékelő és irányító feladat ellátását, hogy az egyetemek mint kutatóhelyek a tudományszervezés és a kutatómunka belső irányítása szempontjából jóformán gazdátlanok. Jó kezdeményezésnek bizonyult az Irodalomtudományi és a Modern Filológiai Bizottság együttes ülése. Az irodalomtudomány általános helyzetéről szóló referátumok élénk vitát váltottak ki a jelenlegi bizottsági rendszer, a kutatás és az egyetemi oktatás, az egyéni és kollektív munka közti harmónia és diszharmónia, az egyetemi publikációs nehézségek, a nemzetközi, főként a szocialista országokkal való tudományos együttműködés kérdéseiben, az Irodalomtörténeti Társaság feladatairól az intézményekhez nem tartozó irodalomtörténészek összefogása szempontjából, a káderutánpótlás problémáiról stb.

A bizottság a korábbi évek tapasztalataira támaszkodva májusban megindította az ún. programvitákat, amelyek az egyes kutatási területek föllendítésére, illetve az egyes korszakok alapvető problémáinak megvitatására szolgálnak. Elsőnek „A XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatai” c. programtanulmány került megvitatásra, közös rendezésben az intézet klasszikus magyar irodalmi osztályával.

Folytatódott a szakfolyóiratok megvitatásának az Acta Litterariával korábban elkezdett sorozata. Az Irodalomtörténeti Közlemények öt évfolyamáról (1963–67) rendezett vitaülésen a szerkesztő bizottság munkatársai is jelen voltak.

Az utóbbi időben jelentkezett az igény, hogy a bizottság tartson szorosabb kapcsolatot az irányítása alá tartozó munkabizottságokkal. Mind az osztályvezetőség, mind a bizottság vezetői szükségesnek tartják a bizottság átszervezését, hogy funkcionális kötelezettségeinek hatékonyabban tehessen eleget, s a következő akadémiai tisztújító közgyűlésig az átszervezést elő kell készíteni.

Irodalomtudományi Intézet. Az 1968. év az első ízben bevezetett hároméves tervet zárta le. Az intézet a beszámolási évben is a magyar irodalomtörténet hagyományos ágazatait művelte, ugyanakkor növekvő érdeklődéssel fordult a tudományos és kulturális élet által felvetett új kérdések megoldása felé.

Az 1968. esztendő az intézet munkájában záró esztendeje volt annak a szakasznak, amely viszonylag sok személyi és módszertani kérdés megoldását tette szükségessé. Át kellett alakítani bizonyos mértékig a munkatársi gárdát, változtatásokat kellett eszközölni az irányítási rendszer struktúrájában. Terveit így is színvonalasan teljesítette az intézet, de az is bebizonyosodott, hogy a jövőendő tervek megalapozása a lehetőségek még szigorúbb mérlegelését követeli majd meg. Mindemellett az intézet tudományos tevékenységéről nem lehet számot adni annak kiemelése nélkül, hogy az intézet mint munkahely

nemcsak részt vesz az állami kultúrpolitika végrehajtásában, hanem formálja is az irodalmi és művészeti közgondolkodást. A magyar irodalomkritika egészében elfoglalt helye is figyelemre méltó.

Az intézet munkatervében szereplő 22 témacsoport közül az 1968. évben 3-nak a művelése szünetelt, ezzel szemben azonban néhány új téma kutatása indult meg. Az egyes osztályok keretén belül végzett munka a következőképpen alakult.

Az intézetben folyó elméleti munkálatok során az elméleti osztály tovább gondozta az *Irodalomelméleti irányzatok* c. kollektív munkával létrehozott tanulmánykötetet, amely megjelenésre vár. Az osztály központi munkája 1968-ban *Az irodalmi műalkotás problémái* c. tanulmánykötet elkészítése volt. A mű programtanulmánya elkészült, megjelent. Az 1969. évre előírt tervfeladat megalapozásához kontemplált, *Az irodalom funkciója és sajátosságai* c. tervtanulmány első változatában elkészült.

A modern magyar irodalmi osztály legfontosabb munkája a beszámolási időszakban változatlanul *A felszabadulás utáni magyar irodalom története* c. kézikönyv volt. A tervév végéig valamennyi összefoglaló tanulmány, valamint néhány portré kivételével a teljes kézirat elkészült. Az osztály más témái terén az előrehaladás kisebb, vagy részleges volt (szocialista irodalomtörténeti kutatások, Nyugat-kutatások).

A klasszikus magyar irodalmi osztály témái közül *A magyar irodalomtudomány és kritika története* elvi-módszertani alapvetéséről, egyes részleteinek elkészítéséről lehet számot adni. Az e tervmunkával kapcsolatos viták nyomán elkerülhetetlennek látszik a komparatiztikus elv érvényesítése, s az általánosítás előfeltételeként az alapkutatások elvégzése, az anyagfeltárás, ami a monografikus tárgyalási mód felé tolja el a feldolgozást.

A Petőfi-kutatások előrehaladtak. Több tanulmány készült e tárgykörben, nyomdakész a *Petőfi és kora* c. tanulmánykötet. A XVIII. századi magyar irodalom kutatása megalapozásához elkészült és vitára került a programtanulmány.

Tovább folytatódtak az összehasonlító irodalomtörténeti osztály gondozásában az ún. kapcsolattörténeti kötetek munkálatai. Megjelent a magyar — lengyel, a közeljövőre várható a magyar — német és a magyar — francia kötet, szerkesztés alatt áll a magyar — jugoszláv, s előkészületek történtek a magyar — osztrák kötet kialakítására.

A *kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet* (a reneszánsz és a felvilágosodás kérdéseivel foglalkozó tanulmánykötetek) tervtanulmányai elkészültek, mégis úgy tetszik, hogy a program átalakítása lesz szükséges a következő tervidőszakban. *Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története* c. témakörben az osztály a koordináció feladatát látta el.

Az intézet textológiai csoportjának munkájában legfontosabb eredmény, hogy kiadóhoz került a *Régi Magyar Költők Tára* VI. kötetének, valamint a

javított *Petőfi Kritikai Kiadás* I. kötetének kézírata. Tervszerűen haladt a *Vörösmarty Kritikai Kiadás* előkészítése.

A tervezett ütemben folytak a bibliográfiai munkálatok. A mintegy 8—900 ívesre tervezett bibliográfia II. kötete lektorálás alatt áll, s rövidesen befejeződik az I. kötet szerkesztése is.

A nagy állami tervmunkák mellett az intézet szellemi energiájának tetemes részét köti le a különböző könyvsorozatok gondozása, folyóiratok szerkesztése, anyaggal való ellátása. Az elmúlt év során az intézet munkatársainak tollából, intézeti és intézeten kívüli sajtótermékekben nagyszámú tanulmány, cikk, tudományos-népszerűsítő, kulturális jellegű írás jelent meg.

A *Klasszika Filológiai Bizottság* a szakterületen hosszabb ideje fennálló ellentmondásos helyzetben nagy erőfeszítéseket tett a tudományos munka színvonalának megtartására, az ókortudományi stúdiumok és a kutatóhelyek összefogására, koordinálására.

Az ókortudomány iránt világszerte fokozott érdeklődés nyilvánul meg, s növekszik e szakterület új kutatásaival szemben a társadalmi igény is. A szakemberek, kutatók élcsoportja nagy nemzetközi tekintéllyel rendelkezik, s a tudományos kutatások is általában elérik a nemzetközi színvonalat, ugyanakkor fájdalmasan elmaradt a szervezeti keretek fejlesztése s a káderutánpótlás.

A bizottság üléseinek sorából kiemelkedik a hároméves kutatási beszámolókat és az új hároméves terveket megvitató két megbeszélés. A bizottság hat — tehát egy kivételével valamennyi — egyetemi tanszék és az akadémiai Ókortudományi Kutatócsoport munkájának átfogó kritikai elemzését végezte el, mely az elmúlt év tervteljesítésének mérlegén túl feltárja a szakterület egészének helyzetét, az eredményeket és problémákat egyaránt. A bizottság megállapította, hogy a klasszika filológiai kutatóhelyeken elért tudományos eredmények egészben véve megfeleltek a hároméves tervek célkitűzéseinek. Eltérés, illetve a terv nem teljesítése csak néhány esetben tapasztalható. Az elmaradásnak konkrét intézkedéseket kívánó személyi okai vannak.

„A szocialista tudat kialakítására és fejlesztésére irányuló kutatások” c. kiemelt akadémiai feladattal összefüggő témák valamennyi kutatóhely munkájában jelentős súllyal szerepeltek, s általában véve valamennyi irodalmi, történeti, vallástörténeti, sőt nyelvészeti téma feldolgozása értékesen járult e feladatok teljesítéséhez (L. „A rabszolgatartó társadalom korszakba osztásának kérdéséhez”).

A szakterület teljesítette a nemzetközi egyezményekben vállalt kötelezettségeit, sőt az elmúlt évben fokozta együttműködését külföldi kiadókkal, szerkesztőségekkel s tudományos intézményekkel.

A bizottsági viták során felmerült az a kíváncsi, hogy a kutatási munkát az egyes kutatóhelyeken belül és az egyes kutatási központok között

össze kellene hangolni, azaz a kutatási munkát nagyobb kollektív vállalkozásokra, feladatokra kellene összpontosítani. Az is megállapítást nyert azonban, hogy gyakorlatilag ez keresztülvihetetlen az egyes kutatók speciális oktatói feladatai és ezzel - egyébként helyesen - összefüggő specializálódása következtében. A szakterület nagy feladatainak megoldása így csak az Ókortudományi Kutatócsoport keretében valósítható meg. Ennek megfelelő fejlesztése és szervezeti helyzetének rendezése éppen ezért sürgető szükségszerűség.

Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoport. Az Ókortudományi Kutatócsoportban folyamatban levő témák keretében a kutatás a terveknek megfelelő ütemben folyt. A Nemzetközi Akadémiai Unió támogatásával megjelenő „*Novum Glossarium Mediae Latinitatis*” részére 1968-ban elvégezték a kutatócsoporthoz eljuttatott s valószínűleg a közeljövőben megjelenő fasciculus anyagának konfrontálását a munkatársak által közölt anyaggal.

A *Novum Glossarium* Szerkesztősége a közölt adatoknak csaknem egy-harmadát átvette, ami a kutatómunka eredményességét bizonyítja. Ezzel egyidőben szerkesztésre előkészítettetett a P-betűs anyag (1000–1200 közötti adatok), s ebből mintegy 30 szócikk megszerkesztése is elkészült. A hazai tudományos szükségleteket kielégíteni hivatott mű, A Középkori Latinság Szótára szerkesztési munkálatainak szempontjából fontos előkészítő lépésként tervtanulmány készült a szerkesztés elméleti és gyakorlati kérdéseiről. Emellett a gyűjtés kiegészült elsősorban XI. századi, eddig föl nem dolgozott oklevelek szóanyagával, valamint a XV., XVI. századi adatokkal. E tervtanulmány és a kísérleti szócikkek alapján alakulnak majd ki a végleges szerkesztési elvek.

A kutatócsoport tagjai központi tervmunkájuk mellett számos tanulmányt jelentettek meg magyar és idegen nyelven, alkalmazták és hasznosították kutatásaik eredményeit a gyakorlatban. Részt vettek ismeretterjesztő munkák és tankönyvek megírásában, számos fordítást készítettek.

A *Zenetudományi Bizottság* a beszámolási időszakban számszerűen mindössze két ülést tartott. A bizottság vezetői azonban hosszú előkészítő munka után a zenetudomány továbbfejlesztésének lehetőségeit s a kutatások legfontosabb kérdéseit terjesztették a bizottság elé. Így a bizottság megvitatta és kiegészítette a Zenetudományi Intézet alapító okmányának szövegtervezetét, s ezzel összefüggésben megtárgyalta a kutatások perspektivikus kérdéseit is.

A bizottság értékelte a Népzene-kutató Csoportnak és a Bartók Archívumnak a hároméves tervekről szóló beszámoló jelentését s az új hároméves terveket.

A bizottság a szakterület fontos és elengedhetetlen feladatává tette Kodály Zoltán életművének módszeres feldolgozását. Az újjászervezés óta eltelt időszak bebizonyította, hogy hasznos volt a nagyobb zenei intézményeknek képviselőtét a bizottságban biztosítani.

Népzenekutató Csoport. A Népzenekutató Csoport munkatervében a beszámolási év folyamán véglegesen befejeződött, valamint teljesen újonnan indult kutatás nem szerepelt. A kutatási tevékenység fő eredményei a következőkben foglalhatók össze.

A csoport egyik alaptevékenysége, a Magyar Népzene Tára szerkesztése során párhuzamosan folyt a VI. és VII. kötet sajtó alá rendezése. A sorozatban mindkét kötet fontos szerepet játszik. Az egyik lezár, a másik elindít egy hosszú folyamatot. Befejeződik az alkalomhoz kapcsolódó magyar népdalok közlése, és megindul az alkalomhoz nem kapcsolódó dallam-tízezrek zenei rendben történő publikálása. Az évek óta tartó adatgyűjtő és rendszerező munkának újabb eredményeiről lehet beszámolni: Kodály 1914-es székelyföldi gyűjtéséből, halála után előkerült 120 fonográfhenger nagy fontosságú anyagot tartalmaz. A kötet szempontjából ugyancsak jelentős volt a vidéki múzeumoknál és gyűjtőknél még fellelhető, hangzó vagy leírt népzene gyűjtemény feltárása. A magyar adatok összegyűjtésével párhuzamosan folyt a külföldi dallamok gyűjtése annak megállapítására, hogy milyen azonos, vagy különböző elemek és milyen kapcsolatok fedezhetők fel az európai anyagban.

Az *Európai Népzenei Katalógus* munkálataiban mind a manuális, mind pedig a gépi rendszerezés tervszerű folytatásáról számolhatunk be. Az elmúlt évben újabb 1000 spanyol, olasz, morva és orosz népzenei anyag feldolgozása fejeződött be. Az eddig számba vett teljes anyag hangnemek szerinti rendezése és végleges revíziója után megtörtént 10 00 dallam eredeti sorrendbe történő visszahelyezése a gépi bejátszás számára.

A népzene és zenetörténet területét egyaránt érintő témák közül a középkori anyag tanulmányozása során több szepesi, pozsonyi és esztergomi gyűjtemény feldolgozása után elkészült a magyarországi antifónák típusainak meghatározása és rendezése. A múlt századi magyar népies műdal, magyar-nóta és népzene stílusvizsgálatát nagy lépéssel viszi előre az ötfokú dallam-motívumok most elkészült rendje. 1968-ban sikeresen folytatódtak a finnugor kutatások is. A lapp joikkák különleges, állathang utánzó, fioriturás előadásmódjának kielemezése egy ősi európai éneklési stílus feltárását jelenti. Nyelvész és népzenekutató sikeres együttműködésének köszönhető, hogy a beszámolási időszakban a Csúvas és Tatár Autonóm Köztársaság területén félezerrel is több votják, cseremis, mordvin, csúvas és kazányi tatár dallamot sikerült felvenni. Gazdag anyag vár feldolgozásra az Indiában, a piaroa indiánok között és a Norvégiában sorra került gyűjtőutak eredményeként. Folyamatosan tart a két éve gyűjtött egyiptomi zenei anyag lejegyzése és tanulmányozása. A magyar néptáncok tanulmányozása során mintegy 40 helységben 4200 m film készült el, ez közel 200 tánc-változat rögzítését jelenti, de bőven van a filmekben hangszeres és szokásanyag is.

Az 1968-as évben számos publikáció látott napvilágot a csoport munkatársai tollából, mind kül-, mind belföldön.

Bartók Archivum. A hároméves terv utolsó esztendejében a Bartók Archivum sok irányú tevékenysége tovább folytatódott. Tudományos programjának folyamatos bonyolítása tervszerűen haladt. Valamennyi közül kiemelkedett a Tanácsköztársaság zenei életét bemutató dokumentumkötet összeállítása, megszerkesztése.

A Bartók archivális részleg munkáját jelentősen módosította az a körülmény, hogy egyik munkatársa külföldi ösztöndíjjal hosszabb ideje távol van. A részleg tovább folytatta bel- és külföldi reference tevékenységét, s noha a hosszabb ideig itt dolgozó külföldi kutatók tudományos segítése nem kis lekötöttséget jelentett, elkészült a *Documenta Bartókiana* soron következő kötete, valamint a *Bartók Népzenei Írások* Kolinda kötete. Eredményesen zárultak a romániai és szlovákiai tanulmányutak, melyeknek eredményeként több mint 500 Bartók-levél fotokópiája került az archivum tulajdonába.

Komoly részt vállalt a részleg a Pozsonyban sorra kerülő nagyszabású Bartók-kiállítás megrendezésében is.

A magyar zenetörténeti részleg központi feladata az Erkel-összkiadás előkészítése volt.

A XX. századi zenetörténeti részleg legfontosabb kollektív munkája a *Tanácsköztársaság zenei élete* c. dokumentumkötet. Első alkalommal történt kísérlet e téma feldolgozására, amely nem egyszerű adatközlés, hanem témánként önálló összefoglalásokkal áttekintést nyújt a korszak zenei életéről, előadásokról, előadókról, a zenei élet irányítóiról.

A zeneszociológiai részleg munkája a tanácsköztársasági köteten keresztül szorosan kapcsolódott a XX. századi zenetörténeti kutatásokhoz.

Újabb eredmények születtek a munkásdal-kutatás terén is. Borsodnádasd vidékéről közel 150 új dalt gyűjtöttek, feldolgozásra került az első zuglói munkásdalkör teljes története. Tovább folytatódott a már korábban felgyűjtött munkásdalok komplex-analitikus lyukkártyás feldolgozása.

Több síkon folyt az intézetben a dallamrendezési munka. Valamennyi fontos kézirat és régi nyomtatott zenei forrás rendezési lapokra való felvétele elkészült. Megkezdődött a korai verbunkos anyag felvétele is. Külön munkafolyamat volt 1968-ban a Liszt Ferenc műveivel foglalkozó kutatás, melynek célja, hogy az archivum is bekapcsolódjon a Liszt-összkiadás munkálataiba.

A *Néprajzi Bizottság* ez évi tevékenységét bizonyos mértékig meghatározta az előző év néhány eseménye. Ezek közül legfontosabb az a felmérés volt, amelyet a bizottság 1968 elején végzett az I. osztály vezetőségének megbízása alapján, s amelynek eredményeként jelentést is tett a néprajztudomány helyzetéről. A felmérés során előtérbe kerültek olyan problémák, amelyek megoldásában a bizottság közreműködése kívánatosnak látszott. Az 1968 júniusában megtartott folyóiratvita szintén napvilágra hozott megoldásra váró kérdé-

seket. A bizottság a szokásos, azaz periodikusan visszatérő ügyeken — évi könyvkiadási terv összeállítása, akadémiai kiadványok értékelése, külföldi kiküldetések és egyéb javaslatok, tervezési kérdések stb. — túlmenően ez évben különös figyelmet szentelt a kutatási terveknek. Az év egyik feladata volt az intézmények hároméves beszámoló jelentéseinek és hároméves terveinek megvitatása. A Néprajzi Bizottság úgy látta helyesnek, hogy nemcsak a kötelezett intézmények terveit tekinti meg, hanem hozzákapcsolja a tárgyalás anyagához legalább a fontosabb kutatóbázisok terveit is, mert a sok szálon összefonódó tevékenységben csak így lehet kiigazodni, az egész ismeretében lehet a részleteket koncepciózusabban megítélni. A tárgyalás egyik fő tapasztalata az volt, hogy bár a három évre tervezés kielégítő távlatú időszakaszt ölel fel, mégis az egyes intézményeknek jobban kellene a távlatokkal is számolnia, s jó volna együtt látni az egész szakterület távlati feladatait. Ezért a bizottság célszerűnek látja a néprajz egészére vonatkozó távlati kutatási terv összeállítását, amely iránymutatóul szolgálna az egyes intézményeknek összehangoltabb részterveik kidolgozásához. A mérlegelés során még az is felvetődött, hogy kívánatos volna a gyűjtési, szervezési, kutatási, publikációs, munkaszervezeti stb. feladatok együttesének további beható elemzése. Erre azonban megfelelő időt kell hagyni, s a tárgyalást gondosan elő kell készíteni alkalmas időre.

A felmérés hozta felszínre a néprajzi filmezéssel kapcsolatos kusza helyzetet. A bizottság ezért évi programjába illesztette a rendezésre irányuló javaslatok összegyűjtését, a néprajzi filmezés ügyének felkarolását. Nem kétséges ugyanis, hogy a néprajzi filmek jelentik sok esetben a korszerű dokumentációt, s az elmúló és vissza nem térő lehetőséget nem szabad kiaknáztatlanul hagyni. Ugyanígy napirendre tűzte a bizottság a néprajzi könyvkiadás tervezési rendszerének átfogóbb, ugyanakkor realisabb módozatának kidolgozását, illetékességi körén belül.

Néprajzi Kutatócsoport. Az 1968. év során az osztály legfiatalabb intézetének, a Néprajzi Kutatócsoportnak további szervezeti és tudományos megerősödése volt tapasztalható.

A kutatócsoport a szaktudomány egyetemes érdekét is figyelembe véve törekedett a néprajztudomány teljes tematikai átfogására. Vizsgálatokat folytatott, illetve indított a folklór, a társadalmi kultúra, az anyagi kultúra területén egyaránt. Nem kerültek el a kutatók figyelmét az etnikai, történeti vizsgálatok sem. Több kísérlet történt a parasztság mai, gyors ütemű kulturális fejlődésének néprajzi érdekű kutatására is.

A kutatócsoport a korábban kialakult tudományszervezési helyzetből következően a nagy kollektív vállalkozások tovább folytatását szorgalmazta és részben végezte.

A *Magyar Néprajzi Atlasz* munkálatai jelentősen gyorsultak. Folytatódtak a revíziós gyűjtések mind a hazai, mind a külföldi kutatópontokon. Az

újabb térképlapok összeállítása mellett jelentős mennyiségű térkép szerkesztési vitáját tartották meg. A munkálatok értékelésével az osztályülés is foglalkozott.

A *Magyar Néprajzi Bibliográfia* sorozatának munkálatai a tervezett ütemben folytak. Az 1967-ben befejezett, 1968 első felében átdolgozott új kötet lektorálási munkálatai után az utolsó kiegészítő munkák is befejeződtek. Folytak az éves bibliográfiai összefoglalók munkálatai is.

A *Magyar Népmese-katalógus* munkálatai során az összegyűjtött anyag revíziója, publikálásra való előkészítése mellett tovább folyt a fontos archivális gyűjtemények feldolgozása. Várható, hogy e munka rövidesen befejeződik, és megkezdődhet közzététele.

A kerdőíves munkamódszerrel tovább folytatódó *Magyar Néphit-topográfia* mellett a csoporton belül nagyobb ütemben indult meg a Népmondakatalógus kiépítése.

Új, jelentős vállalkozásként indultak a *Magyar Néprajzi Lexikon* előkészítő munkálatai. Elkészült a lexikon tervezete, és megvitatása után elfogadást is nyert. A terveket elfogadták, a szerződéseket követően rövidesen megindul a tényleges munka.

A magyar néprajztudomány új, szintetikus összefoglaló munkája előkészítési munkálatai folytak. Sor került az eddigi szervezési munkálatok felülvizsgálatára és a történeti fejlődést tárgyaló kötet részletesebb tematikai tervének vitájára.

A kutatócsoportban vita folyt a korszerű követelményeknek megfelelő adattári, archivális, adatnyilvántartási rendszerekről. Megkezdődött a Fotoarchívum és a Szövegtár kiépítése.

A Néprajzi Kutatócsoportban folyó kutatómunka jelentős dokumentációjaként az elmúlt évben jelent meg a kutatócsoport évkönyvének I. kötete *Népi kultúra — népi társadalom* címen.

Az *Orientalisztikai Bizottság* irányította az altajisztikai, sinológiai, tibetisztikai és sémi filológiai kutatásokat, s támogatta az Afrikanisztikai Munkabizottság munkáját.

Ülésein a bizottság főképp konkrét kérdésekkel foglalkozott, köztük a könyv- és folyóiratkiadással, nemzetközi kapcsolatainkkal és tervmunkáinkkal, megvizsgálta több kutatási terület (turkológia, sémi filológia, magyar őstörténet keleti vonatkozásai) helyzetét.

Az ELTE Belső-ázsiai Tanszékén működő akadémiai altajisztikai munkaközösség folytatta tervmunkáját, a Mongol Nyelvemléktár kiadását (megjelent a XIV. kötet), és megindult a nyelvemléktár szótári sorozata. Egy új tervmunka a türk rovásírás összes emlékeinek kritikai kiadását célozza. A szovjet magyar együttműködés keretében folytatódott a Kelet- és Délkelet-Európára vonatkozó keleti források feldolgozása; a magyar tanulmányok a moszkvai gyűjteményes kötetben jelentek ill. jelennek meg. A magyar szak-

emberek sikerrel szerepeltek az 1968. évi Nemzetközi Állandó Altajisztikai Konferencián. Egyéni meghívás alapján került sor egy magyar mongolista leningrádi, egy turkológus kaliforniai munkavállalására.

Az elmúlt évben a szegedi József Attila Tudományegyetemen is megindult az altajisztikai kutatás és oktatás. Ugyancsak a múlt évben alakult meg az orientalisztika társadalmi szervezete, a Kőrösi Csoma Társaság.

A *Modern Filológiai Bizottság* a korábbi gyakorlathoz hasonlóan az elmúlt évben is ismételten foglalkozott a szakterület általános helyzetével, a kutatási és oktatási feltételek megjavításának lehetőségeivel. Megállapította, hogy külföldi példákhoz és más szaktudományok hazai helyzetéhez képest a modern filológiák szakemberei még mindig nagymértékben hátrányos körülmények közt folytatják munkájukat. Az eddiginél hatékonyabb, tervszerű kutatások elvi, szervezeti, anyagi és személyi feltételei főként azért nem biztosítottak kellőképpen, mert a bizottság korábbi javaslatai ellenére még mindig nem tisztázott az Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium, illetve az egyetemi tanszékek mint kutatóhelyek, és a különböző bizottságok szerepe, hatásköre, felelőssége a tudományterület fejlesztésében.

A bizottság a folyamatban levő munkálatok és a kutatási tervek áttekintése nyomán arra az elhatározásra jutott, hogy az indokolatlan párhuzamos kutatások elkerülése és a legfontosabb témakörökben folyó munkák egyeztetése végett folyamatos koordináló tevékenységre törekszik, s ehhez kéri a Művelődésügyi Minisztérium segítségét. A megfelelő kutatási feltételek biztosításához pedig szükséges:

1. Modern filológiai akadémiai kutatócsoport(ok) létesítése.
2. Háromévenként féléves kutatószabadság biztosítása a nagyobb munkán dolgozó egyetemi oktatóknak.
3. Az Akadémia hathatós támogatása a nem akadémiai státuson levő szakemberek külföldi tanulmányútjaihoz.
4. Az eddiginél nagyobb, részben idegen nyelvű publikációs lehetőségek létesítése.

Az utóbbi két pontban az elmúlt év folyamán előrehaladás történt. Az Akadémia támogatja s bizonyos számban lehetővé teszi a nem akadémiai státuson levő modern filológiai szakemberek utazásait, tanulmányútjait. Az ELTE-n, ahol eddig alig volt modern filológiai publikációs lehetőség, új kiadványsorozatok előkészítése van folyamatban.

A szakterület általános problémái mellett a Modern Filológiai Bizottság több ülésen foglalkozott a russzisztika és a szlavisztika, valamint a kelet-európai irodalmak kutatásának helyzetével, s a felmérésről tájékoztatta az osztályvezetőséget. A kongresszusok alkalmával felmerülő problémákkal kapcsolatban megállapította, hogy esetenként szükség van a nemzetközi modern filológiai kongresszusokat előkészítő bizottságok működésére.

Az osztály kiadási tevékenységéről

1968-ban az osztály tovább gondozta sorozatait, kiadási tevékenységét részben ezek keretében, részben a sorozatokon kívül, 40 mű jelzi, 1250 ív terjedelemben. E művek — összegező monográfiák, tanulmánykötetek, szövegkritikai kiadások — megfelelően tükrözték az osztály irányítása alá tartozó tudományágak tudományos és ideológiai színvonalát s az osztályvezetőségnek azt a törekvését, hogy kiadási tevékenységében a tudományos és társadalmi igények egyre inkább összhangba kerüljenek. Az intézetek növekvő tervfegyelme, a bizottságok alapos előkészítő munkája nagymértékben hozzájárult a kiadási tevékenység tervszerűbbé tételéhez. Így, noha az éves ívkerete nem növekedett, a tematika fokozatos átalakításával, a tudományosan fontos témák előtérbe helyezésével új, mozgékony kismonográfia sorozatok támogatásával lehetővé vált a hosszabb ideje tervben szereplő művek kiadása mellett a kiadási terv frissítése, színesítése. Így látott napvilágot a beszámolási év legfontosabb tervmunkája, *A Magyar Nyelvjárások Atlasza* mellett olyan, tematikájánál fogva jelentős tanulmánykötet, mint a *Parasztdaltól a munkásdaltig*, a néprajzi kutatások egy sor friss eredményét közlő *Népi kultúra — népi társadalom* s az egyéni kutatások tudományos eredményeiről és módszereiről számot adó több monografikus feldolgozás.

Fontosnak tartotta az osztály a beszámolási időszakban is a különböző szövegkritikai munkák gondozását, s erről szemléletesen vallanak a közel 500 íven e műfajban megjelent kiadványok.

Az osztály kiadási tevékenységében lemérhető fejlődés és meglevő eredmények mellett, tovább keresi ez irányú munkája javításának, a színvonal egyenletesebbé tételének új módszereit. E munkájában felhasználja azokat a tapasztalatokat, amelyeket az évenként — így az elmúlt évben is — az osztály gondozásában megjelent tudományos publikációkról készített és megvitatott összefoglalók nyújtanak. Az osztály folyóiratkiadási tevékenységét s magyar és idegen nyelvű folyóiratai utóbbi öt évfolyamának értékeit és hiányosságait széles körű szakterületi vitákra támaszkodva mérte fel az osztályvezetőség. E felmérés tanúsította, hogy az osztály folyóiratai általában megfeleltek annak a követelménynek, hogy az egyes szakterületek színvonalas, új eredményeket közlő, külföldi érdeklődésre is számot tartó publikációinak fórumai legyenek. Mindemelllett ezek a folyóirat-viták ráirányították az osztályvezetőség figyelmét arra, hogy fokozottan ösztönöznie kell a kutatókat az akadémiai kiadványokról szóló ismertetések és kritikák közlésére, s mindenképp több segítséget kell adnia tudományterületenként a különböző nézetek vitájához, s az egészséges párbeszéd megindulásához.

A nemzetközi kapcsolatok alakulása és a tudományos rendezvények

Az utóbbi évek statisztikája azt bizonyítja, hogy a tudományos célú kiküldetések (tanulmányutak, kongresszusokon való részvétel, előadások tartása stb.) számszerű adatai megközelítően azonosak. Az elmúlt 2–3 évben az osztály mintegy 400–450 heti időtartamban 160–180 szakember külföldi kiküldetését szervezte meg.

Egyezményes tanulmányúton 1967-ben és 1968-ban is 55 személy vett részt; kongresszusokra, konferenciákra, előadások tartására 1967-ben 81 kiutazás (71 személy), 1968-ban 95 kiutazás (72 személy) történt.

Bár az egyezményes tanulmányutakra azonos számú kiutazás történt 1967 és 1968-ban, a tanulmányutak jellegét tekintve azonban lényeges eltérést tapasztalhatunk: 1967-ben 3 hónapos és annál hosszabb tanulmányútra 4 személy (összesen 24 és fél hónapra), 1968-ban 13 személy (összesen 71 hónapra) utazott ki. Így az 1968. évi egyezményes tanulmányutak — bár ezek konkrét tudományos eredményei csak később mérhetők le — hasznosság tekintetében felette állnak az előző évinek.

Itt említjük meg, hogy az osztály 1968-ban 43 külföldi tudóst, illetve kutatót fogadott. Közülük 33-an különböző egyezmények alapján végeztek hazánkban kutatómunkát.

Az adatok ismeretében úgy véljük, a jövőben nem lehet elsődleges cél a kiküldetések számszerű növelése. A kialakult kapcsolatok és formák mellett új típusú munkastílus kezd kibontakozni és megerősödni. Szocialista országok kutatóintézeteivel s más tudományos intézményekkel konkrét, tudományos együttműködés valósult meg, s a közös találkozások minden protokollt nélkülöző munkaértekezlet jellegűek. Az elmúlt évben igen termékeny műhelyviták zajlottak le. Az osztály ezt a tendenciát erősíteni kívánja, s az irodalomtudomány, a modern filológia s a nyelvtudomány után az irányítása alá tartozó többi szakterületen is ezt a gyakorlatot kívánja megvalósítani. Külföldi kapcsolatainknak ez a tartalmi szempontból is kétségtelen továbbfejlesztése akkor is kívánatos és gazdaságos, ha ennek folyamatos fenntartása és realizálása további anyagi igényekkel jár. A szocialista akadémiákkal kötött egyezményekben meghatározott témák, néhány merőben formálisnak tekinthető téma kivételével, változatlanul fennállnak. Az Irodalomtudományi Intézet és a Gorkij Világirodalmi Intézet tudományos kapcsolatai az elmúlt évben igen jelentősen bővültek. A két intézet együttműködési jegyzőkönyvet írt alá, mely az érdekelt akadémiák elnökségének jóváhagyása után válik jogervényessé.

1968-ban a következő jelentős nemzetközi kongresszusokon, konferenciákon vettünk részt:

XII. Nemzetközi Romanisztikai Kongresszus (Bukarest)

VI. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszus (Prága)

EIRENÉ-Comité 11. Kongresszusa (Varsó)

Nemzetközi Antropológiai és Ethnológiai Kongresszus (Tokio)

Nemzetközi Esztétikai Kongresszus (Svédország)

Nemzetközi Lenau Társaság Közgyűlése (Ausztria)

Az MTA Irodalomtudományi Intézete és a SzUTA Gorkij Világirodalmi Intézet közös rendezésében „A Világirodalomtörténet szerkezetének metodológiai elvei” tárgykörben közös munkaértekezlet (Moszkva).

A magyar tudósok, kutatók a korábbi évekhez hasonlóan a kongresszusokon, s egyéb alkalomból tartott előadásaikban is, magas színvonalon közvetítették a marxista eszmeiségű új kutatási eredményeket. Tudósaink, kutatóink általában nemcsak nézeteik egyszerű közlésére vállalkoztak, hanem mind többen igen aktívan, polemikusan vettek részt a nemzetközi kongresszusok, konferenciák vitáiban, jelentős tekintélyt szerezve ezáltal a magyar tudományos életnek.

Külföldi szakemberek részvételével hazánkban rendezett tudományos tanácskozások:

II. Seminarium Epigraphicum (Balatonalmádi) (20 külföldi és 3 magyar szakember részvételével), „A nyelvtipológia és a nyelvi univerzális kategóriák kérdései” tárgykörben szimpozion Szegeden (25 hazai és 10 külföldi vendég részvételével), Az „Európai nyelvű irodalmak összehasonlító története” c. vállalkozás, Nemzetközi Koordinációs Bizottságának munkaértekezlete Budapesten (10 külföldi és 8 hazai szakember vett részt ezen a tanácskozáson).

A Stilisztikai és Verstaní Munkabizottság „Formateremtő elvek a költői alkotásban” témakörben kb. 80 hazai szakember részvételével nagysikerű konferenciát rendezett az Irodalomtudományi Intézetben. Mint a bevezetőben is jeleztük, az általános és alkalmazott nyelvészet kérdéseinek átfogó elemzése céljából az osztály kétnapos tanácskozást szervezett Debrecenben.

Az osztály és az Irodalomtudományi Intézet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából együttes tudományos emlékülést rendezett ez év március 14-én.

Székfoglaló előadás

Kardos László akadémikus: „A világirodalom fogalma és problematikája” (1968. október 28.).

A tudományos társaságok munkájáról

Az osztály felügyelete mellett működő négy tudományos társaság változatlanul szolid anyagi keretek között, eredményesen folytatta működését az 1968. évben. A Nyelvtudományi, az Ókortudományi s a Néprajzi Társaság elsősorban rendszeresen tartott felolvasó üléseivel szolgálta a szakterületen elért új tudományos eredmények szélesebb körű megismertetését. A felolvasó

üléseken az idősebb kutatókon kívül igen sokan léphettek a nagyobb nyilvánosság elé a fiatal, sőt egészen fiatal szakemberek közül is.

Az Irodalomtörténeti Társaság a kialakult hagyományok szerint 1968-ban két nagysikerű vándorgyűlést szervezett. Ezek sikeresen töltötték be azt a feladatot, hogy országos méretekben formálják az irodalmi közízlést, s tájékoztassanak az irodalomtudományi kutatások legújabb eredményeiről.

A felsőbb szervek elhatározása alapján a társaság vezetősége s az osztályvezetőség által felkért szerkesztők 1968 második felében előkészítették a társaság folyóiratának, az Irodalomtörténet-nek újraindítását. A folyóirat 1969. februárjában megjelent.

Tudományos társaságaink jelentős külföldi kapcsolatokkal is rendelkeznek. A külföldi szakemberek előadásai mellett tudományos kérdések együttes, közös munkán alapuló kidolgozása is megvalósult, illetőleg több tudományos téma vonatkozásában elkezdődött.

Örömmel számolhatunk be arról, hogy 1968-ban megalakult a Kőrösi Csoma Sándor Társaság, a nagy tudományos hagyományokkal bíró magyar orientalisztika társadalmi alapon működő szervezete, amely hivatott összefogni az országban működő orientalista szakembereket s más tudományágak orientalisztika iránt érdeklődő képviselőit.

ORTUTAY GYULA

AZ OSZTÁLYVEZETŐSÉG BESZÁMOLÓJA*

Igen tisztelt Osztályülés, kedves Elvtársak, kedves Vendégeink !

Az utóbbi években kialakulóban levő jó szokás szerint hadd tartsam magamat én is ahhoz, hogy az osztály írásban kiadott beszámolóját semmiféle formában nem ismétlem, inkább kiemelek néhány általánosabb érvényű kérdést, és ha röviden is, legfeljebb olyan problémákat említek az osztály nyomtatásban kiadott beszámolójából, amelyeket különösen fontosnak és kiemelendőnek tartok.

Tudományos közvéleményünket, Akadémiánk tagjait, akadémiai intézeteink munkatársait a legélelénkebben az foglalkoztatja, hogy a készülő tudományszervezési reform milyen kihatással lesz további munkánkra, milyen alapelvek, milyen módszertani megfontolások alapján készül.

Őszinte örömünknek adhatunk kifejezést, hogy ez a tudománytervezés, hasonlatosan a gazdasági mechanizmus évekig tartó előkészítéséhez, gondos elemzés, jó előkészítés, széles körű vita után kerül majd a döntésre illetékes fórumok elé. Csak helyeselhetjük azt az alapelvet, hogy a tudomány fejlődésének a szocialista társadalom emelkedését, gazdagítását kell szolgálnia. De hadd szegezzük le mindjárt azt is, meggyőződésünk, hogy a felszabadulás, maga a szocialista társadalom építése tette lehetővé tudományunk fejlődését, azt a dinamizmust, amelyet a legkülönbözőbb tudományági területen a magyar kutatók egyre inkább kifejthetnek. A tudományos elmélet és az eleven társadalmi gyakorlat összefüggését természetesen a szocializmus építése teremtette meg, az hozta meg lehetőségét.

Mi is, az I. osztály területére tartozó tudományok művelői ennek a kapcsolatnak a fejlesztésén munkálkodunk.

Néhány elvi jelentőségű kérdéshez szeretnék hozzászólni éppen a tudományszervezés kapcsán. Helyes elvnek tekintjük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia felelőssége elsősorban az alapkutatások és a társadalmi-ideológiai kutatások terén növekedik majd. Ha a felelősség elvét kimondjuk, akkor ezeknek a tudományágaknak a számára nagyobb hatékonyságot is biztosíta-

* Az 1969. május 6-án tartott osztályülés anyaga gyorsírói feljegyzés alapján.

nunk kell, biztosítanunk kell számukra a fejlesztés gyorsabb és jobb módszereit. Az a meggyőződésünk tehát, hogy nemcsak felelősségünk kimondása a fontos, amelyet vállalunk, de kérjük, hogy éppen ezeknek a társadalmi-ideológiai tudományoknak, amelyek – ha költségvetésünk különböző típusú adatait, a létszámok adatait és az egyéb mutatókat figyeljük – viszonylag a legszerényebb terhért jelentették az Akadémiának, mondom, hogy e tudományok hatékonyságát jobban biztosíthassuk, hogy a társadalmi eleven erőt, amely ezekben a kutatásokban rejlik, jobban megadhatjuk, ahhoz számukra az eszközök jobb megteremtése szükséges. Meggyőződésünk, hogy a mi munkánk visszahat az eleven társadalmi gyakorlatra, – erről később még szólni fogok.

Társadalmi-ideológiai tudományaink fejlődése egész művelődésügyünkre, hazánk műveltségi szintjének egészére jelentősen kihat. Arról nem is akarok beszélni, hiszen számtalan történet szól róla, szinte anekdotikus is, hogy az alapkutatások jelentősége, azok kiszámíthatatlan hatása mit jelent egy-egy társadalom egészére, – és itt természetesen az alapkutatások mindenféle formáját, a műszaki, a természettudományi, az ideológiai tudományok alapkutatásait is értem. Ki sem lehet számítani, hogy egy-egy alapkutatás további jelentősége a különböző áttételeken keresztül milyen nagy a társadalom számára; egy-egy alapkutatásé, amely látszatra eleinte sokszor semmi egyebet nem hoz néhány filozófiai-társadalomtudományi típusú általánosításnál.

Helyeseljük, hogy a szakigazgatás és a választott akadémikus testület egymáshoz való viszonyának, a tudományos tervezés, irányítás, ellenőrzés eddigi mechanizmusának kérdéseit ismét vizsgálat alá vesszük, és a valóban új elvek kimondásától, az új módszerek kidolgozásától nem kell félnünk. Azt gondoljuk azonban, hogy ezután is igen gondos, széleskörűen szervezett vitákra van még szükség, és ha új elveket akarunk kimondani, új módszereket kipróbálni, a cél nem lehet néhány tetszetős, sommás elvnek a kimondása, hanem arra kell törekedni, hogy a leghatékonyabb módszereket dolgozzuk ki, amelyek az akadémikusok testületét, szervezési formáit, az osztályok munkáját, a bizottsági, az intézeti tudományos munkát optimális módon kötik össze az akadémiai igazgatási formákkal, igazgatási-ellenőrzési módszerekkel. Hadd mondjak csak egy példát!

Újabban tetszetősen hangzik a tudományos intézeti igazgatásban a menedzser-elvnek a kimondása. Hallottunk, sőt, bizonyos okmányokban olvashattunk is olyan elvről, hogy egy tudományos intézet igazgatójának elsősorban jó szervező menedzsernek kell lennie. Tényleg elengedhetetlen, elsőrendű követelmény lenne ez? Amint azt az eddigi vitákban hangsúlyoztam is: bizonyosra veszem, hogy jó, ha egy akadémiai, intézet vezetője a szervezéshez is ért, de elsősorban a maga tudományához kell értenie! Tudományos iskolákat nem jó szervezők, hanem jó tudósok teremtetek a múltban és fognak teremteni a jövőben is. A szervezés: eszköz, amely elősegítheti, hogy egy tudományos intézet jól dolgozzék, a maga munkáját minél hatékonyabban végezze.

A szervezés nem cél, munkánknak nem valami önmagáért való mitizálható része, hanem a minél jobb tudományos munkának egyszerű eszköze, azt kell szolgálnia.

Éppen ezzel kapcsolatban szeretném hangsúlyozni azt is, hogy természetesen biztosítani lehet és biztosítani kell az intézeti munka jó megszervezését, a tudományos tervek jó előkészítését, a tudományos intézetekben folyó munka helyes ellenőrzését, — és itt a *helyes ellenőrzést* hangsúlyoznám, mert az ellenőrzés sokszor úgy tűnik, mintha valamiféle büntetés lenne a helyett, hogy segítség legyen. Az intézeti munka középpontjában a tudományos munkának kell állnia, mindennek a tudományos munkát kell szolgálnia. Hadd szögezzem le azonban azt is, hogy jó lenne, ha többet foglalkoznánk azzal, ami az egyes tudományágak között különbségekben is megmutatkozik még egy-egy osztályon belül is, nemhogy az akadémia 10 osztálya között. Nagyon sokszor nem differenciálunk kellőképpen a tudományágak között, a főágazatok és a mellékágazatok között. Szeretünk egy-két alapelv kimondásával dönteni, holott nem kell hangsúlyoznom, hogy milyen gyakorlati, módszerbeli, nagyon sokfajta kihatású különbség van az egyes tudományágak között és nem szolgáljuk helyesen a jó célt, ha kellőképpen nem differenciálunk, ha a tudományágak közötti különbségekre kellően nem gondolunk.

Helyeseljük — negyedszer — az alapkutatás és a gyakorlat közötti állandó egymásra ható viszony elvének ismételt kimondását és hangsúlyozását. Ez hozzátartozik a tudomány társadalmi hatékonyságának, a tudomány termelőerővé válásának nagy és modern gondolatához. Sajnos, még a mi osztályunk szempontjából is hosszú éveken keresztül, majdnem másfél évtizeden keresztül szokásos volt, sablonosan, ezt a viszonyt igen sokszor úgy szembeállítani, hogy az elméleti ideológiai témák monografikus feldolgozásának az igényét hangoztatták, szemben a kutatóintézetnek olyan terveivel, amelyek régebben különösen a forráspublikációk kiadását, bibliográfiák készítését tartották elsőrendűnek. Ezen ma már túl vagyunk. Nem fenyeget az, hogy kutatóink, intézeteink húzódoznának az elvi-elméleti-ideológiai témák kidolgozásától, ha ugyanakkor bizonyos nagy alapműveknek, nagyszótáraknak, jelentős forráspublikációknak a kiadását is halaszthatatlan feladatnak tartják, és a hosszútávú tervekbe elsőrendűen azokat építik be. Ebben ma már nincs is vita köztünk, és az Akadémia elnöksége támogatja, megértéssel fogadja ezt a módszert, amely a mi osztályunkon is kialakult. Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy nemcsak ilyen kapcsolat van tudományaink általános elvi vizsgálódásai és az eleven társadalmi gyakorlat között. Szinte axiomaszerűen azt mondhatnám, hogy a magyar művelődéspolitika az osztály munkáját egyetlen gyakorlati cselekvésében sem nélkülözheti. Rossz is lenne művelődéspolitikánk, ha nem használná fel ennek az osztálynak és még a második osztálynak a munkáját. Nem kívánom folytatni az Akadémia többi osztályának más és más minisztériumokkal való kapcsolatát, de az bizonyos, hogy a magyar

művelődéspolitikai; könyvkiadásunk, a rádió, a televízió, a tudományos ismeretterjesztés, a magyar oktatásügy egyszerűen nem lehet meg ezeknek a tudományoknak gyakorlati és állandó felhasználása nélkül, nem végezhet jó munkát. Nem kívánom felsorolni a témákat, hogy az irodalomtudomány, a folklór, a népzene-kutatás, a nyelvtudomány, az édes anyanyelvünk kérdéskörében, de az egész magyar nyelv kutatásának kérdésében, a szocialista nemzeti tudat kialakításában milyen jelentősége van az osztályunkhoz tartozó tudományágaknak.

Nem folytatom, csak aláhúzom, hogy a magyar művelődéspolitikai mindennapi szolgálata a mi ügyünk, tudományos intézeteinknek is ügye, és ma már azt is elmondhatjuk, hogy egyetlen tudományos intézetünk, kutatócsoportunk, vagy tanszéki kutatóhelyünk sem húzódzik ennek a feladatnak a vállalásától, az e munkában való részvételtől. Azokkal az alapelvekkel is egyetértünk, hogy ma már a hosszútávú tervezésbe ágyazzák bele a rövidtávú 3-5 éves terveket, az 1 éves beszámolókat. Meggyőződésünk, hogy az a régi gyakorlat, amikor egy vagy maximum három évre szóló tervezés volt a gyakorlat, igen sok látszattervezést, igen sok látszat- és felesleges munkát hozott. A hosszútávú tervezést tartjuk célravezetőnek. De ha a hosszútávú tervezés elvét helyesnek tartjuk és a 3 éves terveket csak ilyen hosszútávú tervekbe beágyazottan tudjuk jól elképzelni, akkor a tervezés felelősségét, a határidők komolyan vételét is növelnünk kell. Hangsúlyoznám ezt azért, mert bizony nem is egy területen a lazaság több jele mutatkozik, intézeteinkben is, kutatócsoportjainkban is.

Ehhez a témakörhöz tartozik az is, hogy kevesebb főtémát kell választanunk. Intézeteink, kutatócsoportjaink létrehozatalának egyik, talán legfőbb célja éppen az volt, hogy a tudományterület nagy változásait és vállalkozásait, új módszereit s a kísérleteit hozza tető alá. Bátorság és képzelet kell a hosszútávú tervekhez, de ugyanakkor szolid szigorúság és fegyelmezettség is megvalósításukhoz. Ennek kellő arányát kell megteremtenünk az előttünk álló években. Hogy azonban itt jelentős előrehaladás történt, arra nézve nagy és nemzetközileg is elismert eredményeket sorolhatnék fel.

Helyesnek tartjuk tudományszervezésünkben azt a kialakult gyakorlatot is, hogy az intézeti munkákban a kollektív vállalkozásokat teszik középpontba, de vigyáznak arra is, hogy az egyéni speciális kutatások lehetőségének is biztosítsanak időt és egyéb olyan feltételt, amely nélkül egyéni terv nem valósulhat meg. Valójában ez az összhang: a kollektív, a közösen vállalt munka és az egyéni terv teljesítése, az egyéni, tehát néhány speciális feladatra való buzdítás kell, hogy jó összefüggésben legyen egymással. Itt is vigyázzunk arra, hogy ne akarjuk feladatainkat uniformizálni, ne akarjunk merev százalékokkal kitűnni, hogy pl. 60–80 százalékot kell egy-egy intézet munkájában kollektív munkának tekinteni. Ezt mindig a terület igényei, a feladatok és az intézeti kutatók egyéni képességei szabják meg.

Akadémiánk elnökségének régi sürgető kívánsága, hogy az ún. komplex-

kutatás, az interdiszciplináris kutatás minél előbb valósuljon meg. Ennek a sürgetésnek is csaknem másfél évtizedes hagyománya van. Azt hiszem, alig volt év, amikor ez az igény nem hangzott el az osztálytitkár beszámolójában. Igyekszünk ezen a téren is előrehaladni, és egyes területeken már jelentős eredmények is születtek. Elég, ha utalok itt a népzene kutatásnak az alkalmazott matematika területével való együttműködésére. Említhetném a nyelvtudománynak több tudományágazattal való együttműködését. Jólesően vetjük tudomásul az Irodalomtudományi Intézet részéről a néprajzi és folklór kutatócsoportunkhoz tett javaslatot. A Történettudományi Intézettel való együttműködésünk első lépéseit megtettük. Nagy, 10 kötetes monográfiájuk előkészületei során részt vettünk a vitában; magam is részt vehettem legutóbb a fiatal folkloristáknak, matematikusoknak, nyelvészeknek, zenekutatóknak, irodalomtörténészeknek egyik megbeszélésén, amelyen a modellezés problémájáról, a matematikai módszerek alkalmazásának kérdéséről vitatkoztak. Nem akarok itt az előttünk álló lehetőségekről, a különböző tudományágakkal való kapcsolat kérdéséről szólni, hiszen csak a témák felsorolása is beláthatatlan lenne.

A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége a Művelődésügyi Minisztériummal egyetértésben sürgeti a tanszékek és a kutatóintézetek jobb kapcsolatát, bizonyos, néhány évre szóló munkahelycseréket, tehát azt, hogy a kutatóintézetek tagjai vegyenek részt az egyetemi oktatás munkájában, és néhány évre alkalmazzuk kutatóintézeteinkben az egyetemek fiatal munkatársait. A káderek jobb megismerése és sok egyéb jó, hasznos szempont javasolja ezeket a terveket és mi is törekedni fogunk azok megvalósítására. Egyetértünk az elnökségi beszámolóval azzal a gondolatával is, hogy az akadémiai kutatóintézetek, csoportok bátrabban szervezzék meg maguk köré a külső munkatársak hálózatát. Így válnak majd tudományuk elvi-módszertani-ideológiai központjaivá, — hangoztatja az elnökségi jelentés. Ezzel a lehetőséggel azonban nem mindig élünk a bátorsággal és közvetlenséggel, ahogy arra lehetőségünk volna.

Aligha kell hangsúlyoznom, hogy egyetértünk az elnökségi határozatoknak azokkal a pontjaival, amelyek rámutatnak arra, hogy a tudományos kutatás segédeszközeinek, technikai felszerelésének jobb biztosítását is kötelességünknek kell éreznünk. Egyetértünk főleg azzal, amit az elnökségi határozatok szintén kimondanak, hogy törekedni kell az intézeti tudományos segéd-erők arányának javítására. Azt hiszem, hogy ezen a téren éppen a mi osztályaink, az ún. társadalmi-ideológiai tudományok osztályai vannak a legnehezebb helyzetben, pedig, ahogy csúfondárosan mondani szokták, amolyan elbeszélő tudomány vagyunk, és szükségünk van gépirói, adminisztrációs segédletre. Az anyag gyűlik-gyűlik, egyre több archívumot létesítünk és felhasználásukra nem tudunk elég segéderőt mozgósítani. Láttam én a stockholmi Nordiske Muzeum folklórosztályán, hogy 27 gépiró rendszerezte, dolgozta fel a gyűjtött anyagot. Kézírtos archívumainkat, sokszor teljesen rendezetlen

gyűjteményeinket, nem egyszer anarchikus állapotokat mutató bizonyos gyűjteménytárainkat múzeumainkban, intézeteinkben is csak az segítené, ha intézeteinknek több segéderő állna rendelkezésére.

Referátumom második, remélem lényegesen rövidebb részében a tavalyi év néhány eredményét, feladatát és néhány gondját említeném meg.

Az osztályvezetőség munkatervét teljesítette és legfőbb feladatának az előző év munkájához hasonlóan azt tekinti, hogy az osztályhoz tartozó tudományágakat sorra vegye, problematikájukat megvizsgálja.

Az első évben csak az általánosabb természetű, az intézetekre és a tudományterület egészére vonatkozó legfőbb elvi kérdések vitájába bocsátkozott az osztályvezetőség. Úgy gondoltuk, hogy ebben a most befejeződő akadémiai évünkben egy lépést közelítsünk az egyes tudományágak speciális problémáihoz, vagy egy-egy nagy feladatnak a megvizsgálásához. Amíg pl. előző évi referátumomban a nyelvtudomány kapcsán a nagyszótár kérdéséről csak úgy beszélhettem, hogy jó lenne, ha a Nyelvtudományi Intézet foglalkoznék a nagyszótár megvalósításának módszertani, elvi és anyagi kérdéseivel, egészen a költségvetés bontásáig, addig most elmondhatom, hogy az osztály és az osztályvezetőség úgy látja: a Nyelvtudományi Intézet az igen gondos, lelkiismeretes javaslatok alapján olyan előrehaladást ért el, hogy még egy vita után hamarosan az Akadémia elnöksége elé vihetjük a nagyszótár megvalósításának tervét: amely szintén a hosszútávú, a nagy tervek közé tartozik. Akadémiánk, főként az I. osztály egyik középponti feladatának érdemes megjelölnünk a nagyszótár ügyét. Azt hiszem, hogy az elmúlt egy év alatt a Nyelvtudományi Intézet és az osztályvezetés ezen a téren is becsületes munkát végzett.

Megvitattuk a Magyar Népzene Tára további köteteinek kiadási ügyét, és nemcsak pusztán ezt, hanem a magyar népzene anyagának kiadásával kapcsolatos minden elvi és módszertani kérdést is, annak a nagy hagyománynak a szellemében, amelyet Bartók Béla, Kodály Zoltán, Lajtha László és mások munkájának köszönhetünk, és amely, mint feladat, előttünk áll: 20-40 év munkája, nagy távlati perspektívák, roppant feladatok. Az osztályvezetőség és az osztály ebben a kérdésben segített a Népzenekutató Csoportnak a helyes végső elvek kialakításában, és azt hiszem, hogy egy bizonyos fokú aggasztó egy helyben topogásból előbbre jutottunk.

Befejezéséhez közeledik a Magyar Néprajzi Atlasz. Megvizsgáltuk az ezzel kapcsolatos feladatokat, problémákat, a néprajzi atlasz elkészítéséhez fűződő érdekeket.

Megvitattuk végre az altajisztika helyzetét, az ott elért jelentős eredményeket, valamint az ókortudományi lexikon megvalósításának a kérdését, és a közgyűlés után, még ebben a félévben, a kelet-európai irodalomkutatás hazai helyzete, valamint a 20. századi magyar irodalomkutatásnak az ügye kerül majd vitára az osztály és az osztályvezetőség elé.

Azt hiszem, hogy külön és kiemelten is érdemes megemlíteni vitáink, megbeszéléseink között az általános és az alkalmazott nyelvészet kérdéseiről Debrecenben tartott többnapos vitánkat. Hadd fejezzem itt ki köszönetemet a Kossuth Lajos Tudományegyetem rektori tanácsának, személyesen rektorának, mert minden lehető megtettek azért, hogy tanácskozásaink megfelelő körülmények között folyhassanak. A magyar nyelvtudomány fundamentális kérdéseit vitathattuk meg, nemcsak az általános és az alkalmazott nyelvtudomány néhány fő kérdését, hanem szinte az egész magyar nyelvtudomány helyzetét. A magyar nyelvtudományban az elvi és elvtársias vitaszellemnek a kibontásában ez a debreceni konferencia jelentős és értékes volt.

Említettem már a fiatal folkloristák, matematikusok, nyelvészek modellezési vitáját, a Történettudományi Intézet vitájában való részvételünket is. Az a tervünk, hogy éppen az interdiszciplináris kutatás érdekében évenként megkeressük azokat a kérdéseket, nem is csak az osztály tudományterületén belül, amelyek sikerrel segítik a komplex kutatás megvalósítását.

A fejlődés további tényei közt hadd említsem meg első helyen mind az Akadémia elnökségének, mind pedig a Minisztertanácsnak a határozatát a Bartók Archívum átalakításáról Zenetudományi Intézetté, amely majd a zene-tudomány legkülönbözőbb ágait, részterületeit egyesíti egy egységes zene-tudományi intézetben. Már a kijelölt épület is megvan, a szervezeti alapformákra is megszületett a határozat. Reméljük, hogy a Zenetudományi Intézet egy éven belül hozzákezdhet működéséhez, és tovább erősíti a magyar zene-tudománynak eddig is megvolt jelentős nemzetközi rangját. Engedjenek meg annyi személyes megjegyzést, hogy éppen ezekben a napokban, tegnap és ma kezdte meg költözködését a 3 kis szobából a Néprajzi Kutatócsoport a maga végleges helyére — most már végre valóban megszületik ez az intézet és elkezdheti a munkáját.

Irodalomtudományunk két új folyóiratot kapott, hadd említsem meg ezt is az eredmények között. Igaz, hogy az egyik „új” folyóirat egy régi folyóirat: az *Irodalomtörténet*, a másik pedig még csak elvben született meg, egy nemzetközi összehasonlító irodalomtörténeti folyóirat, amely az Irodalomtudományi Intézet új kutatási ágazatával, a nemzetközi összehasonlító irodalomtudomány kérdéseivel foglalkozik.

Jelentős eredmény, hogy Irodalomtudományi Intézetünk új nemzetközi munkakapcsolatot létesített a Gorkij Világirodalmi Intézettel és más hasonló intézettel is. Nemzetközi kapcsolataink fejlődésében hadd említsem meg a Szovjetunió Tudományos Akadémiájával kötött egyezményt. Módunk lesz nemcsak nyelvtudományi kérdések vizsgálatára Kárpát-Ukrajnában, hanem néprajzi munkálatokhoz is végzünk tanulmányokat, sőt, éppen ezek a kutatások első helyre kerültek az ukrán és a magyar tudományos akadémia megállapodásának pontjai között.

Őszinte örömmel üdvözlöm a Kőrösi-Csoma Társaság megalakítását is.

A hároméves tervek teljesítésének és az előttünk álló hároméves tervünknek az elemzése szaktitkárságunk és az osztályvezetés számára azt bizonyította, hogy egyre kevesebb a felesleges, a túlzó vagy az üres tervezés, amely csak tervszám és tervcím, megvalósítás nélkül. Tervezésünk reálissá vált és a fő feladatokat, a megvalósítható, de jelentős vállalkozásokat helyezi középpontba. Meggyőződésünk és talán nem felesleges elégedettség, ha azt mondjuk, tanszéki kutatóink és kutatócsoportjaink is lényegében jól dolgoztak, viszonylag kevés volt az olyan mozzanat, amikor a hibáztatás, a kritikai vizsgálódás, a kritikai ellenőrzés eszközeihez kellett nyúlnunk. Engedjék meg, hogy itt köszönjem meg Patyi Sándor szaktitkár elvtársnak, aki évek óta áldozatos munkát végez, valamint munkatársainak jó munkáját, akiknek a segítsége nélkül nem számolhatnánk be ilyen eredményekről.

Végül röviden, de nem hangsúly nélkül, köszönet illeti az Akadémiai Könyvkiadót is. Régebben annyit panaszkodtunk az Akadémiai Kiadó bizonyos fukarsága miatt az ívterjedelmeket illetően. Jó, ha most elmondhatom, hogy 1968-ban 52 kötet jelent meg az osztály gondozásában, közöttük alapvető fontosságú, nemzetközi elismerést kiváltott művek is, 1521,2 szerzői íven és ezáltal 130,7 százalékra teljesítettük tervünket, — hogy ilyen pontos adatokat mondjak. De azért igaz, ami igaz, jó köszönetet mondanunk az Akadémiai Kiadónak, de azt hiszem, hogy a Kiadó is hálás azért, hogy ezek a könyvek megírtak és megjelentettek, mert Akadémiai Kiadónk tud sok olyan könyvtervről, amely végül is csak terv és cím maradt, de nem jelent meg.

Hadd említsem meg azt is, hogy nem szoktuk beleszámítani az Akadémia intézeti munkatársainak tevékenységébe az Akadémiai Kiadón kívül megjelenő könyveiket, pedig elmondhatom, hogy mind a Gondolat Kiadónál, mind a többi kiadónál, akadémiai intézeti munkatársaink — nem egyszer az Akadémiai Kiadó nem rosszhiszemű neheztelésétől is kísérve — ugyancsak megjelentetnek értékes monográfiákat, összefoglalókat, könyveket, amelyek — mondom — a beszámolóban rendszerint még csak említésre sem szoktak kerülni.

Végül egészen röviden feladatainkról, gondjainkról!

A Művelődésügyi Minisztériummal együtt az előttünk álló évben végre ki kell dolgoznunk a klasszika-filológia és a modern filológia különösen sürgető fejlesztésének, a tudományos és az egyetemi munka szorosabb kapcsolatának a kérdését a modern filológia területén; a klasszika-filológiának is biztosítani az eszközöket, a státusokat munkája ellátásához. Ezeknek a területeknek a helyzete éveken át bizony eléggé elhanyagolt volt. Több szó esett már erről. Most elmondhatom, hogy Köpeczi elvtárs gondos elemzése, javaslata alapján az előttünk álló évben mind a két területen határozott lépéseket kívánunk tenni.

Készülünk az 1970-ben Tallinban sorra kerülő finnugor tudományos kongresszusra, amelyre az észt kollégák olyan nagy lelkesedéssel készülnek. A helyzet érzékeltetésére elmondhatom, az előkészítő észt nemzeti bizottság-

ban 3 miniszter van: a külügyminiszter, a művelődésügyi miniszter és a népművelési miniszter. Ez mutatja, hogy a kongresszusnak milyen rangot kívánnak adni. Az az akadémikus kollégánk, Ariste professzor, aki két másik kollégával ellátogatott ide hozzánk, hogy a mi finnugor kongresszust szervező munkánk tapasztalatait megismerje, hangsúlyozta, hogy az észt népnek ez lesz az első olyan tudományos kongresszusa, amelyre 5–600 főnyi vendéget kívánnak meghívni; az első olyan kongresszusa, amelyről úgy érzik, hogy ablakot nyit az észt kultúrának az egész világ előtt, és az egész világnak megmutatja az észt nemzeti kultúrát a finnugor kongresszus tudományos témái mellett.

Ha Ligeti alelnökünk egyetértene velem, én ezzel kapcsolatban sürgető és döntő tudománypolitikai feladatnak tartom egy nemzetközi ural-altajisztikai intézet szervezetének, munkatervének a kidolgozását, és a tallini kongresszuson egy ilyen intézet megvalósításának a bejelentését. A helsinki kongresszuson felvetettük egy nemzetközi finnugor intézet megvalósításának a tervét, akkor persze még nagyon vázlatosan. Azt hiszem, hogy ezt a javaslatunkat bátrabban, előrelátóbban és nemcsak a finnugorisztika, hanem inkább az egész ural-altajisztikai kutatás egységéből tekintve kellene megtennünk. Őszintén örülnék, ha az előmunkálatokkal annyira lenénk, hogy Tallinban már határozott javaslatokat, bejelentéseket tehetnénk róla.

Nem akarom elsorolni, hogy az előttünk álló hónapokban és években hány jelentős nemzetközi rendezvényen, szimpozionon kell az osztály területéhez tartozó intézeteknek, kutatócsoportoknak részt venniük, de elmondhatom, hogy az előttünk álló években nem csökkenni, hanem növekedni fog nemzetközi kötelezettségeinknek a száma, és ez igen jelentős feladat, nagy gond is számunkra.

Végül csak megemlítem a néprajzi filmezés kissé anarchikusnak tűnő, rendezetlen helyzetét. Ha arra gondolunk, hogy a világon, mint ahogy láttam Moszkvában, az ottani kongresszuson, de a tokiói néprajzi kongresszuson is, mennyire elmaradtak vagyunk a néprajzi tudományos filmezésben, és milyen kiváló, hangosan beszélő, színes filmeket készítenek mások ezen a téren, akkor éreznünk kell a felelősséget, de gondjainkat is. A filmkópiák és a magnetofonfelvételek őrzésében is messze elmaradtunk pl. a finn és a svéd archívumoktól. Ezen a területen mind a néprajzi múzeumnak, mind az akadémiai kutatócsoportnak nagy feladatai vannak. De ha általánosítani akarnék és a tudományos ismeretterjesztő filmstúdió vezetőivel való legutóbbi megbeszélésemre gondolok, akkor azt mondhatnám, hogy nemcsak a néprajzi tudományos filmezésben, hanem általában a tudományos és a tudományos ismeretterjesztő filmezésben is teljesen elmaradtak vagyunk és lehetőségeinkkel nem élünk. Nem ismételtem a filmezés jelentőségéről való, szinte szállóige-szerű mondatokat vagy tételeket, de elmondhatom, hogy néhány kutatóintézet speciális,

ún. kutatófilmjeit nem számítva, szinte egyáltalán nem él az Akadémia pl. azokkal a csodálatos lehetőségekkel, amelyek a tudományos filmzés legkülönbözőbb területein, az elektronikától kezdve a geometriáig vannak. Néhány ragyogó film készült is éppen az elektronika, az alkalmazott matematika, a biológia területén és még sorolhatnék néhány területet. Nagybőrra a tudományos közvélemény sem tud eleget ezekről a filmekről. Nem élünk vele, nem teremtettük meg azt a központot, amely az ilyen tudományos filmekkel foglalkoznék. Szerintem nekünk, az Akadémiának, intézeteinknek, mint megrendelőknél és szakembereknek lehetne szerepünk a tudományos filmzésben. Az volna a helyes, ha a tudományos filmstúdió a maga szakembereivel, rendezőivel, operatőrjeivel készítené tudományos filmeket. Mert, hogy a néprajzi kutatócsoportnak, a többi intézetnek, ennek-annak legyen egy-egy tudományos filmző csoportja, az felesleges pazarlás, luxus. De, hogy egy tudományos filmközpont legyen, és mi megrendelői, szakemberei legyünk és ezen a téren a magyar kultúra eredményeit nemzetközileg is feltárjuk, az rendkívül fontos volna. Eléggé elhanyagolt területe ez az egész Akadémiának, nemcsak I. osztályának és különösen nem csak a néprajznak.

Ennyi az, amit mondani akartam az írásban közreadott anyaggal kapcsolatban. Nem akartam ideológiai-elvi kérdéseket is érinteni, azonkívül amit a tudományszervezés kapcsán mondtam, hiszen elveinknek, ideológiai állásfoglalásunknak a summája mindenki előtt világos: a szocialista haza szolgálata. Elég ha ennyiben kimondjuk és belső kötelesség számunkra, hogy teljesítsük. Ezt fejtette ki az elnökségi beszámoló, ennek törekedtünk hangsúlyt adni, amikor az írás mellett még néhány szempontra felhívtuk a figyelmet. Köszönöm az Önök megértését és a meghallgatást.

VITA

LIGETI LAJOS elnök

Megköszönöm Ortutay osztálytitkár elvtárs tartalmas expozéját, és arra kérem igen tisztelt szaktársainkat és vendégeinket, hogy a felvetett problémák tisztázásához hozzászólásukkal is segítsenek hozzá.

LAKÓ GYÖRGY

Elsőnek legyen szabad azt mondanom, hogy nagy megnyugvással, de egyben némi keserűséggel is hallgattam az osztálytitkár elvtárs beszámolóját.

Nagy megnyugvással hallgattam az osztálytitkár elvtárs beszámolóját azért, mert meglátásom szerint talán 20 és egynéhány év elteltével végre nyugvópontra jutottak, vagy úgy látszik, hogy jutnak olyan kérdések, amelyek 20 éve nyugtalanítják legalábbis a szakterület művelőit, keserítenek el sok embert és akadályozzák a munkát.

Amikor ezt mondom, arra gondolok, amit az osztálytitkár elvtárs az elméleti kérdések fejtegetésének és a nagy kollektív munkáknak az arányáról

mondott. Teljesen egyetértek vele abban, hogy mind a kettőre szükség van, sőt talán úgy fejezte ki magát, hogy a nagy kollektív munkáktól az elméleti kérdések fejtegetésének fellendülését is várhatjuk. Rámutatott arra, ahogy én értettem felszólalását, hogy azok a nagy kollektív munkák, amelyeket egy időben kézlegyintéssel volt szokás elintézni, tulajdonképpen nem hiábavalók, szükség volt, szükség van és szükség lesz rájuk.

Mi volt a helyzet a múltban?

Az, hogy a nagy kollektív munkákat tervbe iktattuk, elég sokat, és minduntalan hallottuk, hogy a terv komoly dolog, teljesíteni kell, a tervek teljesítését ellenőrzik. Egyidejűleg azonban folyt egy ellenpropaganda: elméleti kérdések fejtegetésére van szükség, az az igazi tudomány, a többi időszerűtlen, korszerűtlen és így tovább. Sokszor meg is történt, hogy a kollektív munka munkatársai félhivatalosan, vagy még úgy sem, átkerültek az elméleti kérdéseket fejtegető munkatársak közé és a kollektív munkák stagnáltak vagy késtek. Most hallottam először olyan állásfoglalást, amely teljesen megnyugtató ebben a tekintetben.

A másik állásfoglalás, amely nagyon tetszett nekem és amely szerintem ugyancsak a fejlődés helyes irányát mutatja, a kollektív munkákban az egyének részvétele. Nem tartottam helyesnek már egy évtizede, vagy még régebben, hogy bárkinek esetleg egyetlen kollektív munkában kell részt vennie, érdeklődésétől, tudásától függetlenül. Az osztálytitkár elvtárs szerintem nagyon helyesen mondotta, hogy az egyéni képességekre, az érdeklődésre is figyelemmel kell lenni és talán meg lehet találni a megfelelő arányt és módot arra, hogy ez vagy az ne bújhassék ki teljesen a kollektív munkák alól, de ugyanakkor egyéniségének a fejlődése se szenvedjen csorbát.

Úgy látom, hogy a sokszor hangoztatott elv ellenére sem elég szoros még az egyetemek és a kutatóintézetek kapcsolata. Hallottam tudniillik nem egy olyan értekezletről, amelyet a nyelvtudomány nagyon fontos kérdéseiről tartottak itt is, ott is. Mindenki hallathatta, vagy sokan hallathatták szavukat, a kritikát, megtudhatták, hogy mi a fejlődés helyes iránya, merre kell haladni. De jónak tartanánk, ha az ilyen tanácskozásokba minden illetékes egyetemi tanszék részéről is bevonnának legalább egy embert, hogy a tanszékek is értesülhessenek arról, hogy milyen szempontokat kell a fejlődésben figyelembe venni, merre kell haladni, mi nincs esetleg a rendjén azon a tanszéken, merre tovább?! Tudom, hogy a budapesti egyetemek tanszékei is szívesen értesülének a tudományok jelenlegi szegedi és debreceni helyzetéről, annak ottani megítéléséről, azokról az igényekről, amelyek a tudomány művelésével kapcsolatban felmerülnek.

A következő kérdés a könyvkiadás kérdése.

Amit az osztálytitkár elvtárs erről mondott, az persze úgy van. Úgy látom azonban, hogy a könyvkiadással kapcsolatban két kérdés nincs megoldva. Az egyik: a magyar nyelven megjelent művek idegen nyelven való kiadása, vagy a magyarul meg sem jelent műveknek az idegen nyelven való kiadása. A másik: tudományos munkáknak újra való kiadása. Én legalábbis, mint munkabizottsági tag, sohasem kaptam olyan felszólítást, hogy a munkabizottság tegyen javaslatot ilyen vagy olyan művek idegen nyelvű megjelentetésére, vagy egy munkának újra való kiadására, ha szükség van rá. A kiadótól azt a felvilágosítást kaptam, hogy ők aszerint járnak el, hogy a szaktitkár javasol-e nekik valamilyen munkát idegen nyelvű kiadásra, vagy sem. Szegény szaktitkárnak szerintem annyi dolga van, annyi tudomány fejlődését kell

figyelemmel kísérnie, hogy nem találhatja ki, melyik az a munka, amelyet idegen nyelven is ki kellene adni.

Az utolsó dolog pedig, amit még megemlítenék, hogy úgy veszem észre, az Akadémiai Könyvtár a tudományok művelésében a kutatók segítségére siet, mégpedig meglepően új és hasznos gondolatokkal. Azt hiszem, hogy e gondolatok megvalósulása útján kutatómunkánk könnyebbé, gyorsabbá válhat, hogy az Akadémiai Könyvtár szolgálatot fog tenni nekünk azzal, amit tenni szándékozik. Az Akadémiai Könyvtár kezdeményezését ezért örömmel üdvözlöm és köszönetet mondok érte.

Csak azt sajnálom, hogy nem kezdek kutató munkámat most, Ortutay Gyula osztálytitkárságának idején, amikor végre tisztázódnak olyan kérdések, amelyeknek már régen tisztázódnuk kellett volna a munka és a kutatók érdekében.

HONT FERENC

Ortutay elvtárs szerintem nagyon helyesen, nyomatékosan rámutatott a filmnek, mint tudományközlő, tudománykommunikációs eszköznek, mint a kutatás eszközének a jelentőségére. De engedjék meg, hogy felhívjam a figyelmet a filmre, nemcsak mint eszközre, hanem mint a tudomány tárgyára is. A tudományos film, a filmművészet, a színjátszás, a televízió ugyanis — és sorolhatnám — ma már annyira az érdeklődés középpontjába és a szükségesség előterébe nyomult, hogy feltétlenül jogosnak érzem, hogy legalábbis felhívjam az I. osztály figyelmét arra, hogy azoknak a tudományszakoknak, amelyek a gyakorlatukban valósítják meg a komplexitást, annak megfelelő kereteit, lehetőségeit legalább csírájában próbáljuk megteremteni, mert különben lemaradunk az időben. Ezeknek a tudományágaknak ugyanis a különböző egyetemeken külön tanszékük, sőt külön egyetemük van. Elég például az Egyesült Államok egyetemeire hivatkoznom. Azért kérem az erkölcsi, és természetesen a lehetőségekhez képest az anyagi támogatást is, hogy ezek a tudományágak, a jelen és a jövő tudományágai, amelyek a hagyományos tudományoknak ma már nélkülözhetetlen részei és kiegészítői, ne maradjanak ki az I. osztály tudományos tevékenységének látószögéből.

A második általános elvi kérdés, amelyhez hozzászólni szeretnék, a következő: Ortutay elvtárs, hivatkozva az elnöki beszámolóra, felvetette a tudományos irányítás kérdését, a tudomány irányításának a kérdését, nemcsak az Akadémiához tartozó intézetekben, kutatócsoportokban és kutatóhelyeken. A jelenlegi magyar társadalomnak sok egészséges pozitív dolga mellett van egy betegsége is: az atomizálódás, vagyis minden kis kör, érdekcsoport — nem rossz értelemben — csak a saját feladatait nézi és szembekerül más feladatokkal.

Szó volt itt a tudomány és a gyakorlat kapcsolatáról, amely rendkívül világos a természettudományok területén, de rendkívül áttételes a társadalomtudományok területén, beleértve a művészetekkel foglalkozó tudományokat is. Ezen a területen a gyakorlat követelményei és a tudományos követelmények olyasfajta irányítást követelnek, ahol mind a két szempontnak egy-egy az irányítása. Ki kellene mondani egy elvet: a tudományt, a tudományos tevékenységet, a tudományos területet tudósoknak kell irányítaniuk. Nem igazgatásilag! Hogy a tudomány tartalmilag merre haladjon, milyen problé-

mákat vizsgáljon, milyen keretek között működjek stb. annak az elvét első-sorban tudósoknak kell meghatározni, a tudományos akadémiának és nem konstruált ellentétekkel, hanem egymás kiegészítő támogatásával.

Erre szerettem volna felhívni az osztályülés és az osztálytitkár figyelmét.

TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE

Talán másnak a szívében is keltett fájdalmas visszhangot az elnökségi beszámolóban az a mondata, hogy „néhány tudomány-ágazatban, pl.: a középkori történelemben, a nyelvtudományban, az irodalomtudomány azon ágazataiban, amelyekben alapos latin nyelvtudásra van szükség, a kutató gárda elöregedésének a veszélye mutatkozik”. Ez a mondat már ebben a formájában is alkalmas arra, hogy megkondított vészharangként hallgassuk, persze nem belenyugodva, hanem megbeszélve, hogy milyen intézkedésekkel lehetne ennek a veszélyes helyzetnek elejét venni. Egy ilyen beszámoló tömör fogalmazásából adódóan természetesen nem eléggé világos, hogyan kell értenünk a következő mondatot: „Ez részben a történelmileg kialakult viszonyoknak, ma már objektív következménye”. Ezt érthetem úgy is, hogy letesszük a fegyvert a fejlődés objektív következménye előtt, mert hát mit tehetnénk ezzel szemben mi, a tudományos élet legszerényebb képviselői, a klasszikus-filológusok. Kétségtelen, nem nyugodhatunk bele abba, hogy olyan magyar irodalmi, történeti kutatás folyjék, amely eleve lemond Janus Pannoniusról, a középkori irodalomról, a magyar folklórnak is egy sor latin nyelvű forrásáról. Nem mondhatunk le a középkori történelemről, nyelvtudományunk ama korának kutatásáról, ahol nemcsak a latin, hanem még a görög tudás sem felesleges.

Egyáltalán mit lehet mondani mindezzel szemben?

Én azt hiszem, hogy az I. osztálynak és az Akadémiának általában van felelőssége abban, hogy folyhassék olyan magyar irodalomtörténeti kutatás, amely számít a latinul tudókra, nem is beszélve a klasszikus-filológiai kutatásról, amely nem is szerepel, mint a latin nyelv tudását feltételező stúdiók egyike.

Természetesen az sem indokolatlan — annál kevésbé, mert nem is csak a latin nyelv tudásáról van szó —, hogy keressük az orvoslását annak a tarthatatlan helyzetnek, hogy nem is csak a latin nyelv, hanem az élő nyugati nyelvek tanulása is jelenleg négy éven át csak heti 2 órás stúdium a középiskolákban. Ez a semminél is kevesebb, négy éven át kidobunk az ablakon heti két órát. Modern nyelvszakos kollégák magyarázták ugyan, hogy csak a latin tanárok konzervativizmusa az, amely a négy éven át heti 2 órában való nyelvtanítás megfelelő hatásfokát lehetetlennek tartja, mert hogy nekik vannak olyan audio-vizuális módszereik, amelyekkel ez lehetséges. Nekem ugyan magyarázhatják: én is tanultam néhány nyelvet életemben és tudom, hogy a nyelvtanulás mit kíván időben. Csak az olvasás fokán való nyelvtudás is! Mert én egyetértek avval, hogy a mi szempontunkból azt kell elsőrendű célként kitűzni. De ez így, ahogy van, teljesen megoldhatatlan, nem beszélve arról, hogy az országban jelenleg milyen csökkenő mértékben és pillanatnyilag hány osztály hány tanulója korlátozódik. Hozzávéve az egyetemeken a klasszika-filológiai stúdiók egyre kisebb számra szorítkozását. Én is elismerem, hogy lehet a latint és a görögöt az egyetemen is kezdeni, mint ahogy többnyire a törököt, a mongolt, az arabot is az egyetemen kezdik, — bár ott is

az a tapasztalat, hogy azok a legjobbak, akik önszorgalomból már az egyetem előtt is elérték valamit — de a latin: általában alaptúdiuma a nyelvtanulásnak és a nyelvtudományoknak is.

Nem akarom itt részletezni, hogy mit lehet és mit kell tenni, mert az hosszabb tanácskozást kíván és helytelen volna elhamarkodott javaslatokat tenni, amelyeket itt megvitatni nem tudnánk. Itt van feladata az Akadémiának, egyrészt a középiskolai nyelvtanítás befolyásolása tekintetében, másrészt pedig az egyetemeken e stúdiumok tisztessége növelésében, a kapcsolódó feladatok súlyának az emelésében, addig a mértékig, hogy legalábbis lehetővé tegye annak az elnökségi megnyilatkozásnak az interpretálását, amelyben avészharang megkondítása nagyobb hangsúlyt kap, mint amilyent ez a kicsit az objektív törvényszerűsége hivatkozó mondat leszerelő hatása kiválthat. Azt hiszem, hogy ebben a vonatkozásban az I. osztály illetékes állásfoglalásra.

BARTA JÁNOS

Három konkrét, de nem túlságosan jelentős kérdéskörről szeretnék szólni.

Az egyik: az I. osztály fennhatósága és irányítása alatt működő Irodalomtudományi Bizottság helyzete. Több mint két éve én vagyok az elnöke, miután az előző években már elég sok vihart ért meg a bizottság és néhány elnököt is sikeresen elkoptatott. Odakerülve, programomat röviden abban foglaltam össze, hogy szeretném a bizottságot életben tartani. Amikor kb. 2 évvel ezelőtt tavasszal, majd az újráválasztás után összehaláléggé megfrissítve elindult a bizottság a maga újabb ciklusára, akkor úgy látszott, hogy ez a program teljes sikerrel jár: üléseink népesek voltak, érdeklődés kísért a napirendi pontokat. A tárgyalt kérdések természetesen elégge vegyesek, de többnyire nagy horderejűek voltak. Azután olyan jelenségek léptek fel, amelyek a szegény elnökben azt a kérdést vetették fel, hogy vajon egyáltalán akar-e a bizottság élni. Bizonyos közöny és távolmaradás jellemezte a bizottság üléseit, még pedig nemcsak a közömbös, hanem az olyan napirendi pontok esetében is, amelyek 10 évvel ezelőtt még zajos vitákat keltettek, mint pl. a kiküldetési tervek, vagy a könyvtervek.

A bajnak az okaival maga a bizottság is foglalkozott, baráti beszélgetések során is többen. Megállapítottuk azt, ami valahol az elnökség referátumában is benne van, hogy újjá kell szervezni magát a bizottságot. De szerintem nemcsak ezt az egyetlen akadémiai bizottságot, hanem legalábbis a társadalomtudományok, vagy az I. osztály keretébe tartozó valamennyi bizottságot is.

Hogy a bizottság nem tudott kellőképpen működni, vagy legalábbis működésében bizonyos hanyatlási tendericia van, annak okát én több apró körülményben látom. Az egyik az, hogy tagjai rendszerint más bizottságokban, más közösségekben többszörösen igénybe vett emberek. Az egyik kívülről jövő, de elég jelentékeny tag említette, hogy lassan már egyebet sem csinál, mint bizottsági ülésekre jár. Tagjaink nagyrésze tehát olyan sokfelé van bekapcsolva bizottsági hálózatba, hogy valahol lazítania kell, s többnyire nálunk lazít. A másik szempont az, hogy a bizottságnak semmiféle hatásköre nincsen. Nem tudom, hogy az Akadémia tekintélyével összefér-e, ha nem irodalmi, hanem egy elégge triviális példát idézek. Magát a szót nem ejtem ki, csak emlé-

keztetek A Pál-utcai fiúkban szereplő diákegyesületre. Nem állítom azt, hogy a bizottság tekintélye idáig leszállt volna, de egy ügyeket megtárgyaló testületnél nem igen több. Megvitat dolgokat, kialakít bizonyos álláspontokat, azután nem tudjuk, hogy ezekből a határozatokból mi lett, legalábbis nem tudjuk nyomon követni azt az utat, amely a határozat meghozatalától az esetleges végrehajtásig vezet.

Hadd jegyezzem meg külön, mint a bajok egyik okát, hogy nemcsak a mi bizottságunknak, de a többi bizottságnak sincs semmiféle apparátusa. Pedig a végrehajtás megkíván bizonyos fajta apparátust. Az osztály központi apparátusa annyira túl van terhelve belső ügyekkel, hogy minden egyes bizottság határozatainak a végrehajtásával nem túlságosan törődhet. Amikor pl. az Akadémián kívüli kutatóhelyek tudományos terveit bíráltuk meg, vagy amikor a középiskolákban működő irodalomtörténészek segítségét tárgyaltuk, az ilyen alkalmakkor meghozott határozatnak az lett volna a következménye, hogy a bizottság vagy apparátusa felveszi a kapcsolatot egy csomó vidéki szervvel, tanácsokkal, esetleg magukkal az iskolákkal, vagy az egyetemi és főiskolai tanszékekkel. Erre azonban nincs lehetőségünk.

Az irodalomtudományi bizottság adminisztrációjának egy részét nyilvánvalóan a szaktitkárság végzi. Egy másik része azonban az én tanszékeimen folyik, mert van a tanszéknek egy gépírója, aki nekem, mint a bizottság elnökének a levelezését ebben a tekintetben is lebonyolítja. Ez azonban csak szívesesség.

Nyilvánvaló tehát, hogy a tudomány legfelsőbb irányítása, egyben az Akadémiának és a mellette létesítendő különböző szervezeteknek a kérdése rendkívül fontos probléma. Nyilvánvaló, hogy még ha nem sürgetjük is különösebben, a bizottsági szervezet akkor is átalakul. Azt szeretnénk, ha úgy alakulna át, hogy valóban hatékonyan, érdemleges kérdésekkel foglalkozzék és a határozatok végrehajtására is meglegyen a megfelelő lehetősége.

A második kérdés, amelyről szólni szeretnék, a bizottság legutóbbi ülésén merült fel. Mindaz, amit Trencsényi-Waldapfel Imre idézett és saját gondjaként elmondott, az megnyilvánul — ahogy az egy héttel ezelőtti bizottsági ülésen kifejtették —, a tanszéki és egyéb kutatási területeken kívül a tudományos könyvtárakban is. Nem akarok magam is az elbeszélő tudomány különleges hibájába esni és visszatérni arra, hogy 15—18 évvel ezelőtt hazánk könyvtári ügyében milyen jelentős, de nem túlságosan kedvező fordulatot idézett elő az, hogy felfedezték a könyvtártudományt. Nekem saját egyetememen belül néhány barátommal együtt elkeseredett harcot kellett folytatnom azért, hogy a könyvtárigazgatót végre meggyőzzük arról, hogy a könyvtárosnak mással is szabad foglalkoznia, mint a könyvtártudománnyal. Egy ideig határozottan az volt a jelszó Debrecenben, hogy jó könyvtáros az, aki keresztülment a pesti tanszék 4 éves iskoláján és ezen felül természetesen jól ismeri a közművelődési és egyéb könyvtárak szerkezetét és mellékesen műveli a könyvtártudományt is. Tulajdonképpen vitán felül álló tény, amit különben tudtommal egy-két nagy tudományos könyvtár igazgatója is vall, hogy egy könyvtárosnak elsősorban jó szaktudósnak kell lenni, emellett bizonyos könyvtárosi erényekkel is bírnia kell. Intézményi arányokban én is voltam könyvtáros, némi múltam tehát nekem is van. Mindenesetre az a véleményem, hogy van egy pár tudománynak kijelentett stúdium, amelyet egy jó filológus két-hónapi gyakorlati munkával tökéletesen elsajátíthat, és az államnak így kevesebb pénzébe kerül.

Itt tulajdonképpen két problémáról van szó. Az egyik a káderutánpótlás kérdése, a másik pedig nagy könyvtáraink és a szaktudomány viszonya.

A káderutánpótlás kérdésében szintén az Irodalomtudományi Bizottság valamelyik ülésén született egy olyan terv, hogy érintkezésbe kellene lépni az egyes egyetemi irodalmi tanszékekkel, hogy a hallgatóság közül már előre kezdjék meg olyan fiatalok kiképzését, akikből filológiai tájékozottságuk és nyelvtudásuk folytán jó tudományos könyvtáros lehet. A debreceni egyetem az elmúlt tanévben valóban kibocsátott egy ilyen munkaerőt, aki azóta az egyetemi könyvtárban, tudtommal, nem is rosszul végzi munkáját. Tovább viszont nem tudtunk menni. Szeretném, ha olyan nyoma maradna ennek, hogy vagy a bizottság, vagy az osztály központi apparátusa a következő tanév elején valóban megkeressen ilyen értelemben az illetékes egyetemi tanszékeket.

A másik: Maguknak a nagy könyvtáraknak a kérdése a szaktudományok művelése, ill. művelés közben a könyvtárak és a művelők viszonya. Ez a viszony nem mondható a legideálisabbnak. Bizottságunk egyik albizottsága, a könyvtörténeti munkabizottság tudniillik rendkívül jelentős munkákat készített elő, és befejezéshez közeledő vagy már befejezett kéziratokat tett le az asztalra. Ezeket azonban a bizottság, ill. a munkacsoport részben saját nem túl nagy erejéből, részben inkább a benne közreműködő tagok egyéni lelkesedéséből alkotta meg. Maguk a könyvtárak a náluk készülő ilyen nagyarányú össz-tudományos értékű munkák létrehozatalához nem nyújtanak túlságosan nagy segítséget.

A harmadik kérdés, amelyről szeretnék röviden szólni, az Irodalomtörténeti Társaságnak, tehát szakmánk társadalmi szervezetének a kérdése. Problémájára többször is visszatért maga az elnökségi jelentés is, és örömmel konstatáltuk, hogy az annakidején megszüntetett folyóiratunk, az Irodalomtörténet újból megindult. Küllemében a réginek a folytatását felfedezni nehéz volt ugyan, tartalma viszont valóban figyelemre méltó és értékes. Ugyanakkor azt hallani, hogy a szerkesztői apparátus mintha bomladoznék. A bizottság legutóbbi ülésén legalábbis ilyen hír terjedt el. A bomladozás eszébe juttatja az embernek, hogy az Irodalomtörténeti Társaságban legalább egy éve beterveztük a tisztújítást és azt, hogy bizonyos személyi felfrissítéssel a Társaság munkáját felélénkítjük. Mindez eddig elmaradt. Ott voltam az egyik előkészítő tárgyaláson és az volt a benyomásom, hogy annak, hogy ilyen felfrissítést egy tekintélyes és nagymúltú társaságban nem tudunk végrehajtani, egy kicsit az irányító szervek káderpolitikája és e káderpolitika mérsékelt merészsége az oka. Amikor tudniillik arról van szó, hogy ki kerüljön a Társaság élére mint elnök, vagy főtítkár, olyan nevek kerülnek forgalomba, amelyeknek viselőiről eleve meg lehet mondani, hogy a tisztséget nem vállalják el, mert már millió társadalmi munkájuk van; ha pedig elvállalják, akkor nem lesznek képesek csinálni. Kissé alaposabban kellene tehát az utánpótlás kérdéséhez nyúlni és az Irodalomtörténeti Társaságnál egy olyan szerkesztőbizottságot és egy olyan tisztikart összehozni, amely ráérőbb emberekből áll. Próbáljuk megkeresni a fiatalok között a tehetségeseket, a jó szervezőket, vonjuk be őket a munkába, legyünk irántuk több bizalommal és akkor a káderek frissítése is menni fog. Úgy érzem egyébként, hogy egy ilyen felfrissítési tendencia az egész szakmában nem ártana. Remélem, hogy arra is előbb-utóbb sor kerül.

ORTUTAY GYULA válasza

Lakó György, Hont Ferenc hozzászólásához nincs mit hozzáfűznöm, köszönöm, egyetértek velük.

Amit Trencsényi elvtárs mondott, az mind olyan téma, amely aligha vitatható.

Nehezebb helyzetben vagyok a választadásban Barta János felszólalása kapcsán, mert olyan témákról is szólt, amelyekben neki is kell döntenie, mert hogy az Irodalomtudományi Bizottság kis hatékonysággal dolgozik, az nem hozza magával, hogy az összes többi bizottságot fel kellene oszlatni és újjá kellene szervezni. Nem minden bizottság dolgozik kis hatásfokkal. Inkább azt kérem, hogy az Irodalomtudományi Bizottságon belül kell határozottan felvetnie ezt a kérdést.

Amikor elmondottam, hogy sem tudományos intézeteinknek, sem kutatócsoportjainknak nincs megfelelő adminisztrációs apparátusuk, amikor az elnökségi határozat maga is kimondja, hogy az e téren mutatkozó rossz arányon változtatni kell, akkor nagyon messze vagyunk még attól, hogy bizottságainknak is apparátusa legyen, és különösen olyan, amely a tervezésben részt vesz, irányít, alakít. Bizonyos kérdésekben a bizottságnak nincs végleges döntési joga, hanem javaslatot tesz az osztálynak. Az Akadémia a kiutazásoknál elsősorban az akadémiai intézetek, kutató csoportok, a tanszéki kutatói státusban dolgozó kutatókat preferálja, mert az egyéb területen dolgozók a minisztériumhoz tartoznak. A bizottság ebben a kérdésben csak javaslatot tesz és az osztályvezetés ceteris paribus igyekszik a legigazságosabban dönteni.

Nem hiszem, hogy az Irodalomtörténet című folyóiratunknál bomlás jelei lennének. Az egyik vezető szerkesztőségi tag lemondott. Mi ezt a lemondóval való megbeszélés alapján, személyi szempontjainak honorálásával tudomásul vettük. Nem hiszem, hogy aggasztó jelek lennének. Elkedvetlenít viszont, hogy az Irodalomtörténeti Társaság új vezetésének a gondja még nem oldódott meg. A döntésnek minél előbb meg kell történnie.

Amikor megköszönöm a hozzászólásokat, talán nem az elnöki jogba kontárkodom bele, de az az érzésem, hogy az egyetértés a lényegét illetőleg megvolt, hiszen a hozzászólók nem vitatták, amit mi lényegesnek tartunk olyan kérdésekben, amelyeket az általános tudományszervezés területéről elmondottam. Köszönöm a hozzászólásokat.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK MUNKÁJA 1968-BAN

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK VEZETŐSÉGE
1968-BAN A KÖVETKEZŐ FŐBB KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZOTT:

Az Osztály irányítása alá tartozó tudományterületek felmérése: irodalomtudomány, modern-filológia, orientalisztika, ókortudomány, zenetudomány, néprajztudomány.

Az Osztály 1967. évben rendezett tudományos tanácskozásainak értékelése.

Az 1968. évi közgyűlés előkészítése.

Javaslat az 1968. évi Akadémiai-díjakra.

Az Osztály 1969. évi kiadási és tartalék tervének kidolgozása.

Javaslat az Osztály kiadási kerettervében eddig nem szereplő új művekre.

Beszámoló az OV. 1967. évi munkájáról.

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának a IV. ötéves tervidőszakra szóló beruházási tervjavaslata.

A Művelődésügyi Minisztérium által megküldött egyetemi tanári és docensi pályázatok véleményezése.

A közgyűlés határozatainak végrehajtásának előkészítése az Osztály területén.

Folyóiratkiadási kérdések: Irodalomtörténet; egy nemzetközi irodalomtudományi folyóirat létrehozásának előkészítése.

Az Osztály gondozásában megjelenő magyar és idegen nyelvű folyóiratok tudományos és tudománypolitikai értékelése (1963–68).

Az 1966-ban megjelent kiadványok tudományos és tudománypolitikai értékelése.

Az Osztály 1968–69. évi munkaprogramja.

Az Osztály és a tudományterületek rendezvénynaplója.

Utastástervezet a Bartók Archivum Zenetudományi Intézeté történő átszervezésére.

Összefoglaló az MTA felügyelete alá tartozó társadalomtudományokkal foglalkozó kutatóintézetek káderhelyzetéről.

A Körösi Csoma Sándor Társaság szervezeti és működési szabályzata.

Az Osztály 1969–70. évi tudományos rendezvényeinek tervezete.

Az 1969. évi kiküldetési javaslatok elbírálása.

Jelentés az egyezményes közös kutatási témák állásáról.

Az 1969. évről tudományos kutatási alap felosztása.

„A tudományok doktora” cím elnyerésére benyújtott kérelmek véleményezése.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK ÜLÉSEI

Közgyűlési osztályülés május 6-án

Ortutay Gyula: Az Osztályvezetőség beszámolója

Gorkij Emlékülés március 28-án

Sőtér István: Gorkij

Felolvasó ülés május 28-án

M. B. Hrapcsenkó akadémikus: Az irodalomtudományi kutatások főbb irányai a Szovjetunióban

Székfoglaló előadás április 1-én

Barta János: Az érték problémája az irodalomtudományban

Székfoglaló előadás október 28-án

Kardos László: A világirodalom fogalma és problematikája

AZ OSZTÁLY TUDOMÁNYOS RENDEZVÉNYEI

II. Nemzetközi Seminarium Epigraphicum

(május 22—27., Balatonalmádi)

„A nyelvtipológia és a nyelvi univerzális kategóriák kérdései” c. szimpozion (augusztus 28—30., Szeged)

Az „Európai nyelvű irodalmak összehasonlító története” c. vállalkozás nemzetközi Koordinációs Bizottságának ülése

(október 28—29., Budapest)

Nyelvész-tanácskozás

(november 11—12., Debrecen)

„Formateremtő elvek a költői alkotásban” c. szimpozion

(november 14—15., Budapest)

A TUDOMÁNYOS TÁRSASÁGOK JELENTŐSEBB RENDEZVÉNYEI

A Kőrösi Csoma Sándor Társaság december 13-án tartotta alakuló közgyűlését.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság április 5—7-én vándorgyűlést rendezett Erdélyi János és Tompa Mihály halálának 100. évfordulója alkalmából.

(A Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal közös rendezésben)

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság október 18—20-án vándorgyűlést rendezett Krúdy Gyula születésének 90. évfordulója alkalmából.

(A Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal közös rendezésben)

A Magyar Néprajzi Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Néprajzi Múzeum, az MTA Nyelvtudományi Intézete, Somogy megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, Kaposvár Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, a Hazafias Népfrent Somogy megyei Bizottsága és a Latinka Sándor Megyei Művelődési Ház augusztus 16-án Kaposváron rendezte meg az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők V. országos találkozóját.

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSEK

SIPOS ISTVÁN „A nyelvi együttélés fejlődési szakaszai s tanulságai” c. doktori értekezés.

HERMAN JÓZSEF „Précis d'histoire de la langue française” c. doktori értekezés.

- MEZEY LÁSZLÓ „Deákság és Európa (Tanulmányok irodalmi műveltségünk eredetének kérdéséhez)” c. doktori értekezés.
- HUTTERER MIKLÓS „Bevezetés a germanisztikába” c. doktori értekezés.
- KÁROLY SÁNDOR „Bevezetés az általános és magyar jelentéstanba” c. doktori értekezés.
- KOVÁCS FERENC „Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények” c. doktori értekezés.
- LUKÁCSY SÁNDOR „Petőfi és a márciusi ifjúság világnézetének főbb kérdései” c. kandidátusi értekezés.
- RITOÓK ZSIGMOND „Tanulmányok a görög énekmondók történetéhez” c. kandidátusi értekezés.
- DERSI TAMÁS „Mikes Lajos és az Est-lapok” c. kandidátusi értekezés.
- PÉCZELY LÁSZLÓ „Tartalom és versforma” c. kandidátusi értekezés.
- PÉTER LÁSZLÓ „Juhász Gyula a forradalmakban” c. kandidátusi értekezés.
- SZÓKE GYÖRGY „A költői kép Lermontov érett lírájában” c. kandidátusi értekezés.
- BÁRDOS KORNÉL „Népzenei jellegű variálásmód a 15—18. századi magyar passiókban” c. kandidátusi értekezés.
- BENEDEK NÁNDOR „A modern olasz irodalmi nyelv fejlődésének néhány főbb állomása” c. kandidátusi értekezés.
- JULOW VIKTOR „Fazekas Mihály” c. kandidátusi értekezés.
- HAVASI ZOLTÁN „A könyvtár és a tudomány szerepe a társadalmi tudat alakulásában” c. kandidátusi értekezés.
- KÁRPÁTI JÁNOS „Bartók vonósnégyesei — Tartalmi és nyelvi szintézis a 20. század zenéjében” c. kandidátusi értekezés.
- KÓKAY GYÖRGY „A magyar Hírlap és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1790)” c. kandidátusi értekezés.
- JUHÁSZ JÁNOS „Az interferencia problémái magyar—német viszonylatban” c. kandidátusi értekezés.
- DIÓSZEGI ANDRÁS „A századvég modern prózai törekvései” c. kandidátusi értekezés.
- MARTINKÓ ANDRÁS „A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése” c. kandidátusi értekezés.
- KABDEBO LÓRÁNT „Szabó Lőrinc lázadó évtizede (1918—1928)” c. kandidátusi értekezés.
- MIKOLA TIBOR „A szamojéd nyelvek névutói” c. kandidátusi értekezés.
- KOVÁCS MÁTÉ „A magyar könyv és könyvtári kultúra a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában” c. kandidátusi értekezés.
- UNGVÁRI TAMÁS „A műfajok problémái” c. kandidátusi értekezés.
- FERENCZY IMRE „A népmonda” c. kandidátusi értekezés.
- SZÓKE PÉTER „A madárhang, mint biológiai zene” c. kandidátusi értekezés.
- KÁZMÉRNÉ SAL ÉVA „Az ugor alanyelv első szótagi palatális magánhangzói” c. kandidátusi értekezés.
- BIRÓNÉ UNGÁR YVETTE „A film drámaisága” c. kandidátusi értekezés.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYAI

Nyelvtudomány

A magyar nyelvjárások atlasza I. kötet
Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk

(Nyelvészeti Tanulmányok 11.)

G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben

Lakó György: Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock

Rédei Károly: Permjakisches Wörterverzeichnis aus dem Jahre 1833 auf Grund der Aufzeichnungen F. A. Wolegows

Lőrincze Lajos: Nyelvőrségen

Szabó T. Attila: Kolozsvári becenevek (Nyelvtudományi Értekezések 59.)

H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben (Nyelvtudományi Értekezések 60.)

Orientalisztika

Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár)

Galla Endre: Magyar irodalom Kínában (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár)

Sik Endre: Fekete Afrika I—II. kötet (francia nyelven)

Irodalomtudomány

Szauder—Bánhegyi: Kölcsény kiadatlan írásai

Waldapfel József: A Trabers Siècles et Frontières

Mezei József: A szimbolista élmény kialakulása (Irodalomtörténeti Könyvtár 22.)

Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez (Irodalomtörténeti Füzetek 57.)

Varga Imre: Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. sz. második feléből (Irodalomtörténeti Füzetek 59.)

Varannai Aurél: John Bowring és a magyar irodalom (Irodalomtörténeti Füzetek 60.)

Pomogáts Béla: Kuncz Aladár (Irodalomtörténeti Füzetek 61.)

Horváth Károly: A klasszikából a romantikába (Irodalomtörténeti Könyvtár 21.)

Kritikai kiadások:

Ady Endre Összes Művei VII.

Ady Endre Összes Művei VIII.

Arany János Összes Művei XI.

Juhász Gyula Prózai írások II.

Jókai Mór: A lőcsei fehérasszony I—II.

Jókai Mór: Kiskirályok I—II.

Jókai Mór: Cikkek és beszédek IV—V.

Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok IV—V.

Mikszáth Kálmán: Újságcikkek, karcolatok 57.

Mikszáth Kálmán: Elbeszélések 32.

Sepsi Csombor Márton Összes Művei (Régi Magyar Prózai Emlékek I.)

Modern Filológia

Győri Judit: Thomas Mann Magyarországon (Modern Filológiai Füzetek 4.)

Tolnai Gábor: Federico Garcia Lorca (Modern Filológiai Füzetek 5.)

Néprajztudomány

Népi kultúra — népi társadalom (A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve I.)

Manga János: Ünnepek, szokások az Ipoly mentén

Domokos Sámuel: Vasile Gurzau magyar és román nyelvű meséi
Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia (Edited by: V. Diószegi)

Ámi Lajos meséi I–III (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII–XIV–XV.)

Zenetudomány

A parasztdaltól a munkásdalig. Szerk.: Katona Imre—Maróthy János—Szatmári Antal

Documenta Bartókiana III. (német) Szerk.: Denijs Dille

Ókortudomány

Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Herausgegeben von J. Harmatta

AKADÉMIAI JUTALOMMAL KITÜNTETETTEK

Az akadémiai díj II. fokozatában és a vele járó 8000 Ft-os díjazásban részesült:

O. Nagy Gábor, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, a Nyelvtudományi Intézet tudományos főmunkatársa: „Magyar szólások és közmondások” c. munkájáért. (Gondolat Kiadó, 1966.)

Varga József, az irodalomtudományok kandidátusa, az Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa: „Ady Endre élete” c. monográfiájáért. (Magvető Kiadó, 1966.)

KIKÜLDETÉSEK ÉS TANULMÁNYUTAK

a) E g y e z m é n y e s t a n u l m á n y u t a k:

Nyelvtudomány

Újvári Ferenc, 1 hét Szovjetunió

A Szovjetunióban elkészített és már működésben levő folyamatosan író palatográf és glottográf összeállításához szükséges ismeretek elsajátítása.

Bereczki Gábor, 4 hét Szovjetunió

A cseremisiz nyelv votják és csuvas kapcsolatainak vizsgálata.

- Papp László, 3 hét Csehszlovákia
Kutatómunka a brnoi levéltárban.
- Lőrincze Lajos, 3 hét Csehszlovákia
A nyelv művelő munka módszereinek, megszervezésének tanulmányozása.
- Hexendorf Edit, 2 hét Lengyelország
Tapasztalatcsere az etimológiai szótári munkálatok területén.
- Balogh Lajos, 2 hét Jugoszlávia
Anyaggyűjtés a Hetésben a hangsúlytalan ő-zés és a hangsúlyos illeszkedéses ő-zés problémakörében.
- Bakos Ferenc, 3 hét Románia
Kutatások a magyar nyelv román jövevényszavairól írandó értekezéshez.
- Károly Sándor, 4 hét Finnország
A modern finn grammatikai és szemantikai kutatások és tervek megismerése.

Irodalomtudomány

- Lukácsy Sándor, 1 hét Szovjetunió
Tájékozódás a francia forradalom és a korai szocializmus eszmeáramlataira vonatkozó szovjet kutatások újabb eredményeiben.
- Illés László, 12 hét Szovjetunió
A magyar emigrációs irodalom történetének kutatása.
- Vajda György Mihály,
Sziklay László,
Varjas Béla, 4–4 nap Szovjetunió
A SzUTA Gorkij Világirodalmi Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete közötti együttműködés részleteinek konkretizálása.
- Bojtár Endre, 8 hét Csehszlovákia
A cseh strukturalizmus kutatása.
- József Farkas, 4 hét Csehszlovákia
A magyar nyelvű szocialista irodalom a Csehszlovák Köztársaságban a két háború között.
- Vezér Erzsébet,
Szekeres László, 1–1 hét Csehszlovákia
Fábry Zoltán irodalmi emlékeinek magnetofonra vétele.
- Varjas Béla, 3 hét Lengyelország
A 16., 17. századi magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok, különös tekintettel az epikára, összehasonlító irodalomtörténeti alapon.
- Bor Kálmán, 2 hét Lengyelország
Az irodalomtudományi retrospektív bibliográfia és dokumentáció módszereinek tanulmányozása.
- Hopp Lajos, 12 hét Bulgária
A 18. és 19. századi magyar prózairodalom délkelet-európai, bolgár vonatkozásai a barokk korban.
- B. Szűcs Éva, 6 hónap Románia
A két háború közti román irodalmi mozgalmak feltérképezése és különösen a román avantgarde története.
- Fenyő István, 12 hét NDK
A lipcei Grenzboten és a reformkori Magyarország; a reformkori magyar politikai irodalom német kapcsolatai.

Törökné Erdélyi Ilona, 4 hét NDK

A német—magyar kapcsolatok tanulmányozása a reformkorban (negyvenes évek).

Nyíró Lajos, 5 hét NDK

Irodalomelméleti tanulmányok

Varga József, 4 hét Franciaország (CNRS)

Készülő Ady monográfiájához, valamint a levelezés kritikai kiadásához könyvek, folyóiratok feldolgozása.

Lakatos László, 3 hét Franciaország (CNRS)

A francia irodalmi múzeumok tudományos munkájának tanulmányozása.

Martinkó András, 4 hét Római Magyar Akadémia

Tájékozódás az olasz esztétikai, stilisztikai és kritikátörténeti kutatások terén.

Ferenczi Fischer László, 4 hét Római Magyar Akadémia

Az olasz irodalomszemlélet története egy szakaszának tanulmányozása, olasz műfajelméleti koncepciók megismerése.

Tarnai Andor, 4 hónap Ausztria, Collegium Hungaricum

Anyaggyűjtés a magyar irodalomtudomány története témájú készülő munkához.

Diószegi András, 3 hónap Franciaország

A francia líra párhuzamos irányzatainak tanulmányozása.

Néprajztudomány

Istvánovits Márton, 12 hét Szovjetunió

Az adige-kabard-cserkesz folklór teljes publikált és archívumban őrzött késői epikus kincsének feldolgozása.

Kósa László, 4 hét Csehszlovákia

A Magyar Néprajzi Atlasz anyagának gyűjtése Dél-Szlovákiában.

Kriza Ildikó, 4 hét Csehszlovákia

Nyitra környéki és Csallóközben élő magyar ajkú lakosság népköltészetének gyűjtése.

Manga János, 18 nap Bulgária

A bolgár népi díszítőművészet tanulmányozása.

K. Kovács László, 3 hét Románia

A magyar népi szállító és közlekedési eszközökhöz összehasonlító anyag tanulmányozása a román gyűjteményekben.

Ortutay Gyula,

Vincze István, 2—2 nap Románia

A Román Akadémia Ethnográfiai és Folklór Intézete és az MTA Néprajzi Kutató Csoportja közötti együttműködés részleteinek megbeszélése.

Zenetudomány

Paulovics Géza, 3 hét Csehszlovákia

Észak-magyarországi népdalgyűjtései kiterjesztése a dél-szlovákiai területeken és egybevetése az ott felgyűjtendő magyar népdalokkal.

Denijs Dille, 2 hét Csehszlovákia

Bartók szlovákiai tartózkodási helyeinek kutatása.

Kiss Lajos, 6 hónap Jugoszlávia

A jugoszláviai magyar népzene kutatása; a magyar délszláv népzene komparatív vizsgálata; a balkáni népzenei stílusok kutatása és egybevetése.

Denijs Dille, 3 hét Románia

A Bartók-családra vonatkozó kutatások.

Martin György, 6 hónap Románia

A román táncfolklorisztika módszerének és eredményeinek tanulmányozása.

Falvy Zoltán, 4 hét Római Magyar Akadémia

Régi magyar vonatkozású zenei emlékek felkutatása, az olasz zenei notáció tanulmányozása.

Víg Rudolf, 5 hónap India

Népzene kutatás.

Halmos István, 9 hónap Venezuela

Tanulmányút a Wenner Gren alapítvány ösztöndíjával.

Somfai László, 12 hónap USA

Tanulmányút a Ford alapítvány ösztöndíjával.

Klasszika-filológia

Boronkai Iván, 3 hét Csehszlovákia

A csehszlovákiai középkori latinság szótári munkálataival, annak problémáival való megismerkedés.

Maróti Egon, 3 hét NDK

Témájához — a római terjeszkedés Hispaniában az i. e. II. században — anyaggyűjtés.

Orientalisztika

Róna-Tas András, 4 hét Szovjetunió

Kiegészítő anyaggyűjtés és adatellenőrzés készülő doktori disszertációjához.

b) Kongresszusokon való részvétel, egyezményen kívüli tanulmányutak:

Nyelvtudomány

Tamás Lajos akadémikus,

Gáldi László tud. doktora

Herman József egyetemi tanár

Bakos Ferenc kandidátus

Éder Zoltán tud. munkatárs

Részvétel a XII. Nemzetközi Romanisztikai Kongresszuson (Bukarest)

Hadrovics László levelező tag

Király Péter int. ig. h.

Sipos István egyetemi tanár

Juhász József tud. munkatárs

Kiss Lajos kandidátus

Dezső László kandidátus

Résztétel a VI. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszuson (Prága)

Lakó György levelező tag

Rédei Károly tud. doktora

Erdélyi István tud. munkatárs

Résztétel a Societas Uralo-Altaica konferenciáján (NSZK)

Király Péter int. ig. h.

Résztétel az Általános Szláv Nyelvatlasz Bizottság ülésén (NDK)

Szentgyörgyvári Artúr tanár

Résztétel a Nyelvtanítók Nemzetközi Szervezetének X. Kongresszusán (Jugoszlávia)

Suara Róbert MKKE Nyelvi Lektorátus vezetője

Szentgyörgyvári Artúr tanár

Résztétel a SzUTA Idegennyelvi Lektorátusának XVI. tudományos metodológiai tanácskozásán

Rédei Károly tud. doktora

Kiutazás a poznani egyetem meghívására (Lengyelország)

Lőrincze Lajos kandidátus

1. A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetségének meghívása előadás tartására (Csehszlovákia)

2. Az oroszországi Állami Egyetem meghívása előadás tartására (Szovjetunió)

Németh Gyula akadémikus

Munkatanulmányút (Szovjetunió)

Újvári Ferenc technikus

A Mongol TA Nyelvtudományi Intézete fonetikai laboratóriumában levő műszerek megvizsgálása (Mongólia)

Benkő Loránd levelező tag

Együttműködési tárgyalás az Örmény TA-val (Szovjetunió)

Szépe György tud. munkatárs

Kiutazás a Novi-Sad-i egyetem meghívására (Jugoszlávia)

O. Nagy Gábor kandidátus

Kiutazás a göttingeni egyetem meghívására (NSZK)

Irodalomtudomány

Nyíró Lajos tud. oszt. vez.

Sargina Ludmilla tud. munkatárs

Bojtár Endre tud. munkatárs

Sziklay László tud. főmunkatárs

Képes Géza tud. munkatárs

Résztétel a VI. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszuson (Csehszlovákia)

Képes Géza tud. munkatárs

1. Részvétel a Szovjet Írószövetség rendezésében megtartott Puskin-ünnepségen (Szovjetunió)
2. Részvétel VAGIFA azerbajdzsán költő születésének 250. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen (Szovjetunió)

Juhász Péter tud. munkatárs

Részvétel a Bolgár Írók Szövetsége műfordítói konferenciáján (Bulgária)

Lukácsy Sándor tud. munkatárs

1. Előadások tartása a Sorbonne-on (Franciaország)
2. Előadások tartása a varsói egyetemen (Lengyelország)

Diószegi András tud. munkatárs

Közreműködés a Voproszi Lityeraturi 1969 januári számának előkészítésében (Szovjetunió)

Szauder József tud. doktora

1. Előadások tartása a Sorbonne Finnugor Intézetében (Franciaország)
2. Előadás tartása a Collegium Hungaricumban (Ausztria)

Varga Imre kandidátus

Előadás tartása a Sorbonne-on (Franciaország)

Hopp Lajos kandidátus

1. Részvétel a 11ème Stage International d'Études Humanistes ülésén (Franciaország)
2. Részvétel a „Venice és Levante kapcsolatai a XV. századig” c. tudományos ülésen (Olaszország)

Fenyő István kandidátus

3 hetes tanulmányút Indiában

Varga László tud. munkatárs

Tanulmányút a Cini-alapítvány ösztöndíjával (Olaszország)

Néprajztudomány

Ortutay Gyula akadémikus

1. Részvétel a Nemzetközi Antropológiai és Ethnológiai Kongresszuson (Japán)
2. Részvétel a berlini Német TA Néprajzi Intézete rendezésében tartott konferencián (NDK)

Zenetudomány

Vikár László kandidátus

1. Előadás tartása a Sorbonne Társadalomtudományi Szekciójának Etnomuzikológiai Szemináriumában (Franciaország)
2. Hat hetes tanulmányút a Szovjetunióban, a Magyar Zeneművészek Szövetsége kiküldetésében

Denijs Dille tud. oszt. vez.

1. Előadások tartása Belgiumban, Hollandiában
2. Kiutazás a svájci Pro Helvetia Alapítvány meghívására a zürichi Zeneművész Fesztiválra

Borsai Ilona tud. munkatárs

Részvétel a Centro Studi di Musica Bizantina által rendezett kongresszuson (Olaszország)

Rajeczky Benjamin mb. igazgató

Kiutazás a zágrábi Népművelési Intézet meghívására (Jugoszlávia)

Sárosi Bálint kandidátus

1. Részvétel a Jugoszláv Folkloristák Szövetsége XV. kongresszusán (Jugoszlávia)
2. Kiutazás a IX. VIT-re, a nemzetközi zsűri tagjaként (Bulgária)

Szatmári Antal kandidátus

1. Kiutazás a Henry Lemoine zeneműkiadó meghívására (Franciaország)
2. Részvétel a SzUTA rendezésében megtartott Turgenyev-konferencián (Szovjetunió)

Klasszika-filológia

Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus

Harmatta János tud. doktora

Maróti Egon kandidátus

Részvétel az EIRENE-Comité 11. kongresszusán (Lengyelország)

Harmatta János tud. doktora

1. Részvétel a Nemzetközi Akadémiai Unió közgyűlésén (Románia)
2. Részvétel a kusani korszak története tárgyú kongresszuson (Szovjetunió)

Orientalisztika

Hazai György tud. doktora

Bese Lajos kandidátus

Lőrincz László kandidátus

Bethlenfalvy Géza tud. kutató

Róna-Tas András kandidátus

Részvétel a Nemzetközi Altajista Konferencián (Dánia)

Ligeti Lajos akadémikus

Kiutazás a SzUTA meghívására (Szovjetunió)

Hazai György tud. doktora

1. Részvétel a Nemzetközi Antropológiai és Ethnológiai Kongresszuson (Japán)
2. Részvétel a kusani korszak története tárgyú kongresszuson (Szovjetunió)

Róna-Tas András kandidátus

Résztétel az Orientalisztikai Társaság XX. Kongresszusán (Lengyelország)

AZ OSZTÁLY KÜLFÖLDI VENDÉGEI

Nyelvtudomány

B. I. Litkin professzor

K. J. Majtinszkaja professzor

A. P. Feoktyisztoz tud. kutató

a magyar—szovjet tudományos együttműködési egyezmény alapján

Marie Ludvikova tud. kutató

Katarina Habovstiakova tud. kutató

J. Skladanova tud. kutató

a magyar—csehszlovák tudományos együttműködési egyezmény alapján

Erika Ising tud. kutató

a magyar—német tudományos együttműködési egyezmény alapján

Eeva Minu tud. kutató

a magyar—finn kulturális egyezmény alapján

Charles Carlson tud. kutató

a Bloomington-i Egyetem ösztöndíjával

G. Capelle professzor

a magyar—francia kulturális egyezmény alapján

W. Schlachter professzor

a saját költségén

Penavin Olga egyetemi tanár

a magyar—jugoszláv tudományos együttműködési egyezmény alapján

Irodalomtudomány

Al. Dima akadémikus

Chitimia Ion. tud. munkatárs

a magyar—román tudományos együttműködési egyezmény alapján

Karel Kreici professzor, a Cseh TA lev. tagja

Zdenek Mathauser tud. kutató (Csehszlovákia)

Nikolaus Britz prof. a Nemzetközi Lenau Társaság főtítkára (Ausztria)

Henry H. H. Remak prof., (Bloomington, USA)

Brandt Corstius prof., (Utrecht, Hollandia)

Dragan Nedelkovic prof., (Jugoszlávia)

az Osztály különmeghívási keretében

Karol Rosenbaum kandidátus

Milena Cesnakova tud. kutató

Jan Caplovic tud. kutató

Karol Tomis tud. kutató

M. Grygar tud. kutató

a magyar—csehszlovák tudományos együttműködési egyezmény alapján

Albrecht Friedrich tud. kutató

Kändler Klaus tud. kutató

Willi Erlich tud. kutató

Ilse Siebert tud. kutató

a magyar—német tudományos együttműködési egyezmény alapján

Ivo Meden tud. kutató

Franjo Greevic tud. kutató

a magyar—jugoszláv tudományos együttműködési egyezmény alapján

Néprajztudomány

E. V. Pomeranceva tud. doktora (SzUTA Néprajzi Intézete)

az Osztály különmeghívási keretében

Vera Urbancova tud. kutató

Sonja Kovacevicova tud. kutató

a magyar—csehszlovák tudományos együttműködési egyezmény alapján

Ceden Sodnom tud. kutató

a magyar—mongol tudományos együttműködési egyezmény alapján

N. A. Mironescu tud. kutató

a magyar—román tudományos együttműködési egyezmény alapján

I. Juha tud. kutató

Pentikäinen tud. kutató

a magyar—finn kulturális egyezmény alapján

Zenetudomány

Oskar Elschek tud. kutató

Kliment Ondrejka tud. kutató

Tibor Szabó tud. kutató

a magyar—csehszlovák tudományos együttműködési egyezmény alapján

Reijö Jyrikäinen tud. kutató

a magyar—finn kulturális egyezmény alapján

Haiwood tud. kutató

a magyar—angol kulturális egyezmény alapján

Orientalisztika

R. Bauden tud. kutató (London)

a saját költségén

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA AZ ALÁBBI TÉMÁKAT
RÉSZESÍTETTE KUTATÁSI CÉLTÁMOGATÁSBAN

Nyelvtudomány

Eötvös Loránd Tudományegyetem

I. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Magyar Etimológiai Szótár
Magyar Nyelvtörténeti Szótár

II. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Új Magyar Tájszótár
Szláv Filológiai Tanszék
Bibliográfiai munkák

Kossuth Lajos Tudományegyetem

Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Magyar—finn szótár

Orientalisztika

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Belső-Ázsiai Tanszék
Mongol nyelvemléktár

Irodalomtudomány

Eötvös Loránd Tudományegyetem

II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Ady Endre összes művei
Mikszáth Kálmán összes művei
Juhász Gyula kutatás
III. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Jókai Mór levelezésének munkálatai
IV. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Régi magyar prózai emlékek
Világirodalmi Tanszék
Tóth Árpád kutatás

Kossuth Lajos Tudományegyetem

II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Vajda János összes művei
Csokonai kutatás

Petőfi Irodalmi Múzeum

Csokonai kutatás
Irodalomtörténeti adattár

Országos Széchényi Könyvtár

Régi Magyarországi Könyvek és Nyomtatványok regisztrálása
Documenta Hungarica
A Nemzeti Színház története és dokumentumainak rendszerezése

Zenetudomány

Népművelési Intézet
Munkásdal-kutatás

Néprajztudomány

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Folklór Tanszék
Néprajzi kutatások
Tárgyi Néprajzi Tanszék
Néprajzi kutatások

Kossuth Lajos Tudományegyetem

Néprajzi Tanszék
Néprajzi kutatások
Néprajzi Múzeum
Néprajzi kutatások

1968-ban a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya által támogatott intézmények összesen 375 000 Ft-ot használtak fel.

Bernáth Istvánné
Összeállította: *Oszlánszki Magda*
Szalai Sándorné

SZEMLE

„MINDENKI ÚJAKRA KÉSZÜL...” I–IV. k.

Az 1918–1919-es forradalmak irodalma (Szöveggyűjtemény).

Szerkesztette és a jegyzeteket írta: JÓZSEF FARKAS

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete — Akadémiai Könyvkiadó.
Bp. 1959–1967

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete nagy vállalkozást valósított meg sikerrel akkor, amikor József Farkas avatott szerkesztésében, a feldolgozó-munka szintjét megközelítő jegyzeteivel és magvas bevezetőjével gazdag tartalmú függelékekkel ellátott szöveggyűjteményt jelentetett meg 1918–19 forradalmas éveinek irodalmáról. Az I. és III. kötet a polgári forradalom, illetőleg a Tanácsköztársaság időszakában keletkezett szépirodalmi írások gyűjteménye, a II. és IV. pedig a két forradalom irodalmi igényű publicisztikáját tartalmazza. Ez utóbbiak magukba foglalják a korabeli kritikák, irodalmi és esztétikai elvi cikkek, vitaanyagok és egyéb irodalmi dokumentumok javarészét is. Természetesen válogatásról van szó, ez a válogatás azonban sehol sem önkényes, de elvileg megalapozott és történeti; mentes mindenfajta szűkkeblűségtől.

A szerkesztő célkitűzését bevezetőjében a következőkben határozza meg: „Igyekszünk visszaadni a kor teljes képét, az irodalom fejlődését a maga bonyolultságában, bemutatni az akkori irodalmi élet minden árnyalatát, elsősorban a feltörő új tendenciákat, de a szívósan túlélő régít is. Ezért a gyűjtemény zömét kitevő pozitív-, forradalmi töltésű művek mellett, a magyar élet kibontakozásának forradalmi útjait kereső írók mellett egy-egy konzervatív szemléletet mutató írást is közreadunk annak megvilágítására, hogy milyen visszahúzó tendenciákkal szemben — vagy ellenére — fejlődött naggyá e korszak magyar irodalma. A gyűjteményben különböző művészeti színvonalú írások s a legkülönbözőbb irodalmi műfajok kerültek egymás mellé. Középpontját azonban — nemcsak minőségileg, de az írások mennyiségében is — modern irodalmunk nagy alakjai alkotják. Ezenkívül a gyűjtemény természetesen az ígéretes fiatalokat is megszólaltatja.”

Most, a gyűjtemény egészének áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a szerkesztői célkitűzés helyes, az igyekezet eredményes volt. A „Mindenki újakra készül...” kötetiben megtalálható anyag a maga egészében a magyar kultúra történetének felbecsülhetetlen értékű dokumentuma. Elolvassva tanúi vagyunk irodalmunk felgyorsuló fejlődésének, korábbi irányzatok betetőzésének, újak keletkezésének, irodalom és történelem kapcsolatának, megismerkedhetünk a további, messzeívelő fejlődés kiinduló pontjaival, kezdeti fázisaival. Éppen ezért a gyűjtemény nélkülözhetetlen mindazok számára, akik akár tudományos indítékokból, akár pusztán érdeklődésből foglalkoznak a 20. század magyar irodalmának, művészetének, tudományának, kulturális életének problémáival. De nem mellőzhető e válogatás azok számára sem, akiket maga a történelmi fejlődés érdekel, hiszen ez nem érthető és nem értékelhető, ha

a vizsgálódás nem terjed ki a történelem zajlásának az eseményekre is visszaható irodalmi, művészeti vetületére. Végezetül: a gondozó intézmény, a szerkesztő és a kiadó a gyűjtemény elkészítésével és közreadásával jelentékenyen hozzájárult progresszív és forradalmi tradícióink ápolásához; ezek jelentős és messzevilágító dokumentumait mutatva fel a mának.

*

Helyesen járt el József Farkas, amikor Ady utolsó versének sorait illesztette a szöveggyűjtemény első kötetének első lapjára:

„Ne tapossatok rajta nagyon,
Ne tiporjatok rajta nagyon
Vér-vesztes, szegény szép szívünkön,
Ki, ime, száguldani akar.”

Ady Endre sürgette és vállalta a forradalmat, igazi örömét azonban abban nem lelte. Az őszirózsás forradalom napjaiban világosan kirajzolódtak előtte a forradalom ellentmondásai, a magyar népet, a megszülető új Magyarországot fenyegető veszélyek. Aggódott az országért, féltette a népet, féltette a forradalmat. Nemcsak azt a forradalmat, amely 1918. október 31-én győzött, hanem ennek folytatását is, 1919 márciusának elkövetkezendő forradalmát. Aggodalmi nem bizonyultak alaptalanoknak.

Ady messze hangzó szavai visszatükrözik a korabeli történelmi helyzetet és sok vonatkozásban megütik az egész kötet mondanivalójának alaphangját. 1918 őszének forradalma akkor győzött, amikor az ország egész népének vállalnia kellett a veszített háború ódiúmat. Ferenc József minisztereinek uralmát a politikai szabadságnak olyan hónapjai váltották fel, amilyenekre Magyarországot addigi történetében nem volt példa. Ugyanekkor az ország gazdasági élete a régi alapokon nyugodott, azzal a különbséggel, hogy a háború és gazdasági blokádnak következtében a legszükségesebb nyersanyagok is hiányoztak, a dolgozó népet — beleértve az értelmiség zömét — inség fenyegette. Az egyre szűkülő demarkációs vonalakon pedig mind fenyegetőbbben sorakoztak fel az antant és a vele szövetséges hatalmak csapatai. A kormány következtelen politikája eleve lehetetlenné tette a szomszéd népekkel való viszony rendezését. A helyzet tehát — és ezt a közölt írások nagy része visszatükrözi — reményekre, de egyben aggodalmakra is okot adott.

A kötetben felsorakoztatott, többnyire magas művészi színvonalat elérő munkák átfogó képet adnak az októberi magyar forradalomról. Történelmi szempontból is jelentősek ezek az írások, hiszen az egyes írók a magyar társadalom különböző rétegeinek hangulatát fejezik ki és ugyanakkor természetesen maguk is részt vesznek a közvélemény alakításában.

Itt jegyezzük meg: indokolt, hogy az anyag válogatásában történeti és esztétikai szempontok egyaránt érvényesültek. A közölt írások javarészt magas művészi színvonalon — és éppen ezért nagy meggyőző erővel — fejezik ki írójuk mondanivalóját. Természetesen, az éppen a forradalom hatására továbbfejlődő haladó polgári írók 1918 végén és 1919 elején nem láttak — és nem is láthattak — mindent helyesen. Nem egyszer illúziókat tápláltak méltatlan történelmi személyiségek iránt, sőt méltatlan eszmék iránt is. Ezeknek a tévedéseknek feltárása és értékelése, nem pedig elhallgatása a feladatunk.

Tallózva a közölt szemelvényekben: Krúdy Gyula — akinek irodalmi riportjaival gyakran találkozunk — 1918 októberében 1848 művének befejezését látja. A 48-as szabadságharcot leverő, komor és szigorú Ferenc József meghalt; utódját, IV. Károlyt a magyar nép elkergette. Az ország függetlenné vált, a sok évszázados Habsburg-uralom már csak rossz emlék. A föld a parasztság kezébe került, mégpedig nem véres parasztháború, hanem mindenki által elismert és követelt földosztás révén. Krúdy már-már 48 nagy alakjait is meg elevenedni látja; Károlyi Mihály mint valamiféle új Kossuth tűnik fel írásaiban. Az ipari proletariátus sem hiányzik szemléletéből. Meghallja az őszhajú, öreg munkás kiáltását „Éljen a világot megváltó nemzetközi szociáldemokrácia!”, azonban szerinte a „második magyar honfoglalást” a szocialista társadalom csak jó néhány év múlva követheti.

Sok vonatkozásban Krúdyhoz hasonlóan, de nálánál sokkal történelmiben szemléli a forradalom eseményeit Móricz Zsigmond. A *Szocialista népkörben* c. riport tanúsága szerint ő már a szocialista eszméket valló szegényparasztságban látja a jövő fejlődés biztosítékát. A tervezett országos földosztás mindenható erejében már nem hisz, sejtí — bár még nem mondja ki —, hogy valamilyen más megoldásra lesz szükség.

A nemzeti függetlenség, a földosztás mellett, az ipari proletárproblematika bizonyos fokig háttérbe szorul. Ennek ellenére már az említett írások közvetve utalnak arra, hogy a forradalom vezetőereje a munkásosztály volt. Ezeken túlmenően Gyetvai János naplójegyzetei (*A fürgeteg*) is bizonyítják, hogy a forradalmat végül is „a szervezett munkásság nagy hadserege” vitte győzelemre. Révész Béla még a proletárnyomorról ír, Nagy Lajost a munkanélküliség, a forradalom ellentmondásai foglalkoztatják, de már Barta Sándor, Komját Aladár és mások is a forradalmi proletariátus hangját szólaltatják meg. Komját ezen túlmenően az *Új Internationale* programját foglalja versbe, Kassák fiatal munkásai, „Az erő fiai” pedig az új, továbbvezető, „szabad utak” lehetőségében hisznek és maguk előtt látják a célt. Illés Béla *Spartacus életé*-ben már nemcsak a római rabszolgaháború hőseit, hanem a német proletariátus kommunista szervezetét is idézi. A szerkesztő — és ezt ki kell emelnünk — az 1918–19-es szocialista munkásirodalmat — a valóságnak megfelelően — mint a magyar irodalom szerves részét, jelentőségéhez méltóan mutatja be.

1919 február–márciusában — mint a különböző írások, riportok is bizonyítják — már mind nyilvánvalóbbá vált a helyzet átmeneti jellege. Sokasodtak a nehézségek, az ellentmondások, s megoldatlan kérdések. Nem egy helyen „ébredő”, a polgári demokratikus forradalom vívmányainak megsemmisítésére törekvő ellenforradalmi akciókra is sor került. A kötet tanúbizonysága annak, hogy irodalmunk kimagasló képviselőinek zöme nem akart megállni, még kevésbé visszafordulni. A többség nem tekintette befejezettnek a forradalmat, hanem a társadalmi kérdések megoldását a forradalom továbbfejlődésétől várta. Vonatkozik ez nemcsak Komját Aladárra és a már kommunistává vált költőkre, hanem Nagy Lajosra, Juhász Gyulára, Móricz Zsigmondra és másokra is, akik a polgári radikalizmus eszmevilágától jutottak el az új forradalom szükségességének megértéséig.

A válogatás szükségszerű hiányaiért egyébként részben kárpótolja az olvasót a gondosan összeállított, teljességre törekvő bibliográfia. Mégis — úgy véljük — Móra Ferenc egy-két írása helyet kaphatott volna a gyűjteményben. (Ha nincs is szépirodalmi alkotása — ilyen a bibliográfiában sem szerepel

talán egy-két publicisztikai jellegű munkával. Hiszen akad erre példa a kötetben.) Esetleg a bibliográfiában szereplő néhány Gárdonyi-írás közül is közölhetett volna egyet a szerkesztő. Éppen politikai szempontból figyelemre méltó Hock János „*Karácsonyi ének*” c. költeménye, amely a forradalom jellegéből fakadó korlátozottságát mutatja meg: szívesen olvastunk volna részleteket belőle. Szabó Dezső akkori munkásságának fő irányát — tekintettel a kötet tudományos jellegére — irodalmunk képének teljessége érdekében, legalább egy írással érzékeltetni lehetett volna.

Néhány szót az eddigi recenziókban méltatlanul mellőzött bevezető tanulmányról. Az egész forradalmi korszak indulásáról szólva József Farkas bevezetője találóan emeli ki a fő kérdéseket, amikor megállapítja: „Három nagy kérdéssel viaskodtak a magyar írók ezekben az esztendőkből: hogyan lehetne mielőbb véget vetni az okatlan vérontásnak, s ide kapcsolódva: mennyivel hozza közelebb a béke percét az orosz forradalom; milyen lesz a magyarság sorsa a — láthatóan vesztes — háború után s végül, a világ kapuján dörömbölő szocializmusról is ki kellett alakítaniuk véleményüket.”

József Farkas meggyőzően mutat rá, hogyan tükröződnek a történelmi események az egyes írók műveiben, hogyan jut el az adott sajátos politikai helyzetben a polgári írók jelentős része is a szocialista átalakulás igényléséig. Valóban, az akkori helyzet lényegét határozza meg a forradalom továbbfejlődésével kapcsolatos megállapítása „... a polgári forradalom talaján megállapodni lehetetlen volt már: nem a polgári vagy szocialista forradalom kérdését tette fel immár a történelem, hanem a szocialista forradalom vagy ellenforradalom választútja elé állította a magyarságot.” A bevezető tanulmány alaposan kifejtett fő mondanivalója: haladó irodalmunk fő tendenciái beletorkolltak a Tanácsköztársaság irodalmába. József Farkas történelmi elemzése alig hagy kívánnivalót maga után. Mégis — ha egyáltalán tehetünk még kritikai megjegyzéseket — legfeljebb a nemzetközi forradalmi helyzetre való erőteljesebb utalást hiányolhatjuk. Az írók magatartása szempontjából nagy jelentősége volt ugyanis annak — a korabeli eseményeket figyelembe véve nem is irreális — nézetnek, amely szerint néhány hónapon belül az egész kapitalista világ összeomlik. Ez az általánosan elterjedt vélemény nyilván hatékony tényező volt az írók balratolódásában. Ami a szomszédos országok burzsoáziájának antant-részeiről történő támogatását illeti, itt a szovjetellenes intervenció valóban fontos tényező volt, az antantot azonban háború alatti megállapodásai is kötelezték. A háború elvesztésének megvoltak a maga következményei, melyeket a nacionalista hangoltságú magyar közvélemény akkor még úgyszólván tudomásul sem vett.

Ki kell emelnünk azt a finom, sokoldalú elemzést, amellyel József Farkas bevezetőjében a Tanácsköztársaság problematikáját megközelíti. Miért üdvözltek a modern magyar irodalom képviselői a szocialista forradalmat? Mit vártak tőle? Milyen volt a forradalmi munkásirodalom és a Tanácsköztársaság kapcsolata? Hogyan vetődött fel 1919-ben a pártosság problémája? Mind-megannyi izgalmas kérdés, amelyre a szerző—szerkesztő a felsorakoztatott nagymennyiségű forrásanyag alapján meggyőző, mindenfajta vulgarizálástól mentes, történeti választ ad. Ha végigolvassuk a gyűjteményt, a bevezető tanulmány minden megállapítását alátámasztva látjuk. A modern magyar polgári irodalmat humanizmusa és patriotizmusa bírta arra, hogy — ha természetesen fenntartásokkal és későbbi megtorpanásokkal is — a szocialista rend szolgálatába álljon. A munkásirodalom legjobb képviselői — ha nem is

ismerték fel a pártról szóló lenini tanítás igazát — a munkáshatalom őszinte hívei és művészi tolmácsolói voltak. A kommunista írócsoporthoz pedig „a Tanácsköztársaság napjaiban kovácsolódott ki a pártos irodalom zászlóvivőjeként.” Mindezek a folyamatok — és erre is felhívja figyelmünket a bevezető — messzeemenően éreztették hatásukat irodalmunk későbbi fejlődésében is.

A gyűjtemény II. kötete a polgári forradalom publicisztikájának és irodalmi életének dokumentumait tartalmazza. Nem tévedünk akkor, ha megállapítjuk, hogy elsőrendű történelmi forrásanyaggal van dolgunk. Csak egy kiragadott példa: Lehetett a forradalom jellegét, sorsát találéokban meghatározni, mint ahogyan azt Babits Mihály tette a Nyugat 1918 novemberi számában: „Micsoda forradalom ez? Polgári Forradalom? Negyvennyolcas szabadságforradalom? Nacionalista? Vagy antinacionalista forradalom, vörösforradalom, szocialista, társadalmi? . . . Megállhat-e a forradalom, mely annyi felé hajt és tendál, megmaradhat-e egy forradalomnak, mely annyi ellentmondásnak véletlen együttműködéséből született, nem kell-e továbbmennie, tovább bomlania, új meg új forradalmakká, amint az ellentmondások újra elválnak?”

Hasonlóan jelentősek a Móricz-hagyatékban fennmaradt jegyzetlapok, amelyek e kötetben jelentek meg első ízben nyomtatásban és a polgári demokrácia mélyreható kritikáját adják. A kötetben olvasható Révai Józsefnek a Vörös Újság első, 1918. december 7-i számában közölt „*Osztályharcot!*” című cikke, amely a hazai kommunista publicisztika egyik első, kiforrott, nagyhatású terméke. Megismerkedhetünk olyan, fontos korabeli problematikát taglaló dokumentummal, mint Kunfi 1919 márciusi nyilatkozata a művészetek szocialista megítéléséről. Kassák Lajosnak a Ma „Világsszemléleti második külön számát”-ban megjelent *Agitáció* című cikke az értelmiség és a munkáshatalom, az eljövendő kommunista társadalom kulturális problémáit boncolgatja messzeható erővel. A kötet számos dokumentuma kapcsolódik a Ma és az Internacionále című folyóiratok közötti vitához. E vita áttekintése hozzásegít bennünket olyan fontos problémák történelmi értékeléséhez és tisztázásához mint a szocialista — kommunista kultúra fogalma, a művészetek pártirányításának kérdése stb.

E kötettel kapcsolatban lényegében csak egy kritikai észrevételünk van: szerintünk nem sikerült a szerkesztőnek a szépirodalmi és publicisztikai anyagot mindig szerencsésen szétválasztani egymástól. (Ez többek között Tóth Árpád és Móra Ferenc írásainak közlésénél mutatkozik meg.)

A harmadik kötet a Tanácsköztársaság szépirodalmi-jellegű dokumentumait tartalmazza. Természetesen olyan viszonylag rövid időszaknak, mint amilyen a Tanácsköztársaság 133 napja volt, szorosan vett szépirodalmi termése nem lehet túlságosan gazdag. A kötet anyaga mégis meggyőző bennünket arról, hogy ezen a területen is nagy lendülettel megindult a munka és korszakos kezdeményezésekre került sor. Ebben a kötetben olvashatjuk Tóth Árpád *Az új isten* című versét csakúgy, mint Somlyó Zoltánnak vagy Oláh Gábornak a proletariátussal, a munkáshatalommal szolidáris verseit. De itt található Kosztolányi sajátos humanizmusának olyan jellegzetes terméke is, mint amilyen a *Szemek a homályban* című írás.

A közölt anyag tanúsága szerint a proletárforradalmat követően a hagyományos szocialista irodalom (Farkas Antal, Peterdi Andor, Gyagyovszky és mások) tartalomban és formában nem lekicsinyelhető fejlődést tett meg. Ennél jelentősebb azonban, hogy megismerkedhetünk a hazai, kommunista

eszmiségű irodalom első lépéseivel, történelmi és irodalomtörténeti határköt jelző alkotásaival. Ilyen Kahána Mózes *Vörös vers* című költeménye, vagy Komját Aladár verse; a *Bolsevikiek*. Ugyanebbe a kategóriába tartozik Barta Sándor és Barta Lajos munkássága is.

A szerző bőséges jegyzetei itt is — akárcsak az előző kötetekben — képet adnak a korszak irodalmi életéről; jelesül a Tanácsköztársaság vezetőségének kommunista elvi alapon nyugvó, átgondolt, az egész kulturális élet fellendülését eredményező politikájáról. Ugyanakkor amikor a tanácskormány szabad lehetőséget biztosított minden művészi értéket jelentő, progresszív tendenciájú irodalmi áramlatnak, stílusirányzatnak és megakadályozta a némelykor jelentkező, más irányzatok kiiktatására törő agresszivitást, egyben erőteljesen támogatta azokat az irányzatokat, amelyekben a szocialista forradalom eszméje közvetlenül megnyilatkozott.

Tekintettel arra, hogy a gyűjtemény hű tükre a valóságnak, az olvasó nem kap idealizált képet a Tanácsköztársaság irodalmáról sem. Megismerkedik olyan művekkel, amelyeknek a munkáshatalom idején történt megjelenése véletlenszerű, de olyanokkal is — és ezek vannak többségben — amelyek vagy direkt módon, vagy áttételesen — de magukon viselik a Magyarországon győztes, Európa-szerte pedig a győzelemért küzdő szocialista forradalom jellemvonásait. A szemelvényekből a mai olvasó előtt immár történeti érdekességgel tűnik ki, hogy a lényeges vonásokban azonos ideológiai tartalom a megformálás során hogyan ölt különböző formát.

Meg kell jegyeznünk, hogy a szépirodalom és a publicisztika elválasztása a III. kötetnél sem sikerült a szerkesztőnek maradéktalanul. A kötet számos publicisztikai jellegű írást is tartalmaz, igaz hogy többnyire színvonalas esztétikai megoldásban.

A gyűjtemény negyedik — legterjedelmesebb — kötete a Tanácsköztársaság publicisztikájáról ad átfogó és egyben részletező képet. A közölt írások — tekintettel a műfaj sajátosságaira — bemutatják a magyar irodalom, a magyar kulturális élet politikai állásfoglalását. Az anyag természetesen alkalmas megfelelő irodalomtörténeti differenciálásra. Az előzőekből kitűnt, hogy a magyar kultúra kimagasló képviselőinek zöme lelkesedéssel fogadta a Tanácsköztársaság kikiáltását, a munkáshatalomtól várta a háború következményeinek felszámolását, az ország és egész Európa égető kérdéseinek megoldását. Szinte mindenki abban a hiszemben élt, hogy küszöbön áll az egész kontinensre kiterjedő szocialista átalakulás, amely máról holnapra új képet ad majd a világnak. Hamarosan kitűnt azonban, hogy a valóság ezt az optimizmust nem igazolja; különböző nehézségek jelentkeztek, amelyek hatottak politikára és irodalomra egyaránt. Az írók egy részénél (Babits, Móricz, Kosztolányi, Karinthy stb.) bizonyos elkedvetlenedés tapasztalható, azok pedig akik korábban is súlyos fenntartásokkal fogadták a Tanácsköztársaságot, még inkább befelé fordultak. Mások viszont — így Kassák, Nagy Lajos, Barta Lajos, Szini Gyula — következetesen kitartottak a munkáshatalom mellett. Juhász Gyula és Móra Ferenc a franciák által megszállt Szegeden is szolidárisak voltak a proletárdiktatúrával és Osvát, valamint Schöpflin sem csökkentette új irodalmat szervező munkájának lendületét.

A hatalmas publicisztikai anyag széles történelmi képet ad. Jászi Oszkártól és Biró Lajostól kezdve Révai Józsefen át egészen Szabó Dezsőig hangot kap mindenki, akinek az irodalom és az irodalompolitika területén érdemleges szerepe volt. Értesülünk Kun Bélának az irodalommal kapcsolatos állásfog-

lalásairól, megismerkedhetünk Lukács György és Kunfi Zsigmond nézeteivel, a Tanácsköztársaság kiegyensúlyozott kulturális politikájának elméleti alapjaival. Ez a kiegyensúlyozottság azonban nem jelent problémátlanyságot. Csakúgy, mint az élet más területén a művelődéspolitikában is különböző felfogások érvényesültek. Az útkeresés mindmegannyi jegyének vagyunk tanúi. A különböző felfogásokat azonban áthatják a szocialista jövőről szóló alapvető marxi tanítások, az új társadalmi rend megteremtésének forradalmi követelményei.

Talán a gyűjtemény egyik köteténél sem tűnik fel annyira az olvasónak mint itt, a legterjedelmesebb esetében, a jegyzetapparátus és a függelék impozáns anyaggazdagsága, az emögött levő hatalmas szerkesztői-szerzői munka. Ennek segítségével betekintheünk a Tanácsköztársaság irodalmi életének nemcsak nagy összefüggéseibe, hanem részleteibe is. Művek keletkezése, irányítás, írói kapcsolatok, levelezés, művelődéspolitikai — és mindezen túlmenően helytállás, megalkuvás, fenntartások és azonosulások, úgyszólván mindenről olvasható itt, ami hozzátartozik a mindennapok irodalmi életének valóságához.

*

Úgy véljük, a fentiek után aligha szükséges a mű összefüggő értékelése. Mégis, befejezésül újra hangsúlyozzuk, hogy az Irodalomtörténeti Intézet és az Akadémiai Kiadó „Irodalom — szocializmus” sorozatát nagyban gazdagította a „Mindenki újakra készül . . .” négy kötetének megjelentetése. Olyan példás filológiai hűséggel készült, nagy tudományos invencióval válogatott és kommentált kortörténeti gyűjteményről van szó, amely nemcsak rendkívül gazdag és értékes forrásokat őriz meg, hanem sokszor revelációnak ható anyagával, kardinális problémáival jelen van; él és hat napjainkban is.

Erényi Tibor

A PARASZTDALTÓL A MUNKÁSDALIG

Szerk.: Katona Imre, Maróthy János, Szatmári Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

„A munkásdalkutatás fiatal tudományág: bár voltak fontos előzményei, rendszeres kimunkálása mégis csak mintegy másfél évtizede indult meg, hazánkban is, nemzetközileg is. A lemaradást részben a munkásdalkutatás által igényelt interdiszciplináris-komplex módszerek fejletlensége, részben politikai és művelődéspolitikai elő- vagy tévítételek magyarázzák.” Fenti gondolattal — mint a bevezető első bekezdésével — bocsátotta útjára a három szerkesztő azt a kilenc, terjedelmében, tartalmában és módszerében egyaránt különböző tanulmányt, amely együttesen éppen a komplex kutatás továbbfejlesztését segíti elő. A tanulmányok között akad alig kommentált anyagközlés éppúgy, mint értékelő feldolgozás, archivális kutatás publikációja és esztétikai értékelő kísérlet. A kötetet elsősorban mégis további vállalkozások kiindulópontjaként lehet értékelni — amint azt a bevezető teszi —, hiszen az igazi szintézisig még tömördek részletkérdés vár tisztázásra, az összefoglalás igényével fellépő kutatásokat nyilvánvalóan további alapos gyűjtőmunkának, egy-egy zártabb városi, vagy táji közösség felmérésének kell megelőznie

— méghozzá nyilvánvalóan hamarosan, amíg még valamelyes aktivitása, élő hagyománya van a vizsgálandó anyagnak.

Bizonyos módszertani, értékelésbeli és esztétikai buktatókat a kötet, mint egész, éppen a tudományág frissessége miatt még nem tudott, nem is tudhatott áthidalni (erre később még visszatérek), a különféle ellenvetéseknel mégis sokkalta erősebb az öröm hangja. A szerkesztőknek ugyanis a témáknak az eddigieknel szélesebb spektrumát sikerült összefogniuk, amikor lényegében a dolgozó szegény emberek, munkások és parasztok dalainak vizsgálatára nyertek meg tekintélyes szakembereket, vagy éppen lelkes fiatal kutatókat. Már maga a cím is komoly ígéretet tartalmaz. Annak az igénynek tesz eleget, hogy megkeresse az összefüggést a kizsákmányolt nép különböző osztályainak, rétegeinek költészetében, zenéjében s az ismertenél szélesebb népi — nemzeti egységben ábrázolja a nincstelen parasztság és a magyar munkásosztály kulturális örökét. E kutatások eredményeképpen nyilván kézzelfogható bizonyosságot nyer majd, hogy a proletariátus épp olyan őrzője és letéteményese egy nemzeti kultúrának, mint a sokoldalúan feldolgozott folklórú parasztság. De, mondom, a cím elsősorban ígéret, egy igény megfogalmazása és „A parasztdaltól a munkásdalig” megjelölés helyett talán még pontosabban fedte volna a tartalmat a „parasztdal, munkásdal” megjelölés.

Az anyagközlés módszertani problémái a dalszövegek vizsgálóinak elsősorban technikai jellegűek, míg a teljes dalokat, szöveg és zene együttesét feldolgozó munkákban voltaképpen már tartalmivá növekvő komplexusba sűrűsödnek. KATONA IMRE rendkívül sokoldalú elemzéssel dolgozza fel *A mezőgazdasági munkásság dalai*-t. Szövegelemzéseinek olvasásakor a muzsikust csak irigység foghatja el, mert az anyag hasonló igényű zenei értékelése még várat magára. Persze, a versekkel nyilvánvalóan könnyebb is boldogulni. A szövegeket kísérő jegyzetapparátus azonban még ebben a tanulmányban is problematikus. Katona Imre ugyanis a különféle kiadványokban szereplő daloknál csupán a kiadvány szerzőjének — szerkesztőjének kezdőnevét adja meg s a hivatkozás tárgyául szolgáló kiadványt csak a tanulmány végén levő irodalomjegyzékből lehet kikeresni. Ehhez azonban a Katona Imre által elvégzett, szinte teljes anyaggyűjtő munka megismétlése szükséges. A még publikálatlan daloknál viszont megadja a gyűjtő nevét, a gyűjtés évszámát és az előadó életkorát. Akár az olvasó is érdekes következtetéseket vonhatna le, ha ezeket a pontos adatokat minden egyes dalidézetre vonatkozóan megkapta volna.

A metodológiai problémák a zenei anyag közzétételével tovább fokozódnak. BORSAI ILONA *Summásdalok* című tanulmányában és KISS LAJOS *A munkásság dalai Várpalotán és környékén* című munkájában szöveg és zene mereven elválik egymástól. Borsai tematikusan zárt és jól elhatárolható anyagot tesz közzé, itt tehát a különválasztás kevésbé zavaró, bár a szövegekhez tartozó dallam visszakeresése nála is meglehetősen fáradságos tevékenység. Ez azonban technikai kérdés, bizonyára a kötet megszabott — bár nem csekély — terjedelme ösztönözte a leggazdaságosabb közlésre. Szöveg és dallam elkülönített vizsgálatát Borsai tanulmányában az is indokolja, hogy típusokat kutat. E dallamtípusok között azonban akad — mint arról alább még szó lesz — néhány érdekes jelenség, több figyelmet érdemlő képződmény. A „rendhagyó” szerkezetek elemzése segítené annak tisztázását, hogy van-e zeneileg is megragadható sajátossága a summás — vagy béres, bányász stb. — daloknak. Sok jel mutat arra (l. alább Balázs Árpád tanulmányának ismertetését),

hogyan vannak ilyen zenei sajátosságok s körüljárásuk annál pontosabb lesz. minél több zenei példa bizonyítja létüket. A szövegek értékelése Borsainál sokkal magasabb színvonalú s különösen értékes, hogy a dalok funkciójának megállapítására hiteles tanúkat szólaltat meg.

Említett tanulmányában Kiss Lajos új anyagot tesz közzé — javarészt saját gyűjtéséből — 146 dal szövegét és kottáját. A szerző és partnerei 1374 dalt gyűjtöttek Várpalotán és környékén, a reprezentatív válogatás tehát a teljes anyagnak mintegy 11 százalékát teszi ki. Számomra a kötet egyik legizgalmasabb olvasmánya volt Kiss Lajos tanulmánya, amelyből kiderül, milyen sokrétű gazdagsággal él egymás mellett a különböző hagyományokból származó dalok sokasága. Úgy érzem azonban, hogy éppen az ilyen heterogén, tematikailag cseppet sem körülhatárolt dalanyag rendszerezésében viszonylag formálissá válik a hagyományos zenei folklór kadenciák, valamint sor- és szótagszám szerinti rendezőelvének alkalmazása. Itt mindenképp beszédesebb lett volna a szöveg szerinti rendezés elvét követni, ami által különben nagyjából szintén közel kerültek volna egymáshoz a rokon dallamok. Tiszteletet parancsoló apparátussal kommentálja a szerző az egyes szövegeket és dallamaikat. Egy elkövetkező — s talán még nagyobb anyagot felölelő — vizsgálatkor érdemes lenne részletesebben foglalkozni a magyar népzene alapuló dallamanyag némely új sajátosságával. Ebből a vizsgálatból ugyanis alighanem az derülne ki, hogy éppen a „bányász-népdal”, és a paraszti munka legújabb állomását megéneklő „Téess”-dalok tartalmaznak népzeneinkből szervesen kisarjadt új zenei elemeket is. A közzétett anyagban a legizgalmasabb idevágó példák egyike az 58. számú dallam (394. l.). Ez a formáját tekintve új stílusú népdal különös kettős — g-moll, c-dúr hangnemiséget mutat. Kivált érdekes a 64—86. számú dallamcsoportba foglalt öt bányásznépdal. E csoporthoz Kiss Lajos irányítúként közzétesz egy Bukovinából származó variánst. Csakhogy a bányásznépdalok karaktere teljesen megváltozik a kérdőjelként felcsapó sorzárlatok révén. Hasonló új jelenséget még többet is tartalmaz a közzétett dalanyag s meglehet, hogy a Várpalotán és környékén gyűjtött 1374 dal még további tanulságokkal is szolgál a dallamok fejlődésére. Különben érdemes lett volna tudni, hogy az itt közzé nem tett dalok a 146 publikált dallamnak variánsai-e s egyáltalán, milyen szempontok szerint kerültek be a dallamok a válogatásba. Kiss Lajos arról ugyan beszámol, hogy a publikációban a gyűjtött anyag hű keresztmetszetét adja, de arról már nem, hogy miért pont ezt, vagy azt a dalt tartja közlésre méltóan tipikusnak.

Kiss Lajos tanulmánya az egész kötetnek talán a legfontosabb publikációja. Ismertetésénél azért is időztem ilyen hosszasan, hogy mintegy „hangosan gondolkozva” próbáljak rávilágítani az anyagban rejlő további lehetőségekre. Azt azonban nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyire örömdetes, hogy a hagyományos zenefolklorisztika olyan kiváló képviselői, mint Kiss Lajos, Borsai Ilona, vagy VIKÁR LÁSZLÓ (*Kelet-nógrádi bányászdalok*) tevékenységük körét kiterjesztették a munkásfolklór kutatására is.

Vikár László 80 dalból 18-at tesz közzé. Ez a Kiss Lajoséhoz viszonyítva szerényebb anyag is rendkívül tanulságos, mert a szerző minden dal életéről is bőven közöl adatokat s kivált, mert énekeseit is megszólaltatja, hogy ismerjék a dalok egykori funkcióit. Kiugróan érdekes a 3. számú, megmagyarosított szláv dallam, amelynek meghonosodásával alighanem hasonló folyamatnak lehetünk tanúi, mint a Balázs Árpád által közzétett „Isten veled Szibéria” kezdetű dalban (303. l.); valamint a recitativo-szerű 11. dalban, kérdően fel-

csapó első sorvégzőjével. Utóbbi, Vikár közlése szerint a környék legerőteljesebb bányászdala.

BALÁZS ÁRPÁD *Adatok Csongrád megye munkásdalthagyományához* című tanulmánya anyagában még szerényebb, mindössze öt dalt tartalmaz, ám ezek mindegyike éppen arra a zenei specifikumra hívja fel a figyelmet, amely a munkásdal paraszti rétegében a többévezredes magyar folklórt új elemekkel gazdagította. Balázs Árpád „adalékain” igencsak érdemes lenne követni éppen az új zenei vonások nyomát, még akkor is, ha ez a legújabb szintetizáló stílus dallamokban nem olyan gazdag, mint a hagyományos paraszti népzene. (Ilyen, különleges vizsgálódásra méltó dallamok Borsai Ilona gyűjteményében a többi között az I. 5, II. 30, V. 7, V. 9a, VII. 21 számú példák.)

Katona Imre már említett, átfogó tanulmánya mellett különleges érdeklődésre tarthat számot KRIZA ILDIKÓ monográfiája, amely *A mezőgazdaság kapitalizálódásának visszhangja népdalköltészetünkben* címmel a cséplőgépbe esett lány balladájának változatait veti egybe s értékeli. Munkájában széles társadalmi körképet ad, hogy pontosan meghatározhassa a vizsgált dal szövegének keletkezési körülményeit, funkcióját. NAGY DEZSŐ *A századforduló parasztmozgalmainak szellemi hagyományai (1890–1910)* című munkájához a kulcsot az összefoglalásban (296. l.) elrejtett alábbi gondolat adja: „Az agrárproletár folklór és költészet lényegében nem esztétikai, hanem politikai kategória”. Csakhogy, míg az olvasó idáig eljut, az írásból inkább ennek ellenkezőjét érezheti kicsendülni, bár az idézett versek javarésze valóban botesinálta versfaragók műve s érthető, ha e dalok napi aktualitásukat elvesztvén, nem tudnak gyökeret eresztetni. Tanulmányának talán legnagyobb érdeme, hogy hatalmas könyvtári anyagot dolgoz fel benne, lankadatlan szorgalommal. Megfogalmazásait azonban — úgy érzem — a szerkesztőknek még nagyobb gonddal kellett volna átfésülni. Idézek a 255. lapról: „A polgári rágalmak azt hirdetik, hogy a pártok »elrontották« a költőket. A valóságban ez fordítva van.” Vagyis: a költők „elrontották” volna el a pártokat? — Mert az idézet ezt jelentené. — Nagy Dezső tüstént megmagyarázza, mi van fordítva: „A politikai költészet jóval előbb lépett fel, mint a megszervezett modern pártok.” GECSÉNYI LAJOS *Adatok a munkásdalok terjedésének történetéhez (1919–1944)* című rövid írása jó példája a munkásdalkutatás komplexitásának. A szerző történész és a két háború közötti ügyészégi aktákban, a KMP, az akkori MSZMP és a KIMSZ ellen lefolytatott perek anyagában talált rendkívül érdekes anyagot a munkásdalok életéről, terjedéséről.

A legnehezebb feladatra VOIGT VILMOS vállalkozott, amikor *Irányzatok és távlatok a mai munkásdalkutatásban* címmel e fiatal tudományág kutatási programját kívánja megvonni s általános esztétikai helyét keresi a munkásdalknak. Több fejezetre osztott tanulmányának — véleményem szerint — legmaradandóbb része a bevezető. (A munkásdalkutatás jelentősége), amely egyben a munkásdal történeti áttekintését is adja. A munkásdal fogalma című fejezet már fölöttébb problematikus, mert Voigt, a munkásdal különböző, szűkebb és tágabb felfogásainak ismertetése után, tárgyát a lehető legkisebb körre szűkíti le, mondván: „... ideiglenes definícióként azt fogadhatjuk el, hogy munkásdalknak nevezzük a munkásság nagyobb csoportjainak dalait, amelyek a munkafolyamatok társadalmi eseményeivel és a munkások csoportjainak politikai helyzetével és harcával foglalkoznak.” Végére nem feledkezhetünk meg arról a különbségről, amely egy dal és egy vezércikk között objektíve fennáll. Nagyon is sivár képet nyújtana a munkásosztály szellemi életéről,

A szerkesztők nevével jelzett bevezető tanulmány tömörségében is egyike a kiadvány legfigyelemreméltóbb momentumainak. Kivált tanulságos a magyar munkásdal fejlődésének tömör vázlata. Milyen hasznos is lenne ezt kibontva, részleteiben is megvilágítva olvashatni. Egyetlen kérdésem lenne a bevezető szerzőihez, miként értsem a következő megállapítást: „*A munkásosztály saját hivatásos művészete* nálunk a századforduló körül indul és képviselői között éppúgy akad radikálizálódó magyarnóta szerző (pl. Bodrogi Zsigmond), mint a kuruc plebejus költészetet újjászülő és ebben Ady népies párhuzamát adó vidéki értelmiségi (pl. Szatmári Szatyi Sándor) . . .” (12. l.). Vajon a két költő *színvonalának*, vagy pedig *írányvonalának* párhuzamára gondoltak a szerkesztők e nem teljesen egyértelmű megfogalmazással. Előbbit ugyanis aligha lehet elfogadni.

A kiadó teljes német nyelvű fordítását adja a bevezetőnek és tartalmi kivonatait a tanulmányoknak, hogy a könyv gazdag anyaga felől a nemzetközi kutatás legalább tájékozódni tudjon. E mellett az önmagában véve öröndetes tény mellett, sajnos mégsem mehetek el szó nélkül, annál is kevésbé, mivel a megoldatlan fordítás tapasztalatom szerint nem egyetlen kötet elszigetelt problémája. Primitív nyelvtani hibákról (egyes és többesszám egyeztetése, rossz ragozás stb.), vagy pontatlanul fordított tanulmánycímekről nem is kívánok szót ejteni, bár ezek sem éppen öröndetesek. Szótárból kikeresett, oda nem illő fordulatok, nehézkes mondat szerkezetek felett is elsiklanék, ha a fordítás nem eredményezne több helyütt tartalmi torzításokat. Azt ugyanis megszoktam már, hogy a fordításokkal — kivált szakszövegekben — többnyire baj van. Katona Imre munkájának résuméé-jében azonban az áll, hogy „az elemzett mintegy 1200 dal nem egészen *egy ezreléke* a teljes felgyűjtött magyar népdalkincsnek” (92. l.), helyesen: egy százaléka (l. 23. l.). Borsai Ilona tanulmányának kivonatában „tíz- és tizennégy soros dalokról” olvashatunk (227. l.), ugyanennyi szótagú dallamok helyett. Nagy Dezső ismertetőjében „nyilvános sajtóról” esik szó (300. l.), aminek semmi értelme. Végül a legsúlyosabb tartalmi hiba: Voigt írásának összefoglalójában a munkásirodalom kapcsán „hivatalos hivatásos irodalomról (offizielle Berufsliteratur)” történik említés. Ez részint értelmetlen, részint, mint kategória sem létezik, nem lévén nálunk, sem másutt hivatalos irodalom, vagy művészet. Ezt a kategóriát éppen ellenségeink húzzák ránk előszeretettel. — Mindezen fordítási hibák gondosabb lektorálással könnyűszerrel elkerülhetők lettek volna.

A parasztdaltól a munkásdalig egyes tanulmányait illető valamennyi ellenvetésem együttesen sem lehet annyira nyomatékos, hogy elfedjék a kötet remélhetően sok irányban ösztönző hatást kiváltó érdemeit. E tanulmánygyűjteményt haszonnal és tanulsággal sok tudományág képviselői forgathatják, zene- és irodalomtörténészeink éppúgy, mint a néprajzosok, vagy legújabb kori történelmünk és a magyar munkásmozgalom történetének kutatói. Ez pedig már önmagában is bizonyítja, hogy a bevezetőben hiányolt „interdiszciplináris-komplex módszerek”, vagyis a munkásdalkutatás sokoldalú módszerének kialakításához e gazdag kötet jelentékenyen hozzájárult.

Breuer János

REMETE LÁSZLÓ: „RENGJ CSAK, FÖLD!”

Ízléses, szép kötetben adta közre a Kossuth Könyvkiadó a Kommunista Magyarországi Pártja megalapításának 50. évfordulója alkalmából a magyar proletárforradalom felé ívelő történelmi fejlődés értékes és fontos — sok új anyagot tartalmazó — dokumentumait Remete László rendszerező szerkesztésében. Az első világháborútól 1919 tavaszáig, a Magyar Tanácsköztársaság diadalra jutásáig sorakoztatja fel a korszak hangulatát, romantikus pátoszát felidéző egykorú írások — versek, karcolatok vagy publicisztikai megnyilatkozások — legjellegzetesebb darabjait és tárgyas-leíró visszaemlékezéseit. Változatos szerkesztési módszerével Remete László teljes szélességében be tudja mutatni a forradalom felé hömpölygő — sok-sok folyamból összetett — viharos áradatot.

A könyv legértékesebb részét a gazdag árnyalatú visszaemlékezések és leírások, a kevésbé közismert (nemegyszer: alig-alig hozzáférhető) forráspublikációk jelentik, különösen Kun Béla, Lukács György, Vágó Béla, Hajdú Pál, Rabinovics József, Szántó Béla, Rákos Ferenc és Boross F. László emlékező írásai. Érdekesekek és fontosak Garami Ernő, Buchinger Manó, Juhász Nagy Sándor és mások — mint például Habsburg József főherceg vagy Windischgrätz herceg — emlékezései, az események menetét vagy egy-egy fontos részletét sajátos szemszögből rögzítő írásai is, csakúgy mint a korabeli eseményeket a szemtanú hitelével megörökítő, azokra közvetlenül reagáló újságcikkek, röplapok és egyéb dokumentumok. Számunkra azonban a legtanulmányosabb a kötet szövegközlési és sajátos szerkesztési módja, ami által a közreadott irodalmi alkotásokat Remete Lászlónak oly módon sikerült beágyaznia a történelmi, napi-politikai események dokumentumai közé, hogy e művek létrejöttének körülményeit közelebbről szemlélve, az események menetére ható — vagy visszaható — jelentőségük is jobban kidomborodhatik. Ezáltal nagyobb fény vetődik a közzétett irodalmi alkotások társadalomformáló és irodalomtörténeti szerepére is, másrészt az e művek keletkezésének körülményeit jobban megvilágító eseményeket leíró adalékaival, az ebben a korszakban búvárkodó irodalmárok számára is segítséggel szolgálhat. Elég, ha itt olyan nevekre utalunk a könyvben szereplő írók közül, mint a kötet címét is megadó Ady Endre, vagy a magyar avantgarde irodalom vezető egyénisége, Kassák Lajos, olyan írókra mint Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Krúdy Gyula, Nagy Lajos, Gábor Andor, Bíró Lajos, Komját Aladár, Barta Sándor, Várnai Zseni vagy Franyó Zoltán.

A céltudatosan megszerkesztett szemelvény-anyagot tíz önálló tematikát hordozó fejezetre bontva teszi közzé Remete László. A könyv első fejezete az 1914—18-as világháború világot „átrendező” szerepét mutatja be, s néhány szemelvényt a háborúellenes irodalomból. A következő rész az 1917 februári orosz forradalomnak a magyar munkásosztály és a haladó rétegek eszmei fejlődésére gyakorolt hatását vizsgálja, de itt már bővebben él az irodalmi anyagok adta lehetőségekkel. S e fejezet felépítésében egyes szocialista vezetők visszaemlékezéseit is jól értékésíti. Hasonlóan jelentős teret szentel az 1917. évi Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének; szépirodalmi anyaggal csakúgy mint korabeli dokumentumokkal és későbbi visszaemlékezések felidézésével érzékelteti e „békeforradalomnak” a magyar forradalmi fejlődésre gyakorolt roppant hatását. Ugyancsak külön fejezetben

tárgyalja az 1918 nyarán—őszén bekövetkezett belpolitikai viharokat, és az antimilitarista és baloldali szocialista erők mind aktívabb tevékenységét a polgári demokratikus forradalom előkészítése során. E rész az 1918 őszén ki-robbant magyarországi polgári demokratikus forradalomig vezeti el az olvasót. E fejezetekben rövidebb-hosszabb ideig elidőzhet a forradalmi hullámverés legfontosabb momentumainál; világot megrázó viharok és a magyar glóbusz belpolitikai szélzúgásai jelenítődnek meg a könyv lapjain, amint döngetik a „törpe hatalmasok” öröknek vélt uralmát. Kár, hogy az itt szereplő egykorú leírások között nem kapott helyet Hatvany Lajosnak az Esztendőben meg-jelent emlékezése a polgári demokratikus forradalom ki-robbanásának körülményeiről és az első forradalmi napok lázas eseményeiről, amely színesen, a szemtanú sajátos szemléletével örökíti meg a nagy történelmi fordulatot.

Remete László könyvének nagyobb és jelentősebb részét azok a fejezetek alkotják, amelyek a polgári demokratikus forradalom győzelmét és a „meg-készt” forradalom politikai problémáit elevenítik fel; amelyek a Kommunisták Magyarországi Pártja létrejöttét és áldozatos küzdelmeit örökítik meg. A szocialista forradalom felé száguldó ország új világot vajdó napjait és hónap-jait megrajzolva, e fejezetekben nyújt legtöbb érdekesen-újat a szerző, amikor ma már nehezen hozzáférhető emlékezések és folyóiratok lapjairól felidézi a magyar kommunisták, a magyar dolgozók forradalmi harcát és követi azt, amíg e harc elérkezik a proletárforradalom kapujáig, a Magyar Tanács-köztársaság létrejöttének diadalmas napjáig. E fejezetek során a leginkább szembetűnő Remete Lászlónak az a szándéka, hogy az ismertebb szépiro-dalmi alkotások és más dokumentumok helyébe új, kevésbé ismert írásokkal mutassa be a forradalmi küzdelem hősiességét. Kiemelkedő jelentőségű az új dokumentumok közül Kun Béla 1926-ban keletkezett írása, amely eredetileg a moszkvai Magyar Klub faliújságján jelent meg; érdekes, új mozza-natokban gazdag Vágó Béla visszaemlékezése a Vörös Újság megindításá-ról és sok új adalékkal bővíti ismereteinket Szántó Rezső, Rákos Ferenc és Heller Samu írása is e fejezetekben. Ugyanakkor hiányérzetünk is támad e lapokat forgatva: közismert, de alapvető visszaemlékezések, mint például Lengyel József a Visegrádi utcai párház életéről, vagy — más szempontból — Kassák Lajos Egy ember élete ma már nehezen hozzáférhető VII. köteté-nek valamely idevágó részlete, méltán kaphattak volna helyet a kötet — korabeli sajtócikkekhez viszonyítva itt amúgyis szegényesebb — irodalmi dokumentumai között.

Ha Remete László egy fokkal hangsúlyozottabban érvényesíti az iro-dalmi szempontokat a történelmi dokumentáció igénye mellett, néhány jelen-tékeny publicisztikai írásnak (illetve részletnek) is helyet szoríthatott volna könyvében, így mindenekelőtt Révai József valamely egykorú írásának, vagy például a „Wilson vagy Lenin” alternatívát részletesen tárgyaló fejezet-ben Bíró Lajos e problémát feszegető egyik — a korszakra roppant jellemző — vezércikkének. Esetleg közzétehetette volna Gorkij egykorú — a Népszavá-ban megjelent — nyilatkozatát, amely a haladó magyar értelmiség orientálá-sában is nagy hatással volt. És talán több szemelvényt mutathatna be a Ma azon különszámaiból is, amelyek a kommunisták célkitűzéseit tudatosan kívánták segíteni, mint például Kassák Lajos Agitáció című publicisztikai írása. De mindenképpen említést érdemelt volna az a tény, hogy Lenin Állam és forradalom című művének legfontosabb fejezeteit éppen a Ma különszáma adta közre először Magyarországon.

Elismeréssel kell szólnunk az adatok százainak tégláiból épített tömör összekötőszövegről, amely — mintegy a dokumentumokat összekötő hídként — jó iramban viszi előre a történelmi események láncolatát. Remete László összekötő szövege azt az igen nehéz feladatot oldja meg sikeresen, hogy egyszerre legyen népszerűsítő és tudományosan megalapozott, a valóság mélyebb összefüggéseit feltáró. Szövege olvasmányos formában a szélesebb közönségigényt is kielégítő módon adja elő a korra vonatkozó történelmi ismereteket, rajzolja meg e fölfelé ívelő történelmi folyamat kitérőkkel vegyes, zezzugos, de egyirányba sodró útját. E szövegben legfeljebb egyes szociáldemokrata politikusok tevékenységének ismertetésénél kifogásolhatjuk, hogy olykor még fellelhető a régebbi egyoldalú szemlélet némi maradványa. Csak helyeselni lehet, hogy a kötet közlése a Ma első különszámának Kiáltvány kommunista köztársaságért! című felhívását, amely a polgári forradalomnak szocialista forradalommá való fejlesztése érdekében fejt ki hatást. Úgy tűnik azonban, a hozzá fűzött kommentár lebecsüli Kassák Lajos és a Ma köré csoportosult — a kommunista párthoz nem csatlakozott — költők és művészek akkori szerepét. Igaz, hogy — ellentétben a Komját—Révai csoporttal — ezek az írók nem kapcsolódtak szorosan a kommunista párt mindennapi politikai tevékenységéhez, írásaikkal azonban, amelyek a Ma további különszámaiban jelentek meg, erőteljesen részt vettek a forradalom továbbfejlesztése érdekében kifejtett politikai-művészi agitációkban. Elég talán Kassák — említett — Agitáció című nagyhatású publicisztikai írására utalni, amely az értelmiség megnyerését kívánta szolgálni, vagy arra a már szintén említett tényre, hogy lefordították és elsőnek tették közzé magyar folyóiratban Lenin Állam és forradalom című munkájának legaktuálisabb részleteit. A könyv utolsó dokumentuma Kassák Lajos Fiala munkás című költeménye, amely 1919. március 20-án, a proletárforradalom előestéjén jelent meg. És ez nem véletlen — amint azt a Ma és Kassák tevékenységéről szót ejtő kommentárból gondolni lehetne —, hanem egyenesen következik Kassák Lajosnak a polgári demokratikus forradalom alatti magatartásából.

Végül: talán nem ünneprontás, ha Remete Lászlónak a magyarság 1918–1919-es felemelkedésének útjelző dokumentumait egybegyűjtő szép könyve végéről hiányoljuk a részletes tartalomjegyzéket — sőt, még a névmutatót is —, mert nem kétséges, a kötet nagyobb használhatóságát segítették volna elő.

József Farkas

MARÓTHY JÁNOS: ZENE ÉS POLGÁR — ZENE ÉS PROLETÁR

Akadémiai Kiadó, Budapest 1966. 1—534. 1.

Maróthy János a magyar zenetudomány második világháború utáni nemzedékének kiemelkedő képességű és felkészültségű tagja. Számos, változatos témákkal foglalkozó tanulmánya között 1960-ban jelent meg *Az európai népdal születése* c. hatalmas monográfiája első köteteként egy öt kötetre tervezett nagyszabású munkának, melyben a szerző az európai népdal, végső soron pedig az európai zene alapvető típusainak kialakulását, napjainkig terjedő történeti útját kívánja megrajzolni. Ez a mű az ókori világnak azokat a — nagyjából a keresztény időszámítás ötödik századáig terjedő — történeti

folyamatait tárgyalja, amelyek „még az ókor méhében, a nemzeti ösztön-
művészet ritmus- és dallamvariációs formáitól a jobbágyparaszti dalforma
első csiráihoz” vezettek. Vizsgálataiban egyformán figyelembe vette mind-
azokat a területeket, népeket és kulturális, valamint társadalmi formákat és
történeteket, amelyek az ókori római birodalom összetett életfolyamataiban
megjelentek és — ahogy a szerző Engels ide vonatkozó tételét összefoglalja,
az ősközösségi maradványoknak, a törzsi nemzeti kereteknek és velük a
törzsi kultuszoknak a szétszórásával, helyükön az egységessé nivellált kizsák-
mányolt osztálynak (a jobbágyság őseinek) megteremtésével utat nyitottak a
modern nemzeti államok kialakulása felé.

Maróthy újabb könyve, a *Zene és polgár — zene és proletár* az immár
készen álló európai zenével, első renden annak a széles tömegek spontán
gyakorlatából fakadt és abban élő közhasznátú műfajaival, mint a zenében
kifejeződő szocialista realizmus évszázadokra visszanyúló előtörténetével
foglalkozik. A megfigyeléseinek tárgyául szolgáló zenei forma- és kifejezés-
rendszereket társadalmi meghatározottságukban elemzi, azzal a céllal, hogy
a zene fejlődésében jelentkező polgári karakterisztikumokat mind pozitív
tartalmukban, mind az őket kísérő ellentmondásokban és válságokban fel-
fedje és hogy kimutassa azokat a törekvéseket, amelyek csírájukban messze
a polgárság kialakulását megelőző múltba érnek vissza, de magának a polgári
zenekultúrának kifejlődése, majd pedig virágzása során, végül pedig annak
válsága idején a polgári világkép bírálatára, majd megtagadására vezettek és
mindezekben hozzájárultak a proletár zenekultúra századokra terjedő ki-
alakulásához. Ez a fejlődés, bár térben és időben párhuzamos, de tartalmá-
ban és jellegében nem csupán eltér a polgári zenekultúrától, hanem szembe
is fordul vele. Ez a szembefordulás a szerző szerint úgy megy végbe, hogy a
„kistermelői népen” keresztül a „proletár népig” vezető útvonalon, a polgári
világképet és annak sajátos zenei tükröződését *alulról* gyökeresen átformáló
törekvések hatására a zenében megjelenő szocialista realizmus „a maga új
arculatát a polgári zenekultúrán keresztülmenve, nem rajta innen, hanem *rajta
túl* alakítja ki, és ezáltal a polgári zenekultúra olyan vívmányai is, amelyek a
sajátosan polgári életviszonyokból fakadtak, új értelemben, új összefüggé-
sekben, *megszüntetve megőrződnek* a proletár zenekultúrában”.

Maróthy új könyve tehát, mint a zenei szocialista realizmus előtörténete,
a zenetörténetet a fejlődésnek abban a vonalában szemléli és elemzi, amelynek
célja a 20. századi szocialista realista törekvésekben valósul meg. Négy fő-
részre oszlik; ezek közül az első a hagyományos európai zenekultúrának azokat
az általános vonásait elemzi, amelyek a polgári életformában jöttek létre;
a második a tömegek használatában élő zenei alaptípusok és formák fejlődé-
sének útját vizsgálja az őstársadalomtól a kapitalizmusig; a harmadik ezen az
úton tovább haladva mutatja meg a tömegzenében a nép útját a polgári
világkép tagadásán át a proletár világképig; végül a negyedik visszatér a
zenei magaskultúrához és azokat a 19–20. századi folyamatokat foglalja
össze, amelyek a polgári világkép tagadásán át a proletár világképig, az „ellen-
polgári” törekvésektől a szocialista realizmus zenei megfogalmazásáig vezettek.

A tényeknek és jelenségeknek, problémáknak és elvi fogalmazásoknak
gazdagságát a jelen ismertetés nyújtotta keretekhez mérve, abban látom egye-
dűli feladatokat, hogy a könyv gondolatmenetét próbáljam felvázolni. Ennek
megfelelően írásom nem tartalmaz *bírálatot*, már csak azért sem, mert Maróthy
fejtegetései (talán az ő vaslogikájából következő sematizáló hajlamának

szórványos felbukkanásait leszámítva) vitathatatlan elvi és ténybeli következetességet és egységet mutatnak. *Értelmezésre* nincs szükség, hiszen a könyv minden fejezetének minden pontja, minden tétele, és a francia, angol, amerikai, orosz, német, szovjet, cseh és magyar, régi, új és legújabb kori tömegzenei és irodalmi anyagból merített eredeti illusztrációi, valamint a tömegzenei műfajok minden nyelvű irodalmából merített idézetei minden külön értelmezést feleslegessé tesznek annak számára, aki a könyvet eredetiben olvassa. Egy folyóiratbeli ismertetésben pedig a könyv teljes dokumentatív anyagának értelmező felsorolása eleve reménytelen vállalkozás lenne. Egyetlen ésszerű és praktikus lehetőség az, hogy a könyv fejezeteinek sorrendjében egymást követő főbb gondolatokat lehetőleg tömören, áttekinthetően, de mégsem túlságosan hézagosan *tolmácsolni* próbáljam.

I. rész. Polgári világkép — Polgári zene

1. Fejezet. *A polgári Én a zene formarendszerében (Zeneelméleti aspektus)*

Köztudomású, hogy az európai zene fejlődése a középkortól a 19. századig a polgárság mint társadalmi osztály fejlődésével párhuzamosan ment végbe. Az a történeti folyamat, mely az eredetileg csak „társas állatként” élő embert egyénné teszi, az őstörténetben a csere, későbbi fokon pedig az árutermelés. Az egyénné váló ember fokozatosan én-központúvá válik. Közösségi viszonylatai, melyekből az ősközösségi életforma első művészeti forrásai fakadtak, fokozatosan háttérbe szorulnak. A renaissance-ban polgárként színre lépő ember már „konkrét polgári egyén”. Énközpontúsága kifelé önérvényesítést, befelé azonban magányosságot eredményez; tehát kezdettől fogva ellentmondást hordoz magában. Kifelé: színpad, nyilvánosság, befelé elkülönülés, társatlanság. A körtánc helyébe a páros tánc, az össznépi énekformák helyébe a szólóének lép. A polgári világkép fő meghatározója az individualizmus, zenei megjelenési formája a dalszerűség, amely a nagyformák világára (egészen a szonátaformáig) éppen úgy kiterjed, mint a zenei formálás alapelemeire. Ide tartozik a dúr-mollba koncentrálnak tonalitás, a három- vagy négy egységnyi (három- ill. négy negyed-) osztású ritmus uralma, a többszólamúságban a homofónia, a formák területén a szimmetria és a visszatérő alakzatok (periodicitás). A dal tehát a polgári zenekultúrában alapvető, meghatározó jellegű műfaj, amelyre a polgári zene leghanyagibbabb kompozíciós formái is épülnek.

2. Fejezet. *A polgári Én a zene intonációs rendszerében (Zeneesztétikai aspektus)*

Az árutermelés az emberi viszonyokat par excellence magánéleti, ill. közéleti viszonyokra differenciálja. Ironikusan jellemző erre a kettéváltságra a *Night and Day* kezdetű amerikai sláger két sora:

„In the roaring traffic's boom,
In the silence of my lonely room . . .”

Ezek szerint van egy világkép, melynek középpontjában a privát „kis világ” áll, amely számára a „nagy világ”-nak csak viszonylagos jelentősége

van. A magánélet tartozékai közül a magánlírában a szerelem és a család idealizálása kerül a középpontba. A polgárság világképének ezt a poláris kettősségét a kis-világ bensőséges-pozitív és a nagy-világ ellenséges-negatív volta határozza meg. Az uralkodó illúziók körül kifejlődő pátosz és szentimentalizmus ellen már korán jelentkezik a földhözragadt valóság lázadása: a realizmus: a burleszk és a szatíra. Az önelégültségében önimádó polgári kultúra mögött kezdettől fogva ott kísért a Mefisztó-i, ördögi vigyor. Természetesen, adott korban és a történelem adott fokán a polgári művészet önmagának határait lefelé nem lépheti túl, mert ezzel önnön művészet-voltát tenné kockára. Így pl. a Händel és a „Koldusopera” szerzői között végbement harc idején a szatíra sokkal mélyebbre ment a hamis illúziók leleplezésében és a valóság feltárásában, de „nagy művészetté mégsem ez válik, hanem a *középfajú* művészet, melynek életerejét a polgári világkép igazságába vetett hit, nem pedig annak szétzúzása adja. Ha Händel a művészetért az igazság teljességét áldozta fel, Gay-nek és Pepuschnak az igazságért a művészet teljességét kellett feláldoznia. A zenetörténetben Händel maradt a győztes.” (89. l.)

Hasonlóan: a beszűkülő polgári horizont ellenképeként megjelennek az élet vágyott teljességének olyan szimbolikus megtestesítői, mint a plebejus ponyvától a világirodalom csúcsaiig végigvonuló Faust, Don Juan, vagy a Don Quijote — Sancho Panza ellentétpár, ahol az elmés-nemes lovag elavult eszmények és légvárak harcosa, de *mégis* harcos, akinek ideáljai vannak és vele szemben Sancho Panza, minden történelmi realitása ellenére csak a kis-polgári földhözragadtságot személyesíti meg (94. l.)

Azt sem látja véletlennek, hogy a zenetörténet legnagyobb csúcsai olyan korszakfordulókra esnek, amikor a polgári fejlődés önmaga kompenzálása és korrekciója érdekében visszapillant, akár a feudális, akár az antik, akár a barokk kollektivitás felé, hogy azokból önmagát felfrissítse, regenerálja. Palestrinára, Bachra és Beethovenre hivatkozik, akik közül Palestrina a már jelentkező lírikus dalszerűség helyett egyrészt a középkor népi vallásosságához, másrészt saját kora aktuális tömegművészetéhez, a többszólamú laudához fordult vissza; Bach a már terjedő „Neue Empfindsamkeit” helyett egyrészt a reformáció népénekeihez, másrészt saját kora „utcai” tánczenéjéhez; Beethoven pedig a romantikus líraiság hajnalán a barokkhoz és az antikvitáshoz, ill. a francia forradalom tömegtáncaihoz és indulóihoz meg himnuszaihoz, tehát a „dionüszoszi művészet nem stilizált-archaizáló idézéséhez, hanem a valóságos talajához”, a születő új: a proletárművészet felé előremutató magatartásához fordult. (94. l.)

A zenei realizmus, közelebbről a zenei polgári realizmus vizsgálata során szól a zene alapelemeit adó dallamról és a ritmusról, tehát a jellemző hangrendszerekről és ritmusrendszerekről; a zenei formáról, melyben az intonációk képpé szerveződnek; a társadalmi igényekről és alkalmakról, amelyek az egyes műfaj-kategóriákat létrehozzák. A dalszerű gondolkodás és formaépítkezés teljes győzelmét, nagyformává kibomlását a szonátaformában szemlélteti, amelyben a dalból sűrítés útján téma keletkezik, abból pedig kibomlás útján áll elő a nagyforma: a tétel. „A téma: *ami* kibomlik, a forma: *ahol* kibomlik, és a motivikus munka: *ahogyan* kibomlik.” (97. l.)

3. Fejezet. A polgári Én a zene történelmi mozgásában (Zenetörténeti aspektus)

A zenekultúra általános vonásai mellett nemcsak osztályjelleg tükröz, hanem megvannak a maga történeti alaptípusai, azaz stílusai is. Az egyes korokon és stílusokon belül is élesen elhatárolódnak a különböző osztálytendenciák, de végül is léteznek az egységes korstílusok, amelyekről a dialektikus materializmus azt tanítja, hogy bennük az ellentétek harcánál semmivel sem kevésbé fontos jelenség: az *ellentétek egysége* ölt testet. Az adott korstílus tartalmát a koreszmény (vagy kor-illúzió) határozta meg, és ez annyira mély, amilyen reálisan gyökerezik az illető kor társadalmi valóságában. A főbb zenetörténeti korszakok alapvető stílusjegyeit és társadalmi meghatározottságát három fő történeti fázisban vázolja fel: a) kisárutermelés a feudalizmus keretei között; b) a kapitalizmus kialakulása a feudalizmus keretei között; c) a kapitalista viszonyok önállósulása. Az utolsó fázis a felvilágosodással kezdődő időszak óta a *polgári dalszerűség teljes önállósodását* hozza. A polgári dalszerűség a zenei klasszicizmusban egy történelmi pillanatra arra is képes volt, hogy „szemszögéből az egész világ rendszerezhető legyen”, hogy — SZABOLCSI BENCÉÉ idézve — „a sokféleséget egységgé, a Végtelent bejárhatóvá tegye”. (117. l.) Ez a klasszikus szintézis, melynek alapmagatartása a „felszabadult érzelmesség”, a romantikában széttrörik; a polgári forradalmak időszakában kifejlesztett heroikus intonációk helyébe a magány-aspektusra jellemző nosztalgia lép, mely az elvesztett otthon utáni vágy mellett az elvesztett közösség keresését is magában foglalja. Az elvesztett tömegélmény keresése vagy az antik „dionüszoszi mámor”, vagy a későbbi korok még élő kollektivitása, pl. a barokk polifónia felé fordítja (már Beethoven óta) a zeneszerzők figyelmét. Mindez már nem csupán válságtűnet, hanem annak a jövőnek megsejtése, mely már a polgári világrégen túl kezdődik.

II. Rész. A nép a történelemben

1. Fejezet. Népzene vagy tömegzene?

A dolgozó tömegek életviszonyaiból és mozgalmából kiinduló, tehát „alulról megírt” történelemnek a zene területén az a fő nehézsége, hogy az általánosan használt terminológiában a folklór, vagyis a néphagyomány és a tömegdal (a huszita kantilénáktól Händel indulóin át Verdi „tömegdalaiig”) nemcsak hogy nem fedik, hanem jórészt kölcsönösen ki is zárják egymást. A nép nem azonos a polgárral, de már a polgári világrépen is a polgár énjének olykor kiegészítője, olykor azonban ellenpólusa. Innét táplálkoznak a romantikus népszemlélet különféle formái. Ezekkel szemben legújabbán komoly haladást ért el — éppen a munkásdal-kutatás révén — a zenekultúra „alulról megírt”, tehát materialista történetének fejlődése. A tömeghasználatú zene egy kor alapvető zenei világrépeinek ellentéte, de ugyanakkor alkotórésze is, hiszen hordozója, a nép is csak részben ellenfele, ugyanakkor azonban tagja is a fenálló társadalmi formának, sőt a vele kapcsolatos illúziókat sem mindig tagadja, hanem — kivált a fejlődés korábbi fokain — részben és gyakran osztozik is bennük. Ezért a romantikus, polgári folklór-szemlélet, mely akaratlanul is a polgári kultúra és a folklór klasszikus korszakainak az

eszményítése felé tendál, nem alkalmas a kultúra tömeghasználatú formáival kapcsolatos kérdések objektív megoldására. Művelődés-szociológiai szempontból egyformán tanulságos — de persze nem ugyanabban az értelemben tanulságos — egy városi „sláger” elterjedésének mértéke, mint egy paraszti népdal variánsainak száma és jellege.

Ha ilyenformán a folklór zárt kategóriáját a *tömegkultúra történeti-szociológiai* kutatásává szélesítjük ki, számos új feladat és új kutatási ág áll elő, a tömegek kultúrájának valamennyi területét, korszakát, típusát és műfaját, a nekik megfelelő történeti aspektusokat illetően egyaránt. Ezzel egész sor módszerbeli változtatást és tárgybeli, területi, társadalmi és időbeli rétegezést tart szükségesnek a szerző. Végül rámutat arra, hogy a klasszikus folklór egyes vonásai, mint pl. a variálódás, a munkásdalban is folytatódnak, és hogy a történeti kutató módszer a klasszikus folklór területén is nyújthat még meglepetéseket, másrészt a folklór kutató módszereinek alkalmazása a klasszikus folklór területén kívül is helyénvaló.

2. Fejezet. A népi zenei formák történeti alaptípusai mint zenetörténeti alaptípusok

A zenének egyrészt vannak olyan történeti alaptípusai, amelyekben csakúgy mint a hozzájuk kapcsolódó uralkodó eszmékben mindaddig, míg a társadalmi rend életképes, valamennyi társadalmi osztály osztozik. Másfelől a különböző érdekek szerint tagozott felépítményi rendszer és a benne kibontakozó kultúra fokozatosan megteremti azokat az ideologikus és világképi változatokat, amelyek a különbözőségektől az ellentmondásokon és ellentéteken keresztül az uralkodó ideológiával való nyílt szembefordulásig vezetnek. Az ennek megfelelő kifejezésbeli alaptípusokat vázolja fel a szerző az őstársadalomtól a rabszolgaságon és a feudalizmus fokozatain keresztül a kapitalizmusig terjedően. Ezekből a fejtegetésekből különösen kiemelkednek az „outlaw”-problematikához fűzött megállapítások, a katonadal társadalmi jelentősége, a reformációs korál- és himnusz, a városi népzeneben a tánczene, a lírai és epikus dal és az induló fejlődésének vizsgálata; a renaissance daltól a barokk dal felé tett fordulat jellemzésében a *Wir-Lied*-del szemben az *Ich-Lied* uralomra jutása (H. Abert); a vázolt *formai* sajátosságokkal minden területen szorosan összefonódó *intonációs* sajátosságok legjellemzőbb vonásaikat megragadó elemzése; a kapitalista társadalomban a munkásosztálynak a tőkésosztállyal egyidejű kialakulása, ami a „polgáriasodás” és a „proletarizálódás” fokozatosan polarizálódó ellentétében fejeződik ki és szintén sajátos formai jellegzetességekben tükröződik, amelyeket Maróthy a lírai dal, a páros- és csoporttánc, végül az induló jellegzetes alakulásaiban vizsgál és szemléltet.

3. Fejezet. A polgári nép és a népi polgár

A népi kultúra elpolgárosodásának okait elemezve, megemlíti a szerző az árutermelésnek a paraszti létre és tudatra gyakorolt átalakító hatását; a városi kispolgári életforma vonzását a rajta kívül maradt rétegekre; ez utóbbiak polgári aspirációit: a polgári illúziók „össznemzetivé”, sőt „általános emberivé” való kivetítését, és a társadalmi munkamegosztás hatására a hivatásossá váló népkultúra létfeltételeinek és terjesztésének polgári irányítás alá kerülését. Zenében a jellegzetesen paraszti-közösségi műfajok (népdal,

ballada) elsorvadnak, vagy témájukban beszűkülnek (szerelem), vagyis a városi kispolgári műfajokkal való összeolvadás felé indulnak el. Végső fokon ez a folyamat a parasztságnak mint osztálynak a felbomlására vezet. Maga a paraszti nép *polgári néppé* alakul át. A polgárság felemelkedését azonban hanyatlás követi és a polgárság a népet mind a kettőbe egyformán magával viszi. Ezen a fokon jelentkezik (a folklórral egyetemben) a *népi polgár*, aki a polgári életből hiányzó tartalmat, sőt magát a polgári élet igazolását keresi. A polgári kultúrának ez a keresése azonban gyakorlatilag nem annyira a polgárihoz hasonló, hanem az attól elütő jellegzetességeket találja meg a népben. Ezért társadalmilag a polgárság válságából a kiutat nem a visszafordulás, tehát nem a felbomlott parasztság, hanem a felemelkedő proletariátus kínálja.

III. rész. A nép útja a polgári világkép tagadásán át a proletár világképig

1. Fejezet. Munkás népzene az európai kapitalizmusban

A nép művészete eredetében kollektív jellegű. A népművészet történeti útját tekintve, három fő fázist különböztethetünk meg: az első „az ősi kollektív társadalmak terméke; a második a népbe behatoló árutermelő viszonyoké; a harmadik pedig a proletariátusban újra létrejövő kollektivitásé.” Az egyetlen társadalmi csoport, ahol a kapitalizmus nem közösséget rombol, hanem teremt, a munkásosztály. Azt a tényt, hogy az élő népzene kultúra folytatása a munkásosztályhoz kapcsolódik, a kapitalista országok közül leginkább az Angliában és az USA-ban folyó népzene kutatás (Lloyd, Lomax, Greenway, Nettel, Taylor, Copans stb.) ismerte fel. A folklorizálódó *munkásnépdal* és a nem folklorizálódó *munkásdal* kettőssége helyett Maróthy az egységes *munkás népzene* elnevezést ajánlja, mivel ez a munkásosztály közhasználatú műfajait egységesen foglalja össze és jellemzi, megőrzi a folytonosságot a folklór kategóriájával és kiküszöböli a fogalom leszűkülését a vokális műfajokra vagy a dalszerű zenei formára.

Ilyen alaplásból vizsgálja ezután a szerző a folklór útját a munkás népzeneig, a primitív közösség zenéjétől kiindulva, figyelemmel a parasztság középkori antifeudális mozgalmaira, a primitív metodisták szektájára (E. J. Hobsbawm), majd a mitikum realiztikumba fordulására, a hamis illúziókat leleplező „proletár cinizmus”-ra, majd a paraszti népzeneitől és a „városi folklór”-tól a munkás népzenehez vezető útra, a mindezen jelenségekhez kapcsolódó formai és stílusbeli jellegzetességekre, és a munkás népzeneben jelentkező folklorisztikus folytonosságra, amelyről megállapítja, hogy az nem egy kihalt tradíció utolsó hajtása, hanem olyan jelenség, amelynek a jövője nem kisebb múltjánál. Ennek a tradíciónak „azt a népi folytonosságát, amelyet a felbomló parasztság legfőljebb csak passzívan őriz még, de tovább fejleszteni már nem képes”, a munkásballada viszi tovább; de „a tradíció folytonosságát, eleven életét nem a konzervatív megőrzés, hanem a szakadatlan újjáteremtés biztosíthatja csak” (376. 1.).

A tömegműfajok zenetörténeti típusait vizsgálva megállapítja, hogy ezeknek egy része sohasem vált részévé a szűkebb értelemben vett folklórnak. Közvetlen előzményeik: a polgári induló és a himnusz. Ezek a polgárság vezette tömegmozgalmak idején kerültek be a proletariátus dalkészletébe és természe-

tesen a munkásmozgalom vitte őket tovább. Egyben át is alakította őket. Ennek az átalakításnak módjait Maróthy három pontban foglalja össze:

1. *Elidegenítés*: a hagyományos tartalom nyílt megtagadása, a hagyományos eszmévilágot tükröző típus szatirikus visszájára fordításával.

2. *Realizálás*: a hagyományos formák érzelmes-patetikus elemeinek fokozatos lehántása, a felfújtság átítatása az élet valóságos, olykor legnyersebb ábrázolású konfliktusaival.

3. *Dinamizálás*: a polgári dalszerűségnek és tartozékainak (dur hangnem, 4/4 ritmus, jambikus lejtés, periodikus szimmetriák stb.) telítése a kollektív zeneiség újjászülető elemeivel (variativitás, poliritmika, polimodalitás stb.).

E három pont részletes elemzésében szintén igen sok, különböző területről vett példával szemlélteti a szerző, hogy ebben a metamorfózisban nem a polgárin inneni, hanem azon túli, annak eredményeit továbbfejlesztő jelenségekről van szó. A dalszerű gondolkodás *belsőleg* alakul át; a hangnemi, ritmikus és akkordikus átalakulások is az átvett kereteken belül nyernek új minőséget. Társadalmi méretekben ma csak a proletariátusban vannak meg azok a tendenciák, amelyek a zene polgári korlátain túlmutatnak és a fejlődés új távlatait nyitják meg. Ha itt-ott van még a proletariátus művészetében hamis hang, giccs, az csakis rossz értelemben vett polgári maradvány. Ezzel szemben a munkásság öntudatra ébredését éppen az angol munkásság 19. század eleji mozgalma óta, amikor a munkás kórusmozgalom nagy fellendülését preklasszikus művek és Händel-oratóriumok előadása és a relatív szolmizáció bevezetése jellemezte, minden időben, kivált az Októberi Forradalom óta, a kispolgári elmaradottság ellen és a nagy kultúra elsajátítására irányuló törekvés kíséri.

2. Fejezet. Munkás népzene a világimperializmusban

Az európai kapitalizmusban végbement fejlődés magasabb fokon és szélesebb méretekben folytatódik a világimperializmusban elnyomott vagy függő helyzetbe került népek körében. Itt is végbemegy a tömegek zenei gyakorlatának polgári típusú átalakulása és a munkás népzene kifejlődése. Ez természetesen nem jelenti egyszerűen a megfelelő európai típusok lemásolását, hanem azok hatására az adott helyi sajátosságokból való önálló formák kifejlődését is. De a világimperializmus hatása mégis felbomlasztja az egyes népi kultúrák hagyományos formatípusait és polgári hatások közbeiktatásával a munkás népzene új, egyetemesebb típusait formálja ki belőlük. A gyarmatokon fellendülő demokratikus tömegmozgalmak hatalmasan megnövelik a munkásmozgalom tömegbázisát; ugyanakkor a polgári „kulturális ipar” szórakoztató zenéje is kihasználja az új, „exotikus” színeiket és formákat. Erre jellegzetes példa a jazz keletkezése és szerepe, mely az amerikai néger rabszolgák közösségébe és az ottani pre-proletariátusba nyúlik vissza; eredeti tiszta formáira azonban rátelepedett a polgári „zeneipar”. A jazz fejlődésének középpontjában ennek a két ellentétes tendenciának harca áll. Maróthy részletesen elemzi a jazz fogalmát, proletár *előzményeit*, ezeken belül megfelelő helyére állítva a néger zene primitív közösségi rétegének összefonódását az európai zene primitív közösségi rétegével; szól a spiritualékról és a bennük mutatkozó három lényeges zenetipológiai és egyben szociológiai kategóriáról,

melyek közül J. W. WORK szerint az első a primitív közösségi variatív típust, a második a polgári dal legtöbb hatását mutató típust, a harmadik pedig a kettő szintézisét: a dal-keretekben reprodukált variativitást képviseli. A továbbiakban a jazz *proletár sajátosságait* vizsgálja és kiemeli, hogy a 20. századi zenei magaskultúra kimagasló képviselői a jazz megjelenésében éppen a polgári zene sematizált formáitól való szabadulás lehetőségét, ellenállhatatlan erejét, táncra ösztönző kinetikus hatását, sőt „Bach zenéjére emlékeztető vonásait” üdvözltek és emelték ki (E. Ansermet). Szól még itt a szerző a jazz ritmus- és dallambeli jellegzetességeiről, a „jazz-polifóniáról, a dalszerűség és a variativitás szintéziséről” és a tartalmi sajátságokról, kiemelve ezek közül a realizmust, melynek leggyakoribb megjelenési formája az ironia.

A jazzben két kultúra, sőt két egymással ellentétes világszemlélet tükröződik, küzd egymással és fejt ki egymásra szakadatlan, sokrétű kölcsönhatást. Az eredetét tekintve a munkásélet szorongásaiból és fájdalmaiból született és ezeket tükröző *blues* mellett ott van a kommercializált, édeskés *sweet* és a különböző egyéb táncformák és slágerdalok, melyeknek ma még olykor zűrzavarosnak tűnő birkózását és a kivezető útnak a „proletár forrás — kommercializált verzió — új proletár verzió” hármasságában tükröződő képét a *Casey Jones* ballada-formában feldolgozott történetével és más dalok példái-val szemlélteti a szerző. Végső tanulságul azt vonja le, hogy „míg az elvontesztétikus, intellektuális, romantikus antikapitalista népzene-újjaszülési tervek utópikus ábrándok maradnak, a munkásosztály az a tényleges és egyetlen erő, amely a népi alkotás és egyben az igazi művészet jövőjéhez tartós társadalmi bázisul szolgálhat” (496. l.).

IV. rész. A zenei „magaskultúra” útja a polgári világkép tagadásán át a proletár világképig

1. Fejezet. A polgártól az ellenpolgárig

A klasszikus polgári világkép és a polgári lét elégtelenségének a felismerése különböző tendenciákban öltött testet. Ezek a tradicionális polgári világképet mindnyájan a polgári talajról vetik el. Jellemzésüket a legkonzervatívabb típusoktól a legforradalmibbak felé haladva vizsgálja a szerző.

1. Az *izoláció* névvel összefoglalt tendenciákat a polgári avantgarde közkeletű értelmezései századunk zenéje legforradalmibb jelenségeiként tartják számon, holott valójában ezek gyökereznek a legmélyebben a polgári világképben. Mindenfajta objektív, azaz társadalmilag kialakult zenével szembehelezkedő tagadásuk látszólagos radikalizmusa mögött azonban ugyanaz a polgári Én-központúság rejtőzik, mint az általuk megtagadni vélt polgári hagyományban. „A szisztéma ellenes mozzanatok maguk válnak itt szisztémává, nem egyszerűen azért, hogy a hagyományos szisztémát tagadják, hanem hogy kizárják és helyettesítsék.” A szeriális módszer hármas funkciója: a) szervezettség a szervezettség ellen; b) szervezettség a szervezettség helyett, és c) a szolipszista lirizmus *par excellence* szervezettségi formája, a szélsőségesen szubjektív szélsőségesen objektívként való megjelenésével. A szerializmusban tehát maga a zűrzavar válik rendszerre (503. l.). Persze, az izo-

lációs-irracionalista világképből fakadó zenei eszközökben nemcsak a valóságtól való *elszakadás*, hanem a valóság *tükrözése* is adva van, különösen a magány, a kiszolgáltatottság és az élet értelmetlenségének az érzékelése. Ezért az izolációs magatartásban benne rejlik a realizmus magasabb fokának bizonyos eleme is, a valóság más mozzanataival szembe állítva. Itt mutat rá Maróthy arra, hogy „ez az a lényeges különbség, amely a polgári dekadens avantgarde által magasztalt *Gesualdo—Wagner—Schönberg—Webern* vonalnak fölébe helyezi a *Monteverdi—Musszorgszkij—Bartók* vonalat, jóllehet „avantgardistáink” az utóbbit vagy szánandó kompromisszumnak tekintik, vagy csak a maguk koncepciójába beillő vonásait veszik tudomásul” (504. l.). Mélyebb realisztikummal telítve azonban az elrajzolás-nivellálás és atomizálás képviselője (pl. A. Berg) is a valóság analízisének vagy kritikájának eszközévé válhat; másfelől maguk ezek az elemek fordulhatnak visszájukra, „leleplezve a bennük megtestesülő polgári attitűd korlátait és hamisságát (pl. H. Eisler)”.

2. *Analízis.* A megszokott értékrend gyűlölete, a polgári illúziók hamiságának felismerése nemcsak minden lehetséges objektív rendszer elvont és általános tagadásához, hanem a valóság mélyebb analíziséhez is elvezethet. Ilyen pl. a valóság darabokban való ábrázolása és a bizonyos emberi viszonyokat és magatartásbeli típusokat kifejező zenei anyag elemzése és felhasználása. Hasonlóan szolgálhatja a valóság teljesebb feltárását a zene hangzó anyagának kiterjesztése is, amelyet a mai technika az ún. „konkrét” és „elektronikus” hanghatásokban tesz lehetővé. Ez lehetőséget nyújt az emberhez viszonyuló világ teljesebb ábrázolására, azonban anélkül, hogy a szorosabban vett zenét helyettesíthetné.

3. *Kritika.* A polgári művészetben a világkép pozitív megfogalmazása mellett állandóan ott kísértett az „ördögi” is. A zenében ez a *kritikai* tendencia az *analitikus* törekvés *következetes* véghezviteléből, vagy az *izolált-elrajzoló* tendencia *konkrét tárgyira* való alkalmazásából állhat elő. Zenei formája az objektív zenei kifejezés *visszajára fordítása* (Liszt: Faust szimfónia). Ez az ábrázolásmód a 20. századi zenében nagy jelentőséget nyer. Legjelentősebb alkotásaiban (Berg: *Wozzeck*, Bartók: *Concerto*, 6. vonósnégyes) nyilvánvalóvá lesz, hogy ezekben a polgári világkép kritikájának egyik legfontosabb kifejezés-módjával van dolgunk.

4. *Dionüszosz nyomában.* Ezek az eddig vizsgált irányok a polgári világképen belülről ábrázolják a polgári lét válságát. Van azonban a polgári művészetnek egy olyan, messzire visszanyúló vonala is, amelyik a privatizálódás korlátaiból a tömegélmény, a közösség irányában próbál kitörni. Ezt nevezi Maróthy itt-ott már az előző fejezetekben is „dionüszoszi” vonalnak. Zenében ennek a vonalnak a bécsi klasszicizmus óta jelentkező legjelentősebb megfogalmazásaira Mozart Don Juan-jában, valamint Beethoven VII. szimfóniájában mutat rá. Sorra veszi az újabbkori zene dionüszoszi vonásait minden jelentős mester (Musszorgszkij, Prokofjev, a francia Hatok, Sztravinszkij, Milhaud, Honegger, Janáček, Debussy, Kodály stb.) és zenei szín (pl. a polgári zenének az ösztönös jazz felé fordulása) szerint, hogy összefoglalóan ezt mondja: „Ismét egy kivételes egyéniség volt az, aki a látszólag szerteágazó törekvéseket egységes világképpé fogta össze: Bartók Béla... Ez az összefogás nem úgy történt, hogy Bartók az izolációs és dionüszoszi tendenciák homlokegyenest ellenkező voltát valami kompromisszumba oldotta volna; ellenkezőleg, úgy, hogy mindkét pólust a *végletekig kiélezte*, és a közbe-

eső tendenciákat (analízis, kritika) maximális mélységgel valósította meg. Ezzel az egyedülálló művészi erőfeszítéssel Bartók a polgári elmagányosodás és a feltörő proletár és gyarmati erők korának legnagyobb művészi kifejezője lett. Hasonlóan határmezsgyén született annakidején Palestrina, Bach, Beethoven zenéje is.” (515. l.)

A 20. századi „ellenpolgári” zene különböző irányzatainak egyetlen közös pontja a tradicionális polgári zene tagadása. A lényeges kérdés azonban abban rejlik, hogy milyen mély ez a tagadás, és hogy eljut-e a megtagadott körből való kitörés kísérletéig, mégpedig a — valóságos vagy képzelt — tömegek felé. Ahol nem ez a haladás iránya, ott csak stílusok kísérletező játékáról lehet szó és kialakul egy hamis értékrend, melyben könnyen bekövetkezhet, hogy a tegnapi radikális avantgardista holnapra a hanyatló kapitalizmusban egyfajta „államvallás” képviselőjévé lesz (Sztravinszkij).

A polgári világképnek egyfelől fentről, másfelől lentől való tagadása szinte egyidős magának a világképnek létrejöttével. Történelmileg a tagadás uralomra jutása a 19. század második felében áll be, amikor a proletariátus meghatározó erővé válik és kezdenek szétfoszlani a polgárság össz-emberi voltahoz és haladó jellegéhez kapcsolódó illúziók. A fentről, tehát a polgárságból kiinduló irányzatok zöme a proletariátus nélkül próbált kitörni a hagyományos keretből, tehát nem hozhatott teljes eredményt. Mégis hangsúlyozni kell, hogy a fenti és lenti áramlatokban rokon mozzanatok vannak jelen: sok évszázadra terjedő párhuzam, mely a polgári lét szűkösségét felismerő legnagyobb alkotóművészek és a zenében is az igazságot kereső tömegek törekvései között fennállott és korunkban a két vonal találkozásához: a *szocialista realizmushoz* vezetett.

2. Fejezet. Szocialista realizmus

A szocialista realizmus nem idegen test a zene történetében. Polytonosági előzménye a munkás népzene. A szocialista zenekultúra azonban *teljes zenekultúra*: az egész nép és tartalmaznia kell a legmagasabban fejlett hivatásos műfajokat is. Teljessé azonban csak akkor válik igazán, ha a proletariátusnak, mint a jövő hordozójának a szemszögéből tükrözi az egész valóságot. A proletár világkép a maga megerősítését nem *illúziók* felköltésében, hanem azoknak *szétzúzásában* találja meg. A valóság megismerése magában foglalja a valóság kritikáját is. A reális pátoszt a proletariátus valósíthatja meg. A realitás talaján lehetségessé válik a jelenségek magasabb szinten való általánosítása, másrészt széttörik az én- és dal-központúság elve. A munkás népzene eredeti vonásai a valóság egészét felmérni képes általános művészi alkotó módszerrel tárgyalt szocialista realizmusban, mint a művészi totalitás új lehetőségében élnek és fejlődnek tovább. A szocialista realizmus kétszeresen kapcsolódik a klasszikus polgári tradícióhoz: mint totális igényű realista művészet és mint a polgári vívmányokat magába foglaló és magasabb szinten folytató művészet.

Az „ellenpolgári” irányzatok a polgárságból származó és a munkássághoz csatlakozott értelmiségieknél léphetik át azt a határvonalat, amely csak a polgári kép belső kritikájáig vezet. Ezen a vonalon túl mind a négy „ellenpolgári” irányzatnak megvan a maga szoros kapcsolata a szocialista realizmushoz.

A szocialista realizmus annyiban *folytatása* az „ellenpolgári” törekvéseknek, hogy *túlhaladja* a polgári világképet; közel kerül azonban a *klasszikus* polgári művészethez azáltal, hogy „maga is *rendezett világképre, totalitásra, a torzulástól ment és a külvilággal harmóniában álló ember ábrázolására törekszik*” (533. l.). De mégis *elválasztja* a klasszikus polgári hagyományt a szocialista realizmustól *polgári meghatározottsága*. A proletariátus a zene kollektív gazdagságát *nem a „dalon innen”, hanem a „dalon túl”, a dallal szintézisben, annak belső dinamizálásával, „új minőséggé való átalakításával”* kelti új életre.

A szocialista realizmus a történelem útján előre haladásában egyformán *megtagadja* a polgár racionális és az ellenpolgár irracionális egocentrizmusát; *újjaszüli* a művészet kollektív gazdagságát; *felel* a polgári művészetben kísértő „ördög” kérdéseire; *folytatja* a polgári klasszikus művészet humanista teljességét, az ellenpolgári modern művészet pozitív és új-értelmű törekvéseit; végül *folytatja és beteljesíti* „a munkásosztály minden addiginál élesebb, igazabb . . . valóságglátását (és) . . . a »proletár utókorig« ívelő optimizmusát” (534. l.).

*

Ha mégis van valami, ami nem elégitett ki e kitűnő könyv olvasásának minden pillanatában, azt talán egy bizonyos fekete-fehér kontrasztos beállításokban nevezhetném meg, melyek helyenként olyan benyomást kelthetnek, mintha Maróthy szerint minden, ami a művészetben polgári, vagy általában: szocializmus előtti jelenség, *lényege szerint* az én-központúság jegyében állana. Nézetem szerint a történelem és a művelődés minden fázisában együtt és egyszerre hat a „traffic's boom — lonely room” feszültség: mindegyik az adott kor és fejlődési fázis természetes igényével csakúgy mint túlsúlyra törésével. Az egyensúly megbomlása mindig *embertelenségre* vezet; ezért legfontosabb a humanitás megbecsülése, továbbvitele és teljességre juttatása. E cél megvalósulásának lehetőségére csakis a szocialista realizmus szintézisében képzelhető el, ahogy ez tisztán kicsendül a könyv utolsó lapjain.

Pár apró tárgyi tévedésre kell még rámutatnom. Ezek a könyv lényegi mondanivalóit nem érintik, de kiigazításukat éppen a mű színvonala követeli meg. A 185. l. 66. sz. jegyzet a „rossignol” szót *pacsirtá*-nak fordítja, holott annak jelentése *fülemüle*. A pacsirta különben sem ligetekben, hanem a szabad mezők fölött röptében énekel.

Az USA-beli „white trash” elnevezés (260, 451. l.) nem azonos jelentésű a „poor white”-tel. Ez utóbbi egyszerűen a proletarizálódott szegény fehérbőrűeket, az előbbi azokat a lumpenproletárokat jelenti, akik közül a négerlincselések és hasonló „akciók” statisztériája, sőt olykor tettesei is kikerülnek.

Még egy kis fordításbeli hiba: a 466. lapon a 30. lábjegyzet a „fast asleep”-et „*csaknem* elaludva”-nak fordítja, holott ez „*mélyen* alvó”-t jelent. A szó ti. németül jelent „csaknem”-et; angol értelmé: „gyorsan”, vagy „erősen, szilárdan”.

Maróthy könyve mind koncepcióját, mind szemléltető anyagát tekintve rendkívül jelentékeny alkotás. Figyelmes elolvasása bőségesen megjutalmazza az olvasó fáradságát, kiváltképpen azért, mert a zenét a történelem és az emberi művelődés társadalmi összefüggéseiben szemlélteti és az őt megillető helyre állítja. Méltó volna Maróthy könyve arra, hogy valamelyik legelterjedtebb világnyelvre lefordítva a magyar nyelvterületen túl is hozzáférhetővé váljék.

Csomasz Tóth Kálmán

TARTALOMJEGYZÉK

Emlékkülés a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából
(1969. március 14.)

<i>Ortutay Gyula</i> bevezetője	5
<i>Szabolcsi Miklós</i> : A Tanácsköztársaság irodalma (Problémák és tanulságok)	17
<i>József Farkas</i> : A Tanácsköztársaság irodalma és művelődéspolitikája	9

H o z z á s z ó l ó k:

<i>Hajdu Tibor</i>	26
<i>Illés László</i> : A magyar proletárforradalom irodalmának tanulságairól	31
<i>Ujfalussy József</i>	36
<i>Kontha Sándor</i> : A Tanácsköztársaság képzőművészete	41
<i>Sőtér István</i> elnöki zárszava	46

*

<i>Barta János</i> : Az érték problémája az irodalomtudományban	51
<i>Kardos László</i> : A világirodalom fogalma és problematikája	81
<i>Lakó György</i> : A Kalevala mint a finn—magyar tudományos kapcsolatok forrása	99
<i>Manga János</i> : A magyarországi „kiszehajtás” történeti rétegei	113
<i>Kovács Ferenc</i> : Elmélet és gyakorlat egysége Riedl Szende nyelvmagyarázatában	143
<i>Pándi Pál</i> : Jegyzetek Az apostol-ról	151
<i>Kovács Ágnes</i> : A népmese prozódíjáról (Egy szatmári meseszöveg ritmikai elemzésének tanulságai)	183
<i>Varga Imre</i> : Egy periodikus emlékirás a Rákóczi-szabadságharc idejéből (Wesselényi István Naplója)	243
<i>Zsilka János</i> : Szerves rendszer — szervetlen rendszer (A generatív grammatika koncepciójának kritikája)	267
<i>Hankiss Elemér</i> : Az irodalmi mű hatása Kísérlet a hatás számszerű mérésére ...	285

*

Mutatvány a Felszabadulás utáni magyar irodalom története c. kötetből:

<i>Sarkadi Imre</i> (B. Nagy László)	315
--	-----

*

A Kodály-emlékkülés anyagából (1967. december 13—15.)

<i>Rajeczky Benjamin</i> : Kodály Zoltán nyomában	327
<i>Olsvai Imre</i> : Néhány előadásbeli sajátosság népzeneinkben	329
<i>Kiss Lajos</i> : Simonffy Kálmán és a magyar népzene	337
<i>Szomjas-Schiffert György</i> : Népzene gyűjtő utam a Lappföldön	355

<i>Vikár László</i> : Cseremisiz egymagúság	375
<i>Borsai Ilona</i> : Az egyiptomi zenei szájhagyomány vizsgálatának szerepe az ó-egyiptomi dallamok kutatásában	387
<i>Martin György</i> : Egyéni és közösségi formatípusok a népi táncalkotásban ...	401

*

Évfordulók — megemlékezések

Búcsú Fekete Lajostól	415
-----------------------------	-----

Az Osztály életéből

<i>Az 1969. évi közgyűlés anyagai:</i>	
Az I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának tevékenysége	421
Az Osztályülés anyaga:	
<i>Ortutay Gyula</i> : Az Osztályvezetőség beszámolója	439
<i>Vita</i>	448
A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának munkája 1968-ban	457

Szemle

„Mindenki újakra készül...” I–IV. k. (Erényi Tibor)	473
A parasztdaltól a munkásdaltig (Breuer János)	479
<i>Remete László</i> : „Rengj csak, Föld!” (József Farkas)	485
<i>Maróthy János</i> : Zene és polgár — zene és proletár (<i>Csomasz Tóth Kálmán</i>)	487

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. VIII. 1. — Terjedelem: 43,75 (A/5) ív + 0,7 (A/5) ív melléklet

---

69.68078 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

HATÁST ÁBLÁZAT
(Shakespeare:Hamlet. III. fe. vonás 1. jelenet 83–124. sor)

Sor	A szöveg	A				B				C		D	E	F	A dráma hőseinek és a néző viszonya																G	Imp. szám							
		A hősek erőtere				Gondolati, érzelmi, hangulati impulzusok				Dramaturgiai impulzusok					V. néző impulzusok	Strukturális impulz.	+ emberi kapcs.	Igaz, Hazug				„Jó”, „Rossz”				Erős, Gyenge				Érték, Érték. puszt.				Vonz, Taszít					
		H	O	C	P	Hamlet		Többiek		H	O							C	P	H	O	C	P	H	O	C	P	H	O	C			P	H	O	C	P		
83	Hamlet: Ekkép az öntudat Belőlünk mind gyávat csinál,	⊗				Keserűség	⊗																												7				
84	S az elszántság természetes színét					Tehetlenség	⊗																												2				
85	A gondolat halványra betegíti;					Betegség	⊗																												7				
86	Ily kétkedés által sok nagyszerű,					Kudarc	⊗																												2				
87	Fontos merény kifordul medriből					Nyelvi bravúr	⊗																												5				
88	S elveszti „tett” nevét. — De csöndesen	⊗	⊗	⊗	⊗	Keserűség	⊗																												14				
89	A szép Ophélia jó. — Nimfa, imádba					Melankólia	⊗																												12				
90	Legyenek foglalva minden bűneim. Ophelia: Kegyelmes úr,					Reménytelenség	⊗																												12				
91	Hogy van, mióta nem láttam főnségedet?					Magatartásváltás	⊗																												6				
92	Ha: Köszönöm alássan; jól, jól, jól.					Öröm?	⊗	Sérelem?	⊗	Csapda	⊗																								11				
93	Oph: Néhány emléke itt maradt,	⊗	⊗			Gyanú?	⊗																													6			
94	Már rég óhajtam visszaküldeni,					Emlék	⊗																													8			
95	Kérem fogadjja el. Ha: Nem, nem én,					Nosztalgia	⊗																												7				
96	Nem adtam egyet is soha.					Fájdalom	⊗	Szelidség	⊗	Félelem	⊗																									8			
97	Oph: Főnséges úr, hisz tudja, hogy adott;					Nem-értés	⊗																												3				
98	S hozzá illatnak édes szavakat:	⊗	⊗	⊗	⊗	Szelidség	⊗																													18			
99	Vedd vissza, mert illatjok elapadt;					Nosztalgia	⊗																													7			
100	Nemes szívnek szegény a dús ajándék,					Emlék	⊗																													11			
101	Ha az adóban nincs a régi szándék.					Gyanú?	⊗	Emberi nagyság	⊗	Közeledés?	⊗																									12			
102	Itt van, főnséges úr.					Szeretet?	⊗	Bánat	⊗	Ellentét?	⊗																									2			
103	Ha: Ha! ha! becsületes vagy?	⊗	⊗			Düh?	⊗																													15			
104	Oph: Uram?					Fájdalom	⊗																													4			
105	Ha: Szép vagy (s tiszta)?					Nosztalgia	⊗																														7		
106	Oph: Hogyan, fenséges úr?					Emlék	⊗																													4			
107	Ha: Mert ha becsületes vagy, szép is: becsületed					Fájdalom	⊗																													7			
108	nehogy szóba álljon szépségeddel.	⊗	⊗	⊗	⊗	Elmulás	⊗																													15			
109	Oph: Lehet-e a szépség, uram, jobb társaságban,					Érték-pusztul	⊗																													4			
110	mint a becsülettel?					Emelkedettség	⊗																													3			
111	Ha: Lehet bizony; mert a szépség ereje hamarabb					Sérelem	⊗																													8			
112	elváltoztatja a becsületet abból, ami, kerítővé mintsem					Nem-értés	⊗																													7			
113	a becsület hatalma a szépséget magához hasonlóvá tehetné.	⊗	⊗			Védekezés	⊗																													12			
114	Ez valaha paradox volt, de a mai kor					Támadás	⊗																													2			
115	bebizonyítja. Én egykor szerettelek.					Durvaság	⊗																													9			
116	Oph: Valóban, fenség, úgy hitette el velem.					Nem-értés	⊗																													6			
117	Ha: Ne hittél volna nekem; mert az erőny					Sérelem	⊗																													17			
118	hiába oltja be e mi vén törzsünket, megérzik rajtunk	⊗	⊗	⊗	⊗	Nem-értés	⊗																													10			
119	a vad íz. — Én nem szerettelek.					Érték-pusztul	⊗																													13			
120	Oph: Annál inkább csalódtam.					Magatartásváltás	⊗																													8			
121	Ha: Eredj kolostorba;					Durvaság	⊗																														10		
122	Minek szaporítanál bűnösöket? Én meglehetősen					Keserűség	⊗																													6			
123	becsületes vagyok: mégis oly dolgokkal vádolhatnám magamat,	⊗	⊗			Utolát	⊗																													8			
124	hogy jobb lett volna, ha anyám világra sem szül...					Utolát	⊗																													7			
Összesen					25		73			54		26		17				10				13				19				8			40	36	342				

